

с 84.4УКР
Б 12

ВОЛОДИМИР

БАБЛЯК

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

1

Володимир БАБЛЯК

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

Володимир БАБЛЯК

✱ ТОМ 1

84.49
Т Г

ВИШНЕВИЙ САД

Роман-трилогія

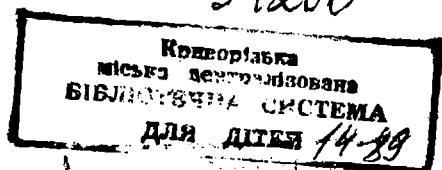
Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1989

До першого тому творів українського радянського письменника (1916—1970) ввійшов роман «Вишневий сад». Події відбуваються в одному з прикордонних сіл західних областей України в повоєнні роки. Автор показує становлення характеру людини, яка пройшла шлях тяжких поневірянь у капіталістичному світі й стає господарем нового життя на своїй Батьківщині.

В первый том произведений украинского советского писателя (1916—1970) вошел роман «Вишневый сад». События происходят в одном из пограничных сел западных областей Украины в послевоенные годы. Автор показывает становление характера человека, который прошел путь тяжелых мытарств в капиталистическом мире и стал хозяином новой жизни на своей Родине.

Передмова *І. В. Зуба*

Редактор *В. М. Камінська*

Б $\frac{4702640201-070}{M205(04)-89}$ 70.89

ISBN 5-308-00069-7
ISBN 5-308-00272-X

© Передмова, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1989.

З-поміж багатьох добре знаних і шанованих письменницьких імен довго житиме в пам'яті читачів ім'я натхненного й скромного трудівника літератури Володимира Самійловича Бабляка. Його літературний шлях позначений виходом порівняно небагатьох творів, а саме: романів «Вишневий сад» і «Жванчик», збірок оповідань «З пісень життя», «Літопис горбатой ниви» і «Дорога до любові». Одначе справа не лише в кількості назв і видань — вирішальним у творчій справі є ідейно-художня вартість письменникового слова.

Критики й літературознавці, розглядаючи творчість В. Бабляка, одно-стайно стверджують, що перша його книжка «З пісень життя» (1958) засвідчила прихід у літературу не дебютанта в звичайному розумінні слова, а скоріш зрілого вже письменника. Якщо додати, що того ж 1958 року вийшла і перша книга «Вишневого саду», а протягом чотирьох років була опублікована вся трилогія, написана на рівні найпомітніших зразків української радянської романістики, тоді стає зрозумілим, з якою вимогливістю ставився автор до своєї праці, до своєї творчості.

Немолодий на той час письменник (народився 18 квітня 1916 року в селі Великий Жванчик, Миньковецького району, Хмельницької області) мав за плечима чималий життєвий і літературний досвід. Після закінчення школи В. Бабляк працював у колгоспі, потім — у шойно утвореній газеті «Радянська Буковина». В дні Вітчизняної війни він у лавах радянських воїнів бере участь у боротьбі проти фашистських загартників.

Писати художні твори В. Бабляк почав ще перед війною, і тоді ж одне з оповідань — «Аничка-мрійниця» — було надруковане. Остаточою обравши журналістську професію, з 1944 року молодий літератор тривалий час працює в обласних газетах у Чернівцях, Тернополі, Львові. Один з рядових молододі на західноукраїнських землях радянської партійної преси, він друкував репортажі й публіцистичні нотатки, оповідання, документальні твори, в яких, при всій важливості конкретних іменних і географічних адресацій, виявлялись і ознаки художньої манери автора. В тих журналістських виступах вгадувалось народження письменника оригінального, самобутнього. Власне, в цілому ряді фактів і вбачаємо секрет тієї популярності, яка випала на долю перших книжок В. Бабляка — збірок оповідань «З пісень життя» і роману «Вишневий сад».

Героями згаданих видань, як і всіх творів письменника, стали сучасники. Це Марійка й Іван, красиві в праці і в своїх почуттях — герої оповідання «Двоє з гір». Колгоспний бригадир Петро, його дружина Оленка й мати Січкариха — герої оповідання «Нова хата». Вдовиця Настя Воляр, її донька Наталя та інші трудівники колгоспу — герої оповідання «Зелений квадрат». Різні проблеми й характери цікавлять письменника,

і над усе підноситься, огортаючись серпанком поетичності, новизна людських взаємин, світовідчуття захоплень.

Найперш В. Бабляк пише про соціальні зміни на селі, що, зрозуміло, позначаються на всіх сферах життя людини.

Доживаючи віку в сім'ї сина Петра, стара Січкариха крок за кроком пізнає світ нових турбот, захоплень і праці молодих людей. Їй довелося залишити стару хату і в новій із зачудованням і якимсь незрозумілим острахом спізнавати найрізноманітніші ознаки зовсім іншого, не відомого їй життя. Чого тільки варті синові пояснення: «Тут, мамо, діло не в пошани, а в гігієні», «То, мамцю, приймач. Покручу оте колісце, зараз Москву чути...»?

Кожна розмова, кожен епізод, зустрічі колгоспників у Петровій господі переконують жінку: величезні відстані пролягли од колишнього села до сьогоденного, од турбот, інтересів колишніх до нинішніх. І, природно, нова хата стає в психологічно тонко написаному оповіданні образом змістовним і осяжним — ідеється про нову дійсність, про новий світ, рідний і незабгнено прекрасний. Тепер мати «побачила те, чого не помічала в старій хаті з її вузькими вікнами, що не давали вдосталь світла, милувалася тим, про що мріяла цілий вік...»

В образі вдови Насті Воляр («Зелений квадрат») художньо уособлені люди старшого покоління, які зазнали немало горя на своїм віку і які всім серцем сприйняли радянський лад, нове життя. Гідність і краса жінки — од чесної праці. Вона, наприклад, з гордістю пригадує, як по п'яти роках її старань у колгоспі бухгалтерія оголосила: «Настя Воляр ще з двома свинарками принесла в колгоспну касу двісті тисяч прибутку». Двісті тисяч грошей від вчорашньої батрачки! Здурити від радості можна! Он яку силу тримали в неволі румунські бояри!..»

Насті дорога чесність трудового роду. Приймаючи сватальника Майструка, вона гостро відповідає йому, як тільки зачула слова «багатий завше до багатого горнеться»:

« — Я своє багатство не при Каролію, а за Радвледи наживала, Михайле!.. Прошу не забувати того! Теперішнє багатство завжди чесне! Бо трудове! То ваш-таки брат Фошка спер дві хати під гонтами на наймитські плечі! А ми не лінувалися самі на себе робити!»

Саме тому, що Настя не визнає спочатку в Степанові Майструкові «доброго газду», і з'явилися незгоди з донькою Наталією, молодою орденосною ланковою, яка кохає хлопця. Втім, з часом жінка дістає нагоду переконатися в іншому — широму ставленні Степана до громадського добра.

Річ не лише в тому, які конфлікти зображував письменник, хоча й це має неабияке значення. Важливо відзначити, що на першому плані повіданих Бабляком новелістичних історій неодмінно перебувають люди сучасного села, ті, хто своїм трудом, своєю громадською діяльністю змінював обличчя ще недавно підневільного краю.

В. Бабляк прагнув показати духовне багатство людей праці, що виявлялося і в безпосередньому ділі, і в ставленні до краси навколишньої дійсності — людських взаємин, творінь рук людських, рідної землі, природи.

Між таких героїв вирізняється, скажімо, Андрій Луда («З пісень життя»). Його соціальний досвід значно багатший за досвід персонажів з інших Баблякових оповідань: був «у революції», на його очах відбулися величезні зміни в житті села, та й на старості літ він не залишає своєї скромної роботи — в степу біля Нової Каховки возить воду колгоспникам, піднявши з колодязя «тисячі тонн води». Луда має немало спільного з тими сучасниками, які пройшли великий шлях боротьби й праці; вони

знають ціну пережитого, усвідомлюють непорушний зв'язок поколінь; для них і прийдешніх, пише автор, завжди горітиме вогонь Жовтня: «Ми помрем,— думає він, споглядаючи вдальні вогні каховського будівництва,— інші прийдуть і зійдуть... А він (вогонь Жовтня.— І. З.) вічно буде палати!...»

В оповіданнях В. Бабляка сповна засвідчується авторська увага до індивідуального і типового в характерах персонажів як представників народу-героя, народу-трудівника.

Радісне або ж сумовите й трагічне, буденне або незвичайне В. Бабляк зображує з максимального життєвістю. Письменицька спостережливість і майстерне живописання словом, природність оповідних інтонацій — невід'ємні ознаки його малої й великої прози. Пошлемося на кілька конкретних прикладів.

Молоді, юні в своїх мріях колгоспники Марійка та Іван — герої оповідання «Двоє з гір» — кохаються, але захоплена жаданням героїчного, високого («Вся радянська земля гуде славою минулих бойових і сьогоднішніх трудових подвигів») дівчина трохи кепкує з хлопця, зверхньо поглядаючи на нього:

«...А тут Іван Якимчук зі своїм коханням, не більшим від оцього яблука.

І Марійка з прихованою посмішкою в очах крутить в руках перед похнюпленим жоксем надкушену золоту ранету».

У трилогії «Вишневі сад» є епізод, сповнений змісту незвичайного й трагічного. Молода жінка Люба Шатрова народжує в полі, десь далеко од села, дитину і там же гине від рук бандерівця. Перенісши муки і тільки-но усвідомивши щастя народження дитини (навіть побачила, але «діткнувшись до жаданого не встигла...»), Люба збагнула невідворотність смерті й не страх, не думка про порятунок — інше почуття, пише автор, вдарило «чорним громом» у серце, в мозок. «Поблідлими устами тихо промовила вголос:— Зараз мене уб'ють... А хто дитину спов'є... додому віднесе?..»

Матей Розмарина, один із героїв роману «Жванчик», не день, не два заклопотаний спорудженням братської могили, в якій уявляє похованими розстріляного фашистами воїна Степана й одинадцять своїх дітей. З них шестеро — шість синів! — загинуло на фронті. Дійшла скарга сільського керівника до голови райвиконкому на, здавалось би, дивакуватого старого, і той, приїхавши сюди, на запитання: «Хто тут похований, діду?» — почув у відповідь просте, зболене, гідне: «Одинадцять моїх дітей...» Письменник так закінчує цей епізод: «Голова райвиконкому ледь помітно здригнувся. Довго стояв не рухаючись. Охоплені, мабуть, однаковими думками, мовчки повільно простягли вони один одному праві руки, потисли злєгка пальці. Може, тисяча пекельних днів минулої війни промайнула в цю мить перед ними?.. (...)

Ніби опритомнівши від задуми, він розправив плечі, блиснув гнівними очима на отетерілого Ремішевського. Мовчки сів у машину. Сердито фуркнув мотором і поїхав стомлений, прокурений, пильноокий...»

Різні, зовсім не схожі епізоди. Хіба лиш спільне в тому, як вони зображені, в художній мові бачиш особистість автора — Володимира Бабляка. Письменник володіє вмінням по-своєму сказати про звично-буденне й виняткове, поєднати докладність опису людського вчинку, стану душі з лаконічним узагальненням, надати своєму художньому письму поетичного звучання.

Поза сумнівом: так побачити Любу Шатрову в останні хвилини її життя міг лише талановитий митець. І, з другого боку, так показати бандерівця Сокиру, що підніс зброю на беззахисну, знесилена пологами

жінку (наче б і найжорстокіший кат мав зупинитися перед молодою матір'ю),— отже, затаврувати його як нелюда й злочинця.

У згаданій зустрічі Матей Розмарини з керівниками села й району перед нами вимальовуються неповторні характери. Двоє з персонажів знаходять між собою порозуміння одразу, з кількох слів, третьому лишалося хіба що «отетеріло» сприйняти те, що сталося.

Марійка ж («Двоє з гір»), виявляється, була несправедлива, порівнюючи кохання Івана Якимчука з яблуком. Але хто б міг заперечити юній, захопленій величчю героїки попередніх поколінь, дівчині в її прагненні сильного, красивого почуття?

Світосприймає В. Бабляк притаманний інтерес до звичайного, буденного й святкового, навіть романтичного. Письменник добре розумів земну «прозу» буття людського, але не визнавав безкрилого побутописання, показував світ і людину в ньому в яскравому поетичному освітленні. Він бачив, приміром, оте ж яблуко в руках дівчини, та як художник не забував основного для своєї поезики: воно стає мірою для порівняння з ним інших речей.

В. Бабляк у своєму творчому зростанні неухильно йшов до поглиблення реалізму художнього письма й підвищення уваги до конкретного життєвого ґрунту, конкретних реалій зображуваної дійсності. Поступово лишалися у минулому вишукані «окраси» стилю, дещо манірна образність,— ваді притаманні деяким оповіданням першої збірки (наприклад, «Вернись на Білу недею»). Думається, для нього ставали очевидними і декларативність та умовність логічно конструйованих образних побудов, що з ними зустрічаємося в деяких оповіданнях із збірки «Літопис горбаті ниви»,— при всій вагомості задуму тут все ж на першому плані бажання зафіксувати контрасти, висловити думку, тоді як дія, характери персонажів окреслюються трохи побіжно й загально.

Певна річ, В. Бабляк розумів необхідність повнішого й глибшого осягнення сучасної дійсності. Письменник з Поділля почував ще в юнацькі роки любов до західноукраїнського краю, з яким, проте, був знайомий за літературними творами, передусім — романтично піднесеними розповідями про красиве й незвичайне. З часом же, ніскільки не втрачаючи захоплення романтикою гірських плаїв і поетичністю природи, письменник іде до глибини життя, до значущих соціальних подій і явищ, в кінцевому ж підсумку — до того реалізму письма, якому найкраще пасує епітет «поетичний». Досить поважним аргументом щодо цього стало кілька талановитих оповідань, вміщених у збірці «З пісень життя», й особливо трилогія «Вишневий сад».

Роман «Вишневий сад» — це широка епічна розповідь про торжество радянського життя в західноукраїнському селі, це слово любові й віри в людину, визволену з-під буржуазного ґніту й окрилену соціалістичним ладом на величезні трудові звершення.

Як відомо, Іван Франко й Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Марко Черемшина, Лесь Мартович створили блискучі, сповнені гіркої правди, художні документи бідуваль, жорстокого визиску й приниження людей праці. Вагомий внесок у сумний художній літопис життя трудящих в умовах буржуазного ладу на західноукраїнських землях зробили письменники, яким випало щастя жити й творити після воз'єднання,— Петро Козланюк, Федір Потушняк, Олександр Маркуш, Лука Дем'ян та інші. В. Бабляк же написав про село західноукраїнського краю за історично нових соціальних обставин життя — од перших днів переможного закінчення Вітчизняної війни і до початку 50-х років. Це був крок уперед у тому розумінні, що автор художньо осмислював ті соціально-революційні зміни в західноукраїнському селі, до яких лише підводили свого

читача письменники, що зображували боротьбу трудящих західноукраїнського краю за возз'єднання з Радянською Україною. Водночас трилогія «Вишневий сад» є твором помітним між багатьох інших, присвячених колгоспному селу перших повоєнних років, — назвемо хоча б такі з них, як «Правда і кривда» М. Стельмаха, «Передзнів'я» Ю. Збанацького, «Прощай, море» і «Трудна любов» В. Кучера, «Рідна сторона» і «Кам'яний Брід» В. Земляка, «Хмарка сонця не заступить» Григорія Тютюнника. Зрозуміла річ, автор трилогії «Вишневий сад» має свої, оригінальні аспекти зображення сільської дійсності — досліджує складні соціальні, духовні, психологічні процеси, пов'язані з новим життям переселенців, яким пощастило повернутись на радянську землю з буржуазного Заходу. Власне, йдеться про гуманні, прекрасні в своїй суті зміни, а саме: відродження людини.

У центрі роману — образ Ксені, доньки вдови Марії Кошель. Як свідчив автор, роман з такою людською долею «підказало» йому саме життя, точніше знайомство з молодою ланковою Стефою Кошель, удостоєною за великі трудові успіхи звання Героя Соціалістичної Праці. Вона ж, Стефанія Кошель, яка стала прототипом головної героїні роману, в своїй розповіді «Пам'ятне назавжди» («Вітчизна», 1976, № 4) згадує і першу зустріч з нею в 1948 році молодого письменника Бабляка, кореспондента тернопільської обласної газети «Вільне життя», і його нарис, присвячений їй і видрукований газетою, і деякі життєві факти й події, художньо осмислені автором «Вишневого саду». «Звісно, — говорить Стефанія Кошель (Рашківська), — в основі роману події з життя нашого Лошнева (у романі назва села: Грядя. — І. З.). І головні герої написані з людей нашого села. Подеколи збережені навіть справні імена чи прізвиська. От хоча б Микола Проць. Справді, був у селі на диво цікавий і дотепний Проць. Прообразом Кифора Авдюка послужив бригадир Йосип Іванович Кифор, Люби Шатрової — Олександра Нога, яка приїхала працювати агрономом колгоспу із східних областей України. Що ж до нашої сім'ї, то її в романі показано дещо видозмінено, — так, очевидно, треба було за задумом письменника. На Батьківщину нас повернулося не двоє, як показано в романі, а п'ятеро: мама (батько помер у 1942 р., похований у Польщі), я і мої сестри Віра, Оля, Євгенія...»

В своїй праці над твором письменник виходив поза межі однієї чи кількох біографій, охоплюючи в своєму епосі широкі картини соціального буття, численні людські характери, художньо-соціальні типи.

Разом з багатьма іншими переселенцями шістнадцятилітня Ксеня прибула навесні 1946 року до Радянського Союзу. Її з матір'ю, Кифіра та Параску Авдюк з дітьми, Миколу Проця і його Фросину, багатодітну вдову Маланку Андріешко та інших радо зустріли жителі прикордонного села Грядя. Кількома влучними штрихами романіст відтворює атмосферу зустрічі, в якій, з одного боку, виступають ті, хто став господарями своєї долі на рідній радянській землі, а з другого — ті, на чие життя наклало тяжкі карби поневіряння по буржуазних світах. З цього розпочинається роман, в якому основною метою автора є художнє дослідження того, як за умов радянського ладу відроджується людське в людині, як поступово, але неухильно залучається вона до праці, громадської діяльності.

Письменник не обмежує свої зацікавлення тільки такими мотивами. Він «розгортає» соціально-побутовий епос в таких межах і в такий спосіб, що об'єктом зображення стає життя села Грядя в різних його аспектах — громадському й соціально-політичному, виробничому, побутовому й, зрештою, в людинознавчодоуховному.

Душею всіх справ і починань у Гряді є директор школи комуніст Іван Журяк, його помічниками-однодумцями виступають голова колгоспу Ва-

силь Петрюк, завгосп дід Пилип, молодий агроном Люба Шатрова, яка прибула сюди з Києва після закінчення вузу, інші сільські активісти. З часом у селі створюється партійна організація. «В Гряді партія буде!» — так сприйняли селяни звістку про перші збори по прийому до лав КПРС своїх громадських активістів. У гострій класовій боротьбі на непримиренних позиціях перебувають будівники нового життя, радянські патріоти і ті, за влучним словом Ярослава Галана, упирі, що, вилазячи під покровом ночі з бандерівських схронів, намагались шантажем, підступами, вогнем, жорстоким злочинством перепинити шлях соціалістичним перетворенням на західноукраїнських землях.

Чи не найяскравіше зображені в романі Ксеня Кошель і Люба Шатрова. Тут справді доречно скористатись таким визначенням, як ґрунтовність і різнобічність. Люба — улюблениця свого курсу в інституті — здобуває заслужену шану і в Гряді. Високі й чисті її мрії про добробут села, піднесення його культури, безумомна її праця в колгоспі за спеціальністю, й громадська — в сільському лікнепі.

Люба відкривається перед читачем і в одвертих взаєминах із Ксенею Кошель, і в почуттях до Романа Дарія. Відчуваючи силу своєї любові, вона ладна, проте, піти на самопожертву, щоб не стати на Ксениній дорозі до особистого щастя. Люба віддана справі, невідступна в досягненні мети. Скажімо, наполегливо, терпляче і з гордістю за перші скромні успіхи веде вона навчання в лікнепі. Особливо важко з Кифором Авдюком, в якого, як він висловлюється, голова «тверда, як земля на найждженій дорозі... Пани затовкли кріпко». Скінчивши урок з десятикратним повторенням одного й того ж, нелегкого для Кифорової пам'яті, вчителька-агроном не без доброї усмішки думає: «Як ти соромишся своєї неписьменності, дядечку любий!.. Чудовий сором!.. Але добре, що ти вже прокинувся і йдеш вперед, а не стоїш!.. Добре, що ти починаєш розуміти, що бути таким, як був досі, далі тобі ніяк не можна!.. За решту не турбуйся!.. То наша з товаришем Журяком справа!..»

Інші мотиви й життєві уроки пов'язує В. Бабляк з образом Ксені Кошель. Вона, як і мати, тільки-но ступивши на радянську землю, потяглася серцем до людей, до праці в їх колективі. Ця проста, звичайна дівчина з переселенців зростає у вільній праці, й тим підтверджується та велика істина, що умови радянського життя відкривають необмежені можливості для формування й розквіту людської особистості.

Гаряча в роботі, справедлива в ставленні до інших, людяна й принципова, Ксеня протягом двох-трьох літ стає гордістю грядівців. Дівчина не промовчить, зіткнувшись з несправедливістю, вона допевняється, наприклад, у колгоспного керівника Євгена Ловача, хто посмів завищити показники врожаю, зібраного її ланкою, щоб краще представити колгосп на районній виставці. Зіткнення Ксені з Ловачем якнайкраще засвідчує моральну чистоту, чесність юної ланкової.

Одна з живинок образу Ксені відтінюється майстерною індивідуалізацією мови, умілим показом особливостей сприйняття дівчиною тих чи інших подій, фактів. Так, на запитання Люби про те, чи назвав Ловач вивуватця «приписок», Ксеня відповідає (і тут справді чути інтонації живої розмови): «А-я, видав!.. Узняв течку з стола, натяг кашкета на очі: «Я виясню то питання...» Та й попер у двері. Тільки його й виділа!»

Немов до рідної дочки, ставляться до Ксені Іван Журяк, Василь Петрюк, Мотрина Дарій, цінуючи її щирість і принциповість. Залюблена в нове життя, юна ланкова викликає лють бандерівців, що хотіли вчинити над нею розправу. До Ксені Кошель прийшла слава передової людини колгоспного села — її праця відзначена орденом Леніна, її шлях стелеться далі.

Свою нележку, позначену незлагодами, стежку до особистого щастя Ксеня проходить мужньо, виявляючи неабияку силу волі. Вона, як і Люба Шатрова, кохає Романа Дарія, це позначається на стосунках дівчат, складних і часто змінних — то з довірою, то з образами, то з раптовим спалахом ревності, коли Ксеня вдарила ні в чому не винну подругу по обличчю. Та ось пізніше, коли створюється подібна ж гостра ситуація, Ксеня поводитьсь по-іншому, міркуючи: торік під впливом «баб'ячих теревенів» ударила й зганьбила Любу, тоді «гірко каялась та згоряла від сорому», нині ж того не буде. «Власна гідність, непомітно виплекана в ній новим ладом життя, відгородила Ксеню від літніх, неписьменних бабів, постала в цю мить в її свідомості на весь зріст і стримала від нерозумного вчинку. Так було з свідомістю... Але серце лишалося серцем...»

Критика інколи поверхово оцінює такі речі, як любовний трикутник в прозовому творі, — вже саме це визначення має негативне забарвлення. Що ж до трикутника в романі В. Бабляка, то справедливо буде говорити не про літературну схему, а про дещо інше, важливіше. Взаємини Ксені й Люби, ставлення дівчат, їхні почуття до Романа Дарія зовсім не зводяться до абстрактного трепетних інтимно-психологічних питань. Усе це невід'ємне від духовного зростання Ксені Кошель, формування її як зрілої й різнобічно цікавої особистості. Люба ж стала для Ксені взірцем, живим прикладом великого й прекрасного в людині. Не випадково, що життєвий шлях Ксені Кошель у чомусь основному подібний до шляху Люби Шатрової. Таким чином, інтимне — зовсім не автономна тема в дослідженні духовного світу героїв.

Радянське життя захоплює, хоч і не так одразу, як людей молодих, згорьованих на чужих землях Кифора й Параску Авдюків, Фросину й Миколу Проців та інших. Особливо ґрунтовно досліджується цей складний оздоровчий процес у житті типового представника переселенців Кифора Авдюка, що серед несправедливості й хижацтва буржуазного «праю» жив жагучою мрією про свій клопоть землі й сякйй-такій достаток. Нелегко дається йому мудрість колективістських переконань. Як повірити, приміром, Роману Дарію (той ледь не загинув, рятуючи від пожежі ягнят), коли хлопець говорить: «За своїми, може, й не кинувсь би у вогонь, а за колгоспними — мовляв, бачите ж, треба, бо наше, громадське, спільне?» — А пізніше, коли сприйняв колгоспне як своє, коли пройшов свої лікнепи, Кифір чинить майже так само: в голодну весну забирає з дому мішок ячменю, старанно збережений на трудніші дні; йому, бригадирові, треба було засіяти шмат артільного лану.

Майстерно, на рівні кращих здобутків української радянської прози, уважної до героїв і обставин, до найтонших порухів душі людської, простежує В. Бабляк поступове очищення свідомості селянина од егоїстичної обмеженості і релігійної забобонності. Справді, чи не кожна сторінка, чи не кожен епізод, де зустрічаємося з Авдюком — нехай то буде його розмова з дружиною, або небагатослівні, може, й не одразу помітні двобої з улесливим Процем, або ж сутичка з Журяком десь на початку твору, або ж статечно-діловиті приготування перед поїздкою до Львова, де має одержати медаль за працю, — засвідчують відкриття якихось рясочок, індивідуальних «живинок» у характері селянина-хлібороба.

Образ Параски Авдюкової випливає, в основному, на побутовому тлі та у взаєминах з чоловіком, дітьми. Але й тут уважний до всього романіст помічає ті численні ознаки, які дають уявлення про великі зміни в житті селянської родини. Жінка клопочеться про успіх чоловікової праці в колгоспі, має його радість за свою власну. Відчувши ж його рішучість взятись до бригадирства (після опанування грамотою, читав різні книжки, набираючись і вченої мудрості), Параска згадала «бідну

на радості», «пересичену горем і розчаруванням» давню любов і повірила раптом усією душею — «повірила, як дитина, в казкове чудо. Може її Кифір бути і бригадиром, і лицарем, і знову коханим!.. Повернеться в серце викрадена злиднями любов!..»

Казкове чудо, про яке думає жінка, ставало для героїв роману В. Бабляка живою реальністю. Соціалістичне суспільство плекає в людині її благородні риси, забезпечує її право, як особистості, на щастя.

В. Бабляка цікавила людина і в праці, і в громадській діяльності, і в побуті, і в інтимних взаєминах. Ось чому згадується і ота давня, забута любов, і те, що тепер щирими голосами озивалося в родині тих же Авдюків почуття радості, порозуміння, злагоди. Лиш обережний натяк на ласку, малопомітний знак уваги одне до одного, навіть жінчині «почуття чисто материнські» до натомленого щоденною роботою Кифора, а втім, це вже нове у їхніх взаєминах, цього раніш вони не помічали. Любов їхня, говорить письменник, не знала ні небесних висот, ні поетичних пісень та орлиного лету, але «дай, доле, кожному такої сили, яка таїлася саме в Парасчяніні і Кифорові, не ваблячим око стороннього, почутті!..»

Свій голос і своє обличчя мають у романі Маланка Андрієшко і Фросина Проць, Мотрина Дарій і Катерина Бурдейна, не схожі ні долями, ні мріями, ні розумінням щастя. Їм не належить таке помітне місце у вирі подій, як, скажімо, Ксені Кошель і Любі Шатровій, але ж, безсумнівно, їхнє діло і слово доповнює і збагачує живий, відчутний образ трудового селянства, про який можна з повним правом говорити, аналізуючи трилогію Бабляка. До того ж, «Вишневий сад» — один з небагатьох у українській радянській літературі романів, де так ґрунтовно, з ніжною любов'ю зображено радянську жінку — трудівницю, учасницю громадського життя, матір, дружину, кохану.

А провідна, магістральна ідея роману, з якою так чи інакше пов'язані всі інші ідеї й мотиви, — це художнє утвердження соціалістичних перетворень в західноукраїнському селі. Все, що своїм трудом і мудрістю господарів здійснюють герої «Вишневого саду», є реальними змінами західноукраїнського краю на соціалістичних засадах. Іван Журяк був спочатку єдиним комуністом у селі. Його ж авторитет між земляків особливий. Журяк бачив бідування селян за панської Польщі, у вересні 1939 року радо зустрів радянських воїнів-визволителів, був на фронтах Вітчизняної війни, пройшов підпілля, концтабір. Він, читаємо в романі, знав «багато сільських родин, характери помітних людей, їх побут, радіщі, болі... І блиск першого сніжку знав, і дзюркіт весняного струмочка. І запах розораної землі, і смак до болю трудно заробленого хліба...»

Це він, комуніст Журяк, сказав Любі Шатровій у день приїзду її до села: «Ми працюємо так: 50 процентів — за спеціальністю, стільки ж — на громадсько-політичній роботі. Виховання людей — основне завдання». Робота Журяка непоказна, але сумлінна, конкретна, переконлива. Він впливає на інших і власним прикладом, і розважливим, справедливим словом, і порадою, і вболіванням, і підтримкою. Поза сумнівом його природний хист розгледіти в людському характері цінне й мізерне, тимчасове, чого треба позбуватись. Так, придивляючись до нового колгоспного керівника, в минулому заслуженого воїна Євгена Ловача, він відчув якусь «холодність» і зверхність того щодо колгоспників. «Чужий попався чоловік, — думає Журяк. — Нема в ньому партійного таланту. Не розуміє душі, не розбереться в світогляді селянина». Принагідно зауважимо, що довгий шлях Ловача до людей, «потепління» в його душі зображується не завжди переконливо.

Успіх В. Бабляка в змалюванні комуністів-керівників, людей з партійним талантом обумовлюється не просто необхідним умінням живописати словом; романіст, думається, враховував ту очевидну істину, що обов'язки керівника-комуніста, сфера його роботи всеосяжні й, отже, не обмежуються якимось колом практичних питань; відповідно і його художницький інтерес стосувався буквально до всього розмаїття життя і праці героїв.

У романі звучить гуманістичний мотив любові до людини, поважання її особистої гідності. В цьому розумінні Баблякова проза має свої «точки зіткнення» з прозою О. Гончара і М. Стельмаха. Тут одразу пригадується високий лад роздумів Ксені й Люби про село і його трудівників, про кохання, красу хлібної ниви, або ж глибоко людяне ставлення Івана Жукія до Катерини Бурдейної, чие зболене, спрагле сімейної радості серце він розуміє, здається, як ніхто інший.

З неабиякою художньою майстерністю відтворюється драматизм боротьби і людських переживань. Сповнений зненависті, Василь Петрюк стріляє в свого брата Антона Вершу, замаскованого бандерівця, і забиває двох його дітей у свою сім'ю. Вістку про смерть Люби Шатрової Петрюк сприймає як особисте горе — воно помітно зігнуло й зістирило його. Ці сторінки за гостротою й драматизмом відтворених почувань і загальною тональністю розповіді можна порівняти з деякими експресивно змалюваними епізодами класової боротьби в романі М. Стельмаха «Кров людська — не водиця».

Чутливий до слова, зокрема народно-поетичної творчості, В. Бабляк майстерно користується мовними характеристиками персонажів.

Автор уміло врізноманітнює тональність оповіді в різних розділах та епізодах, що, ясна річ, відповідає багатству настроїв і почувань героїв. То вона звучить на регістрах світлого мажору (коли йдеться, наприклад, про дружнє ставлення грядівців до сусідів поляків чи про будівництво всією громадою просторої хати Маланці Андрієшко), то здобуває гумористичне забарвлення (сцени з Миколою Процем та ін.), то підноситься до тону публіцистичного (монолог оповідача, звернений до матері-трудівниці), то передає настрій зажури й суму. Поетична атмосфера роману значною мірою визначається і вміло, з естетичним смаком створеними пейзажами.

Високо цінуючи красу художньої мови, В. Бабляк прагнув надати створюваним образам і картинам життєвої змістовності, а часом — і узагальнено-символічного забарвлення. Згадаємо лише одну-дві цікаві знахідки.

Орден Леніна, яким відзначена праця Ксені Кошель, символізує дорогу для дівчини істину: з нею Ленін завжди.

Назва колгоспу «Ленінський шлях», де розпочинають своє нове життя переселенці, теж доволі влучно засвідчує те, яку дорогу відкриває перед ними радянська країна.

У новорічний вечір у Гряді вперше спалахнуло електричне світло. Грядівці, а за ними й колгоспний керівник Василь Петрюк зачудовано читали освітлені електрикою літери: «Грядівська артіль «Ленінський шлях»; аж раптом голова посилає свого Остапка сказати Романові Дарію, щоб той світів лише два слова. Автор пише:

«На цім, українським, березі Бугу юрмляться гурти людей, захоплені чудовим світлом, і по складах читають:

— Ле-нін-ський шлях!..

На тім, польським, березі ріки теж стоять купки людей і, закинувши голови до неба, шелочуть:

— Ленінська дорога!

У темряві світової ночі «Ленінський шлях» далеко зорить!..»

І назва роману — «Вишневий сад» — набирає змістової вагомості й художньої символічності. Мотив вишневого саду, білого квітнування раз по раз озивається до читацького серця поезією краси і поезією чистої любові людей одне до одного і до своєї радянської Батьківщини, чуттям тривоги, коли той квіт топчуть. А загалом образ саду символізує життя, його безупинний поступ.

Трилогія В. Бабляка «Вишневий сад» здобула заслужену популярність на Україні та за її межами, дістала одностайне визнання критики як твір ґрунтовний і талановитий.

Тривалий час письменник працював над трилогією «Жванчик», 1967 року закінчив і видав першу книгу, потім — другу й написав кілька розділів третьої, завершальної. Але 20 листопада 1970 року смерть обриває працю В. Бабляка над рукописом.

Тлом для роману в земляцьких бувалицях, як зазначав автор, є рідне його село і взагалі Поділля. В. Бабляк мріяв показати, за його висловом, красу і розкіш людських душ. І справді так. Перша книга роману відкриває сторінку особливу, про що говорить і назва — «На війні»; друга, озаглавлена «В мирі», присвячена повоєнним рокам; третя — «На околці», мала докладніше, аніж у попередніх, повідати про «вихід» жванчицьких героїв на простори своєї рідної радянської країни, про їхній світ, життєві шляхи та біографії, що органічно вписуються в історію країни.

Істотна ще одна річ, яку слід враховувати, розглядаючи цей твір. Життєвими історіям-бувалицям, відтвореним у «Жванчику», передую фактична довідка про село — давній друкований запис, після якого подається лірико-публіцистичне звертання до бойового побратима фронтових доріг — «Слово до Максима». Згадана історико-фактографічна довідка наведена з метою яскравішого відтінення думки про Жванчик сучасний, щира ж, зігріта теплом серця співрозмова оповідача з другом перед подорожуванням шляхами села і людських доль, сповнена глибокого ідейного змісту. Розповідь ведеться перед світлою пам'яттю побратима з Росії, який віддав життя за спокій і щастя Жванчика, за мир на землі («...подивимось, як кажуть, за що ми кров проливали?.. Ти з Волги, я тутешній. Я буду показувати й розповідати. Ти — дивитися і слухати»).

Так уже у вступі починає звучати мотив дружби синів двох братніх народів — українського й російського. На сторінках твору він здобуває конкретно-художнє вираження, зокрема в розповідях про жванчицьких учасників Жовтневої революції, борців за Радянську владу, героїв битви з фашизмом. Як юнакові-месникові з Карпатських гір (оповідання «Вічно з тобою»), як тим, хто став на бій з націоналістами-бандерівцями (Журяк, Петрюк та інші персонажі з роману «Вишневий сад»), так і героям «Жванчика» дорогі ідеали ленінської дружби народів, любові до Радянської Батьківщини.

В. Бабляк у «Жванчику» немовби складав звіт перед пам'яттю незабутніх героїв, подавав художню сповідь сучасника перед прийдешніми поколіннями про невідшкодовні втрати і незбагненно величезну цінність завойованого радянським народом миру на землі.

Важлива й інша особливість письменницької праці, що стосується, правда, більше до естетичного втілення задуму. Чимало розділів, точніш земляцьких бувалиць трилогії, становлять оповідь про історію життя одного із жванчицьких героїв. У першій книзі це — «Матей Розмарина» (в збірці письменника «Дорога до любові» віднесено до оповідань і друкувалася під назвою «Два старих псів»), «Погана Гафія», «Давні дні»; у другій книзі — «Ганна Побережна», «Дзвоники під чобітками» (про

дівчину Юстину та її перші дівочі радощі), «Вітер в ясенях» (історія розчарувань вдівця Данила Шигери, бережно цютовливого в ставленні до пам'яті покійної дружини). Поряд таких оповідей друкуються бувалиці, що становлять історію взаємин двох і більше осіб («Кирус і Бронон», «Дуб і липа»), а також твори з чітко вираженими ознаками художньої новели.

У другій книзі роману друкуються земляцькі бувалиці, що мають, безсумнівно, новелістичне звучання — «Ясновидіння», «Волове око», «Двоє, троє, усі кирпаті!» і відоме оповідання «Нова хата». «Жванчик» позначений, отже, певною жанровою і стильовою строкатістю. Автор мав намір поєднати в ідейно-естетичну цілість, як і уявлялась йому трилогія, жанрово розмаїті розповіді, в яких неважко помітити елементи документалізму й художнього вимислу, лірики й публіцистики, високої патетики й зворушливої задушевності.

У виступі на читацькій конференції за першою книгою роману «Жванчик», в 1967 році, Володимир Бабляк ділився роздумами із земляками, мешканцями «Жванчика на Поділлі, про свою працю над цим незвичайним твором як земляцьких бувалицях». «Я вже говорив, здається, — пояснював письменник читачам, — роман «Жванчик» складатиметься з трьох частин: «Жванчик на війні», «Жванчик у мирі», «Наші за околицею».

Так ось в отій третій і буде показано той Жванчик, який зараз сидить перед моїми товаришами і мною (...). Перед очима постають мислячі зоряні ночі в Дубинці або на Рудці, коло скирти, а поруч такий же юний, як і ти, обліковець четвертої бригади... десь поруч пісня і тиша нічна... А поруч тебе дівчина, така ж юна, як і ти, і дуже красива; і ти хочеш щось сказати їй, а слів, на біду, нема...

Я думаю, вам уже ясно, про що розповідатиме ота остання книжка. Там буде жванчицька лірика, жванчицький пейзаж, жванчицький сміх і трохи автобіографічного — тобто про мене і про вас».

Навіть враховуючи те, що роман лишився незавершеним, можемо говорити про нього як про твір оригінальний і талановитий. На сторінках «Жванчика» виведено героїв незвичайної долі, людей, яких автор поетизував, опісьював, у яких вбачав риси народних типів.

Володимир Бабляк усі свої творчі інтереси, всі задуми пов'язував з відображенням сучасності. Вона бачилась і в образі рідного села на Поділлі, і в живім гомоні сіл та міст Радянської України, і в щоденному поступі соціалістичної Батьківщини до прийдешнього. Письменник знав, як влучно писав у «Жванчику», велике прагнення «за короткий час, виведений тобі на вік під високим небом Вітчизни, побачити найбільше, пізнати найкраще, відчувати найглибше». Зрозуміло — щоб своєю творчістю плекати й утверджувати оте найцінніше, щоб оте найглибше спізнане доносити в естетично досконалій формі до читача.

Турбота про художню майстерність твору, про багатство, красу і життєву запахуість мови постійно супроводила письменницьку працю Бабляка. «Вимогливим, прискіпливим дуже він був до мови, — свідчить його дружина Олена Артемівна. — Уже начисто переписане він знов читав, читав. Читав і правив, щось мітив на полях.

— Оце дивись... Читай оцей абзац. Читай це речення... Все добре? Читаю. Ніби добре. Та де — сама ніколи в світі так написати б не змогла.

— Так от дивись: давай це слово переставимо, це — викреслимо, це речення — заміним... Тепер читай — як музика звучить!

Читаю знову. Так: звучить. А інколи слово лиш місцем поміняє — вже трохи інший зміст, точніш окреслений малюнок.

Шукати точне слово, знайти його, надати йому звучання, не загубити у сузір'ї інших слів — святий закон письма Володимира», (З архіву автора статті).

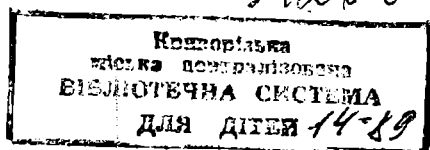
Знайомлячись із романами та оповіданнями В. Бабляка, не можемо не помітити, чиєю творчістю захоплювався письменник із Поділля, в кого вдумливо навчався. Йому були близькими ліризм і художня пластика М. Коцюбинського, соковита мовна поетичність О. Кобилянської і суворий лаконізм письма та філігранна точність деталей у новелістиці А. Чехова. Зі всього ж розмаїття талантів у радянській літературі автор «Вишневого саду», «Жванчика» і ряду бездоганно написаних оповідань вирізняв Олеса Гончара, М. Стельмаха і М. Шолохова — захоплювався аналітичною, зігрітою ліричним почуттям роздумливістю першого, романтичною піднесеністю в творчості другого, глибинним осягненням народного життя й народної історії в «Тихому Доні» та «Піднятій ціліні». Мова не про якісь безпосередні «паралелі» чи так зване наслідування, а про інше, вагоміше й значніше. В. Бабляк, подібно до кожного обдарованого письменника, мав свої улюблені взірцеві речі в літературі, знав свої орієнтири — по них і звіряв свої ідейно-художні шукання. І як часто зі сторінок його книги до нас озивається голос оповідача, власне, самого автора, якому дорога оця школа творчого досвіду і видатних класиків дожовтневої літератури, і визнаних майстрів літератури радянської.

Твори Володимира Самійловича Бабляка, — принаймні найдосконаліші з них, — розглядаємо як пристрасну художню оповідь талановитого письменника про наших героїв-сучасників і їхні історичні звершення на шляхах будівництва нового, соціалістичного світу. Написані з позицій комуністичної партійності й народності, зігріті любов'ю до людини праці, вони належать до помітних здобутків української радянської прози.

Іван ЗУБ

ВИШНЕВИЙ САД

34260

Д. В. Ткачу присвячую
Автор

Родимий краю, село родиме!
Вас я вітаю, місця любими!
Зелені ниви, ліси, могили...
Щасливі з вами дні ми уплили.
...І ти, керничко, свідку любові,
Вітай, сестричко, вітай ми знову!
Скажи ми правду, скажи святішу,
Чи я ще знайду любов давнішу?..

З галицької народної пісні

Тисяча дев'ятсот тридцятий рік. Березень. Панська Польща. Село Звертів. На східному краї — хатина біля шляху. Темна в хаті ніч: дорого світло коштує. На ліжку кидається-стогне жінка-породілля. Схилившись над нею, похитується на стільці бабка-повитуха. На стіні у відблисках пічного вогню — бабчина химерна тінь. Надворі буря. Буря і в тілі породіллі. Ламає виснажене батрацтвом тіло, мов вітер березу, а мати усім корінням тримається за життя: виборює дихання дитині.

Буряно в світі. В страху й збентеженні жінка. Часто втрачає свідомість. Опритомнівши, квапно шукає руками навколо себе, вижидально дивиться на повитуху. «Ще — ні?...»—«Ні».—«Ще мучитись?»—«Ще...»

Морок у хаті. Голова в огні. Вогонь палить мозок, перекипає в очах, і здається, що очі горять у темі, мов жарини. «Гу-гу-гу-у!»— люто виє буря за вікном. Повитуха, оглядаючись на вікна, злякано хреститься. Вогонь то блискає, то погасає. Породілля жадібно наслухає, прагнучи впізнати в зграї вітрів голос своєї дитини... «Чуєш?...»—«Ні, це вітер».—«А ось, чуєш?...»—«Ні, то миша».

Та часом біль затихає. Холоднішають очі, глухне дзвін у вухах. З темряви вириваються минулі дні, картини давні...

...Коли це було? Дніпро... Село... Сади... За садами — луг. Ранок травневий. Рожево сходить сонце. Вона, малесенька Марійка, сидить з матір'ю серед луку, в'ють вінки. Квіти навколо сині, рожеві, блакитні. Луг блакитно-рожевий, небо блакитно-рожеве, і вона з матір'ю — ніби між двох небес. Ще красивіші вдалині ліси. Дніпро хвилює під ногами. Пливуть на Київ баржі. У небі — журавлі...

Марійка прикладає руку до чола, дивиться на синій обрій. «Тут — луг. А далі що?»— питає дитя в матері. «Далі — поле...»— відповідає мати. «А за полем?»—«Ліс».— «А за лісом?»—«Село».—«А за селом?»— не вгамовується

дівчинка. «А за селом — Україна...» — усміхається мати, бажаючи позбутися запитань причепливої дитини.

Дівча вмовкає. Замислено дивлячись в даль, вслухається воно, як бринить у серці вперше почуте слово.

Україна!..

А поблизу помахує косою засмаглий від сонця батько. Він прислухається до розмови, лукаво підморгує матері на доньку, всміхається в чорний козацький вус...

«Гу-гу-гу-у!..» — дияволом вривається на луг вітер, хряскає голим гіллям в шибки, валами котить чорні хмари.

Жінка кусає губи... Холодний піт ллється зі скронь...

І раптом кволий, жаданий писк:

— Ва-а!..

А породілля вже озивається:

— Бабуню!..

— Марійко!..

Зайшлася мати плачем німим. О моє дитя!..

— Хто воно... там?.. — благає очима.

— Донечка... — всміхається повитуха. — Придумала ймення?

— Ймення?.. — Марія розмикає закусані в кров уста. Але промовити не може.

— Така тут красуня!.. Така розумничка!.. — рздивляючись на зморщених долонях мізерну грудочку, промовляє сяюча повитуха від купелі. Ніби в цім рожевім мишеняті вже справді можна щось розібрати.

Породілля мовчить... Сльози солоні ковтає.

— То як охрестимо таку жіночку? — допитується повитуха, намагаючись мудрим старечим оком заглянути далеко вперед у майбутнє життя немовляти.

Перемагаючи біль знеможеного тіла, Марія полегшено зітхає на повні груди давно виношуваним словом-заповітом:

— Ксеня... Ксенія Кошель... Тихонівна...

І ніби сонце зійшло над нею...

КНИГА ПЕРША

Частина перша

1

Цвітуть вишні.

Білі квітки густо вкривають великі й малі гілочки. На тлі блакитного неба, обмитого нічним дощем, вирізьблюється кожна брунька, кожна пелюстка.

Пелюстки цвіту сліпучо-білі, ніжні; подме ранковий вітерець — і сиплються, сиплються пелюстки з дерев додолу, мов срібні монетки.

У листі, у цвіті — яскраве ранкове сонце. Пронизує густими променями зелено-білу гущу й виграє на траві зайчиками тіней.

Гудуть і запилюються в пергу бджоли. Медово пахнуть жовті пиляки. Пахне весь край, весь світ...

І скрізь — роса...

Квітучий вишневий сад вранці — таким був той перший клаптик радянської землі за прикордонним стовпом поблизу села Гряди на Львівщині, який уперше в житті побачила шістнадцятилітня дівчина-переселенка Ксеня Кошель з матір'ю Марією. Поїзд зупинився в сотні кроків від колгоспного саду й поповз у депо польської станції. Весело чохкаючи, попахуючи білястим димком, шумливо підкотив зіркатий, радянський.

Переселенці, як бджоли з вулика, висипали на перон. Побігли, пішли, переганяючи одне одного, на горб, задивилися з-під дашків долонь на вишневе село, затуманений Західний Буг, сонячну манливу далину. Захвилювалися, загомоніли:

- Ось вона, родима сторона!..
- Во-на!..
- Здрастуй, земле радянська!..
- Ади, Мотрино, меж і справді нема!..

— Що хочете кажіть, а я, бігме й досі не вірю, що вже в двох кроках від нашої України! Скільки минуло літ!.. Добридень, мамо!..

— Пропустіть, жіночки, мене!..

— Жінки, пропустіть Андрієшкову Маланку!.. Най і її дрібні діти Україну побачать!..

Натовп нехота розступається, і наперед помалу пролазить боком Маланка Андрієшко з дрібними дітьми. Жінка веде за руку старшого — Івана. За Іваном, міцно тримаючись одне за одного, дибають Василь, Ганя, Олекса, Фрося, Оксанка, Улянка, Андрій, а позаду теліпається найменшенький — «зивотатий Степцьо». Журавлиним шнурочком виходять вони в поле, перед очі юрби й ранкової України...

Маланці забиває дух!.. Не спускаючи очей з вишневого села, тихо осідає вона на коліна. Поруч уклякають діти. Зійшло сонце, і Маланка проказує їм ранкову молитву.

— Отче наш!..— суворо глянувши на дітей, побожно-урочисто починає жінка грубим, чоловічим голосом. І, скоряючись прісним устам матері, негайно — різноголосою купкою курчат — тягнуть ще дев'ять блідих ротиків: «Отче наш... Оцце нас... Іже еси...»

А хіба ти, отче, еси?.. Коли б ти був, не напустив би таку кару на Маланчину сім'ю. Подивися на цих дітей!.. Он стоїть Андрій — він ще не жив, а вже має сухоти. А в Миколки другий рік падуча слабість. Он Іван — йому п'ятнадцять літ, але його легко звалить восьмилітній хлопчик; без жиру й сонця навіки засниділа дитина. Яка тоненька шийка в Оксанки... Які криві ніжки в Улянки... А той «зивотатий Степцьо», та засушена польова квіточка з білими віями й блакитними очима... Мов барабан, носить дитина перед собою розбухлий від зеленини живіт.

Глянь на Маланку! Хіба то людина? Що в ній лишилося жіночого, ласкавого? Із зораним безліччю зморщок лицем, з кістлявими руками, що вічно шукали хліба, з висохлими грудьми та гострими, згорбленими плечима, вона схожа на висмоктану губку, розбите громом звугліле дерево. Діти виссали з неї силу, кров, сльози, і знесилена жінка ледве відрізняє тепер осліпленими очима білий день від чорної ночі...

— Людоньки!..— здивовано шепоче якась дівчина.— Авдюків Кифір сиру землю їсть!..

Кілька пар очей зиркають у той бік. Кремезний, волохатоголовий Кифір Авдюк зупинився на краю зораного поля,

набрав у жменю ріллі і тулить її до усміхнених уст, чола, племенистих вилиць. Крізь брудні, немиті пальці тече на землю чорнокрапельний дощ. Плечі в батрака світяться дірками, очі збуджено горять...

— Він трошки випив...— догадується з гурту хтось.

— За що? Грбша щербатого в кишені не має!— категорично заперечує всевидячий Микола Проць — чорнястий, як циган.

— Боже ж то наш! Як радіють люди, що добилися до свого порога!..

— Га, боже, га!..

— Чи визнають нас? Чи здибаємо своїх?— зітхає Марія Кошель, похитує головою.

Але свої вже йшли. На краю Гряди, на дорозі, з'явився гурт з прапором. Нерівними шерегами рушив полем.

— До нас, чи що?— прикладає високий чоловік руку до чола.

— До нас!..

— Ідуть?

— Таж ідуть!..

— Ей, там! Комуністи йдуть!.. І Совети!..— оглянувшись на задніх, попереджує дзвінким, трохи наляканим голосом Проць Микола.

— Мовчи, дурню...

— Йой, як же ми?..

Біля поїзда заметушилися, захвилювались. Збиралися родинами, гуртами. Бігали до вагонів і назад, на горб. Притихли. Ксеня бачила, як стривожені жінки з сухими рум'янцеями на щоках почали обсмикувати на дітях суке-ночки, штанці. Дівчата, покусуючи губи, заглядали в люстерка. Чоловіки без потреби голосно покашлювали, підкрочували вуса, зиркали в той бік. Невидима струна лягла між обома гуртами і, чим більше зближались люди, голосніш дзвеніла, зв'язувала...

...Різними шляхами відходили колись із рідного краю. Бігли між пшеницями, пригинаючи спину від коршунячого ока кінного поліцає. Повзли на ліктях по ярах під свист куль прикордонної варті. Брели примарами — вдень, вночі, в дощовицю, заметіль.

Куди? У світ. По що? По долю кращу...

А де вона була? У Канаді? У Франції? В Аргентині?..

Тепер, повернувшись спинами до пройдених доріг, затамувавши, як болючу рану, пережите, дивилися налитими слізьми очима на рідний край, простягали руки... Ніхто не

переживе стільки радості й болю, стільки почуттів гірких і солодких, як той далекий, запорошений мандрівник, що вже нарешті дійшов і спинився перед порогом рідної хати. Він озирає знайомі місця, чує в кімнаті жадані голоси... Він усміхається зблідлими устами, мне кашкета в тремтячій руці... Задихається!.. Не може, не має сил ступити далі!..

Гурт наближався. Вже ясно чути — вони співають. Це була проста народна пісня, однак переселенці чули її вперше. Ксеня вибігла наперед, затримала дихання, прислухалась.

«Батьківщино ти моя... безкрая!.. Багато в ній лісів... полів... рік...» — розповідали співці. Попереду крокувало три чоловіки. Посередині — широкоплечий, у міському костюмі, з капелюхом у руці — директор Грядівської школи Іван Журяк. По боках двоюрідні брати: Антін Верша — голова сільради, та Василь Петрюк — голова колгоспу «Ленінський шлях» — рожевошокий, повніючий, усміхнений. Брати діловито розмахували руками. Вчитель стріпував чорним чубом, оглядався назад...

«...Молодим усюди в нас дорога!..» — ловила Ксеня з вітру у вуха дзвінки слова. Пісня линула в ранковому повітрі бадьора, легка. Шуміли довкола пшениці. Над річкою велетенськими білими рожами розквітав туман. У небі рибками пливли дрібні хмарки. Жайворон знявся над головами, затріпотів, залився... «Ой хороше!..» — вигукнула в думці Ксеня. Урочистий настрій, святковість, легкість обняли її, піднімали в голубий політ. «Чому ж мені так хороше?..» — запитала сама себе. І, не знайшовши відповіді, засміялась, підбігла до матері.

Гурти зблизились. Переселенці розступилися і виставили з-перед себе Радивона Курдика. Радивону майже — шістдесят. По світу блукав з сімнадцяти. З далеких країн і через багато таможень і хабарів дуже завзято пробивався обкрадений, обдурений селянин назад. «Ну вже як доберусь!.. Ой як доїду я додому!..» — гаряче, надокучливо говорив він людям у вагоні, але до кінця не доводив і лише щасливо кліпав вигорілими віями та сивою головою хитав, так що слухачі не могли зрозуміти, що ж буде, як він добереться додому. А тепер побачив рідні поля, почув м'яке українське слово і розкис, збабився дід: руки дрижать, очі плачуть, уста лихоманно шепочуть щось своє, дідівське, заповітне. Боляче дивитись на Радивона Курдика...

Напроти — грядівські колгоспники. Всміхаються, голублять очима. Директор школи Іван Журяк вітально підняв руку:

— Шановні товариші! Дорогі гості наші!— його голос радісно задзвенів, луною відгукнувся у серцях переселенців.— Від імені уряду Радянської України вітаю вас і поздоровляю з поверненням на Батьківщину!

З обох боків негусто, врзномобій заляскали мозолясті долоні. Знову запала мертва тиша. Три десятки очей зліва і стільки ж справа вдивляються одні в одних. Тут би заговорити, зашуміть!.. Але обидва гурти — і ті, і ці по-селянському неповороткі,— стоять, мов скам'янілі, вражені цією зустріччю... Скільки перебунтувало почуттів у зболеваних серцях за хвилину тиші!..

Повернувшись півбоком, даючи комусь дорогу, промовець глянув у свій гурт. Одразу звідти вийшов сивий, ще бадьорий, вусатий дідуган Пилип Штефа, або просто «дід Пилип», як в селі його називали,— колгоспний завгосп, з хлібом-сіллю на рушнику. Простяг калач, по-батьківському тепло й трохи суворо глянув на гостей сірими очима.

В німій тиші жалібно згорблений Радивон Курдик, безпорадно опустивши граблисті руки, ступнув уперед. На Радивоні французькі, потерті часом штани, польська обтріпана маринарка. Але сорочка, хоч і теж латана, вишита біля коміра рідним хрещиком...

І ось вони вже стоять один проти одного, два громадянщини землі нашої, два непокірних, суворих діди. Один, діждавшись щасливої старості, підносив за звичаєм хліб-сіть співвітчизникові, другий, важко дихаючи хворими грудьми, ковтаючи сухі сльози, дивиться затуманеними очима на сорок літ не бачений український хліб, на квіточатий рушник.

Хтось із переселенців не витримав, припав устами до прапора, розридався:

— Родичі!.. Браття!..

Слова впали в серця, як краплі дощу на суху грудю. Лопнула тиша. Діди обнялись. Гурти кинулись один до одного, загаморили, зашуміли.

— Добридень, земляки!

— Слава Батьківщині нашій! Слава українській землі!..

— Голубко Марійко!

— Сестричко Насте!..

— Ну-ну, чоловічку, не плачте!..

— Якби ви знали, як тяжко світами ходити!..

— Обіймімося, чорнявенька! Поцілуймося, родинко!..
— Як вашого синка звати?
— Богданом.
— Богданчику, синочку мій чорнобривий! На тобі, дитино, солодкий цукерок...

— Як ми страждали на чужині!.. Як банували¹ за вами!..

— Ми вас ждали!

Ніколи не бачившись, пізнавали одне одного. Ніколи не розмовлявши, зав'язували сердечні бесіди. Бо — на одній мові. Бо — про свою, про радянську, про найкращу в світі Вітчизну!..

Приземкуватий, діловитий голова колгоспу «Ленінський шлях» Василь Петрюк, схвильовано усміхаючись, підняв руку. Він хотів говорити. Але переселенці шуміли: цілували всіх підряд, хапали за руки, показували дітей своїх, розпитували... Петрюк крутив рудий вус, усміхався усім своїм добрим лицем. Нарешті перекричав:

— Дорогі браточки!.. Сестри!.. Шановні товариші! За дорученням колгоспників запрошую вас усіх у «Ленінський шлях» на обід!..

Столи накрили в колишньому панському саду, поблизу контори. На чільному місці посадили двох дідів, як двох голубів, — ні дати ні взяти — апостоли божі. Іван Журяк сів навпроти. Василь Петрюк з братом — на другому кінці столу. А довкола — переселенці, колгоспники. Родичі, браття.

Подавали дві повненькі, рум'яненькі, на диво схожі між собою молодички — свинарка й доярка. Клади тушковану капусту, холодець, яечню, «що попало під руку, бо на скору руку», — як вони говорили. Всемогутній комірник припер бутель саморобного перваку, хоч він у майні артілі й не числився.

Жінки ухилялися, набирали крайцями ложок, без потреби витирали хустинками зчаста губи. Сіяли солодкі усмішечки, чемненько дякували. Але чоловіки розперезали реміньці. Після третьої чарки вони покинули столову пишноту, сіли двома компаніями просто на траві й прикладалися до роботи як слід. «Чому не випити, коли вже дома? Де ж і поспівати, як не на Україні!..»

Чарки заходили по руках. Не горілка хмелила — радість. Сердечні бриніли розмови, родимі косичились пісні.

¹ Б а н у в а т и — нудьгувати. (Тут і далі примітки автора).

Рудуватий чубом, огрядний Микола Гринь хилився до вузькоплечого, зігнутого горем, захмелілого гостя, чорнявого Миколи Проця, в десятій раз гримів-питав:

— Ти — Микола?

— Микола...

— Обидва постולי однакі, значить...— задоволено усміхався, плескав Гринь Проця по спині здоровоною долонею, аж той вгинався. І, випнувши під білою вишитою сорочкою груди, хвалився:— Я — їздовий!..

— А я швець.

— Ти мене перекошиш?

— Ні-ні...— боязко оглядав емігрант кремезного сусіда.

— А пережнеш?

— Та де!..

— А переп'єш?..

— Попробую...— смілішав швець. І наливали.

Доярка з свинаркою ходять між жінками, запрошують, вклоняються в пояс:

— Їжте, гостоньки, їжте, любі! Ми на одноосібний манір ложки з миски до рота нікому не рахуємо, з комори останнє не витрясаємо, на базарі не прикупуємо. Живемо колгоспом — дай боже всякому! Старий хлібець за новий заходить. Одне сіємо, а друге — вже косимо. Маємо і свиняток, і коров'яток, і пташини всякої,— ведеться на гуртовому! Уклінно просимо — вгощайтесь!..

Під кленом:

— Он той хто такий? Важний урядовець?..

— Який?

— Що нас від лица уряду вітав.

— Важний... Депутат районної Ради, Журяк.

— Ко...муніст?

— Авжеж... Чого заїкнулись?

— Я?.. Та де?..

— Боїтесь комуністів? Признайтеся...

— Трошки...

— Вони також люди...

— А службу де має: у Києві? У Москві?

— Вчителює в Гряді.

— Вчи...

— А що ж! У нас тепер що в Києві, що в Гряді — одні повновладні депутати.

— Шукачів за правдою, значить, не посилаєте?

— Забулося...

— У вас депутати вкупі з виборцями за столом сидять... Горілку п'ють...

— Бо свої. Сказано ж у Конституції — з народу мусять вибиратися депутати.

— Мамко моя, Україно хороша! А нам такого за гряницею наплели!..

— А ви й повірили...

Кифір Авдюк і дід Пилип сплели солоні від розсолу ву-са, гудуть на вуха джмелями:

— Давно з України?

— Га?..— витискає Авдюк з набитого їжею рота глухе слово.

— Давно, кажу?..

— Тридцять літ...

— Америка заманула?..

— Ну її в... ту Америку!.. Миколушка по світі пустив...

— А своє слово все ж не забув...

— Як забудеш! На чужині тільки й розради...

— Молодець...

— Тепер хоч на своїй землі помрем.

— Що?

— Тепер у своїй стороні...

— До сотні літ почекати треба!..

— Задовго трохи,— сумно всміхається Авдюк.—

То ж чому?

— Поживеш по-людському!..

— Головне — земля вільна тут, як пташка...— озивається емігрант, задумується.— Як далі буде, хочеться знати!..

— Далі?..— перепитує дід Пилип. Тиха гордість непомітною вечірньою зорею засвічується в мудрих очах старого. Він довго спостерігає, як завзято їсть Кифір Авдюк м'яту картоплю з солоними огірками, покvapно працюючи щелепами, жадібно поглинаючи їжу очима, постогнуючи, покручуючи головою. Потім відставляє чарку, показує рукою на крону зеленого клена, немов клен має пряме відношення до того, що дід хоче сказати, і відповідає:

— Далі мусить бути щораз краще, чоловіче!.. Краще й краще... Бо крові своєї наші люди пролили багато, щоб дітям веселіло... Аж до комунізму краще, брате!..

В той день, як переселенці з Польщі вперше переступили поріг української землі, студенти останнього курсу сільськогосподарського інституту готувалися до випускного вечора. На подвір'я двоповерхового будинку, до якого топталася дорога з усіх кінців міста протягом трьох років, зійшлися значно раніше шостої години. На зеленій мураві — різнобарвна суцвіть крепдешинових, крепжоржетових суконь. Юнаки вражають барвистими краватками. На обличчях — і радість, і смуток, і зітхання чуються, і все це міняється, як погода в березні.

Найбільша аудиторія — сільськогосподарська виставка — перетворена зараз на зал. Кілька розчервонілих дівчат на чолі з старостою курсу Ніною Хоменко консультуються з всюдисушим Петром Денисовичем Загоруйком, завідуючим кафедрою рільництва, якого студенти нишком між собою називають «татком». Вони готують товариську вечерю. Поруч, в аудиторії агротехніки, що на сьогодні їй ім'я танцзал, інститутський радіотехнік пристроює радіолу, на випадок, якщо шефи підведуть.

Але шефи вірні своєму слову. Рівно о шостій оркестр піхотного училища розчиняє сіру браму інституту бравурним маршем Чернецького. Першокласні танцюристки Докійка Горобенко й Надія Гришина ловко мережать по зеленому подвір'ю витієватого фокстрота й під марш. Танцюючи, вони всміхаються одна одній, заклично-лукаво зиркають на тих, що оточили їх. І танці розгорілися б... Але тут парадні двері відчиняються, на порозі з'являється в білосніжному майському костюмі Петро Денисович і рухом, гідним найгостиннішого батька, запрошує всіх до будинку.

Не впізнати сільськогосподарської виставки. Серед кімнати — довгий, покритий білим папером стіл. Де експонати? Замість струкатих кукурудз — стручкоподібні кухлі для пива, замість черкаських кавунів — білі хліби. Тарілки, тарелі, салфетки, блискучі ножі й виделки — шик! А в центрі стола, на превелике незадоволення викладача зоотехніки Лук'яна Тихоновича, лежить, задравши ратиці вгору, з цибулею в зубах, чистокровне йоркширське поросся. Подвійна порція електрики робить усе веселим, молодим, хоч і так тут молоді й весело.

— Товариші! Прошу займати місця! Іване Дмитровичу, прошу!..

Це — помічник директора по господарській частині, товариш Перепадько. «Вам, товариші студенти, — випуск, а мені через вас — екзамен!..» — красномовив він напередодні, витираючи піт з лиця, заклопотано бігаючи по місту. Але зараз він сьє! Ще б пак! Директор міського ресторану не придумав би такої блискучої сервіровки!..

Гомін, що дзюрчить на сходах, тут миттю глухне. За лівим краєм стола сидить поруч секретаря парторганізації строгий і справедливий Іван Дмитрович, від якого протягом трьох років перепало майже кожному і з яким усі зараз згодні, що перепало цілком заслужено. Біля директора й парторга сідають шефи — полковник з кількома офіцерами, і гості — представники міських організацій. А далі — хто як, хто з ким — вони сідають, студенти!..

Розмістилися. Дивляться одне на одного. Невже завтра розлучатись? Як скоро!..

...Іван Дмитрович нахилиється до секретаря парторганізації і щось йому шепоче. Слухаючи, секретар схвально хитає головою і другим кінцем ножа малює на столі вензелі. Потім секретар в свою чергу нахилиється і каже Іванові Дмитровичу кілька слів. І вже Іван Дмитрович погідливо киває головою і малює вензелі. Нарешті кивають головами обидва, відкладають ножі набік (а очі студентів так і вп'ялись у них!), і ось Іван Дмитрович підводиться.

— Шановні товариші агрономи! — голосно, поважно каже він.

Солодко тьохнули серця. «Вже не студенти?.. Агрономи!.. Дорогий Іване Дмитровичу, ну які ми ще агрономи!..»

— Сьогодні ми, викладачі, колектив студентів, прощаємося з вами, — продовжує директор. — Інститут випускає вас на велику дорогу самостійного життя і творчої праці на благо нашої любимої Вітчизни...

Голос у нього лагідний, батьківський... У зломі вуст тепліє радісна, горда усмішка. Всі йому відповідають такими ж усмішками, і всім думається: «Який же він хороший, цей суворий Іван Дмитрович!»

— Велике майбутнє перед вами! Вас чекають відкриття, люди, високі врожаї... Партія й уряд створили вам умови для успішного здобуття почесної професії агронома. Ми дали вам у трудний післявоєнний час все, що могли, і тепер...

Але Іван Дмитрович не встигає скінчити. Дванадцять відмінниць розчиняють двері. Церемоніальним маршем,

чітко відбиваючи крок, ідуть до столу з пишними букетами в руках. Вся студентська бурхлива любов — у цих квітах!.. Прийміть, дорогі вихователі!.. Галя Пономаренко подає букет фізику, Антошина — мовникові, Лук'яненко — Митрофану Сергійовичу Борисюку. Одержують чудові троянди директор, ентомолог, секретар парторганізації — всі, всі!..

І коли квіти вже роздані, виявляється, що не одержав букета Петро Денисович. Як? Завідуючий кафедрою рільництва? «Татко»?.. Староста курсу Ніна Хоменко наливається гнівом і вилітає за двері, як корок з нагрітої колби. «Де Любка Шатрова?..»

А Любка Шатрова — ніжна, чутлива, готова на самопожертву по одному слову найлюбимішого викладача, — стоїть за дверима й плаче. Вона ніяк не може відважитись вступити в зал, бо почуває, що коли гляне востаннє на свого Петра Денисовича, зовсім розмокне. Дівчина дивиться в щілинку замка. Вона бачить: всі помітили, що Загоруйко — без букета. Це недобре!.. Петро Денисович і сам помічає, що він без квітів, і, не знаючи, що йому робити, аби відвести від себе увагу, починає мирно, передчасно... їсти курячу ніжку. Люба поб'ється об заклад, що він думає зараз саме так: «Ну, не велика біда, що мені не вистачило букета... Квіти студентам теж гроші коштують...» Але всі починають усміхатися, дивлячись на нього, догадуються, що тут щось не так. І Петро Денисович змушений підвестися. «Ну, що там? Що накоїли?..» — розгублено усміхаючись, шепоче він точнісінько так само, як і всі три роки, коли, оточений студентами, вислуховував їх скарги чи провини, щоб потім виправдувати перед директором. «Ти здуріла, Любко!.. — шипить Ніна за дверима. — Витрись і неси букет!..» — «Ц-с-с!.. Іди, зроби тишу...» — просить Шатрова.

Ніна повертається в кімнату, робить студентам непомітний знак. Вони затихають. Входить Люба. Бісова Любка! Букет у неї подвійний. Біла крепдешінова сукня облягла струнку фігурку, як цвіт вишню, тувельки вицокують. Вона дуже хороша зараз, любимиця курсу, Любка! Чого ж невеселим вогником світяться очі в неї, і обличчя бліде, і рука з букетом злегка тремтить?..

Люба дзвінко йде. Як багато хочеться їй сказати Петрові Денисовичу. Від імені курсу! Усе, усе!..

Та вона, мабуть, нічого не скаже... Даремно дівчата її обирали. Люба схвильовано дивиться на Петра Денисовича. Голос її дзвенить, мов сурма:

— Дорогому Петрові Денисовичу!.. Другу студентів!..

Зал знову важко охає від оплесків. Піднятий дужими руками, Петро Денисович тричі підлітає туди, де під стеблю висить вінок експонованої ним «мінозети-23». Люба Шатрова вручає букет. Він в росі виграє, сяє. Петро Денисович цілує її в чоло. А вона не витримує і цілує улюбленого вихователя просто в краєць лівого вуха...

Усі зворушені. Директор, викладачі, гості — всі аплодують найстарішому педагогові Загоруйку. Жаль дивитись на доброго Петра Денисовича! Лице спітніло, усмішка розгублена... Учитель починає швидко шукати в кишенях хустинку, а пальці, мов навмисне, витягають звідти якісь корінці, колоски, листочки... Нарешті він знаходить потрібну річ, боязко зиркає на директора, нюхає квіти, ховаючи між них почервонілого носа, частіше кліпає очима і, зрештою, махнувши рукою, немов з випуском оцих юнаків та юнок усе в житті вже втрачено для нього, відходить до вікна. Нелегко, видно, і йому розлучатися з своїми вихованцями...

На очах Люби сльози. Блищать вони і в інших студенток. «От тобі й раз! От і самостійні люди — агрономи!..» — жартівливо журить випускників секретар парторганізації. На довгі роки запам'ятають завтрашні агрономи дорогого Петра Денисовича!..

— За нашу визволену Радянську Батьківщину!.. — натхненно виголошує Іван Дмитрович і піднімає чарку.

Ну, а далі, коли напруження святкової урочистості трохи спало, коли всі освоїлись і трохи підпили, закружляла сільськогосподарська виставка в очах, як у калейдоскопі. Шефи grimнули. Пари попливли. Вася Мироненко присів біля інваліда війни Нонни Воронової і став переконувати її, що на тарелі лежить не порося, а імпровізація американської зовнішньої політики: «Ратиці — вверх, пальма миру (цибуля) в зубах». Він по-свинячому хрюкав, водив коротким, дуже рухливим носом, округлював блискучі очі... Нонна задихалася від сміху, витирала хустинкою сльози й, нарешті, визнала, що Вася п'яний.

Директор Іван Дмитрович і староста курсу Ніна Хоменко — подумати тільки! — танцювали... Коля Житницький і Марійка Василенко, зібравши в хімічній лабораторії «публіку», вискочили на два столи й, за вимогою випуск-

ників, втретє показували саморобний скетч — іспит з тригонометрії, на якому Марійка при вступі до інституту мало не засипалась. Житницький морщив лоба, дивився поверх окулярів і, тримаючи одну руку в кишені, другою малював у повітрі уявні кути й трикутники. Він точно копіював математику Данила Степановича Костового. А Марійка, схвилювана, рожева, витягала нишком з панчіх, з-під блузки, з підкладки жакета «шпаргалки», робила відчайдушні знаки подружкам: «Підкажіть!.. Га?.. Не розумію!.. Рятуйте!..»

Адже все це минуло!.. Данило Степанович Костовий — молодий, щойно сам з інституту, теж стоїть у гурті й покриває дзвінкий дівочий сміх басовитим гоготом. Чому не посміятися на прощання з того, що вчора було зовсім не смішним, а трудним? Чому й не покепкувати над самим собою в дружній, своїй сім'ї?..

Оточений студентами, Петро Денисович, поклавши великі робочі руки на плечі двох юнаків, говорив усім:

— Ви підете завтра по нашій чудовій Батьківщині! Будьте гідними її! Розкривайте весь час у собі і в інших духовні багатства, підіймайте інших і себе на висоти комуністичної праці для блага Вітчизни. Я, можливо, висловлюю думку надто педагогічно. Але то нічого. Всі ми — учні й педагоги!.. Вся наша країна — університет!..

Були пісні, танці, читка адресів — все, що буває на випускних вечорах у наших вузах,— неповторне, незабутнє, пам'ятне на все життя.

Після другої години ночі третя група, як було домовлено заздалегідь, «змилася» до Дніпра. Вмістилися у двох човнах. Відпливли. Чорні хвилі котилися одна за одною, світлячи з холодних глибин водяними мерехтливими зорями. Береги незабаром пропали в сірій млі. Здалося — не Дніпро, а море! Серединою повзе уверх світлячок невидимої баржі. На тім боці ще якісь незрозумілі рухомі вогні. Вузька місячна доріжка манить вперед, все вперед...

Люба Шатрова з подругою Олею Рядчук сиділи на носі човна. Взявшись за руки, мовчали. Так хороше було на річці,— не хотілося розмовляти. На передньому заспівали «Ніч яка місячна...». Пісня полинула над водами, луною розбилася в берегах. Марійка Василенко запропонувала позмагатися з передніми й заспівати «Пісню про Дніпро». Співали про Дніпро, Іртиш, Дон... Від річок перейшли до славного моря, священного Байкалу, до Хасану. Потім перемахнули в гори, ліси, міста й за якусь годину облетіли

в піснях усю Батьківщину. Зв'язали човни руками й попливли місячною стежкою без весел, на вільних хвилях. Так любо їм було! Вася Антоненко вискочив на ніс човна, стріпнув чубом і, гаряче жестикулюючи, натхненно продекламував:

Пока свободою горим,
Пока сердца для чести живы,
Мой друг, отчизне посвятим
Души прекрасные порывы!..

В різні боки вони розліталися, орлятка. Одні — в південні області, інші — в північні. Аж на Кавказ їхали, аж на Алтай. Люба Шатрова — в Галичину, Оля Рядчук залишалася тут, на Київщині.

Васі аплодували: вірш схвилював, був він такий до- речний.

— Ну, роз'їжджаємось, Олю, і, мабуть, назавжди...— говорила Люба, занурюючи руку у воду, ловлячи темні хвильки.

— А я не вірю,— заперечувала Оля.— Хіба ти, Любо, можеш десь загубитись? Як не в МТС, то в колгоспі, радгоспі — і я тебе завжди знайду!..— сміялась тихо вона, виблискуючи проти місяця дрібними білими зубами.

— Знаєш!..— шепотіла Люба далі, вдивляючись у невидимі береги.— Я до болю в серці люблю наше колгоспне поле, на якому виросла, пробні виїзди на підмерзлих ще дорогах у березні; посівну з гамором тракторів і сівалок... Потім — золоті, широкі, як світ, жнива... Гамірні полудні в таборах... Сміх, співи біля молотарок... Мені часто мариться далекий вогник трактора під лісом, літня п'янка ніч... Я — далека від сентиментальностей. Але ти розумієш, Олю?.. Десять літ тому донька сільської удови босоніж бігала в поле, бродила після дощу по мокрім колгоспнім лузі, як чапля. А тепер та чапля вертає з міста в рідне село агрономом. Її зустрічають люди, які плекали, годували пусте дитя, прощали йому крадені яблука в колгоспнім саду і послали на навчання. Тепер вони підходять до тебе — і ті, й не ті,— шанобливо поздоровляють з дипломом і просять розказати про різні новини. Їм дуже радісно, що ти вчена, вони потайки від тебе вже й хваляться: мовляв, є й у нас тепер свій спеціаліст. Дівчина, а молодець!..

Люба й Ольга міцно дружили. Та перебуваючи три роки в одному інституті, живучи в одній кімнаті, звикнувши бачитись щодня, подружки не думали, що, роз'їхавшись

завтра, повернуться їхні рожеві мрії часом в дуже гірку дійсність, неприступними скелями здіймуться труднощі, неясні питання, на які в інституті відповіді нема, бо їм'я їм — твоє буття. Що не раз захочеться завернути минулі дні назад, на те місце, де ти стояла колись, подаючи секретареві приймальної комісії свої документи про вступ. Що до щемітняго, негасимого болю зажадаєш, щоб Петро Денисович підказав, як бути в житті, щоб вірний товариш підтримав під руку....

Та зараз дівчата безжурно сміялися, перекидалися словами, жартували...

Човни пливли, пливли...

3

За рознарядкою обласної Ради депутатів трудящих більшість прибулих переселенських родин мала оселитися в самій Гряді. Решта — в глибині області.

Разом з Марією Кошель в селі залишилися ще кілька знайомих селян. Приземлився Радивон Курдик. Дуже сподобалося йому життя колгоспного завгоспа діда Пилипа. Побажав зостатися, правда, після деякого роздумування, швець Микола Проць, прозваний під веселу руку на товариському обіді «американцем». Спинився Кифір Авдюк — вічний пастух панської турми¹, сировішні бідняки Іван Швець, Амос Федак, Федір Сінклер, багатодітна Маланка Андрієшко та інші.

Попрощались. Після розподілу знайомий переселенцям турботливий Василь Петрюк розводив десяток закріплених за ним нових мешканців села по їх господарствах. Марії Кошель припала хата вибулого за кордон поляка — простора, з двох половин. Садок, за два кроки — криниця. Під вікном грядка прив'ялих без догляду купчаків і наsturцій.

Вдова оббігла все оком, пригадала останню свою мандрівну квартиру — панський льох у Жешуві, усміхнулась. На допитливий погляд голови колгоспу поглядом відповіла: «Добре господарство. Спасибі!..»

Виконавець повів решту людей далі, а Петрюк разом з Романом Дарієм — комсомольцем-трактористом — ще затримались. Допомогли внести скриню та інші речі, і поки Марія з Ксенею розкладали усе на місця, підправили

¹ Турма — отара.

біля воріт осілу на завісах хвіртку. Потім Петрюк скрутив обкуреними пальцями цигарку, запалив і, увійшовши в хату, зупинився на порозі.

— Все?..— обвів він рукою убогі Маріїні пожитки, розкладені в напівпорожній кімнаті, тепло подивився на вдову. Басовитий голос його прогудів у порожняві, як у бочці.

— Все...— знизала плечима Марія.

— Небагато...

— Що зроблю? На чужині нелегко розбагатіти.

— А хочеться?

— Кому не хочеться? Хіба ледачому або дурному...

— Правда. А ми не такі!..— Петрюк задоволено кашлянув у кулак, присів на лавці.— Ось що! Є в Грядці рятунок для вдовиці.

— Колгосп?

— Ага...— голова ще раз уважно подивився на жінку.— Ви вже чули про нього? За гряницею? Добре. Тільки мушу вам сказати, що за гряницею колгосп виглядає по-одному, а в Гряді — по-іншому. Ви, цікаво знати, що про колгосп думаєте?

— Ще добре не думала...— призналася Кошелиха.

— Не біда. Але поспішіть. Я вам навмисно дав хату біля самого колгоспного поля.

Встав, міцно потис руку — і Марії, і Ксені. Ксеня почервоніла від ніяковості: вперше в житті подавав їй дорослий чоловік, та ще й сільський голова, свою руку. І пішов, залишивши в необжитій хаті щось хороше, надійне.

Марія проводжала. За ворітьми голова повернувся півбоком до неї, ще раз припалив. Дивлячись, як горить і скручується у пальцях сірник, додав:

— А взагалі колгосп у Гряді — справа добровільна: хочеш — йдеш, хочеш — ждеш... Вся країна — в колгоспах. Я тут третім вступав.

Ксеня вийшла за матір'ю причинити хвіртку. Накладаючи зашіпку, відчула на собі чийсь погляд. Підвела боязко очі. На неї пильно, з затаєним подивом дивився Роман Дарій.

...Він русявий, сіроокий. Повновиде, засмагле обличчя вже овіяла мужність — Роман недавно повернувся зі служби в Радянській Армії. Під суконним капелюхом розкішне, неслухняне волосся. Руки великі, робочі і, мабуть, сильні. Все це Ксеня побачила в коротку мить. І раптом, зустрівшись очима, Роман усміхнувся до неї — ясно, ши-

ро, і усмішка ця змінила його обличчя: з спокійно-доброго воно зробилось веселим, лукавим...

Швидко опустивши очі додолу, дівчина стала шукати загублену заціпку.

За якусь мить вона знову підвела голову. Усміхнений Роман стояв на тім же місці.

Відповіла йому своїм поглядом — цікавим, запитуючим...

— Ксеню!.. — позвала від хати мати.

Кивнувши головою Ксені, Роман став доганяти голову колгоспу.

Вечоріло. З ріки на берег впливли сутінки. Стомлені їздою, зустрічю, тривогами, Марія з Ксенею виклали з вузлів одяг у скриню, підмели хату. Повечерявши, лягли спати.

Прокинулась Кошелиха опівночі, наче від поштовху. Сіла на ліжку. Крізь вікна широкими смугами вливалось місячне світло. Чужа, необжита хата німіла. Надворі теж тихо, — міцний влітку хліборобський сон. Ксеня спала. Марія глянула на неї.

Змучене, бліде личко у сні наче постаріло. Дихає повільно, — ледь-ледь здійсмається й опускається на грудях сорочка. Широко розведені брівки. Розкинуті порепані руки...

Матері стало невимовно жаль доньку. Що чекає дівчину у вдови? Багатство, щастя? Чи, може, материна доля?..

Материна? Здригнувшись, Марія рвучко встала. Чомусь саме зараз, в першу ніч новосілля, хоч би й у хорошій хаті, і на своїй, але все ж малознаній землі, встало це питання перед нею на весь зріст, різонуло ножем. Сон пропав. Накинула спідницю. Вийшла з хати.

Чудесна царювала над світом ніч. Небо піднялося вище, роздалося вбоки. З півдня на північ котить Чумацький Шлях, стеле сріблясту куряву за собою. Подвір'я, дорога, сад — білі, потьмарені. З полів — запашний холодок. На Бузі перегукуються жаби, за садом озивається соловей. Урочисто, хороше!..

Йй захотілося в поле, так захотілося, як ніколи! Дивуючись своєму бажанню, тихо перейшла сад. Перелізла через старенький тин; одна лозина тріснула,гнулась.

Босі Маріїні ноги обсипала роса. Глянула. Ось вона, земля колгоспна, на якій доживе віку, викохає доньку! Перед очима спить, ворущачись у сні, грядівська пшениця. Місяць поливає її білим дошем. Цвіркуни заколисують

піснями. Гостро пахне соками трав, відволоженою землею, і звідкись допливає терпкий дух материнки. Небо тут ще вище, ще ширше, дивує й захоплює своїми розмірами, як і поле.

Чиє ж воно, це чудове поле?

Марія чує, як гостра хліборобська цікавість запалює її. Власне, це питання й підняло жінку з ліжка. Ну, колгоспне... А що то значить?..

Пшениця мовчить. Скільки в житті питань! А відповідь?.. Нема... Марія ступає далі. Озимина зашелестіла, гойднулась. На праву ногу вискочив незримий коник,—потерся, пропав. Глибоко зітхнувши, обняла рукою жмут вологих зелених листків. Втопила очі в поле, забулася в його красі. Смутні згадки промайнули перед нею, яскраві видіння минулого замерехтіли по пшениці. Що було!.. Що було!..

...В 1882 році її батько Сидір Гайдак підпалив економію пана Радзівєвського в Ніверках на Катеринославщині і, поки червоне полум'я бушувало в темряві ночі, покинув Ніверки з дружиною і трьома дітьми. Навік! На румунському кордоні вбили старшого сина, на грецькому помер від запалення легенів молодший. Зосталося Гайдаків трое. Проте до моря добрались.

Через півроку сині хвилі океану вже гойдали сірий велетенський пароплав «Вашінгтон», що в числі сотень емігрантів віз трійку ніверчанців на край світу.

Америка! Гайдак чував, що там ростуть на деревах чи то білі хліби, чи просто золоті монети. Але не гроші вабили його, а свобода. Свобода шугала жар-птицею в просторому небі Америки, й волелюбному козакові так кортіло ввіймати її за крила!..

Ловив... Простягав на тротуарах чорні, зголоднілі по серпу руки: «Роботи, роботи!..» Рубав вугілля, лив метал, валив ліс і був щасливий, як п'ять годин на тиждень міг вимотувати з себе силу, щоб заробити на час безробіття. Бігав у тій своїй брудній, вишитій сумною низзю, замашеній сорочці по залізних Чікагах, сліпучих Нью-Йорках, по райській Канаді, шукаючи хліборобської тиші, втікаючи від пекельного галасу гендляр, потворнішого від якого нема нічого на світі. Ні затишку, ні роботи не було. Зате доско-чу було свободи. І Гайдак почав кричати, що його обдурили, обікрали, виснажили. Він кляв чарівну Америку усім серцем і гіркістю обшахрованої людини і, аж захрипаючи, аж захлинаючись з натуги, волав громовим голосом, що

все говорене в світах про вільну Америку — чортівська брехня та блуд, немов сподівався, що цей крик принесе в груди полегшу. Гайдачиха затуляла вуха й злякано кричала йому, щоб вгамувався, що, якби це десь, його давно арештували б. Але його не арештовували, а навпаки, люди всміхалися до нього і, зупинившись, мовчки слухали цей гвалт, цікаво дивилися Гайдакові в очі, в спотворене відчаєм обличчя. З чисто американським інтересом роздивлялися окремо його чоботи, окремо — сорочку, штани, і Гайдак помічав, що й тут світиться в їх очах не жаль, не співчуття, а комерція. Зрештою, пахнувши кілька разів сигарами, подарувавши і йому сигару, піднімали коміри пальт і проходили далі: Гайдак був річ знецінена.

Від цієї кам'яної байдужості можна було збожеволіти. Але він не збожеволів, а вмер своєю смертю, підірвавшись лантухом пшениці в порту, і, коли непотрібного вже Америці каліку доставили сім'ї, попросив старий Гайдак покласти його вмирати у вишитій сорочці, головою на схід, щоб видно було Україну. З родиною не розмовляв і з гіркою винуватістю відвертав очі до стіни, коли мати або Марія підходили, а священникові признався на сповіді, що він — найтяжчий грішник на світі. І не тому, що пустив фільварок пана Радзівєвського за вітром, а тому, що, стоячи на своїй українській землі, повірив у добру Америку. «То роз-пут-ство, отче, трапило мене в молоді роки!.. Тепер на старості покутую гріх...» — дочувала Марія з сіней, як покайно скаржився помираючий батько попові, відкашлюючи кров, і в голосі його порваною струною дрижав розпач. Вже жовтий як віск, покликав він дружину і її, Марію, і наказав їм тікати з вільної Америки в неволю, додому...

Гірке було його життя, але він уже вмер, а Марія з матір'ю мусили ще жити. Треба було виконати й батьків заповіт. Вони довго плакали над потворно зсохлим тілом, знаючи, які страждання ждуть їх попереду. Але буває й так, що щастя приходить одразу за горем: їм стрілися земляки, допомогли заробити грошей, яких вистачило на два квитки. Перепливли океан. Добралися до Франції.

Франція довго не затримала їх. Франція мала інший характер, хоч і теж неприхильний до емігрантів, бо й сама наче була в Америки на хлібах. Крім того, Марія визривала, як колосочок, виповнялася шістнадцятьма роками: тягло-манило додому...

Австрія. Угорщина. Потім, після 1917 року, — Польща.

...Марія вже сама. Могилка матері зазеленіла бур'яном поблизу залізниці між Краковом і Варшавою під час повального тифу. Гірка, як полин, самотність. Чужий світ... Зима...

Східний край неба посвітлішав, погасив зорі. Місяць на заході зблід. Холодніш дихнув вітерець з Бугу. З лугу потягло п'янкими пахощами. Над лісом непомітно встала й поповзла вузенька блідо-рожева смужка.

...Чи є в школах стільки цифр, щоб почислити зроблену Марією у панів роботу? Освоювала багато професій, ремесел. Її руки виробили гнучкість, спритність і міцність. Та заробітку вистачало лише на хліб, а на одяг треба було безжально заощаджувати. А що варта дівчина без одяжі? Марії хотілося скоріш вийти заміж,— в цьому ввижався рятунок, а її не сватали парубки. До вісімнадцяти літ вона усміхалася хлопцям по бульварах задьористо, весело, до двадцяти — ласкаво, до двадцяти трьох — допитливо, до двадцяти семи — тривожно, а там... перестала всміхатись, з біллю відчувши, що вона вже стара й негарна.

Проте засватали. Тихон Кошель, теж емігрант, теж батрак-перестарок. В неї — порожня скриня, в нього — двадцять злотих у чересі. Зібрались «Яким — з таким». Заручились.

З болем у серці пригадує Марія своє полинове весілля. Вмираючи в тряскому вагоні, обливаючись потом і вицокуючи стертими на чорних сухарях зубами, мати пристрасно шепотіла їй з-під дірявого кожуха, помахуючи гострим зігнутих пальцем. «Ти, Марійко, не бідкайся дуже... А як, може, буде весілля. Та не плач, не плач... Кажу, як буде весілля, то дивися, Марійко... Ох!.. Щоб з вінком... Щоб до церкви, а не до костюлу... Щоб з виводом, перепоем... Як на Укра...» — і закашлялася, зайшлася...

Марія накривала матір кожухом, поливала зморщені руки сльозами, а в матері сухі були очі: нелюдською мукою горіли вони...

І ось нарешті сидить Марія за весільним столом, у мокрій, зацвілій підвальній кімнаті пана Грабовського, в якого наймитує. По обидва боки від неї — дружки з світилками. Вони в'ють заповітний вінок з барвінку і василька, вставляючи в нього паперові рожі й позолотки, хата повна людей, а молода б'є головою об стіл, ридає, бо знає: як не було батькам життя на чужині, так і їй не буде. Плаче-ту-

жить сирота душею зболеною, а гості співають і не розраджують її, бо плакати молодій звичай велить...

Посію шальвію раненько в неділю,
Нехай же я своє горе по світі розвію...—

тонкоголосими сопілочками виводять дівчата, нагнувшись над вінком, а молодій ввижається горе, яке не розсіяли, а зібрали вони, емігранти, з усього світу в свої душі. Страшні хвилі океанського шторму заливають очі, пароплав і скрученого морською хворобою невідомого батька на ньому... Ось гарячі печі ливарного заводу біля Нью-Йорка кліпають на нього раз по раз червоними очима і висмоктують жилаве тіло крапля за краплею... Ось її мати — зів'яла калина — з вічно смутною усмішкою на устах, яку заспадкувала й Марія, з покірливим обличчям, з розбитими роботою руками, що перуть шовкове американське шмаття, латають своє дрантя, носять вугілля, воду... Облудниця Америка! Будь ти проклята навек!..

...Сиділа, похитувалась, згадувала. А ніч пливла. Смужка на сході подовшала, порожевіла, піднялася вище; від неї відділилося кілька стьожок. Дихав вітерець. Роса осідала на Марію...

Отак скло життя — їй уже п'ятдесят п'ять літ. Що ж зостається в пограбованій душі? Ксенія?

Ксенька!..

З близького згустка пшениці пурхнув жайворонок. Марія здригнулась. Пташка шугнула над полем, то тріпочучи крильцями, то притискуючи їх до тільця. Знялася в потьмарене небо, розтала в імлі. За хвилину полився на землю її бадьорий спів.

Марія притулилася головою до трави. Здавалося, не озимину вона обіймає — Україну!.. Жалі, тривоги вляглись. Заплющила очі... Ніби здрімала. Бджоли бриніли над нею...

І не було нічого кращого на ласкавій, розквітаючій землі, як ця прибита з чужини до рідного берега мати, в росі, в сльозах, схилена до колгоспної пшениці, вимолюючи в долі щастя для єдиної доньки.

4

Коли між переселенцями пролетіла чутка, що в Гряді існує колгосп і що їм, новим мешканцям села, теж радять вступити в артіль, а Семен, молодший Авдюків син, вер-

нувшись зі зборів і увійшовши в хату, промовив це слово вголос, Кифір Авдюк — сусід Марії Кошель з лівого боку — побілів як крейда, спинив ложку, підняту до рота, цілою ковтнув недоварену картоплю і, як клятву, прокричав:

— До зложіння рук! До гробової дошки!..

Потім почервонів, посинів і став відкашлюватись. Картопля застрягла насередині дороги, дряпаючи болісно й давко, як і щойно принесена чутка. Зігнувшись над столом, він хрипів, видував зі стисненого горла низькі, високі й середні звуки, мов диякон, коли пробував камертона перед хором, Андрунь і Марійка закушували тремтячі від сміху губи, Семен довго роздягався біля дверей, повернувшись спиною і в тон батькові підкашлюючи нишком: «Кахи!.. Кахи!..», а Параска, дружина, таки не витримала й відрубала.

— Ага, вдавився!.. Так тобі й треба! Не зарікайся!..

Але Кифір викашлявся, витер рубом долоні сльозу в очі, висякав з жалібним свистом носа й непохитно повторив:

— До дошки!..

Це треба було зрозуміти. Семи літ він лишився без батьків. У дев'ять позбувся спадщинного ґрунту — двох моргів піску й каміння в Берестовому, близько Закопаного: згризли батькові борги-податки. Хата завалилася, як саме справляли сороковуст по померлих. Отже, крім вулиці, його ніщо більше не зв'язувало з селом, в якому батьки знайшли притулок після вигнання з України. Тієї ж весни, вісімнадцятилітнім пастухом, узяв він до рук вузлуватий бучок і повільно побрів у польські Карпати, між панську худобу. В найми!.. Строкарем!..

Невесела та коломийка, яку співає пастух біля чужої турми. Пекельна мука бачити, як скубає вівця солодку полонинську траву, набрякає вим'ям, потім окочується, чинить кучерявих ягнят, дає будз і бринзу, і все те добро, яке виходиш та доглянеш чорними своїми руками, щезає, мов у безодні, у череві пана, а ти лиш можеш дивитися йому в зубатий рот голодними, стомленими очима й ковтати слину.

В таким убогим житті сплив Кифорів краший час: дитинство, юність — пора співанок та арканів. Настало сватання. Він не вибирав дівку, не вимахував нею у танцях, щоб люди обдивлялися, чи годна, а пристав там же, в короварні, біля закинутого в ясла сїна й ремигаючої худоби, до

Параски-доярки. Кифір — наймит, Параска — батрачка. Чом не однакі?..

І весь той час — двадцять і два роки,— що простеріг чужі вівці, не знав Кифір чуття власності. Це було так само закономірним, як і те, що людина не має слуху чи нюху або родиться незряча. З дитинства — в чужім, він і сам собі чужим був. Часом йому здавалося: попросять у нього сорочку, він, не роздумуючи довго, віддасть, дарма що опісля світитиме до людей голими плечима. Тим більше, коли б це наказав пан. Кифір нічого не мав свого. Бо з дев'яти літ був наймитом.

В хвилину, коли над головами Авдюків двигтіла біда, закриваючи й без того убогі радості, і день їхній затуманювався сумом і журбою, Кифір, ховаючи в зморшках розпач, сідав з синами на лаві, обіймав їх кістлявими руками за шиї, бадьорив:

— Дубки мої українські! Кріпимося на чужині! А вернемось додому — землі і волі ось по доки буде!..

Піднімався, великий у малій хаті, обводив руками півсвіту. Захоплено співав:

— Е-е!.. Там земля!.. Сійнеш кукіль — росте пшениця. Сухий бук в землю встроиш, а він і зазелениться!.. Уже б ми її покохали, попестили, люблю!..

Так і сталось. Не встиг Кифір Гряду як слід роздивитись, а йому вже й відкраяли дві десятини. «Твоє! — сказав Антін Верша, голова сільради. — А могорич — як будуть зажинки...»

Дай йому цю землю пан, він би подякував уклінно, постояв трохи, переступаючи з ноги на ногу, поки той пив каву та загадував роботу на сьогодні. Потім відійшов би набік та тільки б свиснув! Той порожній свист і в душі лишився б. Бо хіба те, що дає пан, може бути власним?

Та зараз одне слово «твоє!», промовлене міцно й по-мужицькому щиро оцим хлопом, таким, як він, товаришем, що тримав у селі хліборобський порядок, стало для Кифора дуже ясным і необхідним. І він без вагань закріпив його в собі: «Власний ґрунт!»

А тут — колгосп. Що таке? Не розумію?.. Після того як Семен вніс цю чутку знадвору до хати, мов у зимовий день — холодну пару, в голові старого Авдюка зароїлися кусливі бджоли. В сім'ї зчинився рейвах¹. Сини — Семен і Андрунь — сіли до столу і вперше як рівні з батьком за-

¹ Р е й в а х — розгاردіях, лемент.

явили в один голос, що вони підуть туди, куди йдуть усі люди. Батько визвірився на них, немов вовк на лошат, і таки дістав Андруня рушником по плечах двічі з протягом. Дивлячись на бешкет, донька Марійка заплакала, втопивши голову в подушки. А далі накинула кафтан на плечі й сказала, що як біля такого батька рости, то ліпше йти в нетрі та пуші. Та, гримнувши дверима, аж тиньк посипався з стелі, віддала татові гонор: вийшла з хати.

Параска ж перечекала, поки волосся на Кифоровій голові вляжеться і перестануть дрижати руки, й повела розмову до добра.

Чого ждати? Сини, слава богу, як гудзи: саме до роботи. Господар також ще змагає. Вона могла б бути біля печі, але вибігала б на якусь короткочасну жіночу роботу. День до дня — хлібець у мішки. Колгосп дасть поросятко, а може, і ялівку, як про це розповідають селяни. Не буде господар бити головою в стіну весною, думаючи, де взяти кукурудзи, коня, плуга. Гей-бо! Таж не в Канаді вони, на своїй уже землі! Хіба мати рідну дитину скривдить?

— Скривдить, скривдить!..— виріскувався Кифір.— Тобі що! Не спитала броду, не лізь у воду! А я господар нині! Я про вас думаю, злидні! Не силують, не хочу!..

— А тобі треба, щоб силували?.. Привик! Тут же воля!..

— Вольному воля! Не хочу!..— рубав Авдюк, аж шибки бряжчали.

Параска не бентежилась тим, знала, який Кифір упертий, і далі стелила перед ним свої думки й розрахунки, мов виткану білими руками ткалі трійчату верету. Світилася сонечком, дзюрчала річенькою... Схилилася до стривоженого Кифорового лица, немов намірялася поцілувати... Але він не подавався, кричав — червоний і пітний — півнячим ображеним голосом, розмахував, мов крильми, руками. Парасці нарешті урвався терпець, і вона розгнівалась.

...Ні! Не на те Кифір землю приймав, щоб так безглуздо її віддати! Зрештою, коли хатні стали щипати його з усіх боків, він для спокою в хаті сказав: хай люди йдуть, а він подивиться. Буде добре — теж піде. Чому не піти, як добре? Чоловік собі не враг.

На тім і став.

Тоді дружина й діти вирішили інакше. Одної неділі вони втрьох пішли до сільради, а звідти — до колгоспу й розповіли, як що є. Пожалівшись на Кифора, на те, що припав пастух до приватної власності, як дурний до мила, попро-

сила Параска владу зарадити біді й не робити з їхнього господарства сміху. Сама ж штовхнула легенько в бік найкмітливішого Семена. Той швиденько засунув руку в праву кишеню і тицьнув на стіл чемненьку заяву. В заяві писалося, що так і так, мовляв, голова двору не хоче, а більшість членів бажає, і тому просять уклінно зачислити їх до загалу, щоб були як усі люди. А Кифора впертого хай беруть і хоч на виставці показують: мовляв, дивіться, люди, як цьому холопові заґряниця розум висушила.

Журяк і Петрюк подумали з півгодини, порадилися і вирішили: задоволити прохання більшості Авдюків.

Довідавшись про зраду сім'ї, Кифір заслаб. Лежав на печі й жалібно просив жентяці¹. Марійка подавала, але не могла не всміхатися: зовсім не боліло тіло здорового, як грім, батька, а лиш хотів цим зм'якшити Параску, викликати до себе жаль. Після тижня міжусобних сімейних ворогувань прийшов Кифір до колгоспної контори. Посидів спочатку в дворі, покурив. Зайшов до секретаря. Лупаючи очима по стінах, де висіли діаграми, плани й інші колгоспні чуда, попросився в охоронці.

Тепер Авдюк мав роботу: ходив полем. Але чуже, колгоспне, не горнулося воно до селянина, не потішало око. Не мав власного, не буде й до скону! Тьху!..

Образився Кифір. Вставав рано, як і годиться сторожеві, брав рушницю й про людське око виходив за село, на колгоспний лан. Там розгортав пшеницю, вибирав місце пом'якше, стелив свитку й лягав спати. Хропив собі з сходу до заходу, аж свист полем котився. І хай те поле хоч би цілим вкрали, йому було байдуже. Бо просив добром — власної дайте земельки!.. Він би доглянув!.. Тепер не нарікайте...

Раз надвечір, з поля йдучи, Іван Журяк і дід Пилип зачули в пшениці хропіт з присвистом. Учитель одразу впізнав у грізнім шумі людські звуки. Але вухо старого зблудило.

— Ховрах, чи що?— спитав дід, наслухаючи.

— Погляньте.

Пилип ступнув у гущу хліба. З прим'ятих стебел ведмедем підіймався Кифір Авдюк, кліпав припухлими очима.

— Спитіє?— пополотнів з дива й люті Пилип.

— Задрімав...

¹ Жентяця — відходи овечого молока.

— Помагай боже! Як мали так спати, то нащо на Україну їхали? Вертайте назад, мама б вам мордувала! Гнийте на панськiм, як не вмієте шанувати свого!..

— Якого свого?— з хрипом відкашлювався Кифір, щоб сховати ніяковість.

— Мальованого! Тьху!— Пилип в серці плюнув, пішов. Журяк зостався.

— Чого старий так насівся?— подивився Кифір услід Пилипові.— Жмутка пшениці жалко?

— Діло не в пшениці. Пшениці он — море!— Журяк мирно згортав цигарку, тепло, уважно дивився на переселенця чорними очима (стояв Кифір розкуйовджений, невідомий, мов дрімучий ліс). Запропонував:— Сядьмо! Покуримо... Побалакаємо...

Присіли на боці суголовків. Рожеве, велике заходило в Польщі сонце. Подаючи Кифорові вогню, вчитель ще раз скопив на нього оком. Помітив: по зарослому лиці селянина мигнула тiнь цікавості й тривоги.

— Діло не в пшениці,— знову повторив Журяк, дихнув димом.— Скривдили ви ні за що старого.

— Я?— аж кинувся Кифір.— Таж ніколи пальцем нікого!..

— Бачите, товаришу Авдюк,— перебив учитель,— дід сьогодні встав на зорі і косив траву по оцю пору. Звичайно, стомився. Мозолі натер. Дідові — шістдесят, йому теж спочити хочеться.

— Хіба я забороняю?

— Ви — ні. Земля колгоспна! За цю землю солдати грудьми перед ворогом стояли!— Журяк загорівся, блиснув очима, похорошів.— На тiм місці, де ви лежали, радянський солдат, може, кров свою пролив! За що?.. Щоб на ній потім отак по-ледачому спати!..

Кифір заворушився, крякнув. Промовчав.

— Отож дід Пилип і косив сьогодні на цій землі. Для кого він працював, товаришу?

— Питаєте, як хлопчика...— Кифір усміхнувся.

— Ні, справді? Кому?

— Певно, собі.

— Не хлопчик, а не вгадали... І собі, і вам.

— Ая!..

— Правду кажу. Косив дід і думав: я траву зберу, дружина досапає кукурудзу, голова Петрюк привезе з району жнивварку, Кифір Авдюк пшеницю достереже... Отак ми гуртом-ладом свою колгоспну землю до діла й доведем...

— Вибачайте!..— перебив Кифір і підвівся.— Я знаю, до чого ви притулити хочете. Тільки скажу — я робити ко-ло поля також годен! І, може, ліпше від діда!— Несподі-вано Кифір гримнув себе кулаком в груди.— Мене це сто-рожування, шляк би його!.. Нудить!.. Кишки вивертає! До коси мої руки просяться...

— Вірю...

— Та не лежить мені серце до неї! Чуєте? Не в гнів ка-жу, не лежить!— Кифір гаряче дихнув Журякові в лице, люто задавив чоботом цигарку.— Думав власну десятину кохати...

— А це — панська?

— Не панська. Але й не моя!

— Чия ж?

— Державна... Суспільна... Як там? Не розумію...

— Не розумієте, чому ж говорите?

— Га?

— Неясне варто було б зрозуміти.

— Ну... Що таке? Держава... Хто нею керує?

— Депутати... Я...

— Ви... косили сьогодні в Дубині... Яке ж біля коси ке-рівництво?

— А ви хотіли, щоб я на баскому коні їздив, нагаєм по-махував... Не надокучило?

Припертий до суголовків незаперечним доказом, Кифір подався. Усміхнувся:

— Надокучило...

Гомоніли Журяк з Авдюком — то голосніш, то притиха-ючи — до синього смерку. Розійшлися хороше... А наступ-ного дня зняло правління Кифора з сторожування.

Довідавшись про це, Параска, що вже була заспокої-лась, вчинила чоловікові розправу.

— Боже!.. Скільки стиду на хату впало!— заволала во-на, бігаючи перед червоним носом насупленого Кифора від скрині до порога.— Вдень сплячого знайшли! Ніби злодія ввіймали! Бо злодій краде чужу свиту, а чоловік мій — працю людську! На тебе вчора вся громада робила, трут-ню ти еден! То так ти батькову землю шануєш? Добрий пошанівок!.. В тебе сини — нащо ганьбиш? Дочку ма-єш — хто засватає? Боже мій! Лю-ди!..

— Бо я тобі говорив!..— загорявся на лаві Кифір.

— Аби не дочекала слухать! Аби ж не дочекала слу-хать!..— люто затикала Параска вуха й, плачучи, вибіга-ла в сні — і до другої половини.

— Тьху скажена!— хвилювався і дивувався Кифір. Того ж дня, сідаючи до столу, помітив старий Авдюк, що Параска не подала йому його алюмінієву «австрійську» ложку. Отетерів з дива.

— То що, мені вже й обіду нема?..

Жінка й діти мовчали. Сьорбали гаряче.

— Вас чи кого питаю?..

Авдюк grimнув кулаком по столу. Миска, до якої усі потяглися з ложками, підскочила і тріснула надвое: по столу веселими весняними струмками потік в усі боки перчистий, кислий борщ...

— А одвіт дам я...— усміхаючись, примружив очі Петрюк на порозі.— Пробачте! Добридень!

Побачивши голову колгоспу, Марійка з братами так засоромилась, що вийшли з хати. Параска стала біля печі: в очах великі, скорботні сльози.

Петрюк присів. Глуха й сторожка, мухою в тенетах жалібно стогнала тиша.

— А дивіться, вже їсти не дають... Дожився...— Авдюк не міг приховати сімейної драми, зітхнув, признався.

— Хто ж винен? Невже державна земля?— дивувався Петрюк.

— Дідько його знає...— Кифір чорним пальцем розгладжував брови, тер бороду, прояснювався.— Тут без півлітра не розберешся...

Мінлива, як весняна днина, Параска хутко витерла очі, догідливо метнулась до кооперативу. За кілька хвилин вернулась, задихана. Гостинним, знайомим Кифорові рухом виклала з-під фартуха на стіл пузату зелену пляшку з червоною головкою.

Збираючи шматки розбитої миски, готуючи поїсти, Параска сказала:

— Робіть йому що, голово. Довів до того, що сім'я, як череп'я, розпадається...

Кифір випив і теж попросив:

— Робіть що зі мною... Темний... Нічого наперед не видко...

Дві великі сльозини скотилися з його очей на чорні, жадібні до праці руки.

В хаті стало тихо-тихо...

Інакше зустрів нове життя швець Микола Проць — сусід Марії з правого боку. Був Проць по природі своїй хитруватий чоловік, цікавий до навколишнього в тій мірі, в якій воно було корисне для нього, і улізливий в усе, як оса в солодке. Коли люди, зібравшись до гурту обміркувати якусь селянську турботу, починають говорити, як ведеться, одні — одне, другі — інше, Проць уважно слухатиме перших, ще уважніше — других, значливо похитуватиме малою, схожою на дозрілу моркву головою: «Ага... Так... Звичайно, так воно... Кгм!.. Кгм!..» А потім неодмінно скаже щось своє, а як не скаже, то подумає. Мовляв, балакайте, люди, що хочете, я ж — Проць Микола — знаю собі, як бути... В житті вибирав дороги рівніші, щоб з меншим зусиллям ступали ноги. Тручись по світу між людьми, підшукував легшого хліба. Вигадуючи різні ремесла, він, правда, часто терпів поразки, бо вигадки ці будувалися на піску. Та Проць не розгублювався, навіть не сердився. Він усміхався, кепкуючи над собою, кілька днів ходив без діла, заклавши руки за спину, цікаво позираючи на білий світ. Здавалося — він уже втихомирився. Мине час, дивишся, Микола інше щось марикуює.

Агронома Любу Шатрову, що прибула два тижні тому в Гряду за відрядженням Львівського обласного управління сільського господарства, швець зустрів на порозі сіней низьким уклоном, як жадану гостю-агітаторку, широко розкрив перед дівчиною двері. Запросив до хати, посадив на чільне місце. Трохи здивована таким шанобливим прийомом, Люба всміхнулася і зникла. А тим часом Проць кивком тонкої брови вигнав з хати дітей, багатозначно зиркнув на дружину. Не перестаючи говорити, запобігливо стер пил зі скрині і, сівши перед агітаторкою в позі учня, зайцем нащурих тонкі вуха.

Люба пом'яла в руці хустинку й несміло — це було одне з перших її доручень — почала:

— Колективізація сільського господарства — єдиний шлях, товаришу Проць, до щасливого, заможного життя. Щоб довести це не словами, а на живому факті, давайте подивимось хоч би на колгосп «Здобуток Жовтня». Ви не уявляєте, що це...

— Перепрошую красенько! — раптом перебив Проць, засмілювшись підлабузницькою усмішкою. — Перепрошую!.. Як я догадуюся — ви про колгосп будете говорити?

— Так...

— Про те, щоб я подав заяву?

— Так. Але...

— Вибачаюсь! Люба товаришко! Не говоріть марно! Не траятьте сили на мене, коли в селі ще стільки несвідомих! Та хіба ж я проти колгоспу? Але ж думаю про це день і ніч... Я так шукав причини!.. Прошу сердечно! День і ніч... Готовий ось, як сиджу...

— То що. Може, заяву — і справі кінець?..— зрадівши, що так легко далася перемога, запропонувала Люба, з захопленням голублячи Проця очима.

— А боже мій!— радісно підвівся Проць.— Але ж, прошу красенько! Ось ми зараз... Кгм... Папір у нас у скрині... Чорнило на вікні... Кгм!.. А ручка...— метушливо заходив Проць по хаті, чимдалі уповільнюючи рухи, і багатозначним поглядом зиркнув на дружину.— А де, Фросинко, наша ручка?

Але Фрося, взявшись руками в боки, палала, мов піч, червоним, сердитим вогнем. Ледве Проць поклав перед Любою шмат жовтого обгризеного паперу, як Фрося забухала полум'ям, забризкала іскрами, задимила хату пекучими їдкими словами:

— Ручка! А голови не треба? Голови, а не ручки тобі, любо, бракує! Ади, газда повновладний! Ади, розумом перегодований! А жінка в тебе є? А дітей маєш? Може, їх спитаєш? Чи впряг воза, та й гайда!.. Чому мені нічого не говориш?..

— Ти ж чуєш... Хіба не згодна?..— Проць повернувся до Фросі, розвів руками.

— Мовч!

— Пишіть...

— Мовч!

— Ну ти, знаєш, не дуже! Поки я газда...

— Віник, не газда!

— Фросино!— підвівся Проць.— Ану закрий манярку!..

— Товариші!— зніяковіла Люба підняла руку.

— Гі-і! Псярник ярмарковий! П'яниця!.. Коров'як!.. Баб'ячий віхоть!..— перебиваючи і Любу, й Миколу, зашкварчала Фрося.— Ти мені вказуєш! Забув, де стоїш? У Бельгії старшував, та й тут хочеш? Досить! Рівна жінка! Маю право!

— Товариші!.. Ви, будь ласка, заспокойтесь...— схвилювана Люба хотіла щось сказати. Тоненький її голос покрячав високий тенор Проця.

— Твоє право в березні!.. А зараз закрий... Закрий, бо встану!— Проць уже вмочив перо в чорнило.

Та Фрося саме увійшла в охоту. Вмить трапилось неждане. Нагнувшись, жінка вхопила віник і свиснула ним оберненого обличчям до агітаторки мужа по голові. Поки той перекидав ногу через лаву, Фрося встигла роззути лівий чобіт й лягнула свого шевця халявою по пиці. Чорнило розлилося на папір. Фрося — одна нога боса, друга — взута — шуснула в сіни. Микола — півнем за нею.

— Боже мій!..— розпачливо скрикнула Люба, вибираючись з хати геть.— Він згарячу ще приб'є її!..— Налякано послухала крики в хліві, ступнула за ворота. «А все через мене! З чоловіком розмовляла, а жінку залишила в тіні. Вона й образилась... А люди хороші...» — докоряла собі, не знаючи, як доповість Журякові про невиконане доручення.

З перемінним успіхом походивши по своїй десятихатці, Люба верталася назад до сільради, коли вже посвітили. В тьмяній голубизні неба одинокі виступали зорі. Над недогашеним заходом застигла легкотіла хмарка. Невидимі хрущі з гудінням шмигали повз вуха й зникали. З полів напливали хвилі холодного повітря, змішувались з теплим, сільським. Гостріше запахли городи, сади. Минаючи двір Проця, стишила ходу. В правій половині хати горіло гостинне світло. Щось поманило дівчину на вогонь. Обережно перелізла через тин, навшпиньках добралася до причілка. Заглянула, тамуючи подих, у нижню шибку вікна.

Вивернувшись на подушках, швець вельможено лежав на постелі. Поруч нього сиділа Фрося, помабуючи спущеними босими ногами. Обіймала Процеві плечі, тулилася до чоловіка головою.

Проць перебирав рукою косу дружини, мирно говорив:

— Ну й вперіщила, Фросинко, мене халявою!.. Віник я ще стерпів. А халявою як втяла, їй-бо, в очах свічки стали, в вухах дзвони загули! Ніби не можна було легше!..

— Ніяк не можна, чоловічку! Ти ж сам навчав — як хто з агітаторів прийде, комедію робити правдиво. Відіграли тіатри! Ади, як скоро забралась! А якби не пішла, мусила б тебе, гамана, ще лупити...

— А я б віддав!

— А я вернула б здачі!

— Ха-ха-ха!..— трясся Проць.

— Хи-хи-хи!..— видзвонювала дрібушками Фрося.

«Ось воно що!..— стиснувши уста, тихо відійшла Люба.— Веселе буде мені агрономування з такими»,— подумала вона, і сміючись, і картаючи себе за таку наївність.

Через десять днів після того Микола Проць, ідучи за більшістю переселенців, уже числився членом артілі «Ленінський шлях». З тиждень виходив на роботу, переважно в городню бригаду. Розповідав дівчатам байки, працював за приказкою: «Процю, не гайся, робиш не робиш — хитайся». Потім відстав, поплився ззаду. Цілими днями рибалив, клюючи носом над мілководим Бугом, або брів до містечка на базар і, не маючи що продати, прислухався до базарних розмов. Найулюбленишим ділом шевця було прийти до сільського кооперативу, сісти біля дверей на порожню бочку з-під гасу і довгими годинами спостерігати, як продає товар інвалід війни Петро Фанда. Оглядав ситець, рахував шматки мила... Щось обчислював, щось мимрив... Тягло Проця до торгу, як п'яницю до келишка...

— І що мені з ним робити, браточки?— розводив руками на виробничих нарадах голова колгоспу Петрюк, і дивно було дивитись, як завжди добре, спокійне обличчя його багровіло від обурення.— Хай би ще сам скавав, як коник в лузі: прийде зима — заплаче. Але ж він масу мені труть!..

— Дай йому таке діло, яке чоловік любить,— радив дід Пилип, підводячи голову від спертих на палицю рук.— І не дивуйся... Він — як необ'їжджений жеребчик: перший день береш його на обрутянку, другий — стелеш на спину порожній мішок, третій — мостиш сідло, а на четвертий і сам в сідло вскочиш. Ледаря треба поволі, з маленького на велике привчати, мама б йому мордувала! А він же і ледар у нас не простий. Закордонний!..

Петрюк переводив очі на Журяка: комуніст з дідом згоджувався.

— Що саме він любить?— питався голова.

— До торгу шевця клонить... До живого гроша...— кидав від порога продавець Фанда, поскрипуючи протезом.

Скоро трапився випадок випробувати в Процеві й хист торговельний. В червні дозріла в артілі рання капуста. Вирішили продати не в райцентрі, а похвалитися першою городиною в області, у Львові, порадувати робітників зеленим. До капусти дівчата з городньої бригади насмикали й пов'язали в пучки молоді цибулі. Наладали нею повний кузов орендованої для цього випадку в конторі «Заготзерно» автомашини. У кабінку сів член ревізійної комісії

Василь Пляц, у кузові з гори зелені скалив до дівчат дрібнозубу усмішку продавець Проць Микола.

До Львова прибули після полудня, коли знаменита Краківська площа, на якій відбувались базари, була вже заповнена вируючим натовпом. У лісового обхідника, флегматичного Василя Пляца, з незвички запаморочилась голова, в Проця ж, який після довгої розлуки попав у рідну стихію, жадібними вогниками блиснули очі, як в kota на мишу. Базарний міліціонер, віддаючи перевагу колгоспникам перед приватно-спекулятивним елементом, поставив автомашину на найвигіднішому місці. Не встиг Пляц з kabіни вилізти, як Проць уже приладнав у задньому кутку кузова вагу, відгорнув брезент і дзвінком, ляскотливим голоском розкрояв навпіл весь гамір на площі:

— Рання капуста! Рання колгоспна капуста! Цибулька! Кращі сорти капусти! Продукція артілі «Ленінський шлях»! Обірвем баришнику вуха! Дешево і без обмежень! Село і місто — сила одна! Єсть рання капуста! Єсть!..

Бачили б грядівці, як Микола запрацював! Його ліва рука ще не встигала накласти капусти на шальку, а права вже п'явкою тяглася по гроші. Очі бігали по людях — щось шукали в них, випитували, вигадували... Уста криво всміхалися. Швець безугавно рекламував товар, щедро відпускав покупцям компліменти, ховаючи в кишеню гроші й забуваючи повернути здачу. Примітивши у гурті поважного чоловіка (а поважним, на його погляд, був той, хто огрядніший, ширший у плечах, в хорошім одягу), Проць, не зважаючи на чергу, висипав у його кошик зважену іншому капусту, не забуваючи по дорозі недбало зіпхнути мізинцем набік маленьку головку, голосно при цьому кажучи:

— Орденоносцям без черги!..

Його не обходило, що покупець густо червонів, виявившись без орденів. Проць далі вужем звивався у машині, сміявся, плавав у рідній стихії, мов риба в річці.

Задивився Василь Пляц, як лихоманно торгує швець-переселенець, заслухався ладної скоромовки, аж нижню губу відставив. Отямився тоді, як щось сіпнуло за полу; мацнув рукою за кишеню, а за торбинкою з тютюном вже й слід простиг.

— Є у нас молода капуста! Ось вона, ось! — лящав під сонцем Проців голосок, пануючи над базаром.

Продавши городину з правого боку кузова, Проць переніс вагу на лівий і, поки люди переходили на те місце, са-

мовільно, не порадившись з Пляцом, підвищив встановлену правлінням ціну.

— А зараз я продаватиму капустку особливу!..— протяг він голосом молодого цапа.— Навмисне затримував для гостей. Зварив капусту, а їси м'ясо!.. Ми тільки по святках таку варимо...

Трохи повагавшись, жінки стали брати й цю капусту. Але один вусатий похмурий львів'янин, що довго очікував своєї черги і підійшов до кузова вже тоді, як Проць набавив ціну, розсерджено промовив:

— Що ж ти, шановний, ціну піднімаєш! Очі замилити необачним городянам хочеш? Капуста ж не «особлива», та сама!

— Як та сама?..— наїжачився Проць.— Ви, перепрошую вас красенько, щось розумієте на цім овочі?

— Розумію не гірше тебе! Сам з села. А ти нечесно робиш, ціну без відома правління набиваєш! Не по-колгоспному! Нечесно!..

Торг і зірвався б. Вусач рішуче наступав. Та в момент, коли Проць ще завзято оборонявся, а заднім умом вже кмітував, як би вусатого задобрити, щоб вгамувався, підійшов міліціонер і врятував становище:

— Громадяни! Порядок! Порядок, кажу!..— Він тюркнув у свисток для ефекту, заговорив владно, звучно:— Який може бути гармидер на базарі? Людина привезла продукцію колгоспу. В колгосп і прибуток піде. Не собі в кишеню покладе. Правильно я говорю?.. Правильно! Приведіть себе в порядок, товаришу!— звернувся він до львів'янина.— Що вам, спекулянти не надокучили? Е-ей, на машині! Продовжуйте!..

За три години все було скінчено. Витираючи піт з червоного лица, Проць зіскочив з порожнього кузова. Кишені штанів важко пухирились грішми. Не передихаючи, закрився з Пляцом у кабіні, розстелив на колінах мішок і жадібно став рахувати. Тонкі Миколині пальці нервово бігали по купі зім'ятих асигнацій. Вибирали спочатку грубші папірці, потім менші, розкладаючи на купочки, стопки. Він вивернув усі шістнадцять кишень, кишеньок і кишеньочок свого французького костюма-трійки і, демонструючи Пляцові божу чесність, виклав усе до щербатої копійки. Коли б Пляц був ясновидцем, помітив би він і сімнадцяту шевцеву кишеньку. Містилася вона під трьома замками, і в такому місці, в яке Пляц нізащо не поліз би, коли б йому наказали шевця обшукати. Жорстоко

зламана увосьмеро, давно страждала в тій в'язниці новенька сотня... Проць страшенно обурився, що серед купи срібла й міді знайшов польського гроша. Він чортихався, кляв весь світ, називав покупців шкурниками й фальшивомонетчиками і хотів неодмінно бігти шукати ту молодичку, що всучила йому гроша. Ледве Пляц його стримав...

Сума, одержана за капусту, перевищила встановлену Петрюком на триста шістьдесят три карбованці. Новенька сотня, звичайно, в рахунок не бралась. Зайшли до буфету, замовили пива. Слухаючи витієвату музику, потягуючи з кухля львівське пиво, Проць розімлів, полинув спогадами в далекі краї, на базари Польщі, Бельгії, де колись і йому зрідка всміхалось гендельне щастя.

— Василю!— звернувся він раптом до Пляца.— Ну чого ми повинні їхати зараз додому? До вечора ще три години. За такий час гори можна перевернути на цій площі! Розумієте, з грошей треба робити гроші! Бізнес, як кажуть американці. Затримаймо машину, купімо товару, і ранком я спущу його одним духом! Колгоспові копійка потрібна...

Пляц було завагався. Та захоплений шевцевим мистецтвом торгувати, заколисуваний хмелем пива й гарячими Процевими запевненнями, скорився.

Того ж дня закупили на базі сільгоспостачу шлеї і посторонки. Зрадїлий можливості збути залежані речі, комірник без накладної навантажив колгоспну машину збруєю, провів до воріт. Проць з Пляцом купили шлей на всі, залишивши собі лише двісті карбованців.

На завтра зі сходом сонця швець знову залився на Краківській площі соловейком:

— Йой, продаються шлеї, посторонки! Міцні шлеї і посторонки! Виріб майстерні артілі «Ленінський шлях»! Єсть шлеї, єсть посторонки!..

Але ласкава вчора фортуна сьогодні безжально зрадила Проця. Шлеї не йшли, хоч в зуб ногою! Ще гірше купувалися посторонки. Був понеділок, робочий день. Жоден колгосп, що міг би купити кілька пар шлей, не виїхав на базар. Заливчастий тенор Проця лунав по напівпорожній Краківській площі «гласом вопіючого в пустелі».

— Що ж тепер робити?..— рвав на собі чуба вражений горем Василь Пляц.— Капусту продали, а гроші мамця взяли!.. Тримали машину — платити доведеться!.. Петрюк мене вб'є!..

Проць оглядався по безлюдній площі. Ех, не вистачало реклами! Розкласти б її по машині, по площі щитами:

червону, зелену, синю!.. Щоб мигтіла, щоб манила!.. «Шлеї шовкові, шлеї срібні, шлеї, присяй-біг, з чистого злата!..» Як би діло пішло! Ех, не вистачало реклами!..

— Не журіться!— з невгасаючим жаром у циганських очах взявся Проць знову обробляти Пляца.— Переїдемо в інше місто! В Лопатин! Раву! Фрашки! Куплять!..

Але в Пляца вистачило розуму опам'ятатись. Він плюнув, розтер і наказав їхати додому.

Посторонки і шлеї висипали в дворі, напроти контори. Лежали здоровенним сплутаним клубком, як черви, ссали Пляца досадою і каяттям. На ганок вийшов Петрюк. Доідавшись, в чому справа, злякано сплеснув руками:

— Боже мій! На що перевели громадську капусту! Кого ж я в ці шлеї — когутів буду запрягати?..

Не знати, доки б ще хитрував та ухилився Проць від чесної колгоспної праці, не можучи порвати з тим, що в'їлося в нього за кордоном, коли б не трапився випадок, настільки веселий і до душі всім, що грядівці потім не переставали говорити та обмірковувати його щось із місяць.

Історія з капустою сильно підмочила репутацію Миколи Проця. Василь Пляц, який у Львові захоплювався шевцевим талантом торгувати, тепер не пропускав випадку розказати принагідно, в гурті чоловіків або жінок, з дотепами, з сіллю, з перцем, як воно діло було і що з того діла вийшло. Історія розголосилася. Селом забринів сміх.

Микола ходив, мов у шевським квасі вимочений. Де поділись його красномовність, гумор, тріскучий, уїдливий сміх! Змовк, схмурнів. Людей обминав. Навіть Фрося, з якою Микола жив любо й мило, стала скаржитись на байдужість мужа.

Це помітив Іван Журяк. Оком педагога розгледів він неабияке честолобство у верткім тілі капосного Проця. Вирішив використати історію з капустою, посолити Проця заодно за все.

Дотримуючись таємниці, Іван Журяк з Любою Шатровою посиділи два вечора в порожній школі до дванадцятої години, а в неділю у Гряді з'явився номер веселої, повної іскристого сміху стінгазети. Її вивісили на дверях кооперативу, де часто збиралися люди на посиденьки: хто не йде — гляне. В газеті на повен зріст красувався у трьох фарбах — синьорукий, зеленоногий та червонолиций — Микола Проць, оперезаний посторонком, як генерал стрічкою. Усміхався до земляків, мружив шельмуваті очі. Довкола малюнка густим, набірним словом оповідалась

відома їзда до Львова з усіма пригодами. Вона починалася так:

Що за диво-дивиниці?
Припер Проць із-за грониці.
Ні орати, ні косити,
Тільки б долари трусити!..

Закінчувався допис відомими словами:

— Процю, Процю! До роботи!
— В мене ж порвані чоботи...
— Процю, Процю! До телят!
— Єй-бо, ніженьки болять...
— Процю, Процю! Ану, їсти!
— Зараз, зараз!.. Дайте ж сісти...

Грядя реготала, взявшись руками в боки. Діти швидко завчили довгого вірша й цвірінчали горобенятами з-за воріт услід Миколі. Немов грудками шпурляли. Сільські віршороби перекраяли, перешили твір на свій лад, змастили по рубцях скоромним, і виріб цей вийшов густий та їдкий, як дим з потерухи. Миколі аж сльози на очі навертались.

— Непорядки!.. — витирав він піт на перенісці, слухаючи з уст сусіда Миколи Гриня, які хрестини справляють йому всім селом.

— Чому? — тамуючи сміх, співчутливо допитувався Гринь.

— Хіба так можна? Їх багато, а я один. Зробили Йванка-дурника... Вже й з жінкою спати не ляжеш!..

— Не приймає? — давив Гринь сміх у собі.

— Віршує на вухо всю ніч, щоб її качка копнула!

— А ти балакунів роботою цвігни! — всерйоз радив Гринь, кладучи лопату руку на плече Проця. — Покажися їм на косі, за плугом, коло ціпа. Вдар їх двома нормама, три їм дай, на зло! Замокнуть!..

Проць кректав, відходив...

6

Два листи.

«Здрастуй, Любо!»

Виконую свою обіцянку — першою пишу. Отже, два місяці, як я в «Зірці». Доїхала без пригод. Бо й що могло трапитись за чотири години їзди поїздом. Тут близько, ти знаєш.

«Зірка» — колгосп величезний. Озимих посіяли

57

1100 гектарів. Основні сільськогосподарські роботи механізовані на сімдесят процентів. Своя електростанція, п'ять автомашин, радіовузол. Великий сад, пасіка, чимале городне господарство. Словом, є біля чого походити початкуючому агрономові.

Мене зустріли прихильно: хто не радий свіжій людині в полі! Так само радо навантажили роботою по самі вуха. Офіційно числюся за сортодільницею, але з цим рахуватися не доводиться. Тягну чимало справ.

Правду кажучи, труднуvато на перших порах. Доводиться часто заглядати в книжку. І знаєш, Любо, коли вчилися ми в інституті і якесь питання було незрозумілим, то розгортала відповідну сторінку, перерисувала два-три розділи, і все прояснялося. Тепер читаю іноді всю ніч, а книга повної відповіді не дає. Не за-до-воль-няє книга, Любо! Життя в колгоспному селі дуже змінилося.

Пам'ятаєш, я говорила тобі, як прощались, що люди нас ждуть. Але як невізнанно вирости вони, ці люди, яких ми маємо навчати! Тут познайомилася з колгоспним городником. Я, звичайно, знала, що є в колгоспнім селі люди-самородки. Але уява про них була в мене вузька. Тепер походила з ним по полю, порозмовляла, а ще більше послухала його, стало мені ніяково: в порівнянні з ним мало я знаю. А вчилася ж відмінно! Раз запитала його: «Петре Михайловичу, яка у вас освіта?» Він відповів: «Десять років Комуністичної партії».

Коротше кажучи, з інституту я попала в університет.

Думаю, що згодом ця артіль зробить з мене путящого агронома.

Почуваю себе прекрасно! Хочеться дерзати! Вистачило б розуму й сили. Взятась на комсомольський облік, одразу навантажили — доручили загальноколгоспну стінну газету. А я в цім ділі ні бе ні ме. В інституті, слава богу, жодного допису не написала. Проте виду не подаю: прийняла «діла» й редагую. Усе треба тут вміти. Хіба відмовишся?..

Як ти? Хто з наших уже написав тобі?

Ну, все. Будь здорова, подруженько! Жду листа.

З комсомольським привітом, твоя О л я»

«Привіт з кордону!!!

Дуже вдячна тобі за листа! Вже так хотілося почути вісточку з рідного краю. Олюхо, я — на самісінькому радянсько-польському кордоні! Ти ніколи не була там, де

наша Батьківщина дотикається до іншої країни? Ніколи не стояла на кордоні? Дуже цікаво!

Ранком встаю, вмиваюсь і виходжу надвір. Саме сонце сходить. Прикладаю долоню до чола й дивлюся звідси, з самого краєчка нашої землі, на схід. Здається, що бачу Київ, Черкаси, твою «Зірку», тебе! І так аж до Владивостока — всю Батьківщину бачу. А насправді — лиш поля тутешнього села Гряди...

Але досить поезії. Від'їздила й весело й сумно, — сама знаєш... У вагоні познайомилась з випускниками Київського пединституту. Вони теж їхали в Галичину. Одна дівчина працює недалеко від мене. Листуємось. Наговорилися, наспівались, доїхали до Львова хороше.

Львів — місто велике, шумне. Багато вузів, але немало й костьолів. Взагалі Львів — готичний, шпилястий і пофарбований в землистий колір. Але я думаю, що незабаром ми перефарбуємо його на світле.

Того ж дня виїхала на кордон. Прибула в село Гяду, в колгосп «Ленінський шлях». Заздрю тобі, Олю! Ти потрапила в учні, а мені треба було стати професором. Уяви, першу роботу почала не з агротехніки, а з політики. І знаєш, як слухали! Мені аж сльози виступили від зворушення!..

Олю! Ти не можеш увити собі, що таке Гряди! У ній — 260 дворів. Кругом — ліси. В лісах — бандерівці. Чула про таких? Колись я напишу тобі про них докладніш. До війни в селі був колгосп. Проіснував півтора року. Вороги рознесли все до цурки. В 1945 році його знову відновила біднота. Будувалися на попелищі. Перший рік майже не дав ніяких прибутків. Було холодно, голодно, вночі стріляли вороги. Але люди трималися. І які люди — неписьменні, вік експлуатовані, з капіталістичним світоглядом. Це мене глибоко зворушує, і можеш не сумніватися, що я не пожалію нічого, навіть життя, яке тепер під постійною загрозою, щоб дати цим людям, нашим людям, все, що маю!..

В колгоспі — 130 господарств. Більша частина грядівських колгоспників, як і одноосібників, — переселенці. Є з Польщі, Аргентини, Франції. Багато з Америки. З великим інтересом спостерігаю за ними. За плечима кожного переселенця — мученицьке життя сироти, тисячі кілометрів блукання в чужих краях. Капіталістичний лад гарячим залізом випік у них все людяне, і вони переступили кордон з порожніми душами, голодні й жадібні на те, що повинно бути в людини. Тут, серед них, я часом ніби в чужому світі.

А кругом ліси, глушина!.. Так, Олю, я побачила тут людину капіталістичної Америки, — якою її там зробили. Є тут один — дід Радивон. Він мені багато розповідав. Тобі, можливо, нудно читати ці рядки. Мовляв, Люба відкриває Америку... про Америку. Ну, не буду. Але я пишу, що сама бачила.

У колгоспі лише один комуніст. Учителю, в минулому підпільник. Він, два голови (сільради й колгоспу), завгосп, три комсомольці та я — ось і весь наш штаб керівництва боротьбою за високий урожай, як пишуть у газетах.

На другий день мого приїзду цей комуніст, Іван Журяк, сказав мені: «Ми всі працюємо так: 50 процентів — за спеціальністю, стільки ж — на громадсько-політичній роботі. Виховання людей — основне завдання». — «Підключаюсь!» — відповіла я. Але оскільки і перше, і друге завдання треба виконувати на всі сто, то щоденно даємо двісті процентів норми. Нудьгувати можна було б, бо село хоч і красиве, — глухе дуже. Але, ей-богу, часу нема!

Ти можеш уявити собі, яка я вихователька. Не вміла логічно скласти п'ять речень. Тепер керуватиму гуртком по вивченню історії партії й двома лікнепами (у нас ще лікнепи для «закордонних»).

Послала своїй матусі шматочок першої зарплати (першої, Олю!) і незабаром одержала від неї пакуночок та мокрого від сліз листа.

Ну, ще що? На фронті «амура й стріл», як ми називали колись весняні дівочькі діла, — безнадійне затишшя... Степан не пише, а тут одні ліси та зайці. Чи не лишуся я, Олю, старою дівкою?.. Є, правда, тут один з поетичним ім'ям — Роман... Демобілізований недавно. Не зіпсований, простий і добрий хлопець з прекрасною усмішкою. Але...

Словом, — обмеж, Олю, свою цікавість поки що трьома крапками...

Повторюю: нудьгувати нема коли. Та часом закрию очі, як згадаю!.. Місто... Інститут... Дніпро!.. Яка була щаслива пора! Які ми були дурненькі, наївні діти!..

Розписалася, а вже друга година ночі. На зорі — в поле. Будь здорова! Відповідай швидше! Цілую, Л ю б а.

Будеш у Черкасах, відбери, будь ласка, наше групове фото й вишли. Дуже дякуватиму. Л.»

Люба поклала на папір ручку, випростала спину. Перечитала свого листа. Зітхнула. Постелила, але спати не лягла. Вийшла надвір.

Темно-синє, високе визорилося небо. На тім боці Бугу повз і світив єдиним оком поїзд. Літня, стомлена працею денних гомонів тиша стискала лісову Гряду.

Подихавши трохи нічною прохолодою, хотіла вертати назад до хати, як раптом куточком лівого ока помітила щось незвичайне. Повернула в той бік голову. І скрикнула.

За садом, де приблизно знаходилося господарство колгоспу, велетенським стовпом вибухнув і знявся над хатами серед темряви червоно-білий вогонь.

— Пожежа-а!.. Вуйку Іване!.. Горимо!..

Крикнувши в сірій отвір розчинених дверей до хати, де спали хазяї, і не впізнавши свого голосу, Люба кинулась з усієї сили бігти.

Одночасно налякано забелькотав, забив на сполох церковний дзвін. Село прокидалось. Гримали двері, бряжчали відра. Тріщали тини, тупотіли в п'їтми босі й озуті ноги.

Від пожежі, заглушений садами,— жіночий зойк.

Доганяючи та випереджаючи людей, Люба вибігла за село. Горіла крайня зліва будівля господарства — вівчарня. «Де вівці?»— пронизав Любу льодово-студений жах. Але тут вона пригадала, що отару вигнали тиждень тому на пасовисько в ліс. Вогонь уже охопив північну частину вівчарні й глухим шумом та тріском гнав веселе полум'я вгору, вимахуючи червоними язиками. Над ними високо в небі закучерявились рожево-сірі хмари. І зовсім блідим та малим проти цього багатства вогню здався надщерблений місяць низько над садами.

Пожежу все густіше оточували люди. Примчала на закінених наляканих конях пожежна дружина. Білий іскристий струм води дугою виснув у повітрі, падаючи протилежним кінцем у центр вогнища. Здавалося, червонолике страхіття з чарівної казки розкрило зубату пащу й жадібно поглинає грайливу цівку, не можучи напитись.

Перше, на що наткнулися округлені ляком чорні очі Люби, коли добігла, була вівчарниця Маланка Андрієшкова — переселена з Польщі, матір дев'яти дітей. В білій розхристаній сорочці, без хустки, скуйовджена й бліда, вона ошаліло бігала навколо вогню. Ловила людей за руки, не своїм голосом волала:

— Ягнятка там всередині!.. Двое!.. Йой, люди мої, йой, добрі!.. Згорять маленькі!..

Ії зойк — гострий і неприємний — болісно бив напружених людей по лицах. Вони сердилися, роздратовано відштовхували її:

- Не галасуйте, бабо!
- Треба було пантрувати! ¹ А зараз що зробиш?
- В огонь голий не полізеш!
- А де!..

Блідий, схудлий за одну мить Василь Петрюк гуртував людей, підбадьорював рухами й словами:

— Зліва поливай!.. Розтягайте дерево!.. Дружніше, браточки!.. Рятуймо громадське добро!..

Його брат, голова сільради Антін Верша, одягнутий в чорний сардак і такий же кашкет, вороном літає на другім кінці палаючої будівлі з гвинтівкою за плечима. Блискає на людей гострими очима й металом зброї:

— Не стій! Не зівай!— кричить він на всіх.— А сторожі, сторожі, шляк би їх трафив!.. Судить будем!

Він десь розбив ліву вилицю, і вона червоніє засохлою кров'ю, нагадуючи вогняну, схожу на кленовий листок пляму.

А пожежа ширилась. Тремтячи в маминім каптані, Ксеня бачила, як червоні гострі ножі захоплювали й краяли нові шматки соломи й незабаром визирнули вже з-за правого боку будівлі. Показалося оголене горище. Низом слався густий, їдкий дим.

— Йой, людоньки!.. Ягнютчка!.. Двоє їх там! Спечуться!.. Ай-я-яй!..— заходилася плачечем Маланка, бігаючи проти закутаних димом дверей вівчарні, сякаючи раз по раз носа в подолок спідниці. Схвильований Микола Проць ходив услід за нею, насунувши кашкета на блискучі очі, заспокоював:

— Ну, годі!.. Чули!.. Не гвалтуйте, бо нічого ви в тому не винні!.. Хіба ви, молодиче, думали, що їх пожар трафить?.. Коби я знав, де лежать загублені гроші, зараз побіг би їх брати!..

Раптом якийсь високий хлопець вихопив у Проця повне відро, вилив на себе воду, охнув, закрити голову сардаком і побіг до вівчарні. Розігнавшись, він з усієї сили вдарив плечем у двері.

Грюкнувши, ліва половинка розчинилась. Постаць провалилася всередину. Звідти бухнуло білим їдким димом. Зойкнув натовп.

Це сталося так несподівано, що ніхто не встиг зупинити сміливця. З'юрмившись біля входу у вівчарню, люди не знали, що їм робити.

¹ Пантрувати — стерегти.

— Направляйте шланг на двері!.. Гасіть, пробивайте дорогу!.. Він повинен зараз вибігти!..— командував задиханий Журяк, стріпував мокрим від поту чубом.

Шваркнувши водяним струменем по землі, по колесах ближчого воза, дід Пилип спрямував воду на задимлений отвір.

Але хлопець не показувався. Нестерпно повільно минуло кілька напружених хвилин. Вони здались вічністю... Втративши терпець, загарячилися:

— Пропаде чоловік!..

— Чорт його поніс!..

— Хто то?..

— Такої біди не потребували!..

Вгорі затріщало, зашуміло. Впав верх. Над ним завихрилась зграя іскор, вогню, диму. Полум'я потворно вирросло.

Заплакали, залементували жінки. Блідий Василь Петрюк, завмерши на одному місці, свердлив широко відкритими очима закутані димом двері, за якими щез хлопець, дрібно тремтів плечима. З перехиленого вперед його відра в руці тоненькою цівкою лилася на землю заощаджувана рятівна вода.

Відтерта людьми Ксеня, вицокуючи від хвилювання зубами, стояла на правому розі. Гаряче полум'я обняло вже всю вівчарню, пекло очі. Іноді вітер завертав сюди дим, дівчина болісно кашляла. Одна за одною повільно минали страшні хвилини... Затріщав причілок, і в диму, що на мить розступився, ніби щось ворухнулось. І знову щезло.

— Що ж він робить!— не витримавши, з розпачем сплеснув у долоні Петрюк.— Згорить на вугілля!..

— Отам!.. На той бік іде!— закричав чийсь грубий голос, наближаючись сюди. Затупотіли, побігли десятки ніг.

Ксеня протерла очі й ще раз глянула. Несподівано з причілка, скинута кимось, упала балка. Переступивши її, виринула закутана з головою постать. Вискочивши з зони вогню, хлопець п'яними ногами рушив у бік Ксені. Одяг на ньому димився. Зробив кілька кроків, захитався.

— Я... Все... Тримайте...— прошепотів він.

Застогнавши, важко повалився на землю.

Підбігши першим, Іван Журяк рвав на грудях юнака одяг, гасив палаючий рукав. В брудному, вимазаному сажею обличчі Ксеня насилу упізнала того хлопця, що приходив до їх хати з головою колгоспу в перший день приїзду. Його звали Романом Дарієм.

Скрикнувши, вона почала хлюпати на нього воду.

Але в цю мить Ксеня помітила поруч себе ще одну пару білих ніжних рук, що здирали на Романові тліючу сорочку. Зіткнувшись з ними, дівчина підвела очі й побачила майже впритул з Романовим красиве, в слюзах обличчя колгоспної агрономки Люби Шатрової.

Зворушені вчинком юнака, обидві заметушилися біля Романа, готові всіма своїми силами його рятувати.

Біля хлопця щось заворушилося. Мацнувши рукою, Журяк розгорнув поли сардака. Чхаючи від диму, лупаючи на людей наляканими, виряченими очицями, підвелось на ноги двоє кучерявих ягнят...

Через годину Кифір Авдюк віз забинтованого Романа Дарія в районну лікарню. Світало. Зволожена рососою, м'яко шерхотіла під колесами воза застелена пилюгою дорога. Над Бугом підіймався туман.

За ланом виступало з сутінків сіро-зелене пасмо лісу. Роман лежав на подушці, вкритий рябою веретою, зрідка тихо стогнав. Сходилася і розходилася в міжбрів'ї тоненька зморшка.

Мовчав і Кифір. Коні вибрались на горб, потім заглибились у ліс. Війнуло холодком, п'янкими пахощами. Закурюючи, Авдюк повернувся півбоком до хлопця. Придивляючись до блідого лиця, вслухаючись в тихе стогнання, співчутливо запитав:

— Болить, синку?..

— Свербить... Почухати б, та палиці доброї нема...— помовчавши, болісно розкрив очі й спрагли вуста Роман.

— Охота була в огонь скакати!.. Ті ягнята й сто рублів на ринку не варті...

— Більше як сто не дадуть...— згодився хлопець.

— Міг же навек вкалічити!..— сердився Авдюк.

— Міг...

— Коли б вони хоч твої, власні...

— То не поліз би...

— Га?— не розчув Кифір, блимнув на юнака вицвілими очима.

— Якби ті вівці мої, приватні, кажу, не так жалко було б. Одному кривда... А то ж, вуйку, ягнята громадські.

— Ну?..

— А в нас ферма — самі знаєте — одна вівця, дві, та й уся отара... А від них, від громадських, чекаємо головного кошту...

Кифір, закурюючи, уважно подивився на Романа: ховався в його очах, в рухомих бровах затаєний подив.

До міста більше не розмовляли. Дарій рахував у небі білі летючі хмарки. Авдюк, відвернувшись до коней, зосереджено, трудно щось думав.

Біля старенького містка, на околиці лісу, молода весела посадка ліщин доходить до самої дороги. Поглинуті своїми думками, Авдюк з Романом не бачать, як кілька листків в гушавині крайнього куща обережно розступаються. Крізь них тихо-тихо пролазить чорна цівка дірчатого автомата. Націлившись у лежачого на подушці юнака, вона починає повільно посуватись поруч з возом, все вище підіймаючи до Романової скроні мізерно малу мушку. Скарлючений, давно не митий вказівний палець — на спусковім гачку. Стрілець довго цілиться, потім тамує подих... Але саме тоді, коли має пролунати постріл, чиясь дужа, з відбитим мізинцем рука ззаду перехоплює ствол автомата і разом з головою його господаря притискає автомат до вкритої хвоєю і опалим листям землі.

Так вони лежать, поки підвода не мінає місток і ховається за деревами. Потім обидва підводяться. Довго мовчки дивляться один на одного, бурхливо дихаючи. Перший, той, що хотів стріляти, нетутешній, не з Гряди. В другому — гарячому, напруженому — неважко впізнати голову грядівської сільради Антона Вершу.

7

Між двома листочками настурцій, що у вазоні на вікні, круглі дірочка. З саду помалу влазить у дірочку сонце. З дірочки — на підвіконня, з підвіконня — на подушку, з подушки Ксені на обличчя — блись...

— Вставай!.. — озивається мати від печі.

А Ксеня не хоче. Натруджене вчорашнім днем юне тіло — в п'янкій сонливості. Зажмурена повертається дівчина з боку навznak, легко зітхає. Крізь золотистий пушок напівприкритих вій хатні речі здаються незвичайними, казковими...

— Вставай же!..

Ксеня здригається, широко розплющує очі. Сон пропав. Верета вітром летить на поручню, пір'я — в усі боки. Старенька постіль крекче, Ксеня зіскакує на міцні, пружинисті ноги, як біла коза. А від печі налякане, хрипке:

— Тьху, дівко!.. Здурила?..

То мати здригнулась від несподіванки. Донька — сміх у жменю й надвір — умиватись.

Надворі — яснота. Голубою пожежею палає небо, білою — вишневий сад. Повітря холодне, солодке, густе. На тину сусідський півень плеще крилами, видимає конвульсіями шию, горлає: «Ку-ку-рі-ку-у!..» Дотягши до належного тону останнє «у-у...», миттю вбирає шию в тіло, заспокоює приспівом: «Ко-о!..». І, злетівши на землю, поважно відходить, повен розуміння виконаного обов'язку. «Здоров, дурнику!..» — весело мружить Ксеня до нього сині очі, зливає собі на руки. Крижана вода обварює тіло... Ух!.. Ох-ха!.. Хороше!..

За хвилину дівчина навстоячки снідає біля припічка, обпікаючись рідкою кашею й переступаючи від нетерплячки з ноги на ногу, а ще через кілька — у білій хустинці, з сапою в руці, з росистою рожею на лівому боці вицвілої від сонця перкалевої блузочки, причесана, рожевенька — за ворітьми.

А Марія, з синюватим смутком в очах, залюблено, потайки — на воротях:

— Моя єдиначка...

По дорозі Ксеня кличе жінок. У Насті Гладущик ще сплять. Тихо й в Авдюків у хаті; у розкритому вікні, заставленому вазонами, легко колишеться марлева фіранка. Хвилину Ксеня стоїть на вулиці, вагаючись і роздумуючи. Покликати треба, бо Марійка любить довго спати. Та в дворі пес лихий — без кравця спідницю скрає. Дівчина щільно причиняє ворота, ховається за купу гною і крає сонну тишу сизого ранку невизрілим тоненьким криком:

— Ма-рі-і!..

На тім боці яру, у вербах,— луна:

— А-і!..

Обірвавши сон, в будці боляче б'ється головою об стіну рудий пес, заблуджено кружляє круг власного хвоста. Потім задом очманіло вихоплюється з дірки і, нікого не побачивши, починає ображено гавкати. Рипають двері. На порозі з'являється у білій сорочці, припухла від сну, п'ятьма роками старша за Ксеню Марійка.

— Це я... Довго спиш...— Ксеня спирається руками й підборіддям на рубець верхньої дошки воріт. В очах — веселість, в голосі — нотки лукавого сміху.

— Скоро ти...— винувато посапує Марійка, тручи заспані очі.

— Хіба?.. А дивись, де сонце!

— Ну-у...

— Гайда!

— Йди до керниці. Я — в одну хвилину!

Незабаром ланка вже в зборі. Наливають у жбани й пляшки холодної води, навішують на держачи кошики з харчами, викидають сапи на плечі. Идуть.

І одразу з-за горба починають показуватися білі окрайці хмар, голубі озера небес. Вони похитуються зліва направо, в такт кроків, ростуть вгору, в боки. Маячить вершок «фігури». На обрії довгастою смугою висинюється ліс. Ланка ступає ще кілька кроків, вибирається на горб, і ось — поле.

— Які хороші хліба цього літа!.. — радісно каже ланкова Василина Ватрашко, повними легенями вдихаючи зустрічний вітерець, ласкаво мружачи красиві сірі очі до сонця.

Ксеня тудить руку до чола, їй перехоплює дух. Поле широке, безкрає. Жита течуть зі сходу на захід, за вітром, заливають колоссям балки, одинокі куші сягають обрії, займаючи місця стільки, скільки й саме небо. Праворуч смолисто чорніють парі й ряботить жовта ріка ріпака, по якій можна брести з ранку до вечора, підставивши лице під сонце, заплющивши очі, а ріка тече й тече в південний світ, — і — боже мій! — кінця їй немає, а куди приведе — хтозна! Від яру — знову пшениці, ячмені, вівса. Сонце з-над лісу поливає теплим золотом зелені поля, вони починають палати жовто-зеленим вогнем. В долинах — темниста синь. Над річкою зміїться туман. Росі лягли краплисто, рясно, блищать чистим сріблом. Тиша глибока, як криниця. Дихає вітерець. Линуть пахощі. Дрижить марево...

Куди до цього поля звертівським стоптаним толокам, забур'яненним межам?..

Та ось і ділянка. Буряки зелені, блискучі. Їх стовбурці — червоні й тоненькі — здаються в глибах сірої груди кволими, крихкими. «Ну, як ви тут переночували?» — озиряє Ксеня рядки, стягує кошик з сапи. Плантація рябіє висапаними й несапаними квадратами землі, гуртами жінок, шумить далекими гомонами...

— Дай боже, дівчата!.. — закутавшись по-молодицьки, каже Параска Авдюк, поглянувши на ланкову. Смачно спльовує в цеглисто-брунатні, круглі долоні, перша вгризається сапою в землю. «В добрий час, Парасинко!.. Дай

боже!..» — не враз повторюють жінки, й одна за одною втягуються у працю.

За шерхаючими сапами — пилюжний димок.

Пригріло. В міжбрів'ї, в жолобку спина, під пахвами у Ксені виступає піт. Справа від неї Василина, зліва — Марійка. Ксеня крокує поруч з Василюю, сапа в сапу, намагаючись на цаль не відстати від захланної до праці ланкової. Вона знає, як легко сапати поруч з усіма і як трудно, коли відстанеш. «Шерх-шерх...» — різнобоем шерхотять сапи, злизують гострими, блискучими язиками вилуджену шкірку землі. Інколи сапи стукаються вушками, як баранці рогами, і вибивають з лез веселий вібруючий звук: «Дзі-інь!» Заплескана дощем сіра й сумна земля тріскається на широкі й вузькі щілини, громадить малі й великі глибки, розсипається і позаду ланки стелеться чорним пухким рядном. «Шерх-шерх...» — гаморять сапи, танцює на обрії весела хмарка, тікає вбік сонечко, міряючи землю дрібнесенькими кроками. Струмить вітерець і доносить ласкавий запах прив'ялого на сонці маку. Ксені легко на душі, спористо в роботі, її сапа так і літає поміж червонястими бурьяками, наче метелик у веселих лугових квітах. Вона відчуває, як тіло пружиниться, печеться в сонці, дихає юною силою. Здається їй — якби не боліла спина, сапала б отак, в гурті, день і ніч. Аби лиш гомін великого поля і в полудень щоб весь колгосп зійшовся на луку, а ввечері щоб — кіно, а потім щоб на підводі додому, і — пісні, і сміх, і зоряна, п'янка від денної втоми ніч... Дівчині хочеться, щоб і жінки пройнялися її ясним настроєм, говорили або сміялись...

Але красива Катерина Бурдейна, що йде з лівого краю, на мить зупиняється. Загортає під хустку коси, коротко прокашлюється, облизує язиком спечені уста й починає:

Ой за двором, за двором...

Почувши пісню, жінки жваво підтягуються, вирівнюються в сапах. Катерина вивела початок і вмовкла. Усі підхопили:

Ой за двором дівчина льон брала,
На покоси складала...

«Ой любі мої!.. Хороші мої!..» — здригається Ксеня від пісенної хвилі — іскристої, бурхливої, як на порогах водопад, — що налетіла враз на неї. Пісня огорнула її міцними руками, легенько підняла й понесла в осяяний

простір. З подивом помічає дівчина, як щойно запорошені, багрові й пітні від спеки жінки ніби оновилися: обличчя ожили, на уста набігли посмішки, очі цвітуть, брови підморгують,— так міняє свій вигляд сірий, невиразний предмет, несподівано освітлений сліпучим сяйвом... Дівчина озиряється себе й бачить, що і хмарка на обрії, і голубе небо, і половіючі жита — все стало іншим, огорненим пісенною пеленою, а спека наче трохи спала... «Ой любі, золоті, безцінні!! Яка пісня! Яке небо! Який прозорий і великий довкола світ!..»— сміється вона і, не знаючи, куди подіти буйну радість свою, починає сапати завзято, натхненно...

На покоси скла-да-ла-а...—

загадково всміхається чорнява Катерина, думаючи щось своє, поливає спечений лан цілющим струменем дзвінкого співу. Підводиться від сапи, перекиляє через плече до ланкової пишноволосу голову на виточеній шиї, оскалює білозубий рот і ніби запитує: «Ну, а далі... Що?..» Не таїть бажань.

На покоси дрібненький льон кла-ла-а...—

дивлячись на подругу, відповідає їй Василина тоненьким і ніжним голоском, миготить такою ж сніжинною усмішкою, а Катерина перехоплює спів і, стріпнувши головою, заплющивши очі, пристрасно кінчає:

Та й на хлопця моргала!..

Параска Авдюк злегка зсупила закраплені потом брови, співає зосереджено, впевнено, як і все, що вона робить. Кожна пісня для неї — безпричинний жаль серцю. Параска вже багато пожила на світі, замолоду пізнала горя, і той давній сум, що кліщами стискав її колись, як чула пісню рідну (а чула її за Польщі мало), раною болючою вріс у жилавé тіло жінки, засох, затверд, і тепер не може вона навіть при веселім мотиві стримати дрижання уст, губить в подолок солону сльозу. Запишалась у пісні донька її Марійка. Процева Фрося час від часу всміхається. Настя Сінклер спинилась, сперлася на сапу, дивиться на шлях, похитує головою...

А ти, хлопче, чабануй...

На поле набігла тінь. Ділянка темніє. Дихнув вітерець прісним холодком. І знову сонце.

Тим часом Васирина прискорила нишком темп, вихопилась наперед і починає сапати, аж дим іде. Пісня гасне, спалахує праця.

— Ага, ти ось що!..— весело гукає Ксеня і в три кроки наздоганяє ланкову. З веселими усмішками вони ідуть вперед, поглинають цілі, метри, сажні... В пісні всі немов перепочили і тепер запрацювали дружно, красиво, як щойно співали.

Перед полуднем Васирина послала Ксеню по воду. Джерело містилося за другими гонами, на долині. Дівчина повільно ступала босими загорілими ногами по теплій пилюзі, залишаючи лапаті сліди, й з-під білої насунутої на очі хустини дивилася примруженими від сліпучого сонця очима навкруги.

В тремтливім, текучім мареві перекипали зелені, сірі, руді поля. Десь біля Бугу, заглушені спекою, неясно рокотали трактори. На схрещенні доріг з села до застави білими стовпами пилюги здіймалися вгору вихори. А тут — жодного подиху. Тільки безмежне блідо-синє небо й палке, сліпуче в ньому південне сонце...

Спустившись на зелену долину, дівчина вклякнула над джерелом. Спочатку напилася, потім набрала в жбан води, вмилася. Сіла під тінистою вербою спочити.

Урочиста витала довкола тиша. Закраплений червоними, рожевими, білими, синіми кольорами, розкішно цвісміявся луг. На квітках, то злітаючи вгору, то знову сідаючи на пахучі чашечки, клопоталися обсіпані пергою джмелі й бджоли. Ніжне, найтонших мелодій і відтінків, тисячоголосе бриніння хвилювало слух. Ледь-ледь подихав вітерець. Вгорі, просто над головою, робив на одному місці два рівнобіжні кола якийсь птах.

Відвела втомлені очі від сліпучо-яскравого луку, пірнула очима в джерельце. З прозорої води глянули небеса, дві хмарки й кучерява голова схиленої верби, стускнівши і поменшавши в розмірах проти тих, що над водою. Вдивившись глибше, намацала поглядом табунець завмерлих ковбликів; ледве помітно для ока ворущать вони розділеними надвое хвостиками. Зелена велика жаба сиділа в рясці, холодно дивилась на Ксеню булькатим оком, раз по раз заслонюючи його білястою півкою. Тисячі рухомих істот разом з травами, квітами, вербами, водою, повітрям, плодючим намулом, зігріті сонцем, чудодійно створювали безконечну будову всесвіту — життя земне, наповнене трудом, боротьбою, любов'ю...

Раптом недалеко почувся тихий свист. Здрігнувшись, дівчина розплющила сковані дрімотою очі.

Роман...

У білому, міської роботи капелюсі, з рукою на марлевій хустці, він стояв на тім боці джерела, осяяний сонцем, і всміхався:

— Здрастуй!..

— Драстуй...

— Воду набираєш?

— Ага...

— І задрімала...

Ховаючи від ніяковості очі в траві, Ксеня хутко встала, обсмикнула спідницю. Роман переступив ривчак, підійшов.

— Дозволь напитись.

Ксеня набирала воду навмисне повільно, щоб трохи зійшов з обличчя рум'янець. Сіра, розпливчата, колихалася на хвилях Романова постать...

— Прошу...

Незручно підтримуючи лівою здоровою рукою посудину, Роман жадібно й довго пив. Падали з дна жбана в траву одна за одною срібні, іскристі в сонці краплі.

Напився. Повернув їй жбан, витер уста сліпучо-білою хустинкою.

— Я з шпиталю вертаюся,— пояснив, глянувши на неї.— Їхне майно...— махнув хустинкою.

— Вилікували?

— Не пускали... А я забіг!..

— До тих ягнят?..— несподівано сама до себе блиснула Ксеня лукавими очима й усмішкою. І тут же, схаменувшись, дуже почервоніла.

— Ага!..— засміявся Роман, оглядаючи її зверху.

— Вони живі-здорові. Ти не журися...

— Направду?.. Я не тільки за ними забанував.

— А ще за ким?..

— Дівчата гарні поприїздили в село з Польщі...

— Хіба таке...— губилася Ксеня. Шукала очима в траві, біля ніг, сміливості.

— Трактор мій саме в ремонті. А причіплювач — слабак... Треба допомогти...— додав Роман уже серйозно.

— Нема кому робити?

— Незручно вилежуватись в таку пору. Бачиш, який деньок!— ховаючи хусточку в кишеню штанів, Роман кивнув головою у бік квітучого лугу.

Помовчали. Великий волохатий джміль налетів на них

з поля, приваблений білим. Зробив одне коло біля Ксені, перекинувся на Романа й став настирливо кружляти навколо його капелюха, наміряючись сісти.

— Иди з миром! Чим тобі завинив?— відмахнувся хлопець кілька разів рукою від нього.

Продовжуючи незадоволено гудіти, джміль нарешті відлетів убик; довго завмирав у блакитному повітрі ніжний, сумовитий звук. Обоє уважно дослухали до кінця. Усміхнулись.

І знову, як колись, біля хвіртки у Ксенинім дворі, зустрілися їх погляди: Романів — ласкавий, голублячий, Ксенин — несміливий, допитливий, нерозуміючий...

Ще раз напившись, Роман пішов, мигаючи в мареві білим капелюхом. Піднявся на горбик. Оглянувся. Махнув їй рукою...

Застукана на тім, що дивилася йому вслід, охнувши від несподіванки, Ксеня швидко відвернулася, ніби не помітила.

Раптом налетів гарячий вітер, шелеснув травами, зняв на затоці тисячі дрібненьких хвилюк, а на ріллі на тім боці — куряву... Потім так швидко все й стихло. Бурхлива, нічим не з'ясована радість пронизала серце Ксені...

Набрала води, помалу рушила в протилежний бік, на поле. Зробивши кілька кроків, здивовано зупинилась. Оглянулась на те місце.

Ніби її окликнули. Ніби забула там щось...

Біля джерела було спокійно.

Переклала жбан з руки в руку. Пішла під гору.

«Що б то могло бути позаду мене?»— здивовано думала Ксеня. Шептала говорені ним біля джерела слова, всміхалася...

Вона ще не розуміла, що то кохання встало з пшениць і вперше прошуміло вихором перед нею...

В селі тільки й розмов, що про причину пожежі. Погас під струменем води останній червоний вуглик з колишньої вівчарні і попльили піднятою вгору тучею попелу гостроязикі чутки, одна одної неймовірніші. Гаморили баби, до світками шмаття на Бузі перучи, ніби впала на хлів іскра з трактора. Опівдні, сапаючи кукурудзу в полі, ті ж самі молодіці вже нарікали на сторожа — лютого куряку: кинув, мовляв, недопалену цигарку в сухий гній увечері. Во-

но тліло собі непомітно, а потім зайнялось. Однак зі сторожа та трактористів обвинувачення довелося незабаром зняти, бо дільничний міліціонер, розслідуючи справу, знайшов на попелищі манярку з-під консервів з шматками недотлілого дрانتя. Значить — навмисний підпал.

Після цього підозріння, природно, перекинулись на бандерівців. Хвилювало найбільше одне питання: «чужі» чи «власні»? В околицьніх селах і лісах бандерівці подекуди робили свою чорну справу, в Гряді, що сусідувала з прикордонним загonom, досі було спокійно.

Через день після пожежі в село приїхав на запылюженій автомашині секретар райкому партії Москаленко та начальник міліції Хопров. Ввечері зійшовся до сільради актив. Іван Журяк охриплим голосом (розігрівся, пожар гасячи, напився холодної води) доповів, як усе сталося.

Почався обмін думками. Почувши, що прибулі підозрювають у злочині грядівців, сільська влада — Антін Верша, худорлявий, гостроокий, колишній партизан, зблід від образи й подиву:

— Не може того бути!.. Навіть не думайте, товаришу Москаленко!.. Ручуся!..

Широкою, без мізинця, правицею вдарив себе в сухі груди й аж закашлявся від напруження:

— Слово партизана-безпартійця!..

Вабило Вершу в партію — сильно, невідступно...

Василь Петрюк скрипнув стільцем, кашлянув, підтримав брата:

— Чужі — могли... Сторожі в нас, самі знаєте, діди глухі. Давно пора замінити, та ніким... А за наших — не думаю... Усі перед очима — з ранку до ночі в полі...

— Агітаторів до Америки вертатись не чуть?— цікавився Москаленко, повертаючи в усі боки повніюче тіло, вилискуючи проти лампи лисою, з рештками сивого волосся по боках головою.

— Тихо... Товчуться люди коло поля, як мурахи,— доповідав Петрюк, пересмикуючи плечима, бо хвилювався. Дуже ніяково й неприємно було глові колгоспу перед керівниками району за цю пожежу.

— Дисципліна у вас хороша,— кивнув головою Москаленко, зітхнув.— Ну, що ж... Подивимось далі...

— Більше революційної пильності, товариші!.. Нікому не довіряйте. Найменше підозріння — негайно до нас!— повчав наприкінці бесіди високий, свіжовиголений начальник міліції.

— Завжди оком не дрімаю! По-партизанськи!— козирнув двома пальцями Верша.

— Ну-ну...

З тим районне начальство й відбуло. З від'їздом пригасли чутки.

Через тиждень Іван Журяк вертався з поля другої бригади, де, як керівник агітколективу, проводив бесіду. Вечоріло. Жадні на росу, никли в терпкій задусі сіро-зелені поля. Червоне сонце поволі сідало на шпилі надбузьких смерек. Радісна, стомлена тиша поступово заповняла простір.

Біля Рудки з дозріваючих, непорушно застиглих у вечірньому спокої пшениць виринув дід Пилип в сірім, злинялим кашкеті. Обстукавши пил з чобіт на твердій стежці, пішов учителеві назустріч, впоперек перерізаючи шлях.

— Добрий вечір!— першим привітався Журяк.

Мовчки подавши шершаву, замозолену руку, старий закрокував поруч, не починаючи балачки, болісно морщачись. Мерехтіла в сірих глибоких очах Пилипа й на всьому обличчі нетривка тінь стурбованої няковості.

Почали спускатися до містка. Міркуючи про причину цієї мовчанки, Журяк кидав зрідка на завгоспа косі погляди. Застукавши підковами чобіт по дерев'яному настилу, дід Пилип засунув руку в кишеню. Довго шелестів там чимось, ніби вагався. Потім простяг Журякові кілька згорнутих удвое папірців. І одразу надсадно закашляв, приховуючи обурення.

— Що то?— Журяк затягся востаннє, кинув недокурок убік, узяв папірці до рук.

— Читайте... Послав нині вісім жінок за могилу кукурудзу сапами перебрати. А вони замість осоту он що випололи...— винувато розвів завгосп руками.

Журяк почав уголос, враз побагровів, захлинувся словом.

— Хто?— не дочитавши до кінця, Журяк видихнув сперте повітря, тремтячими пальцями витер піт на зблідлому чолі.

— Звідки знати?— промовив дід Пилип.— Але, думаю, без наших, сільських, на цей раз не обійшлося...

— Я не про те... Листівки хто подав вам?

— Ганна Бондар... Ланкова Гафійка...

— Які балачки? Що жінки думають?

— Хто їх знає... В душу не залізеш... Сміються...

— Вірять цьому?— Журяк люто поворушив ніздрями, гидливо зашелестів папірцями.

— Не думаю,— упевнено промовив завгосп.— У всякому разі — більше людей... Ну, а як котрий і заблудив думкою, йому ж і гірше.

— Вороги в переселенців цілять! Їх задурити легше всього! Новаки...

— Сидить гаддя у лісі та й видумує, мама б гаддю мордувала!— вилаявся дід.

— Треба негайно виловити ці папірці!— вимагав Журяк.

— Певно, що треба... Коби знав, де він їх ліпить?..

— Збори провести! Поговорити з народом!— задихався від гніву Журяк, і дід Пилип бачив — у саме серце вчителя вцілив бандерівець цієї листівкою.

До села більше не розмовляли, обдумуючи те, що сталося. Під першими хатами зустріли Кифора Авдюка. Давно не голений, пітний, ішов з поля. За спиною,настроєнена на держак сапи, виднілася в'язка назбираного в лісі хмизу.

Примітивши Журяка й діда Пилипа, Кифір заспішив, збіг з горба.

— Е-ей!..— підняв він руку.— Товариш комуніст!

Передні зупинились.

— Ти, Кифоре, що ж, ім'я вчителеве забув, що гукаєш навмання, як Миндрик з конопель?— зауважив дід Пилип, усміхаючись. Підвів облізлу ліву брову над примурженим оком.

Не вітаючись, ледве стримуючи напруження, Авдюк підходив до них, не розбираючи дороги. В шуканні потрібного слова дрібно тремтіла в нього нижня рожево-синя, пошерхла губа...

— Слухайте...— підійшов він, скинув на землю в'язку, випростався. Гострими, голодними очима кольнув Журяка в обличчя.— Я би просив хліба мені виписати... Зерна якого...— додав і видихнув повні груди повітря.

— До Пилипа Кириловича звертайся, товаришу Авдюк. Аванси — його компетенція...— уважно глянувши на колгоспника, відповів Журяк, усміхнувся, поліз рукою в кишеню за цигарками.

— У вас питаю...— Авдюк ступнув ближче.

— Тобі ж, здається, виписували на тім тижні...— встряв у розмову дід Пилип.

Не звертаючи уваги на завгоспа, Авдюк мовчав. Ждав Журякової відповіді. Учитель помалу дістав цигарки, від-

крив коробку. Простяг спочатку дідові Пилипу, потім Авдюку. Той цигарки не взяв.

— До завгоспа, його справа...— повторив Журяк, потримав трохи коробку, сховав до кишені. І, знову зустрівшись поглядом з Авдюком, посерйознішав, відчувши у поведінці колгоспника щось незвичайне.

— А не ваша?— задзвенів раптом Авдюк лунким голосом.— Ваше діло людей підмовляти!

— Ну ти, Авдюк, тихіше...— просунувся між них дід Пилип.— Напиши завтра заяву на чотири пуди. Більше не зможемо, не один ти у нас переселенець. А хліба вже мало... Поставлю в правлінні питання...

— Не годуйте мене фунтами!— крикнув Авдюк і знову охрип.— П'ятеро ротів маю!.. І всі — в полі! Заробив — дай моє! В пана як було: покосив тиждень — в суботу квіт!

— Ти колгосп до пана не рівняй!.. Бачиш, ще ж не жали!..— почав був дід Пилип і не скінчив. Здивований, зазмер на півслові.

Блідий, тремтячий Кифір рушив раптом на Журяка, схопив його міцними, клішнявими пальцями за комір сорочки, стис біля горла:

— Кажи, даш?.. Не даш після жнив хліба, я тобі перший горло вирву!..— Задихнувшись, він загнувся, не маючи більше ні думок, ні сили говорити далі.

Журяк почервонів від натуги, рвонувся. Затріщавши, до пояса розірвалась на вчителеві сорочка.

— Ти що, враже? Ти що? Не смій мені!— кинувся дід Пилип до Авдюка.

Зціпивши зуби, напружуючи усю волю, щоб стримати себе, Журяк кругнувся на каблуках, широкими кроками пішов геть. Пилип і Авдюк zostались.

Каменем — великим, важким — звалилася згори між них тривожна ворожа тиша.

— Що ви нарobili, Кифоре? Такого чоловіка і скривдили...— глухо промовив нарешті дід Пилип, звертаючись до Кифора вже на «ви», холодно оглянувши колгоспника.

Авдюк мовчав. Опустивши очі в землю, важко дихав, рухав довгими, брудними пальцями худих рук.

Завгосп постояв ще трохи, покректав. Потім, налягаючи на праву ногу, відійшов.

Журяк уже повертав у завулок, на площу до школи, де й мешкав, як його знову наздогнав Кифір Авдюк. Він довго йшов поруч, не знаходячи слів для розмови, бурхливо

дыхав. Учитель, притримуючи на грудях сорочку, теж мовчав. Порівнявшись зі школою, Авдюк торкнув Журяка рукою за плече.

— Не загубіть... Не арештуйте...— промовив він тихо, глухо.

— Що-о?— здивовано здивив Журяк брови, здригнувся. Цих слів він ніяк не ждав. Зупинились.

— Буду день і ніч вам відробляти! Не запхайте лиш на Сибір! Дітей троє, хто їх вигодує? З дурних думок наговорив...

Схлипнувши, Авдюк мішком звалився на коліна. Гарячою підшкірною раною билася на пітних його скронях, шукаючи виходу, кров.

— Встаньте! Чуєте, зараз же встаньте!— кинувся до нього Журяк і, з силою підводячи, злякано зиркнув по боках: чи не помітили їх люди.

— Буду вам дрова без платні рубати!..

— Як вам не соромно!

Нарешті Авдюк підвівся. Опустив голову й довгі непотрібні руки, замовк. Журяк глянув на нього. Пекучий жаль до колгоспника, і біль, і сором за все, що тільки-но сталося між ними, пронизали його.

— Що з вами, друже мій?— витримавши паузу, тихо запитав Журяк.

Авдюк мовчав. Журяк хотів вийняти з кишені листівки, згадати про ворогів. Але, подумавши, запропонував:

— Зайдіть до мене до хати...

Не оглядаючись, він тихо пішов до школи.

Останню картину спостеріг Микола Проць, ведучи громадського бугая з водою. Підходячи, давлячи в малих грудях сміх, порівнявся з Авдюком. Сумно зауважив:

— Ну й дурнів, вуйку Кифоре, багато ще на білому світі! Без рахівниці, бігме, не полічиш!

Зупинився, гейкнув на бугая, витяг сигарету. Закурив. Обережно оглянув Кифора блискучими чорними очима. Ховаючи сірники, ворухнув у приступі внутрішнього рего-ту тонкими ніздрями носа!

— Одного такого рогатого на шнурку веду, з другим здивався...

Ікнувши, здивований Авдюк розгублено подивився сусідові вслід.

— Ідете, Кифоре Григоровичу?— виглянув на ганок Журяк, вже переодягнений в зелену майку.— Заходьте ж! Чаю нап'ємося!.. Є якраз гарячий!..

Аж перед кінцем другого сапання кукурудзи зібралася над прикордонним краєм довго очікувана гроза. Хмара вповзла з забузьких польських полів, захопила західний обрій і, зсупивши два кінці, роззолочені зсередини сонцем, як дрімучі брови, переповзла державний кордон на цей бік. З кожною хвилиною вона ширшає, темніє.

— Ова!..— протягує Параска Авдюк тонкими пересохлими й потрісканими губами, витираючи долонею на чолі дрібний піт.— А ти, любо, не градова часом?..

Ланкова Василина Ватрашко відривається від сапи, випростує спину й дивиться на хмару допитливо, тривожно.

Нестерпно парить. Висапані кукурудзи прив'яли. Жита опустили колоски. Замовкли перепелиці. Тільки цвіркуни ошаліло цвіркочуть. Метнулася над головами передня хмарка тінявим крилом. Щось буде... Га?.. Щось буде?.. Квола й бліда проти сонячного сяйва мигнула блискавка над лісом, за Бугом. Ага, щось буде!.. Чується глухий грім...

Тепер жінки сапають з усіх сил. Буде дощ, буде спочинок, а зараз треба налягти. Катерина стиснула білі красиві зуби. Параска хекає, дихає усім ротом, Марійка високо підіймає сапу, рішуче товче нею, вимахуючи в такт тонким станом. Килина дріботить густо, аж в очах рябить. Василина — попереду ватагує.

А поля вже міняються. З далекого заходу біжать сюди, переганяючи одна одну, короткі, круглі тіні. Вони ніби злизують зелені, сірі кольори темним язиком. По лісу теж повзе тінь, барвистий ліс гасне. А над ділянкою ще сонце. Та ось і тут мигнула плямка, дихнула холодком. По житі перебігли грайливі хвилики... «Тра-та-трах!..»— зненацька сухо тріскає грім, дуже близько звідси й незадоволено пробуркотів рештками грубого голосу до лісу: «Гр-р!..» Жінки здригаються. Хмара просто над головами. Услід за громом здійсмається вихор. Він схопив шмат забрудненої масними плямами газети й весело закружляв, поніс її в небеса. Встає пилюга. «Вж-ж!.. Вж-ж!..» — рве хустки, шумить у вухах вітер. Сонце потонуло в хмарі.

Жінки кидають сапи, на бігу підхоплюють кошики й поспішають до лісу. Біжать гуртами, поодинці.

— Натягни спідницю, дівко, бо пташка в гніздо влетить!..— регоче до Марійки безсоромна Катерина. Про-

мчав кудись проти хмар на гнідому коні голова Василь Петрюк.

— Сапу мою візьміть, Палазю-у!..— вищить з пшениці високий жіночий голос. Сміхи. Гуки. Знову лупить грім... В теплу суху ріллу падають перші великі краплі.

Ксеню дощ накрив за півкілометра від ланки, серед чистого поля: ходила в село за свіжими газетами (з якогось часу Журяк, відмітивши про себе працьовитість, цікавість дівчини до всього, доручив Ксені цю роботу). Притримуючи на голові надуту вітром хустку, оглянулась, де б можна сховатись. Обабіч дороги гойдалися живі потемнілі пшениці, вгорі громадилися у великі гурти зграї хмар. Найкраще було вернутися до містка й під ним переждати грозу. Ксеня вже хотіла зробити це, та поблизу, на сірій вереті пару, показався в клубку пилюги трактор. Викотивши на край, машина дмухнула синім димом, двічі фуркнула й заглухла. З сідла на землю зіскочив тракторист.

— Сюди-и!..— долинув до Ксені розірваний поривом вітру його голос. Затуливши долонею очі від пилюги, Ксеня глянула крізь пальці у той бік. Тракторист стояв у чорному комбінезоні біля передка машини й махав їй рукою.

Вагаючись, їти чи ні, Ксеня витирала кінцем хустки заповишене обличчя, очі. До краю соромилась хлопців, коли зустрічалася з ними, пекли їй щоки гарячі рум'янки, і при першій нагоді дівчина втікала. Але дощ рубонув по плечах, по газетах, підігнав. Спочатку пішла, потім побігла.

Тракторист уже натягав на машину брезент, робив накриття. Підвівши від почорнілої рілли очі, Ксеня глянула вперед, і болісно, солодко тьохнуло в грудях серце. Крізь сітку косою дощу в напівзігнутій, повернутій до неї спиною постаті вона впізнала Романа...

Ксеня не бачила Романа ще з зустрічі на квітучім лузі. Першим її рухом було повернутися нишком назад. Чому? Сама не знала. Але друге бажання, такої ж сили, як і перше, таємно шептало їй: «Не бійся, підійди...» І погляд, який вона підвела зараз на хлопця, був не такий, як раніше. Там, біля хвіртки своєї хати або на лузі, дівчина з цікавістю озирала ставну постать Романа, сірі, повні життя й сили очі, жартівливо-принадну, не схожу на інші усмішку, а коли він відходив, Ксеня сповнювалась світлою радістю від думки, що вона буде його часто бачити. Згодом, згадуючи їхні зустрічі — короткі, звичайні, які ні про що не говорили, уявляючи образ Романа, Ксеня усміхалася,

і той світлий настрій повертався в такі хвилини до неї знову.

Тепер сталося інше. Побачивши Романа, відчула незвичайне, незрозуміле хвилювання. Болісний щеміт серця кинув у скроні буйну, дзвенячу кров. Рій мінливих почуттів, яких досі не знала, затремтів у ній. Так осіння золота липа, зустрівшись несподівано з вітром, затріпоче круглим, дрібним листям...

— Що ж ти стоїш, на дощі мокнеш, добридень не кажеш?..— гукнув Роман з-під брезенту. І блиснув на неї манливою усмішкою.— Іди скоріш!..

— Добридень!..

— Добридень, дівонько! Щоб вам доїлася ваша корівка, ваша теличка!— жартував Роман, бажаючи послабити її ніяковість.

Притримуючи спідницю біля колін, Ксеня присіла скраєчку під його брезентом. А ліве плече — під дощем.

— Ближче сідай!..

— Мені добре...

— Ноги накрій!— вимагав Роман.

— Нехай...

— Тобі «нехай», а мама журиться...

— З мамою не до віку...

— Йой!..

Усміхаючись, гублячись від ніяковості, Ксеня присунулась на цаль ближче до нього, бо патьоки дощу, змінивши напрям, забили по її лівім плечу. Накрила кінцем брезенту босі, вимазані в болото ноги, з перев'язаним мізинцем на лівій.

— Нарешті — дощик!— з усміхом, полегшено зітхнув Роман, перейнявши її погляд, загублений в глибині сірого, потьмареного поля.

— Нарешті!..

Вони ніяк не могли зав'язати розмову. А тим часом дощ передихнув, зібрався з силою, припустив. Де поділося сонце в небі, в калюжах води, в шматочках скелець або в крапельках роси, що залежалися в густій траві? Де сині, червоні, білі квіточки на тонесеньких ніжках, дрібнесенькі мурашки, зеленасті жучки й крапчасті сонечка? Де той трепетний гомін степу, бездонна тиша простору, волога синь лісів, мрійна блакить неба з летючими хмарками? Де злагода й радість, що тут були й стукали серцями?.. Сіра пелена дощу обняла поле. Важкі краплі жорстоко б'ють по хлібах. Сльота заливає гніздечка, розмиває корінці, виму-

лює скільчені зерна. Ой леле!.. Ох, що ж це?.. Здається, поле зрушило з місця й пливе, згасає, гине навіки, зруйноване страшною в дикій силі своїй грозою...

— Пропадемо, Ксеню!.. Ух!..— засміявся-гукнув Роман: холодний гострий струмок ковзнув йому з брезенту за комір.

Тепер вони сиділи пліч-о-пліч, відчуваючи крізь тонку тканину одягу живе тепло тіл. Напружена, мов на голочках, Ксеня попробувала відсунутись.

— Не рухайся! Потече...— скрикнув Роман.

— Не з цукру я...

— Ану, попробую!..

— Не бався, Романе!..

Проте не відсунулась. Права — від нього — її шока пломеніла, плече, притулене до його плеча, гаряче пекло. Дрімотні, розкішно визріваючі в ній внутрішні сили прокинулись, зашуміли, потяглися назовні, як глибоко захований у темряві землі корінь, розбуджений весняним сонцем. Збентежена, розгублена, вона стримувала себе, щоб не втекти, дрібно, як з холоду, тремтіла...

В кількох кроках над пониклою пшеницею з'явився жайворонок. Пташка покружляла трохи і, знайшовши потрібне місце, зависла над ним, то спускаючись, то знову підіймаючись угору, безугавно тріпочучи крильцями. І раптом каменем упала в зелене дно мокрого стебла.

— Дітей накрив...— висловив здогад Роман. І похвалив:— Ладний газда!..

— Може, газдиня?..

— І то правда..

— Загоїлася твоя рука?

— Як на собаці!..

— Ей, нащо так кажеш?

— А як треба?

Усміхнулись одне одному, затихли. Ксеня хотіла говорити, в розмові вона почувала себе вільніше. Але думки зeszли, слова втратили зміст. Серце її лунко колотилося.

Дощ не вщухав. Якби не завернув вітер зі сходу, з Ксениного боку, не мав би Роман потреби поправити брезент. Риблячи це, простяг руку за її спину і, зачувши, як задрвеніло раптом у вухах, міцно обняв Ксеню за тонкий стан, пригорнув до себе. В ту ж мить Ксеня відчула на палаючій щоці дотик його уст.

— Пустити!.. Чуєш?..— скрикнула вона, пручаючись.

— Оглух я...

— Романе!..

Ксеня рвонулась, схопилася на ноги. Брезент упав. Холодний дощ полив на газети і на них, схвильованих, гарячих...

Унікаючи дивитися на Романа, Ксеня ображено ворухнула губами. Нагнулася до газет. Роман, сидючи навшпиньках, знову з силою притяг її до себе й поцілував ще раз у заплющені очі.

— Дурний!.. Ох і дурний ти!..

— Чого сердишся?..

— Пусти...

Вона встала. Поправляючи на голові хустку, відвернулася. А в синіх, палаючих очах — теж з синюватим відтінком — великі зірничі злих сліз...

Вхопила свої газети і, тремтлива від вітру й хвилювання, пішла, навіть не глянувши на нього.

— Ксе-ню-у!.. Ш-ш-ш!..— донеслося до неї з-за сірої пелени дощу з вітром, коли була вже за дорогою.

Не зупинилася, не оглянулася...

Дійшла до лісу. Під крилатим старезним дубом стала. Витерла сльози й краплі води на щоках, полегшено зітхнула. Ліс стояв мокрий, теплий, тихий. Поволі розійшлися хмари. Блиснуло сонце. То тут, то там дерева почали струшувати з себе воду. Запарувала земля. На калюжах запуширились бульбашки. Озвалися птиці. Дихнули, розкрилися квіти. Один за одним оживали давні гомони, народжувалися ще яскравіші блиски, рідні шуми... І раптом, пахнувши димком, бадьоро зарокотав за дорогою далекий Романів трактор...

Глибоко вдихаючи гострі пахощі, Ксеня слідкувала, як знову вертає до попереднього сонячного стану ліс, поле. Летіли з дуба на землю великі іскристі краплі. Підставила під них праву щоку — оце ціловане ним місце — і збуджено слухала, як падають краплі весь час на одну гарячу цятку, ніби бажаючи вибити в ній тавро, й, лоскочучи, стікають за шию. «Що таке сталося між ним і мною?..» — збентежено подумала дівчина й гостро відчула, як з цим дощем у її життя вступило щось велике, досі не знане.

Викрутила спідницю, хустку. Задумана, тривожна, пішла мокрими травами до жінок.

Друга частина дня минає швидше: було мокро, і ланка лише полола. Незчулись, як і сонце стало над лісом.

Пора додому. Сонце заходить. Жовтогарячі смуги світла лягають з-між хмар на поля. Захід палає. Повзуть косі

тіні. Східний край неба зсинівся густіше. Побрели з луку колгоспні череди. В мочарах тюркочуть ведмедики, лящать жаби. Бліднуть небесні вогні, гаснуть земні фарби... Так, пора на спочинок...

Жінки йдуть до кошиків. Обліковець, обернувши кашкета задом наперед, похапцем відмахає сажнем висапану площу. Василина крокує услід, потім підходить до ланки.

— Скільки?— питають жінки.

— По дві норми...— стомлено каже ланкова, запихаючи кошика на держак сапи. Але в примружених сірих очах її сяє переможний вогник.

— Як болять мої кісточки!.. Охо-хо-хо-о!.. Аж тепер їх чути... Охо-хо!..— криворото зітхає і позіхає Параска. Ланка сходить з ділянки й в'яло бреде шляхом...

А вечір зацвіта. Сонце зайшло, на зміну впливає місяць. Він повновидий, великий, як і сонце, але м'якший, ніжніший... Холодок остуджує гаряче, спрацьоване тіло. З яру повзе туманець. Під лісом хтось розіклав вогонь: буде він горіти всю ніч, буде всю ніч вабити... На півночі засвітилась одинока зоря. За нею на сході— друга... Світло місяця яскравішає, поля тонуть у темряві, щоб стати іншими, освітленими місяцем, таємничими, чарівними. Відволожені після спеки дощем, ласкаво пахнуть зела, квіти, земля. На небі— зоряна ніч, на землі— місячна мла.

Біля криниці жінки розходяться. Марія жде доньку на воротах.

— Ну, як там було?— питає вона.

— Сапали,— втомлено каже Ксеня, бо очі аж злипаються.

— Досапали?

— Ага...

Але, лігши в постіль, Ксеня раптом ясно починає уявляти, як там було. Вона заплющує очі, й одразу хата щезає, а довкола починає хвилюватися зеленими стрічками кукурудза. Сонце тихо йде золотою дорогою зі сходу до полудня, з полудня до заходу... Сюрчить десь збоку сірий коник... Блакитно, тихо... І марево на обрії тремтить, тремтить...

А за вікном, за яким спить Ксеня, гуляє в садах, полях, на Бузі червнева весела ніч. Ллється згори на благословенну землю України місячне світло. Квіти спуюють солов'я і, сп'янівши, він співає таке вже щось, від чого й міцна голова запаморочиться... У задимленій цигарками

конторі колгоспу журиться над рознарядкою завтрашньої праці голова Василь Петрюк з бригадирами; в школі, біля відкритого в місячний сад вікна, стоїть учитель-комуніст Іван Журяк: в райкомі палко промовляє до учасників наради партактиву низенький, лисий секретар Москаленко, постукуючи олівцем по склу, що на столі. І всі спільні турботи їхні зводяться до того, як краще влаштувати Ксеніне майбутнє життя...

Повернувшись ще раз навзнак, Ксеня напружується, щоб знову уявити поле. І уявляє його, аж поки воно вкупі з голубими небесами, веселкою над лісом, блискучими струмками по грозі не опускається до неї в узголів'я постелі.

А поруч стає ще хтось — невідомий, принакний...

Роман!..

У сні Ксеня усміхається йому, усмішка не сходить з її лица всю ніч. Дівчина зітхає, схиляє голову ледь-ледь набік і вже спить міцно-міцно, чутливо сприймаючи чудесні сни...

10

В праці, в сонячному хліборобському клопоті вишнево перецвіла весна, визолотилося в полях колоссям гаряче літо. Всі працездатні колгоспники артілі «Ленінський шлях» налягли на жниварки, серпи. По довгій мовчанці загула на току за селом молотарка, послалась над селом полов'яна курява. Пшениця видалася дрібніша бажаної, зате жито порадувало людей: сорок гектарів в Дубині дали — колос в колос — по вісімнадцять центнерів зерна на гектарі. «Пшениця — баба-глупиця, от жито — хлоп-молодець!..» — пересипаючи зерно з долоні на долоню, щербатив дід Пилип зуби в посмішці до жінок на току біля віялок. За жнивами поспіла бараболя, цукрові буряки. Тоненько спрядене, в'юнке попливло біле павутиння. Вечорами артільні сторожі запалювали на рудчанському картоплиниську ватри, розганяли темінь літньої ночі і, гріючи над полум'ям старі руки, чули, як за спиною по-зимовому охолоджується, відгорівши своє, земля, глухнуть нічні польові гуки. Вода в річці зчистилась, остуденіла: п'єш — у горлі дере. На ранок ліси особливо помітно блідли, підмальовувались унизу сумною жовтою аквареллю. Незчулись, як над пустельним полем полинула на багрянному килимі сонна красуня осінь...

Якось у неділю Василь Петрюк, порадившись з Іваном Журяком, скликав у клубі загальні збори. За роботою не розмовляли гуртом ще з весни, і зараз зішлись майже всі. Збори зацікавили ще й тому, що питання стояло про розподіл урожаю.

Заповняли спочатку задні лави. Потім ближчі. Ланкові посунули наперед. Біля дверей соромливим табунцем згуртувалися дівчата. Хлопці — аж надворі. Дід Пилип в сніжно-білій, грубого полотна сорочці сидить — без виборів — на місці президії і, не звертаючи ніякої уваги на тих, що прибувають, читає крізь окуляри газету.

Жінки стишено гаморять:

- Файні дівчатка підросли за літо при колгоспі...
- Відданиці...
- То чия біля дверей така пишна?..
- В бежевій шалінці?
- Ні, в зеленій...
- Петра Рущака, бригадира. Вже заручена.
- А то маленьке, в рябенькій кофтині?
- То Кошелихи. Ксенька...
- Тої вдовиці з Польщі?
- Ага...
- Роботяща дитина. Така мізерна, рученята, як патички, а сапою кидає, ніби доросла.
- То правда, що Ганьку з ферми посилають на курси?
- Посилають. На вєтинара.
- Щастя підсипало Ганьці... Якби жила в осібництві з отим своїм Федорком-п'яницею на півдесятині панського, бидло бачила б, а не вєтинара...
- Голова загорів, чистий циган. Схуд, лиш шкіра й кості...
- Схуднеш, як треба таким ланом закерувати...
- А людьми!.. Всім хіба догодиш?..

На задніх лавках бавляться куривом і словами чоловіки.

- Що, Антоне, доволочили вчора в Дубині?
- Зашкрябали. Вже при місяці.
- Про млина зараз почнуть говорити.
- Будемо класти?
- Здається. Правління хоче турбіну купити.
- А файно було б!..
- Осібників озули б...
- Озути не взули б, а прибутки потекли б...
- Міську!.. Дай закурити. Дай, бо щось скажу...

- Скажи...
- Нащо ти вчора під кланею ¹ в Рущаку дівку мацав?..
- Га-га!.. Чию?..
- Тю-у, дурний! Я вчора там і не був...
- Не крийся, Міську, негарно...
- А чию, чию?..

— Іду я надвечір від тракторів у село; діло — надвечір. Бачу, в третім полі, недалеко суголовків, сардак ² біля клані кукурудзиння лежить. Як є, думаю, сардак, буде й господар. Заглядаю за кланю. А вони, брачкики, там. Єй-бо!.. Обнялися любенько і — тюр-тюр-тюр... — гомонять... «Я, Міську,— каже вона,— ні в осібництві, ні в колгоспі без тебе жити не можу!..» А Місько: «Зажди, мое солодашко, до розподілу врожаю. У м'ясниці я тя засватаю».

— Не слухайте! Бреше, пес би його!..

— Божуся мамкою, що ні!.. Тут скортіло мене глянути, чию ж Місько таку щебетуху трапив? Підліз до самого того місця, зиркаю з-за снопа... Ж-ж!..

— Що таке?

— Ж-ж!.. Ж-ж!.. — жужжить оповідач, зажмуривши очі й кривлячись бридливо й болісно, ніби проковтнув жменю перцю або жабу.

— Ну!.. Чию?.. — наглять охочі посміялися.

— Жжа-нда-рю-кову Палазю! — нарешті проривається той сміхом.

— Ха-ха-ха!.. О-гава-ва!.. — вибухає в стелю розко-тистий регіт.

— В м'ясниці засватаю!..

— Палазю! А їй же сімдесят в м'ясниці!..

— Тихо! Що за ферма? Заіржали!..

Іван Журяк і голова з паперами проходять до столу. В голови заклопотане, стурбоване обличчя, надмірна поспішність в рухах. В учителя теплим вогнем сяють розумні очі.

— Шановні товариші!.. — Петрюк постукав олівцем по столу, виждав. — Прошу дівчат від дверей ближче сюди! Он є місця... Тут теж можна сісти... Чоловіків прошу не курити. Товариші, які будуть пропозиції відносно президії?..

— П'ять чоловік!..

— Стане...

¹ К л а н я — п'ятнадцять снопів.

² С а р д а к — свитка.

— Заперечень нема?..

— Нема...— одинокий голос загубився в покашлюванні людей.

— Прошу називати кандидатури!..

Різнобоям молотків по ковадлу глухнуть і дзвонять чоловічі й жіночі голоси:

— Директор Журяк!

— Петрюк!

— Діда Пилипа! Господаря!

Журяк підводиться:

— Товариші! У нас є хороші ланкові, з ланкових треба б... Вони нам усе літо на своїх плечах переносили...

— Галю Войтюк!

— Марію Василяшко! Василю Ватрашко!..

— Є пропозиція підвести ризику...— піднімає руку Петрюк.— Хто за перелічені кандидатури?..

Президія займає місця.

Петрюк зиркає на секретаря, чи все в нього готове, й оголошує порядок денний.

— Перше питання — звіт правління... Звіт ревізійної комісії... Розподіл наслідків господарювання...

Жінки насторожено переглядаються. Чоловіки пригасили цигарки, підійшли ближче. Дід Пилип відклав газету, дивиться мудрими очима в зал.

— ...Електрифікація колгоспного господарства й хат колгоспників...

Легенький гомінець по залу. Микола Гринь підморгує Миколі Процю з передньої на третю лаву. Хтось закашлявся. На нього люто зашикали.

— Радіофікація...

Дід Пилип усміхається... «А цього в грядівському лісі ви не ждали, га? Москву дідові Радивонові Курдику в хату не хочете?..» Усмішка ширшає, виповнюється на обличчі, як джерельце навесні — водою... Ховає її Пилип за газету...

— Н-ну, тепер почнемо... Тільки мені промовляти...— чує потилицю Петрюк, ніяково поглядає на вчителя.— Ви знаєте, який з мене промовець... Біда!.. Ну, так... Кґм!.. З першим питанням буде просто: сіяли трохи запізно й не дуже важним насінням. Ну, волочили там, полюли, робили все, як треба. Вродило не так щоб добре, бо ще агротехніка у нас слабкувата і не всі люди в одне думають, але в середньому на сім центнерів більше, як в голови сільради Верші з його осібниками таки вродило. МТС здали всі сто процентів поставок, третіми в районі... Якби колгосп не на

кордоні, а кілометрів хоч би за вісім від елеватора або більше мав тягла,— високо підносить Петрюк голос,— точно взяли б першість по хлібоздачі, бо хліб заготували на четвертий день молотби! Це навіть уповмінзаг казав у районі. Так що за трактори ми сквиталися... А держава, як їй після війни не трудно, цей рік хлібопоставку з нас не бере, бо ми — молодий колгосп. Проте, товариші, треба здати державі хлібця трохи. Вона нам лісу виписала на свинарник, прислала мінералів, позичила грошей на великий строк і взагалі допомагає, чим тільки може. Ніби ми в неї одні. Присилає з дня в день спеціалістів для помочі, а недавно прибув на постійно агроном. Агроном хліб нам робить, а зарплату йому держава видає. Так що варт! Щоб трохи шальки зрівнялися...

— Сто центнерів!..— перебиваючи промовця, запально гримить від стіни бас здорового Миколи Гриня, глушаючи ближчим вуха.

— Сто державі і сто — на Радянську Армію-визволительку!— урочисто видзвонила перепелиним дзвіночком білохустинна молодичка напереді, підвівшись і знову сідаючи.

Журяк усміхається до неї...

— На армію!.. Вона нам землю дала...

— Якби не армія, жали б зараз в німця за десятий сніп!..

— В армії і наші діти служать! Пошлемо синам гостинця!

Збори гудуть, як схвильований вулик: попала молодичка на болюче місце... Журяк підводиться вдруге.

— Товариші, що армія, а що держава, то все одно... Держава утримує армію, а народ — державу! Так що це все одно!..

— А ми для армії від себе! Як дарунок!..

— По добрій волі... Нам ніхто не заборонить дати солдатату!

— Радянський солдат півсвіту обійшов! Його на руках носити треба!..

— І щоб на мішках написано було: «Від Гряди. З грядиці!..»

— Тихше! Не разом!..

— Триста! — вигукує дід Пилип і владним рухом руки присікає подальші дебати.

Секретар, схиливши голову набік, трохи висунувши язика, виписує у протоколі: «Триста».

— Вродило не так, щоб добре,— продовжує Петрюк, який використав хвилину, щоб передихнути й витерти піт з лица.— Як порівняти зі східними колгоспами, то треба сказати — погано вродило. Але все ж по три кілограми зерна на трудовень натряслося. Натряслося, бо земля не наділена, а гуртова. Картопля та інша городина вийшла ліпша від зернових і буде видана трохи пізніше, одразу після здачі. Солома теж збережена, виділили для ферм, лишилося і колгоспникам. Так що соломи всім стане, але вона зараз в рахунок не йде. Це по хлібу. Зараз про гроші. Наші ферми дали за рік вісімдесят сім тисяч прибутку, і ці гроші вже лежать у банку.

«Вісімдесят сім тисяч!..— шепче Микола Проць, жадібно облизуючи тонкі губи гострим язиком.— Вісімдесят сім тисяч!.. Петрюк тримав їх у руках!.. Півмішка чи навіть більше?.. За ці гроші можна Чикаго купити!..»

— Городина ще в полі, третину її треба продати,— хрипить від столу Петрюк.— Я доручив рахівникові колгоспу Василю Годлевському дати мені нині для зборів приблизну цифру прибутків від городини. Але ви знаєте Годлевського: яким скупим був в осібництві, таким зостався і в колгоспі. Більше сорока тисяч Годлевський нічого не набавляє. Я ж знаю, що мусить бути більше, бо тільки за суниці виручено вісім тисяч і три — за розсаду. А будуть капуста, помідори, морква, картопля. Але рахівник каже так: «Викопаємо — побачимо. Ліпше зараз сказати менше, ніж потім виходити обманниками перед громаду». І я з ним згоден.

— Про світло не забудь!..— перехилившись, вставляє дід Пилип, ребром долоні прикривши рота.

— Не забуду... Виходить, товариші, по два сімдесят дві копійки. Таких грошей і такого хліба ми ніколи не мали. Як воно все так виходить? По правді сказати, сам не знаю, бо, як і ви, я лише другий рік у колгоспі і ще цього секрету переваги колективного досконало не вивчив. Але, як людина поки що малої грамоти, думаю, що справа вся тут в тому, що ми віримо тепер не в євангеліє, не в біблію, а в комунізм!..

Заляскотіли оплески. Дід Пилип поважно кашлянув, і очі знову строго — в газету. Журяк з усмішкою зацікавлено заглянув через плече: «Побудова соціалістичного суспільства в СРСР»,— саме цю статтю штурмує дід.

— Тепер далі,— кашляє доповідач.— Порадив нам шановний наш депутат Іван Павлович Журяк зробити со-

бі електровню. Так як ми зараз при грошах і... на кордоні. Щоб брати поляки, поночі йдучи, на наші колгоспні вогні орієнтувалися. Їздив я по цім ділі в район: влада дозволяє, а партія підтримує. Нам, товариші, держава дарує трофейну турбину на сто кіловат!..

— Спасибі!..— гудуть ззаду чоловіки, вдячно поглядаючи на депутата Журяка.

— Не задовжимося!..— вплітають свої голоси ланкові з усіх боків.

— Справа виходить дуже дешево!..— намагається Петрюк покрити гамір захриплим тенором.— Пропоную, щоб з кожного трудодня зняти п'ятдесят копійок на світло!..

— Можна!..

— В нас річка марнується!..

— Держава тратить на нас більше, а ми що — для себе пожаліємо?..

— Електрика не на рік, а навік!

— А хліб на рік новий буде!..

— А буде!..

— Осібники най блимають очима.

— Тихше!..

— А в третім питанні...— Петрюк упрів зовсім, розчервонівся.— Товариші, вибачайте, що збив усе до купи!.. Я ще молодий... Я лиш вчуся...

— Давай, давай, Петрюк!

— Розумієм!..

— А в третім питанні поставили ми радіфікацію. Це лиш — тих двадцять і дві копійки!.. А решта — на руки. Я думаю, тут ясно. Раз світло є, радіо мусить бути!..

— Ясно!..

Під кінець на прохання Журяка секретар прочитав, хто скільки виробив трудоднів, що одержує. Протерши окуляри, викашлявшись, він продекламував список гучно й дзвінко, мов артист зі сцени:

— Авдюк Кифір Григорович... Триста трудоднів. Параска — сто десять. Марія — двісті п'ять. Андрій — двісті п'ятдесят. Семен — сто сорок два. Разом!.. Пшениці — шість центнерів. Жита — вісім центнерів. Ячменю...

Авдюк сидить десь позаду, спершись ліктями на коліна, й зосереджено затягається цигаркою. А по залу — вітерець:

— Підмолотив чоловік хлібця!..

— В нього дівка на виданні. На придане буде...

— Ну, люди, він таки вимахався за це літо! І косити, і орати, і в каменоломні, і на господарстві!.. Де лиш треба... Де лиш тільки треба! Дуже до роботи захланний хлоп!..

— Цей назад не оглядається...

— Спочатку впирався!..

— Ну, ви мовчть... Мужик доки не помагає!..

— Хи-хи!..

— ...Андрієшко Меланія Петрівна... Двісті п'ятдесят трудоднів... Іван — сто сімдесят. Василь — сто тридцять. Разом. Пшениці — чотири з половиною центнери. Жита — п'ять центнерів. Ячменю... Разом...

— Це котра? — заклопотано перезираються жінки.

— Вдовиця з малими дітьми. Переселенка... Пухли щовесни на переднівку...

— Де вона, де?

Маланки Андрієшко не видно.

Але Журяк знає, де вдовиця. Ще раніше відшукав він її очима в залі. Біля порога, де розкущився гурт дівчат, ліва половинка дверей прихилена до стіни. Отам, між стіною і дверима, стоїть у куточку Меланія Петрівна. Вона, можливо, й вийшла б сюди, на другу чи на третю лаву, між молодичь, так... спідниця на ній дуже в латках... І сорочка — рубець на рубцеві... І на голові в Меланії Петрівни марлева хустиночка, а не квітчата шалінка, і видно крізь неї волосся, вже з сивиною... А ноги в неї босі, порепані, ніколи не знали черевиків — часто їх топчуть необережно чоловіки чобітьми...

Стоїть вдовиця навшпиньках і з-за чиїхось високих плечей пильно дивиться на секретаря. Щоки палають у неї. Вперше в житті назвали її «Меланією Петрівною». А вона по-справжньому — «Міцька». А може, і «Меланія», але з дитячих літ аж до старості всі до неї кричали: «Міцька!..» Ну, а що вже «Петрівна», то так ніколи не звали... І що писар каже: їй — п'ять центнерів жита? Ні, не може бути!.. І що, дадуть?.. Їй одній чи ще з кимось? Ні, не може бути... І пшениці?.. Ну, жита, може, й дадуть... Але пшениці... Вона не знала ще смаку білого хліба. Вистачить з неї й жита!.. Поїли б діти хлібця... Молочка би купувала... У свято — м'ясо... Ні, не може того бути!..

І з голодних очей Меланії Петрівни на щоки, з щік на складені руки, а з рук на босі ноги — сльози...

— Бойчук Пилип Прокопович!..— читає секретар.— Двісті тридцять трудовнів. Ганна — сто десять. Петро — двісті двадцять. Разом...

Очі в депутата Журяка сміються, горять.

Ті, кому зачитали, вже менше прислухаються до голосу секретаря. Радість світиться в їхніх очах, їм хочеться розмовляти, жартувати... На задніх лавах знову починають гаморити чоловіки.

— Тепер осібники в колгосп попруть...

— Не приймати!.. Розумних багато є готовий хліб їсти...

— А хто ж їм дасть, чудний ти!..

— Хай ідуть люди. Робочих рук добавиться.

— Радянська земля не для тебе одного.

— Микола Проців? Скільки начитали?..

— Та що там начитали!..— хизує радісними очима

Проць.

— Кажі!.. Загнув губу...

— Дванадцять кругленьких!..— ласкаво виспівує

Проць два словечка.

— Стане?

— Думаю сто кіл від жінки на горілку сховати.

— В Америку не хо?..

— Поїдь ти в Америку!..

— Ха-ха!.. Не гнівайся, Миколцю...

— Я не з гнівливих.. А ти помовч!..

— Процю, розкажи, голубе, як ти з королем балакав,— просить Гринь, підсовуючись до шевця.

— Хо-хо!.. Проць — з королем!..

— Цікаво. Ану, розкажи!

— Просимо!..

— Дід Пилип з президії нагримає. Так і дивиться на мене, сич...— боїться Проць.

— А ми тебе сардаками накриєм...

— Ні-ні... Не можна... Про короля довго... Ліпше я вам якусь коротеньку...

— Ну, давай...

Проць присідає під стіною навпочіпки, просить закурити. Йому послужливо дають, змовницьки заглядають в очі. Розташовуються півколом. Два десятки колгоспників ніби провалюються під землю.

Хитро оглядаючи веселими очима слухачів, горблячи спину й пташиного носа, Проць, що за час перебування у Гряді зажив слави веселого байкаря, тихим тенорком починає (в котрій уже раз?) оповідати:

— Чи в Франції, чи в Індії, чи, може, в Китаї Трумен ходить з доларами: колоній питає. А в крамницях — куди не глянь — срібло-злото сяє. А йому те й байдуже, він гендляр шукає. У Китаї у крамниці два купці сиділо. І туди лихвар заходить, до крамниці, сміло. «Добрий день вам, добрі люди!..» Та й почав питати: «Чи нема у вас хоч трошки колоній дістати?»—«Давно нема,— купці кажуть, а самі сміються.— Тут лиш дурні, такі, як ти, тепер продаються...»

Проць трошки підводиться і далі говорить скоромовкою, поводячи по слухачах безсоромними очима, притупуючи в такт ногою:

— ...Сидить Черчілль у Греції темненької ночки... До блискавки вибирає чужі огірочки... Та все собі примовляє: «Блісни, долар, блісни!..» А грек ззаду його штиком у... як свисне!..

— Ха-ха-ха!..— починають прориватися сміхом слухачі.

— Ц-с!.. А сто бісів!..— каже грек.— У твого пана та у панські груди! Грабувати мою землю?.. А що ж тепер буде?.. «Ой батечку, голубчику, чиніте, як знайте! Тільки, прошу — в панську... кола не вбивайте!..»

— Ха-ха-ха!..— сильніше гуде під лавками.

— «Отже, заб'ю!..»—«Бійтеся бога!»—«Заб'ю, бісів си-ну!» Підніс Черчілля на руки та й на палю сигнув!..

Дід Пилип — з президії:

— А хто там порушує громадську дисципліну?

Під лавками стихає.

11

Листи, листи!.. Маленькі чотирикутники пом'ятого паперу. Криві рядки чорнильних слів, що з далеких верстов несуть сюди тепло давньої студентської дружби або її посилають. Радісний сміх на устах, щирі дівочі сльози, що перетворюють листа подружки в сині озерця клякс... У перший рік розлуки ви, листи, дуже часті гості. Згодом все рідше стукає листоноша у віконце, чомусь тонші паке-тики виймає з потертої торби. Подружки! Життя завертає ваші листи на інші шляхи. Як і серця, почуття, інтереси. Журавлиним, тоненьким ключем у синім небі тануть давні студентські дні... Мине багато літ... І ось одного разу, шукаючи щось у скрині, намацаєш на самому дні, під шмат-тям, чималий перев'язаний стрічкою пакет. Не пам'ятаю-чи, що в ньому, зірвеш перетлілу нитку, зиркнеш на по-

жовклий конверт... Скрикнеш від болю, від радості, притулиш папір до уст... Та й там же біля скрині, тримаючи одною рукою віко, а другою — листа, почнеш читати — жадібно, швидко, ковтаючи милі, забуті слова... А спогади — неповторні, незрівнянні малюнки юності! — вже заповнили душу, всю хату. І чому ж ти, голубко, тремтиш, як лист на березі? Чому знову падають на давні клякси нові льози? Відірвешся на мить від рядка, глянеш загуманеними очима в люстерко. А голівонька твоя давно засіялась сивиною...

«Дорога Олю!

Чим краще освоююсь я в цьому селі, тим більше хочеться ділитися своїми враженнями. Спонукають мене до цього тутешні люди.

Насамперед — Кифір Авдюк, ця доросла дитина. Неголений, в полотняній, мокрій від робочого поту сорочці з темними очима, що ніколи не дивляться просто на тебе, а кудись убік, ніби соромляться, що їх господар вродився таким мовчазним. Не можу спокійно проходити повз нього: мені здається, що він вічно голодний. Після того, як колгосп відрахував йому аванс — від заробленого хліба, — Авдюк не дає нам у правлінні спокою: поставте й поставте його щодня на роботу...

Дуже зворушують мене такі люди! Але є, Оленько, й інші. Чомусь пригадався зараз день приїзду в Гряду. В районному центрі удвох з статисткою райвиконкому знайшли підводу на пошті. Попросили підвезти. Візник — низенький на зріст, дуже повільний, з ущемленим чимось носом, подивився поверх моєї голови, буркнув:

— Про мене... сідайте... — І, ніби для більшого переконання, що йому справді не жаль місця, пояснив: — Коні не мої. Колгоспні...

Виїхали за місто, піднялися на гору. Низьке небо суцільно вкривали хмари. Парило. Хотіла розпитати про Гряду, людей. Виждала, поки коні пішли тихше.

— Ще далеко?

— Га? — ворухнувся задуманий дядько. — А-а, близько...

— Велике село?

— Таке собі...

— І колгосп є?

— А ви ж чого їдете? — їздовий насмішкувато зиркнув у мій бік.

Помовчали. Дядько, видно, був не з балакучих. Раптом він сам запитав:

— На яку посаду направляєтесь?

— Агроном я...

— Ага...

— Буду допомагати вам кращі врожаї збирати...

Дядько невиразно свиснув.

Коні побігли з горба. Віз заторохтів. В долині мій візник знову заговорив:

— Якщо можна знати, скільки будуть вам платити?..

— Не знаю... Карбованців з сімсот...

— Файні гроші!..— схвально протяг він. Чмокнув губами й весело:— Село буде платити?

— Чому? Держава...

— Ну, так, держава... Але в сільраді будете одержувати?

— Можливо...

Ховаючи у вусах хитрувату посмішку, візник нахилився до мене й з весело-загадковим виразом на обличчі розповів:

— Може, й мій рублик колись вам попадеться... Ги-ги!.. Валявся якимось при хаті рублик. Багато нема, а рублик валяється... Ніяк його не збудемо... Так з півроку пролежав у скрині... Ага... А тут підійшло: плати податки!.. Ну, зібрав я грубші гроші — шістдесят карбованців. Податку ж — шістдесят і вісімдесят п'ять копійок. Дрібних нема, після війни дрібної монети ні в кого не побачиш. От і згадала моя жінка про той рублик... Жалько було з ним розлучатись!.. Але — назначив його хрестиком на кінчику й здав... Ага... Йду додому й думаю: кому то мій останній рублик попадеться? Ги-ги!.. Вйо!..

— О дядечку!.. Щоб тебе шляк ясний трафив, як тут кажуть! Уміло зіпсував він тоді мені настрої!..

Але й до нього маю багато тепла. Бо він не злий, ні. Він, Олю, просто темний...

Тиждень тому навідалися до села гості з лісу. Намагалися пограбувати сільмаг. Продавець, який живе поруч, вистрілив з дробовика. Втекли... Я прокинулася і чула ці постріли. Куди дивиться наш голова сільради? Навіть сторожів у цю ніч в сільраді не було...

Кінчаю, подружко, бо вже пізно. А завтра — роботи, роботи!.. Давай відповідь швидше! Дуже скучаю за тобою! Коли ж ми побачимось? І — чи побачимось?..

Ти помітила — я пишу карбованим діалогом. Може, мені змінити професію агронома на хліб письменника? Га? Ха-ха-ха!..

Міцно обнімаю тебе, цілую і кажу: добраніч!

Твоя Л ю б а»

8 ж о в т н я

«Люба Олю!

Радуйся, моя товаришко: твоя Люба стає дуже популярною в навколишніх лісах. Вчора вранці встаю з ліжка, а газдиня — в сльозах.

— Що таке?

Пом'ялась трохи і виймає з-за пазухи листа.

— Мені?

— Вам...

— Звідки?

— Читайте...

Читаю.

— А-а-а!..

«Добродійко! — було написано там. — Радимо вам не дуже багато балакати між людьми про «щасливе колгоспне життя». Язык — річ така, що зношується. Особливо як ним багато махати на колгоспних і комсомольських зборах. А ви — молода, язык вам ще потрібний. Від життя, гадаємо, також не бажаєте так скоро відмовитись. Подумайте!

Д о б р о з и ч л и в і л ю д и»

Прочитала оце, Олю, і стала думати про себе краще. Значить, моя скромна праця не така мізерна, коли вона вже оцінена ворогами! Тепер подвою свою роботу!

Однак про це можна було б тобі не писати. Але трапилася зі мною інша непоправна біда. Я закохалася, Олю! Думаєш, від мене цього не можна було сподіватися? Але це так! Напевно так!..

Ти, мабуть, захочеш знати, хто він? Мій обранець не має нічого спільного ні з байронівськими, ні з шекспірівськими героями. Але він лицар, мій лицар! Ім'я його ти вже знаєш — Роман. А я зову про себе — Ромашка.

Цікаво виявляється моя любов. Встаю удосвіта і йду до його трактора. Небо ще ні темне, ні синє, ліси й трави вологі, поле тихе, лунке. Гукну!.. І покотяться-покотяться в усі боки голосні луни, ніби від камінця — кола по озерцю. На мені — незграбні кирзові чоботи з вчорашньою за-

сохлою грязюкою, сіра ватянка, на голові — тепла газдинина хустина. Лицар мій саме виганяє машину в кінець. Усю ніч орав, тому брудний, зів'ялий, з синіми колами під очима. Але все ж тільки побачить агронома колгоспу «Ленінський шлях», миттю поправить засмальцьованого кашкета на чубі, клопітливо махне рукою назад причіплювачеві. Мовляв, держись, начальство йде!..

— Здорові, хлопці! — гукаю їм здаля по можливості голосніш і басом.

— Добридень!.. Здрастуйте!.. — відповідають вони похриплими голосами.

— Виспалися?..

— А хто би ото зорав, ласкаво прошу пані агрономку?.. — виходить з-за плугів причіплювач, малий і дуже кирпатий. А лицар мій тільки витирає ганчіркою руки й ніяково всміхається.

— Так вам і повірю!.. За повних десять годин можна було б і до конюшиниська дійти! — дорікаю я. На серці ж — ластівки, жайворонки!..

— Перед досвітком свічі міняли... Прийшлося втратити годину... — признається, виправдується Роман, і в міжбрів'ї у нього зморщечка лягла. Значить, переживаю...

— Отож-то!.. Як глибина?.. Пальне?.. — броджу довкола машини, а вони гусьми ходять услід.

— Нафти до полудня стане. От масло кінчається...

— Заощаджувати треба! Передбачати! Дивитися вперд!..

Тон мій з хлопцями — грубуватий, начальницький, їхній — запобігливий, чемний... Порозпікаю їх трохи й добрію:

— Води б мені напитися...

Обидва притьмом кидаються до бочки.

— Тьху!.. — морщусь. — Тепла, мутна... Як п'єте такі помії?

Причіплювач ловить на руку відро й хоче бігти до потоку. Але Роман вихоплює і йде сам.

Тут бачу, що пересолила. «Куди ж ти, лицарю мій? Куди?» — жалібно волає услід моє серце. Бо так хотілося побути з ним наодинці!.. Як би то він поведився зі мною?..

За хвилину Роман вертає. П'ю з його рук давку, непотрібну шлункові воду й крокую в інші поля. А довкола така сміється рожева зоря! Східний край палає, ліси прозорі, луги затуманились, небо сине-сине... Я несую свою ось уже два місяці невисловлену любов, і співаю, і всміхаюся,

згадуючи, як я поводитися з хлопцями шойно. Та, слухаючи рокіт далекого трактора, почуваю безмежне щастя!..

А якось увечері, Олю, стояли ми біля вітрини передовиків праці. Я і він. До речі, це перша така вітрина. Конструктор її — я. Швидко темніло. За Бугом плескалася блискавка (в листопаді!). Збирався дощик. Було так тихо-тихо... Я дивилася йому в очі, повна нез'ясованої радості, й думала: «Ти бачиш, що я люблю тебе? Бачиш!.. Чому ж ти мене не цілуєш?..»

Намагалася всіляко відігнати цю думку. Він говорив, що хоче вступити до індустріального технікуму, про запалену гречку за клином, про сімейство їжаків, знайдене на межі в саду. Я не уважно слухала, підтакувала. І вперто думала на галицький манір:

«Чому ж не цілуєш мене, дурнику єден?..»

Але якби він насмілився, я б не дозволила!..

Олю, я кінчаю, але знай: він — мій, я нікому його не віддам! Чотири дні не бачила й невідступно уявляла його очі, усмішку, рухи. Голубила його кучері, гомоніла до нього...

Мій — первісний, як земля, як степовий вітер! Самобутний, сильний, чарівний! Мій!..

Пиши мені, пиши!..

Твоя Л ю б а»

12

Ось і зима. Низьке небо запнулося сірими хмарами й третій день витрясає з подолків на Гряді густий зірчатий сніг. На полях — біло. В лісі шарудить по опалому сухому листю снігова підкруплянка, з кожною годиною щільніше, надійніше покриває зів'ялу землю — вкладає на довгий сон. Буг ще бурлить, ще бореться з льодовими оковами, топить у чорній безодні вод мільярди сніжинок. Та вже обмерзають синюватим льодком крайці берегів: зсуваються скляні двері й над рікою. Над хатами з коминів — веселі дими. В повітрі сива паморозь-мороз.

— Дівчата! Гайда на поле!

Це — Люба Шатрова. Закуталася в білу вовняну хустку, одягла кожух, натягла валянки на ноги і воєе з зимою. Ходить по селу від хати до хати, стукає рожевим зігнутих пальцем у шиби вікон.

— Ланкові! На снігозатримання!.. Не бачили на кордоні такого? Зараз побачите!..

До грудня агроном Люба Шатрова терпеливо ждала. З справжньою фізичною мукою зносила вона господарські гріхи й промахи своєї молоді артілі. Але треба було вжити, поки колгоспники очистять поля. Дівчину обсіпало жаром, коли, поспіхом розкриваючи чергового листа з Полтавщини, вичитувала в скупих рядках своєї подруги, як там ідуть діла. В перші дні багато помилялася. Почне складати норму висіву, а конструкції сівалки не врахує. Визначить одну кількість мінеральних добрив на гектар, а виходить — більше треба...

Малувато було практики. Та досхочу — впертості. Не минуло й місяця, як дівчина вже добре знала характер кожного поля й мала грудочку цього поля в колбі вдома. Поступово розбиралася в химерно-складному характері життя недавно визволеної Гряди й, наполегливо вивчаючи його, одразу креслила план, яку частку внесе й вона до великої загальної праці.

З полів зібрали. Думали люди — ну, по роботі. А та лише починалась. Вітер зняв хуртовину в полі, агрономка — в селі. «Виходьте на снігозатримання! На боротьбу за врожай!»

Лісова Гряда напружує слух. Хто там кричить під ворітьми? Та це ж агрономка!.. Господар виглядає у вікно, потім виходить надвір. Але поки він дійде до воріт, щоб спитати, чого треба, його донька, на ходу одягаючись, вихопиться з дверей, шусне батькові попід рукою: «Біжу-у, товаришко Любо!..»—«Куди?»— спитає позаду батько. «Туди, неню, де ви зроду не ходили!..»

З кожною хвилиною кожух агронома обростає сніжинками, а вона сама — дівчатами. На ходу дає їм агроурок. Поставити зараз щитки — значить насипати в полі стільки снігу, скільки його в Арктиці. В грудні це — сніг, у серпні — зерна. Ясно? Гайда ж на поле!

У Люби кроки як в солдата. Очі — мов зорі! Йй душно! Йй радісно! Йй до бісового батька роботи сьогодні!.. О, це не та вже, що була в інституті, Люба Шатрова!..

На господарстві гурток чоловіків рубає хмиз. Голова Петрюк сам носить ящики з цвяхами і командує гарячіш, ніж у жнива. По суті, снігозатримання — сезонна робота зараз. «Хлібозаготівля, снігозаготівля — чи велика між ними різниця? Один клопіт — про зерно», — жартує він. Рахує щитки, вантажить їх на вози і радо поглядає на кошлате небо. Сип, підсипай! Благодать біла!.. Зерно!..

Микола Проць збиває десяту заставку, хукає в сині руки й дрібує озутими в трофейні німецькі черевики ногами в контору до телефону. За ним важко ступає здоровенними валянками Микола Гринь.

— Галло!.. Курилівка! Курилівка!..— сокотить швець у трубку, морщачи до Гриня тонкого носа.

— Га?

— У вас сніг ще курить?

— Курить...

— Зараз не буде!

— Чому?

— Законтракували для Гряди! Перекриваєм на Рудці!.. Годуйтеся одним вітром, зіваки!..

— Апчхи!..— гуде з Курилівки...

— Атпру!..— гідно відповідає Проць.

Закурюючи, Микола Гринь регоче: псує мембрану іржистим басом.

Тим часом дід Пилип у білому плащі з капюшоном, як воїн-розвідник, цибав ведмедем по білому морю, кошлатить до заметілі дрімучі брови. В правій руці у нього — план агрономки, в лівій — кілочки. Раз по раз дід схиляється, стромляє в сніг палички. «Отут буде щиток, тут, отам... Шахматно? Добре?..»

І диває на інші гони.

З поля новообрана ланкова Ксеня Кошель прибігає, коли вже стане над заходом у дві кочерги студене сонце. Вона рожева, весела, свіжа. Увійде, і аж запахне Марії морозяним полем у хаті. Переодягнеться і йде по дрова.

Зимою сутеніє швидше. Нарубавши хворосту, Ксеня довго дивиться, як догоряє на морозі західне червоне небо, слухає сільські вечірні гомони. Потім набирає оберемок, швидко біжить до хати, поскрипуючи на сухім снігу новими чобітками. В хаті затримується тільки хвилину. На вулицю вискакує нишком, прожогом.

— Зогрілася б... Ще встигнеш!— наздоганяє її голос матері. Марія, з руками в тісті, виходить на поріг.

— Мені, мамко, аж он як душно!— сміється Ксеня, розкидає обидві поли кожуха.

Марія охає, а Ксеня вже за ворітьми. Вулиця в'ється біла, рівна, трохи потьмарена. Стелеться в даль, манить. Дівчина тісніше зав'язує хустку на шиї, загортається в кожух і рушає. Сьогодні — чергове заняття по історії СРСР.

А вона ж ланкова!..

Було так. В ту знаменну середу мрячив дрібний, уїдли-вий дощ, несамовито ганявся вулицями осатанілий вітер, сірі, холодні тумани диміли над порожніми полями й ліса-ми. Ранком Ксеня вийшла до криниці по воду. Шалений бурік¹ затріпотів її косами, двічі закинув на плечі спідни-цю, морозяною лихоманкою остудив тепле, ще сонне тіло. Притримуючи біля ніг спідницю, Ксеня побігла через до-рогу. Напереріз їй вихопилася з завулка підвода з дівча-тами другої бригади. Скуйовджений, без шапки Роман Дарій, підвівшись, стримав білих виїзних кобил. Марійка Авдюк склала трубкою руки біля уст, гукнула їй:

— Ксе-е!.. Иди... На-о!.. Тебе ко-о!..

— Що-о?..— повернувшись спиною до вітру, крикнула Ксеня, дивлячись більше на Романа, ніж на подругу.

Але підвода вже завертала в завулок. Ксеня встигла побачити: змахнувши двічі руками, втративши рівновагу, Марійка з вереском впала на дно воза... Роман, тріпнувши чубом, білозубо посміхався їй... На дівчатах надувались хустки. І — останнє: пара задніх коліс; від них відлітає дрібна грязюка...

Та через півгодини до хати зайшов кур'єр колгоспу, Фи-лимон Січкар, і розшифрував Марійчині перехоплені віт-ром слова: її, Ксеню, справді призначають на ланку Ва-силини, а Василю, як старшу, перекидають в ланку мо-лодих, щойно прийнятих колгоспників. А на дванадцятю — нарада.

Марія, як сиділа з горшком неколючої мамалиги між коліними, так і закам'яніла. Задивилася в долівку немига-ючими очима, немов не зачепила її ця звістка. Ксеня, за-шарівшись, як вишня, кинулася збиратись. Швиденько вмилася, одягла іншу спідницю, кофту, закрутилася. Ви-пустила з-під хустки по кучерику на скроні. Глянула в дзеркало: чим не ланкова? І через кілька хвилин була вже готова. Побігла до порога. Аж тут згадала, що є ще в неї матір на світі...

— Мамо!..

— Га?..

— Я йду...

— Куди?

— Куди? Таж кажуть... ланковою...— Ксеня засоро-милась.

¹ Бурік — вітер.

Марія аж тут схаменулась. Стягла з Ксені чорну коротку хустку і, в припливі бурхливої радості та забутих веселощів, шпурнула її пріч, аж та залетіла під припічок. Засміялись обидві. А замість чорної витягла Марія з скрині свою рожеву, з кутасами, якою зав'язувалась в житті лише три рази: після шлюбу, на хрестині і як Польщу покидала. Заново переплела доньку з одної у дві коси і сплакнула, притулившись устами до косенят, чуючи, як пахнуть вони вимоченою в лузі давньою шальвією. Каптаник, правда, був старенький, ще польський, зате чоботи — хромові, на високім каблуку, куплені за перший колгоспний хліб, аж рипіли...

— Мамо, я ж не до церкви...— всміхалася Ксеня, повертаючись в усі боки.

— В люди! На перший вихід!.. То ще важливіш!..— Марія запопадливо витирала помічену на каптані білясту плямку: змочувала її водою, зшкрябувала нігтем. Зламала халявки на чобітках, вибрала найкращу маленьку хустинку й засунула Ксені в рукав каптана... На щоках у матері палали рум'янці, руки навмання хапали речі...

Нарешті пустила. А сама припала до вікна й довго дивилася затуманеними очима, як мчить її Ксеня по вітряній вулиці рівною, мов стріла, ходюю, як грають на вітрі кінці хустки, тріпочуть на щоках русяві, вихоплені вітром кучерика.

То молодість Маріїна, то нездійснене щастя її мчало птицею у вишневий гай!..

Вертається Ксеня з чергового заняття пізно. Село спить. На ясному надщербленому місяці зависла над хатами тиха морозяна ніч. Рипить під чобітьми стверділий, утоптаний санными й ногами сніг. За Бугом протяжно прогуд паровоз, з повороту донеслося чітке татакання порожніх вагонів. Білим, урочистим святом віє від лісового царства.

В стомленій Ксениній голові — уривки думок. Перед очима, напівприкритими густими віями, важким туманом плывуть химерні картини-привиди... Щойно прослухана лекція перетворюється в калейдоскоп чарівних видінь.

За містком, біля криниці з обледенілим цебринням, стоять двоє. Він і вона. Гомонять. На білій вереті снігу постає їх рельєфні, чіткі.

Ксеня наближається. Щось знайоме здається їй в зламі хлопцевих пліч, в шапці набакир. Не знаючи, йти чи вертати, притишує крок...

Люба... Роман...

Рипнув під ногами сніг. Легкою рукою Люба раптом обнімає голову юнака, притягає до себе. Дві пари невидимих звідси уст, як дві пелюстки рожі, зливаються в довгому, ледве чутному поцілунку.

Скрикнувши, Ксеня тулить руку до серця. Від вихору почуттів стає душно. Рвонула біля шиї вовняну хустку, звільнила груди. Палаючим, пересохлим ротом жадібно ковтнула — раз і два — холодне, цілюще повітря.

Роман і Люба озирнулись.

Частина друга

1

Електрику засвітили в Гряді о пів на дванадцяту ночі, під Новий, 1948 рік.

Перед цим на Бузі, біля затоки, повних два місяці густо гунали барди та сокири, розбризкуючи білі стружки в боки, а в польських і грядівських лісах голосисто ахала приморожена співачка-луна. В селі до рівня коминів піднялися свіжовитесані стовпи. По стовпах попливли сизі дроти, запушились голчатим інеєм. У лісовій Гряді з'явилася красива святкова обнова.

Пиломатеріалу було досить. Але дроту не вистачало. Того, що занарядила районна контора «Сільелектро», стало лише для електрифікації колгоспного господарства, млина та десятка найближчих хат. Село лишалося в п'їтьмі.

Звичайно, ніхто цього не хотів знати. Найбільше діставалося Петрюку. Поки монтери «Сільелектро» обсновували двір «Ленінського шляху», люди радісно всміхалися, тишилися, кепкували одне з одного, гострячи язика на тім, кому і як міське оте світло блисне. Коли ж електрики стали свердлити стіни крайніх від трансформатора хат, просовувати в дірки дрїт і намотувати його не білі ролики, усмішки погасли, лица подовшали й спїтніли, а в мирних досі розмовах задзиччали роздратованою осою нотки задрощів і образи:

- Ади! Федорчукові зробили? Ніби я гірший?
- Або я!..
- Петрюк своїм ставить...
- Кому «своїм»?

— Кгм!.. Активістам...

— Де ж тут правда, товариші? Я піду до району!

Дослухаючи краєм вуха зловісний гомінець, незаслужено ображений голова колгоспу впрівав від ніяковості, часто зітхав і розводив руками. А дід Пилип, що любив чесного і невтомного Петрюка більше за рідного сина, не витримував — грізно йшов на натовп з костуром.

— І нащо б ото я плів грішним язиком з гарячки, коли ніц не тямлю?.. Ну, гірше від малих дітей ви, газди, нетерплячі! Таж бачите, що дрiт нам після війни дорожче за золото, а бог з неба не кидає!.. Електрика — не мамалига, можна б і почекати... Приквапило Миндрика за хлiв з лепушком, мама б йому мордувала!..

Ждати не хотіли. Не було — мовчали, з'явилось — дай! Зиркаючи на поважну білу Пилипову бороду, нетерплячі, правда, стишувалися й змовкали перед старим. Але всередині в них, як у голодного в шлунку, бурчало невдоволення.

Поганяючи раз по раз коня, запряженого в черешневі залубні, Петрюк мотався з ранку до ночі по чужих селах, стягав до Гряди, що де було. І все же дрiт щезав у білій імлі електродоріг, як пливуче павутиння в туманному полі. Але Журяк вимагав електрифікації усіх без винятку хат колгоспників і просто насідав бідному Петрюкові на шию.

— Купуй, Василю Гнатовичу!.. Снуй!.. Дивись, як народ на вогонь іде! Люди знають — запалимо електрику, одразу побачимо з лісів наших, де шлях до комунізму послався! Як світити, то світити!— збуджено говорив учитель на всю контору, палко блискаючи чорними очима, захожуючи членів правління не жаліти грошей на велике діло.

Дід Пилип посміхався:

— Бог їх знає! Не то що електрику, — роялю, ноти, китайську грамоту в крамницю привезти, — розберуть!..

В критичну хвилину, коли Петрюк уже справді витряс усе по окрузі, а третина Гряди все ще була затемнена, справі електрифікації несподівано поміг Проць Микола. Носом хіба лиш того лиса, — хитрого, бистроногого, що за п'ять верстов від села впізнає в суміші вітрів смачний дух сонної курочки у хлівці, — занюхав Микола хтозна-як електропровід на складі районної контори «Плодоовоч». Яким шляхом попав туди дрiт і як впливав він на успішну заготівлю часнику й редьки, Проць, звичайно, не допиту-

вався. А тільки-но намацав, примчався з райцентру в Гряду хуткіш попутного вітру.

Не переводячи духу, швець увірвався до класу на самій середині уроку й, змовницьки притримуючи Журяка за борт пальта, доповів про знахідку. Журяк подзвонив секретареві райкому Москаленку. Москаленко негайно викликав до себе завідуючого конторою й, говорячи про прихований дефіцитний дріт, заодно насолив тому чуба за не засолену досі капусту. Двох діб не минуло, як дріт привезли в Гряду.

Монтери знову полізли на стовпи. Обплутали хати, хліви, засотали вулиці. Маланці Андрієшко провели на південнім краю, метрів за триста від села, — оддалік випала вдовиці хата; хоч і старенька, зате простора: по сім'ї. Крім того, прилаштували на дубі за двором ліхтар, щоб усю ніч відганяв від вікон темряву, веселив удовицю.

Загальна радість пливла рікою. Журяк поклопотався в правлінні, щоб Миколі Процю оголосили подяку.

Варто було подивитися на шевця у ті дні, коли вкупі з електрифікацією власної хати переживав він першу в житті почесть громади. Коли, викликавши до контори, йому стали читати з протоколу засідання правління те місце, він довго стояв біля столу, розгублено усміхаючись до всіх, потім, покручуючи кінчик чорного вуса, попросив виписати подяку на окремий аркуш. Радий догодити, секретар вступив у випуску на найкращому папері й з такими бравими, старорежимними ще викрутасами в літерах «д» і «ж», хоч воеводі подавай — не соромно. Голова бахнув на білім червону печатку. Микола згріб папір, заклав руки за спину й, забувши подякувати, вужем вислизнув за двері.

Найперше Проць показав документа любій дружині. Насупивши від напруження брови, Фрося по складах прочитала, обережно згорнула папір, чмокнула чоловіка у вуса і, вийнявши з тайника сховану на свята горілку, піднесла відзначеному півкварти. Проць випив і гідно крикнув. Заглянув у дзеркало на своє циганське сячече лице з гострим носом посередині й, одягнувши новий сардак, подався у село хвалитись.

Три дні швець ходив по Гряді й нічого не хотів робити. Ще б пак! Дайте зганьбленому, обпльованому, битому на всіх бельгійських ринках чоловікові в честі набутись! Від кооперативу перебирався до кузні, з кузні до стельмашні, з стельмашні на ферми. Вечорами з'являвся у клубі. Де

тільки зупиняться два чоловіки, щоб перекинутися словом-другим хвилинку, там неодмінно, як з води, вискочить третій, він, Микола, й про що мова не йшла б, швець майстерно зверне її на великі вигоди електрифікації, з електрифікації — на дріт, з дроту... ну, а з дроту, наче мимоволі, ніби його примусили,— безумовно, на себе, і за цим скидає вже потерту, продуту всіма вітрами шапку, виймає з її дна вчетверо складену подяку й читає схвильовано, гордо, натхненно!..

— Ви розумієте, дорогий Миколо Гриню!.. І ви, гречний Васильку Атаманюк!.. Як жив я ще в Бельгії...— наступав Проць без передиху, закінчивши читання, і починав розказувати, як бродив він заблудлим телям по дорогах далекої Бельгії, по голодній Франції, по задушливо-тісній Америці, й бити себе в груди, кленучи буржуїв в сто сот шлячків, що згайнували йому молодий вік... Давно вже дядьки мовчать, вже й не підтакують, вже й нетерпляче покректують та косять очима в боки, як би скорше піти своєю дорогою... А Микола все ще петлює, шеретує, заплющивши очі, і не видно його запальний скоромовці ні кінця, ні середини. Нарешті колгоспники прощаються, а Проць, вдячно потиснувши їм руки, дозирає собі нову жертву. Побачивши в кінці вулиці нового грядівця, гукає швець до нього «пробі!», щоб спинився, біжить навперейми, дає закурити, і коли той поспішає, Проць проводить його, куди треба, а за цей час насипле йому стільки тої самої бельгійської підкруплянки, що цілий день дзвенітиме вона дядькові джмелем у вусі.

А часом вибирав з гурту людей найтемнішого, на його думку, чоловіка, відводив за хату чи за ворота, без звичайного вступу тицяв до рук тому папір, вимагав:

— Ану, читай!

Той вибачався, що не вміє. Тоді Проць, зневажливо ворухнувши тонкими губами, сам читав:

— За проявлення господарської ініціативи...

На цім слові спинявся, суворо дивився на неписьменного:

— Розумієш, що таке ініціатива?

— Ні...— признавався той.

Микола важко зітхав.

— Ет, туман ти, туман, як подивитися збоку!— гірко жалів він земляка.— Не вмієш доброго життя шанувати!.. А чому? Бо не був у Америці!.. Там би хутко навчили «ініці-а-ти-ві»!..

І, безнадійно махнувши рукою на розгубленого дядька, важно відходив пріч, вигойдуючи плечима. А спитайте самого: «Що то, Миколо, ініціатива?» Йй-богу, не скаже...

Помітивши Журяка, негайно рушав услід за ним і, залюблено пестячи зворушеними очима міцну постать учителя, голосно гукав до монтерів, Журякові в тон:

— Мотай, товариші! Обсотуй!.. Ге-ге-гей!.. Як світити, то світити!..

Йому підхлібно усміхались.

Авторитет Проців міцнів. Все завершилося б дуже добре, коли б Микола, знаючи міру, своєчасно спинився. Але бачачи, як його прихвалюють та підносять, Проць не витримав і розперезався. В селі раптом заговорили, що Миколу Проця висувають на пост того самого завідуючого конторою «Плодоовоч», якого швець так ловко обдував. Поки на Далекій смакували, ніби яблука квашені, звістку про «Плодоовоч», на Ямах здивовано зайойкали та зацмокали губами, нібито Проця мітять у директори масло-маслом, як стало відомо, що з шевця хочуть зробити самого керівника райспоживспілки!..

Пущені з трьох околиць Гряди чутки рябими сороками злетілися до центру й були нещадно викриті та обскубані. Виявилось, що вигадав їх сам Проць.

Довідавшись про таке, дід Пилип — ревний охоронець людської гідності — нахмурився. Упіймавши якось Миколу Проця в темному кутку вулиці, він, не відповівши на низький шевців поклін, похмуро запропонував:

— А дайте-но мені того папера, що в правлінні одержали.

— Виписку?..

— Ая...

Проць, увібравши голову в плечі, уважно-боязко глянув на камінне обличчя завгоспа.

— Насмілюся спитати... Нащо?..— проказав він облесно, відчуючи в насуплених бровах діда небезпеку.

— Наказано!.. Роби!.. Мама б тобі!..— визвірився дід.

— Роблю, рблю!..— отетерів і швидко дістав Проць папір з дна шапки й подав, все ж не випускаючи двома пальцями того кінця, де красувалася червона печатка.

— Хто тобі дав його?

— Ви...

— Я й порву...— вирік дід і, склавши папір, шерхнув його спочатку на дві, потім на чотири частини.

Микола тільки рота роззявив.

— Фе, Процю, фе!..— заговорив завгосп уже спокійніше, докірливо й гірко похитуючи головою.— Не думав, не гадав, -що будете видиматися тою подякою, як жовнір грудьми!.. Жалько мені, що зробили ви добре діло, а не вмієте з нього користі взяти... Ми не якісь там польські воеводи бундючні, а прості, робочі люди... Дивіться, скільки пошани має в селі голова Петрюк!.. А директор школи товариш Журяк!.. Але ж вони не загинають губу!.. Нас, добродію, так Ленін учив!.. Він, прошу вас, сам ходив все життя в робітничім кашкеті. Ніяк з вас отой сопух заграничний до решти не вийде!..

Завгосп погудив похнюпленого шевця ще трохи. Відходячи, наказав:

— Щоб я тих хвастошів більше не чув у селі!

Пилипові слова подіяли, як ліки. Були вони строгі, щирі, по-старечому мудрі. Проць присів, підібгавши хвальковитого хвоста, і замовк.

В кінці грудня все було готове. Подивитися зверху — ніби накрив хтось село велетенським решетом. Над білим від снігу дахом контори метнулася шоглою у височінь антена радіовузла.

В переддень Нового року з досвітку закучерявилися над коминами веселі дими. Колгоспниці напікали, наварювали на три дні. Продавець Петро Фанда жваво збував «Московську». Сільський драмгурток, очолений Любою Шатровою, закінчував останні репетиції «Запорожця за Дунаєм». Скрип журавлів... Гупіт сокир... Смачні пахощі по селу... Завтра свято.

А сьогодні, увечері...

«Ой коли б той вечір та й повечоріло!..»

І ось вечір настав. Густа чорнота заслала білий сніг, сховала зримі контури будівель. Колгоспний кур'єр Филімон Січкар ходив селом, протискався в кожусі у вузькі хвіртки дворів, шкрябав нігтем іній на замерзлих шибках вікон, таємниче загадував:

— Наказувало правління перевірити, як дроти, як ізоляція... А опівночі ждять!..

І брів далі, помахуючи позад себе сосновим буком від гавкучих псів.

Справу електрифікації доручили молодим. На річці, біля турбіни, став механік «Сільелектро» Степан Гавриш. В дворі колгоспу, біля розподільника,— тракторист Роман Дарій. Зібралися цікаві, переважно школярі. Дарій, що

пройшов у райцентрі десятиденні курси електротехніків, тримав руку на вимикачах розподільної дошки. Годинник, що висів на стіні контори, показував час нестерпно помалу й мляво.

..Грядо! Ось і ти стала на порозі великого життя, про яке віками мріяли лісові твої предки. Гадаєш — Новий рік зараз стрінеш? Нову еру!.. Що сталось у світі! Два хлопці з пушком на губах, упіймавши до рук сили науки, зааркачили в дроти вогні неба! Тисячі літ били тебе, Грядо, громи й блискавиці. І діти твої плакали, діди хрестились, а баби з лементом клали на пороги хат кочерги й лопати навхрест, аби тільки Ілля-громовержець вгамувався. Бо чи ж можна було дістати високе небо, як несила здолати плюгавого пана сільського?.. Мурах чувся дужчим від велетня Гриня, бо Гринь вік жив у бурдеї, а комашка будувала за одне літо он які хороми!..

А що сталось сьогодні! Два юнаки, та ще голова колгоспу, простодушний і запопадливий у праці Василь Петрюк, та строгий дід Пилип, що закинув палицю і козаком ходить, а з ними агрономка Люба Шатрова та учитель Іван Журяк... Оті могутні громовержці!..

Першою Роман Дарій увімкнув вулицю, що звалася Соколецька криниця. Вона спалахнула й потекла в темряві кривою блискучою рікою. Виступили з ночі хати, хліви, дерева. Стало видно низьке, захмарене небо. Загавкали пси. Похрещена санними слідами, виступила засніжена вулиця. Сяйво відбилосся в тисячах зірок-сніжинок. В занедбаних садах затанцювали химерні тіні. В цьому сяйві аж ніби тепліше стало, вітер стих... Не грядівська вулиця — львівська!..

...Роман Дарій рвав вимикачі розподільника. Гавриш у телефон гукав:

- Багна!.. Давай!..
- Є!..— озивався Роман.
- Ями!..
- Вирівняв!..
- Далека!..
- Засвітилась!..

Журяк, відірвавшись од читання, розкриває кулаком двері кімнати, без шапки летить надвір. Скрізь яскраві вогні. Здається, ніби темряву села косять білі коси.

Учитель тремтить, мов на вітрі берест. Відколи світ стоїть, в рідній його Гряді не було такого!..

На третім кутку почувлися крики. Якийсь чоловік переходив з двору в двір і, б'ючи палицею по воротях, кричав:
— Виходьте, люди добрі!..

Колгоспники вибігали з хат, а той закликав:

— Дивіться туди!.. Дивіться!..

Над тим місцем, де приблизно мала височіти збудована на Жовтневі свята арка колгоспного двору, над лісами, полями, рікою Західним Бугом запломеніли слова:

ГРЯДІВСЬКА АРТІЛЬ «ЛЕНІНСЬКИЙ ШЛЯХ»

Спалахнуть і згаснуть. Нема!.. Є!..

Прочитавши з ганку своєї хати написане на небі, зворушений голова колгоспу Василь Петрюк не спускає очей з вогню, намацує зліва себе голівку синка-малолітка Остапка, натягає на неї свою шапку. Наказує бігти до розподільника:

— Скажи Романові, най погасить зовсім слова «Грядівська артіль».

Остапко скаче в батьковій шапці по світляних зайчиках вулиць і ще здаля кричить:

— Казали тато погасити слова «Грядівська артіль»...

Погаслі слова слухняно тануть у Бузі. Над світом ще ясніше горить лише одне: «Ленінський шлях».

Петрюк стоїть у дворі, обнявши сім'ю обома руками, й задоволено сміється:

— Так краще!..

Разом з ним з-за воріт, з порогів хат усе село зачаровано дивиться на червону жар-птицю над їх колгоспом, що принесла людям щастя світла, й повторює:

— О, так краще!..

Так справді прекрасно!..

На цім, українським, березі Бугу юрмляться гурти людей, захоплені чудовим світлом, і по складах читають:

— Ле-нін-ський шлях!..

На тім, польським, березі ріки теж стоять купки людей і, закинувши голови до неба, шепочуть:

— Ленінська дорога!..

В темряві світової ночі «Ленінський шлях» далеко зорить!..

А з церковної дзвіниці гримлять дзвони.

Від сільради до церкви поспішає Антін Верша. За ним тупотять дві пари озутих у валянки ніг сільських виконавців.

— Де тут кричали? Хто дзвонить?..

Біля церкви й дзвіниці тихо.

— Озивайся!..— б'є лунким словом у пустку гостролиций, напружений Верша.

З дзвіниці помалу злазить Кифір Авдюк. Він у кожусі наопашки, радісний і трошки хмільний. Стає під стіною й здивовано розглядає сільську адміністрацію.

— Чого кричав? Нащо дзвониш?..

Авдюк мовчить. В його звислих, чорних вусах ховається усмішка.

— Чи ти думаєш, що пожар?..— допитує голова сільради.

Авдюк підводить голову до неба. Урочисто проказує він ще з дитинства завчені слова:

— Слава во вишніх богу!.. Дочекалися люди!..

— Йди, йди!.. Наклюкався!..— не спускає суворої зморшки з чола голова сільради.

Кифір обходить виконавців. Вже здаля додає:

— А дзвонив я не на пожар. З радості!..

Верша проводить його довгим затуманеним поглядом.

В селі знову западає тиша. Новими дзвонами лунають з репродукторів слова:

— Говорить Київ!.. Говорить Москва!..

Усі знову кидаються до хат. Припадають до репродукторів. Дивляться, дихають одне на одного. Так, дійсно: чути Київ!.. Говорить Москва!..

Кифір Авдюк вертається до двору й на мить зупиняється на порозі: еге, як заясніла хата! Дві скрині блищать вишневими кольорами, на них цвітуть вишиті обруски. Глечики й полив'яні миски в миснику сміються. Червоні півні на комині ожили й кружляють довкола курочок, шпорячи землю крилами. Злинялі фамільні фотографії виліскують. Вінки барвінкові — ніби щойно з гаю. Сім'я вже сидить, дожидаючи празникової вечері. І Параска, й діти здаються кращими в цім світлі. Всміхаються йому.

Авдюк розгладжує замерзлі вуса, сідає до гурту. Приймавши з рук Параски чарку, цілується з дружиною тричі, потім з усіма:

— Ну, діти, з Новим роком на нашій Україні!..

— Бам-бам-бам!..— щедрують колгоспним трудівникам щастя Кремлівські куранти.

А Параска не стрималась — і руку до очей. І крізь пальці на мідну обручку — сльози...

У Миколи Гриня — бенкет новорічний. Родина й гості — по боках скрині, на чільному місці — Проць Микола ца-

рює. Зарум'янілі, як визрілі помідори, жінки в'яжуть різноголосе плетиво пісень, а господар наливає по третій. Обнісши всіх, власноручно протягає Процеві на той кінець скрині посудинку грамів на двісті. Розглядаючи крізь цигарковий дим, де там його сусіда, питає:

— А що, братчику Миколо, чи ти мене ще видиш?

Проць блукає посоловілими очима:

— Ви-джу...

— А тепер?— наливає Гринь невдовзі ще по одній.

— Та й зараз ніби маня шся...— болісно горбить швець пташиного носа, скалить зуби.— Тільки голова в тебе, Колю, витяглася дуже... Ніби кінська...

— Чого б їй витягатись!..— простодушно мацає довгообразий Гринь свою голову, не ображаючись. А Проць додає:

— І щелепи, Кольцю, як псячі...

— Е-е!..— гнівається Гринь.— То в тебе більма на очах від нового світла... А пий-но лиш цю!..

Проць і ту випиває з гідністю.

— А зараз туман стелеться по світах...— плутає він згодом язиком.— Дурниці... Страхи якісь... Черчілля-нята...

— Плюнь на того Черчілля!— наказує Гринь.— Що ти його згадуєш при святі?..

— Щоб гикав!..

— Чорти б йому живіт місили на цім і тім світі!

— Разом із відьмами!..— вторить Проць.

— Та ще з упирями!..— додає Гринь.

— Йой, вуйку, не згадуйте за них проти ночі!— просить боязка Фрося, затикаючи вуха.

— Чого лякаєшся, дурна!.. На таким яснім світлі жоден в селі не втримається!.. Геть погналися до темного лісу!..— заспокоює швець.

— Ех, бабці його в капці!..— радіє багрово-посинілий Гринь.— Що значить ілетрика!.. Скільки собі не п'єм, а все собі бачим!..

А Іван Журяк, постоявши на порозі школи з півгодини, досхочу надивившись, як дивно виграє вогнями новорічна Гряда, вернувся до хати, де дружина накривала на стіл, і нишком від неї нагнувся над дзеркалом. Чи він ще не сивий, не старий?.. Сьогоднішнє розбудило серце до нових шукань, високого льоту. Такі забували думки, такі мрії!..

О пів на першу ночі під вікнами на снігу зарипіли кроки. До Журяків завітала Люба Шатрова. Вона спостерігала

народження світла з найвищої будови — сільського клубу, де вчора була репетиція, і мала ще загримовані брови. Вбігла — рожева, зимна, радісна, — голосно хряснувши дверима:

— Іване Павловичу!.. Надіє Степанівно!.. З новим електророком!

— З новим щастям, Любо Платонівно!..

Вони обнялись. Люба зиркнула на сліпучу лампу, на святковий стіл. Виправдуючись за пізній візит, призналася:

— Я сьогодні одна ніяк не можу!..

— Роздягайтесь!..— стягала з неї пальто господиня хати.— Вино будете пити?..

— О, з півлітра!.. І їсти дуже хочу!..— вигукнула Люба і, щоб показати свій апетит, зацокотіла білими зубами.

Засміялись і, щиро дивлячись одне одному в очі, випили за село, за Батьківщину, за своє давно очікуване щастя...

Повечерявши, одягаються тепліше і довго ходять втрьох сонним селом. Гомонять, сміються, мріють...

А на південному краї стоїть посеред хати Маланка Андріешко, оточена дрібними дітьми, і, піднявши до образу Христа в божнику запалі очі, плаче, нерозумна, тихенько: вдовина господа гуде, як орган, сяє, мов хороми.

2

Іній в прикордонному краї.

Дивно. Ще вчора в коминах гудів кучерявий бурік. Осипалося з дерев багряне листя, кружляючи між стовбурами, сповнюючи сад осіннім смутком. Тамтої ночі оголений сад стримів до неба безліччю гілок, полуджених льодом, і зблідлий місяць плив між незвичайно ясними хмарами, і вітер гасав, мов несамовитий. А перед ранком сипнув сніжок, натис мороз, і ось — радіє: сади зацвіли вдруге.

Ну й хороше! Віти запушилися і вигнулися білими дугами. Вітер — ані шелесне. Кучерява вишня перекинулася в дуба, слива — в крислату яблуню, ніжна берізка — в заморське див-дерево. Там, де в осінній мряці линяли будяки, розцвіли крупчаті троянди. Тин навкруги саду — ніби з мармуру. Біло-біло... Хочеться від радості сісти на віти й гойдатись.

А що робиться в лісі?.. Де лиш сплетіння дерев, там — палац, де галява — біла зала. Висне згори блакитне небо. «Тук-тук-тук!..» — лунко працює дятел. Скрізь уро-

чистість, спокій. Та ось з-між двох золотистих хмарок виглянуло полуденне сонце. І очі сліпнуть від білого блиску сніжних коштовностей. «Ш-ш-ух!..» — чується раптом збоку. Це на сусідньому бересті підтанув, обважнів, не втримався на гілці й рухнув додолу сніг. Стовлем встає сріблястий пил. Пропала пишна будова!.. Визволившись, гілка рвонулась уверх і гойдається-тремтить. На ній, на тлі ніжно-синього неба, видно найменшу галузку. І раптом з усіх дерев сиплеться біла пороша, розпилюючись, іскрячись на сонці!

Але ось за польські згорблені землі заходить холодне, неприємно червоне сонце. Згасли рожеві плями на шибках, бузькім льоду, на електролампах, що висять на стовпах. Мороз сковує незримим обручем землю, повітря, живі рухи сонячного дня. І світ замирає до майбутнього світанку — сонно-камінний, порожній. Довга, моторошно-німа зимова ніч лягає на ліси й поля.

Роботи в селі поменшало, однак клопоту ланковим завжди вистачає. Збирають добрива, чистять посівне зерно. Іздові зачорнили білу верету поля шпилястими купами гною; опівдні, як пригріє сонце, встають над ними ніжно-димчаті стовпці гостро пахучої пари. Ввечері — загально-колгоспне навчання.

В гурті літніх поважних ланкових хутко ходить по сільських дворах наймолодша серед них — новообрана Ксеня Кошель. Почервонілими, набухлими з морозу руками рубає закам'янілий послід, зносить у старому маминому кошику попіл до Авдюків у хлівець. Ввечері — на гуртках або за вишиванням. Короткі зимові дні збігають непомітно, як під товстим синьо-дірчастим льодом студена бузька вода.

Але довгими пилипівськими ночами, переспавши німецький перший сон і прокинувшись, чимало думок-гадок переверушить дівчина, поки засіріє світанком причільне вікно.

З дня їхнього повернення на Україну минуло більше півроку. За цей час навіть у такому глухому й маленькому сільці, як Гряда, багато побачили, відчули донька з матір'ю. Новий світ поступово відкривався їм, входячи в серця: Ксені — як весняна дорога в життя, Марії — як цілюща жива вода, що загоє старі рани.

Спочатку у Ксені голова йшла обертом від усього нового. Бігла на роботу в колгоспне поле, а на неї звідусіль си-

палося безліч незрозумілих слів, багато різних цікавих питань. Що то таке соцзмагання, агротехніка, МТС?

— Мамо, де ті дива ростуть?..— наївно сплескувала дівчина в долоні, коли вечорами обмірковувала з Марією почуте за день.

Згодом, поступово освоюючись, молодою любов'ю прив'язала Ксеня своє серце до всього того, чим жила вона зараз.

Та що б не робила, де б не ходила, сліпучо-ясним променем, приемним і одночасно болісним для очей, завжди стояв перед Ксенею Роман Дарій. Поки їздив на тракторі полем у своєму чорному, просяклому мазутом комбінезоні, усміхаючись їй здаля й зблизька, зачіпаючи ласкавим словом, був він зрозуміло простим, бажаним. Завжди після зустрічі радісно сяяли в дівчини очі, закипали веселі думки, билися в мозку нестримні мрії. Після того благовісного дощу, коли сиділи під трактором, визрів у серці незаний ще настрій. Ночами, коли ніщо не заважало заглибитись в саму себе, до найменшої рисочки уявляла образ хлопця — його очі, рухи, неповторну милу усмішку. Тоді ж, ніяковіючи сама перед собою, подумала Ксеня: «Може, не просто він так низько вклоняється, голубить словом? Може... любить?..»

І саме тоді, як ця думка несміливо просила в Романа ствердження, холодним каменем вдарив по ній Любин поцілунок.

Зойкнувши, не відповівши на їх оклик, прибігла Ксеня тієї ночі додому, налякана не стільки баченим, скільки тим, що робиться з нею самою. Тремтіли губи, палали з морозу й не могли охолонути щоки. Ледве ховаючи свої почуття, розгублено, не до ладу відповідаючи на слова матері, без смаку повечеряла й швидко лягла в постіль. Марія помила начиння¹, повешталася ще трохи по хаті й, погасивши світло, теж полізла на піч.

І ось, коли зробилося темно, дала дівчина волю своєму жалю. Все стало ясным. Вона не пара, вона не сміє думати про Романа! Тепер, уявляючи юнака поруч Люби — освіченої, шанованої усім колгоспом, такої красивої, — піднявся Роман в очах Ксені на недосяжну височінь. Згадувала квітучий луг... трактор під дощем... мокрий ліс. Потім уявляла, як він обнімає Любу... Цілує гарну Любину косу... Тримає її за білу руку... І то тряслася, мов у лихо-

¹ Начиння — посуд.

манці, то вкривалася потом від задушливої гарячки... Напружуючи всю волю, відганяла страшні картини, намагалася не допускати перед очі образ Романа. Але через хвилину знову жадібно шукала його за сірим вікном, з жахом помічаючи, що чим далі відштовхувала вона хлопця від себе, тим дорожчим ставав він їй.

І нащо вона подумала, що тих дві-три зустрічі, ті поцілунок — випадкові, як хмаринки в небі, — ознака кохання?.. Які наївні прикмети!..

Не склепила очей до світанку. Перед ранком забулася, а прокинувшись, згадала все й, вибігши до хлівця по непотрібні дрова, довго, тяжко плакала, притулившись чолом до одвірка...

Згодом ніби заспокоїлась. Та все ж, зустрічаючись з Романом на вузькій стежці, в глибокім снігу, блідла й, боячись підвести очі, поспішала пройти, чуючи, як лунко стукає серце, дзвенить у вухах схвильована кров. Сидячи на агронавчанні, з болісним захопленням розглядала незвичайно похорошілу Любу, пильно слідувала, як малює вона на дошці кореневу систему рослин, перебираючи тендітними пальчиками, як весело поблискує чорними жагучими очима. Думала: «Так, Люба дуже під пару Романові!..»

Потішало нове звання. Всю свою снагу вкладала в працю, щиро радіючи, коли Петрюк за порядок у ланці, а Журяк за успішне навчання хвалили її.

Кифір Авдюк також вчиться. Завидна, поки світить сонце, він дбайливо повичищає в хліві, напоїть в Бузі корову, закине їй на ніч сіна. Крикливій Парасці наносить дров до хати, навіть грубку випалить горох'янкою і хату підмете, аби стара не мала ніяких претензій. Та як тільки старий будильник покаже три чверті на сьому, — кидає Кифір усяку роботу й просить вибачати. То вже його час! Він іде до лікнепу.

— До мечеті!.. — без усмішки жартує Параска, яка після того, як побачила «Запорожця за Дунаєм» на колгоспній сцені, часто зове свого старого Карасем. І все ж, тільки Кифір намірється йти, встає жінка від куделі й сама збере йому книжки, вийме з скрині новий, спеціально для Кифора куплений нею зошит у дві лінійки, помагає в кишені, чи не загубив він олівця. Навіть хліба відріже шмат і турботливо всуне в кишеню своєму школяреві. Аби лиш старався.

Кифір старається. Вже третій тиждень вперто тупає він щовечора до лікнепу, слухняно водить неповоротким, з бородавкою на суглобі вказівним пальцем по буквареві, непевно проказує за Любою Шатровою «са-ло», «ра-ло», а та грамота, їдять її мухи, не дається колишньому панському пастухові, хоч голову об стінку!..

Довідавшись, що з зимою в селі організуються лікнепи і що його теж записали, Кифір, на радісне здивування сім'ї, не став на дибки, як у дні колективізації, а, навпаки, охоче виявив бажання вчитись. Прибрівши в перший вечір до лікнепу, не ніяковів, не кепкував, як інші, що довелося на старості літ робити те, що роблять у дитячому віці, а тільки-но зайшла до кімнати Люба, він насупив кошлаті брови, з зосередженим виглядом відкликав Любу до пічки. Мнучи в руках гостроверху шапку, дивлячись собі під ноги, став просити:

— Насмілюся, добродійко, просити вас гречно... Вчитися прийшов... Тільки голова в мене...— Авдюк покрутив кудлатою головою, жалібно чмокнув,— тверда, як земля на найждженій дорозі... Пани затовкли кріпко...

— Нічого, нічого! Ви не журіться!..— поспішила Люба розвіяти його сумнів, радісно блиснула очима.

— Ні, тверда!..— сумував Авдюк.— Нелегко буде вам зі мною! Але я теж задурно не хочу...— Кифір оглянувся, стишив голос, змовницьки нагнувся ближче:— Як навчите грамоти, доки сіяти підемо, чобітки вам справляю... Три роки підметки не будете набивати!..

— Що ви, товаришу Авдюк! Що ви?— спалахнула Люба, ніяково відступаючи від колгоспника.— Які чобітки? Не смійте й думати!

— Тихо!..

— Не смійте мені!

Розмову почули присутні й зареготали. Авдюк густо почервонів неголеними вилицями й чолом, качуром почала пав на задню лаву.

І от вони вчаться. Усією рукою притримуючи три Кифорових пальці, як три буки, з олівцем посередині, Люба на силу водить ними по паперу. Кифір сопе, кривиться, висунув набік кінчик язика. Примружуючи очі, пильно цілиться лісовий пустельник, пастух панський, олівцем, щоб попасти між двома лінійками. Та олівець— не сокира. Мов риба, в'ється він по слизькому зошиті й замість літер малює дивовижних мух. Мухи вилазять з ліній, розповза-

ються в боки, глузливо тріпочуть крильцями до грамотія. Рука в селянина дрижить...

— Важко?— співчутливо питає Люба, роблячи хвилинну перерву.

— Ой, ще як! Волів би, добродійко, три дні на фермі гній викидати або вам оті парники, що на досліді, збивати, як маю таку біду пережити! Так мені соромно! Так прикро!— затуляє він рукою очі.

— Сорому тут ніякого нема! Ну, який тут сором, дядечку?.. Чого ви... червонієте?..— ласкаво шепоче Люба й чує раптом, що до її горла мимоволі підходять сльози зворушення.— Навпаки!.. Хай соромляться ті, що не хочуть вчитися! Пішли помаленьку далі!..

Ідуть далі. Далі ще трудніше. Кифір запарився, загнався, як кінь на грязькій дорозі, погубив, що знав, сплутав усе на світі й тепер літеру «А» називає «А-бом», а літеру «Б» охрестив «Бебом»... По десять разів їли вже вони «сало», по двадцять закидали в борозну «ра-ло», а нива так само неорана стоїть і плугатар голодний. Люба й сама втомилася (в неї таких, як Авдюк, двадцять три). Дівчина нервує, сердиться.

— Ну, й важкий ви на підйом, Кифоре Григоровичу! Як дубова колода!— вирветься з серцем часом у неї грубе, не до діла слово.

Що тоді робиться з Авдюком!..

— Ох, вибачайте, файна агрономочко! Ох, перепрошаю!— миттю зривається він на ноги, зиркаючи по боках наляканими очима — чи не почули сусіди?— Я і сам то бачу! Але прошу вас!.. Не кидайте мене на півдорозі! Бігме, зблуджу! Від людей соромно буде й у сім'ї. Ходив, скажуть, і не навчився... Буду старатися! Єй-бо!.. А я вже вам той... Такі чобітки!..

Ну, що йому скажеш? І Люба дзвінко сміється, потім зітхає і знову продовжує водити Кифоровою рукою по зім'ятім папері.

Але як скінчиться урок і вийде Люба Шатрова з душною хати, щоб тихо брести додому сонною, копнистою від випалої звечора снігу вулицею, думає дівчина про Кифора Авдюка тепло, ласкаво. «Ну, пошел же, ради бога! Небо, ельник и песок...» — згадуються їй далекі-далекі вірші, і вона ритмує їх в кроки. «Як ти соромишся своєї неписьменності, дядечку любий!.. Чудовий сором!.. Але добре, що ти вже прокинувся і йдеш вперед, а не стоїш!.. Добре, що ти починаєш розуміти, що бути таким, як був досі, далі

тобі ніяк не можна!.. За решту не турбуйся!.. То наша з товаришем Журяком справа!..» — шепоче Люба.

Вона піднімає закутану в шерстяну хустку голову до далеких, холодних зір, плутається в ботах по снігу, мов сліпа, сповнена солодкою втомою. Вона думає про Гряду, свій народ, минуле Вітчизни, про долю минулих поколінь і тих, що ще будуть ходити по грядівській землі. І хоче по шматочках відновити в пам'яті того некрасовського вірша:

Скільки добрых, благородных,
Сильных любящей душой!.

І чомусь знову бринять на очах тихі, хороші сльози...

...З якоїсь пори Параска стала помічати, що по ночах її Кифір поводить ся непевно. Вернувшись з лікнепу десь близько дванадцятої, він довго перевертався в постелі з боку на бік. Чеберяв холодними ногами, засував руки під подушку. Кректав, зітхав. Нарешті засинав. Перехропивши годину-дві, починав щось буркотіти, розповідати.

Спочатку Параска не надавала цьому великого значення. Та раз, перед ранком, як вона збиралася вже вставати, Кифір зашипів, завурчав. Потім плямкнув губами, і впевнено гукнув на всю хату:

— Алла гра-ла на пі-а-ні-ні!..

— Яка «Алла»? — підвела Параска з подушки голову, повернулася лицем до нього й штовхнула не дуже ласкаво чоловіка під бік, дивуючись, звідки її Кифір знає такі імена, такі інструменти?

— Г-га?.. — прокинувшись, зірвався Кифір. — Ти щось казала?

— Не я... Ти говориш...

— Що?

— Або я знаю?.. Хвалишся, що Алла грала тобі на піаніні!.. — душила в собі сміх жінка. — Може, якусь уже маєш зозульку?..

— А-а... То я... Охо-хо!.. — широко позіхав Кифір, хоч і не хотів позіхати, маскуючи від Параски ніяковість. І відвертався до стіни.

Важко наука йшла. Але йшла.

3

Балакучим жінкам, жадібним на убогі новини засипаного снігом села, де тільки й відвести душу, як не на колгоспній роботі. За словом діло поспішає, за ділом — час. Наговорися за день, як наїсися.

Найкраще для цього місце — зерносховище. Сухо тут, затишно. Без угаву гудуть три віялки, в кутку туркоचे трієр. Завідуючий сховищем Амос Федак подався з накладними до контори, більше чоловіків в будинку нема. І двом десяткам по-різному — аби тепліше — одягнених дівчат і молодиць, злегка підпудрених пилюгою, ніщо не заважає, очищаючи насіння, неквапно точити свої теревені.

Оповідает Настя Щиглик — низенька, кругла на лиці і в стані жіночка, що ланковує в городній бригаді. Говорить вона помалу, смачно ворущачи тонкими губами, і Ксені Кошель, що сидить поруч, латаючи кропив'яний мішок, чути, як на словах з шиплячими сичить у Насті жалібним вужиком передній нащерблений зуб.

— Ну, приїхали ми до Львова. І заводить Петрюк усіх в театри. А там людей є!.. З Рави, Жовкви, Яворова!.. А світла, а оксамиту червоного! І є три київських делегатки: Марія Лисенко, старенька Хобта і третя Агорпина Пармузіна...

— Як? — не розчула з кутка Амосова молодиця, закутана в три хустки.

— Агорпина! — розтлумачує Настя, не повертаючи до Амосихи голови. — Ніби Горпина, по-нашому... Сіли ми в крісла, і починається нарада... Бачимо ми, трьох київських просять на стену... Вийшли — і всіх нас, галицьких, затьмили! Бо на них, прошу тя, шалінки шовкові, спідниці оксамитні, Золоті Зірки на грудях!.. А на наших вовняні катрінці¹, та не в одній сухоті висвистують від шляхетського життя. І як котра з тих до трибуни стане, то так промову креше, як на весіллю в бубон лупить!.. А галицька вийде — хустку в руки — тереб-тереб... Губи відкрила — пик-мик... А далі — «Хай живе!..» Та й уже впріла: сходить з стени.

— Стало, жінки, мені банно!..² — озирає Настя зігнути над шитвом голови, облизуючи тонкі губи. — Як так, гадаю? Чи не з одної ми України люди? Чи й ми не колгоспниці? Чи не вміємо ту землю покохати? А чи наші руки бояться роботи?.. Вірите — сиджу коло Петрюка, а сама ніби в пропасниці: руки зимні, а голова горить!..

— Тебе б, Настуню, та в директори! Ото мали б жінки втіху! — усміхається Параска Авдюк, просилуючи загострений кінчик нитки у вушко циганської голки.

¹ Катрінця — запаска.

² Банно — жалко.

— Бігме, хочу в професóri!— сяє білозубою усмішкою Настя.— А та Пармузіна ніби розуміє мене. Праву білу ручку на серце кладе, орденами поблискує і з стени, як би сестра рідна: «Я,— каже,— товариші, душевно вас прошу!..» Слівце таке знає «душевно». Не наше, а приемне... «Ми,— каже,— теж колись батраками були... Ми в колгосп — ви не забудьте!— з батрацтва виходили! Звідти наш славний рід ведеться!.. Багато каміння лежало на нашім шляху. Але ми його фاینенько прибрали! Сміло вступаєте в колгосп, не хитайтеся, як верба на роздоріжжі!.. Обома руками боріться за своє щастя! Але ціну собі знайте!.. Станете заможними! Буде у вас хліб і до хліба!.. Масла і молока!.. Будете мати, як я, по сто тисяч грошей на ошадній книжці!..»

— По скільки?— аж підскочила Проць Фросина.

— Сто тисяч, каже!

— Ну й бреше...— спокійно констатує Савета Верша, жінка голови сільради.

— А де?.. При таких великих людях!..— заперечує Настя.

— Е-е, Настуню!.. Бабський язик не те може!

— Ти про свій, Саветко?— поцікавилась Параска.

— І про ваш, вуйно, трошки.

— Ха-ха-ха!..— лунає розкотистий сміх.

— Бачу, наші делегатки сидять у кріслах...— зачаровано усміхається Настя до чогось нетутешнього, далекого, уявляє незабутню, приемну очам картину.— Кожухи порозстібали, вуха розвішали, слухали б без кінця! Приемна їм дуже Пармузіної розмова! Так, як сонечком після холоду, вигріває!.. А мене, ох!.. А мене та Агорпина своїм словом, як вогнем, палить!.. Ніби я оселедців наїлася всмак, а води мені не дають!.. «Ох, думаю, нема в залі сміливої жінки! Ну, не знайдеться на нараді такої, що відказала б гостям як належить і за звичаєм!..» А сама упіймала якийсь папірець, та й рву, та й мну в руках... Заслабну, думаю; бігме, заслабну!..

Як скінчила Пармузіна, всі їй заплескали. Секретар окому дочекався, поки стихло, та й питає нас:

— Може, товаришки, хтось має питання до Героя Соціалістичної Праці?

Наші мовчать. Дивляться лиш та сопуть. Він переждав трохи, пошептався з товаришами на лівий бік, пошептався на правий. Та й знову:

— А є, товариші, питання?

Чую — червоніє він, бідняка, за нас. Де ж бо! Сидить у залі перед великими колгоспними людьми така безголоса турма! «Йой, думаю, сорому мені на всю Галичину!..» І ще раз він:

— Якщо запитань нема, то будемо приступати...

А тут я, на Петрюка зиркнувши, на всю хату як вівкну:

— Дозвольте виговоритись!

— Ха-ха-ха!..— знову зареготали жінки.— Дозвольте Насті виговоритись!

— Таку перебалакаєш!

— Чого ви, балабушки?— дивується з спокійною усмішкою Настя.— Знайшли патичок... Бігме, так сказала. А серденько — тьох! І в п'яти. Назад! Та вже не вернеш! Усі на мене очі звернули, з президії заплескали, а секретар окому встав і, бачу, назустріч іде...

— Ви, товаришко,— каже, підводячи мене до трибуни під руку,— говоріть сміло! А ми вас підтримаємо...

А я в одвіт:

— Викажу вам, пане-товаришу, все, за що душа болить!

Він тільки брови підвів...

Стала я на тій стені, поглянула в зали. Людві!.. Ох!.. Аж в очах потемніло! Бо знаєте, що вийшло? Як сідала я в залях, то бачила стену, а вийшла на стену, побачила зали... Дивація, та й годі!.. Зиркнула на Пармузіну. І вона зблизька не така вже яскрава видає, як з залів: лице просте, руки широкі в долонях, а пальці на пучках полопали трохи — полола, видно, бур'ян недавно... З мене зористих очей не спускає і ніби говорить ними: «Викладай, бабинко!.. Край, щоб старий Пілсудський в труні перевернувся!..»

І почала я, жіночки, вперше в житті, як знаєте, промову говорити.

Настя спинилась і спочила трохи. Марійка шмигнула носом і до Ксені:

— Подай-но рябий мішок...

— Не пам'ятаю певно, що саме я оповідала,— продовжує Настя, витерши краєм долоні куточки вологих уст.— Тільки чула — плескали мені згуста. А під кінець промови майже на кожнім слові... Говорила про свою долю — злиденну, батрацьку. Оповідала, як поневірялася в чужій канадській землі. По чім, товариші, кажу, рідного неня пам'ятаю? В безробітний рік (а котрий він у Канаді не безробітний?) сидимо в хаті: четверо дітей і старий батько...

Холодні, голодні... Від учора рiски в ротi не мали — як до причастя злагодженi... Батько, бачимо, зжовкли, аж хилаться... Сидiли, думали... Потому відкрили вiко, вийняли з скринi дiдову ще скрипку. Та й вийшли з хати... Посеред вулицi стали й заграли... Нашої-таки, української пiснi: «Ой пiду я лугом, лугом-долиною, чи не здiбаюся з родом-родиною?..» Та так грають, нiби жили з свого тiла вимотують. Бо ту скрипку неньо перший раз за границею до рук узали. Треба б i заспiвати. Але голосу з сухих кишок добути не мож!..

А ми, малi, слухали-слухали тi музики та й засмiялися. I знаємо — наш то отець грають, а смiшно... Неньо смiх зачули, на вiкно оглянулись, скривились... То перший раз у життi бачили ми, як наш отець плачуть...

От вони грають, а люди-американцi йдуть та минають... Нiчого в шапку не кладуть. Чужi... Зачула пiсню з другого кутка Ганна Онуфрiйчукова. Пiдiйшла, сльози собi витерла та й поклала перед батьком паляничку. Батько паляничку до хати внесли, на п'ять шматкiв подiлили. Ми паляничку їмо, а вони наїс жебрацької науки навчають... Татку мiй, татку!..

Отак собi промовляю, а голова Петрюк з переднього ряду нашіптує, нагнувшись i долоноу до рота приклавши:

— Кiнчайте, Настуню, про то... Та й давайте про соцзобов'язання! Про дiло!

А я йому самими очима: «Потерпiть, вуйку, дiйду i до того!»

— Згадалася менi мати моя рiдна! — продовжує Настя, жалiбно всмiхнувшись. — По чiм, кажу, рiдну матiнку спiмну? Як жили ми у Францiї, двi дiвки було нас у хатi. Падкувалися нами мати, страх!.. Все хотiлося їм, щоб ми гарно вiддалися: по любовi i на землю. Копають, копають цiлий тиждень роботу в пана, а в суботу кiлька франкiв принесуть. I нам — на сукенки. Щоб були як людськi дiти. Ми — сукенки на себе i на музики. А мамка назирцем за нами. Знать, дуже кортить побачити, як-то межи людськи їi дiти в нових сукнях виглядають.

Краще б не йшли!.. Бо на нас сукеночки — за малi франки!.. В гуртi ми — найбiднiшi... Стоять мати у лахмiттю десь за вербою та й плачуть. «Мої дiвки найбiднiшi, мої дiвки найбiднiшi!..» Але, наплакавшись вволю, все ж себе потiшають: «Хоч i найбiднiшi мої доньки, але й найкращi!..»

От ми з музик прибіжимо, їсти хочеться!.. Мати нам ба-
раболі наварили. А самі вже на печі, сплять. Заглядаємо
до горщика, а там картоплин сім. Стільки й сирих було...
Ми на піч: «Мамуню, а ви що ж їли?..»—«Іла, дитки, іла.
То все ваше... Файно поділіться...»— відповідають. Ми
й з'їмо до лущинки... У сорок сім літ мати й померли.
Мамко мої, мамо!..

Згадавши щось своє, Параска Авдюк пускає сльозу.
Настя помічає це і, моргнувши собі одною бровою, обіцяє
в душі приточити до розповіді веселий кінець. Зітхнула
й продовжує:

— Ще я говорила, дівки, як Радянська Армія мене
з неволі виручала та до рідної України шляхом битим
справляла! Оповідала, як, приїхавши до Гряди, попліч
з чоловіком стала колгосп на полі робити!.. Говорила, як
сильно хочу, щоб цей колгосп був заможний, і щасливий,
і більшовицький!.. І я в ньому — щоб заможна, і щаслива,
і більшовицька!.. Тож не дивуйте, добрії люди,— гукаю на
весь мир,— що після отих злиднів галицька та емігрант-
ська біднота нині за колгосп грудьми стоїть!.. Йй щасливо
теж дозволено тепер жити!..

А Петрюк з переднього ряду знову: «Про діло, Настуню!
Бодай вас!.. Кажіть-но про діло!» І вже упрів з натуги.
Хвилюється, сердешний, за мене!

А я тихо йому зі стени:

— Зараз... Вже доходжу!..

От я промовляю, а люди в долоні плещуть. Вони пле-
шуть, а я промовляю... Так захотілося говорити! Довго
я мовчала!.. Почуваю, що всю душу перед партією та на-
родом розкрити можу! Не росла я в добрі, кажу, не діву-
вала!.. Не кохалася з милим, лиш з панськими буками!..
Бо як з своїм Петром сходилась? Помацав мене два рази,
та й уся любов... Злидні покохатись не дали! А кохан-
ня ж для дівчини, як дощик на суху нивку, потрібне!

Хотіла ще розказати, як, весілля відгулявши, виносили
порожню скриню мою на віз. А щоб свекруху обманути
тяжким віном, замість приданого п'яного вуйка Андрія
в скриню заперли. Віз скриню трясє, вуйко тлумиться в ній
та гопкає!.. А люди сміються...

...Я позаду йшла, сльізьми заливалася... Від стиду за
бідність лица мої горіли!.. Серце гіркло, в'яло!..— вже не
оповідає, стогне Настя.— Все розказала б, чим душа бо-
ліла!.. Та!..

— Що?— запитали схвильовані жінки.

Ланкова не відповідає. Помалу відкладає мішки набік, стріпує рукою з подолка обривки ниток. Стає навколішки. З куточків уст розходиться на Настинім лиці хитро-лукава усмішка.

— Та саме тоді, як я хотіла вже перейти за Петрюком «до діла» і дати фayne зобов'язання на буряки, на капусту від нашого колгоспу,— каже вона й високо підводить здивовані брови,— якийсь отакий маленький... в сивій маринарці й окулярах... і рудий-рудющий, баби, як перепалений гладущик... на самому гарячому місці моєї промови з апаратом підступив... та й — биць мені світлом в очі... Я і всліпла!..

А рудий корбу машинки крутить і шепоче:

— Говоріть, говоріть! І махайте рукою!.. Я з вас кіно буду робити!

Де вже мені було говорити!.. Збилося в мозкові, скаламутилось... В очах потемніло, як в осінню ніч... Ні дорогою Агорпини, ні шляху назад не бачу...

— Так про буряки й не сказала?— загули жінки.

— Не сказала...— винувато зітхає Настя.— Зійшла з стени...

Колгоспниці сміються. Але в очах у них — розчарування й жаль.

Надвечір до зерносховища приходить агроном Люба Шатрова. Вона дуже змерзла, бо ходила в далеке поле другої бригади, де їздові возять і складають в купи перегній, і, присівши навпочіпки біля жінок, хукає на свої пальці. Трохи відігрівшись, набирає в руку очищеного ячменю і довго розглядає, чаклюючи щось над ним. Потім дбайливо зсипає в трубочку з паперу — на аналіз. Хоч надуті вітром щоки посиніли, граблесті руки — буряково-червоні і вся постать дівчини якась зібгана, жальна, та не стер шмалкий мороз, а різкіше відтінив терен жагучо-чорних очей, грайливі брови над ними, і Ксеня Кошель, що час від часу кидає на дівчину гарячі погляди з-під напущеної на чоло хустки, з бодем думає: гарна Люба, хоч відбавляй!..

Погомонівши трохи з тими, що біля трієра, набравши в папірці різного насіння, Люба йде в село. Жінки, що досі сиділи мовчки, обдумуючи Настину розповідь і перекидаючись тільки при потребі двома-трьома словами, знову починають балачку:

— Працьовиту прислали агрономку.

— Ага, тямущу...

- І з лица гарненька.
- В полі робить, а руки — як білі свічечки!..
- Дістанеться якомусь офіциру рожеве яблучко!..
- За нею Дарій з трактора впадає.
- Куди замурзаному! Най вмиється!

— І не Дарій — за Любою, а вона — за ним! — переконливо каже Катерина Бурдейна, підвівши голову, озирає жінок сповненими сміхом очима. — Сама в'яжеться на шию... Яюсь іду попри сад... Смеркається. Вже летрику засвітили. Бачу: стоять вони коло плоту, балакають... Лиця близько-близько... А пальто, дівки, в агрономки розстебнуте!

— Таке ліпиш. Безлична!.. — сердито буркоче про себе Параска Авдюк.

— Щоби я, вуйно, звідси не зійшла, що розстебнуте! — почувши, клянеться Катерина, побожно, ніби для «Отче нашу», стуливши докупи долоні на грудях.

— А що їй запинить? Світова, бувала!..

— Е-е, жіночки, не дивуйте! Миш точе, та й та хоче...

— Бодай вас, Савето!..

— А-ха-ха-ха!.. — регочуться баби; трясуться в них щоки, груди, руки. І несподівано веселим дзвіночком залунав Ксенин сміх від усього серця!..

Раптом у зерносховищі стихло. Ксеня, що ще реготала, здивовано повела очима по жінках. Потім — за ними — подивилася на двері.

На порозі з піднятою до обличчя рукою, ніби захищаючись від страшного привида, зблідла, задихана, стояла Люба Шатрова, облита ззаду криваво-червоним призахідним сонцем.

Холодним блиском гострих ножів зустрілися Ксенин і Любин погляди.

Запала глибока мовчанка.

Опустивши руку, Шатрова ступила вперед. Біля Марійки Авдюк нагнулася над мішками.

— Книжку забула... — ледве чутно прошепотіла вона блідими устами.

Підняла її і, дивлячись перед собою нерухожими очима, пішла геть, непевно вминаючи в хрусткий сипучий сніг малі, невизначні сліди чобіт, здригаючись...

Міцнокорінним, розгалуженим в усі боки пириєм розкішно живе в селі злий баб'ячий поговір.

Решту дня на зерношховищі провела Ксеня в холоднім мовчанні, задумі. Жінки, які після того, як Шатрова пішла, притихли, незабаром знову загомоніли — різноголосо, гострослівно, а до Ксені несподівано злетілися важкі думки. Дуже вразила дівчину ця нікчемна розмова, несподіване повернення Люби Шатрової, її поразка. Сміх, що так безглуздо вихопився з грудей Ксені, болем докору віддавався тепер у вухах.

Наступного ранку, прокинувшись і трохи охолонувши від гарячого вчорашнього хвилювання, відчула Ксеня: щось болісно й приємно заворушилося в думці. «Може, якщо вірити бувалій Катерині, справді нав'язалась Люба Романові на шию? А він не має до неї ніякого інтересу?» Перебирала в пам'яті усі помічені зустрічі Романа й Люби, пригадувала, як вони стояли, сиділи, про що гомоніли. І завжди виходило, ніби не Роман, а Люба з зухвалою смілістю наступала на нього, простягала йому білими руками палке своє кохання, а хлопець ніяковів, губився і, ховаючи принадну усмішку, ніс у серці неясне, нерозгадане...

Потім, всупереч своїй волі, цей солодкий здогад, ця хвилююча надія почали міцніти в ній, перейшли непомітно в переконання. «Що з того, що Роман і Люба цілувалися?.. Хіба то — ознака любові? Поцілунки між сільськими хлопцями й дівчатами в звичаї...» — наївно думала дівчина, бажала думати саме так!..

Верталася після цього до Романа й бачила, що його ставлення до неї нітрохи не змінилось. По-давньому перепиняв Ксені дорогу, при розмові освічував ласкою ясных очей і усмішки. Простоюючи отак з Романом біля воріт, в клубі, в полі, не раз пильно дивилася йому в очі, запитувала: «Подобаюся тобі така?.. Ні?.. Що ж ти мовчиш, мучиш?..» Але зрозуміти Романа не могла.

А Любу Шатрову здавив за горло пекучий жаль. Не встигла квітка її любові розпустити перші пелюстки, як її брутально залапали болотом поговору.

І хто огудив? Колгоспниці, яким вона віддавала всю силу!.. В Люби тремтіли губи від образи. Задля них не рахувалася ні з безсонними ночами, ні з здоров'ям, ні з тим, чи входять в обов'язки агронома навалені на неї справи.

В дощ, мороз, на світанках, коли їй, двадцятилітній, так хотілося спати, недоїдаючи, щоб заощадити зарплату на дорогий в ці післявоєнні роки одяг, потерпаючи в темні ночі, щоб не одержати кулю в спину від зайшого чи сільського бандерівця, йшла Люба, овіяна романтикою комсомольської звитяги, туди, де її ждала праця, і ні скарг чи нарікань не можна було почути від неї. Важко чи легко доводилось, Люба завжди була весела, жартівлива.

І ось яка їй дяка.

Найболячіше вразила серце Люби Шатрової Ксеня Кочель. Кмітлива, ретельна в роботі, вона без вагань, довірливо йшла в новий світ, і Люба, з захопленням спостерігаючи успіхи дівчини в полі, в навчанні, віщувала їй велике майбутнє. Вона вважала Ксеню своєю правою рукою, гадаючи, що виробничий контакт перетвориться згодом в тісну дружбу. А тепер що?.. Той сміх, той гострий погляд, яким Ксеня несподівано проколола серце Люби, скаламутив її думки, почуття. І раптовий здогад — пронизливий, як серед темряви блиск сяйва в очі, пройняв її усю. Так ось що означав розпачливий крик дівчини уночі поблизу замерзлої криниці!.. Ксеня кохає Романа!..

Ця думка приголомшила Любу. З лихоманною швидкістю пам'ять відновила минулі дні. Побачила, що Ксеня чомусь рідше, ніж раніш, зустрічається з нею, на запитання відповідає з холодною чемністю, квапиться піти з очей... Так, Ксеня любить Романа, а поговір, пущений з чийось уст, уже гуляє селом!.. Що скаже Журяк?.. Що подумає Петрюк?.. А Роман... Роман!

Люба ще вагалася в своїх здогадах, як раптом дістала повне підтвердження їм.

В понеділок пішла Люба ще раз до Дубини. Напередодні три доби підряд шаленіла метелиця. Лапатий пухкий сніг заліплював вікна, двері, вирівнював горби, стирив щойно прокидані стежки. На світанку четвертого дня хмари швидко розійшлися, день усміхнувся зі сходу до лісового краю червоним, веселим сонцем.

Вирушила Люба в обід, як трохи вгрілося і люди протерли саньми старі сліди на дорогах. В Дубині колгосп посіяв п'ять гектарів дублянської сортової пшениці; Любу цікавило, як іде снігозатримання, чи не утворилися пліщини... Була й інша причина. З недавньої пори їй частіше хотілося побути на самоті зі своїми невеселими думками.

Сліпуче сяяв у полі яскравий зимовий день. Іскристий пухкий сніг засипав балки, яри, стер на оголених вітром

пагорбах сіро-чорні плями. Високо над головою глибока синява неба урочисто пливла в безмежний світ. На самій середині поля другої бригади жовтіли на білій вереті дві надібрані скирти соломи; вузьким однопарним слідом відтінили поверхню снігу від скирт аж на шлях чийсь сани. На других гонах височів давній велет дуб. А там, де вгадувався замерзлий Західний Буг, синіли широкою смугою безконечно довгі грядівські й польські ліси.

Навіть цей мертво-холодний малюнок дрімотного зимового поля був милий Любиному серцю своєю суворою красою. Спустилася до ярка. На старенькім дерев'янім містку постояла трохи. Поручні висохли, а внизу з великого крайця проламаного льоду прозорим туманцем парувала зелено-чорна жива вода. Обережно пробуючи чоботом міцність льоду, Люба підійшла до ополонки, зазирнула в глибіню. На дні, усіянім дрібненьким камінням, хвостами казкових рибок легенько ворушилися пасма зелених водоростей. Потоплений осінніми дощами, лежав біля каміння яскраво-жовтий, ніби щойно з дерева, кленовий листок. Тонюсіньке, ледве вловиме кришталеве дзюрчання води на перекаті лоскотало слух. Грайливі хвильки вихоплювались одна за одною з-під синювато-дірчастого льоду і, блиснувши на сонці, миттю ховались на другому боці, залишивши на тім місці, де щезли, білу, як лебединий пух, піну.

Усміхнувшись, дівчина підвела від води стомлені очі й побачила на другому боці яру Ксеню Кошель. Вона спускалася до містка від поля. Помітивши Любу, опустила голову, уважно розглядаючи кінчики засипаних снігом валянок.

— Здорова була!— забувши недавню образу, гукнула Люба, всміхаючись.

— Добридень...— стримано відповіла Ксеня і зупинилась, вагаючись, стояти їй чи йти далі.

— Переходь сюди!..

— Зараз...

Ксеня пішла до містка, незграбно викидаючи вперед з глибокого снігу ноги, а Люба, стежачи за нею, думала: «Може, побалакати нам по ширості, викликати її на відвертість? На полі — ні душі... Кращого місця не знайти... А що, як я помиляюсь...»

— Ну, здрастуйте ще раз...— підійшовши ближче, видихнула Ксеня тепле повітря з рожевих уст. Ковзнула по

Любі синіми очима і, ховаючи в погляді усмішку чи глузування, швидко опустила очі додолу.

— Здрастуй... Теж на пшеницю вийшла подивитися? Тут, здається, твоя ділянка?

— Моя...

— Багато снігу насипало. Щитки, дивилася, усі стоять?

— На горбі попадали. Я попідіймала.

— Так...

Люба замовкла, не знаючи, з чого почати. Хвилювалась. Ксеня задумано дивилася в текучу воду. Пригрівало сліпуче полуденне сонце. З польських доріг долинув і завмер у густому повітрі гудок паровоза.

— Так!..— промовила ще раз Люба, глянувши скося на Ксеню, і, наважившись, повернулася до неї усім обличчям і тілом.— Що ж ми, Ксеню, будемо робити?

— Що?..— не зрозуміла Ксеня.

— Одного вдвох любимо, сестричко.

Здрігнувшись, Ксеня відірвала погляд від швидкої течії, злякано зиркнула на Любу.

— Ви... про нього?— ледве чутно прошепотіла вона.

— Так... про Романа...— теж чомусь пошепки підтвердила Люба.

— То любить... Чому мені про те розказуєте?

— Але й ти його кохаєш?!— відповідаючи чи запитуючи, скрикнула Люба і міцно стиснула уста, чекаючи, що скаже їй Ксеня. Але та мовчала. Лунка, напружена тиша наливалась у вуха. Пронизувала очима Ксеню, прислухалась до кожного звуку. Думала: випростається зараз, усміхнеться й відповідь: «Та що ви? Звідки ви взяли?..» І Люба кинеться їй на шию. Але Ксеня помалу нагребла валянком зм'яклого снігу, збудувала горбик і, раптом наступивши на нього, роздавила. Відповіла:

— Кохаю. А вам що?

І в свою чергу грудьми повернулася до Люби, пильно, як в зерносховищі, оглянула її з голови до ніг.

— Недобре якось виходить...— з болем простогнала Люба, опустила голову.

— Як вам `недобре, покиньте...— порадила Ксеня і, одвернувшись до містка, загасила злу усмішку.

— І рада б, голубко, та не можу. Люблю його дуже!..— шукаючи в суперниці співчуття, широко призналася Люба. І скривилась: гостро кольнуло щось двічі в серце.

— Одна, кажуть, теж любила. Доки в подолку не принесла...

— Ти на що на-тя-ка-еш?— протягла Люба, холонучи від образи.

— На те, що ви подумали.

— Не ждала, Ксеню, від тебе.

Люба хотіла продовжити свою думку, але, глянувши на Ксеню, спинилась на півслові. Зблідла, схудла враз, і від цього ще красивіша, Ксеня впритул підскачила до Люби. Задихаючись від гніву, хвилювання, задзвеніла:

— А я від вас ждала? Безвстидна ви! Приїхали вчити нас, а самі що робите? Ви... попід плотами ховаєтесь! Обіймаєтесь з ним! В усіх на очах!

— Тихо, голубко, тихо!— злякано метнула Люба очима, прикладаючи руку до своїх уст, ніби їх могли почути.

— Ага! Боїтесь! Соромно тепер! Яка ви!.. Цілували його!.. Коло керниці... І під садом!.. В лиця!.. В гу-би!..— роздратовано закричала Ксеня, затнулась і раптом розплакалася ревно, навзрид.

І тут ніби вперше побачила Люба, що уста в Ксені ніжні, невизрілі. Личко маленьке. Пухлих щічок не торкнулася жодна тінь зморщечки. Зовсім ще дитина її суперниця.

— Рідна моя! Послухай, що скажу,— охоплена ніжністю і любов'ю до неї, поклала Люба руки Ксені на плечі. Але Ксеня, не перестаючи плакати, різким рухом пліч струснула ці білі, ненависні Любині руки, якими так часто милувалась, глянула мокрими очима на Любу — усміхнену, ніжну, таку красиву!— і, не володіючи собою, вдарила її щосили правою рукою по щоці.

Зойкнувши, Люба стиснула долонями свою голову.

А Ксеня, теж скрикнувши, кинулася утікати. На містку вона посковзнулася, впала, до крові розбила коліно. Ще раз зойкнула, швидко підвелась, побігла далі. Важкі валинки заважали їй, наповнені холодним повітрям легені боліли, ходили, мов міхи. Ні разу не зупинилась, не оглянулась... Здавалося Ксені, що Люба зараз наздожене, схопить за косу й товктиме її головою в замерзлу, камінно тверду землю... Так було споконвіку між суперницями в Гряді та інших селах, де вона жила. І Ксеня це знала...

Але даремні були її побоювання. Люба кроку не ступила з місця. До крові закусивши уста, щоб стриматися, зацькованим поглядом проводжала вона Ксеню, поки та не сховалась за обрій. Потім, як під непосильною ношею, згорбившись, здригаючись від ридань, повільно пішла в поле.

Опам'яталась під лісом. Сонце вже сіло. Холоднішало. Ліворуч від Люби згасав у рожевих пасмах засніжений степ, праворуч дрімав притиснутий морозом до землі німий грабовий ліс. Світ холодний, непорушний, мертвий...

Туга самотності пронизала дівчину. Злякавшись самої себе, через силу попробувала заговорити. Але перед очима встав образ Романа — усміненого, милого, втраченого навік! І Люба заплакала вголос...

І раптом крізь болісні ридання їй почувся спів жайворонка. Усміхаючись разом з сльозами своєму маренню, підвела мокрі очі до неба. Синій безмежний край тихо спускався на білу землю. В недосяжних висотах пливли вітри, спокійно дихали грізні, величні сили. А в тім місці неба, де влітку полуденне сонце зупинялось перепочити, виступивши з невідомих глибин, підбадьорливо усміхнулась до Люби радісна, яскравокругла вечірна зоря.

5

Бурхливий, скуйовджений вітер, що налетів раптом з південних хмар, що заголив стріхи, зруйнував утопані стежки, розгойдав дерева в мокрій ожеледі, розлив на зледенілім снігу калюжки жовтої талої води і навіть велетенські кучугури за селом прибив крилом у косому льоті, передався людям як настрої — нестримний, веселий, — збудив в очах глядівців радісну тривогу дождання.

Невже весна йде?

Та весна була ще за горами. Низько пливли над коминами темно-бурі хмари, несли в собі снігові заметілі. Морози визирали в білих кожухах з лісів, сміялися ранками до школярів червоними щоками й устами. Однак трапилася подія, дуже схожа й на вітер кучерявий, і на нове, щодень ширіше пригріваюче сонце.

Якось прикотив у Гряду на парі сірих — масть у масть — жеребців секретар райкому Москаленко. Біля контори колгоспу зупинив візника, насилу витягнув з-під квітчастої попони ноги у кирзових чоботях і, бадьоро зіскочивши з саней, помалу пішов до контори, несучи на хлястику хромового пальта жовту пшеничну соломинку, налягаючи злегка на праву, затерплу від довгого сидіння ногу.

А село — як дзвін. Не встиг Москаленко чаю напитися в Журяка, як Грядую, тим же вітром попід стріхи, — вість: — В Гряді партія буде!

Так, буде. Дружне, прикордонне село, що за зразкову господарську й масово-політичну роботу третім значилось на районній Дошці пошани, заслужило на те, щоб кращик його людей прийняти до партії.

Новину зустріли по-різному. Журяк, широко всміхнувшись, заходив по кімнаті, заблискав чорними очима. Петрюк чомусь зніяковів і почервонів, як дівчина. Люба Шатрова рішуче, ствердно хитнула головою, як на річ, що сама собою розумілася. Авдюк з іншими промовчали, не поспішаючи викласти свої думки. А Микола Проць, що вже місяць працював на новім посту — їздовим при голові колгоспу, як тільки дізнався про створення парторганізації, миттю примчав до контори і в'юном став вертїтись на очах секретаря райкому. Він добровільно бігав за людьми, потрібними Москаленку, часто робив виїзним своїм ситим та лискучим кобилам прогулянку перед вікнами контори. Вечорами довго засиджувався за книжкою в бібліотеці. За тонкою стіною, в кабінеті Петрюка, глухо долинав знайомий бас Москаленка. Прислухаючись до нього, швець збентежено зітхав, нервово хрустів пальцями. Потім ще гарячіше брався за читання. А то, відважившись, навмисне переходив Москаленкові й Журякові дорогу, коли ті йшли удвох вулицею, з заклопотаним виглядом несміло зупиняв:

— Я... Кех!..— делікатно кашлянув він у руку від ніяковості.— На одну б хвилиночку Івана Павловича!.. Перепрошую фاینенько!..

— Будь ласка,— дозволяв Москаленко, зупиняючись і закурюючи.

— Ми тут, Іване Павловичу, читали одну книжечку...— тривожно бігаючи циганськими блискучими очима по черзі від Журяка до Москаленка, починав улесливо швець.

— Це хто — ми?— питався секретар райкому, пахнувши димом.

— Ми?.. Кех!.. Кех!.. Це в основному я...— пояснював Проць, не минаючи нагоди блиснути не галицьким, шойно засвоєним новим словом «в основному».

— Ну, ну!— підбадьорював шевця Журяк, непомітно моргнувши до Москаленка смолисто-чорною кудлатою бровою.

— Так... І нам неясне одне питаннячко...— зламував Проць угору кутики уст, підводив плечі.

— Яке питаннячко?

— Питаннячко, прошу вас, з історії партії. Розділ четвертий, пункт другий, сторінка сто четверта,— палив він як з рушниці, і далі вже сипав словами впевнено, сміливо, дарма що книжно.— Історії відомі п'ять основних типів виробничих відносин: первісно-общинний, рабовласницький, феодалний, капіталістичний і соціалістичний... Так от нам усі зрозумілі, а в первісно-общинному неясно...

— Що саме неясно?

— Я ся їм дивую, товариші!— скрикував Проць, по-дитячому радий, що на партійної важливості тему завів розмову з самим секретарем райкому.— Люди були як ми: з руками, головами... Але нащо мали, прошу вас, допускати тих три тяжких типи? На свої ж плечі завдали!.. І чим далі в історію, як би сказати, то все тяжчі для трудогового люду типи панів. Просто було їм робити: від первісно-общинного та й до соціалістичного! Так от нам тут неясно...

— Ви що ж, товаришу Проць, історію партії вивчаєте?— переводячи очі з сяючого від сміху Журяка на колгоспника, з цікавістю допитувався Москаленко.

— Ага, читаю...— мов соромлива дівчинка, опускав швець голову, вертів носком чобота дірку в мокрім снігу.— І по курсу, і по першоджерелах... То мені отутки неясно...

— Я вас попрошу ввечері до мене зайти,— полегшено зітхнувши й витерши хусточкою сльозу в оці, вибиту вітром, брав Журяк Миколу за плече, тепло заглядав в обличчя.— І не на гурток, а просто додому. Побалакаєм, чаю поп'ємо. Розберемося в усіх неясностях. Микола Проць, товаришу Москаленко,— звертався учитель до секретаря райкому, продовжуючи тримати свою руку на вузькім шевцевім плечі,— один з кращих моїх слухачів. Значить, прийдете? Чекаю! Нам з вами давно треба погомоніти.

— Дякую красно!.. А то я дивуюся! Люди прості, можна сказати, були, а стільки того панства наплодили! Ледве наша партія перемолола їх на режорнах!..

— На чім, на чім?— допитувався Москаленко.

— На революційних жорнах,— охоче розшифрував Проць, що з якогось часу полюбив скорочені слова, вбачаючи в них не всім доступну мудрість. І, захоплений заповітним бажанням, просто поїдав Москаленка блискучими, неспокійними очима.

Єдиний у Гряді член партії з 1940 року Іван Журяк стояв на обліку в партійній організації села Курилівки, яка, окрім нього, складалася з двох курилівських учителів і трьох працівників лісгоспу села Загребелля. Секретарські справи вів Ігор Рубцов — мовчазний, контужений в голову загребельський лісотехнік. Не густо було з комуністами в ту пору в районі.

В суботу ввечері почали прийом. Збори відбувалися в кімнаті бухгалтерії колгоспу. Для більшої безпеки голова сільради Антін Верша виставив в садку й біля воріт озброєні пости з бійців місцевої самоохорони.

Заяв надійшло з десяток. У накуреній кімнаті — стихісно-урочистий гамір, простуджене зимове покашлювання присутніх. Василь Петрюк, вже сидючи серед тих, чиї заяви зараз мали розглядатися, перегнувшись станом і головою назад, з передньої лави голосно шепотів останнє розпорядження кур'єрові біля вхідних дверей. Поруч — сивоусий, свіжопоголений дід Пилип в новім, розшитім кожусі, одягненім, очевидно, ради урочистості хвилини. За столом бухгалтеря Іван Журяк готувався писати протокол. Секретар райкому Москаленко, поблискуючи голеною головою, розмовляв у лівому кутку біля вікна з двома курилівськими комуністами.

Нарешті Петрюк скінчив свої діла. Кур'єр причинив з другого боку двері. Рубцов причесався, сів поруч Журяка і, спокійно оглянувши півтора десятка людей, звернених обличчям до нього, хрипко спитав:

— Дозвольте почати, Петре Сидоровичу?

— Прошу, прошу...— швидко відповів Москаленко, ствердно кивнувши головою правому із своїх співрозмовників, який щось розповідав, відсунувся від нього й замовк.

Першою головуєчий Рубцов зачитав заяву Василя Петрюка. Підвівшись, тримаючи обома руками розкритий блокнот, але не заглядаючи в нього, Петрюк розповів свою біографію. Потім виступили ті, що дали рекомендації: Журяк та курилівський учитель Олег Петриченко, в полку якого Петрюк воював на Третім Українським фронті. Опустивши голову, Петрюк старанно розглядав на долівці загублену кимось невикурену сигарету, і по рясних росинках поту на чолі було видно, як він хвилюється. Потім головуєчий запитав, чи є ще бажачі висловитись, але Москаленко скрипнув стільцем, перекинув ногу на ногу, сказав:

— Я думаю — досить. Ясний нам Василь Гнатович, як білий день.

І вніс пропозицію голосувати.

Після Петрюка приймали Пилипа Штефу — діда Пилипа. Не володіючи навіть непоказними ораторськими здібностями Петрюка, старий розгорнув свій життєпис з четвертого родового коліна. Трудне випало селянину життя. Та чесне, як громадський гріш. Викладав його перед очі Комуністичної партії з найдрібнішими, далекими від діла деталями і, дійшовши до того, як у 1929 році він, кілька разів переходячи радянсько-польський кордон, носив з подільського села Ориніна в свою газету «Правду», захопив слухачів. Згадавши страшні екзекуції 1925—1926 років, на яких польські жовніри засікли шомполами на смерть першу дружину і восьмилітнього сина, ослаб дід, ображено схлипнув. Але Петрюк торкнувся його пальців своєю огрубілою в праці рукою, і, зігрітий теплим дотиком товариша, Штефа злякано озирнувся навкруги, витер сльози рукавицею. Вирівнявши голос, повів далі розповідь.

Люба Шатрова зворушено голубила старого чорними очима. Микола Проць здивовано, ніби вперше бачив Пилипа, слухав з розкритим ротом, забувши на нижній губі прилиплий недокурок. Москаленко на коліні записував розповідь у блокнот, квапився, ламав олівець...

Прийняли комуністи Пилипа Штефу в свою сім'ю одногolosно. Безконечно довго тягся час. Дві години витратили на розгляд заяв курилівської групи. Після дванадцятої години Рубцов перегорнув у розкритій папці дев'ятий, дрібно списаний листок, стомлено мружачи сірі очі, оголосив:

— Заява Верші Антона Андрійовича...

Одягнувши на носа окуляри, він хотів було починати читання. Але від вікна знову озвався Москаленко.

— Давайте ось що... На цьому поставимо крапку, товариші... Розглянемо решту заяв в наступний раз. Ніч он надворі!..

І, промовисто глянувши на Рубцова, першим демонстративно підвівся, ще раз скрикнувши стільцем.

Журяк і Петрюк презирнулись.

Розходились не поспішаючи. Затримувала радість. Москаленка забрав до себе Журяк. В конторі ще zostались Петрюк, Проць, дід Пилип, коли Люба Шатрова, міцніше зав'язавши хустку під шиєю, вийшла з будинку.

Надворі — прозора, з високим небом ніч. Місяць давно завис у зеніті і вагається, на який бік зручніше буде котитись. Мерехтять зірки. Рипить під ногами сніг. Від будівель і дерев на білу дорогу падають чорні короткі тіні.

Біля містка від кристалого горіха відділяється постать. Рушає Люба назустріч. Роман... Він у кожусі, шапці. На краях піднятого коміра — сріблястий іній.

— Ти-и?..— дивується Люба.— Нащо ждав?

— Хотів дізнатись...

— А мороз?..

— Мороз в моїм ділі не шкодить!— тихо сміється юнак, сплескуючи руками, одягненими у вовняні рукавиці. Нагнувшись вперед, він намагається розгледіти щось на Любинім закутанім обличчі.— Ну, поздоровляти?

— А як же інакше?

— Поздоровляю, Любо!..— радісно шепоче юнак, не сміливо зближується. Не помічаючи цього руху, дівчина подає тільки руку.

Ідуть мовчки. Роман трохи ображений. Біля хати легенько стискає долонями Любину голову й повертає обличчям до себе.

— Дивно...

— Чим дивуєшся?

— Місяць відбився в твоїх очах...

Пухнастими довгими віями дівчина прикриває від місяця і від Романа зажурені очі.

— Ти якась інакша сьогодні...

— Така, як завжди.

— Ні, інакша...

Тиша мерзне на морозі. Мерзне й Люба. За садом — димчата, рухома даль. З темно-синього неба білими черешнями скапують за село, в дубинське поле, круглі яскраві зірничі. Може, весною зійдуть квітками?..

— Чого ж мовчиш?— дивується Роман.

Люба замерзло всміхається. Бліде обличчя дівчини задумане. В її уяві — засніжене поле: Ксеня люто викрикує їй своє кохання, і Люба напружує волю, щоб не вислати себе. Вона нишком озирає Романа, дорогі його риси і, повна жагучого болю, прощається з ним назавжди...

— Ти змерзла?

— Знаєш що?..— нервово каже вона.

— Що?

Дівчина хоче говорити, але в цю мить на краю села тишу навпіл розколює лункий постріл. Приготоване слово

замерзає на Любиних розкритих устах, шматочком льоду падає на землю. «Сказати чи ні?»— вагається вона.

Роман дивиться в село.

— Де стріляли?

— Мабуть, на заставі.

— Застава лівіш...

— Може, на першій посту?— висловлює здогад хлопець. І знову, повернувшись до неї: — Що ж ти хотіла сказати?

— Я хотіла сказати... що нам пора спати...— по паузі каже Люба й ще раз простягає йому руку. За мить вона вже біля дверей.

Роман скрипить хвірткою.

— Ходи там обережніш!..— обертається з порога Люба.

Здивований Роман іде додому і з досадою розстібає на ходу кожуха. Чорт знає, як нині душно!..

Микола Проць вернувся з партійних зборів додому після опівночі. Довго роздягався, щось буркотів. Фрося, яка знала про намір чоловіка вступити в партію, бачила його заяву, швидко зіскочила з постелі, увімкнула електрику. В Миколи палали щоки, блищали очі.

— Що?.. Прийняли?..

Відповів швець не скоро. Скинув кожуха, шапку. Роззувшись на лаві, довго розтирав холодні ноги з покарлюченими, як коріння деревини, пальцями, одна об одну. Попросив борщу, чарчину. Наївся, жалібно ікнув кілька разів. Колупаючи сірником у зубах, зітхнув:

— Ні... Хлопець ти, кажуть, хороший... Наш, радянський... Але походи ще одне літо порожнячком...

По-старечому крекчучи, поліз на постіль. Ліг, закинув руки за голову. Коли Фрося вже дрімала, додав:

— Значить, будь-кому дороги туди нема...

Ще помовчав — і:

— Але все одно!.. Попри мене вона не пройде!

Постріл, що його почули Люба і Роман, пролунав не з застави: прикордонники полюбляли тишу. Почувши його, Петрюк, що вже доходив до свого двору, круто обернувся на каблуках, побіг назад.

Світив повний місяць. Ще здаля побачив: на вулиці проти школи стоять двоє. З десяти кроків в спину пізнав Журяка. Поруч — вже в спідній сорочці і накинутому на плечі пальті з піднятим коміром — Москаленко.

— Ви, Петрюк?— окликнув учитель.— Підходьте...

— Що сталося?..— Петрюк видихнув з грудей сперте повітря.

— Якийсь чорт в мою вівчарку стріляв. Та промахнувся...— відповів Журяк.— І ось...

Він колнув ногою на землі двокілограмовий, облиплий снігом камінь-кругляк.

— Ого!..

— Шибок і рами в затильнім вікні — як не було! На цаль від голови Петра Сидоровича пролетів!

Від сільради вже тупотів у супроводі двох виконавців Антін Верша.

— Хто стріляв? Гадство!— заgrimів він здаля. Помітивши Москаленка, стихився.

За плечима у Верші чорніла гвинтівка з посірілим від морозу стволом. Погомоніли, покурили. По селу півні будили прядильниць на досвіток. Піднявши й зважуючи на руці камінь, Верша промовив:

— Убити ж людину міг, наволоч!..

— Людину — це точно!..— весело озвався Москаленко.— Але партійну організацію вашу таким камінцем не розвалиш.— І, загортаючи полу на полу, запропонував:— Ну що ж, хлопці! Я думаю, він більше не вернеться. Ходімо спати!..

Розійшлися. Вже біля дверей Журяк і Москаленко почувли, як Верша на вулиці дзвінкоголосо наказував виконавцеві:

— Ви, Прокопе, розбудіть зараз Стефанчука й Гриня! Нехай до ранку пантрують ферми! А ви, Миколайчук, ходіть коло кооперативу! Та не спати, люди, не спати мені!

— Добре командує хазяїн!— усміхнувся Москаленко. І, послухавши ще трохи, як завмирають на снігу кроки, з тою ж усмішкою додав:— А спокою в селі нема...

Замикаючи на засув двері, Журяк мовчки знизав плечима.

6

«А вже весна, а вже красна!.. Із стріх вода капле». Горби парують. Поля оголюються. На Західнім Бuzі урочистим дзвоном тріскається лід, а з щілин б'є вгору холода вода. Польовими й сільськими дорогами в'ються струмки, виблискуючи проти сонця. У небі — блакитні широти.

Надворі така благодать — звір і птах радіють,— а в хаті Кифора Авдюка рідкою сердитою кашею кипить і булькоче сварка. Андрунь та Семен сидять на постелі, звисивши носи й ноги, Марійка колупає нігтем раму вікна, а їхні дорогі батьки,— мати на стільці, тато на ослоні,— товчуть кулаками по колінах одне одного.

— Стану!..— це тато.

— Не станеш!..— це мати.

— Ба стану!..

— Ба не станеш!..

Скрегоче стілець, порипує лава. Крутить головою тато, підскакує на стільці мати...

— Не зачеплюй!..

— Ні, зачеплю!

— Не мішайся!..

— Е, вмішаюсь!..

Через незвичайний хатній гармидер прокинулася з зимового сну тонкокрила мушка між рамами вікна. Перевернулася догори, меле ніжками, силкується встати. За вікнами сусідський цуцик кружляє на місці, намагаючись упіймати зубами огризок власного хвоста. Марійка дивиться за вікно, довго надимає щоки, червоніє, нарешті зривається з місця і, лягнувши по дверях долонею, вихором вилітає на залитий сонцем двір.

— Ха-ха-ха-ха!..— засипає вона хату дзвінким сміхом, мов сухим горохом.

— Скажена!..— люто дістає її словом по плечах мати з стільця.

Суперечка в родині Авдюків виникла на ґрунті закінчення Кифором сільського лікнепу. Минулої суботи відбувся випуск. На випуску, як годиться, були учні й батьки. Але кого візьме Кифір? І він запросив Параску.

Вона пішла охоче, чому б не піти! В рябій новій хустині, зав'язаній під бороду, в жовтому дубленому кожусі сиділа між жінками, стиснувши тонкі зморщені губи, мов на великдень. Багровий від хвилювання Кифір півнем стримів поруч.

Честь для Параски — перш за все!.. «Мій хоч і з пастухів, а є нині письменний!..» Сидячи тут на лаві, загодя складала Параска свої майбутні балачки серед молодичь десь при колгоспній роботі, світячися, як восени яблуко, радістю і рум'янцем. І тут же скорботно ламала брову, піднімала жалний голос на вищу ноту. «Так, чуєте, гриз мене все життя, так сварилися в тій Польщі!.. А осіли

на своїй землі, зажили тихо: муха в хаті пролетить — чути... Ніби обміняли Кифора мого!.. Цілу зиму ходив до лікнепу! До гурту тягнеться: межі агронома й комуністів... А діти — просто відбою нема від тої книжки!..» Однак, знаючи, як трудно давалася Кифорові грамота, не плекала жінка надії на високу оцінку. Правда, зимою вона передибала кілька разів Любу Шатрову й, червоніючи, ніби дівчинка, допитувалася, як там її школяр успіває?.. Люба запевняла: «Встигає!..» Все ж Параска чулася за раз непевно.

Закінчив Кифір Авдюк лікнеп на «відмінно». Ага! Хто б сподівався? Коли голова екзаменаційної комісії Іван Журяк вичитав в списку повному класові людей його прізвище й оцінку, аж натиснувши, як здалося Парасці, на тих безмежно дорогих їй чотирьох словах: «Авдюк Кифір Григорович — «Відмінно», — солоні сльози так і бризнули Парасці з очей на жовтий кожух від радості й жалю. «А чому ж усі говорили, що я віддалася за тумана?.. Чому всі вважали мого Кифора останнім хлопом на фільварку пана Войнацького?.. — ображено й гостро закричала німо Параска і ніби застукала люто кулаками до вогорів, допервяючись справедливості. — Завжди ти бидло!.. Завжди гунцвот!.. Але ж дивіться — він чоловік!.. І в нього голова не з гарбуза, а може, ще ліпша, як у пана Войнацького!.. З людини бидло легко зробити, зроби з бидла людину!..» Ремствуючи так, Параска зиркнула на Любу Шатрову, що усміхалася їй із-за стола, теж з підозріло блискучими очима, закусивши зубами хустинку. І ще дужче зайшлася. Зворушений Кифір підвівся зі свого місця і, згорбившись, вийшов навшпиньках за двері.

Та не знала бідна Параска, яка чекає її тривога саме через успішне закінчення Кифором сільського лікнепу. Днів зо три ходив він по хазяйству задуманий, сторожкий, ніби прислухаючись як з урочистим громом-дзвоном іде сюди весна. Потім, якось за обідом, несподівано оголосив: — Ну, я стаю на бригаду...

Не зрозумівши спочатку, в чім річ, Параска притримала ложку з борщем біля рота, ошадливо підставивши під ложку окраєць хліба, звузила очі:

— Лежма чи сторч?

Марійка пирснула. Але Кифір в'яло глянув на доньку, протер рубом долоні вуса й несподівано ogrів усіх дивним, авторитетним словом:

— Бригадиром!..

Параска здивовано підвела очі, що стільки наплакалися від нього й за нього, подумала щось і, оглянувши дітей, запитала з усмішкою:

— А ти, татку, не сказився?..

І не думав Кифір казиритися. Його лице світилося впертою упевненістю, а рот говорив таке, що Параска, боячись слухати далі, перебила чоловіка на п'ятому слові:

— Що?.. Петрюк вчора сказав?.. Га? Журяк його просить?.. А вони при пам'яті? Чому вони з її чоловіка і на цім боці сміються? Адже тут глузувати з людини законом заборонено! А болячка б їх з'їла!

Вона встала з місця, не дообідавши, щоб негайно бігти в контору. Кифір, завжди повільний у рухах, стрілою зірвався з ослона, сталевими пальцями стис суху жінчину руку, з серцем посадив назад.

І ось вони зрізались. «Ба стану!..»—«Ба не станеш!..» Коли Марійка вибігла з хати, Параска, опалена плямистим рум'янцем, відійшла до печі, на ходу збираючи всю силу докупи. Сховавши під фартух руки, заговорила співуче, з тихою злою ущипливістю, як у перші дні колективізації:

— Ні, справді, Кифоре!.. Ти ніби з розуму збився... Де треба без вагання (натякала, з яким скрипом Кифір вступав у колгосп), там ти впираєшся. Де не слід спішитися,— ти туди преш... Бригадиром бути — треба брати до рук керівництво. Люди, плани, земля... Часто — наради, збори... Треба встати, викашлятися, промову людям сказати. Без промови яке керівництво?.. А хіба ти скажеш промову, коли весь вік говорив: «Гойс, воли!.. Ча, сиви!..» От якби не люди, а худоба перед тобою...

— Худоба!.. Промови!..— роздратовано йорзав Кифір на ослоні витертими, лискучими штанами, бо вразливішого слова від «волів» не було в нього при згадці про минуле.— Пшеницю треба робити, а не промови!..

— Файно, пшеницю...— не здавалась Параска.— А до пшениці треба дати зобов'язання. І немале, а так, щоб не соромно!.. А як не виконав? Простим усім нічого. А бригадирові — страму!..

І, загодя передбачаючи Кифорову поразку в змаганні, аж за голову бралася, аж затуляла долонями вуха:

— А бригадирові — стра-а-му!..

— Другі ж беруть!.. Не бояться!..— бадьорився старий Авдюк, розгинав широкі плечі.

— Так то ж другі!..— тяглася дружина до нього від печі осиним жалом.— Стали собі поряд дяк з архіреєм... Другі онде зиму на агрокурсах вчилися, а ти — в лікнепі... Хіба зрівняєшся з Василюю Ватрашко або хоч з малою Ксенькою Кошель?..

— Вони з грамотою, я з руками!.. Діло!..

— Не гордуй, панський строкарю, руками, всю роботу ними не переробиш!.. Ти ж бачиш — колгосп не ралом, а наукою обертається. Низький маєш зріст для колгоспного бригадира, люди з гурту не побачать!..

— Мене ще стільки само в землі є, вилізу!..— запевняв Кифір, лукаво всміхаючись, що рідко бувало. А Параска бачила: дідька чоловіка відрядиш!.. Його ще не обирали, а він у душі вже міряв метрівкою уявні сотки й гектари.

Тоді, роздерта сумнівами й тривогами, вона знову спалахнула, пригадала чоловікові один з найбільш неприємних моментів їхнього спільного життя, коли дванадцять літ тому, продавши на ярмарку телицю, Кифір не зумів полічити гроші: кожного разу в нього виходило нове число. Зрештою, вдалися за поміччю до людей і натрапили на варшавського батяру¹, який, склавши червінці вчетверо, вернув їм за сотні, а справжні сотні сховав до кишені. Тоді вони позбулися мрії про власну хату...

Але скінчити Параска не встигла. Багровий від обурення Кифір устав і прибив її таким, проти чого вона тільки рота роззявила:

— Доки ж ти вболіватимеш за мою темноту, сліпа, невидюща бабо?.. Чи ти знаєш, хто зробив перший у світі літак? Вчений Можайський!.. А радіо, що глушить погані твої вуха? Вчений Попов!.. А що говорив Лисенко про сівбу?.. А!..

Підскочив до скрині, не розкрив, а швидше зірвав віко й з глибокого її дна, де лежали в темноті Парасчині й Марійчині хустки й спідниці, став викидати тремтливими від гніву руками на дубову лавку перед Парасчині здивовані очі книгу за книгою, як з скарбниці — злитки золота...

— А он — «Агротехніка»! А це — Шевченко!.. Бачили, пані?.. Ото мої уми! Ото мої думи!.. Все згриз, перетрошив!.. Це тяжче від пшеничного колосся!.. В клубі читав!.. А вам не показувався, щоб не сміялися!..— рикав, як розлучений звір, на всю хату.

¹ Б а т я р а — пройдисвіт.

Ступнув з-за скрині, спинився проти неї, ніби збирався вдарити. І ще раз до Параски:

— Тепер мовчи!.. Мовчи, бідо, мовчи!..

Параска й так мовчала. Їй відібрало язик. Їй заціпило. Перед нею лежала гора книжок і стояв її Кифір — високий, могутній, як дуб. Добувши перший дух з грудей, вона тільки зуміла промовити зблідлими губами:

— Це — Люба Шатрова зробила... Це — Журяк...

Кифір — книжки знову в скриню, шапку — на голову і — в двері. Параска — кожух з жердки на себе і — на поріг:

— Кифоре!.. Кифорку!..

За ним тільки хвітка загойдалась. Весняна імла услала світ, диміла теплим туманом у полі. Щира сльоза заступила Парасчині очі. Розцвілий вишневий садок уявився їй раптом з давніх літ молодості, коли стояла з коханим і судженим біля перелазу... Давньою любов'ю війнуло в її серце — такою бідною на радості, такою пересиченою горем і розчаруваннями! Потяглася усім тілом за ним, як билина, налита надією:

— Кифо-о-рочку!..

І, дивлячись крізь живий туман весни на міцну похилу постать, що швидко віддалялася і зменшувалась, повірила раптом Параска — повірила, як дитина, в казкове чудо.

Може її Кифір бути і бригадиром, і лицарем, і знову коханим!.. Повернеться в серце викрадена злиднями любов!..

...Ні перед ким не ламав шапки Кифір Авдюк, як переїхав на Україну. Досить! Почуття широкої волі й омріяного хліборобського права підняли вгору його завжди опущену голову, розправили груди, вселили самоповагу. Твердий, вольовий, він не вступався б зараз з дороги ні перед руським царем, ні перед польським крулем!

Але перед Любою Шатровою — прошу гречно!.. Ота темнооке дівчатко з тоненькими пальчатами, що цілу зиму водило його рукою по мудрому паперу, ота весняна пташка з дзвінким голосочком, що навчила його пісні, яку «Алла грала на піаніні...», завоювала в Кифора таку любов і повагу, що він ладен був виконувати неухильно кожне її бажання.

А Люба Шатрова, випустивши Авдюка з лікнепу, не загубила його в натовпі колгоспників, а, навпаки, задумалася над його долею глибше. За три місяці зимового навчання став Кифір Авдюк для агронома людиною цікавою і дорогою.

Вона досконало вивчила його характер. Був Авдюк думкою впертий, тілом міцний, мовою простий і ясний, мов джерельна вода, а це якості неабиякі. «Націлити його на добре діло,— думала Люба,— піде, не збочить!..»

Свої думки й плани несла до Івана Павловича. А він тільки всміхався: «Любіть його, Любо Платонівно, любіть, як комуністка. Він і розкриється!..»

Коли закінчилося навчання в лікнепі, Люба почала давати колишньому учневі книжки: «Кобзар», «Фата моргана», сільськогосподарський календар. Авдюк читав. Не тільки читав, до громадського життя став прислухатися. То на засідання правління приїде, то на відкриті партзбори. По правді кажучи, докір Парасчин, ніби Кифір уже й слова не скаже перед громадою, теж не відповідав дійсності, бо в останній час Авдюк уже й промови навчився виголошувати. Правда, трохи своєрідно.

На виробничих нарадах завжди сидів позаду, ближче до дверей. На всіх громадських зборах здебільшого виступали по черзі Журяк з Петрюком. Голова колгоспу брав слово й уже більш докладно, ніж в минулі жнива, доповідав, заглядаючи в зошит, що овечки котяться згідно з трирічним планом; зерно на весняну сівбу перещищене й вивірене на схожість, за винятком гороху; що орної землі під ярину заготовлено на весну на тридцять гектарів більше торішнього, але треба буде перегнати п'ять гектарів озимого жита коло хреста, бо...

— Треба, треба!.. Бо вимокло сильно... Гречкою можна засіяти. А під березовим ліском не завадило б також перерорати з десятину на пересів...— підвівшись з задньої лави, швидкими словами перебиває оратора Кифір Авдюк.

Усміхаючись, Журяк в президії легенько стукає олівцем по склянці.

— Ви заждіть трошки, товаришу Авдюк...— зауважує він.— Скінчить голова, тоді ви будете говорити...

Кифір сідає. Петрюк, заглянувши в незмінний зошит, продовжує далі. Доповівши про підготовку на весну сільськогосподарського реманенту, про намір правління виписати з Дніпропетровщини племінного бика, голова колгоспу знову вертається до поля і просить громаду дозволити йому купити ще дві бурякосійні сівалки у «Львівсільгосп-постачі»...

— Аякже!.. Купити, купити!..— знову підводиться Авдюк Кифір.— Без сівалок яке сіяння?.. А гроші з молока хіба

взяти... Вони так багато не коштують, а держава ще розтягне виплату на строки...

— Товаришу Авдюк!.. Що ж ви заважаєте промовцеві? Візьмете за ним слово, тоді висловитесь...— підвищивши голос, вже серйозний, зауважує Журяк.

І Кифір знову опускається на лаву. Уважно, напружено слухає давній панський наймит доповідь про колгоспні діла, водить волохатими бровами. Хвилюється він: і сівалки йому дорогі, і племінного бика він бажає... Звідси, з задньої лави, колгоспник, ніби тїнь, тупцює услїд за Петрюком, по шляху його думок, пошепки повторює промовлені головою слова, думає про вимерзлу пшеницю, про потребу будувати нову конюшню для молодняка, про шини для колїс і багато про що інше невідкладне перед весною. За гарячими цими мислями забуває Авдюк, що йому щойно зауважували з президїї, не помічає бистрих і злих Парасчиних поглядів. З тривогою відчуваючи, що Петрюк усього не скаже, що він багато пропустить, а розказати конче треба, Кифір встав ще раз:

— Вовіз на другу бригаду п'ятку зробити... Не забудьте!.. На електровні гребля розсувається, от-от світло згасне!.. Якось у місті був, здивався з своїм чоловиком... І він каже, що петричївський колгосп цеглу продає дешево; треба б узяти нам на підбудову. А про сад то так: сад, як зійде сніг, можна буде садити і дальше в долину, за Дубину... Там земля глейкувата... Але щоб від ярка в два ряди вакаціями обсадити!— гамузом висипає він на купу перед зборами, всі свої клопоти й потреби, що не дають йому ночами спати. Звільнившись від тягара, полегшено зітхає і, відчуваючи в собі приємну порожнечу, сідає вже надовго, цілком заспокоєний.

Тоді Журяк зупиняє Петрюка й оголошує:

— Товариші! Слово надається товаришеві Авдюку.

Що тоді робиться з Кифором! Ніби впійманий на гарячому, він злякано схлипує ротом, міцно стискає губи. Думки, які щойно так славно в'язалися у плетиво слів і пливли вперед, доганяючи й випереджаючи Петрюкові, сплутались, сколотились, як гуси на воді. Де вози, конюшні, акації, про які він так гаряче хотїв говорити? Все розтало в тумані ніяковості, розгубленості. «Ловіть, тримайте!..»— волає пастухова душа в пустку, бо громада жде. Але думок нема. Дзвонить Кифорові у вухах кімнатна тиша.

— Ви що ж, не чуєте? Це вам надав я слово, товаришу

Авдюк!— підводиться з-за столу Журяк.— Беріть слово, і прошу говорити!

— Та тут вже й нема про що говорити...— наївно-простодушно признається Кифір.— Я тільки просив би... щоб по боках вакаціями обсадити...

— Встань, тобі кажуть!— владно наказує дід Пилип.

І Авдюк, не сміючи не послухати шанованого усім селом діда, підводиться. Він розгублений, багровий. Очі опущені, на устах — подоба скривленої усмішки... Як колись Петрюкові, йому легше три дні садити в Дубині ті самі акації, ніж зараз промову про них промовляти. Він косить очима по боках: сусіди позгиналися, поклали лікті на коліна, курять. Переводить очі на стіл: Журяк дивиться собі на вікно... Кифір сміливішає...

— Кахи-кахи!..— зосереджено прокашлюється він.

Стає ще тихіше. Авдюк мучиться біля дверей, а Люба Шатрова — під грубкою. Вона очей з нього не зводить. На щоках дівчини — плямисті рум'янці від хвилювання, на верхній губі виступили дрібненькі крапельки поту. Що ж це робиться, чому він не говорить, чому мовчить? Помітивши, що передні колгоспники всміхаються, Люба й собі всміхається; побачивши, що Параска нахмурилась, вона теж хмуриється. І нервово потріскує пальцями, і постукує по долівці каблучком. Стільки крові, сили забрав у неї цей Кифір Григорович! «Ну, починайте помаленьку!..— в мислях просить вона Авдюка ласкаво, як дитину.— Кажіть: шановні товариші! Вважаю за потрібне доповнити звіт голови колгоспу в таких питаннях...»

Але багровий, зовсім уже мокрий Авдюк стоїть німо й безнадійно, як фігура на роздоріжжі. Долонь, між дівчат і молодиць, леготом хвилює у Бузі на ранковім вітерцю повзе легенький смішок.

— Прошу ж, товаришу Авдюк!.. Як зможете... Своїми словами!..— відвернувши задуманий погляд од вікна, забиває Журяк смішки твердим голосом, підбадьорює колгоспника вольовими чорними очима.

Тоді, ще раз кашлянувши, віддано дивлячись Журякові в очі, пастух у дзвінкій тиші починає:

— Ну, тут що?.. Тутка як можна сказати?.. Як говорив голова Петрюк? Раз треба, то треба! Бо ж інакше — куди? А я що говорю? Раз треба, то що ж... Ну, і так зробити... А потім воно само вийде!.. Само покажеться!..

І виговоривши отаке, тихенько сідає на місце, винувато морщить носа, заперечливо хитає головою.

— Вже «само» вийшло і показалося...— констатує Микола Проць, гірко зітхнувши.

Громовий регіт сотні ротів стрясає лавки й стіни.

Втім, Журяк не сміється. Не смішно й Василеві Петрюку. Серйозний дід Пилип і решта комуністів.

Журяк, відсунувши вбік графин з водою, негайно приходить на допомогу. Заспокоївши зал, він просить колгоспника ще раз встати.

— Кифоре Григоровичу, як ви вважаєте — під силу буде нам зібрати по п'ятсот центнерів цукрових буряків з гектара, як пообіцяли?

— Гадати трудно...— роздумує Авдюк.— Але як будемо робити, а потягне поліття — зберемо... Буряк — не грамота, хліборобові подається... Його тільки кохай, як потребує, то він і більше дасть... Буряк мудрості не вимагає...

— Правильно! Але кохати рослину треба з грамотою.

— А я що кажу?— на ходу перебудовується колгоспник.— Освіта — вона до всього ліки!.. Буряк — штука, здається, не видна, а без науки великого кореня не зробиш!

— Дуже правильно кажете, Кифоре Григоровичу!— задоволено хвалить Журяк і перекинув під столом ногу на ногу.— А які ваші думки, щоб на Рудці посіяти вісім гектарів нової культури — чумизи?— нагинається він над столом.— Говоріть сміливіше!..

— Таж говорю!..— заспокоївся колгоспник: в супрязі з учителем йому ясно й легко.— Чумиза... Я, правда, в житті з нею ще не здивався... Але...

— Але?— бадьорить Журяк.

— ...але раз таке зілля росте на землі, можна спробувати!.. Раніш не можна було, нічого не скажеш! А зараз — машини, книжки,— сила!

Журяк аплодує. Плеще Петрюк. За ними спочатку не враз, далі дружніш гримає в долоні вся кімната.

Звеселений підтримкою, Авдюк говорить вже без допомоги:

— Земля крута на натуру. Треба тримати її в руках, як вола — за роги. Володати нею, а не на бога надіятись! Аякже!

Параска злякано зиркає на нього, шепоче:

— Що ти плетеш, баламутний! Земля дає тобі харч, вона тобі дасть і останній притулок!

— Володять!..— вимагає Авдюк.

Оплески — ще гучніш.

В такі хвилини Люба Шатрова дуже пишається своїм колишнім учнем.

Так, успішно закінчивши лікнеп, Кифір Авдюк далі продовжує свою освіту.

В кінці березня його обрали бригадиром другої бригади. До її складу увійшла більшість переселенців його кутка.

7

Сонячного, по-весняному лункого березневого ранку прокинувся Василь Петрюк і з дива аж сів на постелі. Крізь зачинені двері й подвійні, хазяйновито виклеєні папером на зиму вікна лився в хату гуркіт трактора. Не чутий з осені, рокітливий, любий серцю, він вмить зірвав голову «Ленінського шляху» з ліжка.

— Що ж то вони? Без мене почали?..

Похапцем став одягатись. Початок оранки найбільш підсохлого тридцятигектарного клину на прибузькім горбі, що прилягав до прикордонної нейтральної зони, призначено було тільки на завтра. Пробували кожного дня. Але, як не хотілося усім першими передати в райцентр зведення, ґрунт залипав, м'явся. Однак гуркіт чувся саме з того місяця.

Петрюк з силою натягав намоклі у весняних водах чоботи. Вони тріщали в пришивах, голова лютився і червонів, тупцюючи по хаті одною босою, другою озуютою ногами.

— Що вони? Агротехніку Любину ламати?

Яке ж велике було здивування голови колгоспу, коли, вискочивши нарешті з хати й прибувши на господарство, він побачив, що всі трактори, пригнані недавно з МТС, сіріють у розчиненому гаражі, трактористів не видно поблизу, і лише на крайній від лівої стіни машині сидить у сідлій сторож, плямкає у сні засохлими зморщеними губами.

Петрюк спинився, звільнив від шапки вуха. Гудіння неслоя від ріки, з тридцятигектарного клину — в цьому не було сумніву. Веселе, бунтівливе, вонд шальним вітровієм розметало в усі боки застоюну в тривалій зимі тишу прикордонного краю. Петрюк побіг за село.

Що за машина? Ні шляху там нема, ні земель села чужого?..

Вискочивши на головну вулицю, помітив, що біжить не один. Попереду маячив у пальті наопашки Іван Журяк. Ланкова Василина Ватрашко бігла навпростець через

колгоспний садок. Таким незвичайним було це тракторне гуркотіння. Половину села підняло на ноги.

На повороті в поле Петрюк — грудьми в груди — зіткнувся з конторським їздовим Миколою Процем. Звичайно, Проць встиг першим побувати на місці події. Мокрий, захеканий, біг тепер назад.

— Сійте, голово!..— здала замажав він рукою.

— Що є?.. Ви звідти?..

Петрюк мав на увазі, звичайно, поле.

— Вгадайте...— лукаво всміхався Проць. І, не дождаючи відповіді:— Нині на Західнім Бузі лід поломило!..

— Поломило?..— не розумів Петрюк.— Кажіть скорше, ясніш!..

— Хіба я не кажу?— вдавано образився Проць. І ніби щось буденне, звичайне, додав:— На тім боці, голово, у Ченстохові колгосп зробили...

— А ви не бре..?— Петрюк, дивуючись, широко всміхався.

— А де брешу!..— вітряком замажав Проць.— Мітинг роблять, бо прапором помахують!.. І скажу вам, сюди позирають!..— задиханий Проць ковтнув порожнечу і, роздувши ніздрі, оглушив голову словами:— Там «ура!», там «нех жие!» гукають!.. А ми спимо, як ведмеді лісові!..

Петрюк круто обходить колгоспника, біжить до ріки. Ось і поле. Просто перед ним, на тому, осяяному молодим сонцем березі ріки-кордону невеличкий натовп селян проводить на ченстоховських нивах весняний веселий мітинг... В середині гурту — трактор. На ньому прапор і промовець. Він рішуче розмахує руками. Слова його зносить шумом бурхливого Бугу. Але оплески чути добре.

Вражений незвичайним видовищем, Петрюк насилу іде по заболоченім полі до ріки, не помічаючи, як грузнуть чоботи в розбухлу вологою теплою землею, і мовчки стає поруч Журяка. У вчителя незвичайно блищать очі, а усмішка на устах сяє така, як у батька, що довідується про народження сина... Люди з того боку помічають їх і один по одному повертають сюди обличчя, мов соняшники — головки до сонця.

Так минає хвилина, друга... У комуністів гаряче б'ються серця. Під урочистий шум розкованої ріки їм ввижаються з дитячих казок картини битви Правди з Кривдою, вчуваються бойові пісні сімнадцятого року.

Бо хіба ж то не відгомін Жовтневої революції лине зараз з того боку кордону?..

Відречемось від старого світу,
Обтрясем його тлін з наших ніг!..

А поляки усе частіш повертають сюди голови. Ось один скинув шапку... Інший помахав рукою... Петрюк затупцяв на місці...

— Іване Павловичу... А як же ми? Треба б подати їм знак,— гаряче шепоче він до Журяка, ніби ці слова заборононено промовляти вголос.

Усміхаючись, Журяк мовчить. Привітати, безумовно, треба. Але як? Попереду — кордон. Він має свої суворі закони.

— Це безличність з нашого боку!..— розгнівано сичить Петрюк.— Щось треба їм показати... Вам-то ще сяк-так... А я ж голова колгоспу...

— Дай боже, Василю!.. Вперше чую!..— глузливо ворухить бровами учитель.

— Ні, бігме!..— червоніє Петрюк.— В добрій ми скруті... Стоїмо, як телефонні стовпи. Я б махнув їм! Так капітан наш прикордонний дуже суворий. Покарає, чортяка!..

— Певне, по голові не погладить,— згоджується Журяк.

Западає мовчанка. Шумить Буг, зганяючи в низи талі води. Весела блакить розлилася в небі. Журяк довго слухає весняну тишу поля. Потім, копнувши чоботом суху грудку, пропонує:

— На вашому місці я б зараз трактори вигнав і почав роботу. Підіймайте людей!

А їх і підіймати не треба. Розбуджена гудінням машин Гряда, очолена дітворою, з гамором прямує до кордону. Людей зустрічає на стежці дід Пилип. Розкриливши кожуха, знявши шапку, він говорить:

— Ідть, ідть!.. Подивіться, як наш Ленін усьому світові показує дорогу!..

Спітніле чоло в нього парує, як весняна рілля.

Сільський велетень Микола Гринь, той, що своїми руками будував колгосп від курника до електростанції, стоїть у гурті жінок, склавши руки на грудях, й басовито гуркоче:

— Без вас, діду, ясно. Порозумнів хлібороб у нинішню весну!

Тим часом з села на передберег, здвигаючи повітря й землю, з ревом викочують три трактори. Зайшли в загінку, блиснули сріблом до сонця п'ятнадцять плугів, як п'ятнадцять богатирів спливли наверх із дна морського.

Старенька, щойно одержана колгоспом автомашина привезла пальне. Розпарений сонцем і хвилюванням, Петрюк наказав бригадирові механізаторів Антонюку:

— Як тільки поляки почнуть, заводьте, браточки, і ви мотори!

Ченстоховці ніби цього тільки й ждали. Єдині прагнення, почуття зв'язували людей, і що їм було до кордонів!.. За кермо сів русявий тракторист у традиційному польському кошуку. Поруч — на крилі — жінка-причіплювач; лопотіла прапором на її голові під вітерцем біла хустина. «Ніби Польща — юна, поривна!» — усміхаючись, подумав Журяк. Трактор зарокотав, пахнув димом. І раптом врізався впоперек цілини.

Тоді Петрюк, схвилювано витерши піт на виду, махнув шапкою до своїх. Машини рушили. Чудова була картина! Обійшли грядівські і ченстоховські трактори два півкола, з'єднавши їх з Бугом, і вийшло — як подивитися зверху. — велике, оковане в чорну скибу серце. Живе серце на вільній землі б'ється!.. Над ним співали жайворонки. Радісно промінилося голубе небо. З Бугу в очі мерехтіла світлом тисяча сонць...

— Відколи живу, не чув такого шуму!.. — признався дід Пилип.

В розпалі оранки в поле на кобилах-красунях прикотив у делікатній бричці-панянці персональний їздовий голови Проць Микола. На гривах у кобил — паперові червоні рожі, хвості підстрижені щіточками, з очей іскри сиплються. На Миколі — новенький френч і хромові чоботи на рипах, вус підмашений і хвацько підкручений, а щойно поголене обличчя веселим яблучком сміється до полячок... Поглядав дід Пилип, любувався шельмою їздовим, усміхався. Потім не витримав, підійшов. Узяв підручну за повід уздечки:

— Миколай! Чого на поле припер?

Очі в Миколи — мов крапельки роси на травичці. А усмішка — пелюстки рожі.

— Або що, товаришу дід?

— Якого пса їздиш, гей би пан чи окоман, коли люди в роботі? Яке маєш тут діло?

Ніби вітром здуло Процеву веселість. Визвірився на діда Пилипа, як кіт на пса:

— Це я — окоман? Я — пан? А де ваша совість таке говорити? Гей!.. Таж уся Польща бачила, як того року ті-

кав Проць від злиднів у Гряду з-під Краківської Ясенови! І ви питаєте, яке мені діло?

— Ну, ти не кричи... Люди почують...

— Нехай чують! Нехай бачать!— ще дужче загаласував Проць, якому цього тільки й бракувало.— А в чім я звідти приїхав? У каптані стодіркатому! А яке добро привіз? Бучок гузкуватий!..

— Та ну-бо! Вгомонися!— не радий, що зачепив гарячого Проця, розгублено поглядав дід Пилип то на своє, то на потойбічне поле, потирив зморщеною рукою давно не стрижену бороду.

— Ні, не вгомонюся!— люто замотав Проць головою.— Бо болить мене, діду! Бо гнів я гноєм кінським, коров'ячим, свинським у панській Польщі, а пан Ясеновський пух на моїй кривці!.. А зараз як земляки, мої люди,— показував він пужалном на той бік річки, гукав ще сильніш,— панську землю собі розорали, то кричу їм звідси: орить глибше!.. Та ширшу займайте скибу!.. Та сюди позирайте зчаста, бо тут вам уся правда й наука! Ніколи пан Ясеновський батракові хліба не кине! Шляк би його трафив!.. А Проць батракові добра таки зичить! По-земляцьки, побатрацьки! Є на Процеві ниньки чоботи з чистого хрому! А другі в хаті за скринєю лежать. Ті — до ходу. А в коморі в мене, прошу тя красненько, дванадцять центнерів зерна! Іж, пане-добродію, і не оглядайся! А жінка моя, Фрозінка, що всім варшавським панам шмаття прала, ходить нині по своїй хаті — пава мила! Це за один рік таке постараннячко! Отак діло повернулося на зораних межах! Бо ще раз кажу: ніколи пан Ясеновський хлопіві хліба не вріже! Шляк би його трафив!.. А Проць — серце подарує!— Повернувся до діда, розвів руками, ніби збирався полегіти:— Отже, товаришу дід, не вгомонюся! За тим виїхав! Нехай бачать! Нехай на вус мотають! А як вам моя пропагандівська агітація не до смаку, назбирайте торішнього листя в лісі та й вуха заткайте... Вйо!..

На останніх словах, промовлених стишеним баском, скорчив Проць губу не досить шанобливо, як на Пилипів вік. Напер кобилами тому на груди. Мов камінчик, відскочив дід.

— Бачите, як мене на людях осмішив! Слова не дав сказати! Ото зух на нашу голову росте!..— Пилип розгублено розводив руками, оглядався.

— Де він, Пилипе Федоровичу, росте! Давно виріс!— зауважив Петрюк.

...Сміялися грядівські колгоспники. Сміялися потойбічні. Весело котив блискучі води Буг, поблискуючи крижинами проти сонця, і теж, здавалось, сміявся.

Хороше орали грядівці — з піснею, вітерцем. Спористо ходив колами й ченстоховський трактор. Петрюк перебував під сьомим небом:

— Натиснемо, братове! Не посоромимо перед Польщею землю українську!..

...А було так: з цим гаслом ішли колись люди на смертний бій. Українець — на поляка, поляк — на українця. Під Корсунем, під Києвом... На Жовтих Водах, під Львовом... Як воювати — пани позаду, челядь — наперед. Завоювали — челядь позаду, пани наперед.

І лилася братня кров. Віками. Ріками... Хоч слід було сіяти на цій і на тій землі жито...

Сонце вже добре звернуло з полудня, і на обох берегах чорніли чималі шматки зраного поля, як раптом ченстоховський трактор запчихав, задмухав і... став. Тракторист гарячково забігав біля машини, сів за кермо. Трактор пройшов ще кілька сажнів і знову спинився.

Очевидно, в поляка щось зіпсувалось. Він ліг під мотор і провозився там з півгодини. Потім виліз, вимазаний у мазут, крутнув кілька разів корбу. Безнадійно опустив руки, став дивитися в усі боки.

На цім березі захвилювались. Братне почуття підказувало подати молодому трактористові допомогу. Але як? І так до річки ходять з паспортами особливими. Про допомогу не слід було й думати.

Однак зупинили машини і стали радитись. Чого саме потребував ченстоховець, вияснили одразу. Заглушивши свого трактора й прислухавшись до потойбічного, Роман Дарій впевнено констатує:

— У нього поршні стукотять. Ключа такого немає.

— Звідки знаєш?

— По звуку чую. Машина знайома.

— Орав на закордонних?

— Мастив би танкіст руки в непотріб... То ж наш «натик»!

— Ов!..

Звістка, що наш вітчизняний трактор допомагає ченстоховським людям стати на колгоспний шлях, ще більше схвилювала всіх.

— Ви ж розумієте, браточки, який куркульський гавкіт може піти завтра Ченстоховом! Що, мовляв, голого, ла-

мається тобі радянський трактор об панську землю! І коли б у них не розламалося добре діло!— бідкався Петрюк.

— О, цим не гризяться! Поляки — народ рішучий!..— гордо запевняв Проць, і висловив здогад:— І раз нова машина стала, так і знайте — ворожа рука спинила!..

Слово про ворожу руку ще сильніш стривожило всіх. Ключ був тут. І не один, а шість: по два на машину. Хіба перекинути?

Річка не зупинить. А застава?

— Застава зупинить... Старшина вже давно позирає на нас із застави,— застережливо каже дід Пилип, кречучи й зітхаючи.

Тоді всі звертаються до Журяка. Він депутат районної Ради, хай домовиться з прикордонниками про передачу ключа. Не пропадати ж колгоспній оранці через чотириста грамів металу!..

Колгоспники й трактористи насідають на Журяка, а Проць просто аж пасіює.

— Що за перепони на шляхах до соціалізму, в самім то ділі? Свої ж, колгоспні люди!..

— Як свої?— сміється Журяк.— Дві різні держави.

— Але справа одна!— б'є себе в груди голова колгоспу.

— Воно так: передати не можна. Кордон є кордон,— каже бригадир тракторної бригади й перекидає ключа з руки в руку, дратує людей.— Але такого інструмента поляк скоро не знайде... В них «натиків» поки що обмаль.

— А мама б тобі мордувала!..— плює спересердя дід Пилип.

І Журяк іде на заставу. Микола Проць дивиться йому в спину й нетерпляче рахує, скільки часу треба ждати. До застави — півгодини, додзвонитися до штабу прикордонзагону — півгодини... Назад їти... О-го!.. Та й чи дадуть дозвіл?

А польський трактор стоїть... І куркулі, мабуть, усе бачать і гавкають.

Раптом Проць зсуває шапку на очі, рве з рук бригадира ключ, вскакує в свою бричку, гикає на кобил і котить до Бугу. Кобили мчать, як вітри, і за Процем лиш болото підлігає...

Все тривало кілька хвилин. Рішуче осадивши коней на самому березі бушуючої ріки, в забороненій зоні, Проць встав на весь зріст, замахав ключем у повітрі. На тім боці

білохустинна причіплювачка саме мила руки. Розгойдавши, Микола шпурнув ключем з усієї сили...

Свистячи й крутячись, ключ намалював у повітрі правильну дугу, перелетів річку і плюхнувся у снігу на тім боці, в п'яти кроках від білявої. Вона підбігла, підняла його і стиснула в обох руках.

— Галло! Тримайте ключик до машини!— засміявся від радості Проць, гублячи очі на тім боці.

— Дзенькуєм бардзо! — долинув з шумом води співучий голосок полячки.— То ест ключ до щенсьцьє!..

— Йой, Яніко!

— Так, муй друже!

Між ними Буг, хвилюючи і пінячись, звільнявся від льодової неволі...

Однак геройство Процьє скрутилось йому в біду. Не встиг їздовий вернутися до тракторів, як перед ним, немов з-під землі, вирости два суворих прикордонники.

— Громадянине! Документи!

— Браточки! За що?

— Документи!

Проць витягав заяложений паспорт, навмисне уповільнюючи рухи, циганськими наляканими очима шукав захисту у своїх. Затерпла важка мовчанка. Бажаючи розрядити напруження, Петрюк роблено-ображено став жалітися старшому:

— Виходить, і рукою до сусідів махнути не можна?

— Не можна!

— А — словами?

— Тим більше!

— А серцями?— цікавиться Проць, шукає викруту.

Старшина лагіднішає:

— Серцями скільки завгодно. На серця кордонного статуту немає.— І, в свою чергу ображаючись, додає:— І-ех, товариші!.. Грамотні ви люди, а служби армійської не знаєте.

Доводиться задовольнитись одними серцями... А Процьє ведуть на заставу.

— Ви хоч би в бричку сіли та поїдемо!.. Не так помітно з того боку буде!— благає він, червоний, як перцюга, опустивши голову, зиркає спідлоба за Буг.— Страму мені наробили на дві союзні держави!

Суворі прикордонники регочуть.

Ба ні, ведуть шевчика пішачком...

Знову закипає робота на цім боці, а той, ченстоховський, надолужуючи втрачене, так обертає трактором, аж він свистить, парує.

Через дві години Микола Проць вертається. Очі веселі, але лице зняковіле.

— Ну що, браточки? Нагріли? — ще здаля дружньо гукає йому Василь Петрюк.

— Та там свої хлопці! Від офіцера до кухаря — усі колгоспники з Лубен... Розібрали мене по ділі та й пустили, — буркоче й усміхається в землю Проць.

Однак вуха в їздового горять незвичайно. Дід Пилип нишком дивиться на червоні хрящики, потім глузливо моргає вицвілим оком до ближчих колгоспників.

— Певно, що нагріли!..

Заходило сонце. Тишло в полі. Довшали тіні. Лагідно рокотала в струмках вода. Зігріта першим теплом, солодко пахла зорана земля. На цьому боці — українська, а на тім — польська, румунська, чехословацька. Скільки ріки течуть — вільна, скільки око сягне — братня.

Журяк стояв на березі очима до заходу. Задумано дивився на одвічну працю хліборобів і землю, що годує світ. Вірилось комуністові: об'єднається колись людство в одній великій працьовитій сім'ї.

8

Швидко біжать наповнені працею дні. Робота поглинає не тільки силу, а й сумніви, тривоги, клопоти. Та все ж у короткі хвилини полудня, спочиваючи десь під кущем чи возом, або ввечері, перед сном, лягаючи в м'яку, жадану постіль, побіжить Люба Шатрова думками назад, наткнеться, як у п'ятні, на щось гостре, наколе об нього серце. І потім довго не може заснути, перевертаючись з боку на бік, шукаючи заспокоєння, розради.

Те зимове поле, та болісна зустріч з Ксенею Кошель переслідують її досі, хоч відтоді минуло два місяці. Люба після того випадку в полі, коли Ксеня вдарила її, ходила сама не своя. Ніколи не бувала в такому дивному стані: ясно бачила замерзлу річку, поле, жовті сліди Ксениних валянок і власних чобіт на мокрім снігу, а не розуміла, що сталося... Потім відчула біль на щоці. Ухопилась рукою за те місце, підвела від слідів безумні, налякані очі й побачила, що Ксеня доходить до моста. В ту ж мить ніби щось штовхнуло її вперед. «Догнати її, догнати!..» — вимагала

та груба сила. Однак поки ноги збиралися виконати цей наказ, очі побачили, як Ксеня упала на землю. Лежачи на мості, вона оглянулася, і Любі здалося, що в її очах палахкотить ляк. Тоді в мозку щось запитало: «А що ти, Любо, робитимеш, як доженеш?»—«Буду бити її по обличчю, зірву хустку, вивалю в сніг!.. За що вона вдарила мене?..»— гарячково подумала. Дівчина стиснула кулаки й, не тямлячи себе від гніву, ступнула вперед. Зробила перших два кроки... В очах потемніло. Уявила, що вже б'є її, качає по снігу, намагається найбільше вразити те місце, по якому Ксеня вдарила її, тягає за коси!.. І коли вона це робила, то вже не мозок, а зм'яккле Любине серце сказало: «Ти б'єш її, лежачу на землі, молодшу, слабшу й кращу від тебе за те, що вона кохає! Невже не соромно?..»

Злякалася цих слів. З силою повернулася назад, на попереднє місце.

І коли вже відійшла, в розпаленому мозку родилась думка: «У мене більше, ніж у Ксені, сили волі». Ця моральна перемога трохи заспокоїла Любу.

Однак так тривало недовго. Ксеня сховалася за горбом, а Люба, постоявши трохи, пішла куди очі бачать. Вона то закипала гнівом і стискала кулаки, то, жаліючи себе, заливалася слізьми, то гордо підводила голову, то кепкувала над собою, бо почувала себе так, як дівчина в двадцять один рік, яка кохає, а її образила суперниця.

Решту дня провела в полі. Дуже стомилася, замерзла. Пізно ввечері увійшла в село. Не заглянула ні в контору, ні в клуб, ні в школу (добре, що занять не було), а, обминаючи людей, прийшла додому і, невміло граючи перед газдинею роль стомленої квартирантки, лягла спати.

А ранком запалив Любині щоби сором. Коли в двері постукала газдиня, що принесла сніданок, дівчина, лиш зустрівшись з нею поглядом, дуже зніяковіла. Газдиня помітила й здивувалась. Не кажучи ні слова, вона вийшла, а Люба, розгублено збираючись на роботу, соромилась наміру відплатити злом Ксені, соромилась за свої два кроки до моста, за ревні сльози, за «моральні переваги» над Ксенею... «Як я, що досі вважала, ніби роблю добро в цьому селі, допустила суперництво з малописьменною, вихованою на забобонах сільською дівчиною, яка лише рік живе в Радянському Союзі?..»— картала себе весь час Люба.

Дуже лякала зустріч з людьми. Здавалося, усі вже знають, що було між Ксенею і нею, і реагують на це так, як жінки в зерносовищі. Коли підходила до контори колгоспу, щоки палали, руки тремтіли... Стала під дверима, боячись відчинити... Нарешті потягла за ручку, і — о щастя! — в конторі — один Петрюк...

— Добре, що ви прийшли, бо хотів уже посилати за вами, — сказав він.

Любине серце похололо.

Але Петрюк, добрий і лагідний Василь Гнатович, що слухався свого агронома в питаннях рільництва, як дитина матері, порився в шухляді, витяг вузький, надрукований на машинці папірець:

— О дванадцятій в МТС — нарада. Я вже велів Процеві запрягати.

Цілий день провела в МТС. А ввечері, як додому верталась, щось ніби підійшло ззаду, до болю стисло гарячу, заморожену цифрами голову і її ж, Любиним, голосом спитало:

«Ти вже цілком відмовляєшся від Романа?»

Послухала й відповіла:

«Мені не можна його любити: Романа любить інша».

«Треба змагатися з нею! Суперничати!»

«Мені це противно!..»

«Такі закони життя... Ти — не виняток...»

«Хочу ним бути!..»

«Значить, не любиш?..»

«Дуже!..»

«То пожди хоч. Хай вирішить він сам...»

Дівчина аж оглянулася. Вона думала, що викрикнула ці слова вголос.

І настали муки. «Справедливо я думаю?.. Ні?.. Що робити? Хто порадить? Хто допоможе?..»

І знову, як єдина втіха, листи до подруги.

«11 квітня

Люба Оленько!..

Ах, яка весна прийшла в наше Надбужжя!.. Влітку тут душно, восени сіро, взимку глухо й темно, зате весною природа дзвінко розраховується за всі три пори року сповна! Ідеш увечері від тракторів, як ще добре не смеркло, і зупинишся десь на горбочку. Оглянешся. Залитий повинню Буг сталевоблищить проти сутінкового світла згасаючого заходу, тремтить дрібними хвилями на мілко-

му перекаті, несе між лісами повні води на південь. Біля твоїх ніг, озутих в запилюжені черевики, на низьких кущах дерену — зеленасто-сірими зернами забрунявіли гілки. Тепла, вже суха рілля розтріскалась на сотні щілинок, з яких відчутно дихають просто в твоє запалене суховієм лице зі стягнутою шкірою на губах тисячі живих істот, що проростають. А небо! Це високе, незрівнянно чисте небо, що ніжно дивитиметься на тебе згори від пелюшок аж до смерті! Хто його намалював? Хто все це видумав?.. Яке в усьому глибоке розуміння краси!.. Яке до найтонших, ледве помітних оком ліній почуття гармонії! Скільки первісної незайманості, ідеалу!..

І коли стоїш весняного вечора одна, натхненна, в отакому юному полі, серед моря пливучих тіней, лагідних фарб, тихих звуків і чуйно прислухаєшся до далекого гулу його трактора й уявляєш образ його, хочеться тихо прийти туди. Стягти б його, стомленого працею, з сидіння машини, впасти на розкриту вологу землю. Притулити б ті п'яні солоні уста його до розтрісканих своїх. Кріпко-накріпко притиснутися до його тіла, віддатися його волі. Наповнити б себе його буйною кров'ю в отаку весняну ніч і щасливо понести радісний плід в майбутні дні як одвічний свій подвиг жіноцький...

Сіємо, Олю, сіємо, сіємо... Душно мені, душно!.. Цілими днями в полях. Стомлююсь до знемоги... В ній забуваються усі тривоги, болі. Ввечері прийду додому — і ні їсти, ні пити мені не давайте... Тільки б добратись до ліжка. Тільки б визволити з важких, пересохлих чобіт вогняно-пекучі, напарені ноги... Ага, ось!.. Як м'яко!.. Як легко!.. Спасибі, тьотю газдинько!.. Тепер спати!.. Бо завтра... все...

Пиши, серце! Не забувай!..

Т в о я Л. Ш.»

9

Вітер з півдня!

«Ш-шу-у!..» — безугавно шумить він у вухах, обтікаючи тендітну Ксеніну постать у весняному полі. «Дз-з!..» — тонко дзвенить у телеграфних дротах, в колечках заплетеного хрестом й укладеного калачиком на голові волосся, в торішній стерні, в забрунявілім і вже розпуклім гіллі бузьких лісів, заливаючи світ безконечними потоками велетенської сили. «Го-го-го!.. Ф'ю-у-у!..» — налітає порива-

ми, лопоче збитою назад шалінкою, крилатою птицею б'ється в подолку спідниці...

Швидко мчать по небу білі круглі хмари. Сонце сліпуче б'є в очі. Сірим, по обрійні вінця зорним полем перебігають з місця на місце малі й великі латкати тіні. Ліси то темніють, то знову стають світлі. На горбах струмить марево. Яскраво-блакитне небо розійшлося чотирма шляхами по білім світі — велике, просторе. Весь день повен вітряного руху, сонячного диму, весняного лункого гомону...

Вітер з півдня! І хочеться навстіж розкрити йому обійми! Стрункі ноги твердо тиснуть землю, а тугі незаймані груди — навстріч стихії! Ти дужа, і я — дужа! Життя біжить крок за кроком дорогою часу, і ось ще одна істота, розквітла Ксеня Кошель з Гряди, палко простягає руки навстріч своїй зорі.

«Весно моя сімнадцята, замай мене вітром! Куди скерувати кипучу силу зміцнілого тіла? Кому віддати дзвінке стукання палкого серця? В чий очах загасити іскри своїх синіх жагучих очей?..»

«Ш-ша-а!..» — затишує дівчину вітер, радісно в'ється круг стану, охолоджує палаючі щоки, шалено танцює в просторах, розносячи поклик дівочий. «Ш-ша-а!..» — стоголосо шепочуть і гнутья сонячні, в ніжно-зеленім, не дозрілим ще листі гаї, димиться в світлих туманах польська далина, загортається проти течії дрібна хвиля на Бузі, і ніби звідти, з розтопленого в сонці півдня, а не з Ксениних уст лине сюди на крилах вітру й струмить у косах, у вухах сонячно-чудовий мотив:

Було колись кохання,
І був то славний час!
Тоді любов носила
Аж попід небо нас!..

Вітре, сонцю! Яка ж бо вона хороша! Сірй короткий каптаник щільно обліг її стан. Вилиті з бронзи ноги — в короткохалевих чобітках. Спідничка у зборках, биндами обшита. На русявих косах шаліночка димом в'ється. І хто його знає — шалінка, чи небо, чи очі її найсиніші? На щоці зачорніла мушка (торік ледве було знати!), та сама мушечка, яку польські панянки люблять ліпити вуглем на лиці для прикраси. Та в панянок мушка — вуглем, а в Ксені — від матері. Брови метнулись, як крила в орла. І погляд орлиний! А шовкові уста геть опалив і розтріскав польовий жагун-вітер...

Ми мріяли, коха-а-ли!..
Кохатись присяга-а-ли!..
А соловейко тьоххав,
Все —«тьохх»! Та й —«тьохх»!.. Та й —«тьохх»!

За південним краєм Ксениного ячменю глинясто-камінний пагорб згинається до безводного, вкритого кременням і знесеним з поля намулом ярка, звідти в лице їй і вітру виринається бурхливий рокіт трактора. Незабаром і він сам показує очам трубу, потім основу, важко повзе на гору. За кермом горбиться у ватянці, мружачи проти вітру очі, Роман Дарій.

У Ксені завмирає серце. А шокам гаряче — загорілися тривожним, плямистим вогнем.

— Привіт новітнім ланковим!— кричить Роман, прикладаючи брудні пальці до шапки, як солдат, вітаючи офіцера.

— Що-о?..— Ксеня затулила одною рукою вухо під шалінкою, другою, болісно морщачись, злякано махає на ревучу машину.

Трактор зупиняється, клекоче парою. Нагнувшись, Роман щось чаклує на важелях, і машина, незадоволено фуркнувши, стишує голос, переходить на лагідне дідівське буркотіння.

— Співаєш?— усміхається Роман, не знімаючи рук з тремтячого керма.

— Співаю... А нарік зіжну свої співанки.

— Разом з пшеницею?

«І моєю любов'ю»,— думає дівчина, засинює хлопця звуженими радісними очима.

— Твоя ділянка?

— Божа...

— Завтра, відей, закультивуємо...

— Коли так, як сіяли ярину, не тратьте сили. Курилівських хлопців закличу.

— А що?

— Не сівба — сміховисько. Пляма на пляму лізе.

— Не моя вина, тут Фокій бродив,— усміхається Роман, розгублено дивиться на хмари.

— Аякже! Після біди винуватий завжди знайдеться!—

У Ксені в очах і на тонких, злих губах колюча усмішка.

— Яка ти!— оглядає Роман молоду ланкову, любиться.

— Яка ж?

— Сміліша стала. Підросла,— каже Роман, а думає: «Стала хороша».

— Я ще не вся тут. Зажди, урожай скосямо, тоді побачиш!

— Ага?..

— Умгу!..— кривиться Ксеня, ворушить устами незрозумілі слова.

— Що-о?— не розібрав він.

— Бувай здоров, от що!..— кричить Ксеня, сміється.

— Зачекай!..

— «Зачекай» завжди ззаду плететься!..

— Зажди, бо зараз як розверну машину!..— погрозово береться Роман за кермо. І є щось в його усмішці від теплої розораної землі й від весняного сонця.

— Ха-ха-ха!.. Куди твоїй машині до моїх бистрих ніг!..— лунко сипле Ксеня на вітер радісний сміх.

— Не віриш?..

— Ідь, їдь!.. Не марнуй нам державної нафти!..

Мотор знову заревів. Тракторист прощально махає їй рукою, включає швидкість. Трясучись та перевалюючись на горбовині з боку на бік, машина тане в полі, огортається маревом. Затихає її гудіння. Довкола знову лиш сонце й вітер.

Дівчина проводить трактор очима, поки він не зникає за обрієм. Уста її щасливо всміхаються. А очі смутні.

«Хороший Роман... Дуже хороший... А на двох не розділиш його!..»— думає вона.

А як Роман Дарій? Що він, краючи поле срібними плугами вдень, уночі, думає про двох красунь, які дарують йому при зустрічах ласкаві усмішки, веселі слова, гарячі багатозначні погляди? А може, готові віддати навіки й палкі серця?

Роман Дарій з матір'ю Мотриною жили на другій за конторою колгоспу вулиці. Зимового вітряного вечора 1935 року в хату без стуку ввалилися два жовніри. На порозі спинився вїйт в запорошенім снігом, розшитім візерунками кожусі. Без пояснень, без розмов жовніри стали робити обшук. Перекидали одяг у скрині, обшуквали ліжку, мисник. Шукаючи зброї чи хтозна-чого, старанно обстукали кінцями запотілих з морозу шабель вигнуті назовні від старості стіни вихолодженої хати. З-за образу святого Іллі, де, засиджені мухами, заплетені павутинням, зберігалися фамільні документи, витягли обтріпану, без верхньої палітурки книжечку.

— Що єст?— підсунув старший, з ластовинням на обличчі, жовнір старому Дарієві книжку під ніс, змружив світлі, прозорі очі.

— Книжка...— низав плечима господар хати.

— Проше читаць!— витиснув жовнір з-під білих красивих зубів два слова, перегорнув кілька листків, тонким, з металевою обручкою середнім пальцем тицьнув у пожовклий папір.

Старий Дарій мовчав. З печі, з купи шорсткого холодного лахміття малий Роман бачив, як дрібно-дрібно тремтить у батька опущена на груди голова і кінчики зів'ялих, посивілих вусів.

— Проше!..

— «Я бачив дивний сон... Немов передо мною... Безмірна та пуста і дика площина...»— почав був Дарій тихим, незнайомим голосом.

Глухий, невваженої сили удар кулаком у голову кинув Романового батька до скрині, другий знову поставив на місце. Біля печі вголос заплакала мати. Жовніри звеліли Дарієві одягатись. Блідий, наляканий вїт застібнув на ньому кожух. Мотрина подала шапку. Очима Дарій пошукав ще рукавиць, але, не бачачи їх, метнув мутний погляд на піч, на посинілого з холоду свого сина.

— Н-ну, Ромцю...— хрипко промовив він, силуючись усміхнутись. Але усміх загубився в зморшках змученого лица, від чого воно стало ще більш розгубленим і винуватим, і це було все, чим тато попрощався з сином. Різко-жалібно скрипнули двері — хатні й сінешні, — з-під порога влетів у хату клубок сивої морозяної пари. І батька не стало.

П'ять днів минуло в моторошно важкому дожиданні. На шостий Мотрину викликали до зборні. Звідти — розхристану, простоволосу, з посірілим обличчям — привели її сусіди — Пилип Штефа з дружиною.

— А-а, господарю мій!.. І на кого ж ти нас покинув?..— заголосила вона тяжким голосом, грімко впала грудьми й передчасно посивілою головою на скриню. Не відчуваючи тіла, зблідлий від хвилювання Роман скочив з печі, кинувся до матері. Але раптом розгублений погляд його стрільнув на руки діда Пилипа. І хлопчик каменем став на півдорозі, закусив ніжні уста, затремтів худими плечиками, вперше в житті паралізований смертельним жахом.

В граблистих, посинілих пальцях дід Пилип тримав батькову підгризену міллю з одного боку шапку.

На дев'ятий день справили по усопшому не своєю смертю Михайлові Дарію убогі поминки. За накритою білим грубополотним обруском скринією родичі і сусіди випили по чарці, закусили тим, що хто зніс. Василь Петрюк сп'янів, розм'як, розстебнув кожух і, схиливши пітне, пом'яте лице на руки, сплакнув по вірному товаришеві свого парубоцтва. Потім, оволодівши собою, схлипнув востаннє, витер долонею мокрі вуса, повів змовницькими очима спочатку по вікнах, далі по людях, стихшено вирік:

— Тепер нам, браточки, єдина надія — на Схід... За Збруч треба очима дивитись... Інакше — кінець...

Дев'яностодвохлітній Мільйон Шимчук, що давно вже оглух на обидва вуха, на цей раз почув Петрюкові слова, ствердив:

— А правда, Васильку... На червону Україну й Росію... Бо виморить шляхта село... До останньої хати. Надходить кінець світу!..

Дід перехрестився на спорожнену пляшку й теж двічі схлипнув.

Посиділи, погомоніли про свої злидні. Потім стали розходитись. Прощаючись останнім, Пилип Штефа від порога поманив пальцем Романа до себе і, коли насуплений хлопчик, зігнувши голову від ніяковості, підійшов, промовив поважно, по-батьківському:

— Ну, Ромку, тепер ти сам газда в дворі... Придивляйся, як і що... Слухайся маму... Вчися, як у полі треба, як у лісі... Нічого... Придивляйся...

Він хотів ще щось сказати, але тут його погляд ненароком упав на Романові чоботи — такі подерті, що не дати їм ради не те що дитячим, а й вправним шевським рукам... І старий запнувся на півслові, голосно ікнув. Зніковів від цього ікання. Плеснувши себе долонею по кожусі, легенько відштовхнув хлопця, з досадою крякнув, зігнувся. Дістав з-під лавки чоботята, забувши попрощатись, пішов з хати, обурено щось бурмочучи.

Зі смертю батька попелом безслідним розвіялось на всі боки короткочасне й убоге Романове дитинство.

...Хлопче-сирото, що ніколи не знатимеш батькового теплового крила, ласкаво-суророго його слова! Що жде тебе попереду? Порепані, кольору серпневої пересушеної землі босі ноження, наколені на стерні біля чужої худоби... Мізерно малі, круглі руки з задирками на пальчиках, що вже двигають важкі відра води... Запалене польовими вітрами

личко з розтрісканими, як дві перезрілі вишеньки, устами...

Спекотні, застелені димчатим маревом довгі дні над твоєю, в подертому кашкету голівкою. Оглушливі гromи, страшні блискавки... Потім дощ, що в одну хвилину руйнує спокій і лагову довкола й заливає все патьоками мутної води. А ти один, як билина, серед безмежного степу!.. Гартуйся, хлопче, мужній! Бо й майбутнє твоє — як ця грізна негода. «Вуечку, дайте закурити!..» І ось у роті перший полиновий смак недожованої чужої цигарки. Гірке, а здається — таке солодке пастушаче щастя!..

Перший нестерпно-образливий ремінець чужого батька по твоїй спині... Пішло сирітське життя знайомою стежкою вперед, побігло...

Поле рідне, пастушкове, сирітське!.. Скільки з тебе вийшло лицарів великого людського духу, славних синів народу! Пісню б тобі проспівати в подяку, скласти б земну прекрасну молитву!..

Село не загинуло. Михайло Дарій був останньою жертвою польської шовіністичної дефензиви. На тім місці, де за панським садом розстріляли Романового батька, вересневого ласкаво-тихого ранку став блискучо-чорний радянський танк. Навколо дива-машини з'юрмилася грядівська роззяворота дітвора. Не по літах підрослий Роман Дарій в старенькім подертім килтаріку й ще татовім суконнім порванім капелюсі стояв позад усіх і дивився зачарованими очима на дивну машину.

Біля танка походжали червоноармійці. Рудуватий лейтенант в короткім хромовику, спершись ліктем на крило машини, мружив до дітей лукаві усміхнені очі, закликав:

— А хто тут є, «прошу паненят», сміливий сісти зі мною в люк? Стрільнемо, кирпатий?.. Ану, хто?..

І коли мужицькі діти, підштовхуючи одне одного, наближались, лейтенант несподівано відривався від машини, хапав найменшенького, забрудненого вчорашньою і сьогоднішньою кашею пузанця, волік за собою. Дітвора, шелеснувши назад, захоплено виляскувала різноголосим реготом. А бранець, засунувши пальця в рот, впирався, витріщав на машину налякані очиці й бозна-звідки взятим басом тягнув:

— Ая-я!..

— Ти їдеш, ти!.. І більше ніхто!.. — стверджував лейтенант.

Бійці сміялись.

Вернувся Роман додому заворожений. Грізний, гордий силою своєю, вперше бачений радянський танк стояв у хлопця перед очима, в селі гуло свято. Одні ділили землю, інші розтягали з фільварку панське майно, а Роман давав собі клятву: з радянськими військами, які вигнали з села батькових убивць, піде він на край світу.

Слабосила маленька дитяча клятва... Та часом стає вона дороговказом на все твоє життя.

Війська пішли, залишивши в хлопцевих вухах гул машин навіки. Далі — війна. Окупація. Визволення. Служба в Радянській Армії, — звісно ж, танкістом. Потім повернення в рідне село — трактористом...

Від смерті батька до служби в Радянській Армії і від служби до праці в рідному колгоспі ріс і міцнів вольовий характер вдовиного сина. Село полюбило працьовитого, усміхненого парубійка за тягу до книжок, пошану до матері й старших, за надбану не по літах самостійність.

Знайомство з Ксенею, а незабаром і з Любою двома сліпучо-ясними променями пронизало з різних боків Романове серце й схрестилось там. Обидві були милі йому, обидві хороші. Зустрічаючись з Любою Шатровою, відчував юнак у серці лоскотливий, приємний холодок, опалений її чорними жагучими очима, ніяковів, заїкався словом... Лякала хлопця його малописьменність перед Любиною вищою освітою. Після того зимового вечора, в який Люба поцілувала його біля обмерзлої криниці, голова в Романа запаморочилась... Став сміливіший в розмовах з нею, впевненіший. Але варто було дівчині хоч злегка зсупити чорні дугасті брови, хлопець негайно шанобливо відступався від неї, з гіркістю відчуваючи чималу різницю. З Ксенею Кошель мався легше. Вважав Роман її ще дитиною, підлітком. Дуже кортіло жартувати з нею, зачіпати словом, рухом, а потім милуватися нишком з того, як сердито тремтять тонкі її уста і ямочки на круглих щоках, гарячими сльозами дитячої образи наливаються кринички бездонно-синіх очей. Два личка дівочих злилися в уяві хлопця в прекрасний цілісний образ. І поки що дуже добре було його серцю з цим образом.

Хіба міг він знати, через які нездоланні прірви, на які круті висоти поведе його й обох дівчат у майбутньому це сьогодні ласкаве, радісне, як перший промінь ранкового сонця, почуття?

Перегнавши трактора з-над яру під ліс, Роман передав кермо напарникові — низькорослому, кирпатову Андрієві Гнатюку, пішов під дерева спочити після безсонної ночі.

Сонце стало на полудень. Під кушем густої ліщини, з піджовклями насподі листками, розстелив виворотом назовні засмальцьований каптан, ліг навзнік в шорстку запалену траву. В глибині лісу видзвонювали птиці. По блідо-блакитному небу пливли дві хмарки. Зліва на напів-засохлій березі без угаву скреготала, повертаючись сюди розкішним хвостом, то боком, то верткою з зіркатими гудзиками круглих очиць голівкою жовта пишна птиця. З поля тягло жаром нагрітої землі, сумовито-терпкими пахощами зів'ялих квітів. По відкинутій набік руці хутко пробіг, лоскочучи волосся, велетенський мурах-коваль, пропав у траві. Біля вуха ще щось шаруділо: зупиниться, вижде, потім, обережно чеберяючи малесенькими ніжками, посувається далі... Роман став дрімати.

Буває момент, коли тіло ще не заснуло, але вже зробилося в'ялим, безвладним, свідомість ще не залишила грань дійсності, але й не поринула в міцне забуття. Тоді оточуюче середовище змішується з сновидінням. Вчувається ніколи не чує, звijaється не бачене ніде.

Дивні вставали перед стомленим трактористом картини. Ніби бачив білі міста на тригорах... розквітлі сади... шумливі потоки... горбаті мости через них... Широкі запилужені шляхи з рядками беріз обабіч вливалися в лазурові степові далі. Вчувалися далекі голоси, милі, забуті гомони...

Хотілося йому до тих казкових невідомих міст, на шляхи, між кипучі хвилі вод. Бажав окликати когось: «Гей, гей! Аго-ов!» Груди юнака високо здіймалися. Серце швидко билось, прагнуло вперед...

Прокинувся і, не знаючи, довго спав чи ні, з дуже ясною свідомістю зрозумів, що поруч з'явилось щось стороннє. Не розплющуючи очей, намагаючись не рухатись, прислухався. Поблизу, на тім боці кущів ліщини, чулися чоловічі стишені голоси. Розмовляли двоє.

- Буланій вернувся? — питався перший.
- Через два дні, — була хрипка відповідь.
- А Курінний?..
- В роботі.
- Де?
- Не знаю...

— З штахеткою¹ тільки ви прийшли?

— В лісі ще є люди.

— Хлопці?

— Всі, кого треба...

— Пильнуйтеся... Тут — кордони!..

— Маєм документи й очі.

Коротка мовчанка — шерхіт сірником по пачці. І знову:

— Тепер коли маю вас чекати?

— Як пришло.

— Вночі відходите чи зараз?

— Наша воля. Хмара наказував людей кликати.

— Добре... Але трудно йдуть...

— Як слово не помагає, ніж є для того!..

— Так...

— А так... Н-ну!..

— З богом!..

Хруснула гілка, почувлися кроки двох пар ніг. І в лісі стихло.

Роман обережно розплющив очі, підвів голову. Перший голос здався йому на диво знайомим. Витер на виду піт. Намагаючись стримати тремтіння рук, глянув між листям у той бік.

Зелена рухома гуща гойдалася під вітром туди-сюди, надійно ховаючи свою таємницю.

— Проспав ти, Романе, все царство небесне!..— зустрів його сліпучо-білою усмішкою на вимазанім мазутом і пилюгою обличчі Андрій Гнатюк, заглушуючи мотор і зіскакуючи з трактора, коли той вернувся на поле.

— Що є?

— Агрономка приходила.

Кров приливає Романові до скронь, досада на самого себе зводить осмалені вітром губи в складену гармошку. Він нишком стежить за напарником: чи не обманує, не глузує?.. Здається, ні... Відкидаючи кожух, вдаючи байдужого, Роман питає:

— Знову духу давала?..— він ще не забув армійського лексикона.

— Н-ні,— каже Андрій, дивлячись в бік села.— Посто-яла трошки та й пішла. Он лиш маячиться!

З-під дашка долоні Роман бачить під горбом, між попельястих пшениць, сіру Любину сукню, білу хустину. Ледве помітна постать тремтить в мареві, зливається з полем.

¹ Штахетка — естафета.

— Сьогодні, казала, вже не прийде... В район викликають,— задумано відказує напарник, не спускаючи очей з мерехтливого горба.

— Сідай на причіп! Роззявився, дідько б його взяв, а мотор товче! Перепалимо нафту, коліньми будеш орати!— кричить раптом Роман, чортом лізе в кабінку.

— Тю, дурний! Що, мені й подивитися на неї не можна?— дивується Андрій, ідучи назад. І чомусь лукаво всміхається про себе.

«Чий же то голос чув я у лісі?»— думає Роман, трясучись на сидінні машини. Але перед очима в нього на сірій мерехтливій ріллі — обличчя Люби.

10

Відчервонів, відсинів ряст. Лісами війнули нові квітки — конвалії, фіалки, здрасьть, а прибузькими лугами — жовтаста кульбаба, черевички, ковалики, дзвіночки. Село потемніло від буйнопінного моря зелені. З ранку до вечора усі в полі, усі пахнуть вітрами, ріллею і запилюжені й чорні, як цигани. Включить рахівник Годлевський приймач в кабінеті голови, і гуде він цілий день чотирма репродукторами на стовпах в безлюдну Гряду, як в порожню бочку. Зате як настане вечір, а за ним — солов'їна, росяна ніч, глухнуть і рупори за піснями...

Обсіялися швидко. Першість по ранніх і пізніх культурах взяла друга бригада, а в ній ланки Василини Ватрашко й Ксенії Кошель. На тім тижні йшла Марія Кошель до крамниці. Саме минала сільську Раду, як її окликнули:

— Маріє! Молодице!..

Оглянулась. На порозі хати закурював голова сільради Антін Верша, закликав її гострим, обкуреним пальцем.

— Як живе, Кошелихо, як здоров'ячко?

— Спасибі...

— Ну, як робота? За що на Радянську владу гніваєтесь?

— Що ви, голово!.. Слава богу! Аби так довіку!..— Марія опускала очі додолу, бгала зморщеними пальцями френзлі великої накинутої на плечі хустки.

— Ну-но... То жартую... А коли справді скарга, заглядайте. Підможемо...

— Спасибі, голово...

Помовчали. Верша закурював помалу, Марію не відпускав. В допитливих примружених очах ховав голова

сільради якусь новину для жінки. Дрібно сік жовтими, рідкими зубами краєць папірця. Мовчав. Черкнув сірником, затягся двічі і — кивком голови:

— Зайдіть-но до сільради...

У першій кімнаті сиділи два виконавці. В кабінеті голови не було нікого. Верша відімкнув шафу, зняв з полицки пачку шойно привезених з райцентру газет. Витяг одну, районну. Стоячи, помалу вичитав Марії:

«За поданням виконкому Грядівської сільської Ради та правління сільськогосподарської артілі «Ленінський шлях», за дострокове і високоякісне виконання плану посівних робіт заносяться на районну Дошку пошани:

1. Кошель Ксенія Тихонівна, ланкова...»

Марія вухам своїм не повірила!.. Верша обернув газету першою сторінкою до неї:

— А от і портрет...

В його голосі забринів усміх чи прихована іронія.

Ксеня, викапана донька її, з чорною цяткою на щоці, дивилася з паперу на свою маму, задиристо й насмішкувато зморщивши тонкі губи, як бувало в дитинстві, коли збиралася попустувати.

Погомонівши трохи, Марія вклонилась голові, вийшла. Верша провів її неясним, потьмареним поглядом.

Через ту газету не пішла Марія наступного дня на роботу. Від хвилювання в жінки розболілася голова, закололо в серці... Сільський листоноша, ущемивши інтереси двох передплатників, подарував їй аж два номери, і вона заховала один у скриню, між документами й грошима, другий прибила на стіні, під портретом Леніна... Коли тяглася з молотком і цвяхами до того місця, дрібно дрижали в матері зморщені, висушені роботою руки, боліли з напруження кістки пліч. Молоток ніяк не попадав по цвяшкові, лиш по пальцях, і вона тихо постогнувала від болю і щастя... Вернувшись з поля, Ксеня почервоніла й хотіла зірвати портрет. Але Марія склала перед донькою, як до молитви, руки і, часто кліпаючи очима, жалібно впросила не чіпати його хоч з тиждень. За вбогістю і вічними переїздами ніколи не було в Кошелів фамільної фотографії. А тут — така!..

Сусіди її поздоровляли. «Ото донька у Марії, ото робітниця!..» — так і шелестіло за Кошеліхою з садів і порогів хат вкупі з вітром і листям, коли йшла селом, і вона переможно несла передчасно посивілу голову, хмільна від щастя, як від вина.

Подружок у Ксені насялося півсела; в неділю хата не вміщає. Депутат Журяк розмовляє якось з матір'ю півгодина. Секретар Москаленко був у них у хаті... А конторський їздовий Микола Проць перестрів якось її в гурті молодич, як верталися з роботи, притримав виїзних кобил і, видимаючи щоки, гукнув на все поле, аж бригада почула:

— Ма-мунь-ко!.. Добре, що вас завидів!.. Лагодьте скорше гарбузи та біліть хату! Приймака для вашої Ксені правління шукає! Як дасть бог весілля, ото полигаємо бурячаночки!..

Марія невміло ховала радість з очей у подолок спідниці, а люди бачили — палає вдовиця від щастя. Удома вона вибирала зручну хвилину, щоб порозмовляти з донькою і на цю тему. Взагалі хотілося матері поучати її напутнім словом (ледве ж сімнадцять зазеленіло дитині!..). Але Ксеня відмахувалася обома руками, зайнята полем, нарадами, громадськими дорученнями. Несло життя її вперед, як дубовий лист по Бузі!.. І мати тільки зітхала переповненими від радості грудьми вслід доньці, не встигаючи старими, виплаканими очима водити за нею.

За здобуття першості в соціалістичному змаганні на весняній сівбі бригадира другої рільничої бригади Авдюка Кифора правління колгоспу преміювало двотижневою півторкою в один з карпатських санаторіїв.

Коли шофер, що відвозив колгоспника, повернув машину назад, старого Авдюка заставили зробити ряд процедур. Насамперед зняли перепалену всіма грядівськими сонцями сорочку, що ще пахла ріллею, запропонували вмитися, причесатись. Потім одягли в розкішний бухарський халат. На голову нап'яли вишиту золотом узбецьку тубетейку. На ноги підбрали (такі підбрали) лосеві пантофлі, розміру ступні царя Петра Великого, які тут же й трісли на рубцях, визволивши скарлючені пальці. Зоставшись сам, Кифір глянув у дзеркало, і на обличчі колгоспника заляк вираз подиву й розгубленості... Замість колишнього, зчорнілого в роботі й думках лісового пастуха, замість засмаглого бригадира «Ленінського шляху», з дзеркала на Авдюка вусатим двійником дивився власний його пан-дука Войнацький!

Був би на місці Авдюка Проць Микола, людина такої веселої душі, як березневий вітер, він би нагоди посміятися з пана не минув!.. Сів би проти дзеркала боком, закинув ногу на ногу, закурив би люльку і, підіймаючи кінцем

палиці панову опущену додолу голову, його ж, Войнацького, голосом заревів би панові на роботу: «Чого надувся? Ану, бидло, до гною!» Але Кифір був людина інакша. Розсмакувавши зерно, кінь солому їсти не хоче. Пізнавши волю, не міг Авдюк навіть у дзеркалі стерпіти панської твар. Плюнувши на скло, потім рукавом стерши слину і знову плюнувши на підлогу, він вибрався з бухарського халата й поліз назад у свої штани...

Жалкуючи колгоспних грошей, страчених на путівку, шість днів стійко терпів Авдюк санаторний режим. Лежав на найгарячішому сонці догори черевом. Пив з серцем воду від серця. Незграбно жестикулюючи, ніби збирався злетіти в небо, як журавель з гнізда, робив на спортмайданчику фізкультурні вправи... Потім, якимось удосвіта, коли далека від нього його бригада, весело перегукуючись, саме бігла стежками в рожеве поле, він, зачувши в серці смертельну нудьгу за працею, сховав під матрац бухарський халат, пантофлі, узбецьку тубетейку та й через день був уже в Гряді.

Порозмовлявши з Кифором про причину його дострокового повернення з санаторію, Микола Проць узяв бригадира під надійний захист.

— Санаторій, бола б його з'їла...— з обуренням морщачи гострого носа, жалівся він людям.— Хіба в тім санаторію є для нашого Кифора підходящий харч! Йому дають на снідання білу френзолку з маслом і медом та скляночку шоколадної кави, а Кифір жадає чотири фунти чорного хліба і піввінка гіркої цибулі... Йому, прошу вас, наливають в обід тарілку курячого бульйону, а той — гвалт!— волає макітру Парасчиного борщу... Товариші, та це ж глум!.. Послали такого двигуна внутрішнього згорання в санаторій! Додумалися!.. Віддати ситого колгоспного жеребця, а назад вернути суху осібницьку шкапу!.. Ге-ге-гей!.. Нема дурних! Ми його самі вже якось полікуємо; слава богу, ковбаса в людей є, та й первак ще не весь допитий... Санаторій, бола б йому в пупець!..

Його самого недавно призначили тимчасово завгоспом. Причин було кілька: занедужав дід Пилип (застудив на сівбі ревматичні ноги, що, поринаючи колись у студений грудневий Збруч, носили на цей бік «Правду», і як ножем відняло). Про інші варто розказати докладніш.

В розпал польових робіт, коли строки вже сходили, а незасіяної землі було ще багато, покинув Микола Проць виїзних кобил на руки старшому конюхові, а сам з сусідою

Гринем став до резервної сівалки. Синок Гриня — Богданчик — коней поганяє, Гринь біля керма, Проць — за сошниками. На передку сівалки — дощечка. На ній Любиною рукою — чіткий напис:

ЗАСІВАТИ ЩОДНЯ НЕ МЕНШЕ 200% ПЛАНУ

Цим Проць досягав двоякої вигоди: викликав інших сівачів на змагання і, зачислюючи себе до конторського штату, на ділі доводив, що й конторники не білоручки. І все було б добре. Та треба ж так зійтися подіям в часі, щоб саме тоді, як на сівачах і конях уже виступав третій піт, шляхом вертався з Гряди до райцентру бухгалтер райвідділу сільського господарства Момсик. Бухгалтер, як усі: трошки лисий, повненький, в окулярах. Трохи зазнайка. І ось, як тільки він порівнявся з сівачами, що виходили на край, в задку бухгалтерської брички щось хрюкнуло. Чуйний до звуків, як і до всього на світі, злинялий від сонця і хмурий Проць машинально підвів брови. До його свідомості ще нічого не дійшло. Але тут з розв'язаного мішка показалися спочатку білі ратиці, потім — рожева мордочка з клапастими вухами, і на землю, спиною вниз, випав шестимісячний підсвинок. Брикнувся, кувікнув і, волочачи за собою шнурок, став утікати.

— Три-май-те!..— гукнув Момсик, зіскакуючи з візка й дрібно тупцюючи тонкими ногами, що підпирали великий живіт, за втікачем. Раді прислужитися представникові району, Гринь з сином побігли перехватити. Проць зостався при конях.

— Гриню!— скрикнув він боляче.

Гринь, відбігши, спинився.

— Що сталося?

— Зажди-но!— підійшов Проць.— Бачиш?

Стишивши голос до шепоту, Проць показував пальцем на порося, витріщував у подиві блискучі очі.

— Ну?

— Зажди... Ти знаєш... Це поросятко з нашої ферми!

— Не може бути!

— Мамкою присягаюсь, сусідо!— яро заклявся Проць і дрібно перехрестився.— Чорненька плямка під животом має бути, і кулочко в носі! Ми те паця на кнура лагодили. Куди він його везе?

Проць стривожився. Кмітливого колгоспника освітив такий здогад: «Чи не Годлевський підсвинка виписав?»

Момсик — бухгалтер, і Годлевський — бухгалтер. Районне начальство приїхало, а периферійне й підлабузнилось».

Не довго роздумуючи, Проць навшпиньках підійшов до Момсика. Той уже упіймав поросю, лагодився тягти до воза.

— Гей! Прошу пана!..— гукнув Проць ще здала, потім поправився.— Насмілюся спитати товариша бухгалтера!..— колгоспник через силу всміхнувся.

— Слухаю вас...— Момсик у півбока повернув рожеву голову на ситій шиї.

— Ото поросятко...— шанобливо зігнувся Проць.— Насмілюся... Де ви його взяли?

— А що?

— Маленький інтерес... Купили десь чи самі вигодували?

Коли б Момсик не набундючився, як індик серед курей, не розігралася б на полі трагедія. Але бухгалтер лиш оком гордим повів на запилуженого колгоспника і, не вважаючи за потрібне відповісти, схопив підсвинка за ногу, потяг по ріллі до воза. Порося несамовито заверещало.

Проця ніби окропом ошпарило таке некультурне поведення з колгоспною твариною. Момсикова зухвалість розсердила шевця. Не чуючи землі, підбіг ззаду і ловко підставив Момсикові ногу. Дебелий бухгалтер гепнувся на ріллю, аж у сівалці щось задудніло...

— Ти — кого? Ко-го!..— зриваючись на ноги, гукнув червоний, з вимазаною пикою Момсик і схопив відступаючого низькорослого шевця за барки. Здавлений за горло, швець встиг тилом долоні зачепити бухгалтера по шиї. Момсик мацнув шевця по носі. З хитро зморщеного, завжди веселого Процевого носа закапала невинна кров...

— Що ви робите, люди добрі!.. Без рук!.. Битися не дам!..— підбіг наляканий Гринь, щоб розчепити вояків. Зробити це велетневі Гриню було легко: бухгалтер і Проць вільно вмещалися на Гринєвих плечах.

Спішив Гринь розбороняти воюючих... А добіг, і щось невідоме, попри Гринєву волю, підняло його руки догори, опустило їх ззаду на Момсика й делікатно обняло бухгалтерове черево посередині. Брикнувся Момсик сюди-туди й опинився в міцних лещатах.

Почувши волю, Проць відступився на крок, сплюнув у кулаки та й давай хрестити та благословляти Момсика по чім любо, а найбільше по чванливих губах, аж поки і в того зачервонілася на виду праведна юшка...

— Сюди-и!.. Злодії!..— страшно заверещав Проць злим, дзвінким голосом на все поле.

Почувши слово «злодії», бухгалтер смертельно напружився, визволився з Гриневих обіймів, кинувся до брички. Проць шулікою клював його ззаду, приговорюючи:

— Аво, злодюгу ввіймали! В білий день поросята в нашім колгоспі крав! Так тяжко працюємо, так трудимось для загального добра, а тут грабують у білий день! Тікай, тікай, ми й на тім світі знайдемо! А-тю-лю-лю-у! Ф'ю-у-іть!..

Свиснув Проць вже біля брички. Бухгалтерська коняка, злякавшись Миколиного розбійницького вереску, злегка підняла куцого хвоста, вдарила копитом по шляху,— тільки курява встала за нею. Момсик побіг до лісу. Порося — до Гряди. Гринь, схопившись руками за череву, лякав коней голосним реготом... Проць дріботів худими ногами за втікачем, на всі легені гукав:

— Товариші-і!.. Переймайте порушника нашого статуту!.. Забігайте від району і не пускайте до лісу!.. Ловіть його за дишля!.. Та буком злодія, буком по ребрах!.. Щоб забув до Гряди в об'їзд і навпрошки дорогу!.. Шляк би порушника трафив!..

Нічого не розуміючи, бачачи лише, що один, увібравши голову в плечі, тікає, а другий, вимахуючи орчиком, доганяє, колгоспники, покидавши роботу, бігли навперейми. Та, розпізнавши, що драпає сам бухгалтер райсільгоспвідділу, а переслідує штукар Проць, зупинилися, не наслідуючись виконати Миколину пропозицію. За кілька хвилин Момсик сховався в лісі.

Підсвинка Проць по заході сонця власноручно відігнав на ферму. Потім пішов до школи, виклав усю історію Журяку, пізніш — Петрюку. Не зупиняючись на цьому, того ж вечора написав дописа до районної газети. Бійку, звичайно, дипломатично обійшов.

Прочитав листа редактор і проявив власну ініціативу, — виготував у Львові кліше — колоритний портрет порушника статуту. В недільному номері повеселили читача.

Через два тижні після того, як занедужав дід Пилип, правління, поміркувавши трохи, призначило Миколу Проця тимчасово виконуючим обов'язки завгоспа.

Зустрів Микола Проць нове діло із захопленням. Однак вже на третій день лягли під бистрими, циганської чорноти й лукавості очима зморшки стурбованості та клопоту. Усім палким серцем поринув колгоспник в артільне госпо-

дарство, забувши про сон, їжу, навіть любиму дружину Фросю. Який уже трудолюб Василь Петрюк, а перемахав його Микола скоро в питаннях оперативності і особливо зовнішніх стосунків з іншими артілями.

За три тижні посівної кампанії схмурнів, злиняв молодий завгосп, «прошу вас красенько», жаль було дивитись. Зате як пішли справи! Звечора вручивши бригадирам наряди й розподіливши між собою обов'язки на завтра, Петрюк і Проць з зорею розходилися в різні кінці. Голова здебільшого їхав у поле, завгосп заставався на господарстві. І поки Петрюк повертався, встигав Проць зустріти голову якоюсь новиною. Виросла довкола колгоспного двору нова огорожа. Забуяли під вікнами контори пишні квітники. Дитячі ясла — новину сільську — обладнав Микола за всіма охматдитівськими правилами. На фермах — порядок... Проїшовся якось завгосп селом, списав щось у зошит. Щез на добу в лісництві, а потім привіз хворосту й перед Першим травня цим хворостом підновив колгоспним вдовам трухляві тини. Втрутився в справу сільської Ради, і незабаром на всіх хатах колгоспників з'явилися номери, а вулиці дістали нові назви.

— Що то за імена, прошу товаришів? Ями, Баюри, Багна?.. То за панів польських лежали перед трудящими людьми ями та баюри, а зараз рівні в усі боки стеляться гостинці!.. — обурювався завгосп на пленумі сільради і домігся рішення про перейменування вулиць. Більшість їх охрестив сам завгосп: Жовтнева, Вереснева, Травнева, Весняна, — хороші імена. Колгоспники прибивали таблички на рогах хат, а Проць пояснював:

— Не дивуйтеся, товариші, що сільрада й правління винесли таке рішення, бо всі дороги, які ми сьогодні посправляли, ведуть просто до комунізму. А раз так, то маємо зближати село Гряду до міста Селограда... Зимом електрику й радіо пустили, зараз вулиці на львівський манір переробляємо, а восени, прошу вас, панелі будемо прокладати. Гадаю, ніхто не скаже напроти, якби в жнива від контори до таборів трамвай дзеленькав з станціями в Дубині й коло хати Андрієшкової Маланки! — усміхався він у чорний вус.

Ледарі поховалися від нового завгоспа в усі діри, як від kota — сірі миші. Та зіркий Проць люто витрясав їх звідти, витягав за руки — мирові на очі, пік злим, немилосердним сміхом. Ліки були добрі, бо лікар сам колись хворів

на подібну слабкість і досконало знав, якої кому кольки треба.

За короткий час завгосп добре освоївся у новім ділі, багато зробив, чимало сам навчився. Єдине, що Миколі не давалося,— це солідним бути й службову строгість на лице напускати. Часто Люба Шатрова, що не могла без усмішки дивитися на Проця, спостерігала таку картину. У клубі збори йдуть. Оратори міняються, вода п'ється, оплески шумлять... А завгосп «Ленінського шляху» забрався у найтемніший куток, усівся між молодиць, стиснувши їх неймовірно, і, пригнувши малу свою голову, щоб менше його бачили, поблискує чорними очима, крутить до жінок знадливі вуса та шепітком ляси точить:

— Поженилися собі, прошу вас, дівочки, двоє куцоносих... Вона — ланкова з Галичини, а він — тракторист з Полтави... Те-е-ек... От він збирається до Львова, а вона просить: «Купи мені, Йванку, черевички, бо-м боса!..» — «Добре, моя рибко дніпрова!..» Ну, приїжджає той до міста. Те-ек... В крамницях — якого хочеш добра!.. Лиш би дзенькало в калитці!.. Став він ходити, взуття шукає... «Чи нема у вас, товариші, черевиків на жінку, марки «Бомбоса»..?» — «Нема,— відповідають торговці,— і не знаємо, чи й будуть: марка не радянська!..» Вертається той назад: «Але ж загадала, Марічко, собі взуття!.. Весь Львів збродив, а ніде нема отих американських черевиків «Бомбоса».

Молодички делікатно сміються у білі хустинки, а Микола — щип-щип якусь гарненьку за ногу босу...

Так, за врятоване порося, за веселість, а найбільше за кмітливість, трудолюбство, відданість рідному колгоспові припав Проць-завгосп грядівцям до душі за одну зелену весну.

11

Успішне проведення весняних польових робіт було першою перемогою молодого партійної організації колгоспу «Ленінський шлях». Другою стало — будівництво хати багатодітній Маланці Андріешко.

Треба віддати належне — першим виявив ініціативу і взяв на себе більшість господарських турбот у справі Василь Петрюк. Давно вже стара хата Маланки Андріешко більмом заступала йому світ. На артільних фермах з кролячою плодючістю котилися в цей вельми урожайний рік

кучеряві овечки, добавлялося крикливих поросят, телят, птиці, поля зазеленілися густим вруном хлібів. Село ясніло новими містками, вимощеними дорогами, шуміло зеленими садами, квітниками. А хата свинарки Маланки стриміла за селом, недалеко ферм, прогнилим солом'яним верхом та кривобокими стінами, як старчиха серед шляху, наганяла на Петрюка нудьгу. Маланка була колгоспницею, а Петрюк — головою цього колгоспу.

«Що ти гадаєш, комуністе Василю, яке було б твоє лице, якби хату Маланки Андрієшко побачив товариш Ленін?» — вперто нашіпував йому хтось ночами на вухо перед тим, як мав заснути, і він знав, що то говорить невідчепна його совість.

Товариш Ленін не бачив Маланчиної хати, але Петрюкове обличчя навіть у п'ятні ніяковіло.

Саме наставала перерва між посівними й збиральними роботами. Звільнялися десятки робочих рук. Це сприяло справі. Однак постало питання: на які кошти будувати? Силами колгоспу? Це приведе до перевитрати трудоднів. Віднести будівництво на рахунок Андрієшко? За п'ять років не розплатиться вдовиця.

А хата обвалювалась. Особливо помітно це стало тепер, повесні. І не тільки тому, що ще більше розчепірились і вгнулись стіни й облізла стріха, а тому, що в артілі засірили етернітними дахами корівник і конюшня, змінився одяг на людях, розійшлися зморшки на чолах; забувалась, затиралася помалу до найменшого кривавого сліду і в далекій Гряді тяжка війна.

Міркували, радилися. Якось у п'ятницю відбулися в школі партійні збори з другим пунктом порядку денного — про хату Андрієшко М.П. А наступного дня забіліли на воротях кожного двору прямокутниками паперу закличні слова:

«С т і й! П р о ч и т а й!

Товаришу колгоспнику! Партійна організація артілі «Ленінський шлях» запрошує вас на урочисте закладення фундаменту нової хати кращій колгоспниці нашої артілі тов. Андрієшко М. П., яке відбудеться в неділю, о 10-й годині ранку, в кінці вулиці Жовтневої».

В неділю на світанку прошелестів над селом теплий мачкуватий дощик. Зі сходом сонця випогодилося. Запахло цвітом, вологою.

Після десятої на майданчик біля колишньої розваленої корчми в запущеному вишневому садку зібралися з відрами й лопатами сільські комуністи, комсомольці, бригадири з дружинами. В старенькій кофтині, у білій, пов'язаній над самими очима косинці й боса — готова до роботи — прийшла агроном Люба Шатрова. З нею кирпатенька, у веснянках вчителька Ганна Оксамитенко, недавно переведена в Гряди з Золочівського району. Покуривши, Журяк очима підрахував добровольців. Чотирнадцять...

— Не так багато, але для початку й це добре,— констатував він, зітхнувши.

Газдиня майбутньої хати Маланка Андрієшко в старій потертій свитці тулилася до людей: не гасла на її устах щаслива усмішка.

Пішли на місце будівництва. Розпланували основу хати — фундамент. Василь Петрюк розстібнув комірць сорочки, сплюнув на руки і, взявши лопату, весело — до Маланки:

— Хоч тебе, боже, й нема, але поможи, боже, як люди кажуть!

Голова колгоспу першим устроїв лопату в землю, де мала бути яма на заміс.

Опівдні Микола Проць витер на лобі піт, попросився на півгодини додому. У своїй хаті затримався хвилин з десять, потім з повеселілими очима вийшов за ворота. Змінивши маршрут, рушив до церкви. На паперті зняв суконного капелюха, міцно стиснувши уста, зайшов досередини.

У церкві — мерехтливе світло свічок, теплий дух сотні зіпрілих тіл, урочиста тиша. Гулко летять в порожняву співучо-тягучі голоси. З високих вузьких вікон з павутиною по кутках на лики святих неясне цідиться світло.

Переступаючи з ноги на ногу, як обгородований кінь, Проць уважно оглянув богомольців, приблизно підрахував. Перед закінченням служби, хрестячись, вийшов навшпиньках надвір. Строго зиркнувши на старого дзвонаря, що мирно дрімав на лавці під вишнею, з спритністю кішки поліз по сходах на дзвіницю.

І раптом у святкову тишу сонячного села увірвалися неадекватні дзвони. З церкви на зелене подвір'я вивалився святковий люд. Дід Пилип — білий і схудлий після хвороби, як залежана під каменем трава,— саме проходив вулицею. Зачувши гамір, глянув на церкву, здивований підійшов.

Перед дверима дзвіниці юрмилися прихожани. Задирали голови догори, слухаючи дзвона, стривожено озиралися на село, шукаючи пожежі. Проснувшись, дзвонар метнувся на дзвіницю. Проць зупинив дзвони й виглянув у вікно.

— Люди добрі! Православні і християни!— скинувши капелюха, почав він дзвінком, високим голосом.— Дозвольте сказати вам пару простих слів! Не про себе буду говорити, лиш про наші громадські гаразди. От ви зараз з святої церкви вийшли і, помолившись богу нашому Ісусу Христу,— Проць розмашисто перехрестився,— трохи гріхів скинули з тяжких пліч. Добре вам, що сонечко над головами світить, і душі ваші чистіші, і на світі мир... Ідете зараз до своїх хат, де вас чекають робота й слухняні дітки...

«Куди він клинці б'є?»— подумав дід Пилип, потерпаючи, щоб Проць якоюсь штукою не покоробив релігійні почуття віруючих. Протиснувся крізь юрбу жінок уперед.

— Але чи всі серед нас сьогодні можуть возрадуватися богу?— поглянувши вниз на сотню голів, перескочив Проць на вищу ноту.— Ні, православні і християни, не всі. Подумаймо при святі хоч би про ту вдовицю Андрієшкову Маланку, що багато діток має. Жие вона, як усі знають, в такій хаті, що, прошу вас, дивитися на неї не мож...

Микола передихнув, стер рясний піт з повислого над натовпом носа, знову втопив потьмарені очі в північне надлісне небо:

— І от, помолившись разом з вами та дочекавшись кінця служби божої, я зізвав вас сюди, за що прошу вибачати, і хочу спитатися! Люди добрі, чи дозволимо, щоб Маланчина хата завалилася? Я слухаю вас, і знайте, що й бог вас у цім важкім питанні слухає!

Проць замовк, глянув униз. Не дожидаючи відповіді, повів свою співомовку на ще вищій ладу:

— Ви мовчите, і я мовчу, бо що можемо сказати? Але як завгосп, що б я хотів порадити... Пару днів назад зголосилися по добрій волі кілька сільських людей миром ту хату Маланці звести. Колгосп матер'ял дає, а правління — коней, або, як сказати,— тяглову силу. Потрібні лиш людські руки. Одному робити — віку не хватить, громадою — забавки! Поможімо ж Маланці кожний жменькою суспільної сили...

«А добре петлює, мама б йому мордувала!»— захоплено подумав дід Филип і, зробивши ще один крок вперед, наступив якійсь молодиці на порепану п'яту.

— Отже, як завгосп ваш, кажу й прошу: гайда, кинемо по жмені землі кожний Маланці на хату! В неділю робити гріх, але тільки до полудня... І знову ж — що робити? Красти й на буднім дні не можна, а на сиріт скинутися в неділю прощається! Бог!— підняв Микола пальця і очі до неба.— Бог нашу працю побачить і скаже: «Добре діло зробили товариші православні й християни!..» На цім слові буду кінчати й поведу вас зараз на те місце, де робота. Діло добровільне, але обов'язкове! Розумійте, хто вміє... І най панотець благословить помогти вдовиці,— зиркнув завгосп у бік попа на паперті,— бо і йому до колгоспу прийдеться... На тім світі в пеклі менше будемо горіти,— пообіцяв Проць.— А котрий ледар не послухається голосу громади і відстане від гурту, то я йому, як колгоспний завгосп, таке пекло на цім світі зроблю, що на той спуститися в спідніх штанах не зможе!.. Зрозумілий мій на-тяк?..— додав він, усміхнувшись. І, зійшовши до людей, махнув капелюхом:— За мною!

Не знати, яке враження справила на людей перша частина Процевої промови, але, підкріплена несподіваними останніми словами, дійшла до богомільних сердець. Саме тут від місця будови долинула музика: то на прохання Люби Шатрової з Курилівки прибув оркестр шефів-прикордонників. У молоді затанцювали серця. Сміючись та жартуючи, юрба посунула за Процем у браму. Дід Филип, ворушачи білими вусами, добрався до Проця. Стискаючи Миколину руку, нагнувся до Процевого зарослого рідким волоссям вуха, щоб тепле слово сказати. Але з жахом і огидою відсахнувся. Перестарілим, настоящим на перці самогоном-перваком і солоною тюлькою несло на три сажні з рота колгоспного завгоспа.

Через півгодини були на майданчику. Приваблених музикою і Процем людей зійшлося стільки, що всім не вистачило роботи. Сталося невелике замішання. Петрюк заклопотано шукав очима бригадирів. Виставлений силоміць з ями Іван Журяк стояв на березі, не знаючи, за яку роботу далі братись, ворушив горбатими пальцями босих, у глині, ніг.

Тоді всі знову побачили Миколу Проця. Сухий, маленький, він горобцем злетів над юрбою і вмить запанував нею. Що б то він був за завгосп, прошу вас красенько, ко-

ли б не передбачив такого здвигу народу? Ні, він передбачив! За дві доби до неділі все розкмітував. Навіть план хати мав у зошиті!

— Сюди, дівочки!.. Сюди, сюди, браточки!..— закричав він дзвінко та ладно, вискочивши на невеличкий горбик та сплеснувши кілька разів у долоні, і вже не було на його обличчі церковної поважності. Добрий і з лукавинкою усміх бринів у нього на устах, на кінчиках вусів, світився в очах.— Красенько прошу до громадського порядку! Отже, суботник ми вже відкрили! Іздові першої бригади, паняйте до лісництва! Дасте лісникові Бондарчуку цього папірця,— Проць нишком всунув Амосу Федаку загорнену в грубий сірий папір не порожню, звичайно, півлітру,— а на словах скажете, що завгосп Миколай Андрійович з «Ленінського шляху» кланяється й очком моргає!.. Решту він сам допетрає!.. Ланка сівачів з другої — збирайтеся до Бугу за камінням!.. Я чекаю вас, хлопчики, на третю годину! Гриню!.. Гриньку, пес би тебе роздер, чому не чуєш?.. Друже Гриню, тобі, як братові рідному, доручаю глину й суспільне жіноцтво коло ями! Товариші муляри й теслярі! Вірю у ваші таланти, як у пана господа бога!.. Ну, все! Тепер — до діла, товариші! Гайда! Побачимо, чи ми чогось справді годні, чи лиш хвалимося?.. Здвигнемо хатку нашій Маланці, щоб вона здорова паслася й брикала!..

Саме цього масі й не вистачало: жартуна, галасуна, верховода! Захопив Микола людей швидкомовним веселим словом, узяв до рук, розставив на місця, націлив на добре діло.

А тут знову блискучотрубний оркестр вдарив на всі боки «Гандзю-рибку». У дівчат заходили плечі, моторніш забігали в роботі руки. Інвалід Фанда викотив з кооперативу бочку пива: хто перегрівся — прохолоджуйся. І такий заклекотів суботник у неділю — гаї з дива зашуміли!

Скільки пісень було, скільки сміху, коли з глини балабушки ліпили, з дубових слупків мачульці завивали! Чуття родини, радісне відчуття колективної сили збудило радісний настрій, бажання показатися одне одному в праці, жарті, пісні.

Чи багато наробиться Микола Гринь, як обтеше два слупки? Забавки! Чи дуже впріє Кифір Авдюк, як скине з воза купу каміння? Фрашки!..¹

¹ Фрашки — байдуже.

Авдюкові з Гринем — забавки та фрашки, а Маланці — хата на підмурку.

...А через якийсь час, теж при оркестрі й пиві, святкові веселі грядівці зібралися на новосілля. Багато людей вийшло на перший суботник, а зараз не менше. Згуртувалися на фермі, і звідти пішли — парами, трійцями, не поспішаючи. Попереду — свіжовиголений Петрюк з Журяком. За ними — веселоока, ніжна в такі хвилини Люба Шатрова з Маланкою Андріешко під руку. А далі — юрба. Зачіпають хлопці дівчат, штовхаються між собою. Курять у вуса літні дядьки. Шкандибає на палиці Пилипова старенька дружина. Повзуть дебели труби. І позаду всіх — найскромніші, Кифір Авдюк з Параскою — нерозлучна, мила оку пара.

Ось і хвіртка в свіжевитесаному паркані. На ній — червона стрічка. Зморщившись від задоволення, ледве просувавши грубі пальці в маленькі вушка ножиць, голова колгоспу розрізає стрічку, перший іде вперед.

І ось — хата. Залізний дах, кам'яні, ще не помазані глиною і вапном стіни. Дощана підлога, широкі вікна. Хата розділена на дві простори половини, посередині притулена до задньої стіни кухня.

Василь Петрюк повертається до людей. Опустивши голову, обдумує якийсь час свою промову. Люди нетерпляче ждуть. Однак не майстер на гарні слова голова колгоспу скоро підводить очі і, переконавшись, що нічого в нього не вийде, подає ключі Маланці.

— Поздоровляю вас з своєю хатою, газдине! — каже він, засоромившись. — Живіть на здоров'я!

Схвильовано усміхаючись, покусуючи повні губи, Люба Шатрова легенько підштовхує пальцем Маланку Андріешко вперед. На ній — чорна сатинова спідниця, біла вишита коло комірця синім хрещиком сорочка. Не підводячи палаючих очей, жінка бере ключі, і Петрюк бачить, як дрібно дрижить чорна, роз'їдена зморшками її рука. Маланка робить крок уперед, сльози й сміх, стогін, а потім голосний крик рвуться з її переповнених грудей, і жінка важко падає на коліна перед святковою урочистою юрбою. Вона схоплює руду, жилаву Петрюкову руку, а сива голова батрачки б'ється біля його запорошених чобіт:

— Люди добрі!.. Буду всьому селу шмаття прати!..

Петрюк охає і кидається підіймати її. Це не легко. Слабосила Маланка рветься з рук як риба ковзка. Голова колгоспу багровіє, відмахується і, зрештою, відступає

в натовп, а залита слізьми Маланка повзе за ним, ловить руками лапаті, з дугами підків сліди чобіт:

— Родино моя!.. Колгоспники!.. Довіку не забуду! Буду ваших дітей забавляти!.. Сестрички мої!.. Олексуню!.. Ганю!.. Цілуйте, дітки, руки людям!.. Депутати наші!.. Агрономочко, дайте мені вашу білу ручку!.. А боже ж мій, боже!..

Пропали оглядини!.. Маланка в'ється по юрбі, як весільна молода на перепої, душить в обіймах Любу, діда Пилипа, Параску, — усіх, хто попадає на її божевільні очі. Жінку теж щиро обіймають, заспокоюють. Микола Проць, той, що привів людей з церкви у перший день будівництва, видерся на вікно, аби і його Маланка своїм поцілунком не обдарувала...

— Виконавці!.. — високим, підробленим голосом репетує він звідти, стежачи наляканими круглими, як у сови, очима, щоб хазяйка нової хати не наближалася до нього. — Не пускайте її цілуватися зі мною, не всі зуби має!.. Ліпше дайте мені якусь молоденьку!..

Так, оглядини вже пропали! Але горілка ще ціла. Друга половина хати густо заставлена столами й лавками. Ледве Проць кивнув половинкою брови, хлопці миттю розтягають столи по кімнатах, а дівчата, делікатно підкасавши празникові спідниці навиворіт, щоб не м'ялися, вже й усілись.

Господиня з дітьми й ще двома молодлицями з ферми покривають столи. Розмістилися. Стишилися. Микола Проць любовно лясає долонею в дно круглобокої зеленої пляшки, вибиває на дівочий гурт дірчатий корок, наливає усім і собі. Підносить чарку догори і з лукавцем в оці — до газдині хати Маланки, до всього колгоспного люду:

— Щоби ми жили!.. Здибалися!..

А у відповідь йому жінки — хором:

— Щоб роду свого не цуралися!..

І за годину столи вже п'яно хитаються на німцях, а гості — рожеві, масноокі, гомінкі. Знову, як рік тому під кленом, коли зустрічали прибулих переселенців, віддано дивляться одне одному в очі, обнімаються за шиї, гордяться силою своєю, Україною дорогою...

— Файно жити в ріднім краю!..

— Голубчику, а де літа наші? Ех!..

— Куме Іване! Випийте зі мною!..

— На здоров'я!..

— Тільки зі мною! А більше ні з ким... Кумцю Іване!.. Е-е!.. Обійму вас за шию!.. Брате милий!.. Пам'ятаєте, як то ми в Канаді...

— Ой п'яна я, жінки, п'яна!..

— То ухкай!..

— ...Як ми в Канаді, щоб вона згоріла!..

— За «Ленінський шлях»— ура!..

— Ур-р-ра!..— гримлять розкриті вікна, вивалюючи надвір різноголосий гамір.

— ...Як ми в Канаді вугля рили... А швагра привалило...

— Андрію, безличний! Куди руки пхаєш?..

— Ур-р-г-га!..

Потім гості вийшли на подвір'я. Заграв оркестр. Почалися танці. Дівчата залукавили очима по хлопцях, хлопці — по дівчатах. Ксеня цоклала руку з затисненою в пальцях білою хустинкою Романові на плече, всміхається до нього, мружить сині очі від сліпучого сонця, пливе в дріботливій польці. А мати, Марія, мліє між гуртом, а на віях — зориста сльоза... Родинність, радість, любов панує серед людей.

В розпалі танців зовсім уже п'яний колгоспний завгосп, метляючи в усі боки чубом і ногами, виплентався з хати, витяг з мішка білого кам'яного півня — особистий дарунок Маланці Андрієшко — і, приклавши драбину до даху, поліз чіпляти оздобу на комин.

Знявся веселий переполох. Люди задерли догори голови. Налякана, хмільна Фрося наставляла квітчастий фартух, щоб піймати і півня, і мужа. Але він, балансуючи руками, погойдуючи станом, ухкаючи, без перешкод видряпався на самий верх, осідлав хату, як жеребця, ногами. Закріпивши півня на комині, повернув настовбурчену птицю дзьобом на захід, до сторін дальніх...

— Ку-ку-рі-ку, пани капіталісти, ку-ку-рі-ку-у!..— дивлячись з-під дашка долоні на захід, загаласував він різким голосом і, вигинаючи шию, махаючи руками, як крилами, до дивного став схожий на птицю.— Я вас ба-чу!.. А он ми тутка нову хату одній вдовиці змайстрували!.. Маланкою називати. Може, чували?.. Не чували?.. Жалко. Зате вона про вас начулася світами, щоб вам хрін у дірці виріс!..

Проць похитнувся і мало не розправив крила. А на подвір'ї:

— А-хи-хи-хи!..

— О-ха-ха-га!..

— А таки-так!..

— Клади їх, Процю, на хребет!..

— За зябра їх, Миколцю!.. За зябра!..

— Чули, чули!..— веде Проць далі, задоволений високим своїм становищем, захочений гамором і сміхом.— Далися нам, емігрантам, ваші порядки втямки! Перечували, ніби ви на нас війною збираєтесь! Йой, боже мій солоненький! А тримайте ж мене ззаду, бо зі страху лопну! Чим то ми прогнівали вашу мосць?— зажурено перекидає Проць малу голову з долоні на долоню.— Але слухняно наслідуюся сказати: я б вам не радив! Бо кулак у мене хоч і малий, але свиню йоркширську кладе від першого разу! А в сусіда, Гринька, в того такє страшило, що й бика іспанського звалить! А спільники наші — з-за Бугу поляки — також мають, пшепрашем пана красенько, до ваших клеватих зубів залізну рахівницю! Куди вам до нас, пишмухи! Так що з війною ваше діло гине! Натє, з'їжте!— додає Микола баском, грубо жестикулюючи...

— А-хи-хи!.. О-ха-ха!..— качалося від сміху хмільне подвір'я.

Проця стягали. Він відмахувався, сердився. Ледве Гринь з Фросею завели його до найближчої стодоли.

А гулянка продовжувалась. Почувши музику, приїхала курилівська молодь. Маланка відчиняла ворота, частувала охочих рештками горілки. Щось весільне, великосвяткове бриніло в її такій убогій на радощі душі.

...Стару хату через кілька днів завалили. Петрюк вислав за село трактора з блоком і трьох хлопців. Запалу, струхнявілу хату оперезали блоком, з'єднали з машиною. Тракторист включив хід. Раптом на шляху з поля завиднівся на коні Проць.

— Що ви робите, розбійники? Спиніться!— закричав він ще здаля.

Але було вже пізно. Не почувши, тракторист натис важіль. Блок натягнувся, задривав... Хатина затріщала, зсунулась з місця і впала.

— Що ви нарobili, опришки?— підскочив Проць.— Приїдуть закордонні кореспонденти, що буду їм для Бі-Бі-Сі показувати?

З груддя зруйнованих стін в усі боки поповзла потривожена комашня.

Знову цвітуть черешні. Потім облетять білі, в'ялі хустинки, а чашечки на тоненьких ніжках закругляться в зелені ягідки. З кожним днем ягідка жовтіє, виповнюється... Спочатку зарожевіє краєць, потім половинка. І нарешті вся черешня янтарно спалахне і налетиться соловодким медом, як дівчина — рум'янцем.

Тоді зелено-білий сад перетвориться у зелено-червоний. Зелене листя тоне в червоній барві, віти гнуться від плоду. Ніби встав з землі на сірих мармурових колонах казковий вишневий двірець, увішаний кришталевими гронами. П'яно в саду й червоно...

А далі з південного сходу поллеться спека. Тижнями не спадатиме задуха, тижнями на траві — ні росинки. В садах в'яне лист, на городах у дудочки закручується молода кукурудза. Задимлене пилюгою і гарячими випарами небо — бліде й порожнє; хоч би одна пропливла хмаринка!.. На шляхах тепла пилюга сягає кісточок ніг. Репають перезрілі вишні, репає земля. Вода в Бузі тепла й каламутна. Часто — вихори. Розпечений червневим сонцем світ дихає на весь рот.

Ох, спека!.. Люди, коні, машини, сонце, вітер, ріка рухаються повільно, важко... На Петрюкові промокли від поту дві сорочки і зсохлися докупи. Бригадири з голови до ніг у пилюзі. Ланкові перестали співати, ледве дигають по полях з ранку до ночі, брунатні, як качани кукурудзи «молдаванки».

Один Микола Проць бадьориться. У сірому французькому костюмі-трійці з застебнутою на всі вісім гудзиків жилеткою, він наскрізь прогорів сонцем, висох, висмаг, став легкий, як в'ялена рибка, й тепер спека його не бере. Тепер йому саме добре. Підібрав собі коня по натурі — прудкого, навіженого жеребця Огиря, якого і діти, і дорослі бояться, — і в'ються удвох з світанку до ночі по Рудці, в Дубині, по Загребеллю, швидкі, як біси, чорні, як земля.

— Гей, давай, да-ва-ай! — скачучи вздовж лану, лящити завгосп баб'ячо-високим металевим тенорком до жінок, що дожинають ріпак, до чоловіків, що доклепують коси. — Доправляйте ниньки ріпак, а завтра — в Дубину! Бо пшеничка вже з горшка збігає, закипіла! Там такі хлібиська, прошу вас, такі зерна! Зроду не видів! Будем, люди, на осінь в добрі, бігме, будем! Нехай знає Україна, які

при кордоні стоять хлопці-молодці! Хай подивляться, що за жіночки на Західнім Бузі вивелися, пташечки мої, по-смітюшечки! Котру перісту не поцілуєш, через рік ще кортить!

І рве копитом по пилюзі далі. А Марія Кошель розгинається від серпа, витирає фартухом літне чоло й довго дивиться на клубок пилюги на обрії, услід своєму супряжникові по минулих мандрах і горю:

— Аби, Миколцю, щасливо ізжати! Аби щасливо помолотити!

Бригадир Кифір Авдюк удома два тижні не ночує. Приляже на лікоть десь на межі, або під кущем калини польової, або в конюшні в яслах, а найчастіше серед пшениченьки своєї сортової, передрімає зоряну заметіль і цілу добу на ногах, у полі. Параска з ніг збилася, шукаючи його з горнятами (в яких давно остиг борщ) по полях, в лісах, в балках.

— Не бачили, люди, мого?— питає вона в колгоспників, переходячи з ланки в ланку.

— Тільки-но був! Зирніть за оте жито!— з повагою відповідають їй хором.

Параска іде за жито. За житом Кифора нема...

— А може, на ячменях!— гукають запобігливо їй вслід. Вона біжить до ячменів, але й там її чоловіка не чує. Тільки на дорозі пізнає у пилюзі відтиснутий рідний ходачковий слід... Лови бригадира в полі!

Зупиняється жінка серед шляху, опускає руки додолу, задумується. Парасці дивно... Парасці сумно... Як став Кифір бригадиром, забув про неї. Забрали її чоловіка рожеві світанки й кучеряві вітри, полонила серце селянина колгоспна пшениця, а вона лишилася самотня, не в силі дати йому любов, більшу від тої краси польової.

Параска кохає! Соромно признаватися, бо вже діти дорослі, й на гіркій її голові половина волосся сивого, й плечі зігнулись. Але... Хай про це знає лиш вона та вишневий вітер... Трапило їй на сорок шостому році життя таке гаряче кохання, хоч буханці хліба на жар серця клади — без закальця спечуться... Її Кифір, ота панська худобина, від якої смерділо коров'ячим гноєм, коли лягав коло неї спати, отой замордований віл, що ночами не мав сили піднести побиті працею руки, аби приголубити її, з того часу, як вернувся на Україну, побілів лицем, почорнів вусом, розігнувся в плечах... Став усміхатися, як замолоду, жартувати... А часом, коли діти не бачать, і моргне їй не зли-

нялою ще бровою, на лавці сидячи, тим принадним підморгом, як перед весіллям колись... А Параска замість того щоб вхопити віник та дати йому другим кінцем кілька разів по карку, аби не дурів на старість, чомусь знітиться, опустить додолу очі, зарожевіє на щоках. І розгублено тицяє горшки то в піч, то з печі, не бачачи їх, а горшки сердито шиплять, шкварчать, ображаються. І така вона тоді гарна під лукавим Кифоровим поглядом в запізнілому коханні своєму...

Парасці вернулася давня до Кифора любов. Біля перепазу над криницею, на човні, на колодках... Ой палка! А може, це не давня, а та, що мала співати їй соловейком на перших днях одруження, а її затоптали в гній панські воли та корови?

Але краще пізно, ніж ніколи! Тому з жвавістю дівчинки біжить Параска по спеці з кошиком харчу у руці, тому на ній бежева хустина, тому з-під спідниці визирає на палець підтичка, оторочена зубчатою корункою. І тому так лунко колотиться її серце в грудях при думці, що побачить зараз серед золотавих пшениць капелюшок с в о г о !.. «Дай боже здоров'я, газдинько! Добридень, вуйно бригадирова!»— окликають її невидимі чоловіки й жінки з густого бору хліба, і вона, поспішаючи, вклоняється на обидва боки стежки до колосся, усміхаючись ласкаво: «Добридень, людочки!.. Добридень, колгоспники!»

Господиня грєчна! Бригадирова! А була ж наймичка, по всій Польщі шмаття прала! «Ми хоч і з хлопства походимо, а теж нині люди... Боже,— зводить Параска очі до неба.— Боже! Кому тепер дякувати щиро, як тебе, боже, нема?»

Десь на встелених подорожником суголовках, біля косарки або серед ланкових коло ріпака Параска свого Кифора таки зловить. Перейме його напроти, припинить роботящий бригадирів біг і з усмішкою закоханою запросить пообідати. Заведе його під кланю, в тїнь скошеного хліба, відкине з кошика марлеву косинку й почне годувати.

Але ж і багато він їсть! Чортів з два! Коні від роботи худнуть, а Кифір чим більше працює, тим ширше його харч розпирає!.. З'їсть три огірки і півоселедця для початку. Потім борщ і вареників полив'яне горнятко (борщ наперчить, аж іскри з ложки скачуть, аж полум'я з горщика пахтить!). Тоді з великим смаком, прихвалюванням, причмокуванням убгає ворочок мащеної-перемашеної грєчної каші з калюжками жиру в ній. Далі — мамалигу

з цукром і такі пухнаті, на соді, з дірочками картопляники в суміші з білою мукою. І, хазяйновито зібравши в жменю кришки та всипавши їх з шорсткої долоні в розкритий рот, аби не пропадали марно, зап'є все це ситне їство літром козячого молока.

Поколує соломинкою в зубах, потягнеться, аж кістки затріщать, і — ну, не бісів син! — знову, винувато всміхаючись, заглядає одним оком в кошик. «Може, газдинько, ще щось скоромне маєш?»

Там, у Польщі, як страву на стіл подавала та краяла своїй челяді пайки глеюватого хліба, сердилась Параска й шулячими очима пильно рахувала піднесені до голодних ротів ложки, щоб, бува, не з'їв лишнього тато від дітей, старша дитина від молодшої. А то так, з горщечка щербатого там, коло печі, настоячки харчувалася. Щоб не бачили діти, що після видачі обіду в матері лиш два червоних жилавих буряки zostались.

Іли — душа в тілі трималася. Щоб тою їжею пузатого пана хоч раз погодувати!

...І ось, коли пересичений Кифір тягнеться зараз ще до кошика, набирає Параска в легені повітря і стрясає гаряче поле дзвінким жайворонним сміхом:

— Ха-ха-ха-ха!..

— Ти... чого? — спиняючи руку з піднесеною до рота хустинкою, щоб втертись, запитує її Кифір.

— Ха-ха-ха!.. Ха-ха-ха!.. — ще дужче регоче Параска.

— Чого ти, блаґенька? Знайшла бляшку? — не розуміє він.

Смішно жінці, що її Кифір їсть за чотирьох!.. Смішно й весело, що він погладшав у тілі і по-новому підстриг вуса!.. Радісно їй, що поля навколо безмежні, що небо синє, що сонце гаряче, що її це, а не панська Україна!.. Ха-ха-ха-ха!.. Смішно, бо так мало вона в житті сміялась!

Кифір якийсь час дивиться на неї, догадується і сам починає підхихикувати. По саме горло начинений живіт його трясеться, як весільний барабан.

А довкола пшениця, як мати рідна! Відійде Кифір до бригади, а Параска приляже лицем до землі, припаде робучими руками до родимої, що годує її, дітей і дорогих онуків буде годувати, та й замріється, заслухається, заснить.

Тихо. Душно. У небі велике сонце. Від стебел і колосків — тонесенькі тіні. Стрекоче збоку цвіркун: не колядуй, колядничку, не маю тобі горішків! Колоски опустили

голівки і ледь-ледь шелестять, як дихне вітрець. Шелест той срібний, ніжний, пливе у вухо, як далекий, ледве чутний дзвін бандури, як давня козацька дума... Волошка он коло грудочки синя... Гарна, як її Марійка... Може, зірвати?.. Нехай. І вона жити хоче.

Чому ж знову після веселого сміху стає Парасці сумно? Ще — за Кифором? Ні, хай ходить собі по своїй землі, хай буде здоровий! Лежить нерухомо, а від цієї тиші, а від цього неба, а від цієї краси польової набігає на задумані очі жінки ласкава печаль...

За тим, що мріяла і так пізно збулося... За тими, що передчасно лягли в могили,— цілі покоління запорожців, хлопів, покриток, рекрутів, строкарів!— і не пізнали такого близького від них щастя земного... За тим, що ще не нажилася, а роки вже стекли...

Пролетіли літа з світа, як пташина серед літа.
Ніби у сні приснилося, що на світі прожилося...—

мріє-бринить в її вухах летючий мотив.

І часто на тім місці, де голова Парасчина лежала, зостанеться на сухій грудочці або листочку трави, як вона піде, кілька дрібних, ясних сльозинок...

Поплач, бригадирова, поплач, як уже ослабла від великого горя чутлива душа твоя. Не тими гіркими сльозами, що в пана на стайні, ти плачеш... В похорошілім твоїм житті, в світлих думках і праці і сльоза твоя, ненько, тепер хороша...

За тиждень до вибіркового збирання рудчанського десятигектарного клину пшениці зів'ялі від спеки ліси притягли з Польщі грозу. Багрово освітивши з сітчатих хмар вечірні поля, сади, нову Маланчину хату край села, Романів трактор, облизавши малиновим язиком теплу воду в Бузі, сонце зайшло, а над прикордонним краєм почали згуртовуватися світло-рожеві й темні хмари. Вони пливли в повнім безвітрі й тиші і з кожною хвилиною спускалися нижче. Вернувшись з поля, люди відкривали вікна, робили протяги, але ніщо не послабляло задухи. Так, не дочекавшись жаданої прохолоди, втомлені, пітні полягали спати.

Дощ пішов після півночі. Спочатку зашумів косими струмками, потім, по черзі погримівши громом на Рудці, в Польщі, за таборами, вирівнявся, збавив потік і зашелестів по листю, траві, покрівлях хат моторошно-незмінно, в'їдливо.

Ранком дощ перестав, але хмари не розходились. До роботи в полі ще не можна було стати, й, добре відпочивши за всі недоспані ночі, Люба Шатрова встала пізніше звичайного. Не виходячи з хати, з насолодою вмилася до пояса холодною криничною водою, розчесалася, переплела косу. На другій половині, покашлюючи, шаркала горшками газдиня. Поснідавши двома сирими яйцями і склянкою молока, Люба вийшла на поріг.

На травистім подвір'ї, на деревах сіріла рясна роса. З стріх капало. На розі хати у калюжці під ринвою малесенькими скляно-сірими парашутиками сходили бульбашки. З східних хмар подихав вітерець. Пахло мокрим листям, розбухлим чорноземом, квітами. На сході, за світлим мереживом непорушних хмар, вгадувалося високе сонце.

«Добре б зараз податися в ліс по гриби... або в поле косити конюшину!»— подумала Люба і, уявивши мокрий ліс і квітучу конюшину, усміхнулась від задоволення.

Обережно обминаючи калюжки, пішла попід тинами до контори. За дерев'яною, на одну половину, хатою Амоса Федака побачила Миколу Проця. Охляп, без сідла сидючи на коні, він шалено мчав серединою вулиці, розбризкуючи болото в усі боки. Проскакуючи повз Любу, скосив на неї очі, минув і, з силою валячись назад, стримав незагнужданого коня, зупинився. Люба оглянулась.

На скуйовдженому завгоспові лиця не було.

— Біжіть до медпункту! Там... Ех, біда! Біди наробили!— здавленим голосом, ніби ковтаючи плач, крикнув він до Люби, ледве стримуючи гарячого коня, і помчав далі.

— О-о-х!— широко розкривши очі й до болю стиснувши пальці біля горла, ніби вже бачачи те жахливе, про що повідомив їй Проць, втягла Люба розкритим ротом повітря. Побігла, не роздивляючись дороги, ковзаючись.

Медичний пункт був на тім боці ярка. «Когось убито!»— злякано подумала вона чомусь. І, ледве подумала, з'явилося питання: «Кого?»

Поки збігала з ковзкого горба, сотні догадок, одна другої неймовірніші, промайнули в її голові. А підіймаючись нагору, мусила зупинитись на півдорозі: не вистачило дишання.

Потім, ніби її щось грубо штовхнуло, знову кинулась вперед. Надто довго перелазила через тин, ніяк не могла перейти грязькою дорогою... Біля медпункту стояв запряжений парюю колгоспних коней порожній віз. За ним хо-

вався тримісний міліцейський мотоцикл з щитком на передку.

В сінях медпункту юрмилися люди. Стишені розмови, покашлювання. Рипнули двері: з кімнати в кімнату пройшла — вся в білому — медсестра з блискучим інструментом і пляшкою в руках. Гарячими очима Люба запитливо ковзнула по заплаканій Парасці Авдюк, але та, скривившись, відвернулась, і Люба, оглянувши свої заболочені черевики, постояла мить перед дверима, холодючи вся, відхилила їх. З кабінету на неї гостро вдарило медикаментами, тяжкою напруженою тишею. Ще не бачачи, над ким зігнулися два незнайомих лікарі і начальник райвідділу міліції, зиркнувши на хворобливо-загострений профіль націленого вперед Журяка, Люба відчула, як нервово затіпались у неї кутики уст, виступив на пушку міжбрів'я маківчатий піт. Поволі просуваючись між людьми, досягла згорбленої спини лікаря. І раптом рвучко піднесла два пальці до рота, до крові закусила їх.

На вузькому, оббитому сірою цератою тапчані, обличчям догори, не рухаючись, лежав з забинтованою головою і грудьми смертельно блідий чоловік. Витягнувшись, вдивившись запаленими, застеленими сухим туманом очима в сині вилиці, тонкий гострий ніс, Люба ледве впізнала Дарія Романа.

— За що-о?.. — чужим, пронизливим голосом скрикнула Люба на всю хату, застрибала по людях круглими, наляканими очима. І ще щось хотіла сказати. Але з зачине-них чорних вікон раптом бухнули в кімнату багрянні хвилі чогось неймовірно важкого, нестерпним болем запекло в щоки.

— Вогонь!.. Вогонь!.. — не витримуючи, жалібно заволала Люба.

Ії пік вогонь, і, щоб полегшити свої страждання, Люба, винувато усміхаючись до підбігаючого Журяка, з усієї сили рвонула на грудях блузку. Потім, заточившись, упала.

У сінях заголосила, забилася на руках жінок Романова мати. Кифір Авдюк виступив з гурту, нагнувся над Любою, поправив на ній одяг. Обережно підняв і, ховаючи від сторонніх Любине прекрасне, спотворене болем обличчя, поніс свою вчительку додому.

Низько горблячи спину, Параска йде вслід.

Напередодні Роман Дарій орав пар за тваринницькими фермами на других гонах. Робота була спішна, бо цього ж трактора дожидали і в Курилівці. Надвечір звідти прикотив на старенькому велосипеді спітнілий бригадир трактористів Антонюк. Почастувавши Романа з новенької пачки «Біломору», попросив орати без зміни й уночі, бо напарника несподівано викликали в МТС: прибули на жнива перші після війни два комбайни. Поки Роман курив, бригадир оглянув мотор, сам заправив пальним. Потім поскрипів велосипедом назад.

Парило. Суха імла заслала західну половину неба, ковтнула сонце, поповзла вперед. Вітри спустилися на землю, склали крила й безсилі, безвільні, сиділи на горбах, мов старі, дрімотливі ворони. Розігрітий мотор дихав в обличчя тракториста жаром.

«Як дощ не завадить, на досвіток закінчу»,— подумав Роман востаннє, перед тим як увімкнути світло, оглядаючи потьмарене сутінками поле.

Попрацював години зо дві. За Бугом синювато-біла блискавка кривим, як у борони, зубом розпоролла живіт небесній темряві, і та незабаром відізвалася громом: невдоволено, глухо. Виганяючи машину на суголовки, що вели з лісу, Роман глянув вправо й побачив обіч світляного рухомого кружальця фари невиразну жіночу постать. Жінка махнула йому рукою, і тракторист, загнавши плуги в другу борозну, приглушив мотор, пішов до неї.

Жінка була не сільська. Середнього зросту, молода. Хоч задуха й тепер не минала, на ній — чорне, міського покрою коротке пальто, темна хустка: зіллється з ніччю — не побачиш. Романові впало в очі не по-літньому бліде обличчя, до якого давно не дотикалося сонце. Ніби вона щойно вийшла з тюрми або з лікарні.

— Що є?— на ходу витираючи руки ганчіркою, гукнув Роман і став у двох кроках.

Усміхаючись, жінка підождала, поки не зустрівся з нею поглядом. Витягла й знову сховала руки в кишені.

— Я, здається, заблудилася... Добрий вечір! Вийду цим шляхом до Гряди?

— Прямісінько...

— Ще далеко?

— А чуєте псів? Більше кілометра не буде.

Роман остаточно витер замащені руки, обережно дістав двома пальцями в нагрудній кишені комбінезона сигарету. Жінка сторожко оглядала його.

— Чому ж так припізналися?

— Здалеку йшла... З Львова... А ви — грядівський?

— Тутешній.

— Кошелів знаєте? Переселенців?

— Вам котру? Стару?

Жінка переступила з ноги на ногу, помовчала.

— Ту, що в газеті була... Весною... Ланкову.

— А-а!.. Молоду, значить,— усміхнувся Роман; зазмагле, з синіми очима, лукаве обличчя Ксені майнуло сонячним, приемним серцю зайчиком в його уяві.— А нащо?

— Родичка їх... З Польщі також... В газеті про неї прочитала та й хочу відвідати,— пояснювала жінка.

— Так, писали про неї в газеті,— ствердив Роман.— Був і портрет.

— Бачила. А є зараз в селі?

— Жнива надходять, мусить бути.

— На яким боці їх хата?— запитала нетутешня, уникаючи дивитися на Романа.

— Звідси трудно показувати,— усміхнувся в темряву Роман.— Ідть просто. В селі спуститесь до яру, а збоку — керниця. А там запитаєте. Там уже через дві-три хати їхній двір. А ліпше зайти до сільради.

Попрощавшись, вона пішла. Роман зотягся останній раз, опік губи, кинув недогарок. Підняв капот на тракторі, заміряв пальне, воду. Знову блиснуло за Бугом, але грім, розтративши свої голоси, сюди не докотився.

Хотів уже лізти на сідло, та, зиркнувши вслід жінці, побачив, що вона не сама. З поля чи з шляху підвелась ще одна постать. Швидко догнала передню. Пішли поруч.

«Дивно!— подумав Роман.— Ця підійшла, балакала, а та не захотіла. І де вона взялася? На шляху ніби нікого не було».

Потім хлопцеві здалось, що він помилився. Відійшов од трактора, щоб краще бачити, присів навпочіпки. На тлі сірого, осяяного грядівськими вогнями західного неба ви-малювались дві крокуючих постаті: одна — вища, тонша, друга — нижча, неясна.

Нараз позаду нього, звідки прийшла жінка, щось шелеснуло. Ніби заєць проскочив і зупинився.

Роман довго слухав. Поле німіло. Тільки трактор глухо рокотів оддалік, заважав зосередитись.

«А що, як зараз дожену і запитаю ту, другу? Ні разу не казала мені Ксеня, що є у неї родичі у Львові», — подумав Роман.

Догнав на горбі. Почувши позаду себе квапливі кроки, ті зупинились. Ждали мовчки. Підходячи, Роман від хвилювання ламав у пальцях соломинку, шукав — не знаходив слів. Блиснув на них електричним ліхтариком.

Друга постать виявилась не жіночою, як думав тракторист. З темряви на Романа глянули, мружачись від світла, гострі очі високого, худорлявого хлопця. Руді, невеличкі вуса заховали під собою усмішку чи слово. Поруч, як і раніш, тримаючи руки в кишенях пальта, стояла та жінка з міцно стиснутими устами.

— Що ж ви? — звернувся до неї Роман, погано ховаючи хвилювання, віддихуючись.

— Що?

— Балакали — одна були. А вийшли на шлях — помножились на два!

— Він на дорозі чекав. — Жінка кивнула головою на супутника.

— І вони — до Кошелів?

— Чоловік мій...

— А-а... — Роман винувато усміхнувся.

— А що? — високий добув хрипкий голос з грудей.

— Нічого... — знизав Роман плечима. — Але — тут кордон. Не всім і ходити можна, самі знаєте. — І, повагавшись, щоб до кінця розсіяти сумнів, запропонував: — Якщо не заперечете, попросив би показати документи.

— Документи? — жінка тонко всміхнулась, нишком зиркнула на високого.

— Так. Паспорти або якісь довідки. Вам безпечніш, і я спокійний, — говорив з усміхом Роман.

— Документи можна... Завжди можна!.. — по паузі відповів високий і поворушив вусами. — А ви як міліціонер...

— Куди до нього!

Високий розстебнув короткий каптан, витяг з внутрішньої кишені паспорт. Жінка подала свій. Робили вони це спокійно, повільно... І коли б не порух вусів, не якісь особливі цяточки, що спалахнули й тут же згасли в очах високого, як промовляв оці слова «А що?», не закрався б у серце Романа черв'ячок сумніву. Заспокоєно посвистуючи, відійшов би до туркотливого трактора, не підозріваючи,

чи, що лише на два цілі від його голови майнула чорним крилом страшна смерть.

Але сталось інакше. Роздивляючись при тьмяному мигтінні ліхтарика документи, почув юнак, як гостра тривога дрібно затряслася кінчиками пальців. Підсвідомим чуттям, що сліпо, без її волі, керує людиною в критичні секунди життя, збагнув, що ця спокійна жінка і цей високий, з рудими вусами, не хто інші, як вороги-бандерівці. І хоч зовнішні прикмети нічим не підтверджували цього, Роман, напружуючи всю волю, щоб не видати себе, повернув документи, вдавано весело сказав:

— Ну от!.. От і добре... Отже, ідіть до керниці!.. А там питається!.. Майтесь гаразд!..

Розійшлися. Зробивши кроків з двадцять, Роман зупинився. Обернувся. Помалу відходячи, незнайомі ледве мріли в темряві. Ще більше загусала ніч. З заходу на схід повільно повзли важкі, дощові хмари. Блискавка спалахувала ближче над північним лісом. Тиша здавила степ обручем, налилася у вуха, рот, кожную щілину землі...

Що робити? Підозріння, народжене в Романа, майже з нічого, обняло його вогнем. Сотні питань зашпигали голками в мозок, заколотило серцем. Як могла ця жінка знайти у Львові районну газету? Чому не знає імен своїх родичів? Чому йде поночі. Що робити?

Роман тихо рушив уперед, намагаючись не впустити їх з поля зору. Зараз вони дійдуть до крайніх дворів, когось розбудять, обмануть, і їм покажуть Ксенину хату. У хаті — дві беззахисні жінки...

Далі думати не міг. Жахним привидом стала перед очима кривава розправа... Прискорив кроки.

Раптом йому здалося: позаду хтось є. Спинився. Тихо... Оглянувся. Нікого... Рушив далі.

Несподівана туга, болюча, дзвінка, просолена їдким розпачем, ухопила в лещата серце Романа. Було то відчуття смерті чи щось інше, але хлопець аж зупинився на мить. Однак не повернувся назад, навіть не подумав про це.

Вже завиднілись перші хати. Ті двоє вступали в село. За плечима Роман раптом почув швидкі, збивчасті кроки. Нїби з неба впав цей шум, і хтось з усіх сил кинувся наздоганяти хлопця.

Це був той, третій, що йшов позаду, теж, безумовно, ворог. Так і подумав тракторист і, не оглядаючись, щоб не втратити жодної секунди, кинувся вперед. Треба було від-

бігти від ворога хоч трохи, і тоді вже обернутись до нього...

Але тут кроки стихли. Щось із свистом шугнуло біля вуха... Мимо... Роман, в камінь стиснувши кулаки, хоче повернутись. Ніби збоку — короткий, гострий поштовх у плечі кидає його ще далі вперед... На ногах устояв... Він оглядається, щоб побачити того, хто несе йому смерть. Але новий удар збиває його з шляху. Головою вперед, ніби з берега в воду, Роман летить у траву. Темрява розступається, і синій, прозорий отвір захоплює його. В цю ж мить високо вгорі реготлива блискавка розколює небо, показує чорні, подерті хмари. Між них він ясно бачить біляве обличчя Ксені, чорні, жагучі в беззавітному коханні до нього Любині очі... Злитий в єдине, сонячний образ лине з грози до хлопця, і його тіло втрачає зв'язок з навколишнім...

Через кілька хвилин пішов дощ. Спочатку дрібний, далі — густіший, він дзвінко барабанить по покинутому напризволяще тракторів. Глухий рокіт заведеної машини й шум грози довго гомонять між собою в темряві ночі, створюючи похмуру, моторошну мелодію.

Потім мотор, сухо стрельнувши кілька разів, затихає, як і його господар.

У полі володарює дощ.

14

Наступного дня опівдні над селом з'явився літак, викликаний зі Львова секретарем райкому Москаленком. Зробивши два кола над господарством «Ленінського шляху», знизився над скошеним полем конюшини, легко торкнувся колесами землі, підскочив і покотився. Поблизу конюшні зупинився, стих.

З літака вийшов пілот, за ним — два лікарі, обидва в пенсне. Щурячись від сліпучого сонця в небі й у калюжах води, усі троє пішли до села, звідки вже охляп скакав на захльостаному коні їм назустріч захеканий Проць. А ще за годину, після переливання крові, той же літак ніс під білими, круглими хмарами досі непритомного Романа Дарія. Супроводжували його ті ж лікарі, сидячи по обидва боки носилок. Позаду шулився у піднятому комірі шинелі худорлявий, стрункоплечий працівник райвідділу МДБ.

Літак ішов на Київ.

199

Гряда хвилювалась. Тракторист Андрій Гнатюк удосвіта знайшов непритомного Романа Дарія. Всім було ясно, що ніж в спину всадили йому вороги. Після того, як літак з пораненим чи, може, вже мертвим трактористом зник у небі, прибулий в Гряду ще ранком Москаленко скликав у конторі актив. Кімнату заповнили по самі вікна — дихнути нічим. Чоловіки збентежені, жінки заплакані. На передній лаві — комуністи: зжовклий, підпухлий Петрюк, злий Журяк. В діда Пилипа в кутиках уст — зморшки гіркої скорботи...

Спершись затисненими в кулаки руками на заляпаний чорнилом стіл, Москаленко спокійно озирає присутніх, вселяє в людей твердість.

— Здається — усі? — питає він Журяка.

— Голови сільради Верші нема. Викликали вчора до облвиконкому.

— Так...

— І агронома Шатрової. Хвора...

— Ясно... Значить, почнемо... — вирішує Москаленко і, вийнявши з кишені якусь загорнену в газету річ, кладе її на стіл. — У вашому хорошому селі, товариші, сталася надзвичайна подія...

Секретар райкому замовкає, стиснувши уста, розмотує газету. Перед очима присутніх з'являється горбатий, закривавлений ніж.

Ззаду грубим голосом зойкає якась жінка. Петрюк нервово здригається, озирається на двері, просить:

— Тихо, люди добрі! Замовкніть, сестричко!

Через годину заступник начальника міліції привозить дерев'яний з шкіряними вухами по боках ящик. Комуністам, комсомольцям та кільком активістам видають зброю, — чорні, густо змашені маслом нагани. Це — перший захід самооборони.

Розписавшись у міліціонерівім зошиті проти свого прізвища, почорнілий Василь Петрюк невмілими руками крутить страшну сталь, обережно зазирає в блискучу дірку дула.

— То ось де вона, смерть людська, захована, — зітхає, злякано шепоче він. — А кажуть, очима її не побачиш.

— Ви, Васильку, натисніть на гачок. Враз ота галушка в рота вам вскочить, — зло радить Проць.

Йому, всюдисущому їздовому й охоронцеві колгоспного начальства, теж вручають бойову, освячену у недавній переможній битві з фашизмом гвинтівку. Конфіскувавши

у Фросі півкуделі клоччя, Микола видраює її до парадного блиску.

Підвечір у село влітає задиханий дільничний міліціонер. Усіх сполохує звістка: в лісі, за Рудкою, виявлені невідомі озброєні люди. Пробували перейти на польський бік, нав'язали прикордонникам бій. Потрібна підмога.

Москаленка в Гряді вже нема, і Журяк приймає самостійне рішення: вислати за Рудку десять-п'ятнадцять чоловік з числа активу.

Тут же, в конторі, закликали охочих. Набралося дев'ять, по кількості зброї, переважно молодь. Журяк доручає Петрюкові й дідові Пилипові село, а сам швидким солдатським кроком веде людей до місця скупчення ворогів.

Хмари знову заслали небо, але вітру нема. Парить. Від землі несе вологою. За Бугом куриться сіра, рідка мла. Йдуть вроздріб, задихано хекаючи, трудно виймаючи з грязюки ноги, перекидаючись болісними й лункими, як сталевий дзвін над самим вухом, словами:

- Кінчити їх за одним разом, та й буде спокій!..
- Вояки — п'ять на одного!..
- Особливо вночі, як мир спочиває...
- Не скрути йому в'язи, він і до тебе в двір полізе!..
- Н-ну...

Та чим ближче присувається до горстки людей темний, невідомий ліс, вмовкають голоси. Тільки цигарки пахнуть раз по раз сизими димками в пересохлих від напруження ротах, гаснуть.

Микола Проць помічає дрібний піт в міжбрів'ї Сінклерового синка, дивиться якийсь час, як зацьковано бігають по житах хлопцеві злегка вирячені, круглі очі, й, згадавши милу Фросю, сам зітхає.

— Ти, Миколо, хоч би збрехав щось, щоб дома не журилися, — просить Гринь, на ходу стріпуючи з чобіт чорну загуслу грязюку.

— Хитрий знайшовся... Поки я збрешу, він мене з цівки¹ й пукне!

— А ти рота розкрий. Попаде куля — виплונеш!

— Добре, сусідо, — згоджується Проць. — Покажеш як, то й я за тобою.

Минули місток. Позаду чуються вигуки. Гринь, що замикає загін, оглядається.

— Заждіть, хлопці... Якийсь біжить...

¹ Ц і в к а — гвинтівка.

Зупинились. По широких, трохи зігнутих в боки й вперед плечах, по грабlistому розмахуванню руками Журяк вгадує Кифора Авдюка.

Той підходить, задиханий, пітний. За поясом — сокира.

— По дрова, Кифоре Григоровичу? — дивується вчитель.

— За вовком! Коби бог поміг знайти баламута!

Обличчя в Авдюка хижо загострене, неприємне.

На околиці лісу — прикордонник. Зв'язківець. На пошерхлих устах солдата тонким клаптем лушчиться відстала, змертвіла шкіра.

— Заходьте від яру, — пропонує він. — Двох наші вже вкокали. Решта окопались. Пильнуйте за кордоном. Та обережніш! У них кулемети!

— Скільки їх? — тихо, щоб не почули інші, питає Журяк, ідучи ззаду.

— Хто знає? — знизує плечима солдат. — По пострілах чоловік з тридцять рахуємо.

В лісі Журяк розсипає людей ланцюгом. З мокрих дерев рідко скапує не струшена з ночі вода. Під ногами вологе листя, хмиз. Безтурботно-щаслива виспіває в кущах незрима птиця. Непевна тиша дратує, лякає людей. Вони нахмурені й бистроокі.

Поминули спаленого дуба. З далеких кущів, що по той бік галяви, дзвінко б'є перший ворожий постріл. Льоту кулі не чуть. Журяк робить своїм знак — не стріляти. Нагнувшись злегка вперед, він впевнено веде загін.

Перед заходом сонця Василь Петрюк закінчував у конторі канцелярські свої діла. На лавці, біля відра, дрімав кур'єр Филимон Січкарь. В сусідній — через сіни — кімнати стукав на рахівниці бухгалтер Годлевський. Незвичайно тихо було сьогодні в цім завжди гомінкім будинку. Вимучений тривогами голова колгоспу витер піт з чола. Сьогодні він ще й не снідав. Сховав папку з паперами в стіл, устав. Хотів, нарешті, піти додому, але двері швидко відчинились, і на порозі стала Савета Верша — братова дружина.

Петрюк глянув на неї і застиг з піднесеним до цигарки сірником. Савета була бліда, скривлена й дрижала, ніби малярійна. Тримаючись за спідницю матері, стояли по її боках Петрюкові племінники-малолітки — Андрійко й Ганя.

Зиркнувши налитими слізьми очима на родича, Савета ступнула крок вперед, впала грудьми й русоволосою головою на стіл:

— Пропала я, Василю!

— Що є?

Болісно морщачись, Петрюк піднімав її за плечі, намагався заглянути в обличчя. Але в цю мить на вулиці почувся гамір юрби, дзвінка російська мова, і Петрюк — через плече — кинув тривожний погляд за вікно.

На подвір'я два прикордонники вводили під руки Антона Вершу. Голова сільради плував ногами, мов п'яний, хилився вперед. Страшним тавром червонів на голові мокрий, закривавлений бинт.

«Антон бандери підстрілили!» — гострим болем розколює думка голову Петрюка. Розгублено глянувши на дітей, він глухо скрикує, летить надвір. І перше, що кидається йому в очі, — Антонова усмішка. Скотившись з верхнього правого куточка закусаних у кров уст, вона повільно тече вниз, вліво, надаючи обличчю невідомого вигляду; чорним отвором зяє у центрі вибитий зуб.

— Антоне!.. — шепоче Петрюк. — Хто тебе побив?

У нього підломлюються ноги. Допитливо глянувши на похмурого Журяка, він кволо ступає вперед. Широкоплечий старшина звідкись збоку простягає руку, перепиняє Петрюку у двох кроках від Верші дорогу.

— Осади назад!

— Заждіть! Це брат мій! Я — голова колгоспу...

— Осади, кажу! — натискає старшина, закидає назад чуба. — Він, гад, солдата нашого — ножем!.. Як дасть! Одразу — на смерть. Ще й відстрілювався, сука!

Диким голосом ойкнула Савета. Захлинувшись від раптової нестачі повітря, Петрюк з усієї сили відштовхнув старшину, віч-на-віч стає перед братом. У того — налиті кров'ю очі, незгасаюча, болісна усмішка.

— Скажи мені!.. Що з тобою? — тримає Петрюк Вершу за плечі, вицокує зубами, нервово кусає язик.

— Питаєш?.. Ти ще питаєш?.. — задзвенів Верша. — Москаль!.. Зрадник українського народу!.. Комуна!

Густий, в суміші з кров'ю плювок летить Петрюкові в лице. Того відкидає назад... Але за мить він знову поруч брата.

— Що ти кажеш, Антоне?! — не йме віри своїм вухам Петрюк, затискає долонею Верші рота.

Удар заболоченого, окованого мідною підковою Вершиного чобота — й Петрюк, відчувши, як у грудях щось тріснуло, важко летить на землю. Іван Журяк бачить, як, підводячись, невпізнанно посірілий Петрюк хижо оскалює зуби, хоче щось сказати... але горло здавлюють йому ридання. Відступивши на крок, він схлипує, чорною, тремтячою рукою рве на боці брунатний брезентовий комбур.

Охнувши, Журяк розпихає людей, біжить до нього.
— Петрюк! Не смійте! Самосудом — не дам!

Усією силою Журяк навалюється на плечі Петрюка, гне дебеле тіло голови колгоспу назад. Сухий, як зламаний бук, б'є у вуха юрби постріл... Прикордонники обіч Верші розлітаються в боки... Антін з жахом дивиться на брата, потім переводить скляно-порожній погляд на своїх дітей, свою Савету... Він випростується, ворушить губами з вибитим у роті зубом, бажаючи щось сказати... Але тут з-під чорного, непокірного його чуба показується червоний кров'яний хробак. Постоявши в зморшках чола, хробак сповзає на ліве око, звідти — на вуса, поголену бороду. Страшно зблідле обличчя ніби розділяється надвое.

Ікнувши, Верша осідає на землю...

Савета рве з голови хустку, з кулаками кидається на Петрюка. З заціплених її зубів і уст рветься тонкий, безсловесний крик.

Мутними, заплаканими очима тремтячий Петрюк довго дивиться на наган, потім кидає його в болото. З стогоном нагнувшись, ніби йому раптово заболіли крижі, бере він на праву й на ліву руку Антонових дітей, підводиться. Заточуючись, як після тривалої, виснажливої хвороби йде з ними до своєї хати.

15

Думали грядівці: ворог — у лісах, у нетрях. А він звив кубло у самому серці села — в сільській Раді. Хто є сьогодні Антін Верша? Бандит, убивця. А ким був учора? Керівником села, партизаном.

Все це неспроста. Треба в цьому розібратись.

Сидить Іван Журяк у школі, схмурнів, журиться; як і раніш, їздить по селі й полях Микола Проць сивими кобилами, кидає між молодниць, мов насіння, метке, жартівливе слово, а що думає на самоті, — піди розгадай! Запопадливо й зараз трудиться в полі Кифір Авдюк. Та де пев-

ність, що, прочитавши чергову бандерівську листівку, не схопить він знову комуніста за барки?..

Добру роботу — казали в райкомі — провів керований учителем агітколлектив у цю зиму. І вся вона перекреслена нині. Бо де була в цій роботі революційна пильність?

Василь Петрюк — хмурний, злинялий на лиці, але твердий камінною волею і душею, вдень продовжує працювати на своєму посту. А ночами приходиться до нього в гостину брат. Збудить з важкого, тривожного сну, дасть закурити й просить іти з ним ловити рибу в Бузі, або громадити сіно на Рудці, або, як в дитинстві, шукати в лісі крапчастих пташиних яєць. З криком зірветься Петрюк на ноги. Стоячи, прокинеться, розплющиться, витре холодний піт з лица. І, наслухаючи, як на печі поривчасто дихають Антонові діти-сироти, не зімкне за тяжкими думками очей до ранку.

А як решта? Хто їх розгадає? Побачить Маланка Андрієшко, як по вулиці іде назустріч голова Петрюк — що вивів її із злиднів і збудував хату — і вже не всміхається йому з радісними сльозами разом, як колись, а зніяковіє, знітиться, опустить очі додолу. Так, убік дивлячись, шепче «добридень» та й спішить минути...

Відійде Петрюк, а Маланка зупиниться, задивиться йому вслід. «Так ось воно що за штука — радянський лад! За нього часом брат брата може згубити! Так ось які оті комсомольці: партійний за безпартійну життя віддає!» — думає жінка. Дивується, зітхає...

Такі в Гряді діла. Однак вічного, як кажуть, на світі нічого нема. Віділлють дощі — спиняться. Вигляне сонце — зігріє. Війне вітер — обсушить. Ще не забувся гул своїх і ворожих пострілів, а вже знову ходить дід Пилип між людьми, збиває мудрим житейським словом єдинодумні гурти. Збори, наради, палкі слова... Люба Шатрова — гнівна й прекрасна... Ксеня Кошель міцніше стулила уста, за роботою спини не розгинає. Це її відповідь ворогам. Живе в Гряді секретар райкому Москаленко. Менше говорить, більше, мов лікар, чуйно слухає людські серця.

Три тижні про Романа не було чуток. Три тижні передчасно зігнута матір примарою никала по селу. А в четвер ранком затуркотів у конторі колгоспу телефон. Люба саме готувала зведення для МТС. Знявши трубку, чекаючи голосу телефоністки, поправила папірці на столі, а почувши його, рвучко обернулася до кімнати, високим, наляканим голосом скрикнула:

— Тихше, хлопці! Телеграма з Ки-єва!— хоч в кімнаті сидів один Годлевський.

Потім схопила листок паперу і стала записувати. Навшпиньках підійшовши до столу, Годлевський бачив, як тремтить Любин олівець, дрібно тіпається в дівчини біля лівого ока живчик. Телефон шумів, говорив потрібні й непотрібні слова. Поки записала, задзвонило від напруги у вухах, зів'яла рука... Нарешті телефон стих. Люба втомлено кинула олівець на папір і, відвернувшись до вікна, довго гладила тремтячим пальцем жовтий злинялий листок настурції у вазоні, здригаючись вся від внутрішніх ридань.

Годлевський натяг на носа окуляри, відставив руками далеко від очей закаракулений папір (був далекозорий), прочитав:

«Гряда, голові сільради. Перебуваючому лікуванні Дарію Роману Миколайовичу оперовано друге праве ребро. Стан хворого задовільний. Так, вірно. Чернишова».

Постояла Люба у чавунно-дзвінкій тиші біля вікна, взяла мізерно малий клаптик паперу, що вміщував у собі стільки болючого її частя, і не до Журяка-друга, не до Романової матері помчала вихором. А вийшовши за господарство, звернула до Соколецької криниці. Зайшла до Авдюків у двір, викликала з хати Марійку.

Притримуючи Марійку за кутас злинялої шалінки, збираючи всю волю, щоб здаватись спокійною, тихо запитала:

— Не знаєш, Кошелі є вдома?

— Стару ранком бачила. Дрова рубала,— відповіла Марійка, уважно придивляючись до Любиного лиця.— Вам до ланкової?

— Ні, ні!— злякалася раптом Люба першої після тої зимової розмови в полі зустрічі з Ксенею.— Так, так, її треба!— поправилась вона.

— То зайдіть. Або я викличу?— запропонувала Марійка.

— Ні! Ось що... Піди, голубко, до них. Телеграма є з Києва.

— Телеграма?

Озираючись на хату Кошелихи, щоб її тут не помітили, Люба притулила Марійку до себе, майже пошепки сказала:

— Піди скажи Ксені... Живий Роман Дарій!.. Живий, оперований... Кланявся їй!..

Голос Люби осікся.

Увечері, на засіданні правління, було вирішено відрядити до Києва посланця — провідати хворого. Обмірковуючи кандидатуру, зупинилися на Романовій матері. Але Журяк, помітивши від стола, як ламає нервовими пальцями Люба Шатрова прутик, як палахкотять у неї щоки, усміхнувся про себе й, знову серйозний, встав:

— Я думаю, товариші, одної матері буде мало, — сказав він і кинув у куток згаслий недокурок. — Все-таки столиця, шумне місто. А Мотрина Степанівна (Мотрина сиділа тут же, поруч Люби) — жінка сільська, звикла до тиші. Треба нам послати до свого героя представника колгоспної парторганізації. Хай поїде і доповість нам, як і що. І, я думаю, кращої кандидатури від Люби Платонівни нам не знайти. Хай удвох з матір'ю і їдуть.

Від'їзд був призначений на неділю. А в суботу вранці прийшла на квартиру Люби Ксеня Кошель. Люба була одна. На заливчастий гавкіт пса в дворі зиркнула у вікно, тихо охнула.

Ксеня йшла від воріт з опущеними додолу очима, мінілася в обличчі, зацьковано усміхалася. В руці тримала білий вузлик.

Рипнули сінешні двері, потім — хатні... Завмерши серед хати, Люба глянула на Ксеню, знітившись, закусила уста. У чорній хустці, глибоко запалими синіми очима за схудлими вилицями, Ксеня дивилася на неї, як черниця.

— Я прийшла просити вас... — тримаючи в руках вузлик, почала Ксеня, опустивши очі. Дрібно-дрібно тремтіли її уста. — Поїдете — передайте... Скажіть, най не гнівається... Все ж таки я винувата в тім, що його...

Вона хотіла продовжувати. Але в цю мить необережно підвела очі на Любу. І раптом без слів, єдиним дихаючи бажанням, вони впали одна одній на груди. І, притискаючись міцно, голублячи одна одну, довго, тихо плакали, ні в чому не винні перед собою, нерозривно злиті своїм щастям і горем.

У неділю над заходом сонця в хаті Шатрової — виїзна метушня. З запаленими від печі рожевими щоками газдиня бігала з своєї на Любину половину, несучи калачі, смажену курку, перші ранкі сливи. Ксеня з матір'ю в кутку біля скрині лагодять своє: продукти й одяг для Ксені, бо вирішено правлінням, що й Ксені треба їхати. Романова мати в новій жовтій хустині, що освіжає її скорботне

лице, на лаві тисне і не вміщує у зелену саморобну валізку й два кошики сільські дарунки...

Загаласував-залився у дворі пес. Ворота ніби самі по собі розчиняються, і на подвір'я на повний льоту вривається сірими красунями кобилами чисто поголений, з хваською закрученими вусами Микола Проць. Він відвезе жінок на вечірній поїзд.

Викуривши дві цигарки, Проць нетерпляче крекче, зіскакує, за звичаєм, через ногу з брички. Розбійницьким льоском батога відігнавши сільську дівчурку від коней, входить у сіни й, рипнувши дверима, просуває в хату усміхнені уста й вуса.

— Скоро ви тут? Мотори мої на копитах перегріваються.

Вийшли надвір. Сіли в бричку. Мотрина Дарій — посередині, а з боків Люба й Ксеня — дві примирені суперниці, дві невінчані невістки. Проць вереснув. Кобили — хвости вгору, і з копита — в провулок!..

Виїхали в поле, на горб. Проводжаючі прощаються.

— Буде Роман виписуватись, най заїде в магазин електроприладдя... Я там списав, що купити...— просить Любу Романів друг, тракторист-напарник.

— Тюлі на фіранки не забудь... Параска просила...— шепоче Ксені Марія.

— Богдану Хмельницькому, Дніпру — поклін низький!— усміхається дід Пилип, розправляє вуса.

Поїхали. Бричка, легко гойдаючись на ресорах, скочується в долину. Потім — на луг. Ось показалася за берегою... Ще раз майнула Ксенина біла блузка...

І все...

— Полетіли наші голубки до свого сокола!— шепоче дід Пилип. І за людьми йде в село.

Марія Кошель зостається на дорозі одна. Ще вологими від недавніх сліз очима жінка довго дивиться на затуманений шлях, на яким привидом згасла бричка. А поруч неї у вогнях небес згорає червнєве вечірне поле.

Червнєве вечірне поле! Для серця нема музики більш чарівної, для ока не знайти видіння дивнішого! У пекельнім золотім полум'ї в півнеба палахкотить захід. Сонце — в сітчастих хмарах. Гарячі відблиски лягли на руки, обличчя, колосся хлібів. Над Бугом встає туман. Над дубинським лісом також. Суголовками пропилюжила остання череда. Щойно червоний захід зблід, порожєвів, а з зо-

лота довгастих хмарок випало на голубе озерце неба й на шпилі польських лісів кругле, не боляче для ока сонце.

Сонце заходить... З заходу на схід потяглися довгі рухомі тіні. Земля повільно віддає тепло. Стихають польові й сільські гомони. Голосно підпадьомкнула перепелиця. Звідкись війнуло в лице холодком. Тиша пливе, як дума.

Сонце заходить. З кожною хвилиною небесні барви бліднуть, міняються, і в тон їм бліднуть і темніють барви земні. Цеглисто-червоні пшениці покрилися сірим попелом. Зелений ліс розтав. Почорнів найближчий пар. Кінець битого шляху згас, не досягши обрію. Прошумів угорі крилатий птах. Мимоволі підведеш голову, щоб провести його очима, і в тім місці, де птах щез, помічаєш зірку в небі.

Ось і повечоріло... От і день минув.

...Хочеться стати навколішки і творити мелодію пісні. Хочеться притулитися щокою до землі й тихо слухати трепет її і власного серцець. Неповторна краса червневих полів хвилюванням наповнила ество, сльозою зволожила очі...

Земле моя вишневая, земле родима! Як добре жити на білому світі! Щиро цілую твою зморщену, натруджену руку! Всю любов, все життя віддаю тобі, ненько!

КНИГА ДРУГА

Частина перша

1

На початку осені 1948 року колгосп «Ленінський шлях» об'єднав своє господарство з Курилівською артілью імені 17 Вересня.

Курилівка межувала з Грядю з півдня і більшістю полів теж прилягала до Західного Бугу. У війну, під час останнього відступу окупантів з України, командир якогось кволо бредучого німецького полку, переїхавши на ближчий берег Бугу, виліз із зеленого авто, піднявся на сусідній горб. Мружачи від сліпучого весняного сонця сині, під білястими бровами очі, навів бінокля на цей бік. За двома кружальцями скелець спустошена Курилівка сіріла між небом і землею проритими солом'яними й дощаними дахами обезлюділих хат, тулилася до лісу, як обла-тана сирота — плечима до церкви.

Офіцер опустил бінокль на груди, довгим, окованим у білий перстень пальцем поманив до себе командира ближчої батареї. Той, притиснувши до стегон руки з випростаними долонями й трохи нагнувшись уперед, вислухав наказ, пристукнув каблуками чобіт. Потім, герготливо командуючи, розгорнув батарею і кресонув по лівому крилу села термітними снарядами. Стовпи зблідлого в яскравім сонячнім світлі вогню вибухнули один за одним й заволокли крайні хати жовтаво-сірим тягучим димом. Задув з північного боку свіжий вітерець, скерував полум'я в потрібному ворогові напрямку. За якусь годину осіла третина Курилівки на землю чорним теплим попелом.

Зважаючи саме на цю обставину, об'єднаний колгосп вирішив центральне своє господарство й контору розмістити в краще забудованій Гряді, хоч за числом дворів і працездатних Курилівка переважала. На голову «Ленін-

ського шляху» райком партії та райвиконком порекомендували колгоспникам Євгена Федоровича Ловача.

Виборчі збори зійшлися небачено велелюдні. Ще не забулися недавні хвилюючі події. Найбільше вразила всіх приголомшуюча, як грім, зрада голови сільради Верші. Зрозуміло, отже, що тепер появу в селі нової людини, а тим більше керівної, колгоспники зустріли насторожено. Мовчазливо обмацували допитливими очима Ловача з усіх боків, не поспішали висловлювати свої думки, ворожачи-вгадуючи: «Той чи не той?.. Газда буде чи пустий вітер?..» Запрошував Микола Проць з самого полудня своїх і курилівських гостей у вузькі, облуплені біля порога кованими каблуками двері клубу, хоч і не мав на те повноважень, так, що ось-ось мав тріснути тіснуватий, низькостелий будинок. Але тут на сцену вийшли Іван Журяк, секретар райкому Москаленко, Петрюк, дід Пилип і ще якийсь чоловік у військовому, з слідами погонів на одязі. І в кімнаті перестали кашляти, очікувально стишилися, пронизали сцену сотнями цікавих очей.

Так, мали колгоспники всі підстави упереджено думати про прибулого. Але коли після рекомендацій секретаря райкому він підвівся з місця, щоб розказати біографію,— ставний, красивий, з рясною завісою орденів і медалей на вицвілому кітелі, овіяному димами недавньої війни,— і заговорив по-командирському дзвінко, чітко, похитуючи ствердно на потрібних місцях передчасно помережаною павутинням сивини чубатою головою, у людей пом'якшали серця, потепліли очі. Ловач розповів, що походить з Харківщини, з родини незаможних селян. До війни закінчив силікатний інститут, в армії прослужив дванадцять літ. З того часу і в партії. Війну пройшов від Воронежа до Будапешта, був двічі поранений. Нагороджений трьома орденами, п'ятьма медалями. Жінок зворушило й схвилювало, що дружина й єдина донька Ловача загинули під час ворожого бомбардування, а чоловіків,— що до них, у більшості рядових, промовляв підполковник. Проти цього нового Василь Петрюк виглядав простаком.

Потім Ловач знову сів, а головуючий на зборах Іван Журяк запросив людей висловлюватись. Як Журяк, так і Москаленко розуміли, що, незважаючи на хорошу біографію, на сприятливе враження від Ловача, багато з присутніх все ж стояло на боці Петрюка — винятково чесного, самовідданого, трудолюбивого, а головне — сво-

го, сільського чоловіка. Петрюк і сам це знав. Тому взяв слово першим.

Тепер, коли господарство збільшилося майже в півтора рази, Петрюк відчував, що йому, малописьменному, з малою практикою, важко довелось б. Проте він, близько беручи до серця інтереси рідного села, можливо, згодився б і далі керувати колгоспом. Але рекомендований райкомом Євген Ловач — з його вищою освітою і партійним стажем — припав і Петрюкові до серця. І він закликав громаду голосувати за нового товариша.

Після Петрюка промовляли дід Пилип, Журяк і ще кілька колгоспників. Наприкінці попросив дозволу висловити свої міркування Проць Микола.

Останній промовець помітно хвилювався. Крім цього, Миколин виступ докорінно відрізнявся від попередніх барвистістю думок і висотою стилю. Підвівшись з задньої лави, як завжди, з-поміж молодичь, щоб іти наперед, він чомусь плямисто почервонів, що рідко траплялось, а зустрівшись поглядом з Ловачем, не до добра спіткнувся, мало не заповорши носом, чим викликав усмішки на дівочих устах, і, швидко зарухавши кінчиками пальців лівої руки, зовсім розгубився.

Та це тривало недовго. Дійшовши до наміченої оком плями на підлозі, на якій тремтів і сміявся сонячний химерний зайчик, Проць зупинився. Підвів голову, став, як по команді «струнко». Зобразивши на малому обличчі солодкого медяника, повернувся цим медяником не до громади, як перед ним робили інші оратори, а до об'єкта свого захоплення, до Ловача.

— Товаришу полковник!..— голосно, як колись з дзвіниці, вигукнув він, закинувши високо вгору голову і, не помітивши, що Ловач, якого Проць несподівано підвищив у рангу, здивовано здивив густу брову, ніяково крякнув:— Товариші безпартійні і члени! Народ і вся маса!.. Я — простий чоловік!.. По причині приватносуспільних відносин між експлуататорами й найманою енергією, або — як правдивіш сказати — хлопами й панством, я не міг у час потреби осягти знань освіти! Я мусив робити на февдала Ясеновського, як раб стародавнього Риму!.. Я носив ярмо на карку, як наш колгоспний кнур — кулко в носі, аж поки те ярмо не збила з мене Радянська Армія-визволителька! Доки живу, не забуду їй дякувати!..

— Одну хвилинку, Миколо Андрійовичу!— вибачливо всміхнувшись до Ловача куточками опущених униз уст,

м'яко перебив Проця Іван Журяк.— Бажано, щоб ви говорили до залу.— Він показав у глибину кімнати рукою.— Ми тут, у президії, і так добре вас чуємо, а от до задніх лавок, можливо, не кожне слово долітає...

— Е-е... Перепрошую красенько!— зупинившись на півслові, миттю повернув Проць зшасливе обличчя до громади. Але за якусь хвилину знову механічно навів чорні очі на Ловачеві ордени й медалі.— І от, товариші, що на ділі дальше виходить? На сьогоднішніх зборах бачимо — представник. Хто їх прислав, що вони за представник? Прислала Радянська Армія-визволителька! А ми їй, як матері рідній, довіряємо!.. А що то за чоловік? Пол-ковник, товариші!

— Підполковник, товаришу Проць,— поправив шевця Іван Журяк, а Ловач знову різко скрипнув стільцем.

— Перепрошую файно!..— зігнувся в чемнім поклоні Проць і далі енергійно зарухав рожевими, прозорими ніздрями пташиного носа.— Отже, півполковник, товариші!.. За що ж — питаюся вас — малій Гряді така честь велика?.. За те, що є ми — люди, патрійоти, а не якісь там сукині сини, що нам трактористів поночі вбивають!..

По залу далеким гуркотом травневого грому прокотився схвальний гамір. Проць допитливо оглянувся на людей, і знову — впівбока — до Ловача.

— Ми всі файно дякуємо Василеві Петрюку — твердий чоловік і добрий господар. З ним ми досягли!.. Але тут ви, люди, не повинні забувати, що Гряда йде вперед!— Оратор повчально помахав до зборів пальцем, загостреним на кінці горбатим нігтем.— Колгосп об'єднався, вступив у третє літо, або, як сказано в історії партії,— третій етап!.. Науки відкрили ворота в селянський двір, а техніка вже в'їжджає!.. Отже, самі бачите: для колгоспної господарки є зараз скрутна потреба в керівникові вже не з селянсько-хліборобською, а з технікованою головою. Нехай там хлопва на задах пригасить свої цигарки.— Проць зіп'явся навшпиньках, витяг з коміра малу вертку голову, зиркнув на задні, задимлені тютюном лавки,— та й подумає, який у тім слові смисл!.. Машина є велике добро!.. Індустріалізація, зрозуміли?— несподівано гримнув грізно швець на жінок у першій ряду.— А в нас, товаришу півполковник,— оратор знову заблискотів, загравав очима й усмішкою до Ловачевих орденів,— це не є секрет — перебувають ще й такі, що не тільки не розуміють, але й вивомити того слова не зможуть...— Проць ще раз обвів до-

кірливими очима людей.— Отже, товариші, техніка!.. Наші батьки дерев'яним плугом орали, а ми з того нині лиш сміємося... Вийдеш часом за село, на шлях, глянеш... Летить на базар легка машина!.. А хто в тій машині, прошу вас сказати мені?.. Пан воевода?.. Круль Казимеж?.. Н-не!.. Розсілася на заднім сидзєнню наша Маланка або наша Параска за трояка!.. Пружина легенько зісподу догори її підгиує, але сметана з гладушика не вихлюпується і яйця їй не б'ються... Бо — техніка!.. То лиш дрібна прикмітка...— хвалиться Проць.— А в нас щось і більше є!..

— Три бугаї рогатих на оборі!..— бухнув раптом з широченних грудей у глибині залу Микола Гринь.

Прошумів смішок. І тут усі зиркнули на Ловача: як реагуватиме він, підполковник, на цей недоречний жарт? Не нахмурить брів? Не похитає докірливо головою? Але Ловач теж широко всміхнувся, показавши з-під коротких вусів білі красиві зуби, і ця добра усмішка послабила напруження, викликане присутністю на зборах нового, незнайомого чоловіка, який правитиме колгоспом, незримою ниткою з'єднала нерозвідану відстань між сценою і залом.

— Ади й мій сусіда розумне слово каже...— роблено здивувався Микола й, знизавши вузькими плечима, запетлював далі.— Отже, товариші, росте наше село й поле зелениться!.. Я попрошу товариша півполковника! Зиркніть ласкаво очком по цій хаті та й знайдіть мені жінку босу! Нема на зборах такої! Торік, як урожай ми ділили, ще була, а зараз не знайдете!.. Може, не всі вже в черевиках або кобітках, може, якась і галошок поверх шкарпетки озула... Але вже не колеться на гострому груддю трудна її нога! Озуті наші жінки, одягнені, і — перепрошую файну президію!— під кофточкою в кожній сорочечка, а під сорочкою — крамний ліфчик...

— Ха-ха-ха!..— загойдався, зашумів, закашляв зал. А дід Пилип захмарює сердитими зморшками високе чоло.

— Тихо, товариші, тихо!..— образився розпалений Проць, піднявши догори руки. Широ бажаючи поділитися своїми спостереженнями, він зовсім не мав наміру веселити людей.— Яким смішно, най висміються, а мудріші хай подумують! А я гадаю, що нема в нашій новій колгоспносільській побуті й на гріш смішного, а лиш вигода в одежі й для ока розвага...

— Ближче до конкретної пропозиції, Миколо Андрійовичу,— зауважив Журяк.

— Я округляю!..— блиснувши на вчителя досадними очима, пообіцяв Проць, не минувши нагоди козирнути перед Ловачем новим, не раз чутим від численних приїжджих доповідачів облюбованим словом.— Я округляю, товариші, і як недавній завгосп ваш,— тут Проць знову виразно подивився на Ловача (яке враження справить на нього те, що він, Проць, керував недавно цілим колгоспним господарством?),— як людина, якій Радянська влада відкрила очі на світ божий, говорю, кажу, зазиваю вас! Оберімо, товариші, цього чоловіка, півполковника, бо не прогадаємо! Прошу!..

І він першим голосно заплескав у вузькі пошерхлі долоні.

Проголосували за Євгена Ловача одностайно. Розглянувши ще кілька питань, почали розходитись.

Сумовито-тихе, зовсім осіннє, висіло над селом ще тепле надвечір'я. Панувало повне безвітря. Зіткана з тонесеньких ніжних хмаринок, димчата імла засотала низько опущене небо, лиш зрідка, мов ясну усмішку дитини, показуючи ласкаве, згасаюче сонце. По селу — одинокі перегуки півнів, лунке в тиші гавкання псів, сизі — на вечерю — полегли дими над хатами.

Розтікався від центру на малі й ще дрібніші потічки у криві вулички людський гурт. На ходу закурюючи, чоловіки обмінювались думками.

Розмовляють літні, з поріділим волоссям у посивілих чубах, з густим засівом зморщок під очима і в міжбрів'ю.

— От маємо собі й офіцера!..

— То добре... Бо хлопа в руках притримувати треба. Ледащого якого...

— А-а, треба!..

— Одно мене непокоїть...— крекче хтось позаду.

— Н-ну?..

— Чужий він, світовий... Не наш чоловік...

Якийсь час ідуть мовчки. Розглядають дорогу під ногами, міркують над сказаним.

— Ліпше — чужий, як свій Верша,— рішуче каже по паузі інший, навгадь розколюючи трудні людські думки.

— І то правда... Такий серед білого дня село спопелити міг!

— Наказали б з лісу, доразу спалив би!— стверджують два голоси одночасно.

— Е-е!.. Проти ночі померлого згадувать?..

— Район радить, то чого маємо хитатися?

— А що район — бог?
— Душа людська не пазуха, голими руками не влізеш!
— Наразі кожний сонцем світиться, а там як за-
хмарить!

— Не забігай, Стаську, вперед... Є старші від тебе.
— Добраніч!— хтось одділився від гурту, подався,
кашляючи, до свого двору.

Між молодими, тими, що в очах лукаві іскорки скачуть,
а під пухнастими, невизрілими вусами завжди бринить
усмішка, балачка тече жвавішим струмком:

— Медалів та орденів у того, як струків кукурудзи на
жердці! Повні груди!

— Мені б їх начепити!.. Ото дівчата зглядалися б!..

— Цей пороху понюхав на війнах!..

— Тепер так, Андрійку: не зробиш за літо всі трудовні,
на зиму в губахту спровадить!..

— Злякав вола мішком дерті!.. Андрієві губахта як
свято!

— Але?..

— Відіспиться чоловік! Узяв старий молоду кобітку¹,
а тепер плаче ночами в обидві жмені.

— Заїздила хлопа?

— Не видите? Синці під очима в три стежки стали!

— Пильнуйся, небже, бо я тебе підсиню!

— Хе-хе-хе!.. Добраніч, люди!..

Після зборів Журяк, за звичкою, хотів забрати Ловача
на перші дні до себе. Але Микола Проць, що досі стояв
оддалік, ввічливо прислухаючись до балачки між членами
президії й терпеливо вичікуючи, поки ті скінчать та рушать
до дверей, у потрібну хвилину тінню відділився від стіни
й проліз у чужу бесіду ловко й легко, як тонка нитка
у вушко голки.

— Перепрошую красенько Йвана Павловича!..—
Схиляючи в чемнім поклоні перед Журяком і Ловачем
непокриту голову з гладенько причесаним волоссям і сві-
жовибритою шиєю, замедословив він.— Якщо їх ласка,
міг би взяти товариша півполковника до себе... Саме
справив другу половину хати. Є нова постіль, ковдра, що
треба!.. Буде їм, змученим з дороги, як удома. Не знаю
лиш, чи підійде наш, як сказати, сільськогосподарський
харч? Але Фрося буде вже старатися!

¹ Кобітка — жінка, тут — дружина.

Журяк хотів було заперечити. Та Москаленко підтримав гостинного шевця:

— Оце по-людському! Переходь, товаришу Ловач, сміло. Колгоспник Проць — людина компанійська. Та й сім'я у нього порівняно невелика, тиха. А то дружина твоя, Іване Павловичу, замучилася з усякими нічними гостями з району. Один я, непроханий, скільки разів на місяць клопоту їй завдаю.

Вів Микола Проць нового голову колгоспу до своєї хати найширшою вулицею. Як ревнивий тілоохоронець, ішов на два кроки попереду, косив на стрічних переможно лукавими очима, і всю дорогу не меркла на устах шевця, прикрита чорними зухвалими вусами, щаслива усмішка. А дійшовши до двору, вихопився ще далі наперед, відчинив не вузьку хвіртку, ні,— браму широку, з двох половин, розчахнув. І, стурбовано поглядаючи на вікна, ще раз низько вклонився Ловачеві: запросив гостя до своєї господи. Бентежило Проця, що не встиг заздалегідь попередити жінку. Але Фрося — гідна Миколина дружина, — лиш зиркнула у вікно на заливчастий гавкіт пса, одразу про все догадалася. Охнула, сплеснула в долоні газдиня і, мимохідь кинувши розгублений погляд в оскелець уліпленого в стіну дзеркальця на спалахнулі враз щоки, ластівкою метнулася до дверей зустрічати.

Та Микола, минаючи ту половину, де постійно жила сім'я, сам зняв з одвірка прихований від дітей ключ, відчинив велику хату¹. Звідти на Ловача дихнуло застоїним холодком, засушеним на зиму васильком. Гора подушок на просторому ліжку, галицькі квітчасті килими на ослонах і стінах, грубий, бездоганно білий обрусок на скрині, а в кутку швейна машинка, біля якої притулилася невеличка, власної роботи, етажерка з книжками — красномовне свідчення перед гостями широкої шевцевої самоосвіти, й особливо мисник з боку дверей, заставлений шістьма рядами красно писаних тарілок та склянок, говорили, що кмітливий господар швидко залатуве привезені з світів злидні й тепер живе з розумом і повним достатком.

Так подумав Євген Ловач. Інакше — Проць. Ті самі порцелянові тарілки з червоними півнями й курочками на днах, тонюсінькі чарки з жовтими ободами в миснику, перебірливо, зі смаком дібрані Фросею на всіх околицьких ярмарках, ті, привезені ще з Польщі лубкові фотографії

¹ Світлиця для гостей.

пишнощоких красунь панянок, цілованих блідими юнаками в чорних фраках і з прилизаними чубами, що завжди радували Миколине око не тільки змістом, а й непроглядною чорнотою фарб та цупкістю паперу, і навіть випрошений у Люби Шатрової крикливо-зелений плакат — «Комірний кліш — смертельний ворог соціалістичного врожая», — прибитий хазяїном хати просто під образом, здався Миколі нікчемно малими, непомітними проти ставної постаті орденоносного підполковника.

Рятунок бачився в горілці. Потім діло пішло б веселіш. Але чи п'є її новий голова колгоспу? З острахом у шельмуватих очах поставив швець на стіл поруч з яечнею і свіжим сиром плетений бутлик холодного вишняку, зробленого за власним рецептом. Та, помітивши в міжбрів'ї гостя затаєну зморшку невдоволеного подиву, полегшено зітхнув, повеселів, усміхнувся про себе і вже твердішою рукою вибив у стелю корок з зелено-сизої пляшки «Московської» гіркої...

А через годину гість, господар та Фрося, молодисто зарожевілі, з повеселілими очима, жваво плели різноманітну балачку, прокладаючи з допомогою нерахованих чарок надійні мости знайомства.

— Я — такий чоловік! — говорив Євген Ловач, розстібаючи кітель, з-під якого показалася блакитна шовкова сорочка, витираючи білосніжною хустинкою високе спітніле чоло. — Інтереси народу для мене — закон! Не доїм, не досплю, але зроблю все, щоб ввірена мені частина... м-м... — Ловач поворушив губами, шукаючи підходящого слова... — в даному випадку — село Гряда... мала все, що положено статутом... м-м... статутом сільськогосподарської артілі... І ще люблю, — випростував він широку спину, вертів у довгих красивих пальцях виделку, — щоб була в селі трудова дисципліна! Мати порядку, як кажуть... І щоб усі — за одного, один — за всіх! Як в армії... До цього звик! І буду вимагати!

— Голубчику наш! Товаришу півполковник!.. — щасливо всміхався Проць, кліпав посоловілими очима. — Я — такий чоловік!.. Зроблять мені добра на копійку, віддам на сто злотих!.. Ану, спитайтеся в селі про мене!.. Поставив нарід на тево завгоспа... Бери, кажуть, Миколай Андрійович, кермує у селі і прав на полю! Йой, думаю, клопоту мені!.. Чим громаді за цю честь віддячу?.. Вийшов першого дня на господарку... Дивлюся — вози без коліс, клуб бур'яном обріс, причільна стіна контори облупилася...

Йой, дивуюся, за що мені таке шануваннячко? Скрізь треба хазяйським гострим оком!..

— За народ я готовий покласти життя!..— вривався Євген Ловач в м'яку та співучу шевцеву скоромовку командирським карбованим словом.— Проти того, що ми переміжили на фронтах, керувати Грядюю — все одно що старому дідові пасіку стерегти... Отам треба було покерувати!.. На передньому краї!.. Та-а-м!..— кричав гість, розпалений спогадами й хмелем.— Коли ранком встаєш ще з руками-ногами, а до вечора ти вже общипаний, як рак до пива!..

— А-а, добродію наш!.. Та хіба ми?.. Та ми вас за то на руках будемо носити!— чемно нахилиючись вперед, майже притулюючись пітним, замилюваним обличчям до Ловачевих колін, говорив Проць.— Бо ви нам — волю, свободу! Вірте на слові! Як був я ще тевео — завгоспом... Йой, бідкався, за що мені пошана?..

— Я згодився керувати вашим колгоспом!.. Але непорядку не потерплю!— не слухаючи Проця, продовжував Ловач. І господар хати остаточно вмовкав на половині тонкого звуку, а Ловач від загальнономоральних настанов, почерпнутих з армійського режиму, остаточно поринав у спогади. Хвилюючись, оповідав він про військові походи на Будапешт, Прагу, про взяття Берліна, про подвиги й смерті незліченних бойових друзів, і час від часу,— помічала Фрося,— тіпався у нього під правим оком нервовий живчик.

А господар хати, шанобливо нагнувши голову, завмерши в уважному слуханні, зворушено думав: «От, Миколо Проців, і досяг ти найвищої честі! Ще позаторік був ти, можна сказати, ніхто. Ні гендляр, ні швець, ні у фляору¹ грець... Просиджував на польських ярмарках з до світку до ночі, а приносив Фросині гроша... Ще й мусив давати за кожен раз поліціантові на дві гальби² пива, щоби не гнав з місця... А от нині сидить у твоїй хаті гостем гречним півполковник! Балакає важні політичні речі, не ганчує³ газду і раз за раз дякує Фросині, коли та подає та припрошує до нової страви. Вів цей чоловік густе військо за собою, тримав усіх на єдинім наказі. Визволив багато країн і народів, дав людям волю і працю на самих себе, за що йому ордени і честь! А нині він твій гість і, не гордий

¹ Фляора — рід сопілки.

² Гальба — кухоль.

³ Ганчувати — знаходити недоліки.

з себе, п'є чарку за чаркою та файно споживає смажену яечню, на добре йому здоров'ячко!..

Так мізкував собі розчулений, розм'яклий, як у воді су-хар житній, швець, і лиш одна хмарка набігала час од часу на осяяні Ловачевими орденами й медалями його очі. Хмаркою цією був ослін, на якому гість сидів. «Хоч я на-крив його найкращим килимом і гість це беззастережно помітив,— думав господар хати,— а все ж твердо сидіти на ньому, бо за рангом мав час півполковник звикнути до м'якої меблі — крісел та фотелів...»

Був Микола кріпкенько вже п'яний, але все ж вихід з становища знайшов. За спиною Ловача, на ліжку, гап-тована сріблом та золотом, лежала невеличка подушечка — тонке творіння маленьких Фросиних рук. Ніхто на ній ніколи не спав, бо мала подушечка єдине призначення: потішати очі гостей добром барвистих візерунків. «Ії і під-мостити б зараз під півполковника»,— думав Проць. Але зупинити розповідь гостя і підвести його на хвилину ніяк не наважувався.

Чим більше порожніла пляшка, тим частіше йорзав на своєму місці Ловач і сильніше бідкався в думці Проць. «Чому раніш не догадався я підкласти під нього оту поду-шинку? Бігме, мізулі натре!..»

Нарешті після одного різкого руху й дуже глибокого, як здалося Миколі, зітхання Ловача Проць рішуче встав. Узяв з ліжка подушечку, з винувато-жалісною посмішкою наблизився до гостя.

— Що? Пора й на бокову?..— підвівся Ловач, злегка потягуючись, позіхаючи в білий кулак.

Момент з'явився чудесний. З швидкістю циркового жонглера Проць перекинув подушечку-цяцьку з правої руки в ліву, ловко посунув на ослін. В ту ж мить він майже з силою посадив Ловача на попереднє місце.

— Н-ні!.. Боже нас збав!..— залопотів Микола одно-часно.— Ми ж і не повечеряли за балачкою як слід! Та й випити ще треба!.. Прошу вас, посидьмо ще трохи... Фросинко, внеси нам з тої хати пиріжків з горохом...

Сівши знову, Ловач відчув під собою щось підозріло м'яке. Мацнувши рукою, витяг подушечку.

— То я... Щоб вам не так трудно сидіти...— ніяковіючи, почав було швець.

— Ні, ні... Нашо?— заперечив здивований Ловач.— Як говорив генерал солдатів: тримай ноги в теплі, голову — в холоді, живіт — в голоді і спи на твердому, то будеш...

— Прошу вас!..— підвівшись, витягнув Проць сп'яніле лице в благальній позі.

— Втім, нехай,— неохоче згодився захмелілий гість, туманно глянувши на господаря. Поклавши подушечку на попереднє місце, він зручно вмотився на ній.

«Не знаю, голубе, який вояка, а денщик з тебе був би незамінимий»,— подумав Ловач, нишком зігнавши з уст іронічний посміх.

Під кінець вечері гість попросив фруктів. Узявши ліхтар, Проць довго його засвічував. Потім, злегка похитуючись, вийшов надвір.

Ніч здалася йому чорнішою звичайної. Вгорі, над незрими хатами, мерехтіли електричні ліхтарі чи зорі. Місяць стеріг над фермами колгоспну худобу. Холодне, настояне на пахощах надбузьких в'янучих садів і лугів повітря трохи освіжило його. Набравши в льюху решето яблук та слив, швець без пригод вибрався по ковзких східцях нагору. Заглянув, за звичкою, ще до корови, закрив її на штабу. Лише після цього відчинив двері хати.

Те, що Микола побачив, остаточно протверезило його. Сидячи на тому ж місці, тільки трохи зсунувшись з подушечки, Ловач тримав лівою рукою Фросину круглу руку, правою обіймав тонкий її стан. Він щось стищено говорив молодиці, граючи приємними переливами басовитого голосу, жартівливо усміхався красивим ротом.. А Фрося, подавши назад, злегка впираючись, налякано-радісно відвертала набік голову, дрижала від ніяковості бровами, і зовсім по-новому блищали в неї карі, солодко змружені очі, рум'янком баб'ячого таємного захоплення гарним мужчиною палали круглі, як яблука в Процевім решеті, щоки...

Хотів було Микола завбачливо крикнути.. Та ледве встиг набрати в легені повітря, хмільна його рука самотійно, без волі хазяїна, знову без жодного звуку причинила двері, й на обличчі шевця в темних сінях вималювалось щось таке, чого ні стороннє око, ні він сам розгадати не змогли б...

2

Після поранення Романа Дарія бандерівцями, після того, як мати і дівчата відвідали Романа в Києві, відчували гостро Люба, Роман і Ксеня, що у відносини між ними трьома вступило щось нове, незнане.

До столиці львівський поїзд прибув опівдні. Гомінкі потоки людей захопили трьох жінок, потягли з горами валізок та кошків у вузькі проходи між стінами вагонів і раптом викинули на широку, лискучу від недавнього змивання водою, привокзальну заасфальтовану площу.

Перед очима на північнім задимленім виднокрузі встав Київ. Зблизька — з трубами двох-трьох заводів, вдалині — з сірими й білими будівлями; шпилями церков; з трамваями й тролейбусами; шовковим шелестом легкових автомашин по асфальту; гомоном строкато вдягненого метушливого люду і з якимось надзвичайно широким над усім цим київським небом. І Люба Шатрова після довгої розлуки не лише з Києвом, а й міською атмосферою взагалі, не могла не зупинитись.

— Дивіться! Чому ж ви?..— задихано запнулася вона, не знаючи від радості, що казати далі своїм супутницям, які, йдучи в юрбі пасажирів, за звичкою, поопускали голови, боячись спіткнутись.— Ось... він, Київ!..— Люба аж спинилася. Хвилювалася, що бачить рідну столицю і від того, що десь тут, серед сотень, тисяч людей є Роман, з яким вони нарешті зустрінуться... Поклавши клунок, глянула вологими очима спочатку на Романову матір, потім на Ксеню.

— Йой!.. голова закрутилася в мене від усього такого!..— винувато витерла Ксеня долонею пітне чоло, незручно тримаючи й далі в лівій руці один кошик, і під тією ж лівою пахвою — торбину, стримано усміхаючись тонкими устами. Йі, селючку, запаморочив надзвичайний рух машин, людський гармидер, свистки, гудки — невгамовні, різкі для вуха голоси великого міста. І — до Мотрини:— Розв'яжіть мені, вуйно, хустку ззаду!..

— Куди ми, діти, тепер?— Мотрина, якась сіра й ніби зменшена вдвічі серед цих велетенських будівель і широт, проти того, якою вона здавалася у вагоні, тільки розгублено озиралася.

— А от зараз валізку здам у камеру схову й поїдемо. А ви заждіть тут,— наставницьким тоном запропонувала Люба.— Ксеню! Чому ж ти?.. Ха-ха-ха!.. Поклади ж нарешті свої кошики! Боже мій! Ось сюди клади! І стійте тут! А я — в одну хвилину!— знову засміявшись, з незвичайною теплою і якоюсь нервозністю поглянула Люба ще раз на жінок, швидко пішла у вокзал.

Через кілька хвилин вернулася уже без валізки, з двома порціями морозива для них. Розпитавши в міліціонера, як

проїхати до лікарні, Люба підвела Мотрину й Ксеню до потрібного тролейбуса. М'яко похитуючись, машина з легким шелестом помчала до центру міста.

У напівтемній чекальні їх зустріла повнотіла років шістдесяті жінка в білому халаті й з такою ж хустиною на голові, з рудою бородавкою на лівій щоці (стриміли на ній дві в різні боки сиві волосинки). Вона сиділа за маленьким столиком, нап'явши окуляри на круглого зморщеного носа, і в'язала сірі шерстяні шкарпетки на дитячу ногу.

— Е-е, любенькі!..— м'яко, на полтавський манір налягаючи на літеру «л», повільно заговорила вона, приємно розводячи повними руками, коли Люба запитала, чи перебуває в лікарні Дарій Роман Михайлович.— У нас їх, бідолашних, стільки! Всіх не пам'ятаю. Війна на світі була... І моїх двох синочків забрала... Та й так!..— зітхнула вона.— Піду спитаюся у Марії Іпатівної. Сідайте!..

Відклавши на столик в'язання, знявши окуляри, від чого її обличчя ніби помолодшало, бабуся повільно почала озутими в зелені суконні пантофлі ногами по сходах на другий поверх. І поки її не було, три жінки, кожна по-своєму, але однаково сильно хвилювались, готуючись до довгожданого зустрічі з ніби чужим трохи в цих обставинах, дорогим, вистражданим у їх серцях Романом.

— Дарій у нас єсть!— повідомила ще з східців бабуся.— Шоста палата... В лівому кутку ліжечко... Та сьогодні побачення нема. Доведеться пождати до завтрього... Після дванадцятої години,— додала вона, знову всідаючись за свій столик.

— Але ми їхали аж із Львова!— з жалем вигукнула розчарована Люба.

— Девочко...— спокійно продовжуючи в'язати шкарпетки, подивилася бабуся на неї поверх окулярів.— До нас з Ленінграда приїздять... З Москви... З Барнаула був капітан по контузії — Стьопа Трифонов, може, чули?.. Всіх батько Київ приймає. І теж дожидають, сидять отут біля мене, розказують... В одній батько без ноги, в іншій син порожнім рукавом здоровкається з людьми... А от моїх війна забрала...— повторила вона.— Як не положено, то не положено...

Зупинилися в тієї ж бабусі. Вмилися, випрасували блузки, передяглися. Мотрина попросилася спочити з дороги; дівчата вирішили піти до міста. Люба вийняла з сумочки рожеву пудреницю, нишком зиркнувши на Мотрину, шепнула Ксені:

— Напудримося?— лукава усмішка заграла по її повних устах.

— Йой, що ви?..— злякано відмахнулася та, затуляючи долонями обличчя.

Але Люба відкрила пудреницю й, сміючись та погрожуючи Ксені київськими перебірливими кавалерами, відняла її руки й сама злегка підбілила їй свіжі рожеві щоки, підвела чітко окреслені дугівки брів. Коли дівчата, зібравшись, рушили вже до порога, бабуся зауважила:

— На Хрещатик ідете, а тувельки в пилюзі... Натє щітку, обмахніть. Мазь десь була в мене, так не знайду... Ще Васькова, в зеленій бляшанці...— зітхнула вона, згадавши щось.— Так нема ніде. На Хрещатик ідуть, а отак...— Бабуся буркотіла ще щось, але дівчата були вже на вулиці.

Хрещатик лежав у руїнах. Багатоокі чорні отвори напіврозвалених будівель обабіч асфальтової, злегка вигнутої магістралі чергувалися з кучугурами каміння, тиньку, піску. Але сама вулиця була чисто підметена, змита, як і привокзальна площа, і на кожній відвойованій у безладді площині вже стояла лавка або зеленіло деревце. Сонце давно зайшло. Електричне сяйво щедро поливало велике місто, пам'якувало його риси. Сотні киян найрізноманітнішого віку — робітники, службовці, солдати, моряки з Дніпровського пароплавства, домогосподарки, молоді, з щасливими очима матері за візками з немовлятами, старенькі бабусі з песиками або зі складеними парасольками,— в найрізноманітнішому одязі рухалися по обох боках центральної магістралі, сиділи на лавках або, зупинившись удвох-утрьох, розмовляли. А там, у руїнах, скреготали машини, здіймався пил та сновигали по стінах сірі, як і камінь навколо них, будівельники. Шелестіли автомашини, десь на бічних вулицях дзеленькотіли трамваї, прогукував далекий паровоз, і темніло над древнім містом таке ж давнє і неозоре небо.

— Бессарабка... Центральний універмаг... Площа Калініна...— урочисто й чомусь пошепки пояснювала сяюча від радісного хвилювання Люба. Вона пишалася цим містом — своєю столицею, киянами — вчорашніми героями війни, київським небом, повітрям, а руїни здавались їй священними. Дівчина пишалася, що саме вона показує Ксені це красиве місто. І вона широко раділа, коли Ксеня охала, час од часу зупинялася, захоплено оглядаючи то те, то інше.

Піднялися напівзруйнованими східцями у Першотравневий сад, дійшли до краю площі, звідки починалися вже схили, й Ксеня охнула, сплеснула в долоні. У Дніпрі відбивалися тисячі вогнів, тому Дніпрі, про який наслухалася стільки пісень і казок... Вогні яскраво освітлювали широченний Поділ, ішли вглиб, сягали високих берегів, і там, де обрії стирались, блищали ніби в самому вже небі поодинокими зірками. Велична постать Володимира з хрестом у руці на іншій, західній горі, темніла неясним силуетом на тлі залитого світлом саду. По Дніпру помалу рухалися вперед і назад пароплави, баржі. Тьмянів на тім боці чорний острів. А далі пливла вдалину нічна Україна, оздоблена цятками рідких електровогнів, як весільна молода — королями та квітками.

І знову Люба з таким виразом, ніби все це було їй давно відоме і прийшла вона сюди ради одної Ксені, хоч насправді бачила Київ удруге, з ніжною урочистістю і таємничістю, немовби крокувала по священних місцях, показувала Ксені, де Труханів острів, Дарниця, розбитий у війну залізничний міст, електростанція... А Ксеня тихо зітхала, похитувала головою. Велике гамірливе місто, безліч вражень оглушили її. Вслухаючись у музику, що лилась невідомо звідки, в дивні шелести потьмареного саду, в гомін недалекого Хрещатика, в усю цю незвичайну атмосферу святковості, почувала юна селючка, як прокидається в ній легке, світле почуття. «Так ось яка вона, чарівна Україна моя!» — захоплено думала дівчина. Відривала на мить очі від Подолу, линула думками в глуху, лісову Гряду, до матері, і сльози мимоволі туманили очі... Їй здавалось, що з густих надбузьких лісів вона попала в сонячну казку.

Потім Люба затихла, й обидві стали думати про завтрашній день. Спільне горе, спільна праця в полі, а особливо відсутність у селі Романа міцно здружили обох дівчат — ланкову й агронома. А от завтра їм знову буде важко бачити одна одну, і, можливо, саме завтра стане дівчатам ясно, якій залишатися з Романом назавжди, якій, ковтаючи гіркі сльози відчаю, відступитись. Юнак дружив з Любою, а кров, не вагаючись, пролив за Ксеню. Ці почуття важким каменем тиснули обом на груди, туманили райдужні мрії, що розцвіли там, у далекій лісовій Гряді.

Перед ранком випав рясний краплистий дощ. Побарабанивши по київських дахах, сповз схилами до Дніпра, замутив воду й легко поніс рештки теплий хмар на задеснянські пахучі луки, урочисто гримаючи в сірі сировишні бубни грому, радісно всміхаючись блискавками.

О дев'ятій бабуся, Мотрина й дівчата вийшли надвір. Краями вулиць воркотали струмки. Молодо зеленіло, міцно пахло мокре листя. З сотень калюжок висяювали маленькі сонця. В садах, скверах вставали синюваті, прозорі туманці. Зрадівши погоді, ошаліло цвірінчали горобці. Все блищало, іскрилось. Від цього легко було на душі.

Дійшли до лікарні. Не зупиняючись біля свого столика, бабуся повела жінок на другий поверх. Залишивши їх у коридорі біля вікна, пішла шукати лікаря.

Жінки захвилювалися. Готуючись до побачення, Ксеня і Люба ще раз оглянули свій одяг. Мотрина заходилася скидати каптан, щоб теж залишитися в кофточці. Але тут з бокових, не з тих, за якими сховалася бабуся, а інших дверей показалася низенька, худорлява санітарка в підперезанім марлевою стрічкою халаті, зиркнула на них, негелосно гукнула комусь у кімнату: «Оці троє?..» — і, діставши відповідь, знову повернулася до них обличчям, сказала:

— Ідіть за мною!

Ще в коридорі, намагаючись не відстати від швидко крокуючої санітарки, Мотрина тихо захлипала в хустинку. Люба хотіла заспокоїти її. Та, відчувши болісне стискання в горлі, нарочито уповільнила ходу.

Думали жінки — відчиняться зараз якісь двері, Роман вийде до них, як завжди, трохи засоромлений, і вони похапцем, перебиваючи одна одну, почнуть викладати свої новини, дарунки... Але санітарка підвела їх до низенької шафи під стіною, відчинила її і сказала:

— Одягайте халати...

Потім, видзвонюючи в'язкою ключів, повела їх у кінець коридора, грайливо похитуючи маленькою кучерявою головою. Відчинила двері крайньої зліва палати. Пропускаючи їх на дверях попри себе, лукаво ворухнула вологими, знадливими устами:

— Ну, заходьте до свого Романа, плаксуні!.. Він у нас найоригінальніший: до всіх всміхається і цілий день мовчить!..

Роман — блідий, схудлий, у білій, розстебнутій на грудях сорочці, з великими, вже побілілими без фізичної праці руками (темніла на правій лише дві зашкарублі ранки, збиті біля трактора) — напівсидів на ліжку біля вікна, підпертий трьома подушками, й схвильовано дивився на двері. Третьяча Мотрина, з лихоманними плямами на щоках, ледве роздивившись серед білих ліжок широко розкритими очима, де її син, від порога заплакала вголос, на неї зашикала санітарка, і всі троє підійшли до ліжка.

— Здоровлю вас!.. Мамко дорогі!— Роман, не можучи стримати тремтіння уст, рвонувся усім тілом назустріч, конвульсивно стиснув стареньку в обіймах. А вона, ще цілуючи його й плачучи, зазірала очима назад, за синову голову, з жахом шукаючи страшних ран. Роман злегка відсторонив її, несміливо пригорнув до себе Любу, потім Ксеню, щиро, по-земляцьки розцілувався з ними в губи. Санітарка принесла стільці. Сіли...

І раптом запала мовчанка. Така незручна, дивна!.. Напередодні стільки було заготовлено запитань, новин, розповідей. А зустрілися — ніби мороз скував четверо розкритих уст, гарячих сердець... Перед хворим юнаком сиділи три жінки, овіваючи його духом надбубзьких лісів і лугів, пахощами свіжої ріллі, випромінюючи з очей синяву високого галицького неба, образ милого прикордонного свого краю... А він переповнився вщерть усім цим і, розгублений, зворушений, не знав, як триматися, що говорити...

— Н-ну!..— Роман нарешті подолав хвилювання, видихнув повні груди повітря, оглянув жінок блискучими очима.

— Що?.. Синку!..

— Чого... мовчите?.. Говоріть, розкажіть!.. Всю ніч не спав, дочікувався!

— А нам обіцяли — не скажуть. Ми вчора приїхали... Як твоє здоров'ячко, Романе?— не дждавшись, поки Мотрина витре кінцем спідниці очі, почала уривчастим голосом порожевіла від хвилювання Люба і зустрілась очима з милим.

— В перші дні боліло. А потому зробили операцію, і вже добре. Професор робив...— помалу оповідав хлопець, раз по раз видихаючи з грудей сперте повітря.— Недавно водили на рентген... До зими випишуть...

— Аж до зими тобі лежати?..— Мотрина підвела голову й знову заплакала.

— Може, й скорше вийду,— поспішив син заспокоїти матір.— Але не обіцяю... Плечі в мене вже здорові. Голову от лікувати ще треба. Та досить вам, мамко. А тих, Любо, кажеш, спіймали?..— Романові очі блиснули.

— Упіймали! На другий день, підвечір, як я писала тобі. В лісі коло Бугу. Там їх ціла банда!..— Люба хотіла розповісти докладніше, але, помітивши на собі гарячий Ксенин погляд, одвернула від Романа очі, спалахнула і вмовкла.

— Жінка в чорній одежі з ними була... і такий високий...— туманно пригадував тракторист страшну ніч, поглядаючи то на дівчат, то на матір, але Мотрина знову скривилася при цих словах, і син швидко перейшов на інше:— А Верша! Хто б сподівався? «Партизан»!..

— Лютого гада вигріли люди на своїх грудях...— зітхнула Мотрина.— А ті, синку, вже в Сибірах... Був суд... Мене закликали...

— Туди й дорога!— Роман байдуже махнув рукою і, щоб привабити до бесіди всіх, вже цілком заспокоєний, до Ксені:— Ну, а ти, Ксеню?.. Мовчিশ?..

— Що маю говорити?— опалена Романовим поглядом, Ксеня затремтіла жальною устами. Але стрималася і лиш густо почервоніла.

— Може, гніваєшся за щось?.. Кажі, буду вискузуватися...¹— жартував Роман, багатозначно всміхався, підморгував до матері й Люби лукавою бровою.

— Дай тобі боже здоров'я... Від смерті... мене...— зашептала Ксеня, низько опускаючи голову, ось-ось готова заплакати. І раптом, глянувши на Мотрину, хутко нагнулася, вхопила малими руками Романову розбиту працю праву руку й, сповнена великої вдячності, гаряче поцілувала, здригаючись вся від внутрішніх ридань.

— Що ти, Ксеню!.. Що ти?..— розгубився від несподіванки Роман, ховаючи обидві руки під ковдру.— Нашо? То тільки маму й неня² малі діти в руку цілують, і то лиш на свята або коли їм батьки цукерки дарують... А я чим тебе тут відшаную?..— жартував хлопець. Але глибоке зворушення, викликане вчинком дівчини,— помітила Люба,— бурхливо пробігло по його обличчю плямистими тінями.

Ксеня густо почервоніла, затремтіла...

¹ Вискузуватися — виправдуватися.

² Неньо — батько.

— Не-не, синку!.. Не стидай мені дитину...— Мотрина ласкаво пригорнула Ксеню рукою, схлипнула сухим ротом.— Вони обидві, Ромцю, дай їм боже, мене проводжали. Якби не дівчата, бігме, не доїхала б. Машинів, гудків, людей на станціях!.. По всій Україні чути! Ну, будемо давати тобі їсти,— після короткої паузи потягла Мотрина до себе кошик.

— Я ще не хочу, мамко... Розкажіть!

— Будемо, будемо!.. І товаришів клич,— наказала мати.— Бідні ви, болячі!..— зітхнула Мотрина.— Чого ж тобі? Курочки, ковбаси? Може, пиріжок з капустою? Вуйна Текля горнятко меду передала.

Мотрина почала викладати харчі з кошиків на тумбочку, а Любу сильно кольнуло щось у серце. Коротенька розмова, що відбулася щойно між Ксенею і Романом, її поцілунок, ті погляди, якими вони обмінялись, її — боязко захоплений, закоханий, його — ласкавий, голублячий, вдарили в душу Люби чимось болючим і ніби відкрили перед дівчиною нові стосунки між Ксенею і Романом. «Роман ризикував життям, пролив кров за Ксеню. Хіба то зардама? Для чого ж я тут? Нащо маю стояти їм на дорозі?»— думала зажурена Люба. Її так вразило власне відкриття, що дівчина аж зблідла, переконалившись, що зайва в цій кімнаті. Минулої зими, коли Люба довідалась про Ксенине кохання, не змогла вона після важкої внутрішньої боротьби загасити в собі почуття до ласкавого, усміхненого хлопця, бо бачила — любить її Роман. Але тепер, у цій ось палаті, вона, як їй здавалось, відкрила інший струмок у морі своїх почуттів. «Нащо я їхала? Як смію стояти третьою в цьому коханні, заслоняти Ксені собою Романа?»— гарячково билася в ній думка. Чула, як дзвінко, болісно колотиться серце. Всіма силами намагалася приховати свій стан.

— Ми от...— Мотрина крадькома глянула по боках,— привезли тобі трошки... Швагрова поклала... Вип'єш?..

— Ну її!— злякано відмахнувся Роман.— У палаті не вільно. Втім,— додав він, подумавши щось, і подивився вбік:— Сильвестре Григоровичу!

— Ась?— обізвався з протилежного кутка хворий басовитим голосом. Кремезний, років сорока бородань лежав обличчям до стіни й читав книжку.

— На хвилиночку сюди!— запросив Роман, усміхаючись.— Це моряк. Майор у відставці, — шепнув він своїм. І очима лукаво — на пляшку:— Любить!

Моряк, спираючись на кострубату жовту палицю з гумовим наконечником, помалу підійшов, привітався густим басом, потис жінкам руки. Обережно повівши карими очима по дівчатах, поцікавився:

— За яку ж постраждав Ромка? За вас?— усміхаючись у бороду, моряк кивнув головою до Люби.

— Ні! За нашу ланкову — ось!— Люба підсунулась до Ксені, перемагаючи себе, боячись, щоб Ксеня не відштовхнула її, обняла дівчину за плечі. І відчула, що опікають її долоню ці м'які, трохи похилі плечі під білою батистовою блузкою.

— А-а!.. За цю не жа-аль!— мимохить глянувши на гарне, зняковіле обличчя Ксені, задоволено протяг моряк останнє слово.— Без п'яти хвилин — наречена!.. Як ще я парубкував, то в нашім воронезькім селі хлопці за дівчат між собою бились. А тепер, виходить,— тільки з класовими ворогами!

Усі всміхнулись.

Випивши одним духом склянку горілки й відмовившись од другої, моряк ледве торкнувся їжі, подякував. Вернувшись до ліжка, знову заглибився у своє читання.

— Як у селі? Доорали там за фермами без мене?— цікавився Роман, згадував далеке, домашнє. Радісно хвилювався.

Розмова стекла на грядівські новини й остаточно послабила напруження, викликане незвичайністю обставин. Мотрина розповідала синові, що ходять чутки про об'єднання «Ленінського шляху» з курилівським колгоспом, про обрання секретаря парторганізації Рубцова на голову сільради, про тих, хто виїхав на роботу в Донбас, хто помер, одружився, і багато іншого, свого, по-сільському цікавого. Роман їв, зрідка позирав на матір, на дівчат, радісно й трохи якомось загадково усміхався до них. Потім знову опускав очі на їжу. А Люба, переводячи погляд з Романа на Ксеню, з Ксені на Мотрину, з жахом ще більше перекопувалась, що зовсім не потрібна вона тут, що цих трое людей кров'ю зв'язали спільні інтереси. Здавалось Любі, що не тільки Ксеня і Роман, але й Мотрина думають зараз, ніби вона зайва. Від цього терпкого відчуття паморочилась голова. Хотілося встати і вийти.

— Ви щось ніби зблідли трохи, Любинко. Може, послабли в дорозі?— звернула увагу на її стан Мотрина.

— Я? Аж ніскільки!— неохоче заперечила Люба, ніяковіючи від несподіваного запитання. Через силу всміхну-

лась, удаючи, що дуже уважно слухає загальну балачку.

— Як доїхали сюди?— спитав Роман, теж уважно подивившись на Любу.

Ксеня, що досі мовчала, палаючи внутрішнім вогнем, раптом пожавішала, м'яко сплеснула в долоні, і в плавну, спокійну бесіду сина з матір'ю, що до цього текла, врізалася бурхливим весняним потічком:

— Як ми доїхали, питаєш? Йой!.. Там такого всякого було!..— Вона обвела стіни по-дитячому щасливими очима, палко глянула на Романа. Відвела ледь-ледь засоромлені очі вбік і, осяваючи всіх радісною усмішкою, голосисто, швидко залопотіла:— Від Львова до Жмеринки їхали добре!.. Лиш у вагоні підсів якийсь до нас... Ха-ха-ха!.. За Бродами!..— Вона смішно склала губки і стала копіювати того, що сидів з ними у вагоні.— Ви-со-кий!.. Третя полиця і його голова — собі рівні, а борідка — щіточкою, як у чортика!.. Казав, що теж був військовим. Казав, що є самфе... Ха-ха-ха!..

— Фельдшер...— через силу всміхаючись, допомогла Люба.

— Ага, казав, що є фершал...— не дивлячись на Любу й на мить ставши серйозною, ніби щось неприємне згадавши, продовжувала Ксеня і знову, сміливо поглядаючи на Романа, радіючи, що він, Роман, слухає її, вела далі:— От сів той проти нас трьох і забалакав про війну!.. Тарах-тарах-тарах!.. «Ви знаєте, добродіє,— каже,— скільки людей на війні впало!.. На Дніпрі, на Дністрі, на Ельбі!.. А коней, а машинів!..» Тарах-тарах-тарах!.. Говорить... У вухах усім гуде ота війна!.. А вуйна Мотрина слухали-слухали, а там хусточку до очей, бідні, та й: «Йой, голубчику!.. Якби не той Гіхтер!..»

— Як, як?..— допитувався Роман, ледь посміхаючись і поглядаючи на матір.

— Ха-ха-ха!..— зустрівшись з ним очима, ще дужче залилася пустотливим сміхом щаслива Ксеня, заблискала двома рядками білих зубів.— Кажуть: «Якби не той Гіхтер!..»—«Не Гіхтер, вуйно, а Гітлер»,— кажуть їм Люба. А вуйна лиш махнула рукою: «Як Гільтер, то Гільтер, а вшистко едно проклятий чоловік був!..» Ха-ха-ха!.. Так ми до Жмеринки й доїхали!..

— Іж, Ромцю, поправляйся. Схуд, боже ж наш!..— злегка ніяковіючи перед сином, запрошувала Мотрина, опускаючи очі в кошик. А незвичайно повеселіла Ксеня, бажаючи перелити свою радість в серце милого, щebetала,

раз по раз заливалася дзвінким сміхом і привернула до себе увагу всієї палати. Здавалося дівчині, оповідає вона смішні, цікаві для всіх речі. Бачила навколо себе десяток усміхнених до неї людей, і в центрі, як зірку заповітну серед безмежного неба,— милого свого Романа. «Дивіться усі!.. Цей хлопець життя не жалів для мене! Якби не він, була б я зараз не в Києві, а в сирій землі... Який гарний, сміливий, дужий! А спитайте мене! Я для нього вік свій молодий годна згубити! Хай лиш скаже слово! Бачите, люди добрі, які на Західнім Бузі галичани! Бачите, як ми вміємо любити щиро!..»— гордо співало до всіх палке її серце.

Ксеня невтомно оповідала ще якісь нісенітници і, не можучи стримати безпричинну бурхливу радість, весело сміялась. Видно було, сміється вона не від того, що їй смішне те, про що розказує, а що поруч — Роман. Не той Роман, що торік усміхався їй весело й зачіпливо у селі, в полі, а ближчий, зріднений з нею двома зарубленими ранами. А хворі дивилися на Ксеню — юну, безтурботну, гарну,— їм було приємно бачити її, і вони теж ласкаво всміхалися, кивали головами на щасливу дівчину, весело переморгувалися.

— Яка ти!..— нахилиючись до Ксені, шепнула Мотрина під час невеличкої паузи, коли говорили інші, здивовано, ніби вперше, розглядаючи дівчину.

— Яка?..— теж пошепки радісно запитала Ксеня, родинно тулячись до Романової матері головою, не спускаючи щасливих очей з її сина.

— Як та ясна квіточка серед зеленого лугу...

Чим більше уваги приваблювала до себе сяюча Ксеня, тим гіркіше ставало Любі. Ні, не ревності, не зазидки мучили серце дівчини, а почуття того, що непотрібним, незграбним каменем лежить вона на шляху Ксені й Романа, заважає їм зблизитись. Що, можливо, Ксеня докоряє їй нишком за цей приїзд. Думаючи про це настійно, невідступно, дівчина губилася більше й більше... Побачення, якого так прагнула, готувалась, здалося нестерпно довгим. Опустивши очі додолу, з палаючими щоками слухала Люба веселу розповідь Ксені й уже почувала себе винуватою не тільки перед Ксенею, але й Романом, хворими, які про все догадалися, перед усім білим світом. Вона стала шукати нагоди, як би вийти з кімнати й одразу на поїзд, як раптом сталося таке, що примусило Любу підвести очі за всіма на Ксеню.

Несподівано Ксеня замовкла. Вона зупинилася на півслові, потім ледве сказала ще кілька й остаточно замовкла, ніби їй раптово затулили долонею рота. І на обличчі дівчини, досі рожевім, веселім, з'явилася така розгубленість, ляк... Трохи помовчавши, підвелася. Помалу оглянула всіх нерозуміючими, затуманеними очима. Нічого нікому не кажучи, залишивши напризволяще свої кошики, швидко вийшла з кімнати. І більше не вернулась.

А сталося ось що. Оповідаючи Романові, як Микола Проць бесідував у райцентрі з закордонними кореспондентами, Ксеня випадково зустрілася з ним очима. І в хлопцевім погляді побачила збуджена, самолюбива дівчина насмішкуватий, як їй здалося, подив, приховану іронію. Його теперішня усмішка не та, якою юнак зустрічав гостей,— ніби викликана затаєним кепкуванням, так вразила Ксеню, що їй забило подих. І одразу за цим блискавкою — здогад: «Чого він? Тому що я одна дуже розбелькотілася, а мати й Люба мусять мовчати?» Пригадала миттю усе, що оповідала... Щойно цікаве, веселе, воно здалося тепер Ксені таким нікчемним. «Нащо йому отой фершал: тарах-тарах-тарах? Хіба цього він ждав? Хіба про це мріяла я безсонними ночами йому оповідати?»— думала розгублена дівчина.

Опалена соромом за безглузду свою поведінку, не бачачи рятунку, Ксеня зблідла, повільно підвелась і, не знаючи, що їй робити,— така безпорадна!— швидко рушила до дверей.

— Куди ти, Ксеню?— догнав її вже біля порога Романів здивований, а їй здалося, затамовано насмішкуватий голос.

Але дівчина не відповідала. Дрібно тремтячи губами, grimнула дверима, щезла.

В кімнаті всі дружно засміялись.

Не діждавшись повернення Ксені, Мотрина й Люба незабаром почали збиратися. Пообіцяли прийти ще завтра. Подаючи Романові руку, Люба нишком від Мотрини пильно глянула на хлопця. Він відповів їй здивованим, трохи розгубленим поглядом. З великою мукою дівчина одвела очі... Чуючи, як наростає в душі тверда рішучість, першою пішла на вихід.

У дворі Мотрина й Люба знайшли Ксеню. Вона стояла під старим каштаном, на стовбурі якого біліли вирізані в корі слова «Юра + Даша». Затуливши лице обома руками, дівчина німо, бурхливо плакала.

«Так, так, так!..— заспокоюючи Ксеню, твердила собі Люба і відчувала, як болісно, але невинно міцніє її намір.— Коханню парує тільки двох!.. І Роман — Ксенин. Поки повернеться, треба його забути! Через поля, людей, працю!.. Не вистачило в мене сили зимою, мушу добути її в собі тепер! Іншого шляху нема».

З Любиних грудей рвались німі ридання...

Мотрина Дарій, що дотоптувала стежкою життя п'ятий десяток літ, розгублено позирала ззаду на схвильованих дівчат. Стара зрозуміла все...

Того ж дня Люба, передавши Романові короткого листа, в якому просила пробачення, що не зможе відвідати його вдруге, взяла квиток до Полтави і наступного ранку була вже в матері.

В рідному селі прожила п'ять днів. Мотрина й Ксеня вернулись до Гряди раніш.

4

На другий день, після того як Ловач, поснідавши, пішов до контори приймати від Петрюка господарство, Микола Проць витримав красномовну паузу, дїждався, коли Фрося проходила з повним горщиком молока попри нього, і без зайвих попереджень ляснув дружину долонею по обличчю.

— За що?— схопившись за лице, скрикнула та, скривившись від болю і несподіванки, присідаючи над розбитим череп'ям.

— Видаю аванс!— спокійно відрік Микола, стримуючи гарячу руку, королем пройшовся по хаті.— Не заглядайся на чужі вуса! За те трудодні не пишуть!

Потім старанно поголився, одяг нову сорочку, з апетитом з'їв миску вчорашнього холодного борщу (любив швець вчорашні, настояні на перці борщі!) й подався услід за новим головою колгоспу. На порозі затримався, глянув на заплакану дружину біля скрині, застеріг:

— Прийде півполковник на обід, сокоти¹, небого, мій авторитет, як свої діти! Бовкнеш слово,— Микола виразно повів гарячими очима на черепки,— не кривися тоді, як серед на п'ятницю, не проси в бога водиці через мене!..

Фрося вистояла в тій же позі, спиною до Миколи, поки чоловік повільно зачинав за собою сінешні двері. Зло рухаючи губами, прошептала:

¹ Сокоти — стережи.

— Так я тебе й злякаюся, цигане ти чорний, як офіцер файний!

Швидко зваривши обід, вона, як ніколи старанно, підвела перед дзеркалом брови й, накинувши на голову нову квітчасту шалінку, майнула позагородами до подружки по ланці, молоді, гарячої крові вдовиці — красуні Катерини Бурдейної, — поділитися новиною. І весь час, поки, спотикаючись, бігла, не міцну чоловікову руку на палаючій своїй щоці відчувала молодиця, а вчорашні Ловачеві м'які обійми за стан, воркотливо-тихі у вухах, приємні його слова...

Верталася весела, з лукаво-очікувальною усмішкою на вустах. А про що жінки шепталися та сміялися повну годину, знали лише вони самі.

Евген Ловач приступив до праці на новому посту досить енергійно, розмашисто. Це всі одразу відчували.

Прийнявши від Петрюка належні папери й печатку в конторі, новий голова колгоспу пішов оглядати колгоспне господарство.

Стояла середина вересня — благодатна пора плодозбору й неминаючої ласкавої тиші. «Нарешті настала вона й для мене, — пригадуючи клетотливо-пекельні дні Вітчизняної війни, що наскрізь пройшли через його тіло й душу, — полегшено думав Ловач, радісними очима оглядаючи низькорослі хати, рясні, жовтіючі вже сади за тинами, ловлячи на сивіючий чуб таке ж сиве, пливуче павутиння бабиного літа, вслухаючись в лунке биття терниць у дворах. — Вистраждали, як ніхто не страждав!.. Відстояли!.. А тепер можна знову вернутися до рідного поля, подбати про нього, обмитого в страшній щедроті кров'ю, попрацювати для свого народу. Пора, зрештою, спочити, потурбуватися і про себе...»

Спочатку Ловач оглянув електростанцію. Шанобливо заходячи наперед, Петрюк показав машинний відділ, розповів історію створення будови. Поки Грядя господарювала одна, електростанція до певної міри задовольняла перші потреби. Тепер, після об'єднання колгоспів, її енергії було замало. Доповідаючи про це, хотів Петрюк викласти свої думки, як саме він, учорашній керівник артілі, гадає дати в майбутньому струм і в Курилівку, бодай поки що хоч на господарство. Але заглиблений у своє Ловач відняв авторучку від блокнота (записував щось), зиркнув ледь-ледь насмішкувато на Петрюка, запропонував:

— Давайте закуримо...

Зупинений на півслові, Петрюк закотив полу каптана, витяг з кишені штанів сірники. Затуляючи долонею від вітру цятку білого вогню, підніс до Ловачевої цигарки. І тут, коли пальці їх зблизились, помітив учорашній голова колгоспу, що рука в нового випещено біла, з довгими красивими пальцями, відвикла від фізичної праці. Чомусь зніяковівши, Петрюк без потреби крякнув, швидко відняв свою брудну руку... Разом з сірниками заховав її глибоко в кишеню...

Потім побували в саду, на фермах, біля скирт. Проїшлися кількома вулицями села. І скрізь новообраний голова «Ленінського шляху» був замкнуто мовчазний. Лиш час од часу зупиняючись, робив на папері короткі помітки. Примовк і Петрюк.

Того ж вечора Євген Ловач скликав засідання правління. Раніше робота правління проходила при відкритих дверях. На цей раз новий керівник запропонував зайти до кабінету тільки членам, секретареві парторганізації Рубцову та агрономові Любі Шатровій.

— Я, товариші, навмисне запросив лише вас, керівне ядро артілі, хоч, можливо, це трохи порушить колгоспну демократію,— почав Ловач, сідаючи за стіл, стомленим рухом лівої руки відсуваючи від себе графин з водою.— Оберігаючи ваш авторитет, а громадський авторитет — це, мабуть, найцінніша якість кожного справжнього керівника,— провів він олівцем коротку лінію на папері, ніби підкреслюючи цим свої слова,— я не бажав би, щоб рядові колгоспники почули те, що хочу сказати вам...

Турбота нового товариша про їх авторитет приємно подіяла на присутніх. Однак останні слова змусили насторожитись.

— Я обійшов сьогодні головні об'єкти...— вів далі Ловач, уважно оглянувши людей. А Журяк, спершись ліктями на коліна й випускаючи з рота тоненьку цівку сизого диму, несподівано для себе подумав: «Чому «обійшов», а не «обійшли»? Адже з ним ходив і Петрюк — передавав господарство, показував...» Не відповівши собі, відігнав цю думку так раптово, як вона і з'явилась, прислухався.— В умовах післявоєнних труднощів ви зробили багато... Це незаперечно. Є електростанція, ферми, молодий, на добромі місці, сад... Знайомився з протоколами засідань правління, загальних зборів... Фінансове господарство у вас теж в порядку, трудова дисципліна, здається, висока... І все ж!..— Ловач відкинувся на спинку стільця, зни-

зав плечима, зітхнув.— А все ж, придивившись ближче, не відрізняю я, товариші, ваших методів господарювання від способів одноосібних. Ображайтеся, ні, а щиро кажу — не відрізняю...— Ловач заговорив голосніше.— Це дуже добре, що корови у вас ситі. Але які ж брудні, скільки гною в хлівах. Маєте невеличкий клуб, а що в ньому? Дошки замість крісел, а завіса — з ситцю. Електрика у вас є. Доки світить? До дванадцятої ночі... А вода ж у Бузі тече цілодобово... Чим ви насіння чистите: допотопним німецьким тріером марки ще 1918 року!.. Подивіться на колгоспну контору — бруд, в кімнатах — димище цигаркове! До голови, бухгалтера сунуть у двері без дозволу, хто тільки захоче. Не рахуючись, є в тому потреба чи ні. Хіба це стиль роботи?..

З спокійного тону Ловач перейшов на вищий, гарячий. Встав, випив води і натис на критичні педалі ще енергійніше. Говорив запально, підкреслюючи свої слова на потрібних місцях скупими, виразними рухами красивих рук. І розворушив, розхвилював присутніх, викликав на обличчях (особливо в Люби Шатрової) ніяковість, сором... Учорашній армійський командир, він вимагав наперед дисципліни, зовнішнього бравого вигляду. Ніби промовляв не до колгоспників, а вичитував неохайним солдатам за ненаваксовані чоботи й відсутність виправки.

Потім виступили Петрюк, Шатрова, Журяк. Вони майже не заперечували, не виправдовувались, хоч у душі почували жаль, що Євген Ловач безоглядно низько оцінив їхню тяжку роботу в минулому. Однак тут же всі згоджувалися в душі, що не в цім, зрештою, справа... «Бачить наші недоліки, значить, зуміє виправити їх...»— думали грядівці в одне.

І Петрюк, і Журяк, і Шатрова, і бригадири пройнялися пошаною до Ловача за гарячі справедливі слова. По одній запальній промові оцій відчули в ньому людину з великим життєвим багажем. І вони виступали, вносили свої пропозиції на майбутнє, брали перед Ловачем зобов'язання, щиро вірячи, що тепер, коли в селі стало ще одним комуністом більше, рідне колгоспне діло піде швидше. Говорили ще багато. Та найбільше Ловач. Він вставляв репліки в промови, перебивав і, підвівшись, сам кілька хвилин говорив за оратора. Потім знову сідав, пропонував промовцеві продовжувати далі. Щось записував, просив повторити сказане. Досиділи до півночі, домовившись завтра продовжити засідання.

А тим часом Микола Проць, заглушаючи сільські гучномовці, стрекотливим деркачем розніс по Гряді цікаві подорожці про діяльність нового.

— Ну, братове, жием!.. Дочекалися ватага!..— запевняв він кожного, хто стрічався на дорозі. І потім, позираючи вбоки, здавленим голосом, ніби повідомляючи бозна яку новину, задоволено вів далі:— Яка голова важна, який керівник! Йой, кажу вам! Прибуває вчора рано на ферми. Те-ек!.. Пройшовся серединою корівника, вернувся назад... А там витягає з кишені білу хустинку, раз — по корові від рогів до хвоста! А звідти — раз — від хвоста до рогів! Подивився, а та платинка чорна як каглянка стала. Підкликає тоді пальчиком Маланку Андріешко. «Видите?..»— питає. «Виджу...»— блимає баба очима. «Так от вам резолюція: ще раз прийду, щоб корови білі, як молоко їхне, стали!..» Кинув хусточку на землю і пішов... А Маланка хутенько нагріла окропу, виписала з комори мила, соди та й пере нині корів, шалена, аж у маржини¹ пара з обох дірок валить!..

...Удень робив собі голова прогулянку над ставом...— збиваючи суконного капелюха з упрілого лоба назад, міняв швець тон своєї розповіді з одного на інший.— Те-ек!.. А напроти Курдик Радивон прямує у білих штанях гребінчатих... Як зрівнялися, скидає дід шапку та й: «Дай боже здоров'я, пане голово!» А голова подивився на діда спереду, оглянув ззаду, помацав на Радивонові крам, а далі виймає з лівої кишеньки дві сотки грошей.

«Купіть собі штани, діду,— каже.— Та й вдягайте щоднини поверх тих... хальсонів... Бо інакше ви всіх дівок від роботи мені відпудите... Ви,— каже,— хоч і старий, давній, а кров жіноцьку мужеська білохальсонна стать ваша все одно бунтує!..» Єй-бо, дав гроші!..

— Але й майстер ви, Миколцю, штуки всілякі гнути,— не вірять слухачі.— Хіба то є правда?..

— Аби з цього місця не вступився, що так!— клянеться Проць і ще гарячіше розповідає: — А ввечері, перепрошую вас, правління скликає... І порядок, люди, в нього, порядочок! Не так, як за Петрюка: хто хоче, той за стіл лізе, хто два слова зліпити може, той вже й промову чеше. Цей лиш членів зазвав і яких комуністів і двері припер!.. Правильно! Раз діло громадське рішається, усім носа пхати не вольно! Мене, правда, також не пустили,— додавав Проць

¹ М а р ж и н а — худоба.

з легкою тінню образи у вусах.— Та я... під дверима прослухував... Важна голівка, не Петрюкова! Півполковник, люди, півполковник!..

Швець загадково всміхався, цмокав обкуреними губами, значливо підморгував по-дівочому тонкою, смолисто-чорною бровою.

Нові Ловачеві заходи почалися з колгоспної контори. За рішенням правління, досить непоказне умеблювання кабінету голови, яким користувався невибагливий Василь Петрюк, було винесене й розподілене між рахівником, касиром і обліковцем, а кімнату Ловача ретельно вимазали, вимили підлогу й обставили за всіма неписаними правилами типового кабінету відповідального керівника: великий стіл зі склом на ньому, поруч, боком до великого — столик маленький. Під стінами прямокутною підковою — стільці. На стіні, за кріслом, нерухомий, вірний сторож погоди — барометр. Портрети. Біля вікна — не сільського походження квіти — карликові пальми, кактуси. Поруч — сільськогосподарська бібліотечка у шафці під склом. Під лівою рукою — телефон, під правою дзвоник. І, безумовно, розкішний килим на всю підлогу — постійна причина ніяковості й шанобливого остраху перед господарем кабінету для тих, що в нього входять. Така кімната справді добре місце для напруженої роботи. Та інколи, на жаль, лиш затишок для лінощів та бездум'я.

На вхідних дверях з'явився погодинний розпис трудового дня конторського штату, а в кожній кімнаті — категоричний, виведений червоними літерами на стінах напис: «Не курити, не шуміть».

Більшості колгоспників це сподобалось. В душі людей усе певніше вселялася повага до нового голови, виникала думка: «Це — не Василь Петрюк, який самостійно кроку не ступить. Одразу на свій лад почав усе переробляти...» І хоч часу минуло дуже мало, ділові якості нового керівника ще не були вивчені, в душах колгоспників загорялася добра надія.

Тільки дід Пилип, зайшовши якось в обідню перерву разом з Кифором Авдюком до Ловачевого кабінету, коли там нікого не було, оглянув уважно-суворим оком нові, що свіжістю пахли, речі, помацав короткими грубими пальцями з покаліченими працю нігтями м'який ворсистий килим на підлозі, пробуркотів:

— Кожна птаха гніздо собі в'є...

Авдюк промовчав. Нагнувся, стер долонею з килима сірі сліди старих, з'їдених пилюгою своїх чобіт, а прийшовши додому, став люто ваксувати їх, на велике дивування Параски.

Неясні Пилипові слова, можливо, й побрели б у люди, змусивши їх шукати розгадання. Але тут несподівано різонула село інша вість: пропала Савета Верша — дружина бандерівця. Вибрала з скрині деяке шмаття, трохи посуду, вигнала з хати попелястого, підсліпуватого kota, замкнула сінешні двері зсередини і ззовні,— і як у воду пірнула.

Спочатку шукали самостійно, зазираючи на верхів'я дерев у старому панському саду, вистукуючи довгими тичками дно Бугу. Потім повідомили міліцію. Дільничний, з веснянками на носі, з вставним переднім зубом, допитав сусідів — Петрюка з дружиною, списав тоненьким, як соломинка, олівцем їхні свідчення на кількох клаптях некресленого паперу і заховав у планшет. Савета не повернулась.

За цією гостро цікавою новиною забулися загадкові, недоговорені Пилипом слова.

5

Залишалось зібрати другий укіс трави. Артільний луг лежав за лісом, в п'яти кілометрах від села, і відстань затягла роботу. Правда, дні стояли ще ясні, тихі. Але гріло вже сонце в'ялим, смутним теплом, з ранку до вечора густіла в траві сива роса. Глибока осіння задума ласкаво овівала чоло дозрілої плодами землі.

Люба Шатрова вирушила на луг на зорі сама. Вона любила пишні сонячні сходи й широко раділа, коли вдавалося спостерігати їх. Ще тільки вставши з ліжка, відчула, як це часто буває, коли надворі блакитний чистий ранок, безпричинну радість, веселість у свіжому, добре відпочилому за ніч тілі. Здалося дівчині, ніби сьогодні свято, наче має відбутись якась радісна подія для неї... Легко йшла осіннім лісом — тихим, багрянолистим, цікавими очима спостерігаючи, як сонце будить гущину від сну.

Весело й клопітно воно це робило. Спочатку збігало з рожево-ясного східного неба на верхів'я зблідлих дерев. Там, дбайливо обтерши теплими пальцями променів росу на листочках, вмощувалося, рожеволикє, спочити з голубої дороги. Згромадивши на верхах яскраве світло, уро-

чисто сходило по гілках і листю, мов східцями, малювало під дзвін пташиних маршів химерні рухомі тіні й візерунки. Крок за кроком, промінь за променем... Усе нижче, все глибше... Ось поклато білі пензлі на стовбур берези; сліпучо-біла, вона сама сяє, мов сонце. Засріблило кучеряво-зеленим полум'ям велета дуба. Під соромливо-тремтячою осикою намацало купку червоних грибів, розкрило з тіней, і вони ніби зареготали — німо, гаряче. Зайчиком вискочило на стежку, поскакало: зараз — тут, а тепер — ось де, а далі — аж он!.. «Вставайте, вставайте!..» — зриває з усього сірі росяні ковдри й штовхає під боки. І враз увесь ранковий ліс зайнявся стобарвним жахливим пожаром...

Усміхаючись, роздивляючись на всі боки, вийшла Люба на край. Сліпуче сонце заливало простір. Війнуло в обличчя польовим, уже вигрітим у стернях і ріллях, терпким духом. Перед очима, в долині, вився на південь блискучоводий Буг. На лузі — дзвони кіс, шерхит пересохлого сіна, невгамовний стрекіт цвіркунів і лункі жіночі перегуки. Далеко попереду журавлиним нерівним шнурком витягнулись косарі в білих сорочках, капелюхах. Зі східного боку, від поля, виростали — то там, то тут — багатирськими, гостроверхими шапками перші копиці. Граблі виблискували в отаві, мов ключки в зеленому в'язеві. Прозорість, простір, роздол...

Минувши кілька стіжків, Люба одразу впізнала Ксеню Кошель. У червоній, ваблячій око блузці вона стояла біля драбинястого, навантаженого травою воза без коней і, високо закинувши голову, сміялася і слухала красуню вдовицю Катерину Бурдейну на горі пахучого сіна. Та, пов'язана білою хустиною над самим чолом і під шиєю так, щоб найкраще захистити від загару випещені щоки, кумедно вимахувала гнучким станом, показувала раз по раз оголеною по лікоть повною рукою кудись за Буг, злегка підіймала догори спідницю, а коли Ксеня ще дужче заливалася бурхливим реготом, Катерина скалила зуби, виставляла два пальці над лобом і корчила до дівчини чортика.

Тепла несподівана хвиля потягла Любу до тієї, що, як і вона, кохала Романа, як і вона, страждала... Охоплена цим настроєм, повна незвичайної рішучості, не думаючи про наслідки від того, що хоче зробити, пішла до жінок. «Зараз відкликчу Ксеню набік, скажу все... І хай буде, що буде!.. Раз задумала, не треба вагатись! А поділюся, стане мені легко, бо, давши слово, не посмію вернутися до Ро-

мана знову. Аби лиш швидше сказати, аби звільнитися від цього тягаря!..»— шептала про себе дівчина, повільно підходячи, бліднучи від свого наміру.

— Це чого ви? Здрастуйте!— намагаючись бути спокійною, глянула Люба спочатку на Катерину, потім на Ксеню.

— Драстуйте, драстуйте, здорові бажаємо!..— дзвінко залопотіла Катерина, не пригашуючи своєї веселості, й сповзла по шнурку з гори сіна на землю, опустила закасану спідницю.— То я, товаришко агрономко, бабської науки її навчаю! Даю агрокурси!..

— Які?

— А такі, щоб знала дівчина, як...— почала Катерина, але Ксеня підбігла до неї, затулила долонею рота молодиці.

— Катерино-о!.. Не смій нічого такого говорити!

— А я хо-чу!..— пручалася, реготала Катерина.

— Не смій! Бо — бігме!.. Безлична яка!.. І не встидно!..— Ксеня ледве переборювала усмішку, гнівалася.

— Та що таке?— усміхалася Люба, догадуючись про намір Катерини сказати таке, що Любі, на Ксенин погляд, буде неприємним, і Любі було радісно від цього.

— А може, такі сказати, Ксенятко?— хизувала блискучими очима Катерина.

— Лиш спробуй!— погрозово помахала Ксеня пальцем, зовсім вже розсердившись.— Посмій лиш мені, то як оберну граблі другим кінцем!..

— Не буду, ма-ми-на донь-цю, не буду,— примирливо протягла Катерина, заправляючи за пояс спідниці сорочку. І, зиркнувши нишком на Любу іншими, пригашеними зіницями, несподівано ворухнула лукаво кінчиком писаної брови, спокійно додала:— То я мала оповідати Ксеньці, як ще в Польщі управитель графа Пшемінського увечері в панській саду хотів мене, молоду, на грішне діло підбити... Але старенький перед цим з'їв усмак солоної рибки для смілості, а кишка слаба, стерта вже... Та й...

— Ха-ха-ха!..— залилася ляскітливим сміхом Ксеня, густо почервоніла і, захопивши Любу за руку, з силою потягла від Катерини пріч.

— Не слухайте її, Любо Платонівно!— говорила сміючись Ксеня, відводячи Любу подалі од воза (після повернення з Києва Ксеня стала називати Любу не так, як усі,—«товаришко агрономко», а по імені й по батькові).— Як почне примовляти, біда мені: лягають жінки животами

на землю і не хочуть робити! Регочуть! Може, маєте час, то пішли б на горбочок? Хотіла пшеницю нашу показати...

— А що?— спитала Люба, задоволена нагодою порозмовляти з Ксенею.

— Жовкне чогось від річки. А за дорогою корінці щось під'їдає. Що б то могло бути?

Піднялися на горб. Легкий полуденний вітерець гуляв по верхах. Осіння, вереснева тиша наповнювала неозорий простір. Приемне тепло ліниво текло маревами. Незвичайно високе й чисте стояло над непокритими головами дівчат небо, раз по раз пролітали між ним і землею, вигинаючись, випрямляючись, ніби повітряні змії, довгі нитки павутиння. Ще далеко було до зимового сну, але лагідна, ледве відчутна дрімота вже спускалася з незримих країв на віі земного світу...

Дійшли до шляху, де починалися поля Авдюкової бригади. В долині, від потоку, пшениця справді жовкла невеликими круглими плямами. Деякі рядки засохли.

— Треба підсіяти тут. А цю площу підживити. Від річки прокопаємо рівчак, стече вода...— говорила Люба, виходячи на край, до зарослого осокою ярка, виймаючи з брезентової потертої сумки «Порадник агронома» й розкриваючи його.

Сіли на березі. Серед білих сторінок книги зачорніло в Ксенині очі невелике групове фото. То були студенти, випускники інституту. Любині товариші. Швидко забігавши цікавими очима по обличчях, Ксеня одразу впізнала Любу.

— Яка ви смішна тут! Підстрижена!.. Така молоденька!— задоволено засміялася Ксеня. Усміхнулась і Люба.

Дівчина поклала фото собі на коліна, а Люба, овіяна спогадами, стала показувати однокурсників: з цими дівчатами жила разом в одній кімнаті, з тими листується... Отой працює в Харкові, цей — на Запоріжжі...

Ксеня уважно слухала. Потім зітхнула:

— Мені б у школи піти... Йой! Як би вчилася!..— набираючи разом з словами повітря в груди, аж схлипнула вона, видихнула.

— І підеш!..— запевнила Люба.— Зберемо хорошу в тебе пшеницю, вступиш до комсомолу. Пошлють, не сумнівайся.

— Здається, день і ніч би читала!— обіцяла Ксеня, захоплено уявляючи, як би після науки вона зустрілася

з Романом, освічена, як і Люба. Як гордо дивилася б тоді коханому в очі!..

А Люба, слухаючи завзяті Ксеніні слова, напружено думала: «З чого почати? Щоб коротко й переконливо. Найголовніш — щоб коротко, щоб не довго мучити серце».

Зітхнула. Сердячись на себе за брак потрібних слів, відбираючи від Ксені фото, промовила:

— Маю, Ксеню, сказати щось...

— Скажіть...— не знаючи, про що йтиме річ, не гасила та своєї усмішки.

— Минулої зими... пам'ятаєш?.. Полаялись ми з тобою на цьому ось місці...

— Не говоріть про те! Прошу вас, не треба!..— згадавши, як вона вдарила Любу по щоці, спалахнула болісним рум'янцем Ксеня, відвертаючи голову. Швидко-швидко завертілася в її руках якась стеблинка.

— Ти не хвилюйся...— попросила Люба, сама хвилюючись.— Все те давно забуде. Але скажу, нема в нас причини ворогувати між собою. У мене є інший хлопець.

Ксеня мовчала. Жодною рисою обличчя не виявила дівчина свого стану. Лиш болісно-солодко тьохнуло серце.

— Тоді з Києва я їздила до нього... На Полтавщину... Три дні були разом...— Люба говорила спокійно, впевнено. В цю мить вона й сама повірила в це.

— Він є на картці?— помовчавши, не вірячи жодному Любиному слову, прошептала, ледве розкриваючи уста, Ксеня, ставши дуже серйозною. Зиркнула крадцем на Любу й, зустрівшись поглядом, опустила голову.

— Ось...— знову взявши в руки фото, навмання поклала Люба ледь-ледь тремтячого пальця на крайнього зліва — Васю Петрова.

— Файний кавалір. Кучері такі... І очі...— непевно похвалила Ксеня.

— Обіцяв сюди приїхати. Зимою. Як буде, познайомлю. Побачиш,— дивувалася Люба своєму спокоеві, злагодженій брехні. І встала.

Запала довга мовчанка. Шумів легкий вітер у в'янучих очеретах. Воркотала срібляста вода.

— Йой, як ви спідничку обзеленили ззаду! Стійте-но, витру!— скрикнула, сплеснувши в долоні, Ксеня і, злодійкувато ховаючи від Люби веселі очі, зігнулася за її спиною.

...Але ж і довго витирала Ксеня крайцем рукава своєї блузки оту плямку! Ждала Люба, ждала, сумовито-роз-

гублено роздивляючись засланий сліпучо-ясними хмарками обрій над зеленою озиминою, а потім обережно перекинула голову через плече, поклала легку руку на Ксенину зігнуту спину. І, відчувши, як тремтить і здригається під долоною тепле тіло дівчини, зрозуміла, що Ксеня плаче...

— Рада ти?— підводячи її, намагаючись зазірнути в схвильоване, мокре обличчя, тихо спитала Люба.

Ксеня винувато одвертала засоромлені очі, жалібно усміхалася, а сльози збігали й збігали великими прозорими намистинами по щоках, роблячи криві стежечки, й годі було спинити їх.

«Ось і все!.. От і слава богу!..»— полегшено зітхаючи, думала Люба через кілька хвилин, крокуючи поруч з Ксенею полем, відчуваючи в душі дивну порожнечу, байдужість. Розуміючи Любин стан, мовчала й Ксеня. Дійшли до моста, де річка була перегачена. Люба запропонувала:

— Скупаємось! Духота така!

Ксеня спочатку не захотіла, засоромилась. Була дівчиною, в простоті своїй селянській, без потрібного купального одягу, від віку не знали тверді грудочки маленького її лона тісного ліфчика. Після настійного Любиного вмовляння з острахом повела округленими очима по боках — чи не видно людей?— швидко роздяглась, у сорочці шубовснула в воду. Попливли на той бік — поруч, рука в руку. На березі довго лежали спинами до сонця, поклавши мокрі голови на долоні, мовчки слухаючи, як дбайливо вигріває осіннє сумовито-ласкаве сонце п'янки сили в юних тілах, готуючи дівчат у матері.

Ледве вернулися й одяглись, на краю гін замаячила постань Кифора Авдюка. Бригадир прямував з лісу: в руці тримав дві свіжозрубаних, з рештками листя, тички. Побачивши Любу, здаля вітально підняв капелюха, розлив по темних вусах батьківську усмішку. А підійшовши, подав чорну, зашкарублу від праці руку агрономові, потім, повагавшись, скоряючись красномовному поглядові Люби, — і ланковій. Ксеня зуміла охопити лише два товстих бригадирових пальці; демонстративно стисла, труснула ними, блиснула з синіх очей прихованим лукавцем.

— А що маю сказати вам, товаришко агрономко!— ледве привітавшись, заговорив Авдюк (в густих зморшках міжбрів'я — примітили дівчата — билися подив і розгубленість).— Ходив у посадку дубків на нову метрівку втяти... І там... Савету Вершу вздрів!..

— Са-ве-ту-у!..— Люба й Ксеня одночасно скрикнули. Остання аж здригнулась.

— Аби звідси не встав!— закликав дуже збуджений Кифір.— Воно, бачите, як було... Зрубав дві добрі тички. Думаю, нащо листя додому перти? Сів під кущем на пеньок і став ножиком гілля зчищати,— оповідав він, збиваючи назад капелюха, заблищав мокрим від поту бронзовим чолом.— Але, чую, шамотить щось у лісі... Хворост шамрає під ногами. Чекаю... Виходить на царину молодича... Так, у двадцяти метрах сіла. Плечима до мене. Бачу, розіпнулася, коси чеше... Ззаду я дивився на неї. А викапана Савета! Ёй-бо!..— плеснув Кифір долонею по коліну.

— Не помилились?

— Може, Любо, в лиці і змилився б!.. Так по одежі підходить! Шалінка на ній і кохта та сама. Знову ж — каптан... Що я, Савети не знаю? В моїй бригаді була...

— Не пробували заговорити до неї?

— І хотів уже! Бігме, хотів!— скрикнув Авдюк.— Але, здається, маю щастя пожити ще трохи. Бо вийшов зараз якийсь хлопак з лісу, з автоматом. Кивнув рукою, Савета встала і шезла. А я — за буки і гайда з того місця! Ну, кажу собі, знаю, з якими людьми здибався!

«Треба повідомити міліцію»,— подумала Люба, відчувши за спиною неприємний холодок.

Походили втрьох по пшениці, погомоніли про хліборобські свої діла. Потім Авдюк подався в село. Дівчата вернулися до сінокошу.

В кількох кроках від луку, звідки вже долинав баб'ячий сміх і гуки, Ксеня обережно спинила Любу за рукав. Ставши напроти, так, щоб було видно Любине обличчя, довірливо заглядаючи в очі, твердо, але ніби прохаючи, спитала:

— Маю думати, що не зміните свого слова? Можу мати надію... на нього?

Мовчки Люба кивнула головою.

Решту дня було Ксені незвичайно весело, легко. Бо цвіркуни з зеленими дзвіночками покинули луг і переселилися у самісіньке її серце...

Побувши на багатьох ділянках, вертається стомлена Люба Шатрова по заході сонця додому. Дорога знову йде лісом, але тепер уже вечірнім, в інших рухомих фарбах. Десь за польськими кряжами ще догорають багряні західні хмари, а цей бік лісу вже мінє денну на нічну одягу. Повільно бредуть з ярів сутінки, немов старці під вікнами.

Шумливі вдень верховіття затихають, запинаючись у темні катрінці. Темніє і небо. Згасла в низьких берегах блискуча річка. Близьчі дерева втрачають форму, ростуть до неба, як у печі хліби до челюстів. Тиша ковтає останні денні звуки й сама вмовкає.

Тоді на темні хвилі припишклих лісів човном випливає місяць. І ліс перетворюється на очак. Наче й ті місця, по яких ходила вдень, так ба — не ті... Не впізнати зараз ні стежок, ні галяв, ні потоків. Стежка в'ється срібним вужем перед очима, як жива. Галяви й закути — білі озера сяйва. А в потоці — безліч зірок, тремтливих місяців, мов осіннього опалого листя. Йдеш поволі, а ліс кружляє в очак кривого нічного танцю. В прогалинах верховіть тьмариться зоряний клапоть неба. Від села долинає пісня... Хвилює, марить, лине кудись по чарівних сутінках людська чутлива душа.

«Що я наробила, нащо їй слово дала?.. — з жахом сплеснула Люба в долоні, виходячи на край лісу, де, залиті місячним світлом, мліли в дрібній росі й холодку безконачні, безформні поля. — Як житиму без мого кохання?»

Враз відчула велику задушливу втому. Слухаючи, як тремтять натруджені ноги, сіла на горбику, обіч стежки. Охопила коліна руками. Сиділа так довго: дивилася на пливучий місяць по небу, потьмарені поля, ліс... Похитувалася... Ображено кусала тремтливі уста, змахувала з довгих вій сльози...

Потім холодною, ніби не своєю долонею стерла з чола піт...

Та в серці, з самого його глибокого дна, вже росло інше сильне почуття. Ширилось, настійно оволодівало дівчиною. І, зрештою, пригасило розпач:

— А я обох їх любитиму, хороших... І тому ніколи не стану самотня... — промовила вголос, новими очима оглянула місячний край.

6

Савета Верша зникла з Гряди за обставин, досить звичайних для тих невстояних днів.

Поховавши чоловіка, переступила жінка поріг спустілої хати, впала на тверду, від сьогодні для одної неї уготовану постіль, на якій народила Антонові двоє дітей, гірко заридала. «Втоплюся в Бузі!.. Завішаюся їм перед самою сільрадою!..» — стогнала Савета, стискаючи руками горя-

чу голову, несамовитими очима озираючи стіни. Від сліз запухли очі, від розпачу зчорніло лице. У вухах чадно дзвеніло. Якийсь час вона справді стояла одною ногою на своєму подвір'ї, другою — на тім світі.

Потім зіщулилась, сховала очі під насуپлені брови й стала ждати якогось нещастя. Найтяжче було вночі. Прислухалася до гуркоту воза на вулиці, тягучого скрипіння дерев за вікном на вітрі, далекого гавкання псів. Шепотіла усі, які знала, молитви. Засинала перед світанком...

Та дні бігли, а ніщо не порушувало її спокою. Якось зайшов до хати Іван Журяк. Посидів, покурив, попрощався... Через кілька днів навідалася Люба Шатрова і потім забігала до Савети зчаста: то на роботу покличе, то попросить покраяти блузочку. Або сяде поруч і, уважно озираючи Савету чорними хорошими очима, почне, інше думаючи, розповідати про сторонні речі, пробуючи розвіяти, як вітер хмари, тяжкі Саветині думи.

«Підіслані!.. Вивідують мене комуністи!..» — хитро розгадувала Савета небажані візити і, тривожна, бистроока, ще щільніше замикалася в собі.

Світ людський розділився в очах жінки на дві нерівні частини. На одній стояла вона з постійно наростаючими тугою і страхом в очах, на іншій — очолене вбивцею її чоловіка село, і діти її на руках у нього. «Забив газду, най тепер годує дітей його!» — вирішила Савета, хоч не раз серце матері стискалося жалем за ними. З іншого боку було добре: діти не зв'язували їй, ще молодій і свіжій, руки.

Минали дні. Слідство незабаром скінчилося. Відбувся суд. Василь Петрюк на суді сказав лише: «Винен, але інакше не міг», — а на всі інші запитання прокурора й суддів мовчав, ніби впавши в дрімоту, і лиш ствердно похитував головою. Суддя, зрештою, запропонував йому вийти на свіже повітря, що Петрюк слухняно й виконав. Переступивши поріг, спіткнувся на рівнім, упав. І довго сидів у коридорі, самотній (люди були в залі), незграбно підламавши під себе дерев'яні ноги, тримаючись лівою рукою за серце, налякано витираючи згорбленим вказівним пальцем правої руки піт зі скронь... Нарешті підвівся. Відчуваючи страшну ослабленість у тілі, не повернувся в кімнату. Помалу добрався до своїх коней на вулиці, поїхав додому.

В суді його виправдали, а по партійній лінії — гомоніли люди — винесли сувору догану. На тім і затихло грядівське лихо.

Однак Савета не переставала чекати. Здавалося жінці: щось має трапитися, змінитись... На краще, на гірше?.. Вона не знала. Може, мав увійти у вдовину господу новий муж? Може, дуже згорбатілий за ці дні Василь принесе назад дітей, і вони знову заповнять моторошно мовчазну хату пташиним цвірінчанням?.. Однак надія на перемену життя — бо їй, самотній, стало так трудно! — росла в душі Савети з кожним днем.

Жінка нарешті діждалася тих змін.

Через півтора місяця, коли Антонова могила густо заросла травою, в неділю, по заході сонця, біля воріт удовиці зупинився незнайомий дядько в звичайному для примістечкових мешканців одязі, з ташкою під пахвою, звідки, не вміщаючись, визирала халявка хромового жіночого черевика. Привітавшись (Савета, сидячи на кам'яних сходах, чистила картоплю на вечерю) і спитавши, чи тут живе Антон Верша, вступив у двір, дбайливо причинив хвіртку. Підійшов ближче. Привітався вдруге.

— Можу бачити вашого газду? — обережно усміхаючись, витер дядько піт на крутім лобі під капелюхом і знову насунув його.

— Нема його... — зимно відповіла Савета, ледве підвівши голову від картоплі, неуважно ковзнула очима по незнайомому. — Вам нащо?

— Я — Горбатюк Леонтій, з Рави... Маю маленьку балачку...

— Я — жінка. Що є?

— А-а!.. Можна й жінці... Як кажуть: муж і жона — одна... Кхе-хе!.. — не доказав дядько з чемності недоречно прислів'я. — Боржок йому привіз. За шкіру...

— З корови? Хіба він не взяв тоді грошей? — згадала Савета й здивувалася: діло було дворічної давності.

— Ні, — заперечив дядько. — Завдаток я видав. П'ять соток... По чарці випили... А решту, вибачайте, ніяк не доведу. Вже скільки збирався. Може, й чоботи з вашої корови люди давно позносили, а я... Не гнівайтесь! Де Рава, а де Гряда! Дай боже ноги дійти! — розвів дядько руками, винувато всміхаючись.

Зачувши, що мова йтиме про гроші, яких Саветі завжди бракувало, жінка підвелась, стрясла з подолка лущпиння, запросила гостя до хати. Він рушив за нею услід охоче.

Хазяйновито, як і хвіртку, причинив сінешні двері. Увійшовши досередини, зняв капелюха. Не побачивши ікон, перехрестився на східний куток.

— Куди Антін подався, дозволю собі спитати?— сів на лаву біля скрині дядько.— Думав, по чарці вийде нам. Ніби пеня, чи що...— не згасала під рудими вусами насторожена усмішка.

— Нема вже в мене Антона...— нагнула голову Савета.— Пішов у прийми до другої... Та й навіки-и!..— схилялась, схилялась вона і заплакала. Потім коротко розповіла своє горе.

Запала глибока мовчанка.

— Таке діло...— зітхнувши, промовив нарешті гість, не підіймаючи очей; пробігали тінями по зарослім рідким волоссям його обличчю рожеві плями. Потім встав.— Ну-у, царство йому небесне й земля легка!..— знову перехрестився дядько, тепер уже на південне вікно.— Добрий чоловік був, справедливий! Ви, небого, не вбивайтеся тяжко. Зараз нічим не поможемо йому, лиш пам'яттю. Всі туди підемо... Гай-гай!..— журливо протяг він.

— Але ж такою страшною смертю! Від кривного брата!— змочувала Савета слізьми кінець спідниці.

— Ну-у!..— дядько розгублено крикнув, розвів руками, сів.— Най буде камінь тому на груди!— Вилиці його хижо заграли.

Почувши, як дядько шелестить грішми в руках, Савета витерла слюзи, глибоко зітхнула, підвела голову. Гість вираховував з червоної хустинки кілька стокарбованцевих папірців, сховав хустинку назад у кишеню штанів. Посунув гроші порепаними на пучках від шевського дратвяного ремесла пальцями по скрині, в бік Савети.

— Вісімсот штук, прошу почислити. А п'ятсот видав Антонові як завдаток...— нагадав він знову, дивлячись на гроші.

— Дякую вам, вуйцю! Дуже прийшлися при біді!..— востаннє схлипнувши, кивнула головою Савета.

— То вам дякувати, що довго чекали...— заперечив дядько.— Мав би платити про́цент.

Посиділи, помовчали. В хаті швидко сутеніло. Подумавши, дядько сказав:

— Може, газдине, гадаєте, що якусь копійку... втаїв перед небіжчиком. Захотів нажитися на вашім лиху... То бог би мене скарав на цім місці, як...

— Йой, вуйку!— сплеснула в долоні здивована Савета.— І не можете думати собі того!

— Бо на світі,— самі знаєте,— різні люди бувають. О-о, які ще людиська!..— протяг гість з гіркою усмішкою.— Але ми згодилися лиш на цю ціну. Був би Антін зараз межі нами, не сказав би, що брешу. А от як перед богом!— гість устав, щиро, розмашисто перехрестився.

— Не робіть мені встиду, прошу вас!— Савета зарожевіла вилицями, м'яла в руках гроші, соромлячись при гостеві схвати за пазуху.— Куди ж ви так хутко? Пове черяли б на дорогу!

— Дякую!.. Буду йти. Мушу до ночі попасти на поїзд, а шлях не близький,— відмовився гість.

Застебнувши каптан і знову обережно повівши очима на Савету, рушив до порога. Вже звідти повернувся до жінки впівбока. Довго мовчав. Дивлячись на вікно, несподівано тихо запитав:

— А ці, сільські... або ті, районні...— він пожував між рудими обкуреними вусами якусь крихту,— за вами не приходили?

— Що ви? Що-о! Не дай того боже!— захлинулася словом Савета, догадуючись, що гість натякає на міліцію.— Я їм нічого не винна!

— Можуть прийти,— впевнено висловив свою підозру дядько.— Послідять якийсь час, перечекають. А як балачки межі людьми затихнуть, придуть уночі! В других селах так і було!

Савета закам'яніла від жаху.

— Ну, не будемо про то говорити!— помітивши, яке враження справили на вдовицю його слова, стріпнув гість головою, рішуче натяг капелюха на очі.— Аби обминали цю хату десятою стежкою! Бувайте здорові! Десятою стежкою, мододице! Вовік!— майже крикнув він уже з сіней.

— Бувайте щасливі!..— ледве промовила Савета блідими устами, так і не вставши з стільця, приголомшена гостевими словами.

От і все. Більше ніхто не приходив до неї, не руйнував болючого спокою. А через два тижні після дядькових відвідин розголосилося між людьми: щезла Савета Верша з села, як тонка голка в подушці з пір'ям.

Якось листоноша приніс листа. Дивуючись, хто б міг написати їй (в селі Глибочку, Тернопільської області, мала родичів по матері, але писали вони рідко, а сільським,

близьким — нащо?), Савета обережно повертіла в руках тонкий конверт, потім, відчуваючи, як наростає у грудях холодок хвилювання, розкрила.

На невеличкому аркушику, вирваному з звичайного шкільного зошита, крутим, зміненим почерком, писалося:

«Олекса приїде за кукурудзами скоро. Щоб не пропало насіння, візьміть мішки, бо змокнете. І йдіть сюди».

На другому боці сіріло, незграбно намальоване, загра-товане вікно.

Гірше нечистої сили налякали Савету ті загадкові слова, тюремні ґрати. Здригнулась, догадавшись, що листа переслали Антонові спільники, які або страшать натяками, щоб завербувати, або справді довідались про її майбутній арешт. Останнє здалось імовірнішим. Вже було заспокоївшись трохи, жінка знову почала налякано озиратися, прислухатися до найменшого шелесту в хаті й надворі. Часом здавалося їй: тягуче рипнуть зараз сінешні двері, широко розчиняться хатні, поріг переступлять чоловіки з гвинтівками, в міліцейських кашкетах і, клацнувши затворами, грізно наказуть: «Ану, збирайся!..»

Через кілька днів після одержання листа прийшла до Вершихи сусідка Анна Сінклер. Лиш вступила в Анни від обурення нижня губа, прихованою люттю засяяли блискучі горіхові очі.

— Добридень, Аню!— першою озвалася Савета від помийниці: лагодила пійло поросяті.

— Можна й добридень...— протяжно відповіла Анна, зупиняючись на порозі. Повільно виїняла з-за пояса маленьку торбинку з свинячого бурдюга, простягла сто карбованців.

— Що то?— не зрозуміла Савета.

— Ваші гроші. Візьміть. А мені прошу видати довг правдивими.

— Правдивими? І ці, відай, не польські?

— Вам ліпше знати,— зимно здвигнула Анна лівим плечем.— Але мені верніть інакші!

— Аню, що є?— Савета випростала спину, витерла об фартух мокрі руки.

— А от що!— з ввічливим гнівом почала сусідка.— Як принесли ви у понеділок ті дві сотки довгу, пішла вчора до міста краму купити. Вибрала в склепі п'ять метрів перкалю, два — мускату. Та й даю крамареві вашу сотку. Подивився він на неї через окуляри, потому без них — на сонце й каже: «Де, вуйно, такі великі папери взяли?»—

«В скрині насподі»,— жартую йому. «А ще багато їх там лежить?»—«Багато чи мало, вам не рахувати. Що маєте до того?»— відрікаю йому вже з серцем. «А то,— каже він,— що зараз на міліцію вас спроваджу! Фальшиві є ваші гроші!»

— Фаль-ши-ві?— Савета сплеснула в долоні. Кров відступила від лица, в очах хитнулися стіни в різні боки. Гроші ті дав їй рава-руський гість.

— А-а, заждіть-но, що далі було!— з досадою протягла Анна, зробивши крок від порога, сідаючи на стілець.— Лиш то сказав, обступили мене люди. Встидно, як злодій-ці, стало. Прийшов міліціант, завели в установу. Питають, хто гроші дав, де я живу, де ви живете, де чоловік ваш. Му-сила розказати. Списали усе в папір і відпустили... Лиш наказали з села нікуди не відходити. А ту сотку сховали в залізну скриню. Кажіть мені тепер, газдине, що маю робити?— гостро дивлячись на Савету, верескнула Анна, затрясла головою.

Та слухала, мов громом прибита. Отямившись, майже слізно вблагала Анну нікому в селі не розповідати про свою пригоду, пообіцявши через кілька днів вернути борг справжніми грошми.

Сусідка незабаром пішла, а Савета заметалася по хаті, палаючи, мов у гарячці.

Тепер їй стало ясно: усміхнений, приймний дядько, його гроші, дивний лист — усе це дії Антонових поплічників. І вони лише починались... Втративши Вершу, бандерівці хотіли замінити його Саветою.

Два дні жінка напружено шукала виходу. В ліс їти смертельно боялась. Антін ніколи не розмовляв з нею про бандерівські свої зв'язки, хоч підозріння в Савети були. Потерпала вона й за надбані фальшиві гроші. Проклятий Горбатюк, мов павук, ловко обмотав її фальшивими папірцями і тепер волік за собою до темного лісу.

Що робити? Поділитися своєю бідом з кимось? Не відважувалась. Після вбивства Антона люди позирали на неї насторожено, уникали розмов. Не виявляти дій бандерівців стримувала Савету ще й затамована холодна злість на Петрюка й тих інших комуністів, що звели з світу мужа, за яким прогосподарювала білоручкою і в достатку. Зупинилася на такому: виїхати на якийсь час до Львова, стати там на роботу.

Продавши поросля і ще дещо, доручивши двоюрідній Антоновій сестрі Олені, що жила на другому краї села,

наглядати за хатою, Савета наступної неділі встала вдо-світа, зібралася. Перед відходом помолилася богу, посиді-ла — на щастя! — на ослоні й з налитими слізьми очима побрела поза росяними городами, а потім через поле, уни-каючи людей, до поїзда.

Дійшла лише до дерев'яного містка через висохлий по-тїк, де рік тому бандерівський стрілець пильно цілювся в попеченого на пожежі Романа Дарія. Той же усміхнений рава-руський дядько, що всунув Саветі вісімсот фальши-вих карбованців, тепер одягнений у форму старшого лей-тенанта Радянської Армії, напружений, бистроокий, та довговолосий юнак у засмальцьованому плащі, заздале-гїдь попереджені Оленою Вершею, вийшли з-за дерев на-зустріч. Красномовно вертячи в руках чорні нагани, сто-рожко зиркаючи по боках, суворо запропонували жінці якомога швидше йти в глибину лісу й ні слова не говорити.

Так розкрилася пастка. Встали несподівано перед Са-ветою дві стежки: в ліс або на смерть. Опеченими розпа-чем і тугою очима оглянулась на сіру польову доріжку, якою шойно йшла. І в цю коротку мить напружена пам'ять до болю чїтко зафіксувала останній малюнок з волі...

...Обабіч дороги розкішно лежать горбокваті, різно-кольорові, вже прибрані поля... Ледь-ледь перебирає листя одинокої берези на околиці лісу невиспаний віте-рець. Прозорий туман вимотує з вологих пелюшок обруч осіннього сонця. Два дуби на Рудці підпирають шораз яскравіш голубіюче небо... За гонами сіро-темною стріч-кою маячить Гряда — рідне її село, де ласкавими весня-ними водами спливли дитинство, юність, перша — по-сільському шорстка й вірна — любов... Тепер на все на-ступала зелена гущавина лісу, страшна своєю невідомістю і темрявою паша...

Тремтячими пальцями поправила Савета хустину на го-лові, підняла свій клунок, намагаючись обминати очима чорні — з обох боків наведені на неї — нагани, здригаю-чись від внутрішнього плачу, швидкими кроками, як було наказано, пішла без стежки в тихий, задуманий ліс...

— Ай, чорт візьми! Яку знову ми проявили безтурбот-ність! З-перед самих очей вихопили вороги Савету! — за-бігав Іван Журяк по кімнаті в партійнім бюро, люто ку-йовдячи чуба, коли довідався, що сталося. Зникнення Са-вети справило на Журяка ще більше враження, ніж вияв-лення в Гряді бандерівця Верші. Це було зрозуміло — другий промах підкреслював перший, боляче свідчив:

в селі ще не зроблено належного висновку з важкого уроку.

— Чи ти її на мотузку цілу добу мусиш тримати? Не корова, людина ж!.. А в душу яким інструментом влізеш?— заспокоював Журяка секретар парторганізації Рубцов, сидячи за столом, розводячи й зводячи густі брови. Проте в душі повністю згоджувався з учителем: якби проявили більше пильності, можна було б врятувати Савету.

— Тепер знову пантруй лівим оком село, правим — поле, мама б тих!..— тільки й сказав на все це дід Пилип. Від натуги й люті раптово закашлявся, довго витирав хустинкою очі. Заспокоївся тоді, коли, витягнувши з кишені засмальцьованих штанів пачку сигарет, зробив дві довгих затяжки.

7

В останній тиждень вересня об'єднаний колгосп почав готуватися до першої після війни районної сільськогосподарської виставки.

В противагу минулому, цьогорічне літо скупіше обдарувало хліборобську працю. На Заваллі, де горби чергувалися з видолінками, трудно перезимувала озимина: від лугу вимокла, на горбовині, ошмалена вітром, вимерзла. Краще вродили ярі, особливо ячмінь, якого перша бригада намолотила по двадцять шість центнерів з гектара. Однак він не поправив загального становища. Відчутно була по колгоспній коморі Курилівка — село відстале, з мочаристою і глейкуватою землею. Основним при розподілі врожаю мала стати картопля та городина.

Незважаючи на такі обставини, Ловач вирішив організувати підготовку до виставки на широку ногу. Насамперед потурбувався про павільйон. Накидавши власноручний проект, запросив до кабінету агронома Любу Шатрову поділитися з нею своїми думками. Посадовив дівчину в крісло перед великим аркушем старанно покресленого рівними й кривими лініями паперу, а сам, тримаючи руки в кишенях штанів, заходив широкими кроками по кімнаті. Круто, по-військовому обертаючись на кутках, став пояснювати:

— Виставка, Шатрова, самі знаєте,— обличчя господарської міцності колгоспу. Район наш віддалений, глухий. Колгоспи молоді, маломіцні ще, без належного досві-

ду. Наша ж артіль — все-таки на другому місці. І ось, складаючи проект павільйону, може, трохи завеликого, і... — зупинившись, Ловач хотів було додати ще одне, підготовлене вже слово, яке, очевидно, турбувало голову колгоспу. Але, подумавши, обминув його і, знову закрокувавши, вів далі:— М-м!.. я керував насамперед інтересами пропагандистськими, інтересами не лише нашого села, а всього району. Думаю, Шатрова, що саме «Ленінському шляхові» під силу стати основним провідником передового на виставці. Так би мовити — в районному масштабі! От!.. — Тут голова помовчав. — Дозвольте ж сподіватися, що вам, агрономові, цей захід особливо буде до душі, — ласкаво глянув Ловач на Любу. — Провернемо це діло! Що?.. Га?..

Люба була приємно вражена. Перед нею лежав не макет павільйону, а справжній палац у мініатюрі. Уважно вислухавши пояснення голови колгоспу, трохи охоловши, вона висловила єдине побоювання:

— А чи вистачить у нас експонатів для такого двірця, Євгене Федоровичу? — Встала, відсунула від себе проект.

— Н-ну, то вже ваш інтерес! — засміявся, розводячи руки, Ловач, весело блиснув двома рядами красивих зубів. — Мое діло — відкрити ворота, ваше — вміло в'їхати! Аякже! — Ставши знову серйозним, помовчавши, додав: — Міркував і над цим. Вистачить!

Вийшовши з контори, задумалася Люба над влаштуванням виставки. Хотілося зробити саме так, як накреслював Ловач: показати краще для користі інших. Та, ревізуючи колгоспне добро, до надбання якого чимало сили доклали і її потемнілі від сонця і вітру руки, бачила Люба: мало має Гряда експонатів, гідних огляду людського.

Втім, у сусідніх селах становище було не ліпше в цей неврожайний рік. «Ми покажемо одне, сусідні колгоспи — інше, спільна користь!» — після багатьох роздумів остаточно вирішила Люба. З того дня завзято заходилася готуватись до виставки.

Однак радісний ентузіазм агронома несподівано остудив своїм словом дід Пилип на засіданні правління з цього приводу. Друге при його головуванні засідання правління Ловач зібрав не з самих членів, а з участю численного активу, і не в кабінеті, а ширшій кімнаті — бухгалтерії. Дожидаючи початку, ніхто з присутніх не кутив, не лускав насіння, як раніш бувало. А того необачного, який ще не встиг ознайомитись з новим лаконічно-категоричним на-

писом на північній стіні й, увійшовши до кімнати та сівши на стілець, тягся, за звичкою, до кишені, всевидячий Микола Проць негайно виряджав за двері одним кивком голови. Гомоніли стишено, бо за нещільно причиненими дверима кабінету чувся м'який приемний бас Ловача в телефон. Коли кімната наповнилась людьми, він вийшов сюди в супроводі Журяка та Рубцова і, ставши за столом, одразу почав доповідати колгоспникам про підготовку до районної сільськогосподарської виставки.

Що й казати, коли голова колгоспу розгорнув і почепив на стіні, ніби географічну карту, макет грядівського павільйону, збільшений у п'ять разів проти того, який бачила Люба, й, водячи по ньому довгим білим пальцем з ідеально чистим, випещеним нігтем, став детально пояснювати, як виглядатиме будова в натурі, колгоспники почали з приємністю усміхатись. У минулі терпкі роки могли грядівці показатися в інших селах — на ярмарку, святі храмовому — химерно розмальованими возами, баскими кіньми, незвичайним вишиванням сорочок та кожухів. Зрозуміло, не всі, а лише багаті одинаки, яким з ненавистю заздрило село. А постійною «славою» Гряди було злодійство. Вечері стукається запізнілий мандрівник до хати газди на чужому селі. «Хто?» — хрипко питає той, притуляючи лице до шиби. «Прошу ласкаво, переночуватись!» — «А звідки?» — «З Гряди, коло Бугу...» — «А-а!.. — Газда хвилину мовчить, вагається. Потім: — Самих шість душ... Де ляжеш? Вибачай...» І, роблено закашлявшись, не добалакавши слово, хутчіше відхиляється од вікна. А про себе: «Батярів ми обминаємо...»

Довго гуляв лихий гомін окружними лісами, — пам'ятають старші, — про Петра Стадника, що два літа підряд палив хати людям. А коли впіймали, признався, що робив те ради кохання вогнем на чорній стелі нічного неба. Аж тоді побачили — збожеволів Стадник, нікому не пожалівшись... Забили дрючками, мов лютого пса. І про чотирнадцятилітню Соломію говорили довго, що на водохреща, серед білого дня, на очах жінок, які саме виходили з церкви, вскочила, вагітна, в криницю, ворогам на збитки. Та про закохану пару — Василя і Настуньку, — які, націлувавшись у розквітлому вишневому садку, повісись на світанку разом з голодухи...

Страшна, погана була ота слава. Тепер Гряді пропонували колективом показатися перед миром іншим боком — хлібом-сіллю чесними. Дивлячись на білий, старанно по-

креслений папір, колгоспники, не натужуючи уми, легко уявляли в цей голий осінній день, як на Рудці шепотять під теплим вітром жовтаві колоски червневих пшениць... А на Заваллі — прийде пора — зацвітуть гречки й картопля... В Дубині, поблизу шляху, застукотить молотарка, і тоді щедро потече з її рукава в заостюжені мішки золоте зерно... Десь біля зарослої осокою ріки важко носитимуть переповнені солодким молоком важкі вим'я їхні корівки; без угаву скидатиме згори на круті роги срібні снопи своїх коломиенок незримий молотник-жайворон...

І все оте миле серцю хлібороба добро земне вміщувалося б зараз, восени, в отакому ось красному двірці — павільйоні. Правда, хороше?..

Тому Ловачеві і здавалося: будівництво павільйону зараз одностайно схвалять. Скінчивши, він сів на стілець і запросив присутніх висловлюватись. Задуманий дід Пилип, не підводячи очей від погашеної цигарки в пучках зморщених пальців, півголосом запитав:

— А в скільки, прошу сказати, влізе колгоспові ота штука?

— Максимальна вартість — двадцять шість тисяч. Може, щось і заощадимо, — одразу відповів голова, рвучко ворухнув плечем, затарабанив пальцями по столі. Такого запитання він лише і побоювався, і саме ці цифри були тим словом, яке Ловач обминув у бесіді з агрономом кілька днів тому.

Поповзла по кімнаті тягуча мовчанка. Сопіли дядьки, думали... У далекому кутку, біля шафи, хтось з тінню прихованої іронії зітхнув-протяг:

— Під-хо-дя-ща хат-ка!..

— Я не наполягаю! Можна зліпити і щось менше, як інші колгоспи роблять! Але кому воно потрібне, коли за літо-два фанерні стіни розсохнуться? У районному центрі будують. На виду! — з тінню легкої образи відказав Ловач, стиснув губи.

Після хвилиного вагання Іван Журяк, бачачи, що Ловач ніяковіє, попросив слова:

— Євген Федорович справедливо каже: не тепер, так у четвер, а класти павільйон прийдеться, — заговорив він хрипким голосом і не прокашлявся. — Правда, нелегко нам викроювати ті тисячі, бо літо цьогорічне торішньому не рівня. Але — не на один рік кладемо, товариші...

Виступ учителя загасив можливі дискусії. Пропозицію спорудити павільйон прийняли. Проект був першою само-

стійною роботою нового голови. Це також бралось до уваги.

На тім же засіданні знову обрали завідуючим господарством, — уже надовго, — Миколу Проця. Рекомендував його сам дід Пилип.

Ех, і забігав заячими прудкими ногами «двічі виборний» (як він жартома охрестив себе) Микола навколо того павільйону, але ж постарався для Ловача, щоб блиснути грядівським статком району в очі! Хіба міг хто інший у Гряді наперти туди стільки всячини, так принадно розташувати її? Пучки пшениці, струки кукурудзи, рожево-щокі яблука, довгобороді груші, глеки янтарного меду! Навіть вінки васильків та барвінку, навіть гриби — лише з їхніх, дубинських лісів! — вишикувались веселим козацьким табором перед чорновусим отаманом-завгоспом у яскравому, як мак-одинак серед зеленого поля, павільйоні!

У центрі, на спеціальному столику — не минеш оком! — світив жовтавою лисиною велетенський — в обійми Миколи Проця — гарбуз. З'явився він на стільці в самий день відкриття, рано-вранці, коли сторож Филімон Січкар ще міцно спав на снопі безостої пшениці, так старанно, по колосочку збираної Любою Шатровою. Тому не зміг сказати, хто його приніс. Але тільки з'явився, усі погодилися, що гарбуз тут дуже до місця. Все ж Євген Ловач поцікавився, чия ланка і в якій саме бригаді вихохали такого молодця? Та оскільки павільйон обладнували одразу кілька осіб — агроном, садівник і завгосп — і всі дуже метушилися, бо до відкриття залишились короткі години, запитання повисло в повітрі без відповіді, як восени гудиння на плоті.

Появі гарбуза-велетня на виставці передувала цікава розмова в хаті Кифора Авдюка. Вернувшись підвечір з ріки з оберемком молочаю для кроликів, Марійка з мокрими від роси руками (годину тому поморосив дощ) вступила в хату й одразу спиталась:

- Ви, мамо, були нині на городі?
- Ні. А що? — озвалася від печі зарум'янена Параска.
- А ти, Семене? — вела далі свій допит дівчина.
- Чого там не видів?
- Може, тато гарбуз зірвали?..

На цих словах Кифір з Параскою підвели голови, видивились на доньку. Пропав гарбуз?

Пропав... Відтяли по самий корінчик!.. А його залишили при гудинню, мов на сміх. Не така вже відчутна була ця крадіжка, як жальна. Тієї весни гарбузи садила Марійка, сватів дожидаючи. Ніби однакове мала насіння, а як зішло, почав крайній від груші кущик з кожним днем відрізнятись од інших. Як перецвів, з'явився у листках перистий гарбузик. Та й почав рости вгору та в боки, на диво й радість Марійці. Негайно вона обгородила його прутиками, підсипала на корінь коров'яку, накрила листками від лихого ока. Щотижня обережно перевертала. І досяг гарбуз дивовижної ваги — сорока восьми кілограмів...

Вирішили гнати до півсотні, а тоді зірвати. І ось — потяг якийсь тать!..

Після короткої, але гарячої розмови в хаті, в якій переважали вигуки: «Ой!.. Ох!..» та «Бодай тобі!..» — Марійка зажадала негайно робити трус у сусідів. Вона вже потяглась до жердки за каптаном, накинула хустку на голову. Але батько повів бровами від рахівниці, не дозволив. Як бригадирові, Кифорові не до лиця було знімати по кутку галас через овоч з таким неавторитетним ім'ям...

Поремствувавши, побуркотівши вдосталь на «проклятого батяру», Параска незабаром подала вечерю, і сім'я обляглась. Чимало походивши за день, Кифір завжди засинав, ледве діткнувшись лицем подушки. Цієї ж ночі став перевертатись з боку на бік, часто курити. Дратував його найтихіший звук... Думаючи, що чоловіка бентежать діла бригади або стосунки з новим головою артілі, Параска шанобливо мовчала. Потім спитала:

— Не спиш?

— Не можу...

— Чому?

Кифір довго не відповідав. Далі признався:

— Ніс сопе дуже...

— Чий?

— Мій... Дзижчить, гей би муха в павутинню...

— Та й що? Будить?.. — затряслася в німім сміху жінка.

Кифір не відповідав і став дихати ротом. Два дні тому він розігрівся на Рудці, випив студеної води, і — заклало. Послухавши з півгодини чоловікові співи, сонна Параска, яка теж не могла через це міцно заснути, встала, намацала в миснику склянку з смальцем.

— Помасті зсередини. Може, пересохло?..

Той довго вертів мізинець у ніздрях. Заснути не міг до півночі. Насправді, не бригадні справи, не сопіння драгували Авдюкові нерви. Як маленька дитина, зажалкував газда за отим неймовірно великим гарбузом, що з-перед очей пропав з городу.

Досаду, проте, зносив терпеливо, стійко. Признаватися сім'ї вважав не вигідним для себе.

У неділю Авдюк з дружиною вирядились до райцентру на виставку. Поки Параска впоралася біля печі й худоби, підводи, виділені для учасників і гостей, уже від'їхали, щерть навантажені дзвінкоголосою молоддю. Ніхто, звичайно, не заперечував би, коли б Авдюк, як бригадир, узяв ще один виїзд для себе. Але Параска, знаючи, як Кифір жаліє і береже коней, не плекала надії потрястись поруч з чоловіком на гримкому возі. Так і сталося. Порівнявшись з конюшнею, Авдюк лиш зазирнув для порядку до середини. Наказав малолітку Андрійкові не водити коней, що zostалися, до Бугу, а напоїти з відра в конюшні. Підправив крайньому від дверей Снігуру в'язку конюшини за драбиною. Кивнув Парасці головою і пішов через поля.

Як давно, празниківі, урочисті, йшли вони, не поспішаючи, отак вкупі! Ще, здається, в юнацькі роки, коли не втома, а коханая визирало з її і його очей, коли непізнані душі їхні тяглися одна до одної!.. Крокувала тоді щебетлива Параска стежкою попереду, вела парубка за собою то полем, то садом, то через кладку, до тих затишних місць, де сільська, неяскрава любов виходила з-за куштів, сором'язливо підводила на хлопця й дівчину щирі очі. Тепер вірна, віддана, йшла жінка позаду, за господарем своїм, дивилася в боки й на його широкі плечі.

На Парасці була зелена штапельна спідниця, вишита сорочка, ряба, за звичаєм віку, хустина. Ощадливості ради, йшла боса, але в кошику мала хромові, трохи засохлі від нечастого взування черевики на високім каблуку. Напередодні ввечері вона змила голову, по-новому заплела косу, одягла чисту сорочку. Цей святковий одяг, її тілесна чистота перекидалися на настрої, робили його піднесеним. Здавалося, що і навколишнє — бачене очима — не виглядає сьогодні буденно, нагадує щось святкове.

Сявав у Надбужжі осінній сонячний день. Помережані сивиною стерень, лежали навкруги зібрані поля. Чорняво-ликий, без Романа зораний пар займав пів-Дубини. Два давніх дуби пожовкли, зачервоніли листям. Ніби хлопці у вишитих сорочках ішли ланом та й спинилися закурити...

Не співали вже птахи у високостях, не тремтіло марево на горбах. Лиш тиша, виселивши літні гамори, напувала серця, викликала з їхніх глибин ласку і жаль на обличчя.

Поважні, пройняті теплими почуттями до цих одвіку близьких полів і лісів, задоволені і своєю працею, і самими собою, дійшли до райцентру. Ще з гори впізнали виставку. Вона півколом вишикувалась шістьма павільйонами на широкому ярмарковому майдані. Під хатами Параска помила в потічку ноги, взулася. Біля чайної, звідки крізь відчинені вікна лилися голоси вже підпилих людей, запотілий від тривалої ходьби Кифір, ніяково уникаючи поглядом очей Параски, промовив:

— Почекай тут трохи...

Вона відійшла під старезну липу й стала спокійно ждати. Хіба вперше було те робити? З самого свого весілля пізнала п'яний дух, яким несло з попеченого Кифорового рота, коли поліз до неї у шлюбну постіль... Чи раз волочила напівживого додому, боячись не сорому людського, не кулаків чоловікових, а одного — щоб не пропив до останнього злого запасені на хліб гроші.

Але сьогодні сталося інше. Побувши в чайній кілька хвилин, Кифір виглянув з дверей, поманив її пальцем:

— Зайди сюди...

— Чого не виділа?— жінка лиш махнула рукою.— Гай, бери, що маєш, та й підем! Ади, де сонце...

— Не вгинайся, Параско!

З Кифорових підстрижених вусів стікала ласка до неї. Ой, не часто те було! Опустивши голову, ніяковіючи, ступила за чоловіком на поріг. Серед гамірної, задимленої, веселолодної кімнати розшукав Авдюк стільця для неї, приніс до столика два кухлі пива. Сам примостився на якійсь бочці. Холодне пінясте пиво викликало ще більшу спрагу.

— Най будуть здоровими наші діти!..

— Будь і ти здоровий,— обізвалась Параска.

Їхні кухлі зійшлися до купи, вродили легенький стук. Нарешті він, Кифір Авдюк, нині бригадир колгоспу, міг сісти нарівні з газдами до столу з своєю жінкою і не мацати зчаста кишеньку. Глянув знизу вгору на Параску.

...На краю стола, з затисненою у пальцях білою хустиною, в якій мала загорнуті «свої» гроші, розбита працею, порепана ліва її рука... Одягнена в давнім-давно вишиту білу, чисту сорочку, під якою ледь-ледь позначаються зів'ялі грудки колись таких розкішних лон. Ними вигодува-

ла йому Андруня, Марійку, Семена... Покрите тінню літнього загару просте обличчя з вічно журними очима, що ласкаво, простодушно дивляться на білий світ. Ледь-ледь пробивається з-під рябої хустки поріділе, з сивиною, волосся.

Його подруга... Скільки разів була бита ним, скільки сліз виплакала в худі долоні через вічні злидні в хаті! Як мало дав він для неї з дівочьких літ сподіваного щастя!.. І все ж вона й сьогодні біля нього, чесна, вірна йому, як молільниця на сповіді. Такою проведе й до гробу.

Тепло заблищали Кифорові очі. Захотілося зробити їй щось приємне, щось особливе сказати. Але він давно погубив ті слова. Хмурився, кректав, ніяк не знаходив.

— Пиво файне... Аж язик свербить,— промовив нарешті.

— Гіркота одна...— зморщила кирпатий ніс Параска.

— Е-е, не гріши, Парасю... Додати б тут рибки в'яленої!

— Агій!..

— Допивай... Та й ще по гальбі...

Але Параска вже встала. Слухняний, він розрахувався і догнав її надворі.

Як і бажав Євген Ловач, павільйон колгоспу «Ленінський шлях» виглядав чи не найкраще. Цей перший захід нового голови по агропропаганді передового досвіду не міг не впасти в очі, не бути гідно оціненим керівництвом району. До свого павільйону попрямували насамперед Авдюки. Там вирувало! Насилу протис Кифір плечем у юрбі дорогу собі й Парасці. Але як тільки опинився напереді, остовпів з дива. Не дубинську золотисту пшеницю, не діаграми й таблиці, не білий хліб поруч спеченого поросяти з хрінном у роті помітив бригадир перш за все. Пекучим, великим сонцем блиснув йому у вирячені очі велетенський гарбуз.

— Видиш?..— чомусь пошепки спитався Кифір, перехилиючи через плече голову до Параски, й жінка не могла зрозуміти, на що саме Кифір звертає її увагу — на гарбуза чи павільйон у цілому.

— Ага-а!..— ледве ворухнула вона устами.

Більше Авдюки не розмовляли. Зачаровані безліччю добра, пішли по виставці, узявшись за руки, щоб не погубитись у юрбі, як малі діти.

Додому поверталися підвечір. Ідучи стежкою обіч дороги знову попереду, сп'янілий від вражень і втоми Кифір говорив-згадував:

— Файна ота періста корівка з Над'ярного. Молочні жили густо, і вим'я, як макітра! Примітила?..

Параска стверджувала й від себе додавала:

— А білий кабанчик з дротиком у носі. Сала наклав на шість пальців!

— Ага...

— Умгу...

Гомонячи отак, вони не покидали думками велетенського гарбуза, повитого, мов гудинням, таємницею. Обоє делікатно обминали словом зловісний експонат у таємній надії, що хтось із них ненароком таки проговориться. Але час ішов, ішли по дорозі дві пари ніг, а їх господарі:

— Рибища наперли, аж страшно! Лини, коропи... Раки лазили!..

— Помідорів — гори!

— А фрукта всякого!..

— А меду!..

Від цього словесного смакування хліборобського добра, побаченого на виставці, викочувалась у рот слина, хотілося їсти. Очам ввижалися миски з смаженими качками, білі калачі, глеки меду... Непогано було б, на лихий кінець, розговорись і гарбузом з молоком та цукром, але ж...

Агій, що за напасть!..

Якщо не зважати на втому й збурений апетит, принесли Авдюки з виставки додому чарівне враження. А от на Ксеню Кошель несподівано впала велика неприємність. Стоячи в гурті перед павільйоном, мало що бачачи за плечима високих чоловіків, вона раптом почула зліва від себе таку приглушену шумом юрби розмову:

— Хитрують грядівські! Написали своїм ланкам по три з половиною сотки буряків на дубинськiм клині... Брехня!

— Наші поля стулюються до купи... Земля та сама, а більше трьохсот ніяк не накопаєм.

— Вони здавна такі: на люди — в злотах, а дома — голяком! Ха-ха!..

— Там голова новий... Замилює очі... Ади, одна, з краю, ніби аж чотириста має!

Ставши навшпиньки, Ксеня прочитала прізвище ланкової. То була вона сама...

Не повертаючи голови, постояла, поки розмова затихла. Палаючи щоками, нишком вибралася з юрби. Кинулася шукати Любу.

Знайшла біля павільйону механізації. З обуренням почала дівчина переказувати, що сталось. Але Люба теж

з великим хвилюванням зупинила її на півслові. Кілька днів тому, провівши обстеження, агроном визначила урожайність кожного Ксениного гектара — двісті сімдесят п'ять центнерів. Це число власноручно вивела вона й на паспорті експоната. Хто переробив цифри (і досить ловко) вже в самий час відкриття павільйону, було загадкою і для Люби.

...На другий день після закриття виставки Параска рано-вранці побрела стежкою через город по воду. Дійшовши до середини, спіткнулася з дива. Прикаручений до корінця якимось особливим клеєм, німо реготав з неї, світив жовтаво-білим тім'ям шезнулий напередодні власний її гарбуз.

Плеснула жінка в долоні й сама засміялась.

8

Ранньої весни, коли запарує сизими димками лісова залежана земля, на заснулих бруньках дерев з'являться ледве помітні сліди зростання. Погода нестійка: сьогодні сонячно й тихо, завтра дме сухий східний вітер, і по небу повзуть сірі суцільні хмари. Але пробудилися вже весняні соки, заструмували від коріння до верховіть, і незабаром одного яскраво-сліпучого полудня переповнена життям брунька розкриється і сором'язно покаже світові подобу листочка. Листочок такий кволий, такий ніжний і немічний, що викликає на очі людини сльозу зворушення. Щодень сіру фарбу лісу заступає блідо-зелена. Росте, наповняється молоде листя і вже починає злегка тріпотіти, як пташка крильцями. Гущина повніє, виливається на порожні галявки, видолинки, над'яр'я яскраво-зеленими кольорами. Зрине на ліс теплий короткий дощ. Потім — сонце! Налетить вітер, розбудить верхи, покотить по лісу листяний шум, перший зелений шум!..

Шуміти тепер тобі, кучерявий прибузький лісе, ранком і ввечері, в грозу й передгроззя, в темні горобині ночі і на зорі ласкавих світанків, — то радісно, то тужливо, то урочисто, то грізно, то такими чарівними голосами й підголосками, що серце болісно завмиратиме від насолоди, — аж до пізньої осені, поки не опустиш у чисті води Західного Бугу всі до одного жовті, зів'ялі листочки...

Цей безугавний гул дерев, важкі, похмурі сутінки й нерозгадана таємничість лісу лякала Савету Вершу.

Як раптово, як страшно перевернулося догори дном її життя! Вже три тижні сиділа жінка в лісі, в схроні, а напроти неї містилися Хмара, Сокира і Джура — решта членів боївки. Перейнявши Савету на дорозі й завівши в гущину, рудий дядько, який у селі назвався Горбатюком з Рави-Руської, невдовзі зупинився. Узявши жінку за руку трохи вище ліктя й легко стиснувши її, ковзаючи горіховими очима по боках, повідомив:

— Віднині будете мати велику роботу. Не тривожтесь, не мучтесь. Наразі прийдеться трудно, небезпечно. Але потому, — споважнів він, — і на це, слава богу, вже недовго чекати, зажите такою панею, що й у сні не виділось!

Савета заплакала — спочатку в долоні, потім у хусточку, просячи, щоб її відпустили до дітей, додому. Терпляче виждавши, поки жіночі слабкі груди перетрусяться в риданнях, Горбатюк, суворюючи, згодився:

— Біжіть, я не бороню... Але він дожене!.. — Бандерівець виразно помахав невеличким, завбільшки з долоню, чорним пістолетом. Роблено співчутливо зітхнув, додав: — Не гнівайтесь, не наша охота. Такий наказ!

Пильно оглядаючи місцевість, вони довго йшли то лісом, то якоюсь яром, де ласкаво дзюрчав струмок, стрибаючи з порога на поріг, та чіплялась до взуття біла глина. Зійшло сонце, день розгорявся сильніш. Заглибившись знову в ліс, Горбатюк вибрав невеличку галявину в молодій густій посадці берестів і кленів, запропонував:

— Тут перебудемо до вечора...

Виглядали бандерівці стомленими. Юнак, що нагадував студента, скинув з плеча зеленастий вигорілий рюкзак, виклав на траву скупі їжу: півбуханця хліба, з кілограм домашньої начасниченої ковбаси, дві в'ялі цибулини. Горбатюк дістав з кишені складаний ніжик у дерев'яних черенках, з безліччю деталей, старанно розкраяв на рівні пайки харч. Глянув на Савету і трохи лагіднішим тоном запропонував:

— Як уже ми сіли вкупі хліб єден божий їсти, молодичко, то давайте познайомимось. Його мусите називати Джурою (на ці Горбатюкові слова юнак усміхнувся Саветі великими мрійними очима), мене — Сокирою, а ще чекає на вас Хмара. Е-е, Саветко, — подаючи їй хліб, хрипко протяг він з докором, — бануйте не бануйте, а скажу вам, що, живучи в нас, добавите ваги в тілі!.. Набубнявієте, як квасолька весною, ха-ха!.. — брудно усміхаючись, прику-

сив він себе за нижню губу.— Файно було б чарочку для такого діла. Так не маємо права!..

Сокира протяг рубом чорної долоні поперек горла і зробив язиком звук «цек!..», стверджуючи цим, що могло б їм бути, якби, виконуючи завдання, напились.

Савета взяла чорний черствий окраєць, але їсти не могла. Від їхньої їжі, від двох пар загорілих брудних рук, облич, одягу конвоїрів жінці несло в ніс кров'ю, хоч ліс був повен інших пахоців. Бо знала — даремно вони зброю не носили.

Поїли. Попили з одної фляги лісової студеної та чистої води. Сокира незабаром заснув, поклавши кучеряву, давно не миту голову на спорожнілий рюкзак. Вартував Джура. Напівлежачи на лікті, він пильно прислухався до гомону лісу, сторожко підводився на найменший тріск гілки. Не дивлячись на Савету, поцікавився:

— Побиваєтесь за чоловіком?

Савета мовчки зітхнула, безнадійно махнула рукою. Приймавши це як підтвердження ним сказаного, Джура порухав гарними бровами, пообіцяв:

— Нічого!.. Антона ми не забудемо ніколи. Маємо його братчика в списках. Дочікуємо лиш наказу проводу.

Промовивши це, він оглянувся на сплячого Сокиру. Чи не почув?

«Ще одна смерть в Гряді має бути! Куди ж подінуться мої діти?»— відчуваючи, як на лобі й під хусткою нижче скронь проступає їдкий, липкий піт, з жахом подумала приголомшена Савета.

Величава, урочиста ходила лісом тиша, дихала в обличчя трьох людей вологим, густим повітрям. Крізь картаті шати густих дерев пробивалося високе сонце, стелило по траві сумовиті плями й тіні. Радісно дзвеніли пташки. На мурашнику побіч одинокої берізки-підлітка копошилися його господарі. Задивилася Савета, як хутко чеберяють вони манюсінькими ніжками, як моторно, спористо носять мертвих комах, дрібненькі кришечки гілочок, шматочки сухої трави до своєї хатки. Захопилася неймовірною єдністю, працьовитістю істот, не наділених розумом або хоч би силою, і не відчула, як знову потекли на складені на колінах руки теплі сльози. «От роблять від зорі до зорі, доки стоїть на небі сонце, ніби люди, а зараз наступлю ногою на той горбик, та й пропали їх хата, їх хліб і діти!.. Ідять під дощ, на голод!.. Хто ж на моє серце навалився кованим чоботом? Ці, Антонові, чи ті, Петрюкові?

Хто мене, молодую, рано провадить до могили?»— напружено думала жінка. І від того, що відповіді не було, терпла в пекельній напрузі, надвоє розколювалася від болю голова.

В посадці провалялись до сутінків, до перших зір. Пішли знову: Сокира, подавшись уперед, ніби збирався кинутись на когось — на чолі, Джура з порожнім рюкзакком за плечима — позаду, похнюплена Савета з напушеною на чоло хусткою — посередині. Вона намагалася запам'ятати дорогу, упізнати місця, якими її вели. Але так і не зрозуміла, де знаходиться.

Кілометрів через три, на краю лісу, Сокира, знову ставши дуже серйозним і настороженим, зав'язав жінці хусткою очі. Зашелестіла колесами по піску підвода. Спинилася. Збоку почулися нові стихнені голоси. Потім усі (в ході розмови Савета нарахувала чоловік з п'ять) разом з нею поїхали далі.

Близько півночі знову зашелестів листом ліс, потягло холодком. Коні спинились. Пошептавшись з Сокирою, невідомі зникли, а Сокира й Джура повели під руки Савету в ліс. Вона спотикалася на пні, тихо плакала. Бандерівці зрідка шикали на неї, але більше насторожено мовчали. Почувся далекий легкий свист. Негайно Сокира відповів лунким кашлем. Раптом Савета відчула, що вони спускаються в якусь яму.

— Приїхали!— полегшено гукнув Сокира, задоволено, радісно засміявся і зірвав з Савети хустку.

...Чотирикутне, просторе підземелля, викопане людськими руками. Стіни оббиті дошками, стеля вислана слупами. Кілька ліжок, стіл, стільці. На столі сліпнуть-сльозоточать дві гасові лампи. Звідкись тягне свіжим повітрям, там — замаскований отвір. А взагалі сопух, хоч сокиру вішай! Портрет Петлюри у військовому одязі. Портрет Бандери — у цивільнім.

Схрон... Один з потаємних льохів організації українських буржуазних націоналістів. Місце найжорстокіших людських трагедій... Сховище страшних злочинів і свавілля...

Не встигла Савета як слід розглядітись, збоку, ніби в одній із стін, почувся шерхіт, потім — легкі кроки. Відчинилися замасковані, зроблені під колір стін двері, і в схрон увійшов ще один його мешканець.

Як і Сокира з Джурою, одягнений у форму радянського офіцера, він був високий, худорлявий, років на п'ять мо-

лодший Савети. Такі ж довгі мав руки з добре розвинути-ми кистями, для яких короткими були рукави кітеля. На довгообразе обличчя лягла тінь тривалого перебування без свіжого повітря. Очі трохи запалі, швидкі; не встигнувши зупинитись на одному предметі, вони крайцями вже бігли далі, постійно шукаючи, завжди голодуючи...

Як тільки він з'явився, обидва бандерівці злегка виструнчилися. Сокира коротко відреккомендував.

— Пан Хмара, майор...

Не спускаючи очей з Саветиною лиця, Хмара легко впритул підійшов до неї, тихо промовив:

— Здрастуйте, сестро! Слава Україні!..

— Слава Йсусу Христу...— не знаючи, як вітатись, розгублено відповіла Савета, опускаючи голову.

Задоволений її зніяковінням, він ледве помітно всміхнувся й опустив очі на Саветині лона — великі й доступні.

Так почалося її життя у схроні. Наступного дня взялася Савета за немудрі свої обов'язки: випрала перепріле від бруду й поту шмаття трьох чоловіків, навела сякий-такий лад у схроні. Джура витяг звідкись примус, кілька каструль, показав, де зберігаються продукти. Спорожнивши підряд дві тарілки жирного, жіночими руками звареного супу, Сокира задоволено розперезався, голосно ікнув. Витираючи сподом долоні вуса, похвалив Савету посоловілими від пересичення очима й словами:

— Файно подякував, кухарочко! Давно гаряченького не їли!..

Постійно Савету оточувала атмосфера ізоляції та недовір'я. Якщо бандерівцям потрібно було поговорити між собою, Хмара, що вважався, очевидно, старшим, ласкаво (але в тоні відчувався наказ), питався:

— Ви не бажаєте, сестрице, подихати трохи свіжим повітрям?

Савета влазила у вузький прохід, але за нею услід повз Джура й закріплювся посередині між бандерівцями і жінкою. Там, високо закинувши голову, дивлячись крізь вузьку, завалену деревиною щілинку на мізерно малий синій клаптик неба, надихаючись лісовими пахощами, думаючи про дітей своїх і ковтаючи сльози, ждала Савета, поки їй знову дозволять повернутись.

Іноді бандерівці кудись щезали. То Хмара з Джурою, то Сокира з Джурою, рідше втрьох. Якщо ішли всі, Хмара м'якими й тихими кроками підходив до Савети, легко брав її двома пальцями такої ж м'якої та довгої руки за підбо-

ріддя, підводив Саветине обличчя так, щоб її і його очі зустрілися, довго, уважно дивився в них. Потім тихо, ласкаво питав:

— Ви не зрадите нашу справу, сестричко? Не втечете?

Виходячи, вони так завалювали деревом єдиний отвір, що вилізти наверх або хоч побачити латку неба ставало неможливим.

Коли бандерівці знаходилися у схроні, Савета, відчуваючи їхні голодні погляди на собі, впускала посуд, хмурилася, палала шоками і раз по раз прикладала долоню до чола, що боліло й вкривалося потом. Однак, коли залишалась на самоті, їй ставало ще тяжче.

Найбільше гнітили постійна темрява й неминаючий надвірний шум лісу. «Шу-у-у!.. Шу-у-у!..»— линуло згори приглушене землею стогнання заарканеного гіллям вітру, і жінка мимоволі порівнювала своє становище до ув'язненої стихії. «Кар-кар-кар!..»— зловісно, тужливо скиглили на гіллі зігнані бурею з гнізд чорні ворони, на столі мерехтливо горіли, мов надмогильні свічі, дві лампи, а Саветі здавалося: розступиться зараз темрява й вийде з могили її Антін. Він лежав у землі мерцем, вона ходила під землею ще живою, але хіба її існування не висіло на єдиній павутинній ниточці?

Повертаючись з нічних чи денних вилазок, бандерівці приносили продукти, зброю, боеприпаси й одяг. Перучи або латаючи його, Савета помічала іржаві плями засохлої крові. Чия то була кров — убивць чи забитих ними? Хто вбивав? Кого? За що? Чого хочуть ці троє від людей і від неї самої? Ці болісні запитання, на які жінка могла відповісти собі лиш частково, гризли її, як миші стару картоплю, зводили нанівець.

Досі бандерівці не залучали жінку до своїх операцій. Але одного разу Сокира, облягаючись, як звичайно, вдень спати (на світанку він вернувся звідкись), використовуючи момент, коли Хмара поліз за чимось у прохід, шепнув їй доброзичливо:

— Готуйтеся! Поможете нині нам у важливій ділі.— Помовчав, значливо підняв догори чорного горбатого пальця, додав:— Політичним ділі!..

Одвернувшись обличчям до стіни, він одразу густо засопів.

«Важливе політичне діло» почалося з того, що бандерівці передяглися в цивільне. Тепер Хмара виглядав міщанином, таким собі непомітним працівником районного

масштабу в заяложеній краватці й трохи тісним капелюсі; Сокира — шофером або трактористом, Джура й Савета залишалися в своєму. Тільки на самому відході Хмара, подумавши щось, запропонував Саветі взяти на руку короткий чоловічий плащ.

Молодесенького, незгустілого вечора бандерівці вилізли зі схрону, закидали його дерниною — замаскували. Дихнувши свіжим лісовим повітрям, насиченим пахощами квіток, гниючого листя і деревини, Савета відчула, як стислось серце, солодко запаморочилась голова. Пройшовши кілька кроків, сіла.

— Ви чого? — нагнувся над нею Джура, що, як завжди, замикав загін.

— На очі не бачу... Сльози... Крутиться світ... — поскаржилась Савета, витираючи кінцем хустки піт на чолі.

— З непривички, сестрице, — співчутливо відповів Хмара, що вже почув і негайно вернувся. — Зараз мине. Трохи забагато посиділи без повітря й сонця.

Вибралися на край лісу. Ніби з бурхливої ріки на твердий берег. Вільний простір, давно не бачене рідне поле радісно й боляче вдарили в душу жінки, війнули згадками про село. Ковтнувши, задавила в горлі солону грудочку... На заході, тьмарячись та розходячись по обрію, догоряла рожева зоря. На півдні й південному сході сіріли скошені стерні, чорніла рілля. Сіл, людей не видно. Доріг, телефонних стовпів — теж. Зрідка по полю маячили кущі, поодинокі дерева. Саветі місцина була зовсім не знайома.

Вони довго йшли полями по Хмариному компасові. Кілька разів за його командою — помахом руки — припадали до сухої, сірої землі, пережидали. Це означало, що десь з'явилася підвода, автомашина або одинока людина. Серце лунко стукотіло.

Близько одинадцятої вечора зробили в низькорослих кушах свербивусу тривалий відпочинок. Хмара кудись шез. Сокира й Джура сиділи мовчки, навіть не курили. По їхніх насторожених обличчях відчувалося, що зараз має відбутися щось незвичайне.

Незабаром висока Хмарина постать знову виринула з темряви, не з того боку, в який він відходив, а з протилежного, і він почав шептатися з Сокирою.

— Звідси з півкілометра... За горбом... Зараз обійдемо... — донеслися до Савети його слова. Потім, озирваючись, підійшов до неї. Голос його шипів урочисто, навіть ніжно. — Провід доручив вам, краянко, зробити користь

для нашої великої справи... Ми допомагатимемо вам... Чи готові ви до цього?..

Савета мовчала. Птицями, смертельно наляканими, з розгону загнаними в дротяну клітку, забилися в голові жінки бистрі, болючі думки. Тремтячими губами прошептала:

— Пустіть додому...

— Зараз то зробити неможливо. В Гряді на вас чекає арешт. Самі подумайте, ви місяць не були дома. Згадайте свого Антона? Нашого побратима! Мусите виконати наказ проводу!— не міняючи ні пози, ні тону, продовжував Хмара. Але вже пробігла по тонких рисах його обличчя ледве вловима тінь прихованого роздратування.

Савета заплакала.

— Гайда!— наказав Хмара, зимно всміхнувшись. Скинув з плеча автомат, першим посунув у пільму.

Холодний сірий простір чигав на Савету й трьох її супутників круглими очима голодної ворони. Бліді, як хворі діти, сумно дивилися з голого неба одинокі зорі. З півночі тяг сухий вітерець, шелестів листом зустрічних кущів, холодив тіло. Сокира об щось спіткнувся, полетів головою вперед, але втримався. Брязкаючи зброєю, люто впівголосо вилаявся. На нього зашикав Хмара.

Незабаром усі спинились, залягли. Попереду виднівся темний безформний горб. Сокира половз праворуч від нього, Джура — ліворуч. Хмара зостався з Саветою. Він довго возився на боці, потім підкотився до неї:

— Перед вами стіжок пшениці. Як мають його миші трубити, краще ми його спалим. Тримайте кульку... Ось сірнички... Лізьте до соломки, сестричко... Не бійтеся! Там нема нікого...

Навіть тепер, штовхаючи слабку свою жертву на погану роботу, Хмара був лагідний, говорив ласкаво. Так забавляється напівзадушеною мишею кіт, перед тим як всадити в неї гострі кігті.

Стиснувши в смертельнім жаху мертво-бліді уста, Савета мовчки взяла з його холодних пальців мокру від гасу паклю. Дивися, Україно, дивися, сонячна казка мого життя, як на твоїй многостраждальній землі, що нарешті розквітла вишневим цвітом щастя, народжується злочин! Повільно повзе на ліктях Савета вперед, вирячивши від напруження очі, а скирта наповзає на неї. Шерхотить волога стерня. Руки натикаються на вириті кротом пухкі

горбки. Болять лікті, коліна, крижі. З незвички жінка важко дихає. Сльоза затуманює зір.

Все ближче ціль. Чути, як пахне десь підмокла, підгнила солома. Скирта виросла над головою, мов неприступна скеля. Савета довго лежить, прислухається до живої, настороженої тиші. Але, крім моторошного дзвону у вухах, не чує нічого. За десять кроків підводиться. Нікого не побачивши, прудко підбігає до скирти, розгрібає шорстка, колючу солому й, відчувши, як запаморочилась голова, глибоко стромляє паклю. Мов у тварину — колярський ніж!..

Сухе золоте зерно й остюки пекучими іскрами обсіпають її руки. Ще лежачи на соломі, почула неясні повільні кроки. Рвучко підвелась. З-за рогу, заступаючи кучматою шапкою сріблясту підківку місяця, показується чоловіча постать у кожусі, з палицею. Це — сторож. Він бородатий, повільний і сонний. Савета і сторож мовчки, отетеріло стоять і дивляться одне на одного.

— Се хто така? Що є? Чого коло хліба?— опам'ятавшись першим, захрипло буркотить дід, підступає, намагаючись розгледіти її лице.

Савета мовчки кидається убік. Сторож цупко ловить її за плече.

— Е-е, стій! Як же так? Звідки сама?— кричить сторож, вже зовсім прокинувшись.

— Добрий вечір, татусю! Нащо так голосно гомонити?— почулося здаля, і Савета впізнала голос задиханого Хмари.— В'яжи його!— люто вдаривши сторожа кулаком по голові, крикнув він до наспілих Сокири й Джури.

Скирта вже починала диміти. Червоні язички вогню то слабко вилуплювалися зсередини соломи, то сором'язно ховались. Приглушеного, зв'язаного телефонним кабелем сторожа віднесли далі, заткнули хусткою рота. Сокира вийняв з Джуринового рюкзака другу паклю, запхав її у скирту з іншого боку. Знову зійшлися. Прислухалися. Тихо.

— Тепер з богом назад!— тихо скомандував Хмара.

Вони відійшли від скирти вже метрів на сто, як звідти долинуло голосне, розпачливе:

— Запалили хліб, прокляті бандери! Йой, запалили! Пішла людська праця з вітром через поганих! Пожар!.. Рятуйте!..

Сподіваючись, що палії вже втекли, сторож почав гвалтувати, звати на поміч. Хмара спинився, прислухався.

— Ану, назад!— його посиніле лице на тлі оживаючої пожежі зблідло.

Побігли. Дід качався по землі, з силою крутив руками, визволявся з дроту. Почувши кроки, затих. З жахом вперся безбарвними, круглими від страху очима у Хмару.

— Що ж ти, старий, кричиш? За що ганьбиш нас, совіцька зараза?— поліз Хмара тремтячою рукою до кишені, задихнувся від бурхливого припливу люті.

— Не бий! Не бий! Іди собі!— жалбно закружляв, закидався на землі посірілий на обличчі сторож, намагаючись відкотитись.

— Ось я зараз тебе розв'яжу...— глухо пообіцяв Хмара, вихопив ніж і каменем упав навколішки біля своєї жертви.— Ц-е-х!..

— Господи Ісусе Христе...— налякано зашепотів колгоспник.— Сину Петьку, і ти, Ганю!.. Тримайтеся, діти, одне за одного руками... Бо є ви тепер... ох!.. Сироти круглі на світі... Пречиста діво Марійко!..

— Дивак старий... Усе життя грішив матюками, а вмрати став, бога згадав... святу Марію,— потис плечима Сокира, одвертаючись. І незрозуміло було, жартує він страшно чи справді дивується.

Дід ще кілька разів схлипнув і стих.

— Ходу!— прошептав Хмара, кидаючи ножа у вогонь.

Додому поверталися тим самим шляхом. Повзла поруч з ними ще більше стемніла у їхніх очах від вчиненого злочину осіння нудьготна ніч. За згорбленим, ніби торбистий старець, полем, за їхніми спинами, моторошним жахливим вогнем клекотала заграва. На сході чулися людські голоси, гуркотили по груддю дороги вози: мабуть, з сусіднього села поспішали на поміч. Такі ж бліді, як і звечора, зорі виплакували з високого неба на студену болючу землю мерехтливе світло. Тихо в полях і глухо.

З нагоди успішно проведеної операції Хмара дозволив по чарці. Хмурний, боязкоокий Сокира, що на всьому шляху додому зчаста оглядався назад, чи не доганяє відплата, одразу повеселів. Поліз у куток, вигріб з землі гусак вогненної самогонки. Неслухняними руками приготувала Савета й виклала на стіл їжу. Сама сіла осторонь, ледве стримуючись, щоб не заплакати від колючого болю в голові.

— Е-е, ні, свашенько гожа!— запротестував Сокира, підносячи і їй нащерблену склянку.— Ми сьогодні з тобою

ніби породичалися у важнім політичнім ділі! То мусимо його покропити, аби росло. Не відмовляй!

Ще більше схудлий Хмара, палаючи вилицями і очима, ніби в лихоманці, гостро зиркнувши на неї, запропонував: — Випийте, кр'яанко!

Савета випила й одразу сп'яніла. Перед очима поплив приємний туман. Тепер чорні, похмурі стіни схрону здалися їй мурами міцної фортеці, за якими можна жити весело й безпечно. Чоловіки випили по другій, по третій. П'яно похорошілий в посоловілих очах Савети, Хмара поклав на коліна гітару, тихо заспівав:

Щось сьогодні я дуже сумую,
Про минуле України згадав,
Тоді слава про мене літала,
І боявся лихий яничар.

Джура заплакав. Він завжди плакав, коли Хмара співав про козаків, яничарів, про дніпрові пороги й байдаки. Зворушено дивлячись на співака, юнак гордився, що Хмара, Сокира, що й він сам відроджують завмерлу славу Запорозької Січі, щодня ризикують життям, виявляють «глибоко національні» якості козаків-українців — беззавітну хоробрість, безтурботність і гуляцтво.

Ще б пак, утрюх забили, «сміливці», одного!..

А тепер я сиджу та й сумую,
Чорна хмара кругом залягла...

...Ще вчора вона бродила босоніж серед золотистих пшениць з серпом на плечі, а двійко її малят лежало в холодочку під копою. Синє небо, помережане білястими круглими хмарками, з ранку до вечора висіло кришталевою чашею над непокритою головою на стрункій загорілій шиї, уста цвіли щасливою усмішкою, а притомлені очі випромінювали дві сріблясті сонячні скалочки. В клопітливій праці біля хліба і коло дітей мала стільки радісного змісту, незміреного щастя, запаморочливої краси й мелодії, що міг їй заздрити весь світ!..

Де ж поділась та радість життя?.. І на що ти, Савето, її проміняла?

Перед ранком, коли горілка була допита, а переможе-ний нею Сокира міцно спав на краю стола, поклавши кудлату голову на руки, Хмара, так само лихоманно палаючи вилицями, встав, нерівними кроками підійшов до Савети біля пічки.

— Ви не маєте охоти вийти на свіже повітря?— тихо і, як завжди, м'яко, за чим чувся наказ, спитався він.

Ледве-ледве народжувалися на сході, за деревами, перші прикмети світанку. Мертва тиша запаморочила ліс. Жодного пташиного звуку. Найменшого шелесту дерев. Тільки де-не-де впаде з листка на траву набрякла крапля роси.

Проїшли кілька кроків в гушавину.

— Ти бачиш одну зірку на сході? Вона ніби символ нашої справи,— промовив Хмара, обнімаючи лівою рукою Савету за стан, дихнувши на неї випаром самогону. І за цим, не можучи стримати хіті, владно, майже криком:— Н-ну!.. Лягай!..

Сильним, можливо, тим самим прийомом, яким валив він на землю свої жертви, бандерівець легко поклав сп'янілу Савету на холодну росяну траву. Важке, драблесте тіло довгим неживим деревом навалилося на неї. Чаша страшних вражень, яку щодня так ретельно наповняли Саветі бандерівці, була випита жінкою до гіркого дна. Ясно чуючи, як непритомніє, жалібно застогнала:

— Йой, не муч мене, чоловіче!.. Не муч!..

Вона забилася в істеричних риданнях.

А далеко, за третім селом, у мовчазному полі, в'ялим стомленим вогнем догоряла з боків скирта колись так рясно квітучої пшениці й жалобно червоніла на сухій застерненій землі калюжа густої крові старого діда, колгоспного сторожа, ні за що страченого трудівника. І шукали розгнівані люди нічних убивць.

9

Сонячного, незаймано-тихого листопадового полудня Роман Дарій зліз на рава-руському гостинці з попутної автомашини й, попрощавшись з шофером, помалу рушив через поля в напрямі синювато-темної смужки дубинського лісу. Проїшовши кілька кроків, здивовано зупинився. Ще вчора у вухах гули й деренчали київські тролейбуси й трамваї, всю ніч задихано чохкав паровоз, заносячи в купе крізь нещільно причинене вікно дрібну вугільну пилу. Потім три години його трясло й підкидало на вибоях у кузові. А ось зараз, ледве завмер вдалині рокіт мотора, безмежна тиша виступила з поля і лісу й, ласкаво всміхаючись осіннім спокоєм в очі, ніжно обняла юнака дівочими оголеними руками. Серце налилося давньою, призабутою

у гомоні міста прозорою радістю хлібороба, що після тривалої розлуки вернувся у рідне оточення. Тисячами палаючих дерев-свічок завмер праворуч барвистостий ліс. Зліва послалося й побігло на горби та у видолинки сумовито-сіре поле. Обривалась, чіпляючись до черевиків, волога від роси срібна павутинка. То там, то тут примічав Роман розкриті чашечки низькорослих осінніх квітів. Добре змерзнувши на нічному біловусому морозці, вони підставляли заплакані личка під осіннє далеке сонце, прохаючи в нього того жаданого тепла, яке так щедро вигрівало їх влітку, не знаючи, що прийде воно аж весною... З-під куща вилетів заспаний заєць, промчав кілька сажнів просто на Романа, потім схаменувся, різонув убік і, спинившись на горбі, стовпчиком звів угору сите тільце й довгасті вушка, раз по раз рухаючи коротким кумедним носом, зорячи за людиною випуклою бусинкою косого ока. Вода у мілкій польовій річечці, яку Роман переступав, бриніла чиста й прозора, мимовільно захотілося напиться. Присів, устроїв у холодну течію гарячі, вигріті в кишенях руки й довго дивився, як мерехтять у киплячій стрижні одвиклі від роботи білі пальці. Глянув угору, а небо синє-синє і таке просторе, таке глибоке,— груди затремтіли від радісного сміху: «Ха-ха-ха!.. Хороше було жити!..»

Він таки зробив колінце і незабаром опинився на тім місці, де мало не загинув від ножа ворога. Довго стояв над рівчаком, біля якого впав, ніби й тепер відчуваючи страшну рану на спині, чітко згадуючи все. Смерть стояла отут, поруч... І раптом знову двома метеликами злетіли перед очі Ксеня і Люба, закрили собою моторошно-болючий шматок колись закривавленої ним землі... Як приємно буде зустрітись!

— А я іду з Рудки та й гадаю, що то за газда вибрів собі в неділю подивитися, як наша озиминка зимувати має. Дай боже здоров'я, Романе!— почулося з дороги, і щедро усміхнений Кифір Авдюк у сірім сардаку й новій шапці захрустів великими запилюженими чобітьми по грудді.— Вернувся?

— Добрий день, вуйку! А от зараз з машини.

— Ну, підлатався? Кури!— бригадир братньо простяг засмальцьовану в кишені «Верховину», запалив і обережно подав у дашку згорбленої руки сірник.

— Вгощайтесь київськими, столичними,— запропонував Роман.

Сіли на горбику. Авдюк продовжував оглядати тракториста збоку допитливими, задоволеними очима. Коротко розповівши про Київ, лікування, Роман з нестримною цікавістю запитав:

— Новий добре газдує?

Знаючи Авдюкову прямодушність і відвертість, хлопець сподівався, що Кифорова оцінка діяльності Євгена Ловача буде точна й вичерпна. Однак бригадир лиш повів не виразно плечима:

— Що тобі, сину, сказати? Свіжий він чоловік. В медалях, орденах... За ними виглядає файно.

— Як до людей? Допускає до себе?

— Павільйон збудував. Двадцять шість тисяч,— викладав свої думки Авдюк, але на слові «двадцять» затягся димом, закашлявся по-справжньому чи навмисне.— Зараз на клуб камінь наказав возити. План показував, блищить на білім папері, гей би церква при місяці! Тисяч у двісті. Кахи-кахи! Хоче «Зірці» зерна позичити. Не знаємо, як збори...

— Наші хліба цього літа, писали хлопці, не густі.

— Ага... На Заваллі після великого посту сонце припразило, а там задув шмалкий вітер, а дощик загаявся, за тиждень у скіпку висох колос! Сюди кругом,— повів Авдюк рукою,— так само ріденько. Бараболька — слава богу! Інша городина... Попереджав наших людей торік учитель...

— Іван Павлович? Що він? Постарів?— здригнувшись, перебив Роман, радісно блиснув очима.

— Чого ж? Не дуже постарів.

Кифір злодійкувато повів очима по полях, стурбовано всміхнувся, стишив, затаємничив голос:

— Здається мені, Ромку, що учитель і голова між собою — от!..

Авдюк простяг вказівні пальці обох рук вперед, потім зіткнув їх пучками докупі.

— Не може бути.

— Ага... Тільки ти не вір мені, сам придивляйся молодшим оком!

— Це недобре,— рішуче заявив Роман, зітхнув.

— Та й я кажу, що недобре!— жваво підхопив Авдюк.— Така надія в людей була! Як ці два спаруються і зачнуть керувати колгоспом,— думали всі,— молоко пташине потекти може! Бо що громаді найголовніше? Верх! Іван Павлович, правда, ховає то, але люди бачать.

У перші дні ніби збалакалися, потоваришували. А там не злюбив учитель офіцера цього і переживає тяжко!..

— В чім вони не сходяться?

— Хто знає? Наразі ще добре не видно. Обидва таяться. Але примічаємо. Колись стукнуться! Тоді одразу громада побачить, хто з них тягне гойс, а хто ча!

Вони погомоніли й розійшлися: Роман — у село, Кифір Авдюк подався далі в поля збирати на гостроверху шапку пливуче павутиння і скупе листопадове сонце, турботливо озирати зяблю, не доведені до діла перелогі, брудно-зелену приржавілу озимину. І даремно чекатиме його Параска з недільним обідом: хазяйновито впорається бригадир із ним, вкупі з вечерею, аж по заході сонця, смерком. Не змарнує і кришки.

Ксеня довідалась про повернення Романа від Авдюкової Марійки. На легенький стукіт подружки пальцем у вікно вийшла привітна, усміхнена, а вернулася в хату з гаряче палаючими щоками, з розгубленим, блукаючим поглядом, аж ніби налякана.

Мати одразу помітила ту зміну.

— Чого вона хотіла?

— Та там щось... По ланці... — зміненим, непевним голосом відповіла поспіхом дівчина (вона не сподівалася цього запитання). І, несучи повну миску від печі, раптом кинула її на стіл, ніби опеклась. Розлила на обрусок мале озерце борщу.

— Що з тобою?

— Іжте, мамо...

Ксеня відійшла до вікна, стомлено опустила на фартух мокрі руки.

— А ти? Гориш, як у пропасниці. Ади, губи побіліли. Та дівка наговорила чогось?

Марія повільно підходила до оберненої спиною доньки, намагалася обережно зазирнути в очі. Ксеня відверталась до мисника, нижче опускала непокриту голову. Тамуючи в грудях нестримне хвилювання, глухо повідомила:

— Роман Мотринин вернувся.

— Чого ж ти плачеш?

Дві великі сльозини викотились на щоки дівчини і, не добігши краю, застигли посередині.

¹ Г о й с, ч а — рівнозначне словам: соб, цабе.

— Пальці опекла,— сказала Ксеня, зиркнула спідлоба на матір. Розуміючи, що та не повірить, з досадою відмахнула рукою:— Ет, мамо!

Решту дня провела в бурхливому збудженні, а потім, стомившись,— у напівсонному забутті. Не чітко розуміла роботу, яку виконувала, натикалася на речі, ніби осліпла. За тривалу відсутність Романа в селі визрів у серці дівчини сталий спокій, золота надія. Де б не ходила, що б не робила, юнак невідступно стояв перед її завороженими синіми очима. Уявно голубила його невмілими руками й сама, червоніючи, пригорталася до нього, всіляко уявляючи та вимірюючи першу заповітну зустріч. Ще впевненіш відчула себе після розмови з Любою на осінній, залитій сонцем озимині. Дівчата міцно подружили, бо ж тільки Роман заважав їм зробити це раніше. Ксеня повірила, що Люба має іншого хлопця, що дотримає свого слова, і, можливо, саме за це найбільше полюбила, довірилась їй.

Так було до сьогодні. Та ледве лукавоока Марійка Авдюкова без усяких попереджень задихано вистрілила їй у вуха: «Знаєш! Приїхав Даріїв Роман!..»— кров бурхливо вдарила в скроні, земля захиталася перед очима дівчини. Сама здивувалася: з такою мукою рахувала останні тижні, дні, так часто з хвилюванням позирала в двір Мотрини, коли траплялось проходити їхньою вулицею. А довідалась, що вернувся, розгубилася, як зацьковане мисливцями звірятко в смертельному колі, злякалася зустрічі з ним.

Бо що станеться з нею, як те давнє, розкішно визріле золоте сподівання з одного побачення розвіється лихим вітром на всі боки?

Трудно, напружено підступав до хати осінній вечір. Як добре смерклося, одяглася, закрутилася у велику квітчасту хустку (Роман ще не бачив її) взяла з полиці недочитану книжку. Матері коротко сказала:

— Йду в бібліотеку.

В приземкуватому низькостелому будиночку клубу лунко гула порожнява. Лише в кімнатці бібліотеки два учні, стуливши до купи чубаті голови, роздивлялися малюнки в якомусь барвисто ілюстрованому журналі та впорядковувала свою картотеку завідуюча Ганна Дячук. Обмінявши книжку, Ксеня зайшла в контору колгоспу, ніби шукаючи бригадира Авдюка, а насправді з таємною надією побачити там Романа, або хоч почути слівце про нього. В конторі сиділи тільки Ловач, бухгалтер та дільничний

міліціонер. «Любу відвідати, чи що?..»— розгублено подумала Ксеня, знову опинившись у рідкій темряві вулиці, бо відчувала — цієї ночі спати не зможе. Але замість того щоб взяти від сільради праворуч, у вузенький провулок, де Люба жила, дівчина, немов сонна, повільно рушила на схід, зачаровано дивлячись на два маленьких сліпучих ока Дарієвої хати. Серце дзвінко колотилося, щоби палали. Здавалося їй — усе село вийшло до воріт та перелазів і з глузливою цікавістю зорить, як одна безлична дівка сама йде до хати коханого хлопця.

«Я тільки попри їх двір промайну та й одразу від Соколицької керниці — стежкою — додому...»— наївно заспокоювала себе вона, з великим хвилюванням тереблячи гарячими пальцями торочки хустки, спотикаючись на грудді. Назустріч виповзла, поскрипуючи немазаними колесами, підвода, навантажена мішками січки. Поминула. За три хати до його двору відчинився десь зліва ясний квадратик дверей, біле світло вихлюпнуло на поріг тоненьку хлоп'ячу постать, дзвінкий голосок крикнув: «Мамо, а льоху на штабу запирати?..»— і знову темрява зійшлася на тому місці, як хвильки на ставу, потопивши в собі великий камінь.

Нарешті показалися перші дерева їхнього саду, потім — південна стіна хліва, за яким одразу й дуже широко засірили двір і хата з двома сліпучо-ясними вікнами. «Ох, не здибатися б з ним!..»— тривожно подумала Ксеня, хоч, властиво, йшла саме на таке побачення. Швидкою малопомітною тінню пропливла попри ворота, з радісним ляком дивлячись на сліпучі вікна, за якими нічого не було видно, і, дійшовши до Соколицької криниці, задихано зупинилась.

Гасли зрідка по селу світлі цяточки, німіли рештки живого гамору. Густим засівом зійшли зорі в темнім небі, гостинно розіслали з півночі на південь ясний килим Чуницького Шляху мандрівним хмаркам під невтомні ніжки. Від сільради простуджене на осіннім нетривкім холоді горло гучномовця розливало пісню.

«А що, як я знову вернусь і додому під Рушачковою вулицею?— в припливі несподіваної сміливості подумала раптом Ксеня.— Кому яке діло?»

Тепер Ксеня йшла повільніше і встигла помітити через крайне від саду вікно круглоплечу постать Мотрини. Несучи щось у простягнутих уперед руках, вона майнула від скрині до печі: очевидно, готувала вечерю: «Не знати, чи

є Роман вдома?..»— подумала Ксеня. І за цим різким вітровим шквалом влетіла в гарячу голову інша болючо-прикра загадка: «Може, він зараз у Люби?..»

Гострий жаль пронизав усе її тіло.

Ще раз помалу насунулась на мізерну проти потьмарених дерев і будівель постать дівчини їхня садиба, позаду залишилася хата Сінклера з одної половини, ще чийсь мовчазний двір. Ксеня вийшла на роздоріжжя і... знову стала.

«Велике коліно, як цим краєм додому йти... І вулиця темна, глуха... Під садом... Ліпше-таки — через Соколицьку керницю...»— оп'янівши від раптової втоми, що туманом оповила її, прошептала дівчина й знову непевно зашерхала стертими черевиками назад. Біля заповітної, напіврозчиненої хвіртки зупинилась. Не розуміючи, що буде казати, коли вступить у їхню хату, але жадібно потребуючи побачити його, Романа, на одну лиш мить зазирнути в сірі, безмежно любими очі, щоб спитати в них: «Дивилися ви, сірі, сьогодні на красуню Любу чи не дивилися?»— і негайно піти пріч, Ксеня несміливими кроками ступнула в двір, необережно дзенькнула клямкою.

«Гав-гав-гав!»— оглушливо загавкав біля самих її ніг, захлинувся лютим плачем-голосінням спушений з прив'язі на ніч невидимий пес. «Дзяв-дзяв-дзяв!»— вище й дзвінкіше понеслося по Сінклеровім дворі. «Нга-нга-нга!»— басовито обізвалося з саду чи городу. І за хвилину вся вулиця лящала, гарчала на різні голоси, гриміла ланцюгами й дротами. Рипнули двері. Мотрина, в білій сорочці, без хустки, з засуканими по лікті рукавами, вийшла на осяяний поріг: «То ти, Романку?»— хрипко крикнула вона, вдивляючись у темряву. І нікого не знайшовши: «Хто там?»

До непритомності налякана Ксеня, з очима, повними сліз, кинулася пріч.

— Романа в хаті нема! Його нема! Він — у Люби!..— боячись того, що думала, голосно зашептала вона тремтятьсями устами, швидко відходячи.— Хитра, обманна, погана! Нащо було так правдиво відрікатися, так облесно говорити?— застогнала, поскаржилася дівчина. Не маючи сил йти далі, тяжко вражена тим, про що мимовільно довідалась, спинилася посеред дороги. Ображено, по-дитячому ревно заплакала рясними слізьми скривдженого кохання.

— Де блукаєш до самої півночі?— спитала сонна Ма-

рія, підводячись від куделі, як тільки донька, висушивши кінцем не побаченої Романом хустки холодні сльози на щоках, переступила поріг хати.

— Ая! Таки аж до півночі...— повільно роздягаючись, в'яло відказала Ксеня. Намагаючись не повертатися до матері обличчям, сіла — боком до неї — вечеряти.— Казала ж, що в бібліотеці...

Подавши доньці хліб і кварту пряженого молока з товстим, підрум'яненим кружальцем старки, повільно переставляючи по хаті трудні, підпухлі ноги у вовняних шкарпетках і мілких калошах, Марія, з затаєним задоволенням у глибоких зморшках здавна заскорботнених уст, ніби між іншим повідомила:

— Мотринин Роман приходив...

Ксеня, з ротом, набитим хлібом, видивилась на матір враз скругленими, нічого не розуміючими очима.

— Заходив, заходив, чого витріщилась?— з прихованим добрим глузуванням продовжувала Марія.— Надимів за годину, хоч сокиру вішай! Терпіти не можу, який тютюн міцний курить!— сердилась вона.

— Що ж він? Чому?— не почувши своїх слів, промовила Ксеня мертвим голосом.

— Нитки якісь приніс... Казав, ніби ти потребувала.

Шовкове чарівне муліне, виграючи всіма кольорами травневої веселки після дощу, впало, мов із золотої дитячої казки, на потрискане віко старої скрині перед отетерілу Ксеню.

«Купив!.. Приходив!.. Не забув!..»— сліпучими іскрами гарячої ватри в густій темряві ночі заскакали, зашпигали в мозку дівчини шалено-радісні думки. Обвела здивованими, заблистілими очима свою хату. Досі малопомітні, звичайні речі виступили так яскраво. Оці червоні паперові півники й курочки, розліплені на стінах, жмут сухого василька за образами, білі тарілки в миснику, надщерблена макітерка біля печі і навіть віник в порозі цілу годину дивилися на її Романа! А мама! Вона ходила по хаті така запишнена, така самозадоволена, як та їхня єдина гуска Настя, що літом, без жодного бовтуна висидівши жовтасте кача й п'ятнадцятеро гусят, вперше повела свою сім'ю на дрібні хвильки Бугу, перевалюючи сите тіло з ніжки на ніжку... Дивилася Ксеня на матір, круглила налиті сміхом очі. І раптом в бурхливому припливі ніжності, що враз огорнув її душу, сплеснула лунко в малі долоні:

— Мамко! Які ви в мене вже в зморщечках!

— Добридень, давно здибалися?— незадоволено пробуркотіла Марія, полізла на піч.

Ледве стримуючи безпричинний сміх, пила молоко і, недавно голодна, не відчувала смаку. Давилася хлібом, поспішала, ніби мала йти в поле. «Боже, яка я щаслива!»— на мить тверезіючи, помічала, як не до ладу все вона робить. Але за цим ще й ще бурхливо нагромаджувала безліч зустрічей з ним, манливих вечорів, ширих розмов, що неодмінно прийдуть. І знову, повторюючи все спочатку,— в якій сукні вийде до нього, які слова скаже, як ніжно голубитиме його на все життя закоханими очима, шептала: «Яка я щаслива! Яка дурна-дурнісінька!..»

Раптом гарячий сором ще раз за сьогоднішній вечір залив її повні щоки: Ксеня згадала Любу Шатрову: «Чесна, гарна, добра, мила. А я погана, заздрісна, зла. Як могла так думати про неї?» Одразу Ксеня стала настирливо шукати, чим загладити свою провину. «Завтра піду, заберу її шмаття і виперу. Любі одинокій тяжко, і часу нема. Це ж просто селу страмно, що агрономка сама собі шмаття мусить прати!..»— аж здивувалася й обурилася Ксеня.

І від того, що вона, безлична, посміла піти ввечері до хлопця, де її мало не покусали пси, а потім огудити — бодай у думках!— Любу, яка стільки зробила для Ксені і всього колгоспу добра, від того, що завтра зі сходом сонця прибіжить до Люби, і, як би та не впиралася, забере всю її білизну, і випере так, як Люба ніколи не прала, і синькою підголубить, і попросує, а дещо й накрохмалить,— до краю розслаблена, наївна дівчина вже в ліжку знову тихо заплакала жальними й радісними слізьми.

Поруч, на високій подушці, просто не займаних хлоп'ячими поцілунками її розквітлих уст лежало, ніби Романова кучерява голова, барвисте шовкове муліне. «Я вишию тобі сорочку ним, мій коханий!..»— захоплено милуючись нитками, так, як би любивалася вона кучерями сплячого біля неї Романа, вже її чоловіка, палко думала безмежно щаслива дівчина.

Козак від'їжджає, дівчиненька плаче:
«Куди їдеш, козаче?..»—

несподівано зашептала Ксеня свої почуття словами недавно почутої по радіо пісні. І уявила заснулого, стомленого працюю Романа вже в пурпуровому козацькому строї, з шаблею і списом, на сивому баскому коні. А вона,

у щедро вишитій сорочці з широкими рукавами, припала головою до срібного стремена:

«Козаче-соколю, візьми мя з собою
На Україну далеку!..»

Роман вагається. Трудний, небезпечний лежить попереду шлях. Козак дорожить життям коханої, але не хоче бачити її муки в розлуці, на чужині. Тому й питає:

«Дівчинонько мила, що ж будеш робила
На Україні далекій?..»

Боже! Хіба мало чекає там праці на її міцні руки! Могла б у полі, на фермах... А то підовчилася б і — з ним на тракторі, за причіплювача. Аби щасливо добратись!

«Буду шити-прясти і тебе споминати
На Україні далекій!..»

— То ти шепчеш, Ксеню, чи вітер надворі? — обізвалася з печі Марія.

— Вітер, мамо...

«Дівчинонько мила, що ж будеш ти їла
На Україні далекій?..»

— Який же там вітер, як дерева не хитаються? — придивившись у мізерне затильне віконце, допитувалася з печі мати.

— Вже притихло, ньенько...

«Сухарі з водою, аби, серце, з тобою
На Україні далекій!..»

Білим смерковим сяйвом кропив заснулу землю повен місяць. Зорі юрмилися під хатою, настирливо лізли у вікна, як непрошена челядь — на дівоцьке весілля. Ксеня замріяно дивилась на них, в думках вклонялася в пояс зорям-гостям, ясно чуючи, як за плечима шовково шелестять весільні стрічки... І ще довго-довго шептала якісь пісні, наївні свої молитви й клятви. Глядила пасма пестливим пальцем, усміхалася, схлипувала...

Душа Ксені в цю ніч прозорою хмаркою витала під небесами. Простягни ж, доле, до неї ласкаві руки! Обійми почуттями, що роблять людину сильнішою від матері землі! Пошли їй справжнє велике кохання, без якого не гримлять громи в небі, не сиплють на спраглу землю щедротні дощі із хмар, не квітнуть буянно вишневі сади під

недосяжним сонцем, без чого не вродиться невичерпна сила всесвіту — нове життя!..

10

Смачно поснідавши смаженими грибами з м'ясом, старанно поголившись, хоч позавчора він заходив у станційну перукарню, переодягшись у святкове з нагоди свого повернення, Роман наступного дня пішов до центру села на зустрічі-бесіди з давно не баченими земляками. У воротах свого двору зіткнувся з Андрієм Гнатюком — дружком, напарником. Задиханий, плямисто зарожевілий від швидкої ходи, той усміхався так щедро й весело, що показав товаришеві мало не всі зуби.

— Здоров, Дарій! З повертайлом додому!

— Спасибі, Андрійку. Прибіг?

— А от, тільки-но взнав! Агрономка шепнула.

— Люба!..— кров ударила Романові в скроні, серце радісно защеміло. Щоб затамувати хвилювання, поліз у кишеню за цигарками.— Звідки вона взнала?..

— А по бабському телеграфу! Гав-гав-гав, через пере-лаз без дроту! Ха-ха-ха!

— Машина як? Не вгробив?— усміхався за компанію і Роман.

— Стукає помаленьку. Літом робив підтяжку. Поршні міняв. Чув, бандери Стаськів трактор спалили?

— Писали хлопці...

— Маняк! Лишив машину саму. Натрапили б на мене, подушив би цепом, як гаддя!— загорівся, роздув ніздрі хлопець.— Правда?

— Правда, Андрійку... Недурно від тебе всі пси тікають.

— Смійся! А я себе знаю.

— Ні, чому ж?

Жваво балакаючи, вийшли на майдан. На його лівому боці — контора колгоспу. На діряво-дощаному ганку — високий, стрункий чоловік у сірому військовому плащі. Свіжими слідами зрізаних погонів. Стоячи боком до завідуючого зерносховищем Амоса Федака, слухає він з ледве помітною ризкою прихованої іронії на опущених устах, що той вичитує з папірця-квитанції чи накладної, ствердно киває нахиленою головою. Потім іде в контору. Кілька колгоспників — несміливою черідкою — за ним.

— Ловач?— запитанням-здогадом ковзнув Роман очима по Андрієві.

— Він...

— Ну, як?

— Нічого... Трактористів не кривдить... Харчує добре. Коней — куди треба...

«Ет, дурний! «Харчує добре». Що він — своє дає? Чи ми в панській економії робимо?»— подумав і несподівано розсердився, спалахнув шоками Роман, неусвідомленою причиною чого були не ці наївні дружкові слова, а вчорашня Романова розмова з бригадиром Кифором Авдюком. Одвернув голову.

— Я не про то... З людьми як? Людей розуміє?

— А що я кумекаю в тім, як у полі з рання до смеркання?— помітивши Романове роздратування, здвигнув плечима Андрій.— Знаєш, як мені трудно без тебе приходилось?

— Зайдемо до Івана Павловича,— не заспокоївшись, а, навпаки, ще більше розсердившись, зло усміхнувся Роман. Подивився у той бік, де за галими, безлистими садами сірів старими гонтами будинок школи.

— То часом не він?..— показав Андрій очима в кінець вулиці.

Журяк ішов повільно, зсутуливши плечі, дивлячись під ноги, ніби думаючи важку думу. В кількох кроках від хлопців підвів голову. Ще продовжуючи перебувати в полоні своїх думок, примружив стускнілі проти колишнього чорні очі, упізнав Романа.

— Ов!.. Здрастуй!

«Як він схуд!»— Роман ступнув назустріч любимому вчителю, що провів його стежиною знань у життя від першого до шостого класів (далі вчитися не зміг, став до роботи), і, стискаючи довгу кістляву руку, аж розгубився, болісно вражений його виглядом. Жовтий, з прилиплими пасмами волосся на скронях, що висунулось з-під пом'ятого фетрового капелюха, Журяк помітив це. Ніяково усміхнувся, густо покрившись сіткою глибоких і дрібних зморшок.

— Іване Павловичу! Йой! Не чекав від вас такого!— через силу усміхався Роман, стримуючи себе. Бо хотілося стиснути вчителя у міцних обіймах.

— Я щось завинив тобі, герою?

— Дуже взяли себе до ходу! Лице на вас — як листя нинішнє!

— Така пора!.. Осінь...— з легким замішанням мляво виправдувався Журяк.— А що — помітно свіжому чоловікові?— поцікавився.

— Ще й як!— Роман докірливо похитав головою.

— Зайдемо досередини. Покажу тебе новому господареві колгоспу.

У конторі неприємне Романове враження тільки посилилось. Знайомлячись, Ловач ледве підвів на тракториста очі, з-за столу простяг холодну руку і знову втупився в папери. Він читав їх, робив на окремих аркушиках помітки великою, невітчизняною авторучкою з позолоченим наконечником, а Журяк з закам'янілим виразом ніяковості в трохи піднятих вгору бровах, уникаючи очима Романа, терпеливо вичікував, коли голова скінчить і можна буде почати розмову. Так і не діждавшись цього, Дарій кивнув учителеві головою, вийшов навшпиньках за двері.

Йому дуже хотілося побачити Любу. Ніжними квітами найщиріших почуттів обвив Роман Дарій палке серце Ксениної суперниці. Прийшла ця перевага там, у Києві, на білім ліжку лікарні, де було стільки часу для сонячних мрій, де щемітна нудьга за рідною стороною гнала душу з холодного-одноманітної кімнати пріч, на гомін і сонце рідних полів... Однак зайти до Люби без причини соромився...

...Вони зустрілися за колгоспним садом, на самому краєчку осіннього дня, коли багряно-червоний диск сонця сперся на лісовий обрій, ніби збираючись покотитися по пругу землі, як по ободу велетенської бочки. В запилюжених кирзових чоботях, в старенькому пальті з облізлими хустром коміра, закутана в білу шерстяну хустку, Люба трудно йшла з саду до нього, осяяна ззаду золотистим розсипом, напружено вдивляючись широко розкритими очима в давно не бачені риси любимого обличчя, яке дала слово забути.

— Це ти?..

— Це я...

— Давно?..— не доказала вона і спинилась оддалік, боячись підходити ближче.

— Вчора... В обід...— зрозумів Роман, що Люба запитує, коли він приїхав. І теж — ради неї — не поступився з місця.

— От! А я нічого й не знала...— сказала дівчина, хоч знала, що це неправда.

— Я так і думав...— ствердив юнак, знаючи, що Люба обманює його, бо сама послала до нього Гнатюка, і почуваючи приємність від цього обману.

— Чому?— вона здивувалась, звела вгору брови.

— А то б, може...

— А то б що?

— Гадаю, вийшла б перестрівати...

— О ні! Зовсім — ні! Роботи знаєш скільки зараз у мене!— рішуче заперечила Люба, аж головою енергійно захитала, з жахом відчуваючи в душі — що якби знала заздалегідь, справді вийшла б...

І раптом тінню — прозорою, моторошною — майнула в уяві дівчини Ксеня Кошель, охоплена великою надією і вірою в неї!..

— Хотів би сказати дещо...— промовив Роман, роблячи крок вперед, зиркнув по боках, ледве стримуючи руки, щоб не обняти її.

— І я... І я маю говорити з тобою! Обов'язково!— швидко відступивши вбік і назад, гаряче і якимось зацьковано підхопила Люба, уникаючи дивитися на нього.— Але не зараз... Не тут... Дівчата! Довго ще буду чекати вас?— надривно-голосно, з серцем крикнула вона в глибину саду.

— Коли можна зайти?— переминався Роман з ноги на ногу.

— Додому? Додому — ні!— злякано махнула Люба рукою перед собою, ніби попри неї пролетіло щось.— Ремонт там... у газдині...— додала й знітилась, ледь-ледь порожевіла.— Зустрінемось завтра... Десь так...

— Добре...

— Я пішла...

— Добраніч!..— Роман підняв кашкет.

— Що? Ага, добраніч...— не розчувши за своїм хвилюванням його слів, спитала дівчина. І майже побігла пріч.

«Така вона дивна якась стала! Ніби боїться мене... Ніби — когось...»— розгублено прошептав хлопець, задумано дивлячись, як поступово тане в золотім тумані пилюги і сонця незграбна в зимовім одязі постать коханої, зітхнув.

«Як я добре говорила...»— відставши від гамірної дівочої юрби, що заважала зосередитись, полегшено зітхнула Люба, розв'язала душну хустку. Нарешті ця перша зустріч з Романом, якої дівчина найбільше боялася, відбулась. І вона вистояла, нічим не виявила внутрішнього пекучого вогню, вийшла переможцем. Тепер і надалі мало стати

легше. Завтра ще раз (востанне!) зустрінеться з ним і спокійно розкаже все так, як і брехала на березі польової річки про свого хлопця наївно-довірливій Ксені.

«Але... для чого?»— ніби звідкись збоку несподівано гострим ножем всадив хтось у гарячий мозок дівчини це страшне запитання. Кому потрібне її самозречення? Для блага ближнього? Ха-ха-ха! Чому ж інші такого не роблять? Вони віддають кусень хліба, рідну оселю, навіть життя, якщо цього вимагає справа! Але чи ж можна поступитися іншій своїм коханням? Яка ціна такій любові?

«Ой, що я верзу?»— злякано упіймала себе, аж спинилася Люба. І тільки тут помітила, що не звернула на стежку до села, а вже давно йде далі польовою дорогою. «Ну, й нехай!»— байдуже махнула рукою, знову рушивши вперед. Пірнула у важкі думки. «Я освічена, гарна, здорова... Я знайду собі справжнього обранця... А Роман Дарій зовсім мені не пара...— почала думати на такий, не властивий усій її натурі, егоїстичний лад, з силою примушуючи себе до цього.— Що сказали б подружки по інституту, побачивши мене отаку і Романа біля мене? Правда, ми — не пара?»— аж запитала Люба когось уголос.

Вона зупинилась. Заплющивши очі, зовсім не напружуючи думки, уявила себе поруч з Романом — з красунем Романом!— перед Олею та іншими дівчатами... І, зрозумівши, що вона і Роман, навпаки, дуже до пари одне одному, несподівано заплакала: тяжко, захлинаючись.

Вирішила чекати завтрашньої остаточної розмови.

Наступного ранку Любу викликали до МТС. Возив Степан Сандик — одноокий мовчазний чоловік, жадібний курець. Зсутулившись у газдовій бурці на возі позаду їздового, дівчина сонно вдивлялася невиспаними в цю ніч очима в спорожнілі поля. Небо заслало високі суцільні хмари. Зарудчанські ріллі ховалися у сірій холодній імлі. Крізь неї ледь-ледь просвічувались оголені польські ліси. Під ними — густіша, ніж тут, крива смуга туману значила течію Бугу. Вітер-східняк голосив у телефонних дротах — моторошно, однозвучно...

Робота затримала до вечора. Вертаючись, Люба нетерпляче позирала з-за Сандикової спини вперед, чи вже не показуються манливі вогні Гряди, і дякувала в душі йому, коли той з горба пускав коней тропцем. Відмикаючи в сутінках свою кімнату, ще в сінях гукнула до газдині через зачинені двері на другу половину:

— До мене не заходив ніхто?..

— Хто...— гулко донесло звідти лиш останній склад слова.

«Зараз буде Роман,— готуючи собі вечерю, подумала Люба, хвилюючись, чи зуміє триматися перед ним так, як учора.— Ой, я заборонила йому приходити сюди!..»— згадала вона.

І слідом за цим знову гірке й досадне запитання: «Нащо?»

Повечеряла. Була стомлена, але спати не лягла. Лихоманне збудження тіпало нерви, тупий докір роз'їдав серце. Насторожено прислухалася до скрипу сінешніх дверей, до випадкового слова на вулиці. Хотілося, щоб хтось прийшов і бесідою своєю заглушив гостру нудьгу. Накинула на плечі пальто. Вийшла до воріт. Постояла біля них, слухаючи у дзвінкому бездум'ї нічне село, до півночі.

Не довелося Любі зустрітися з Романом Дарієм ще два дні.

На третій вступило в неї велике хвилювання. Найбільше докоряла собі за штучно-холодну зустріч. «Не бачилися стільки місяців, а я й руки не подала, не дозволила зайти в хату... Яке дитяче безглуздя!»— картала Люба себе. Як завжди, коли людина готується до розлуки або вже розлучилася з іншою, яскраво постали й повільно пропливли перед очима щемітно милі місця минулих зустрічей... Відгомони щирих розмов... Дзвони відспіваних пісень— жайворонних і своїх... І поля згадалися— весняні, жнивові, осінні, по яких бродили то окремо, то вкупі... Відродились в уяві луги зелені, зоряні світанки, срібні хвилі на перекаті мілкого Бугу... Ходячи по селу в своїх справах, заглядаючи то на ферми, то в зерносковище, то в стельмашню, Люба з хвилюванням відчиняла двері, сподіваючись побачити за ними його, і, не знаходячи, відчувала, як пробігав по тілу неприємний струм нервозності й досади. Вона вже не боялася, як у саду, зустрічі з юнаком, а прагнула цього. І саме того, що ніде не здибалася, згоряла в ще більшій жазі.

Ах, вона любила Романа, любила широко і глибоко, бо до іншого почуття не придатне було чисте її ество! І тепер, на порозі розриву з ним, усім серцем відчувала, що кохання не книжна романтика, а незміренна, часом— страшна сила, з якою людині трудно боротися. Бо сила ця не стоїть зовні— її не відхилиш рукою, а захована в тайнику душі людської. Що дуже важко прийдеться їй, як здійснить да-

ну Ксені Кошель обіцянку!.. Однак Люба не покидала запевняти себе, що готова до цього.

Роман прийшов у суботу, пізно ввечері, коли Любині господарі вже спали. Зачувши ще на східцях кроки, Люба, не підіймаючи голови від зошита (писала свій агрономічний щоденник), подумала: «Він!» І справді, хтось знайомо відчинив сінешні двері і знову без шуму причинив їх і тихесенько кашлянув. «Це він іде!»— уявляючи Романа в темних сінях, як намацує клямку рукою, знову прошептала вона (а серце стислось щемітним лоскотом-болем!) і, розгублено ставши посеред хати з притиснутим до грудей зошитом, напружено видивилась на двері гарячими, враз осліплими очима.

Двері відчинились, і Роман, як завжди, усміхнений і трохи зніяковілий, у новому сардаку, що дуже пасував до його блілого обличчя, злегка пригнувши голову, переступив поріг, зняв шапку.

— Добрий вечір!— тихо привітався він і одразу поліз рукою за чимось у внутрішню кишеню маринарки.

— Що ж?.. Чому не при... пропав з села!— з серцем, з невтримною мукою голосно скрикнула Люба. Схаменувшись, майже пошепки додала:— Добрий вечір...

— До Львова послали... Від МТС... Запчастя відбирали і ще дещо...— виправдувався Роман біля порога, не знаючи — стояти там чи проходити далі: помітив розібране до сну ліжко.

— А якби я вмерла?— ображено, з великою переконаністю, що вона й справді могла б застудитися за ці дні і вмерти, промовила Люба. І несподіванкою для самої було, що голос здригнувся, зірвався, а горло здавили сльози.— Я ж тут одна-однісінька!

— Бачу, слава богу, здоровенька!— усміхаючись, підійшов Роман, стис її холодну руку теплою, великою своєю. Без запрошення сів на лаву.

— З райкому пакет передали,— ніяковіючи, що через нього Люба похвилювалась, витяг те, що шукав.

Вікна могли бачити цю останню зустріч, тому Люба кинулася завішувати хустками їхні безсоромні очі! Знову застелила ковдру постіль. Чомусь метнулася до мисника, звідти — до печі, ніби бажала пригостити його... Так — нічим... Унікаючи зустрічі очима, глухо промовила:

— Давай...

Хіба можна було зрозуміти, що там писалось? Водила очима по машинописних рядках на цигарковім папері,

вигадувала час, щоб хоч трохи вгамувати хвилювання. Обухом вдарили по ній тихі Романові слова:

— Чогось твої ручки так дрижать? Чого то?..

Хотіла відповісти щось. Але одне слово, промовлене ним ласкаво й пестливо, — «ручки», бурхливо кинуло дівчину в жаль, доконало... Відчувши, що Роман підійшов і обнімає її, тихо заплакала на його плечі.

Довго не рухався, мовчав юнак, давши їй вдосталь часу, щоб заспокоїтись. Неясні здогади давно блукали в його голові. Минуло кілька хвилин. Обережно підвівши Любине обличчя, намагаючись заглянути у мокрі очі, спитав:

— Ти мала говорити щось... Можна нині?

Так, вона буде балакати з ним, бо дала слово! Але не в цій брудній хаті, не при таких буденних обставинах хоче вона розірвати першу свою любов! Негайно почала вдягатись.

— Куди то? — посмів він спитати.

Люба й сама не знала, куди вони підуть, однак продовжувала метушливо збиратись. Так хвора бджола, зачувши останню годину, кидається пріч від родимого вулика; обламає в траві спрацьовані крильця, ніжки, жалібно дзижчить...

Тиха, холодна ніч зустріла їх за порогом хати виповнемісяцем і густими зорями. Ночі осінні, ночі казкових видінь і уяв!.. Станеш на розі хати, глянеш навколо. Сотні незримих сіл і лісів оповили тиша й сутінь. Сади, хати тьмаряться в яснім тумані. Тінню русалки в'ється в далечінь дорога. Лине у вуха сріблястий легіт бузьких хвиль, тремтить у студеній воді ясний місяць. Небо високе-високе!.. Від краю до краю перекипає-жахтить нічна світова пожежа. Закинеш голову, пірнеш очима в ті зореграї. І чуеш, як страшна, нерозгадана сила палаючого неба манить угору ество. Трудно відірвати погляд від місяця, дихати трудно від хвилювання!.. Зовсім не живе вітерець, не видно знаку людини. Бродять полями нетривкі тіні, химерні плями. П'янкій туманець окутує зачаровану землю. Що то за вогник блиснув удалині? «Ой!..» — серед повної тиші гостро крикне щось в лузі, і відлунить з серця болісний поклик кохання...

— Куди ми йдемо? — спитав Роман, як вийшли за село, але Люба не відповіла. Вела за собою і не холодне груддя та стоптану копитами стерню бачила попереду, а воскресла жагучими очима море трав і квітів. Весна вдерлась

у холодну оселю осінньої ночі, обняла дівчину духом пробудження і любові. Слала під ноги духмяні зела, поїла легені винами пахошів ради такої стрічі. Віяла на палаюче лице холодком, не могла загасити дівочої спраги...

Минули останні дерева колгоспного саду, опинились в порожньому полі. Наповнене місячним маревом, воно втратило форму, загубило край. Жодного руху, жодного звуку на світі! «Ніхто не перешкодить мені розпрощатися із своїм коханням, ніхто нічого не побачить...» — сторожко прислухаючись та вдивляючись у степ, подумала Люба. Це було першою іскрою того почуття, яке мало викресати потім страшне й прекрасне бажання.

— Куди ж так зайдемо?— знову спитався Роман і міцно обняв її за стан.

Хіба Люба знала? Сліпа, нездоланна любов заарканила дівчину, як сарну, за ший і вела своєю, відомою лиш їй одній тропою, до великої перемоги, до трупного згубу. Намагалася іти в ногу з ним, спотикалася на бездоріжжі...

Перебралися через яр. Вийшли із сутінків на горб. Помітивши в полі скирту соломи, не змовляючись, мовчки пішли туди.

Червоні ма-к-ки-и, цвітки кохання!..
Болючий спомин, гіркі ридання!..—

пригадався Любі й м'яко поливсь у вуха німий чарівний мотив. Прийнявши його в серце, дівчина крізь бурхливе внутрішнє хвилювання тихо понесла пісню в простори ночі урочистим пристрасним голосом:

Там неща-сна-я дів-чина,
А любов у тім при-чи-на-а...

Роман схилив до її голови свою, з непокірним чубом. Пастушковим сопілчаним тенором приєднався:

І збирає ма-ків цвіт,
Плаче гір-ко на весь світ...

Тут цвіли тільки їхні маки! Горіли дблом і на горбах. Підставляючи червоні голівки під сонце, злегка гойдались на вітерці, струмили в простір ласкаво-сумні пахоші. А може, то серця їхні були, а не маки?

Від скирти на землю лягала велика куляста тінь. Підійшли. Стали. Прислухались.

Затопила всесвіт первісна тиша, заслала білою веретою сну. Ніби не на землі стояли юнак і дівчина, а витали між

небом і нею! Тільки в таку пору можна заслухатися і задивитись у тишу, як у море, вкинути в неї, ніби з скелі — камінець, палаюче, дзвонисте слово: «Люб-лю!..»

І почує весь світ.

— Сядем...— запропонувала Люба.

— Зажди, я соломи постелю під твої ніжки. Застудишся...

— Раз помирати, Романку! Раз і любити!— голосно промовила Люба і, стріпнувши головою, з відчайною рішучістю глянула на нього.

— Так...— зітхнув юнак.— Любов як життя: лиш раз його маєм!..

— А скількох міг би ти кохати? Двох можеш?— з завмиранням серця спитала Люба і, з жахом ждучи відповіді, одвернула голову.

— Пусте то... Серце в грудях одне, ножем не розріжеш. Загинеш!..— відповів Роман. Подумавши, додав:— Певно, якби моя жінка вмерла або покинула мене, мусив би ще раз кохати. Женитись...

Простий і чистий, як скиба ріллі, у поглядах на життя, сидів він, сільський малописьменний хлопець, перед нею. Тою неймовірною ясністю душі, що виросла в ньому, хліборобові, можливо, справді з запшениченої буйним колосом землі, Роман цілком доконав, згубив Любу.

«Де ще такого знайду в світі? Може, є кращі, але цей — мій!»— подумала вона.

Довго-довго мовчали, слухаючи, як стукотять схвильовані серця. Роман помітив, що Любині плечі дрібно дрижать.

— Ти плачеш, листочку зелений?..

— Ні-ні...

Люба плакала. Бо не в силі була подолати своє кохання, бо відчула таке, якого ще ніколи не відчувала. І коли почав Роман спочатку несміливо, а потім гаряче її цілувати, єдина думка запалила мозок, усе тіло дівоче: «Я вперше в житті покохала і віддам своєму кохання найдорожче. Ми чисті, рівні і первісні прийшли одне до одного. Ми вірні в усьому. Він мій муж...»

Раптом зорі — повні, круглі, надзвичайно яскраві — стали тихо спадати одна по одній на скирту, на поле, на польський берег Бугу. Ніби рідкі пухнасті сніжинки... Схилившись на солому, Люба виразно відчула, як колихнулась земля. Потім повільно, ніби на крилах журавель, земля почала здійматись у ясну височінь. Небо сідало

нижче, нижче. Роман і Люба розкрили обійми прекрасним землі й небу! І коли нарешті небо й земля злилися до купи там, високо-високо у просторах ночі, з'єдналися навіки й вони.

Зорі спустились до узголів'я і поклали на їхні чола срібні вінчальні вінки.

Кожна людина, якою духовно убогою чи багатого вона не була б, кілька разів у своєму житті лине в синє небо: на найвищу вершину краси почуттів.

Люба й Роман витали в синьому саме цієї осінньої ночі.

Частина друга

1

Після трьох місяців праці Євгена Ловача в Гряді відчув Іван Журяк чутливим серцем педагога, що до нового голови колгоспу не горнуться люди.

Зовні все виглядало як треба. Вранці, рівно о восьмій годині, ніби міський службовець, Ловач приходив до контори, охайний, поголений, освіжений щойно проведеною фіззарядкою, якою займався систематично і за будь-яких умов, здоровався з усіма за руку, що знову чомусь нагадувало ранкові стрічі міських конторських працівників, сідав у кабінеті в крісло й не вставав з нього довго. Звичка приймати людей за всіма правилами офіційності виявилась в нього одразу. Іноді — помічав Журяк — в сусідній кімнаті вже й нема нікого, а Ловач, пишучи щось у блокноті, час од часу підводить голову, очікувально дивиться на двері. А то й гукне, щоб у другій кімнаті почувли:

— Хто там ще? Заходьте!..

Або — якщо Журяк був присутній — просив його:

— Подивіться, будь ласка, Журяк, хто там ще до мене.

Ніколи не говорив «товаришу Журяк» або «Іване Павловичу», як учитель — до нього. І, очевидно, вважав, що порушить етикет прийому, коли встане із крісла й сам відчинить двері відвідувачеві. Журяк слухняно виглядав у другу кімнату. Звідти зяяла порожнеча. Не йшли колгоспники в розкішний кабінет свого голови.

Одного разу, коли вчитель домовлявся про перевезення палива для школи, щось слабо пошкрябало з того боку дверей, потім обережно прочинило, потримало так трішки

й зачинило знову, мабуть, не відважившись показатися. Журяк вийшов і за хвилину мало не силоміць утяг багрово-вого від хвилювання діда Радивона Курдика.

Від незвичайного кабінетного блиску й велетенських листатих квітів у діда зазеленіло в очах.

— Що чути, татусю?.. Сідайте, — запросив за Ловача вчитель, підсунув старому стілець.

— Ін!.. И-и!.. — швидко бігаючи запалими, хворобливо-червоними очима з Ловача на вчителя і назад, замимрив Курдик, і не думаючи сідати. Натяг потерту баранячу шапку на палицю, трясся на слабих ногах, шанобливо очікуючи, поки Ловач покине писати й зверне на нього увагу.

Минула хвилина, дві.

— Ну-ну... Говоріть, — підвів нарешті Ловач чубату красиву голову від блокнота, оглянув колгоспника.

— І-ін!.. Соломки!.. Соломка є? — як гусак, витягши вперед червону, густо поморщену шию, засокотав дід старечо-тоненьким голоском. — Хата — ну зовсім течє!.. — захихикав він од того, що в нього тече хата, чи від хвилювання. — А на причілку — то так усе й згнило. І верх, і стеля!.. Капає у відро!.. Хи-хи!.. От баба б'є в плечі: біжи, може, дадуть...

— Соломки, значить? — розправив спину, стомлено потягся у кріслі Ловач, легко — убік — позіхнув.

— Ая!.. Дякував би файно!.. Ну, зовсім!..

Одвернувши голову до вікна, задивившись кудись удалину, за польські ліси, ніби вирішуючи це вельми трудне питання, Ловач довго мовчав. Дід важко сопів, вижидально встромив очі в стіл; дрібно тремтіли від старості складені на палиці одна на одну руки.

Знову повернувши тіло до попереднього стану, кинувши лікті на стіл, Ловач видихнув на діда:

— А трудодні ж у вас є?

— Га-а?.. — не розчув Радивон.

— Трудодні, питаю... На роботу ходите? — голосніше промовив Ловач, посерйознішав.

— Гай-гай! На роботу... — зажурено почухав потилицю Радивон. — Того літа ще возив трошки гній на городи дівкам. А нині... щось не змагаю... — він сумно плямкнув синіми запалими губами. — Крижі маю два рази перебиті...

— Два рази?.. — перепитав Ловач, аби щось сказати.

— Ая! За Франца-Йозефа, в горах... Ніби в Карпатах, на війні. А другий раз за Польщі... Впав з стіжка на філь-

варку, — охоче розповідав дід. — Стіжок з ячменю був... — додав він, пригадавши.

— Бачите як... Трудоднів нема. А під що ж ми соломку випишем? — увібравши в плечі голову, спитавсь-подививсь з долу на діда керівник колгоспу.

— Га-а?.. — знову не розчув, подався вперед Курдик. Ловач не відповів.

Журяк нервово скрипнув своїм стільцем. В уяві постав збудований виключно за планом і з ініціативи Ловача розкішний павільйон на районній сільськогосподарській виставці. Він потрібен був лише на три дні, а обійшовся колгоспові в двадцять шість тисяч. Потім погляд учителя ковзнув по широкому ворсистому килимові на долівці. «На скільки некритих хат сільських вистачило б його, якби за ці гроші закупити соломи?..» — мимоволі подумав він. І, відчувши, як кров люто кинулась у скроні, поліз до кишені за куривом.

— З фонду для перестарілих можна б видати... — майже з серцем промовив він, уникаючи дивитися і на напруженого, складеного ніби для милостині діда, і на ліниво задуманого Ловача.

Ще трохи нерухомо посидівши, Ловач постукав другим кінцем ручки по столу. Потім, не поспішаючи, відімкнув праву шухлядку, вийняв квитанційну книжку. Заповнивши її на центнер соломи, запропонував:

— Отут розпишіться...

Метушливо обійшовши стіл, Курдик незграбно узяв з рук голови блискучу позолочену авторучку. Тремтячи від напруження, крякнувши кілька разів, вивів кривульками хрестик. Хотів писати ще щось, але не розрахував, занадто натис загрубілими від роботи пальцями на делікатний інструмент і зробив велику кляксу. Охнув дід, заросив чоло потом, завибачався... Ловач відібрав ручку, старанно вимочив кляксу. Подаючи старому квитанцію, усміхнувся:

— Ех, ти!.. Вуйко...

— Дякувать красно!.. Дякувать красно!.. — замахав сухою, худою постаттю дід у шанобі до Ловача й Журяка. Обережно, навшпиньках ступаючи по килиму, пішов до дверей.

Вже відчиняючи їх, він ще раз оглянувся, вибачливо вклонився і, повертаючись знову, щоб вийти, не розрахував, стукнувся кінчиком носа в другу половину.

Ловач усміхнувся.

Знову ставши серйозним, відчуваючи присутність учителя, не дивлячись на нього, зауважив:

— Знаєте Журяк...— він помовчав, пильно оглянув перо, витер папером запотілу ручку, за яку тримався Радивон, і, обернувши другим боком, загвинтив досередини.— Знаєте, якщо ми отак задарма почнемо роздавати соціалістичне добро, без штанів можемо зостатися.

Журяк промовчав.

Ця сцена глибоко різонула його серце. Можливо, все було так, як має бути на прийомі головою артїлі її членів. Але цей стиль розмови, манера триматися... Ця гладка шия, окована стоячим коміром гімнастюрки, з-під якого визирав рубчик сніжно-білого підкомірця, білі руки, впевнений, самозадоволений вигляд... І дід Радивон — згорблена важким життям карлюга, з дитинства завчено прохаючий погляд запалених, засльозених очей...

«Чужий попався чоловік,— думав учитель, ідучи додому.— Нема в ньому партійного талану. Не зрозуміє душі, не розбереться у світогляді селянина».

З того дня заточив Журяка шашіль нудьги й тривоги.

Повернувшись з районної сільськогосподарської виставки з палаючими від сорому й обурення щокими, Ксеня Кошель наступного дня, незважаючи на умовляння матері, пішла до контори колгоспу. В бухгалтерії переждала, поки з кабінету голови вибереться останній відвідувач. Потім несміло постукала в двері. Почувши звідти «так!», увійшла.

Ловач, ставши одною ногою на стілець, пригнувшись над маленьким столиком, розмовляв по телефону з райкомом партії. Скособочивши голову до трубки, він голосно викрикував слова, слухав, усміхався й зрідка позирив на Ксеню. Стоячи біля дверей, дівчина хвилювалася, дивилась у землю.

Нарешті голова скінчив, повісив трубку. Ще раз промовив «так!», кивнув головою Ксені, щоб підійшла ближче.

— Добрий день,— гублячись, промовила дівчина хрипким голосом і стала відкашлюватись.

Не відповівши (перебуваючи, очевидно, під враженням телефонної розмови), Ловач продовжував дивитися на неї. Вираз його обличчя вимагав: «Говори швидше: чого треба?..»

— Я — ланкова другої бригади...— почала Ксеня, все ще не можучи подолати розгубленості.

— Прізвище?

— Кошель... Ксенія...

— А-а, чув... В чому ж справа?— спитався Ловач, наліг ліктями й грудьми на стіл.

«Навіть сісти не скаже... Кабан!»— зло подумала дівчина. Бо їй здавалося: коли б сіла, почувлася б легше. Не знаючи, куди подіти руки, тербила пальцями кінці хустки.

— Прийшла сказати вам...

— Що?

— Буряків на моїм полі вродило не так багато... Трьох соток повних не буде. А на виставці написали, що чотирьох центнерів...— підвела очі, посмілішала.

— Ага-а!..— роздумливо повертів Ловач олівець у руках.— Значить, хочеш, щоб додати решту?..

— Чого?..— не зрозуміла Ксеня.

— Буряків...

— Нічого мені додавати не треба! Але не треба й набріхувати на мене!— підвищивши голос, промовила дівчина, гостро зиркнула на Ловача. І, підкасавши спідницю, щоб не пом'яти, демонстративно сіла білосніжною спідньою сорочкою на краєць стільця.

— Я-а набріхую?— здивовано здибив Ловач брови, наголосивши на першому слові.

— Не кажу, бо не ввіймала! Але ви є голова колгоспу, то мусите знати, хто то наваріював!

— Добре. Виясню,— промовив Ловач, записуючи щось у блокнот, обережно поглядаючи на схвильовану дівчину; здивувала вона його своєю сміливістю.— Значить, тобі не все одно, які врожаї збираєш?— додав він, усміхаючись.

— А вам усе одно, скільки трудовнів у місяць вам пишуть?— запитанням на запитання відповіла Ксеня.

Ловач засміявся.

— Добре, виясню!— сказав він ще раз. І встав, даючи цим зрозуміти, що розмова закінчена.— І покараю окомилювачів! Так ми далеко не заїдемо.

Ксеня продовжувала сидіти. Видно було по обличчю дівчини, що незадоволена вона такою розмовою, не вірить Ловачеві, вимагає реабілітації негайно.

— Ти ще хотіла чогось?— спитав Ловач.

— Не хотіла більше нічого,— повагавшись, по паузі промовила дівчина, бачачи, що її майже виводять з кімнати.— Лиш прошу сказати, коли можна прийти взнати... в тім ділі?..

— Прийти?— здивувався Ловач.— Нащо?

— Мушу бачити, хто то зробив. Маю людям розказати. Щоб не сміялися з мене!

— Хто має право сміятись?

— Вони його не шукають! Сміються! Бо набрехане, як накрадене!.. А я не злодійка!.. Я — дівчина... Через кого маю носити той стид на людях? — майже скрикнула Ксеня, ледве стримуючи сльози.

— Я виясню це питання, — сухо відказав Ловач і першим рушив до дверей.

Не знати, чи зважаючи на високий військовий чин, чи, може, тому, що був він приїжджий, не грядівський чоловік, без особливої охоти йшли колгоспники на зближення з новим головою. Зате хитромудрий Проць Микола швидко знайшов тайничок до серця «півполковника» і за місяць-два домігся такого успіху, аж сам інколи не вірив.

«Я дивуюся тобі, зуху Миколáю! — шепотів він ночами сам до себе, коли Фрося спала. — Лежиш собі накритий новою ковдрою, слухаєш, як на скрині тенькає недавно куплений дзигарок¹ з двома заводними ключиками, а на газдівстві в тебе дев'яносто дві корівки... Сто вісімдесят штук свиней і поросят... Машинів, зерна, мукиці білої в коморі громадській нераховано. А ти всьому цьому добру — завгосп! І грамоти великої не маю, і краватки на ший одвіку не носив, а от стою коло півполковника, як права рука!»

Іноді в полудень «права рука» забігала додому. Побачивши мужа, Фрося покидала куделю і спішила до печі, щоб скоріше дати їсти заклопотаному завгоспові «Ленінського шляху». Проць з порога спиняв її піднятими вгору двома пальцями, як піп, благословляючи парафіян, інформував:

— Не квапся з тим, Фросинко, ліпше внеси кваску. Кум Амос підводи просив до міста, а Сінклер хрестив дитинку, — закликали. Прийшлося нині два рази обідати. Наказаніє боже, який мені авторитет межі людьми!..

Пам'ятаючи, як розправився з ним дід Пилип у дні електрифікації за хвальковитість, Микола на людях мовчав. Але вдома не витримував і хизувався собою бодай перед дружиною.

Буваючи частенько в господарських справах у райцентрі, вертався звідти «під мухою». Роздягаючись і з приємністю слухаючи, як удавано сердито картає його дружина,

¹ Д з и г а р о к — годинник.

що в пісний день вніс до хати дух нечистої сивухи, Проць ліниво виправдувався:

— Не кричи, кобітко, не мордуйся. В свою кишеню руки за тим не пхаю. Здибалися нині з одним по колгоспнім інтересі. Йому вигода, він і в боргу. Зайшли в чайну. А там, бачу, Іван Федорович з маслозаводу, товариш Савченко, ще один з прокуратури чоловік на окулярах!.. «А-а, Миколай Андрійович! Сідай!» І знайомимось ще раз: бухгалтер такий... Директор — такий... Завгосп «Ленінського шляху» Миколай Андрійович! Кахи-кахи! — аж закашлювався Проць від задоволення. — Ну, прийшлося трохи... Ага... Не за свої, ні! З такими людьми варт!

Проць ще багато оповідав, часто не точно повторюючись. Але якби Фросі забаглося перевірити правдивість чоловікових слів і підглядіти його в чайній, побачила б інше: справді, згадані Миколаю високоповажні люди сиділи рідною трійкою за столиком у кутку: їли-пили, гаморили... Проць стримів цілком окремо, оддалік, і, смочучи не пиво, а цигарку, уважно прислухався до бесіди високопоставлених, щоб увечері, включивши в цей репертуар головним співбесідником себе, до подробиць передати розмову Фросі. Потрібно було йому це не лише для того, щоб виправдати перед дружиною одинаком пропиту копійку. Добре знаючи свербистий язичок своєї Фросі, Микола був певен, що завтра вона поділиться новиною з сусідкою, та — з немовчазною кумою. А кума!.. Ф'ю-уїть!.. По всьому селу! «Га-га-га!..»

Микола ж нічого не знає. Він сором'язно мовчить...

Знову ставши завгоспом, Проць подбав насамперед про влаштування свого голови на хорошій, вигідній з усіх боків квартирі. Тимчасове перебування Євгена Ловача в його хаті утискувало і сім'ю, і самого голову колгоспу. Була й інша потаємна небезпека, про яку Проць, зимно спостерігаючи, як з переходом «півполковника» сюди Фрося почала зчаста зазирати в дзеркальце та чепуритись, думав так:

«Баба й кицька — як сестри рідні: хто не погладить, лізе до рук. Бити Фроську щоднини для гаранту — не годиться така біжуча політика. Бо нині я людина політична й керівна. Дійде до райкому — капіць! Сторожа також не можу наймити для неї. «Півполковник» же — хлопака, що треба. Його діло холостяцьке: вскочив, та й бувай здорова, другого жона! А ти, Миколаю, годуй потому той баланс,

своє не своє — роздивляйся... Ліпше знайду йому квартиру...»

«Біжуча політика», «баланс»... Проць хапав нові ці слова до вжитку, як попало, ніби жадібний злодій уночі — випадкові речі в чужій хаті, щоб уже потім, поза погонею, розібратися в них як слід.

Перестрівши якось біля Бугу Катерину Бурдейну, він, привітавшись, зачаровано дивився на її красиві підмазані брови, в чорні очі, в яких завжди грали огнисті бісики, довго не випускав з своєї її руку. Потім заговорив:

— Бачу, Катруню, ти на цім боці Бугу жиріти стала. Нема на тебе справуна доброго...

— Мені й без нього жиється...

— Якби не та Фроська проклята, зайшов би колись увечері... Може б, поскоромився хоч поцілунком...

— Йой, вуйку. А як ми то будемо робити, як ви є на аршин нижчі за мене?— зареготала вдовиця.

— Захочемо — дістану.

— Фе, безличні. Не мусять вам чужі жінки за карком сидіти, бо є ви нині завгосп.

— За тим і прийшов до тебе, газдинько,— споважнівши на цих, приемних йому словах, почав Проць після такого вступу.— Ти знаєш, що в мене живе Євген Федорович. «Півполковник»! Чоловік є серйозний. А в роботі від рання до смеркання! Треба йому випрати, їсти зварити. І не просто, а з фасоном... А нас, бачиш, самих четверо. Фроська аж на роботу перестала ходити, не змагає доглянути всіх...

— Що маю до того?— спитала Катерина, згоряючи від нетерпіння.

— Маєш, Катрінко, то, що мусиш прийняти нашого голову до другої половини хати. На квартиру... Така постановова правління.

— І-і, не кажіть! Щоб з мене люди сміялися?— замала вдовиця для годиться обома руками. Але очі її говорили про повну згоду, про подяку...

— Розумний слова не скаже проти, дурному скалозубу можна й по тварі дати! То він на кутні вишкіриться!— підвищив Проць голос.— Твій квартирант — голова є, авторитет! А ти коло нього — ніби маленька газдинька,— ласкаво додав Микола й ущипнув її за те місце тіла, за яке, звичайно, люблять літні дядьки щипати гарненьких молодичь.

Через тиждень увечері завгосп разом з Катериною вже обладнували під «міський фасон» Ловачеву кімнату. За годину прийшов і сам голова колгоспу. Швидко повечерявши, побіжно зиркнувши на чепурну Катерину (вона зачервонілась під його поглядом, як калина зимою), знову подався до контори. Коли все було готове, Микола, прощаючись за ворітьми з газдинею хати, сказав:

— Ну, щасливо! Гляди, Катрунько, щоб був він ситий і напоений, бо то — користь громаді! Якщо виїде в тебе невстойка (і це слово вже взяв на озброєння кмітливий швець), ну... не хвататиме там чого... Молока чи масла... То ти йому — ні слова! А просто — до мене. Але не в коморі, ні-ні! Додому йди. Бажано — вечорком. А я вже сам там — що треба... Тільки прошу тебе: язиком — ні дзень-дзень! Віднині мусимо бути з тобою — от!

Він звів до купи два вказівних пальці своїх рук і з'єднав їх кільцем.

Катерина мовчки кивнула головою.

Якось Миколу Проця, що йшов в обідню пору з контори додому, побачила з-за перелазу Авдюкова Параска (збирала висохле після прання шмаття). Окликнула:

— Дай боже здоров'я, сусідо! Зайдіть, любчику, до хати!..

— Дай боже! А що є?..— спинився Проць, вагаючись.

— Зайдіть-но, зайдіть!— Параска світилася теплою посмішкою і вже відчинила хвіртку. В хаті були лиш Марійка і менший Парасчин син — Семен. Проць скинув шапку, привітався ще раз. Сідаючи на лавку, поцікавився:

— А бригадир де є? В роботі?

Він не сказав: «Де газда ваш?», або: «Де ваш Кифір?», як зробив би колись. Він спитав: «А бригадир де є?», підкресливши те слово, і помітив, що попав у ціль: Параска аж усміхнулась нишком від задоволення.

— В роботі, сусідо, в роботі,— метушачись біля печі, сипала жінка дрібушками слів по хаті.— Хіба ви не знаєте мого? Місця на власнім газдівстві не загіє. Вже кажу дітям: даймо нашому татові ще подушку, та й нехай і ночує в тім полі... Я вибачаюся!

Вона обтерла чистим рушником тарілку, поклала зверху на чавунчик, ловко перевернула й піднесла гостеві її, повну смаженої поросячої крові.

— Ов!..— приємно підвів Проць до чуба циганські брови.

— Я вибачаюся дуже! Удосвіта забили. Ану, пробуйте! Сто п'ять кіл заважив.

— Нівроку!

— Заждіть, Миколаю! Маю трошки того трунку, що чоловіки люблять, — метнулася хазяйка до комори.

— Не кваптесь, Парасю!

«От мені честь! От пошанівок! Сусіди близькі до рідного дому не пускають! Силоміць заставляють вгощатися...» — зворушено подумав Проць, натхненно дивлячись на смачне їство, уявляючи, як уся ця розкіш перевернеться зараз догори дном у його вузьке черево.

Випили по чарці. Параска собі — наперсток, гостеві — склянку. Балакаючи про такі-сякі хатні діла, змусила Авдючиха свого сусіда спорожнити миску. Він, правда, не дуже й вгинався. Скінчивши, хотів чемно подякувати ї, для годиться, посидіти ще кілька хвилин, як раптом Параска урочисто понесла від печі до скрині на витягнутих руках ще тарілку паруючого гарбуза з молоком.

Побачивши ту страву, захмелілий завгосп дуже зніяковів. Почервоніли вилиці, чоло вкрилося потом. Уникаючи дивитись засоромленими очима на Параску й дітей, навідріз відмовився їсти й почав шукати шапку. Але Параска, яка ніколи не лізла в пазуху за ласкавим слівцем, коли в ньому була потреба, улесливо та м'яко, мало не запихаючи Миколі ложку в рота, ніби розповитій дитині, поспішала таким шовком в честь сусіда, що хмільненький знову відклав шапку й заходився сьорбати. «Знають вони чи не знають?.. А може, тільки догадуються?» — тривожно билася в Процевім тім'ї неприємна думка. Кілька разів він підводив від миски хитрі очі й уважно водив ними то по хазяйці, то по дітях, але розгадати не зміг. Нарешті, скінчивши їсти, старанно облизав ложку, відклав її. Потім, скручуючи цигарку, заговорив:

— Мушу, газдинько, спокутувати вам маленький гришок... Воно, бачите, що вийшло. Як робили ми виставку в районі, запримітив я оком на вашім городі жовтий гарбузик...

— Отой великий? — роблено здивувавшись, перебила Параска, повела звуженими очима по дітях.

— Ага, — знову від ніяковості піт заросив Процеві чоло; викресавши вогню, затягся, захмарив себе димом. — Ех, думаю, показати б такого жеребчика в павільйоні від імені передового колгоспу! Ходжу селом, міркую, як то зробити?

Бо ж гарбуз — не колгоспний! А нащо нам приватні овочі колгоспникам показувати? Правду я кажу?

— Певно, що правду,— поважно підтримала гостя Параска, підперла підборіддя оголеною по лікоть рукою.

— Думав-гадав я, як переробити приватне в колгоспне, й удосвіта, як відправляв останню підводу до району, той гарбузик у вас конфісткував...

— Вкрали, сусідочку мій!— усміхаючись, здивувалася Параска, плеснула в долоні.

— Боронь вас боже, газдинько, думати так про мене!— образився Проць, приклавши руку до серця.— Не вкрав, а конфісткував! А як гарбуз своє діло зробив — я що?.. Посадив його на те саме місце!..— Помовчав і, щоб остаточно переконати Параску з дітьми, додав:— Тут, мамцю, діло не в гарбузі, а в політиці. А політика в мене така: що сільський уряд робить, не все баби мусять знать!

Прощаючись, потис Парасці (може, вперше за всі зустрічі) шорстку, як у самого, руку і пішов.

Ледве він шез за порогом, Параска з дітьми так і покотилася по хаті з реготу. Навмисне затіявши частування Проця вареним гарбузом, вони вміло викрили злодія.

Захмелілий швець почув сміх, але не оглянувся. Несучи червоні хрящики вух додому, з серцем буркотів:

— Ніколи більше не зв'яжуйся, Миколо, ні з гарбузом, ні з капустою! Не везе мені на овочах! Ану їх до дідька!

2

Через кілька днів після неповторної ночі, проведеної з Романом Дарієм у полі, Люба, вернувшись з обласної наради агрономів, одімкнула свою половину хати й не застала купи білизни, напередодні приготовленої для прання. Здивувавшись, пішла до хазяйки. Та саме наливала в цебер окропу.

— Ви й моє перете, газдинько?

— Йой, вибачайте! Кошелевої Марії донька забрала...

— Ксеня?!— з жахом скрикнула Люба.

— Ая...— трохи здивувалася хазяйка.

— Нащо?

— Таж... просили випрати!

— Коли я просила? Що ви говорите?

— Що я говорю?— злегка ображаючись, повторила господиня і вже поважніш стала оповідати й витирати об фартух мокрі руки.— Я нічого не говорю... Як поїхали ви

до Львова, прийшла в обід Ксенька до мене та й каже, що просили її випрати шмаття. Ніби поки в місті. А Марія якраз зробила лугу... Я й віддала. Там двадцять шість штук було,— додала вона, згадуючи.— Товаришуєте, то що тут такого? Поможете одна одній.

Люба не дослухала. Відчуваючи, як кров стала бурхливо підпливати до обличчя, швидко вийшла. Спинилася непритомно серед своєї кімнати.

Що робити? Слухаючи газдиню, Люба повірила на мить, що Ксені чи її матері захотілося, перучи своє, допомогти і їй, хоч раніш вони цього не робили. І якби не пройшла наскрізь через усе Любине життя ота осіння ніч, що відібрала од неї первоцвітний вінок дівочтва, а вернула її додому вже жінкою, можливо, матір'ю, вона не хвилювалася б так, а пішла б до Кошелів дякувати та розраховуватись. Люба була певна, що тієї ночі жодна душа жива не бачила її з Романом ні в селі, ні в полі. І хоч все-рєдині у ній вирували жаль і каяття, зовні ніхто нічого не бачив.

Тепер усе пішло прахом! Вона мусила стати перед очі Ксені. І, можливо, признатися. Винна...

І раптом якась жорстоко відчайдушна рішучість влила в груди дівчини силу, волю. Вороття назад не було. Треба негайно йти до Кошелів. Треба бути чесною і прямою, як і досі.

Бігла хутко, аж задихалася. Як побачила Ксенину хату, болюча млість ударила в голову, сипонула потом по тілу. Довго стояла в безлистому садку, з жахом вслухаючись у себе, пильнуючи, щоб ніхто не помітив. Поки переходила подвір'я, вічність минула.

Боже, скільки вони нарobili пари! Пара плавала між стелею і землею, виходила у вікна, покрила речі, заслонила постаті обох господинь. Люба аж замахала перед собою рукою:

— Добридень... Де ви тут?

— Проходьте сюди, Любонько!— заговорила з хмари Марія.— Сідайте на лавку! Добридень!

— То ти, Ксеню?— сліпо наткнулася Люба на звисаючий кожух з жердки.

— Ха-ха-ха!— задзвеніла, залилася сміхом Ксеня звідкись з долу.— А я — онде!— обізвалася вона біля мисника. І поки Люба поверталася туди, навшпиньках побігла далі.— А я вже от! Уся тут!— відгукнулася біля скрині, не перестаючи сміятись. Раптом мокрі малі її пальці висуну-

лися з пари, легко стиснули з-за спини Любині щоки, і Ксеня дзвінко поцілувала Любу в чоло.

— Не дурій, дівко, не дурій!— буркотіла від печі Марія.

За мить Люба була роздягнена Ксенею. Пару трохи випустили, і дівчата удвох стали прати в цебрі ще звечора намочену в зільниці спільну білизну.

— Я гніваюся, Любо Платонівно, на того голову кол-госпу,— довірливо розповідала Ксеня свою недавню розмову з Ловачем, раз по раз торкаючись плечем її плеча.— Заходжу — паперів, книжок на столі, ф'ю-уїть!..— при-свиснула дівчина.— Телефон йому дзвонить. «Може, вам додати буряків у список, щоб стало чотириста?»

— Так і сказав?— думаючи своє, підтримувала Люба розмову.

— Бігме, так!— обурено терла Ксеня з усієї сили шматину по маглівниці, зводила й розводила брови.— А я кажу: «Мені, вуйку, нічого приписувати не треба, не за тим прийшла, лиш за правдою! Кажіть, хто то зробив, бо навіть агрономка нічого не знають! Видайте обманника на люди, най не сміються з ланки!»

— Видав?

— Ая, видав!— презирливо скривила Ксеня тонкі губи.— Узяв течку з стола, натяг кашкета на очі: «Я виясню то питання...» Та й попер у двері. Тільки його й виділа!

— Треба було гостріше з ним...

— Я і так гостра дуже!— голосно закричала, заремстувала Ксеня, і знати було по її розпаленому обличчю, що вона сама дивується своїй сміливості, що їй приємно хизуватися цією сміливістю перед матір'ю і Любою.— Ану, не видасть напасника, як піду до району, як стану перед товаришем Москаленком, як вичитаю без паперу все! За мною правда! Нащо мають смішити!

— Ш-ша, дівко! Бо аж я боюся...— усміхнулася Марія.

— То, Ксеню, мабуть, він сам і приписав,— висловила здогад Люба.

— Бігме, і я так думала! Бігме, що так!— гаряче підхопила й аж у долоні сплеснула Ксеня і випростала спину.— Який другий чорт! Тепер йому нема викруту від мене!

То розмовляючи, то стихаючи, прали до полудня. Люба стояла поруч Ксені, мов на жаринах. Здавалося їй: відчиняться зараз двері, прибіжить якась сільська молодиця — Катерина чи Маланка — й загвалтує: «Що ти стоїш, Ксеню, шмаття переш тій розпусниці! Вона з твоїм Романом звалялась! Бий її в морду, як у полі!»

Але в хаті було тихо, мирно. Лиш надворі за причільним вікном гойдав старою оголеною вишнею вітер, наривав сніг чи дощ. Марія витопила піч. Закривши її затулою, спинила прання.

— Ану, робітниці захланні¹ мої, по склянці киселю з калини,— запропонувала вона і, усміхнена, трохи навіть урочиста, як завжди буває у сільських родинах перед гостинною, понесла від печі до скрині питво і свіжоспечені піріжки з горохом.— Коли ще той обід буде? Перекусити варто.

— Я не хочу, тітонько. Спасибі,— глухо відповіла Люба, не піднімаючи очей від цебра.

— Гидитесь нашого?

— Що ви?— налякано заперечила та.— Просто нема апетиту...

— Навіть не говоріть мені, Любо Платонівно!— накинулася на неї Ксеня, що вже витерла руки й взяла свою склянку.— Ви ще не знаєте, як мої мама уміють варити та пекти! Уу-ум!.. Було б з чого!— жартівливо, смачно поворушила губами.— Прошу! Тут і калина є, і дерен. Дерену з Авдюковою Марійкою сама в лісі назбирала. Лиш вийшли на дорогу, а дощ як парне!..— І Ксеня гостинно піднесла Любі склянку.

Цей рух зробив усе. Глянула Люба на усміхнену Ксеню. Показалася їй ця ще дуже юна дівчина такою чистою, первісно-прекрасною, такою наївно-довірливою і милою проти неї, Люби! Серце закололо гострим болем від цього порівняння. Не можучи більше стримати хвилювання, простягла несміливо невірну, стомлену руку... Але не розраховувала, не встигла своєчасно охопити пальцями склянку. І вона з жалібним дзвоном упала на землю, розбилася, засипала ноги обох дівчат великими й малими скалками, залила питвом.

— Ой!.. Мені недобре!..— застогнала Люба. Схилилася головою на скриню, бурхливо заплакала.

...Допирали решту білизни Марія з Ксенею самі. По-скаржившись, що їй розболілася голова, Люба пішла незабаром додому, посіявши отим плачем у Кошелишиній хаті атмосферу неспокою й тривоги. Ксенин настрій різко змінився. З бурхливо-веселої, гомінкої зробилася дівчина мовчазна, задумана. Працюючи, іноді зупинялася, задивлялася застиглими очима у вікно, в далеч, і довго стояла

¹ За х л а н н і — западліві до роботи.

так, ніби розгадуючи трудне питання, механічно перевертаючи в руках шматину. Примовкла й Марія (здивував, приголомшив її Любин безпричинний плач). Лиш зрідка, допитливо позираючи на доньку, окликала її то одним, то другим словом. Ксеня відповідала мляво. Доправши й розвішавши на горищі шмаття, сьак-так повечеряли, лягли спати.

Ранком Ксеня не встала з ліжка враз із матір'ю. Лежала тихенько, одвернувшись обличчям до стіни й заплющивши очі, і лиш зрідка зітхала. Не було ніяких зовнішніх причин, але тонке її чуття по самім Любинім плачу мовчазнім розгадало, що те, чого Ксеня найбільше боялась, сталося. Катастрофа прийшла так раптово, вдарила так сильно, що Ксеня, ця міцна, вольова дівчина, упала підстреленою пташкою, навіть не зойкнувши, не проливши сліз.

Бо й як вона могла рятуватись? Торік, наслухавшись баб'ячих теревенів, Ксеня скорилася давнім сільським звичкам, ударила й зганьбила Любу в полі. А потім гірко каялася та згоряла від сорому перед нею. Ксеня ж бо була сьогодні ланковою, її ім'я, портрет знав і бачив увесь район. Особливо велику цікавість і пошану викликала дівчина в колгоспних селах після невдалого замаху бандерівців на неї. Власна гідність, непомітно виплекана в ній новим ладом життя, відгородила Ксеню від літніх, неписьменних бабів, постала в цю мить в її свідомості на весь зріст і стримала від нерозумного вчинку.

Так було з свідомістю... Але серце лишалося серцем. Воно важко металося в грудях, пекло й боліло. Від думок про Любу переходила до нього, прекрасного, зустрінутого вперше, що силоміць заплутав її серце в тенетах свого. І з жорстокою мукою робила висновок: то була жажлива помилка. Ніколи Роман не любив її... Лиш забавлявся...

Просто неї, над затильним вікном, висіло на гвіздку куплене Романом шовкове муліне, яким ніколи не буде вишита йому сорочка — болюча згадка про першу любов, першу поразку...

Через два дні Марія принесла Любі Шатровій висушену, викачану білизну. По її зосередженому, трохи суворому обличчю і скорботно опущених вниз зморщених устах догадалася Люба, що жінці добре відомі стосунки Люби з її донькою. Болісно зібралася уся в кулак, готуючись до шорсткої, неприємної розмови. Марія старанно виклала білизну на лаву. Уникаючи дивитись на Любу, попросила:

— Почисліть...

— Що ви, тітко Маріє?— спалахнула Люба.— Нашо?

— Почисліть!— суворіючи, голосніш повторила Марія, втупивши очі в купу білизни.— Може, щось ваше лишилося в хаті... Двадцять шість штук має бути.

Не сміючи не послухати жінку, Люба, покрившись густим рум'янцем, порахувала.

— Прошу, гроші... За мило...— запинаючись, простягла їй Люба.

— Ксеня казала не брати... Гарячка в неї... Слабує чогось. Бувайте здорові!..

Марія вийшла, не причинивши за собою двері.

Ця коротка, повна пекучого приниження сцена з новою силою потрясла Любу.

А в хаті Романа Дарія готувалося на її голову інше горе. Через кілька днів після нічної зустрічі з Любою у полі Роман вибрав увечері зручну хвилину й, хмурачись від ніяковості, повів з матір'ю розмову про давно вимріяне, виношене:

— Мушу, мамко, сказати вам кілька слів...

— Скажи, синку... Послухаю...

Роман відклав «Посібник шофера», який щовечора читав та законспектовував, сподіваючись колись стати водієм автомашини, закурив (чого при матері ніколи не робив) і, хвилюючись, сповістив:

— Буду я женитися...

— На коцюбі чи лопаті?!— пожартувала Мотрина.

— Я правду кажу...

— Овва! Таких слів від тебе я ще не чула...— протягла й дуже здивувалася мати. Підвівши від шитва голову, глянула поверх старих окулярів на сина.

— Скільки парубкуватиму? Мої товариші, які з армії поприходили, вже всі... оформилися... Та й вам поміч...

— Я, дитино, ще твоїй жінці поможу,— зітхнула Мотрина й замовкла.

Не обзивався й Роман. Давши матері час подумати над сказаним, син ждав законного питання. І по довгій паузі Мотрина тихим, скраденим голосом промовила:

— Кого ж сватати хочеш?

В її уяві встала поїздка до Києва, кругле, гарненьке личко Ксені, то ласкаво усміхнене до неї, то заплакане. Безтурботне, дзвонисте щебетання дівчини віддалося у вухах... Усміхаючись, подивилася мати ще раз на сина, з приємністю чекаючи від нього саме цього імені... Але Ро-

ман, ще більше хвилюючись, з силою зятагся, мало не за кашлявся, з трудом видавив з горла грубо:

— Шатрову... агрономку...— Ковтнувши натужно спазму, ніжно додав:— Любу...

Мотрина виричала очі. Вона чула від жінок, що син зустрічається з приїжджою Любою Шатровою, але була певна, що робилося це через роботу: Шатрова — агроном, син — тракторист, як же їм не здибатися? Під час подорожі до Києва мала жінка можливість краще познайомитись зі своїми супутницями, хоч було їй не до цього. Душа її, душа корінної селянки, вихованої на давніх, непорушних сільських традиціях, стала на бік такої ж, як сама, Ксенії Кошель, дівчини простої, зрозумілої. На Любу, з її інтелігентним обличчям, інакшим одягом, громадським становищем, дивилася Марія з великим упередженням.

— Люба не пара тобі, синку,— тихо, ласкаво сказала мати після довгої мовчанки.

— Чому?

— Вона вчилася у високих школах. Бачила світи. Дівчина делікатна, слабовита... Зараз на папері робить, ану скинули з того... До сапи її не заставиш? У ліс за хворостом теж не піде...

— Як ви думаєте якось дивно!— загорівся Роман.

— Не якось, а так, як мама! А коли мама говорить, помовчати треба. Не ягницю на ярмарку купуєш, жінку до хати вводиш! На все життя, довіку... Дивитися мусиш...

— Я дивився...

— «Дивився»!.. А люди кажуть, як ти в Києві був, вона з офіцером з застави гуляла.

— Брехня то!— різко відрік Роман і густо почервонів: згадав ніч, поле, скирту...

— Може, й брехня, але люди балакають... А будеш весілля справляти, до церкви не поведеш!— тягла мати на світ найрізноманітніші докази.

— От мені жури!..— усміхнувся син.

— Цить, безличний!— крикнула й образилась Мотрина.— Нема на тебе батька покійного!— скривила вона уста.

— Я не плачу вашого хотів, а поради...

— А відки знаєш,— миттю заспокоювалася Мотрина,— може, на Сході дитина в неї є. Хіба так не буває: нажила нечесно в своїм селі, покинула мамці на руки та й драла на другий кінець світу. Ти що — звірявся?

— Говорите, мамо! Як з пропасниці!..— розсердився остаточно Роман. Рвучко закрив книжку, натяг шапку і вибіг з хати.

Мотрина кріпко задумалась. Не було б у селі Ксені, вона, можливо, не дуже б вагалася у виборі сина. Бо й Люба їй подобалась. Але та маленька, круглолиця вдовина донька, про яку так гарно гомоніло село, запала Даріїсі глибоко в серце. І коли син вийшов, мати нишком дала собі слово відхилити Романа від Люби й прихилити до Ксені.

Двома тижнями пізніш верталася Люба пізно ввечері з Вигнанки додому. Дув різкий вітер. Засохла й замерзла земля, чекаючи жаданого снігу, курила зрідка пилюгою в очі, глухо озивалась під підковами чобіт. В низькім небі студеніли клапті убогих, ледве зримих хмар. Ця неприємна осіння погода відповідала й настроєві Люби. Євген Ловач виявився властолюбною людиною і не прихилив, а, навпаки, відштовхнув від себе незабаром не тільки Івана Журяка, а й багатьох інших колгоспників. Після історії з павільйоном тримався з Любою сухо, офіційно, трудно йдучи назустріч у запроваджуваних нею агрономічних заходах. До цього приєднувалось і особисте. Віднедавна вступила в дівчину якась непевність, боязкість. Зустрічаючись з людьми, пильно дивилася їм в очі, намагаючись розгадати, що вони думають про неї. Найважче було те, що не могла часто бачитись з Романом: він виїхав на півтора місяця до МТС ремонтувати трактор. Короткі зустрічі з милим там, на людях, не могли задовольнити Любу, відновити в дівчини минулий спокій.

Почала спускатися до ярка. Хати сіріли оддалік, за садами, поле — близько. На містку стояло кілька парубків. Вони курили й стихшено гомоніли між собою.

«Даремно ходжу поночі одна, треба було взяти Марійку», — подумала Люба, згадавши підкинуту колись бандерівську листівку. Вертатись було пізно, й дівчина, відчуваючи, як знову ота недавня тривога при зустрічі з людьми почала стискати серце, непевно пішла далі. Коли вже зближалась, високий, повернутий до неї спиною парубійко, що упізнав її, продовжуючи бесіду, нарочито голосно заговорив:

— Не нарікай на те, братчику! Раніш каваліри самі дівчат вибирали...

— А зараз?— так само дзвінко, з викликом спитав низенький, у короткім кожушку й гостроверхій шапці, дивлячись на Любу.

— А зараз, пане, совіцькі порядки... Спочатку дівка виспитья з хлопцем у соломі, а відтак тягне неборака до загсу!..

Густо почервонівши, опустивши голову, Люба наблизилась до них. Тихо сказала: «Добрий вечір!..» Їй не відповіли. Не вступилися з дороги, як часто робили вдень колгоспники. Обминаючи гурт, спіткнулася на грудді. У відповідь пролунав регіт.

Задихаючись від пережитого приниження, від нестерпної муки, пішла далі. Додому добиралася цілої півгодини.

3

Висипав сніг. І в селі, і в полі, і в лісі. Налягла мокра зірчата вата на груди вчора зеленої землі і важко здавлює голову, цідить на очі білий мертвотний колір, ссе душу незрозумілою нудьгою. Над головою висне важке низьке небо, налите олив'яними нерухомими хмарами, як очі смертельно п'яного — мутною кров'ю. Тиша навколо теж якась хмурна, насуплена. Суворо зваживши на око настарану за літо пашу, господарі стали ошадливіше годувати худобу. Коли ще осінньою була земля, скотинку виганяли в ярки, під ліс, на нестолочені суголовки, і вона вискубувала там рештки заснулої іржавої трави, підзбирувала зелений лист, потім пила в обмерзлім з крайців берегів Бугу студєну воду, час од часу підводячи голови, щоб відігріти заскимілі зуби, й додому верталася з того убогого попасу ні сита, ні голодна. В хлівці зустрічала її половинна норма сіна й пійла, затишок, тепло. А тепер, зимою, не виженеш її надвір, на мороз. Бо хоч і біле на колір коров'яче молоко, але то не від снігу.

Через тиждень по тім, як у Надбужжі велетенським суцільним студенем застигла снігами зима, у п'ятницю ввечері секретар парторганізації Рубцов скликав сільських комуністів для серйозної розмови. Сусідній колгосп «Зірка» недовиконав плану хлібоздачі державі і, крім того, відчував гостру нестачу кормів для громадської худоби. Голова «Зірки» Петро Ткачук — хмурний, давно не голений чоловік у бобриковім пом'ятім пальті з піднесеним догори облізлим коміром, приїхав просити позички.

Зібралися в погано натопленій канцелярії сільської Ради, виклеєній різними сільськогосподарськими й політичними плакатами. Від райкому партії приїхав інструктор Савенко — молодий, щойно демобілізований офіцер.

Складне було питання. «Ленінський шлях» мусив господарювати до нового врожаю дуже ощадливо. Тому Рубцов і запропонував спочатку обмінятися думками в партійній організації, а звідси винести свої рекомендації на загальні збори колгоспників. Оскільки думка голови правління мала вважатися основною, бо на ньому й найбільша відповідальність за господарство, Ловачеві першому надали слово.

Як завжди, свіжий, охайний, він почав свій виступ з своєрідного допиту. Сидячи за столом секретаря, лікоть у лікоть з Рубцовим, суворо дивлячись на гостя, він питав:

— Ви, Ткачук, у цьому колгоспі давно?

— Другий рік.

— А в партії?

— П'ять... З середини війни.

— З якої області?

— А яке це має значення, Євгене Федоровичу?— з усмішкою обізвався від пічки Журяк, глянув на своїх сусідів — діда Пилипа й Петрюка, ворухнув бровою.

Ловач мовчав. А Журяк, трохи зніяковівши від того, що Ловач не побажав відповісти йому словом-двома або хоч подивитись у його бік, знову став думати, що якась безпідставна зверхність над оточуючими Ловача людьми проявляється в голови артілі з кожним днем виразніше, сильніш. Як раніш між Ловачем і Курдиком, так тепер між Ловачем і Ткачуком побачив учитель болісну його серцю різницю. Простий Ткачук ніяковів, хмурився під розпитом відставного підполковника, соромився, бо завжди незручно позичати, а Ловач — як був переконаний Журяк — розумів і, розуміючи, хизувався своїм вигідним і вищим становищем.

— Я думаю, товариші, до цього питання нам слід підходити з двох позицій, — скінчивши свої розпити, підвівся і заговорив Ловач, перекладаючи обома руками якісь папірці на столі. — Насамперед треба знати матеріальну базу «Зірки». Бо як у людей ведеться: коли позичаєш, мушиш розуміти — кому.

— База відома! Недорід!— обізвався молодий, з веселими нотками голос од вікна.

— Не знаю. У «Зірці» я не був. А друга позиція — чи зможемо ми відкряяти від своїх ресурсів. Ви... скільки просите?— суворо подивився Ловач у тому напрямі, де мав сидіти гість.

— Двісті центнерів ячменю для здачі й сімдесят тонн сіна на наші ферми,— вставши, як школяр, скоромовкою сказав Ткачук. Помовчав, окинув людей схвильованими очима. Додав:— Можна замінити й іншим фуражем...

— Двісті центнерів ячменю для здачі державі і сімдесят тонн сіна така...— роздумливо повторив Ловач.— Так от... Моя думка така...— він уважно подивився на інструктора райкому.— Ячменю позичимо, вірніш, здамо за «Зірку» в рахунок хлібопоставок... Державний інтерес не повинен постраждати... А за фураж... просимо вибачати. Самим сутужно прийдеться... Беріть у когось іншого...

Ловач сів. Іван Журяк пересмикнув плечем, глибоко затягся цигаркою. Ловач сказав якраз протилежне тому, що думав учитель: сіна в прибузькій луговій Гряді було порівняно достатньо, а от із зерном, особливо з посівним матеріалом,— тіснувато. Тому, не дожидаючи, поки думка голови колгоспу заволодіє присутніми або поки хтось інший стане говорити, учитель попросив слова.

— Я міркую трошки інакше, ніж Євген Федорович,— підвівшись, розчесавши пальцями чорного чуба, м'яко, з притамованим хвилюванням (дратувала його оця, посіяна Ловачем на початку зборів, сквана атмосфера) заговорив він.— Колгосп «Зірку» ми знаємо... Хороші там люди, непогані поля. Їх, як і нас, спіткало минулого літа стихійне лихо — дощі... По дощах — засуха... Допомогти товаришеві Ткачуку — наш сусідський обов'язок, честь... Це взаємовиручка, як у бою! Але дуже серйозно треба подумати, чим допомогти. Бо і в нас, як справедливо сказав голова колгоспу, нелегке буде зимування. Я пропоную позичити «Зірці» і зерна, і сіна в половинному розмірі того, що Ткачук потребує. А там — тут є представник райкому — може, «Перемога» решту добавить. Вийде, як кажуть, і вовк ситий, і коза ціла... Така моя думка...

Ловач схмурнів. Поки що всі його пропозиції приймалися безвідмовно. Він відносив це до свого з кожним днем зростаючого, як йому здавалося, авторитету. Зараз у його руках були козири кращі, ніж у Журяка,— інтереси держави. Тому, не роздумуючи, чия думка вірніша,— вчителева чи його,— голова колгоспу знову взяв слово.

— Журяк не усвідомлює головного, товариші. План хлібоздачі «Зірка» мусить виконати будь-якою ціною! А ви посилаєте її в «Перемогу»,— з докором подивився він на вчителя.— Це легше всього зробити. Та, може, в «Перемоги» в самій зерна нема? Куди Ткачук далі піде? Зно-

ву — до нас? Нащо ж крутити голову сусідові, відтягати строк? Хіба ми, комуністи, можемо так безвідповідально ставитись до виконання державного обов'язку?

— Прошу правильно зрозуміти мене, — з місця заговорив Журяк. — Хіба я проти того, щоб позичити «Зірці» зерна? Я цього не казав! Але треба рахуватися і з умовами Гряди. Роздамо зараз, а весною з чим ситія вийдемо?

— Прошу не перебивати мене! — підвищив голос Ловач, не дивлячись на Журяка, а Рубцов попередливо постукав олівцем по столу в бік учителя. Мовляв, почекай, Іване Павловичу, хай голова колгоспу скінчить. — Ваша позиція підмінити зерно сіном — дивна! Скажу більше: для вас, Журяк, інтереси села завжди стояли на першому плані! А державі — як бог дасть! Я давно помічаю це...

— Приклад! — дзвінко гукнув Журяк і зблід.

— Прикладу хочете? — зло посміхнувся Ловач, уникаючи й далі учителя очима. Багатозначно зиркнув на інструктора райкому. — Уся минулорічна діяльність правління артіль, почесним членом якого ви були!

— Конкретніше!

— Добровільний продаж хліба державі! В прекрасний на урожай минулий рік артіль спромоглася продати лиш триста центнерів зерна, та й то не самої пшениці. Зате власні комори набили з верхом. Ви в тім ділі були один з головних призвідців! Конкретніше нікуди!..

— Дозвольте відповісти! — зірвався Журяк з стільця, схвилювано мнучи в руках кашкета.

— Товариші, навіщо ці суперечки? Ми відійшли від головного питання, — втрутився Рубцов. — Хто ще говоритиме по суті?

— Я мушу дати відповідь! Це ганебне обвинувачення не має підстав! — гарячився обурений учитель.

— То ви потім між собою порозумієтесь, а тепер прошу дотримуватись порядку денного, — зауважив інструктор райкому.

Після виступів ще кількох товаришів партзбори прийняли пропозицію голови колгоспу. Дід Пилип і Василь Петрюк утримались. Іван Журяк одинаком голосував проти.

Щоб не відкладати позичку на якийсь строк (на цьому після суперечки з Журяком наполіг Ловач), загальні збори колгоспників скликали через два дні, в неділю. Перед цим Іван Журяк довго, об'єктивно обмірковував, чия позиція справедливіша — Ловачева чи його? Був дуже са-

мокритичний, суворий до себе. Зайшов до зерносковища й попросив комірника Амоса Федака показати весь ячмінь. Той залюбки відчинив двері, підхлібно усміхаючись, запропонував закурити його «шахтарських» цигарок; важко було б сердцю Амоса вантажити зі свого складу бозна-куди так старанно назбиране за літо зерно... Журяк мовчки покурив з ним під будинком, погрівся кілька хвилин на зимовому сонці. Потім, недбало попрощавшись, пішов додому.

У неділю, підвечір, холодний зал колгоспного клубу повільно заповнили закутані в тепліший одяг люди. Вість, що приїхали з «Зірки» за позичкою і що по цій причині голова колгоспу й директор школи розбили макітру між собою, безумовно, просочилася з партзборів у масу, і, може, саме це й привабило до клубу в студений, похмурий день удвічі більше, як завжди, колгоспників.

Коли дійшло в порядку денному до позички, секретар парторганізації Рубцов швидко підвівся і поінформував, що це питання попередньо розглядалося парторганізацією, яка й рекомендує загальним колгоспним зборам здати за «Зірку» порядком взаємодопомоги двісті центнерів ячменю державі, з тим щоб наступного літа борг був погашений сусідами з першого ж обмолоту майбутнього врожаю. Після цього головуючий попросив колгоспників висловлюватись.

Журяк сидів недалеко від Ловача, у президії, і страшенно хвилювався. Напередодні він зробив відповідні розрахунки і переконався: позичивши набік таку кількість зерна, «Ленінський шлях» не зуміє засіяти власним насінням усю площу. Але, як комуніст, він не міг виступити тут проти рішення партійної організації.

Минуло кілька хвилин. Охочі висловлюватись не зголошувались.

«Але чому я повинен мовчати, якщо вважаю думку Ловача неправильною?— нетерпляче дожидаючи, поки хтось порушить цю напружену, неприємну тишу, заперечував сам собі вчитель.— Я ж глибоко переконаний, що така позичка підірве підготовку артілі до сівби! Нащо ж маю піднімати тепер руку «за», коли вчора голосував «проти»? Де логіка?»

Нарешті до сцени рушив Микола Проць. Кмітливий колгоспний завгосп одразу розібрався в складній ситуації. Не вагаючись, став на бік свого вельмишановного «пів-полковника».

— Я дивуюся, люди, чому ми всі так довго мовчимо?— з легкою образою заговорив він, повернувшись побілілим проти літа обличчям до залу.— Діло ясне, і на це вже є резолюція вищестоячих людей, товаришів комуністів. Не за грядицю позичаємо, не на вічне віддання, а сусідам!.. Самим біда припече, куди подамося? До них! Треба всюди приятеля мати! Просто соромно так довго м'яти це питання, як сім'я в ступі. Моя думка, як завгоспа, голосувати!

«Яким чином і чому так скоро перетворився ти в підлабузника, чоловіче?»— слухаючи Миколині речі, з презирливим подивом думав Журяк, якому Процева поведінка з часу прибуття Ловача до села не подобалася з кожним днем більше й більше. І раптом, зачувши приплив лютої рішучості, учитель вийшов перед колгоспників.

— Я не збирався говорити, товариші, бо це питання ми обмірковували в парторганізації,— сказав він, миттю заспокоївшись.— Спонукав мене до цього виступ колгоспного завгоспа. Не можна так безвідповідально ставитись до важливої громадської справи, Миколо Андрійовичу! Адже мова йде про зерно! А воно й є основою міцності колгоспу. Позавчора я заглядав до нашої комори. Будемо відверті: не так уже багато і є в нас посівного матеріалу, товариші. А ми ж об'єднали свої землі, сіяти доведеться в два з половиною рази більше торішнього. Я розумію та кож, що не можемо, не маємо ми права не допомогти і сусідам... Тому як у парторганізації, так і тепер подаю свою думку на ваш розсуд: відпустімо «Зірці» сто центнерів ячменю та тридцять п'ять тонн сіна. Решту інша, якась міцніша артіль добавить... Позичивши саме таку кількість, ми центнер у центнер залишимо собі тільки посівний мінімум. Так що сусіди не повинні ображатись... І хоч голова колгоспу наполягає на позичці повних двісті центнерів, я гадаю...

Журяк не встиг закінчити. Зі сцени, заглушаючи його, пролунав громоподібний голос Ловача:

— Ви виступаєте як дворушник! Просто... як дворушник!— повторив він, побагровівши, і зупинився, задихнувшись від гніву й обурення.

— Якщо вам здається, що я дворушник, то жорстоко помиляєтесь! Я дивлюся на речі об'єктивно. Окрім інтересів обох колгоспів, не маю на меті ніяких інших цілей. Чого не можна сказати про вас...

— Я прошу не брати до уваги демагогічний виступ Жу-
ряка!— перекричав Ловач учителя.— Прошу колгоспників
висловлюватись по суті поставленого питання!

Ззаду, з дівочього кутка, виступила й помалу пішла
вперед Ксеня Кошель. Спочатку усі подумали: прямує
дівчина на вихід, до дверей. Але та, опустивши очі додолу,
повільно протислася поміж щільним лісом сидячих і сто-
ячих людей до сцени. Глянула на президію, зупинилася
недалеко неї. Не просячи слова (очевидно, забула, бо
виступала ж уперше!), урочисто, трохи запишавши від
хвилювання тонкі зблідлі уста, в повній тиші повільно за-
говорила:

— От я ланкова другої бригади... А товариш Ловач
є голова колгоспу.— І засинила, заголубила зал блиску-
чими від хвилювання прекрасними очима.— Ми мали три
гектари буряків у Дубині. Ніби — цукрових... Доброго
врожаю не могли зібрати. Бо від луку глейка біла, а пото-
му ще вимулило коло ярка. Так що той гній, який вивезли,
можна сказати, весь пропав... І попіл, і куряки... Ви всі
бачили... І ми дали по двісті сімдесят п'ять центнерів. А на
виставці, в павільйоні, написали по чотириста. А це не-
правда, що по чотириста! Лиш по двісті сімдесят п'ять.
Я більше нічого не маю сказати. Лиш аби всі знали.

На мить вона зупинилася, бо майже задихалася від
хвилювання. Задоволена, що висловила все, що честь
ланки і ланкової відновлена, додала:

— Прошу вибачати!

— Ти, Ксеню, говориш не по суті порядку денного,—
зауважив Рубцов.— Не це питання зараз обговорюємо.

— Дивно!— підхопив його слова Ловач.— То Кошель
ніколи не виступала — це погано, а зараз одразу після
Журяка взяла слово!— він з багатозначним усміхом
зиркнув на членів президії.

— А що тут такого?— підвів голову вчитель.

— Нічого особливого!— іронічно низав Ловач широ-
кими плечима.— Але здається, що ви обоє домовлялися
наговорювати перед зборами на мене.

— Ніхто мене не намовляв!— збліднувши, дзвінко ви-
гукнула Ксеня вже з гушці людей.— Але як хочете зна-
ти... — вона запнула, ковтнула давку спазму,— як хоче-
те знати... то є ви обманник серед народа!

— Ти можеш дати одвіт за свої слова!— ляснув висо-
ким голосом Микола Проць, як гусак, витягуючи догори
довгу шию.

— Мій одвіт простий: сапу на плечі та й гайда в поле!— зло усміхнувшись, відказала дівчина.

— Гляди, щоб не загубила її!..

— Легше на словах, вуяшку Процю! Язик відкусите,— озався хтось ізсередины. І, ще не бачачи, хто то, Ксеня підсвідомо, далеким крайцем здогаду, упізнала з болісною радістю голос Дарія Романа.

Зашелестів гамір, сміх. Виступ Ксені, який нічого спільного з позичкою не мав, викликав дивну реакцію. Коли поставили на голосування пропозицію Ловача, більшість колгоспників не підвела рук. З тим же наслідком була провалена й пропозиція Журяка. Артіль не позичила сусідам жодного грама.

Ця надзвичайна подія примусила Рубцова ще раз у терміновому порядку скликати партзбори, на цей раз уже закриті. На вимогу Ловача, обговорили поведінку комуніста Івана Журяка.

— Ви брудно зіграли роль дворушника й демагога!— розстебнувши від внутрішнього жару комір гімнастюрки, гаряче дорікав учителеві голова колгоспу.— Мало того, що Журяк порушив партійну дисципліну і взагалі всяку етику (на цьому слові дід Пилип, не розуміючи, підвів брови), мало, що виступив проти єдиного рішення партійних зборів,— говорив Ловач, уже повертаючи спотворене хвилюванням обличчя до присутніх,— він перетворився у своєрідного «народника», поставив свою особу над парторганізацією! І ви бачили, до чого це призвело...

— Я не народник і не демагог!— з тією ж пристрасстю, що й Ловач, доводив Журяк.— З самого початку обговорення цього питання я з великим переконанням у правоті своїй вніс власну думку і відстоював її, як умів! Виступаючи перед зборами колгоспників, я не знав, навіть і не думав, що збори не схвалять ні моєї, ні вашої пропозиції. Я говорив те, що й на партзборах, бо керувався інтересами колгоспу, отже — і партії!

— Але ви грубо ігнорували рішення партзборів!..— врізався Ловач.— Яке ви мали право?

— Не моя вина, що присутні на тих зборах комуністи не усвідомили хиби того заходу, на який вони пішли! Настане весна, побачите, на чийм боці буде правда! Повторюю. Пропонуючи позичити «Зірці» половину ячменю і фуражу, я керувався лише інтересами обох колгоспів. А от ви, Євгене Федоровичу, вислужувались перед райкомом!

— Доведіть!— рвонувся Ловач вперед, аж здригнув-

шись від несподіванки. — І прошу записувати сказані ним слова в протокол.

— Будь ласка! Чому ви готові внести за «Зірку» такий дорожчий для нас ячмінь? Бо за це вас похвалять у райкомі і в райвиконкомі, на шиї яких висить отой недо-виконаний план хлібоздачі! А чому ви не хочете позичити «Зірці» сіна, якого в нас вистачає? Бо вам не вигідно, щоб у сусідів поглядшали корови! Ану, візьме «Зірка» й обже-не «Ленінський шлях» по надоях молока. Ви того й павільйон збудували втричі дорожчий, ніж інші артїлі, щоб виділитися, показатися серед інших.

— Ми обговоримо ці ваші наклепи окремо! — підводився Ловач, щоб знову брати слово для відповіді Журякові. І до дивного схожі були вони, ці два глибокоосвічені комуністи, на яких з такою надією дивилися присутні, з великим напруженням намагаючись розпізнати, хто з них має рацію, хто ні...

Киплячі, як смола в котлі, збори затяглися до двох годин ночі. Вирішено було питання позички обговорити ще раз на розширеному засіданні правління. За порушення партійної дисципліни Івану Журякові більшістю в один голос оголосили догану.

Прийшовши додому, Журяк довго мив студеною водою, не відчуваючи холоду, пітне, плямисто-червоне від хвилювання обличчя. Насухо витер грубим рушником. Не дивлячись на дружину, попросив від столу:

— Налий мені склянку горілки...

Вона здивовано метнула бровами. Догадуючись, що йому важко, мовчки виконала чоловікове прохання. Не простягаючи руки, учитель довго дивився незрячими очима на сизо-бридку рідину в склянці. І раптом, в пориві нестямної люті, з усього розмаху змахнув її кулаком. Брязнувши, посудина полетіла на землю.

— До дідька!.. Буду боротися! Я не сам!

— Що з тобою, Іванку? — підійшовши знову, обережно поклала Надія Степанівна повні м'які руки йому на плечі.

Не відповідаючи, учитель опустив голову. Довго тремтіло під пальцями дружини його змучене тіло...

4

У понеділок, годині о сьомій ранку, Люба Шатрова встала з ліжка з гарячковими від безсоння очима, сповнена рішучості виконати визрілий за минулий тиждень намір, почала хутко збиратись. Одяглася в стареньку, бу-

денну сукню, вийняла з скрині теплу велику хустку. Зібрала сяку-таку їжу в дорогу, поклала у валізку чисту сорочку. Накинувши на двері защіпку,— знак для газдині, що її нема вдома,— вийшла надвір.

Зимовий похмурий день ледве починав народжуватись. Немічний морозець за ніч склепив розмерзлі вчора опівдні сліди саней, копит, чобіт; вони скрипіли під ногами, як бите скло, й руйнувалися. Небо покривали суцільні хмари. Сади, тини, дошки воріт і хвірток засизіли дрібним інеем. Зрідка по хатах загорялися досвітні вогні.

Вибралася за село й, не озираючись назад, швидко пішла в напрямі містечка. Біле, нерівно вкрите снігом поле з кожною хвилиною ширше виступало з молочних сутінків. Незабаром з правого боку засірів дубинський поріділий без листя ліс, зліва — надбузькі кучугури польського берега. Дорога була копниста, сніг — твердий, хрусткий, як цукор-пісок, і Люба скоро впріла. Журливо, однозвучно гули телефонні дроти, поглиблювали в серці й без того скимлячу тугу. Збоку продимав крізь хустку праву щоку й вухо студень-вітерець.

За рудчанськими гонами нагнали Любу жовтаво розмальовані залубні курилівського прикордонзагону, запряжені парою баских жеребців. У задку, потонувши в білих кожухах, одягнених поверх шинелей, сиділи старший лейтенант Петров та солдат-їздовий, густо обсіпаний веснянками.

— Здорова, Шатрова! До міста?— блиснувши на дівчину карими очима на вилицюватуму рожево-посинілому обличчі, загукав, засяяв двома рядками зубів Петров. Солдат, теж усміхаючись, стримав коней.

Поїхали втрьох. Люба неохоче підтримувала розмову, на жарти прикордонників лиш суворо стискала уста. «Вони везуть мене і вважають, що я та ж Люба Шатрова, якою була вчора: весела, безтурботна й необачна...— з холодним жахом думала дівчина.— А я вже інша... І якби вони знали, що саме я затіяла, не загортали б мене в кожухи. А, мабуть, негайно зіпхнули б з саней на сніг і навіть не оглянулися б...»

За Вахнівкою зустрілась валка колгоспних підвід: їхали в лісництво за будівельними матеріалами. Шанобливо уступивши військовим коням дорогу, смугляволиций хлопчак, одягнений в десятку одежин, що їхав попереду

з повагою дорослого дядька, підніс догори шапчину, привітався. Несміливо запитав:

— Можна попросити сірничків?

Прикордонники й валка спинились. Петров виліз з саней, дружньо привітався з хлоп'ям за руку. Дивлячись, як трудно закручує той задубілими пальцями махорку в шматок пожовтілої газети, поцікавився:

— А кращого курива нема? Давай чесно.

Хлопчак спочатку зробився серйозним, міркуючи, кепкує над ним офіцер чи співчуває. Але, зустрівшись з доброзичливою усмішкою, у відповідь широко всміхнувся, признався:

— Чесно — нема...

Петров вийняв з глибини кишені непочату пачку сигарет, всунув хлопцеві в руку. Пояснив:

— Це — на всіх... В один кінець, сподіваюся, вистачить. А додому вертаючись, можна й потерпіти...

Хлопчак засміявся.

До райцентру приїхали, як містечко давно вже прокинулося, вставало з довгої зимової ночі й бралось до роботи. Попрошавшись з прикордонниками, почекавши, поки їхні залубні сховалися за рогом вулиці, Люба з наростаючим холодком у серці пішла містом, шукаючи потрібну адресу.

Бродила, мов у важкому сні, ніби в безпросвітному тумані. Думок не було. Голову скував моторошно-тяжкий чад. Механічно дивилась на людей, машини, бродячих по смітниках псів, вкриті інеєм застигли дерева. Лиш очі шукали на будинках потрібну табличку.

Нарешті на східному краї міста, над яром давно висохлої річечки, знайшла. Оглянувшись, чи не видно знайомих і взагалі людей, постукала в старі, обледенілі з долу двері: раз — тихо, другий — голосніше.

Незабаром у коридорі почулося шльопання пантофлів, важкі жіночі кроки. Старечий, незадоволений голос по той бік дверей запитав:

— Хто там?

— Ак... акушерка Пасічна тут живе?— хрипким, замерзлим голосом обізвалася Люба.

Звідти не відповіли. Кроки віддалилися знову в кімнату. Минуло хвилин п'ять. Люба вже знову хотіла постукати, як раптом хутко зацокали каблучки черевиків, двері відчинились, і заспана повновида жінка років сорока, в халаті винувато усмінулася дівчині:

— Ви до мене?.. Заходьте!..

В коридорі і в невеличкій кімнатці, в яку акушерка ввела Любу, пахло старими дешевими меблями, застояним повітрям, медикаментами. Запропонувавши Любі сісти, розпитавши, в якій вона справі, жінка подумала трохи, згідливо кивнула головою.

Ніби щойно визволившись з моторошного сну і втоми, Люба оглянула кімнату. Звичайні хвилину тому речі замигали на дівчину страхітливими червоними очима. Це крісло... Блискучі, химерних форм інструменти... Якісь пляшки з прозорою рідиною. Біла, ще не заплямована кров'ю її дитини вата. Незабаром всі ці речі оживуть, зарухаються вкупі з білими виманікюреними пальцями господині хати, накинуться на Любине тіло, розшматують Романову і її надію, любов...

— Ви щось дуже бліда...— зауважила акушерка, вносячи металеву коробочку, кладучи її на електричну плитку.— Хвилюєтесь, мабуть?

Охоплена внутрішнім жахом, Люба не зуміла відповісти.

Повернувшись до Люби спиною, акушерка стала помішувати інструменти, а в Любине тіло лютим морозом почав усе настійніше проникати несамовитий ляк. Охоплював з усіх боків, ліз у серце, мозок, широко розпирав очі. Страшні голоси лементуючих немовлят кололи, глушили вуха, билися об стіни...

— Ви — вперше?— ніби з-за стіни долинув до Люби голос акушерки.

Гарячий вогонь сорому ще раз опалив щоки дівчини. Його змінила мертва блідість. Ледве ворушачи пересохлими губами, попросила:

— Можна води напитись?

— Будь ласка,— відповіла акушерка, налила й подала. Люба побачила близько себе склянку. Дивлячись на неї широко розкритими очима, тупо подумала: «Де вже було раз отак само?.. Мала жіноча рука... В тонких пальцях — склянка простягнена... Увесь цей рух...— І, згадавши, аж здригнулась:— А! В Ксені, коли білизну прали!..»

— Не буду!.. Не мо-жу!— раптом закричала Люба, вхопила на руку пальто, хустку й розхристана, як була, кинулась у двері, осліплена незвичайним страхом.

Ішла назад. Звертало з полудня. Кошлаті хмари опустилися нижче, збирали в жмені хуртовину. Вітер міцнів. П'яна втома й безсилля поволі наливалися в тіло.

Ледве переставляючи ноги по копнистій, погано вкачаній дорозі, Люба йшла і згадувала останнє побачення з Романовою матір'ю.

Верталась з електростанції. Вечоріло. З незахмареного неба віяв на землю холод. На вузенькій, утоптаній чобітьми жінок-прачок стежці з Бугу до села Люба помітила по-стать Мотрини з оберемком мокрої білизни за плечима, радісно всміхнулась. На схресті дороги й стежки зблизились. Пішли разом.

Після привітання і кількох незначних слів Мотрина, сухо морщачи в'ялі, вкриті чорним пушком губи, незадоволено сказала:

— Біду маю з сином... Відбився від рук...

— Чому?— нічого не підозрюючи, думаючи, що Мотрина ремствує на тривале перебування Романа в МТС, спитала Люба.

— Хіба не знаєте?

— Не знаю...— відповіла Люба, дивлячись на Мотринин профіль, так схожий на синів.

— Знаєте, лиш прикидаєтесь... Баламутитесь обоє...— зло усміхнулася жінка.

— Про що ви, тітко Мотрино?

— А про ваше весілля!— з серцем сказала та.— Думаєте, що робите? Ну, які ви муж і жона? Діти ще, діти! В того лиш одні штани, а у вас дві сукенки...

— Багатої шукаєте... Самі, мабуть, багатою віддалися!— спалахнула, образилась Люба.

— Не багачкою, але я вміла робити! Гадаєте, взяв би мене, п'яту в батька дитину, мій небіжчик Михайло, якби не бачив, що я годна! Я гори руками перевертала! Тому й не боялася вінчатися з ним. А ви?..— Мотрина спинила Любу за рукав, сердито блиснула на неї сірими, такими ж, як і в Романа, очима.— Подивіться на себе: у поясі— суха стеблинка! З книжкою коло скрині сидіти... Нащо Романові така?

— Не чекала од вас...— з сльозами на очах прошептала Люба, повертаючи праворуч.— Бувайте здорові!

— Іди здорова!— відрекла Мотрина, навмисне скеровуючись ліворуч.— Не буде вам мого благословення!

Зробивши кілька кроків, Люба зупинилась. Чуючи під грудьми нюючий гострий біль, подумала: «Зараз дожену й скажу: «Знаєте, ви благословення не даєте. А-а... а в мене дитина від нього!..»

Але Мотрина вже ховалася за хатами. Люба подолала плач, витерла сльози. Ображено тремтячи устами, шепочучи щось, пішла додому.

За вахнівським ярмом пішов рідкий мачкуватий сніг. Він косо з заходу на схід крив дорогою, збираючись за годинудві замаскувати її цілком. «Під'їхати б з кимось, бо ніч на полі застане...» — майнуло в голові стомленої дівчини. Але, поглинута своїми гіркими думками, незабаром забула про те.

Тужно гули телефонні дроти. Бажаючи спочити трохи, Люба зійшла з дороги, притулилася до стовпа. «Дзюв-дзюв-дзюв!..» — поривчасто стогнало вгорі. Сотні нерозбірливих, жальних і одноманітних голосів творили таємничу розмову. Вони доводили, сперечалися, повідомляли в безвість свої радості й горе. «Дзюв-дзюв-дзюв!..» — наливалися у вуха Люби моторошні гомони, підламували ноги, важко притискали тіло до землі. Довкола — біла мертва пустеля, косий студений сніг, вітер, сутінь і вона.

Біля трьох верб з білої імлі впливли назустріч сани. Пара куцохвостих конят ліниво тропцювала бік-о-бік, схропуючи й мотаючи головами. Кругловидий чолов'яга-погонич, закутаний поверх шапки темною хусткою, повернув до Люби голову, весело гукнув:

— Спішися, дівулько! Бура буде!..

Він показав пужалном на небо й незабаром сховався у молочній імлі.

Люба оглянулася. З півночі йшла важка сиза хмара. Поле ще більше похмурніло. Біле коло округ неї звузилось. Виднілися лише два-три телефонних стовпи попереду й позаду та на таку ж відстань — ледве помітна, обсаджена по боках засніженими кущами, дорога. Зверху перестало падати. Лише люто крутило поземкою.

Хуртовина напала на Любу вже біля грядівських полів. Вітер шаленів. Він люто здував з горбів суху, колючу югу, боляче бив в обличчя, сипав під ноги, зрадливо вирівнював вибоїни й заманював туди. І Люба йшла, провалювалася по коліна, потім вибиралась на тверде. Холодно-важке повітря заморозувало легені. Доводилося час од часу зупинятися, затуляти рота хусткою, віддихуватись. Швидко сутеніло.

Втрачала останні сили. На містку, поблизу якого колись Ксеня й вона з гіркістю і болем призналися собі, що люблять одного, спинилась. Щока, по якій тоді вдарила Ксеня, защеміла знову. Але що — лице!.. Так гостро боліло тепер

серце! «На яку круту гору завела мене любов моя!»— з сумом подумала дівчина.

Сперлась спиною на бильця містка. Гуло в вухах, болісно кололо в серці. Голова моторошно паморочилась. «Хоч би не впасти... Замете мене... Сліду не зоставить... Лиш весною знайдуть люди,— подумала вона.— А-а, все одно!..»

Пронизуючий холод вивів її через кілька хвилин з зам'яного стану. «Що б зі мною не сталося, дитина буде жити!»— промовила Люба, і ці звуки, ніби голос сторонньої людини, оживили її.

Насилу підвелась. По коліна поринаючи в сипкому снігу, пішла через поля. На пагорбі, де найшвидше тане весною сніг, спинилася. Оглянулась.

Темрява густо наступала з усіх боків. Безліч колючих сніжинок косо, мов пекучі іскри білої велетенської пожежі, люто сікли поле. Хмари йшли низько-низько — важкі, темні, холодні. Петлялася до дороги крива стежка Любених слідів; швидко замітало їх снігом...

З жалю й страху дівчина заплющила очі. Голова знову нудно запаморочилась. Затанцювало все перед очима. Боляче били в обличчя і танули сніжинки. І раптом просторий зал рідного інституту, вщерть залитий святковим світлом, сміхом подруг, гулом студентського танцю у той випускний вечір, встав перед нею! В теплі й затишку сидять її учителі, її друзі і дивляться, як вона, в білій шовковій сукні, з букетом мокрих від роси троянд, з дзвінкою радістю в серці гордо йде, вицокує тувельками по паркету до любимого педагога, до Петра Денисовича, що так щиро навчав її, як треба працювати, як жити. Ясноокий Вася Кучеренко вихопився на край човна, обняв руками половину дніпровського неба й ночі, пристрасно закликав:

Пока свободою горим,
Пока сердца для чести живы,
Мой друг, отчизне посвятим
Души прекрасные порывы!..

— На, Ксеню! Бери мою покуту!..— скрикнула у відчай Люба, повалилася в сніг.

...Здрастуй, непочате життя! Причиною замаху на тебе були сумнів, каяття і відчай. Ці потворні чуття, властиві людині так само, як властива їй сила, воля, міць душі, отруйним клубком обмотали лише на короткий час душу дівчини чарівної і палкої. І мало не сталося біди. Нехай же буде це першою і останньою поразкою на її юнім віку.

Бо народжена на світ іншою, матір'ю своєю, вона усе життя кровоточила б серцем, що не дала сонця першому дитяті, зрадила поклику своєму...

А ти, невідома, що дивишся зараз на страждання Люби Шатрової, навіки закарбуєш її горе в собі і, як і вона, вольова, ніколи не допустиш тілесного зла, не поглумишся над своєю душею... Людина, любов і життя — ось три слова, що несуть наймогутнішу силу в світі!

5

Що за гуки, що за дзвони гримлять і розлітаються ось уже другий день з середини Гряди на всі боки, манячи туди святково одягнених людей, а відпускаючи хмільних та пісенних? Під вікнами хати Мотрини Дарій юрмляться діти. На вулиці топчуть сипкий сніг хлопці та дівчата, нетерпляче дожидаючи, поки музики вийдуть на подвір'я й ушкварять танця для всіх. Але тим нема часу. Приперті стіною людей до вікна й мисника, вони стоять і сидять на засланій святковим килимом лаві, пітні, багрові від весільної задухи, оперезані, мов гайдамаки шаблями, блискучогрудими трубами. По знаку свого капельмейстера — високого, ніби стебло одинокої коноплі-палюха серед поля льону, — Прокопа Бабія, з червоним, на смерть пропитим на сільських okazіях носом, музики розвалюють вдовину господу оглушливими тушами.

Хвилину тому відбувся урочистий обряд. Тримаючи Любу за руку, Роман, за вимогою старших, увів її знадвору, радісну, тремтячу з морозу, у білій сукні, перед очі обох матерів, обох удовиць... Хвилюючись, побачила Люба перед собою хліб-сіль і дві пари рук — зморщених, порепаних, худих, найкращих у світі рук-трудівниць Романової і своєї матерів, що вигодували обох. І зворушено поцілувала їх. Там же, на порозі, їм піднесли дві маленькі чарки вина, змусили випити до дна й кинути позад себе. І чарки розбилися з веселим весільним дзвоном, під схвальний гомін гостей...

А зараз іде перепій. Сінешні і до другої половини хати двері — відчинені. Звідти, з меншої кімнати, пливе сюди барвистими парами весільний люд зі своїми дарунками молодим, розгубленим і зніяковілим. Параска Авдюк — у розкішно вишитій сорочці з широкими рукавами, пов'язана рябою хусткою, забувши своє гірке весілля-обкрутини, сяюча, щаслива, як королівна, підходить до середини

столу. В її стертих працею пальцях — біла, з золотими обідками тареля, на якій спіють дівочтву очі розкішного квітування шовкова шалінка. Люба щиро обнімає худі плечі жінки, а та разом з хусткою залишає на щоках молоді цяточки дрібних своїх сліз...

— Перепиваю, Любинко, біленьку хустинку! Щоб ви мали маленьку дитинку! — урочисто-лукаво шепочуть Парасчині уста.

Позаду стоїть Кифір, усміхнений, хороший...

Запрошені Мотриною за батька й матку далекі родичі Василь і Ганна Вартюки несуть дві злитих до купи глиняних посудини, з'єднані жовтим вушком, наповнені паперовими й срібними грішми. І в один голос — тої ж пісеньки:

— Даруємо молодим мальовані горнятка! Аби ж знайшли собі в полю діточки-близнятка!

Микола Проць приголомшив усіх: уперше в житті пов'язав він на білу сорочку зелену краватку. Правда, сидить та річ на маніжці ще не досить ловко й стискає і так вузьке Миколине горло, коли кричить за всіма «гірко!», але — визнали люди — пасує завгоспові. Невелике шевцеве обличчя подовшало: та краватка ніби потягла далі вниз куцу його бороду, стала своєрідним продовженням усього Процевого обличчя, від чого набрав його вид ученості й глибокої мислі. Роман дивиться з свого місця на Миколу, й у веселих його очах загоряються вогники сміху. Віддарувавши з потрібним дзвінким слівцем молодих, колгоспний завгосп, і тут вірний своїй натурі, прагне протиснутися ближче до Ловача. Щоби, як будуть батько й матка по старшині садовити людей за стіл другий раз, потрапити поруч з «півполковником». Воно, справедливості ради, й за посадою так належало б. І Роман шукає очима матір у гурті, поглядом просить її задовольнити Миколине бажання. Але Мотрина, винувата й покірна, не розуміє. Вона лиш розгублено поглядає на сліпучо-гарну Любу поруч зі своїм сином, і на нього — першого хлопця на селі — і зціджує з очей раз за разом малі сльози в хустинку. А Маланка Андрієшко невідчепним хвостом снує вслід за нею, куди б та не йшла, і серпневою, в'їдливою мухою — у вухо:

— Дивіться, вуйно! Дивіться, зозулько! Вони такі спаровані, як янголятка в небі, як на кошарі — ягнятка від одної вівці! То сам бог увів їх до вашої хати! Аби ж дочекала своєму Йванкові таке гойне весілля справляти!

Дід Пилип глибоко обурений. «Почепив сухий лепух на груди та й гадає, що зловив бога за ноги, сто сот його мамі!..— буркотить він, уже хмільненький, недалеко від Журяка, чигаючи очима на блискуче, переможне обличчя Миколи Проця, що вже таки протисся до голови колгоспу й цуциком в'ється біля нього.— Припаде мені дібратися до тебе після третьої чарки, лайдаку!.. Я ту шлею на худій твій шиї скоро затягну! Та й — до жердки! Бомбайся там, як кіт на гілляці. Тьху!..»

Останніми до Романа й Люби підходять Василь Петрюк з дружиною. Він ще не цілком вирівнявся від бурі, що рік тому хижим страшним дияволом налетіла на нього,— трохи посивів, розбагатів на зморшки. Але погляд знову набув давнього спокою, лагідності, і улюблені слова «сестрички», «браточки» знову з'явилися у нього на устах.

Молодій цей гість особливо прийнятний. На його очах не-сміло почала вчорашня студентка свою агрономічну практику, з Василем Гнатовичем попліч обходила, вивчила, вимацала руками й очима безліч разів усі поля, розділила труднощі, радості, невдачі... Тому зараз, на найбільшому у своєму житті святі, Люба, ледве помітила Петрюка на порозі, радісно усміхається йому через десяток голів, нетерпляче робить крок уперед... Дружина дарує молодому якийсь крам, а Василь, як завжди на урочистих okazіях, трохи зніяковілий і напружений, обережно розмотує трубною згорнуту газету й підносить на долоні молодій маленький вазон з тендітною — у шість кругленьких листочків — рослиною.

— Це, Любо Платонівно, деревце з самого раю!.. Лимон!.. Плекайте зараз у хаті, а там, може, розжиємося на колгоспну оранжерію... Золоте яблучко на галицькій землі!.. Аби вам обом і життя молоде зазолотилось!

На його устах сяє весела усмішка. Ліва рука спритно скидає з якогось предмета на землю темну хустку, й перед очима молодих — дротяна, простора клітка. У клітці — руда красива лисиця.

— Василю Гнатовичу!..

— Впіймав злодійку за курником, на тім тижні,— пояснює той.— Хотів її в міліцію, хотів за когута — до суду, хотів забити, щоб вам хутро на комір. А рука затряслась і... не піднеслась... Краса її мені голову збаламутила! Файна дуже!

Лисиця налякано й цікаво розглядає молоду й відсувається у далекий куток. Під захоплені вигуки весільної дітвори її виносять у спокійне місце, на горище.

Але ось усі знову за столами, у цій і в другій, меншій половині хати, молоді — насередині, на чільному матка й батько з обома кривими матерями гостять-частують весільно челядь. Розгульний дзвін склянок! Брязкіт тарілок! Вигуки «віват!» і — «многія літа!». Уривки пісень, що стихійно народжуються і тут же гинуть, роздавлені загальним галасом. Терпкі, приперчені слівця з вологих уст тих, що вже хильнули через міру. Смачне чавкання повними ротами... Писк п'яненьких жіночок від ущипок чужих чоловіків. «Гуля-ем на весіллі, ворогам на збитки!.. Юр-га-га-га!.. Ух!.. Ух!.. Ух!..»

Через годину-дві молодші не витримують і вискакують з-за столів до танцю. Коли вже відстугоніли польки й краков'яки, мазурки й вальси, насередину вийшла, зачіплюючи поблискуючи чорними гарячими очима, Катерина Бурдейна. На огуду старим бабам, навмисне була вона без хустки, бо знала, що так їй краще. Густі свої коси старанно заплела в два товстих чорних ручаї, виклала на голові трирядним калачем. Біла шовкова блузочка з довгими рукавами, зібраними у гармоню, окреслювала невеличкі лона, щільно облягала стан, добре граючи кольором з чорною, не дуже довгою спідницею, усіяною в повне коло й дбайливо запрашованою брижем дрібненьких зборок. Виточену шию обняли кілька разків намиста, серед якого заплутався маленький сталевий хрестик на простій льняній нитці.

Але найбільше уваги звернули гості на Катеринині чеврики. З високими халявками, на точенім каблуку, усіяному зісподу мідяними цвяшками, вони у тім найвищій місці, де до підошви припасовується корок, мали по манюсінькому дзвонику. Коли молодиця ступнула в коло, дзвоник легенько забриніли й стихли. Усі опустили голови, розшукуючи тих пташок, і мимовільно задивилися на Катеринині ноги. Вона й сама знала, що ноги в неї міцні й красиві, але тепер щільно обтулювали їх м'які халявки: ще чіткіше підкреслювалась їхня скульптурна виразність, стрункість, чистота ліній.

Ледве помітно схиливши голову набік, молодиця легко й плавно окреслила собі маленькими кроками вузьке коло, ніби просячи юрбу дати простір тому вогню, що пік підошви її ніг. І коли ті роздалися ширше, вдячна танцівниця

весело постукала каблучками, ласкаво подзвонила в свої дзвіночки.

І раптом, не беручись руками в боки, а несучи їх трохи розкриленими в повітрі, Катерина з неймовірною легкістю почала хрестити по землі козачка, заставляючи музик підпорядковуватись її такту, грайливо поводячи бровую, усміхаючись. Неслась на одних носках, на самих їх кінчиках, перебираючи ними часто, ловко, ніби то були не ноги, а спиці у в'язиві. З третього кола попливла на середину, а потім назад, не прискорюючи і не уповільнюючи темпу. «Ось я, Катерина Бурдейна! Яка спереду, така й ззаду, обдивляйтеся, кругом гарна! А не дав мені бог щастя, вбила війна чоловіка, Йванка мого, і сохне тепер тіло й душа, як стебло без води, згоряю сама по собі. А я ж, як усі, хочу дружка, кохання, діточок!..— говорило її обличчя, уся розкішна статура.— А ти, гарний офіцире, наш голово колгоспу,— відверто палила Катерина очима Ловача за столом,— ось уже скільки деньків ходиш попри мене і не говориш потрібних слів, не пробуєш, яка є на смак... І чорт з тобою!..— застукотіла, залихоманила каблучками й дзвониками молодиця, замиготіла так, що очам стало боляче дивитися.— Мордуйся сам!.. А я пошукаю іншого! Бо наперекір долі хочу жити весело й бурхливо!..»

Вона зійшла на ще густішу дріб і, опустивши голову, сама з дивуванням здивилася на свої миготливі ноги, ніби вони були не її, а чийсь сторонні. «Ох і ловкі ж ви в мене, ох і бистрі, ніженькі мої, у шовкових панчішках!..»— зачудовано подумала жінка і знову вирівнялась. Усе, що Катерина робила, все, що миготіло на її обличчі,— весела усмішка, порух тонких брів, лукавий погляд скоса на когось, жартівливий вигук або слово — все це чинила вона мимовільно, підсвідомо, бо воно виходило з самої природи її запального танцю. Найбільше дивувало те, що Катерина не сліпо виконувала танець, невідступно дотримуючись відомих уже фігур та рухів. Ні, вона творила, показувала своє, ні разу не повторюючись, вражаючи очі глядачів щомить кращим і сильнішим. І робила вона це теж без будь-якої попередньої підготовленості, без задуму, а покірно підпорядковуючись своєму природному талантові... І це було саме те, що на людях зветься «народна творчість».

Загравши обома бровами, трошки стихивши танець, опікши молодших чоловіків жагучим поглядом, Катерина неголосно заспівала — до діда Курдика на цім боці гурту,

а на тім — до баби Жандарючки, пустотливо ворущачи рожевими устами:

Єдна полька, дві кадрелі,
Тато — з печі, мама — в двері!
Тато — в ріща тичку брати,
Мамка — в двері та й до хати...

Люди, що оточили танцюючу молодицю, стали масно всміхатися, літні жінки докірливо захитали головами: пісня була соромітна. Катерина й сама соромилась того, що співала, але вона вже не могла зупинитись. І, пропускаючи скромні слівця, трохи стихшено співала далі.

— Ха-ха-ха! — зареготала юрба, а молодиця, скінчивши, засміялася, сховалася за жінок.

Після Катерини Бурдейної вже не можна було танцювати, і всі знову сіли за столи. Гамір зріс. Від задухи в низькостелій хаті довелося відчинити вікна.

«Ось гуляють моє весілля! — тверезіючи від п'янокі радості, думала Люба, повільно оглядаючи гамірливу хату. — Воно не таке, яким колись уявляла його, ідеалізувала. Дійсність ніколи цілком не відтворить мрію. Мої гості безсовісно п'ють, багато їдять, страшенно плямкають ротами, витирають масні губи долонями, а долоні об свої штани та спідниці або нашу накрохмалену скатерку... Замість урочистих привітань та адресів, вони говорять непристойності, а Іванчук Стасько прилюдно тисне за груди Марійку Авдюкову, намагаючись ущипнути її як можна болячіше, гадаючи, що Марійці це приємно. І Марійка теж думає, що це приємно, що це добрий тон, бо так робили за молодого віку її батьки, хоч насправді дівчині боляче... Дід Радивон Курдик цілою гризе поросячу ніжку, п'янений, плаче і розказує, як колись пан подарував йому слабе поросятко, а воно через три дні здохло. І дітям його зварили, і ті з'їли... І сльози течуть Радивонові на руки й на м'ясо... А Маланка Андрієшко крадькома наділяє численну свою дівтуру рідко баченими солодкими тістечками й жорстоко б'є їх по маленьких руках, коли вони роняє на землю крихти...

Ну й нехай так! Нехай вони трохи грубуваті, простакуваті в словах і в мислях своїх. Але вони — мої! Мій народ! Я — в самому серці свого трудящого люду! Я злилася з ним, пливу в могутньому морі дрібненькою хвилькою, і в цьому маю земне щастя. Хай же заздять мені ті, душам яких не дано природного таланту це щастя знайти й відчуті!

Сьогодні я стану, як і вони, простою молодницею, жінки приймуть мене у своє коло, і я відчую ще більшу родинність нашу... І якщо я зумію любити це село так, як любили й віддавали своє життя за народ кращі його сини й дочки, яке змістовне, прекрасне життя я проживу!..»

6

Пилипівчаного довгого й глухого вечора пішла Ксеня Кошель до Івана Павловича. Сутичка, що несподівано вибухла на колгоспних зборах між Ловачем, з одного боку, й Журяком з Ксенею, з другого, з новою силою потягла ланкову до колишнього вчителя. Вирішила звернутися до нього з палким проханням, висловити заповітне бажання.

Усіяна сизою памороззю висока дощана хвіртка шкільного двору була зсередини защепнута. Ксеня як не силкувалася, перехилившись на той бік, не змогла дістати рукою защіпку. На лунке гавкання вівчарки Дзвона вийшла Надія Степанівна. Ще не бачачи дівчини за парканом, зупинилася на півдорозі, насторожено запитала: «Хто-о?..» Упізнавши Ксеню, хутко зарипала валянками по сипкому снігу — відчиняти.

— Вибачайте!.. Добрий вечір! Іван Павлович...— затопталася на місці Ксеня, ніяковіючи: це був її перший за все перебування в Гряді візит на квартиру вчителя.

— Звичайно, вдома! Заходь!— перебила Надія Степанівна, і в її приємному грудному голосі забриніли жартівливі нотки.— Усі тільки до «Івана Павловича», до «товариша Журяка», до «директора школи». А мене ніби й на світі нема. Заходь же!

Вона любила красивих і соромливих сільських дівчат, до яких зачисляла й Ксеню, зачіпала їх своїми простенькими милими жартами, завжди була рада бачити їх у своїй хаті.

Знову защепнувши хвіртку, Надія Степанівна пішла поперед у вузькою в глибокому снігу стежкою, заспокоїливо балакаючи з шаленіючим на цепу псом, кутаючи повні руки в пухову хустину. На ганку подала Ксені віник. Та старанно обмела чоботи, але на крайцях сніг примерз, не відпадав.

— Насліджу я вам...

— Нічого! Досить витирати. Йван-ку!.. Кого я тобі веду!— проспівала Надія Степанівна таким же, як і біля

хвіртки, коли питалася «хто-о?», голоском, відчиняючи двері в кімнату.

Іван Павлович, у короткій ватянці наопашки, з авто-ручкою у пальцях правиці, як писав, уже йшов назустріч.

— О-о!— радісно промовив він, гостинно подаючи дівчині руку.— Ти молодець, Ксеню! Молодець, що прийшла! Тепер чаю нам, мамцю! Чаю і сухарців!— і став тепло оглядати ланкову.

— Я, Іване Павловичу, в малій справі,— одразу почала Ксеня, коли вони сіли біля столу в другій, теплішій кімнаті.— Хочу просити помочі трохи...

— Якої?— Журяк подивився на її змарніле обличчя, зазирнув у підведені синюватими півколами збентежено сумні очі. Думаючи, що Ксеня знову посварилася з Ловачем, споважнів.

Але дівчина у відповідь вдячно глянула на свого вихователя і щиро попросила:

— Відправте мене в школи...

— Невже?— Журяк здивовано підвів брови.

— А як не можна, то хоч на якісь курси...

— Твердо вирішила? Не злякаєшся? Вчитися малописьменній буде трудно!— гаряче заговорив Журяк. За любимого звичкою встав, заходив по хаті. І спинившись проти неї:— А в чому ж така термінова причина?

Ксеня хотіла сказати, що серед глухої, безконечної зими з моторошно-довгими, безсонними ночами й глибоким снігом дуже гірко їй стало жити без любові, без Романа, без надії на нього... Але поки вагалася, думки перебудували слова в інший порядок. І вона, глибоко зітхнувши, відповіла:

— Не можна мені жити... без книжки!..

З досадою змахнула з очей непотрібну сльозу, опустила голову. Боячись, що він відмовить або не зрозуміє цієї невідкладної потреби, довірливо, мов батькові, промовила:

— Якби я вам усе розказала...

Але Іван Павлович не мав потреби в цьому. Проникливий, уважний до кожної людини в селі, він сам добре бачив, що діється в повитому глибокою тугою серці дівчини. Після паузи коротко відповів:

— Добре! Поїдеш. Я постараюсь...

Дружина внесла чай.

...Через місяць Ксеня, передавши ланку Марійці Авдюк, від'їжджала до Львівської міжобласної школи колгоспних кадрів.

Попрощавшись у хаті з заплаканою матір'ю, з Марійкою та іншими дівчатами, що зібралися провести її, вийшла до саней. Іздовий, Авдюків Семен, у подертому брезентовому плащі поверх короткого кожушка, у шитих рукавицях, допоміг їй щільніше закутати веретою й соломною ноги. Вивівши коней за ворота, сам недбало, як справжній фурман, причепився на передку. За кілька хвилин були за селом.

Текла попри сани біла зимова дорога. Скрипіли копили, схропували в лінивому бігу коні. В Дубині маячили двоє дерев-велетнів. За бузькими горбами мріли польські ліси. Сонце сліпило очі, слало від телефонних стовпів на пухку верету снігу довгі тіні. Висіли на вгнутих запушених інеєм дротах смолисто-чорні ворони, губили на шлях повнозвучні горлові кличі...

«Починається нове моє життя...— з радісною тривогою думала Ксеня.— Не зможу легко вчитися, стану гризти ті книжки, як миша — дубове дерево! Не буду ночами спати. Зроблюся такою, як Люба, як учитель! А може, піду й даліше, в той дивний світ, який не довелося нікому побачити з мого, Кошелевого роду, відколи він ведеться...» Ксеня подумала, як через певний час вона вернеться в Гряду з вищою освітою. Як її зустрічатимуть: мати, Іван Павлович, дід Пилип. Як гордо пройде вона попри Любу — в освіті рівна їй!— попри Романа! Серце щемітно билосся, хвилювалось...

Думаючи так, намагалася уявити собі те невідоме, що ждало попереду: велике шумливе місто... школу... нових товаришок... Але як не силкувалася, думки, разом з телефонними стовпами, бігли назад, у рідну Гряду. Воскрешали перед очі вишневі садки, вузькі вулиці, Соколицьку заповітну криницю, свою хату...

У вибалку замаячив нерухомий трактор. «Ой, хоч би з Романом не зустрітися зараз!»— злякавшись, подумала дівчина, вдивляючись у чорне громаддя на снігу. Але біля машини порався бригадир Антонюк. Він вертав з МТС, з ремонту. У двох кілометрах від села трактор заглух. Зрівнялися. Привітались. Вимазаний на лобі й носі в густий мазут, засніжений тракторист виліз з-під мотора, попросив їздового:

— Ану, Семенку, закрути! Півгодини ворожу тут!.. Вода замерзає...— Він поліз у кабінку.

Семен скинув праву рукавицю, шмигнув холодним носом. Довго встромляв корбу. Закутана в три великі хусти-

ни, Ксеня, з посинілими шоками, дивилася з саней, як силкуються хлопці, мружила від сліпучого сонця й снігу сині очі.

Трактор не заводився довго. Крутили корбу по черзі і Семен, і Антонюк, нагріли добре чуби. Кректали, з досадою хитали головами. Нарешті, після одного щасливого ривка, мотор голосисто стрільнув. Зробив коротку паузу, потім бабахнув дужче і, вирівнявшись, сердито зарокотав, ритмічно затряс усім тілом.

І раптом сизий рідкий димок вийнув від машини в обличчя Ксені!.. Його, рідного, запашного ще, так недавно шукала часто очима в полі щаслива дівчина. І знаходила, і пізнавала по білій хмарці милого Романа. Солодкі спогади болючою хвилею несподівано налетіли на неї. Поринула в них, забулася... А на шоки — теплі сльози...

— Чого ти? Доразу за мамкою забанувала?..— сідаючи в сани, усміхнувся Семен, ляснув батоном над кіньми.

— Димно дуже... Димом душить...— невміло виправдалась Ксеня, відмахуючись рукою. Одвернула голову.

Під заціпенілим у сизій паморозі лісом помітили лисицю. Вона стояла на широкому пні, різко відтінюючись рудим пухнастим хутром на білому снігу, лівиво опустивши довгого розкішного хвоста, й уважно дивилася малими гострими очицями на сани. Потім, сердито понюхавши двічі холодне повітря, повільно пішла, зрідка оглядаючись, по зашкарублій поверхні снігу в глибину лісу, тягнучи позад себе стьожку чітких круглих слідів.

Ксеня не знала, що це була та сама, подарована на весіллі Петрюком лисиця, яку Люба й Роман, з надією на своє сімейне щастя, випустили через кілька днів на волю.

На підлісному горбі, де кінчалися грядівські поля, Ксеня з натугою повернула закутану в хустки голову, оглянулась. Сяяло в низькому полудні сліпуче зимове сонце. На десятки верст білили сніги, вигравали, висяювали в очі синюватими іскорками. Високе блакитне небо спливало на обрії білястими кольорами, ховалося за сковані морозом ліси. Чорніли то там, то тут на полях одинокі кущі, дерева. Втерта саньми, утоптана копитами й чобітьми, верталася до невидного звідси села ковзка, звивиста дорога. На блискучо-білому хребті далеких грядівських гір, ледве чутно рокочучи, викидаючи позад себе білясті хмарки, перевалювався на той бік, повільно ховався Антонюків трактор. Непробудна тиша. Білий спокій. Міцний зимовий сон...

— Прощай, сивий димок! Прощай назавсігди, Романе!..— промовила вголос Ксеня, цілуючи в думці ледве видного трактора. Міцно стиснула тонкі губи.

...Люба швидко й порівняно легко увійшла в нову свою сім'ю як її повноправний член, хоч перед весіллям Романа мати не поділяла синового вибору. Тижнів за три до одруження Роман вперше за все життя гаряче порозмовляв з матір'ю і сказав наприкінці, що вийде кудись у комірне, якщо мати не перестане огуджувати Любу, перешкоджатиме йому одружитися. Мотрина навмисне при ньому бурхливо виплакалася, бо дуже боляче їй було чути такі прикрі слова з уст єдиного сина, що ні разу ще не скривдив матір. Але з тими слізьми стекла кудись і Мотринина непокірливість. Трохи пожурившись, позітхавши, послухавши сусідок, погомоніла з родичами й стала насторожено, навіть налякано, ждати «комуністку з білими нездалими руками» собі в хату.

А коли після дводенного галасливого весілля та прийшла, Мотрина дивно змінилась. Раніше повновладна газдиня у власнім дворі тепер стала непевна в рухах, мовчазна, запобігливо-старанна в усьому, що стосувалося Люби. Часом, коли до неї вбігала якась сусідка і, знаючи, що нікого, окрім Мотрини, в хаті нема, за давнім звичаєм починала голосисто висипати, мов горіхи з подолка, баб'ячі свої теревені, Мотрина від печі тулила чорного пальця до уст, просила:

— Тихше, Аннусю! Тихше!..

— Маєте мерця в хаті?— не розуміючи, в чому справа, так само голосно питалася та.

— Невістка!.. В тій половині...— таємниче застерігала Мотрина, кивала головою на другі двері.

— Спить з Романом?— миттю стишившись, сокотіла гостя, весело дзигуючи заблестілими очима.

Але Мотрина складала брунатні руки на грудях, урочисто-поважно повідомляла:

— Пи-ше...

Слово «писати» і взагалі праця з білим папером зробилася для неписьменної Мотрини дією священною. Іноді, перетираючи сухою платинкою Любині книги від пилюги, мов настінні образи, не раз розкривала якусь товстішу, довго зачудовано дивилася на густо засіяні, ніби чорнушка на грядці, літери, намагаючись розгадати святе таїнство того письма. І очі жінки сліпли, наливалися слізьми від напруження. Потім з тією ж старанністю, з пошаною на

обличчі клала на місце. Короткі, з тонюсінької, делікатної матерії Любині сукні, хромові туфлі на високому каблучі, капронові панчохи, шовкові шкарпетки, усі ці ліфчики, пудри, одеколони, безліч шпильок та защіпок викликали в Мотрини приховану іронію, навіть презирство.

Але одного разу, приблизно через місяць після весілля, в тріскуний мороз, Роман, вернувшись після тижневого перебування в МТС, без зайвого скрипу відчинив двері на мамину половину. Та й завмер з подиву з розкритим для привітання ротом. Скориставшись відсутністю дітей, Мотрина, цікавості ради, похапливо натягла на себе невістчині байкові рейтузи, визволяла з них заплутану зім'яту спідницю, стогнала з натуги. А вузькі штани тріщали на дорідній бабі, чинили опір. Помітивши сина, пекуче почервоніла, мало не зомліла від сорому.

— Іди з хати, безвстидний!..— засичала вона, трохи не плачучи, одвертаючись. І тут з жахом побачила, що стала оголеною спиною до лика якогось святого.— Іди, кажу!..— закричала ще дужче.

— Ви...бачайте, мамко!..— тільки й зумів промимрити отетерілій Роман, вивалився в сні. Впав грудьми на бочку з квашеними яблуками, довго, до тупого болю в животі трясся в німім, шаленим сміху.

Ввечері, коли прийшла з роботи розчервоніла від морозу Люба, Роман, не жаліючи фарб, розповів їй цю пригоду. Насміявшись, невістка вибрала дві теплих пари й нишком від чоловіка подарувала свекрусі. Та довго відмовлялася: сміялась, відмахувалася руками. Потім узяла.

Через кілька днів, перучи на Бузі білизну, похвалила перед жінками невістку:

— Там таке роботаще, таке клопітне. Так і хапає з-перед мами тяжку роботу! А щедре! Побачила, що мерзну, штани з себе, вибачайте, подарувала... Теплі та м'які вони! Вдягла, як ніби на гарячу піч, межі кукурудзи полізла. Що-то городське, умне... А наші баби голим... увесь вік до морозу блискають.

Для більшого переконання Мотрина, зиркнувши по боках, чи не видно чоловіків, злегка підіймала краєць захлопаної спідниці, показувала невістчин новенький дарунок. Баби діловито обмацували синю байку й хвалили.

Молоде подружжя радісно пливло по коротких зимових днях, по ночах медового свого часу. Бачилися нечасто, Роман тижнями пропадав на ремонті тракторів у МТС. Та й Люба з ранку до вечора мерзла в конторі над складан-

ням планів весняних польових робіт. Тим палкішими були зустрічі.

Але іноді, несподівано, ніби градова серпнева хмарка над головою, спливала в Любиній уяві снігова буря в тому порожньому полі. Шалений вітер, свистячи та регочучи, шарпав поли одягу, куйовдив волосся. Думала, як скривдила вона Ксеню, як мало не розбила нерозумним вчинком і своє подружнє життя. Ставало душно. Піт виступав у міжбрів'ї, забивався подих...

— Ти чого?— прокидаючись від міцного трудового сну, шептав Роман, торкаючись її закинутих за голову рук, зазираючи в темні криниці гарячих очей.

— Не спиться чомусь. Ніч зимова... безконечна...— пояснювала, виправдуючись, Люба.

— А ти на лівий бік повернись, на серце. Доразу сон прийде...— радив крізь дрімоту.

На ясному небі щасливого подружнього життя затрималась і не минала невеличка смутна хмарка.

7

Скресала крига на Західнім Бuzі.

Вище того місця, де водопій, спочатку тріснув лід: глибока щілина мало не доповзла до польського берега. Трохи згодом від неї, як нитки павутиння, розійшлися короткі й довгі стріли. Якось там, де в долину схилилась вітами горбата верба-порохниця, засоромлено, несміливо, вискочила на поверхню кругляста калюжка глянцево-чорної води. Сонце звисока помітило її і втопило у ній ясні очі. Так милувалися обоє до вечора. На ніч сонце сховалося за польські кряжі. Дрімотна калюжка загорнулася шалінкою прозоро-сизого льодку у візерунках. Але наступного дня, в обід, виринула знову і повільно розпливлася по льоду, окреслюючи зачароване коло. Так на річці народилась весна. Лід став пухнути, тріскатись, ламатись, пострілюючи по лісах то дзвінко, то глухо, веселою луною. А далі, радісно підштовхуваний ззаду хвилями юної, відпочилої за зиму води, зрушив з місця, зашерхотів громадям понівеченого тіла й ринув за течією, обгризаючи крижаними зубами береги, наповнюючи сонний прикордонний край зловісно-похмурим шумом.

Раз підвечір, коли ріка ще воювала з своєю неволею, колгоспний сторож Филімон Січка, зайшовши до контори, притулився спиною до нетопленої пічки й став терпе-

ливо вичікувати, поки Євген Ловач залишиться в кабінеті один. Привітавшись, нагнувся збоку над столом, заклав руки назад і, маскуючи збентеження в очах, як таємницю, сповістив:

— Насмілюся розказати... Бо поставлений на обов'язок... Маланка Андрієшкова взяла півпуда кукурудзи з фермів...

— Як взяла?— не зрозумів Ловач, дивлячись просто перед собою.

— Ну, вибачайте... вкрала.— Сказавши це, Січкара засоромився, аж злегка почервонів на вилицях, ніби випалив щось дуже непристойне. Обережно зітхнувши, додав:— Дітей у неї... Біда! Ціла жменя!..

Ловач викликав Маланку до контори. Посилав тричі: смертельно боялася жінка показуватися на очі голові колгоспу. А як, нарешті, прийшла, кволо переступивши поріг затерплими ногами, одразу розплакалася ревно.

Ловач довго мовчав. Потім, не підводячись з-за столу, за звичкою дивлячись не на прибулу, а за вікно, за яким скресала в сліпучому сонці ріка та освіжене зимовим морозом голубилося небо, спитав:

— Ну... нащо ви так зробили?

Як і Січкареві, йому дуже неприємно було вимовити до Маланки оте слово «вкрали», неприємно, що це сталося саме з нею, матір'ю багатьох дітей. І він старанно обминув його.

— Я вже віддала! Бігме, віддала! І, щоб мені руки покрутило, більше не буду! Аби-м звідси не встала!— заволала, заскиглила зморщена Маланка, ще дужче заливаючись слізьми. Вона сподівалась страшнішого: гримоту кулаком по столу, окрику.

— Чому ж не прийшли за дозволом? За позичкою?— нервозно пересмикнув Ловач плечем, скрипнув кріслом; боляче було дивитись на зацьковану, налякану власним вчинком жінку.

— Я вже брала два рази... Гадала, більше не дасте... А позичиш — віддавати треба...— простодушню призналася та, схлипуючи.

— Ліпше вкрати!

— Я віддала! Бігме! Прийшов комірник із склепу та й забрав... В торбинку мою рябеньку, бо свого мішка в нього не було. І кукурудзи, й картоплі. Торбинку він віддасть...

— То ви й картоплю тягли?— різко повернув голову Ловач, побагровів.

— Три кілі...— комарем пропищала Маланка.

Знову запала мовчанка. Тільки було чути, як шумить, вирує ріка, двигаючи до моря важкі крижини, та зрідка погукують півні на тинах, розпарені першим весняним сонцем.

— От що!..— повільно заговорив Ловач, вперше затримуючи уважний погляд на колгоспниці, стежачи, як вона реагуватиме на його слова.— Говорити з вами я довго не буду. Напишіть заяву на аванс. Розберемо на правлінні. А від ферм я вас відсторонюю. Станете на іншу роботу...

Нічого не відповівши, Маланка вийшла.

Через годину Люба Шатрова, повертаючись з зерносковища, зазирнула на господарство, в корівник, і на тій половині, де містилися вівці (після пожежі їх тимчасово вселили сюди, в комірне), почула в кутку стихшене жалібне скімління. Не можучи розібрати, хто б то і чого, прискорила ходу.

Оточена тісним кільцем кудлатих похнюплених овець, Маланка Андрієшко тримала на руках біле ягнятко з чорними латочками на вушках, яке щойно окотилося, і безслізно квилула-примовляла, навіки прощалася з своїми вихованками:

— А-а овечки мої! А кучерявенькі!.. Хто ж вас до схід сонця в поле вижене, аж з міста солі принесе, тепленьким пійлом зимою напоїть? Покидаю вас, ярочки мої, баранчики!.. Через півлуда хлібця святого!..

Старезна вівця-мати задирала голову догори, лупала очима на своє дитинча, зрідка скрипуче мекала, і голоси Маланчин і овечий зливалися в різкий, неприємний потік.

Насилу розпитавши жінку, що сталося, Люба пішла до контори.

— Як так можна, Євгене Федоровичу!— почала вона, віддихавшись (бо йшла швидко), намагаючись стримати хвилювання, помітивши, що й у голови настроїв пригнічений.

— Про що ви, Шатрова?— запитав Ловач, не підводячи очей від паперу (писав щось), мало вникаючи в її слова, думаючи про своє.

— Необдумано ви!.. Скривдили ви!..

— Кого?— насторожився той одразу.

— Колгоспницю хорошу... Маланку Андрієшко, зняли з ферми!

— Хо-ро-шу? Кажете хорошу-у?— протяг Ловач, спляючи Любу очима.— Злодійка вона, оця «хороша»!

— Але...— почала було Люба.

— «Але» буде потім! А тепер — статут! Статут сільськогосподарської артілі!— не даючи Любі говорити, Ловач рвонув до себе шухлядку, вихопив тоненьку книжечку з зеленою обкладинкою і, стрімко підвівшись, затряс нею перед обличчям агронома.— Чи я зробив щось проти статуту, що дорікаєте? Питаюся: маю я право покривати крадіїв колгоспної власності, хоч би це була й «хороша» колгоспниця Андрієшко? Ви, ви як би на моєму місці зробили? Га? Що? Судить її треба!

— Ради дітей взяла...— тихо промовила Люба, стримуючи в очах сльози, розуміючи, що правда на його боці.

— Дорікати мені кожен може,— теж стишуючись, вів далі Ловач, не розчувши за своїм хвилюванням Любиних слів.— А ви побудьте в шкурі голови колгоспу, коли кругом так трудно! Ну, чим ви допомогли мені як комуністка? Га? Що? Ізолювалися, чорт візьми, та й споглядаєте, як верчуся білкою в колесі!

— Я ізолювалася?— бліднучи від подиву й образи, заговорила Люба випростуючись.

— І ви, і Журяк, і Рубцов, і Петрюк!.. Нехай, мовляв! Хлопець він армійський, здоровий! Потягне сам! Ми ж подивимось збоку!.. А-а, що казати!..

Кинувши книжечку на місце, grimнувши шухлядою, голова вилетів надвір.

Хотіла Люба образитись на Ловача за ці слова. Ніколи вона не «ізолювалась» від громадської роботи. Навіть тепер, у перші місяці подружнього життя, хоч і заслуговувала на неписане право більше побути з милим. Та раптом справді уявила себе на місці Ловача. Замкнений, недовірливий, єдиноначальний, він усе звалив на власні плечі, скрізь прагнув встигнути сам. А замість цього охолодив, відштовхнув людей від себе і залишився у великій громаді одинаком.

«Усі ми нишком докоряли йому... А чи спробували ми подолати в його характері оте, що віддалило його як керівника від маси? Чи намагалися зазирнути йому в душу?— подумала Люба. І в думці сама собі відповіла:— Ні разу...»

В цих словах була правда.

Того ж вечора Люба і Іван Журяк завітали в гості до голови сільської Ради, секретаря парторганізації Рубцо-

ва. Попросили в хазяйки хати гарячого чаю і просиділи за ним довго.

А в цей час, схована вечірніми сутінками, вскочила в Гряду ще одна — кому весела, кому зворушлива, а кому гірчично-гірка подія.

Ловач вернувся з роботи порівняно рано: не було ні засідання, ні звичайного вечірнього наряду. Почувши знайомий скрип сінешніх дверей, а невдовзі і тих, що вели до другої половини, Катерина повільно скинула з плечей теплу хустку, відклала вишивання і, підвівшись з ослона, не спитавши, чи буде він їсти, понесла від печі у повних, до половини оголених руках задалегідь приготовану вечерю.

По-давньому стосунки між ними не приносили втіхи Катерині. Бачилися по два-три рази на день. І так нудно: сніданок, обід, вечеря!.. «Доброго ранку!.. Добрий вечір! На добраніч!..» Та й тільки. Увечері Катерина, знаючи, що квартирант більше не піде до контори, подавши їжу, не верталася на свою половину, а відходила до пічки, заклала руки за спину, підпирала плечима комин. І крадькома, щоб не зустрітись з Ловачем очима, з'їдаючи його палким поглядом, думала:

«Ну, дивися, сліпий і глухий чоловіче! Хіба я не файна з лиця, не ловка в роботі, не міцна здоров'ям? Чи не вмію хліб пухкий спекти, обід смачний зварити, шмаття біленько випрати, хату вбрати, як віночок? А як я можу кохати!.. Щодня у віконце виглядала б з роботи, двері широко розчиняла б навстріч! Я б своєму газді голівоньку мила щосуботи,— ади, як засипалась снігом зимним... Ночами до світанку стерегла б сплячого, милувалася б!.. А якою мамою була б твоїм дітям!.. То як уже війна так тяжко позбиткувалася над обома нами, забравши від тебе дорогих жону й дочку, а від мене коханого мужа, а доля звела нас під одну стріху, то гріх від людей і від бога у цій хаті спинами одне до одного так довго сидіти! Гайда, спаруємось, нащо яловими ходити, гайнувати молодий вік? Почнемо борщ з одної миски їсти, шматок хліба по половинці ділити. Поспимо ніч-другу на одній подушці. Попробуємо, не пожалієш... А не сподобаюсь, кинеш, я до суду не піду. На серце нема міліції, воно сховане в грудях!.. Утопила б себе в твоїй душі, вірною була б аж до гробу!..»

А Євген Ловач, на лаві сидячи, нехотя водив очима по хатніх речах, без смаку жував їжу, а думками:

«...Завтра за всяку ціну треба закінчити очищати ячмінь і відіслати на аналіз. Сім підвід — знову під камінь, і чо-

тири — в ліс... Не вивеземо в строк будівельний матеріал, лісництво передасть наряд іншим. Ще що?.. Як з тим телям, що впало? Досі не оформили актом... Шиферу треба взяти, мабуть, сам поїду до райвиконкому; ні Проць, ні Пляц дістати не зуміють...»

Не знала Катерина: по вуха погрузнувши в новій, мало-відомій роботі, що навалилася на Ловача з чотирьох сторін світу, ніяк не міг він викраяти хоч годину-дві для самого себе, бачив красуню, як далеке голубе озерце, огорнуте густою хмаркою туману.

В цей вечір Катерина внесла своєму квартирантові на вечерю підігріті вареники з капустою, що zostалися від обіду, яечню, склянку кислого молока. Вже тут, у його половині, зняла з мисника горнятко власноручно назбираних і замаринованих грибів, налила чарку настояної на лимонних шкоринках горілки.

Мовчки виклавши все це на стіл, поки Ловач мив руки, в тій же мовчазності відійшла Катерина до свого місця — пічки — й, сховавши назад руки, гріючи спиною піч, вперлася в обличчя свого квартиранта ображеним, кохаючим поглядом.

Ловач уже сів до столу і, минувши очима чарку, потягся рукою до хліба, як почув надворі, а потім у снігах обережний шелест. Ніби коло воріт зупинилася підвода, хтось знайомо відчинив хвіртку, потім — сінешні двері, і одразу за цим щось глухо гупнуло на землю. Ловач спинив руку й запитав:

— Хіба ви не зачинили двері на засув?

— Ні... Хто там?— метнулася Катерина до порога.

— Стійте! Я сам...— миттю підвівшись, схопив Ловач жінку рукою за плече. У правій майнув пістолет.

Непевно було вечорами, ночами. Ловач, що, як і Люба Шатрова, одержав кілька записок від «доброзичливих людей», завжди тримався насторожі.

Ставши збоку біля одвірка, він навстіж розчинив двері, аж гримнули вони об другу стіну. Хатне світло вкупі з Ловачем рвонулося в сніги, і міцні його пальці враз вхопили з темряви за плечі якогось маленького чоловіка.

— То ви, Проць?..— отетерів з подиву голова колгоспу.

— Перепрошую фاینенько... Злякався трохи... Я самий і є!..— забуркотів очманілий завгосп. Ніяк не сподівався він, що «півполковник» так рано прийде додому.

— А в снігах... що?

— Нічого... сіни...— дедалі більше губився Проць.— Добрий вечір!— підняв він шапку.

— Що там упало?— допитувався Ловач, роблячи крок вперед.

— Нічого не падало... Я йшов поволеньки,— делікатно захищаю собою двері завгосп, сріблився зацькованою усмішкою до Катерини: мовляв, рятуй, чого остовпіла.— Вечеряєте? З горілочкою? Смачного!..

Ловач відштовхнув Проця, ширше розчинив двері, потім пригнувся, щоб вийти з тіні. Одним ривком втяг до хати великий клунок питльованого пшеничного борошна.

— Ко-му?— задихаючись від подиву і наростаючого обурення, видавив він з себе, розгублено дивлячись то на Проця, то на клунок, то на Катерину.

— Вам...— здвигнув плечима викритий Проць.— Хіба за громадською справою маєте час думати про себе? На нові трудовні... постачаю. Адит, зовсім охляли. Бо хіба то харч?— завгосп мотнув багровим від сорому підборіддям на Ловачеву вечерю.

До болю заціпила зуби напружена мовчанка в хаті.

Важкими, наповненими сухим туманом очима повів голова навкруги. Перед ним, тривожно чеберяючи пальцями правиці, з трохи опущеною головою, стояв розжирілий, з лискучим, аж ніби постарілим від пересичення обличчям його завгосп, що приписав колись зайві центнери цукрових буряків ланковій Ксені Кошель, а він, необачний, своєчасно не викривши фіктиву, змушений був своїм ім'ям прикрити фальш, зробити помилку другу...

На столі парувала смачна яечня, тьмяно лиснілися солоні грибки, зловісно підморгувала сліпим оком огненна чарка... Біля пічки в пишному цвітінні тридцятилітньої жінки стояла Катерина Бурдейна, готова кинутись йому на груди по ледве помітному поруху брови...

Чи ж за такий «райок» клали непокірні голови свої на фронті бойові його друзі? Чи ж за це стівав останньою кров'ю, до знемоги бився з ворогом і він сам?..

Не тямлячи, що робить, відчуваючи, як без горілки запаморочилась голова, Ловач однією рукою, ніби пір'їнку, підняв цей, наповнений не борошном — підлабузництвом і лицемірством бридким мішок, не відчуваючи ваги, хляпнув його на вузьке Процеве плече:

— Несіть!..

Проць хитнувся під тягарем, як під дебелим вершником тонконогий коник-молодик.

Тремтячими руками хапаючи речі, Ловач одягся, вийшов надвір. Темрява одразу зав'язала очі чорною вологою хустиною, але, поки намацував защіпку й відчиняв хвіртку, трохи прояснилося в голові, дорога стала виднішою.

Ішов хутко. Спочатку — вулицею, потім городами, садами — навманці. Натикався на дерева, тини, розхристав груди. Душно було на морозі від внутрішнього клекоту! По селу гасли вогні. Зрідка, розбуджені шумом кроків, виривались з будок і люто гавкали вслід пси. На північному краї села тихо пливла по сутінках несміла хлоп'яча пісня, та з заходу, з Бугу, доносився сильніше, ніж удень, чуткий рокіт весняної води.

У три погібелі зігнувшись, старече хекаючи, намагаючись не відставати від голови колгоспу, налякано дріботів позаду осідланий важким мішком окаянний Проць.

Дійшли до горба. Думаючи своє, Ловач, не розбираючи дороги, спустився в яр, підсвідомо намацав ногами кладку, перебрався на той бік. Раптом він знову, як і в хаті, зачув: позаду щось гупнуло.

— Що там, Процю? — обертаючись, впівголоса покликав Ловач у темряву.

— Упав... — почулося з долу глухе, засоромлене.

— Куди?

— А в річку.

— Що ж... борошно?

— Хлібець на березі!..

Вибравшись з води, завгосп стяг спочатку лівий чобіт, потім правий. Вилив воду, взувся знову.

— Дайте я понесу, — запропонував Ловач.

— Боронь вас боже! — навідріз заперечив Микола, втер рукавом рясний піт на лобі. — Лиш, як ваша ласка, завдайте! Перепрошую гарно!

Чи ж міг низькоуклічний Микола Андрійович, «права рука», допустити, щоб два з половиною пуди хоч і дефіцитного зараз, але все ж звичайного борошна несла людина, на плечах якої лише рік тому — грозою для фашистів — були погони «півполковника»?

Хвилини через десять обидва вийшли на кінець села, вступили в двір крайньої хати. Підвівши від землі очі, аж тут догадався Проць, куди привів його голова.

Ловач підійшов до вікна, обережно постукав. Звідти зяяла мовчанка й темрява. Не почувши відповіді, не можучи

стримати себе, заgrimів у раму кулаком шалено, налякано, наче боявся, що всередині всі вимерли.

— Відчиніть! Негайно!

...У просторій, багато збудованій сотнею щирих рук грядівської громади хати, купами поганих грибів-псюрок сіріють злидні. Лише два горщики стоять на припічку, накриті дерев'яними дощечками, та й ті, мабуть, порожні. На печі сплять троє, на лежанці — двоє, на лаві — одне, на шорсткому ліжку троє... Юні громадяни рідної його землі... Це ради них підставив він за Жешувом свої груди під кулю фашиста, багнетом проколюючи іншого, і куля з свистом прошила напружене тіло на сантиметр від легенів. Для них, осяяний святими словами «Батьківщина», «народ», поринав він у темряву, повз, зминав, як конопляне стебло, німецьких «язиків», таскав їх на спині довгими кілометрами до свого штабу... Там, у пеклі смертельного болю, в очах цих дітей був героєм... А тут, хоч і в дуже трудний час, але все ж у мирну пору, не зумів прийти на поміч, виручити сиріт з біди...

Перевів очі на їхню матір. Налякана його появою, суха, як скіпка, з жилавими руками, що так любили працю, стояла вона серед хати, ледве встигнувши надягти спідницю. І в її запалих від недосипання журних очах світилося стільки любові до цих сплячих голівок, за якими вона тривожно стежила, стільки неосяжної відданості їм!.. «Якої ж треба, справді, надлюдської сили, стійкості, щоб одній вигодувати дев'ятеро!»— подумав Ловач. І от коли і її, мужню, здолав відчай, вона рішилась... украла... І попалась...

Раптом гострий, пронизуючий, зроду не відомий йому, сорокалітньому, біль охопив серце. На мить скриня поповзла з очей убік, образ Маланки затуманився... Не розуміючи, що з ним робиться, ухопився лівою рукою за мисник, правою за серце. Стискаючи його, шукаючи рятунку від муки, ніби в чаду, ніби в якомусь напівзабутті, намацали пальці в кишені над серцем квадратну, таку знайому й рідну книжечку.

Партквиток.

Потім стало душно-душно... На чолі, на шиї виступив рясний теплий піт. Напружуючи волю, ледве ворущачи пересохлими губами, кволо прошепотів:

— Чи не можна у вас, Меланіє Петрівно... водички напитись?

За хвилину серце відійшло. Тремтячи, ніби по ньому

щойно пройшов електрострум, відчуваючи нестачу свіжого повітря, повільно вийшов надвір.

Що він міг допомогти їй, сам у єдиній шинелі, у цей тяжкий час, коли не лише Маланчина сім'я, уся країна, як переможна, але з безліччю ран сарна, віддихувалась, набирала свіжих сил після жорстокого бою!..

Моргнувши Маланці на клунок з борошном у сінях, Микола Проць вийшов услід.

Вранці біля парників Катерина скаржилася подружкам по ланці:

— Курив усю ніч, проклятий! Зайшла рано хату прибирати, мало не задихнулася від диму. І нащо садити оте тютюнище: ні смаку, ні ситності в роті! Зовсім засмердівся!

З недавнього часу Катерина, бачачи Ловачеву байдужість до її краси, стала дивитися на голову колгоспу з гнівним презирством.

Не знала вона, як ніхто не знав у Гряді, що, лігши у ліжко спочити, б'ється квартирант у безсонні до півночі, трудно шукаючи шляху колгоспному селу до кращого. Але самолюб, недовірливий, робить цю, вельми колективну, народну справу, як завзятий одноосібник.

За вказівкою Євгена Ловача, Маланку Андрієшко через кілька днів було знову повернено до овець. Передаючи жінці назад нерозумно втрачений нею улюблений пост, завгосп Микола Проць притис її у темнім кутку між вівцями й стіною і стишено, щоб не почули люди, засокотів:

— Маласю!.. Голубко!.. Коли буде у вас скрут, або, як модерно сказати, «невстойка», ідїть у правління: до товариша «півполковника» або до мене... Виручимо! Не забувайте, через вас я у воду впав, нежить нагаздував, борошенце вашим дітям несучи згідно рішення правління. Але, рибко моя! Як хоч одним пальчиком торкнетеся без дозволу громадського гаразду — картопельки, кукурудзи, квасольки або іншої пашниці,— перестріну, спідничку з вас стягну і, безвстїдну, голенькою селом проведу попід ручку! Аби-м жив!.. Попід ручку!..

Крига на Західнім Бузі пливла ще три дні. А далі річка увійшла в тверді береги, пронесло намул, хворост, торішне листя. Незабаром хвиля зменшала, вода зчистилась, прояснилась. Глянеш — у глибині дно видно, а зверху на ньому — небо. Черпнеш в долоню — вода чиста-чиста... Ми-моволі вклякнеш, нагнешся і, не спраглий, нап'єшся до-несхочу...

На старих, коренастих межах, під кущами безлистої дернини, в лузі, на придорожніх вигорбах, під лісом з південного боку, скрізь, звідки вже забрався важкий зледенілий сніг, тоненькими дитячими голосами шумить торішня нескошена трава. Ще сковане її лоно — цілинна земля, ще сітчасте мереживо корінців у глибині міцно затиснула сива паморозь. Але тут, нагорі, шмалкий вітер-полуденець уже заграв на сухих шовкових струнах початкові акорди весняних мелодій.

Підкоряючись чудовим законам всесвіту, переможно лине до Західного Бугу ще одна з мільйонів весен — вітряна, сонячна, весела шумами й гомонами своїми. А ось у Гряді жадана зустріч з нею затьмарюється безхліб'ям. Як не вимудровує Параска Авдюк такий обід, щоб їсти — багато, а з комори — мало, борошно тале в останнім мішку швидко, мов під вікнами — сніг.

Прагнучи підбічувати¹ кращим шматком насамперед своїх робітників, Параска віднедавна знову стала харчуватися підозріло окремо, там, біля печі, як у давніші трудні часи, запевняючи дітей чи чоловіка, що пообідала саме перед їхнім поверненням до хати. «Мені коби до зеленини дотягнути... Як пригріє сонечко, блисне кропивка молода... Потому щавель, пшінка забринять лугами,— вже є присмака до борщу... Може, потягне поліття, то в молоденьких лісах, де добра трава, скорше вилізе гриб підосичник: їж замість м'яса... Рання черешня білюга має зацвісти рясно, бо бруньки густенько; поспіє, буде живий гріш...»— виплекувала свої надії жінка, коли журба, що зварити завтра, не давала їй після півночі спати. Вона безтямно любила дітей, для них готова була на всяку жертву, і все ж, ділячи тепер їжу, підсовувала миску з найгустішою юшкою Кифорові. Бо був він не лише головний робітник у сім'ї, але й бригадир. Охляне — всій громаді втрата.

Від лютого недоїдання ради своєї челяді лягли під журними очима Параски темно-сині глибокі підківки. Торішній недорід давався взнаки.

В одному з дальших кутків комори, де павуки й темрява жили, як добрі сусіди, таїла Параска заповітний мішок ячменю. Розмови в сім'ї про нього давно не було, бо Кифір

¹ Підбічувати — підкріпити.

і діти щодня перебували на колгоспній роботі, і Парасці здавалося, що чоловік уже забув про нього. Крім цього, Кифір клопотався тим, що мало йти в хату. А що вже знаходилося в коморі, тому одна Параска була повновладна газдиня.

Мав цей мішок зерна кілька призначень. З осені хотіли справити за нього каптаник Марійці. Але ціна на хліб стала невідповідною, й одягу придбали за гроші, зібрані з продажу поросят. Серед зими відскочили в Андрусевих чоботях підметки, вилізли пальці. І тут хлібець не потривожили: викраяли сякі-такі шкірки з старих Кифорових капців. Чим ближче підходило до весни, ясніш окреслювалася кінцева доля резервного хліба. Мацаючи часом у п'яті золотий клунок, Параска думала: «Як лиш почнетесь в полі тяжка робота, змелю ячменець. Трошки — на муку, трошки — на крупи, та й дам своїм найсильніший харч: супик, кашку, лежанець можна учинити... А там і новий хліб — не за Бугом...»

Виповнялися часом і сонцем весняні дні. Тепло пливло з півдня незримим суцільним морем, і на третьому тижні березня колгоспники поблагословили підсохлу ріллю першим зерном. Вернувшись пізно ввечері з випробувальної сівби, загорілий, запилужений Кифір вечеряв сухим маляем з старою цибулею, скаржився сім'ї:

— Привіз нині Гринь насіння з комори. Насипав у сівалки. А я глянув — сама линтиця. Крадуть люди зерно, чи що?

— Голові скажи! А то будеш в одвіті,— обізвалася від печі Параска.

— Не перед ним мені одвіт, а перед землею!— несподівано загорівся колгоспний бригадир.— Прогодаємо дні, посіємо кукіль, вона спасибі не скаже...

— А-а так...

Бачачи Кифорове роздратування, Параска згідливо кивнула головою і подала ще козяче молоко. Більше Авдюки не розмовляли про поле. Однак з цього дня вступила в душу Параски подоба якоїсь тривоги. Коли б запитали, що тебе, жінко, мучить, Параска не зуміла б відповісти. Бо і в хаті, і надворі витав у неї спокій. Все ж якесь підсвідоме чуття заставляло її інколи зупинятися посеред хати й насторожено прислухатися до чогось.

Раз удосвіта, коли Параска ще дрімала, Кифір встав з ліжка, без зайвого гамору одягся і, як завжди, не снідаючи, пішов на бригадну конюшню. Параска провела його

напіврозплющеними очима. Потім повернулася до стіни й заснула ще раз.

Розбудив її дивний шелест. Щось мишачо шаруділо в сінях, кралосся, ніби злодій, і від натуги стиха стогнало. З трудом подолавши сон, Параска підвелася, пішла босими ногами до порога.

А відчинивши двері, остовпіла. Зігнувшись удвоє, почервонівши від натуги і вирячивши очі, Кифір пер на собі з комори на вулицю, де виднілась запряжена одним конем підвода, отой заповітний мішок ячменю.

Затремтівши від жаху, Параска, як була в довгій спідній сорочці й простоволоса, вчепилася ззаду за роги мішка.

— Не дам!

— Пусти, Параско!— глухо попросив Кифір, міцно тримаючи ношу, але не можучи обернутись.

— Не дам! Останній хлібець з хати тягнеш!.. Діти!— тягучоголосно покликала вона на поміч.

— Не руш! На Рудці клин треба зрання досіяти! Не хватає... За тиждень привезуть позичку, поставлю на місце,— пручався бригадир.

— На зеленіні сидимо! Дітей пожалій! Голубчику! Що завтра зварю? Се-ме-не!— задихалася від страху Параска.

— Пусти, куряча твоя голова! Рілля пересихає! Кажу, що поставлю на місце!— Авдюк силкувався обернутись.

Дрібно вицокуючи зубами від хвилювання, Параска з силою шарпонула лантух до себе. Кифір заточився і разом з мішком гримнув назадгузь на землю.

З розв'язаної гички бризнуло по сінях жовтаве — одне в одне — зерно.

Задихані, напружені й люті, вони впали навколішки й кинулись згрібати обома жменями дорогоцінний хліб. Жадібно, як злодії — золото! До єдиної зернини! А зібравши, знову засіпали гичку до себе й знову розсипали.

— Кифоре!..

— Параско!..

В хаті від цього гармидеру передчасно прокинулися діти. Хвилина була рішуча. Кифір схопив Параску за плечі, повернув спиною до себе й з усієї сили штовхнув до комори. Слабосила, вона грімко впала, боляче вдарилася обличчям об бочку з-під огірків, розбила губу. Поки приходила до пам'яті, Кифір швидко зачинив комору, накинув

защілку. Не слухаючи жінчиного стогнання, поволік мішок на віз.

Гуркіт Кифорового воза здався ув'язненій Парасці тим страшним клекотливим громом, що супроводжує мерця в диявольське пекло.

Випустила її незабаром Марійка — вона встала першою. Параска витерла кров на виду, приклала до розсіченої нижньої губи намочену у воді платинку. Вирядивши дітей на роботу, лягла в постіль, ображено заплакала.

Кифір тим часом сіяв. Вивізни насіння на Рудку, він старанно, не гублячи марно жодної зернини, заправив сівалку. Дочекався погонича з другими кіньми й сам пішов за сошниками. Рілля була пухка, як подушка. Все ж бригадирове серце час од часу захмарювалось смутком. Він розумів, що важко скривдив безвинну дружину.

Звичайно, сьогодні Параска не винесла обід. Зате перед полуднем, як уже сімба цього клина підходила до кінця, виїхав верхи на огирі Проць Микола. Не злязючи з коня, забувши привітатись (чемно знявши шапку, як колись бувало), тоном, що не терпів непослуху, наказав:

— Кінчайте сімбу, Кифоре, та давайте ці коні під камінь на клуб. Живо!

Кифір стомлено подивився на лискучу, розжирілу шию сусіда, витер долонею піт на своїй, відказав:

— Не горить тому ділові! Коні — трудні, бо з досвітку в роботі. А мені ще волочить ними треба.

— Ви чуєте, що говорю? — голосніше дзенькнув Проць. Він щойно побував на «прийомі» в Ловача. Червоні, мов печені раки, вуха завгоспа свідчили, що приймали Миколу там не як жаданого гостя.

— Не позакладало. А коней не дам.

— Що-о?.. Я — завгосп!

— А я — бригадир.

Проць горобцем злетів з сідла, підбіг до сівалки й став самовільно розпрягати коней. Ще більше схмурнівши, Кифір від сошників глухо попросив:

— Не руште!..

— Він ще буде мені вказувати! — цвірінкнув Проць.

Старого Авдюка раптом затрясла лють. Все, що довго носив у серці на зарозумілого, збитошного сусіда, повалило зараз з нього наверх, як вода крізь прорвану греблю. Не чуючи рук, не тямлячи, що робить, Кифір важко підійшов до маленького завгоспа. Там і бити не було що... І Авдюк згріб його голову, встромив межі ноги й, одним

рухом зірвавши з себе ремінець, відшмагав рівно десять разів сусіда, як зухвалого, непокірного хлопчину.

— Не лизь до моїх коней! Не тягни хліб і сало з громадської комори до своєї хати! Не ходи з тим щовечора до Катерини Бурдейної! Не думай, що ти є пан окоман! Не забувай здоровкатися з людьми, шляк би тебе ясний трафив!..— приповідав лютий Кифір за кожним ремінцем дивні, вперше Миколою чуті, справедливі слова.

Як повністю вичерпався запас давно збираних дорікань, Авдюк зухвалого відпустив. Проць вирвався з-поміж Кифорових ніг, як миша з відкритої пастки. На ходу застібаючи штани, побіг притьмом до коня. Дивлячись спідлоба на цю втечу, Авдюк похмуро пообіцяв:

— Не зміниш натуру, станеш нудити людей твар'ю своєю, спишу буком так, що сісти на ... не зможеш! Тож пильнуйся, небоже!

А що Проць? Він не промовив жодного слова! Лиш, підійшовши до коня й бачачи, що Авдюк більше його не переслідує, притулився до гриви, ревно, ображено заплакав. Плакав не тільки від болю, а й від свого безсилля відомстити Кифорові. Смішно було б жалітися шановному «півполковникові», що його, завгоспа, «праву руку», відшмагали щойно ремінцем, як бешкетне дитинча. Та ще й по таким незручним для показу місці!

Стогнути, морщачись, він помалу видряпався в сідло. Коли вже з'їхав з ріллі на шлях, почув ззаду себе дзвінкий голос:

— Вуйку Миколо! Заждіть!..

Проць зупинив коня, з трудом оглянувся. Перескакуючи з скиби на скибу незаборонованого поля, до нього біг, міцно затисши щось у правій руці, Федаків малоліток-погонич:

— Вуйку... Ви там штуку загубили...

Підбігши до коня, ще трохи наляканий малий, з наївною догідливістю розтулив долоню, вручив завгоспові від власних його штанів чорний роговий гудзик.

Не розуміючи, чого від нього хочуть, Микола мовчки прийняв від хлопчини річ. Якусь мить несвідомо дивився на неї, машинально рахував дірочки... Потім сховав до кишені. Торкнувши коня, поїхав далі, зрідка оглядаючись, схлипуючи...

Від Кифорового костистого кулака потерпіло сьогодні двоє:

Того ж дня Авдюка зажадав побачити Іван Журяк. Він був хворий, тому через учнів попросив бригадира відвідати його вдома у вільну хвилину. «Не інакше — Параска вчителіві поскаржилася... Ото буде мені стиду!» — збентежено подумав Кифір, вислухавши вість про запросини. Все ж, тільки почув, просто з конюшні пішов до школи.

Іван Павлович лежав під ковдрою у першій кімнаті. Поруч — порошки, натирання від простуди, склянка з водою. Біля нього сидів дід Пилип, тримаючи за кінчик у брунатних пучках правиці загашену цигарку.

Привітавшись, Журяк, щоб довго не затримувати колгоспників, виклав свою турботу.

— Вибачайте, що закликав вас, одірвав од роботи... — попросив він. — Якби не слабкий, обійшовся б. А так прошу допомогти. Сьогодні на засіданні правління голова хоче поставити питання про велику позичку колгоспові від держави. Щоб і на насіння було, і невеличкий аванс окремим колгоспним сім'ям... Як ви?..

— Держава не корова, вона не має чотири дійки, з яких щодня можна щось видоїти, — подумавши, сказав дід Пилип, повільно розтягуючи слова. — Після війни багато є дірок, треба їх позапихати. Якщо вже селянинові на полі позичати, то що скаже міський робітник? Знову ж — прийде врожай, віддавати треба! А в селі не такий уже й скрут. Два-три тижні — і стане легше... Я буду триматися проти...

Кифір порухав схудлими щелепами, ковтнув несвоєчасно набіглу слину й теж ствердив:

— Дотягнемо до нового без позичання...

Параска винесла Кифорові обід у поле на одинадцятий день. Перед цим жінка весь час ходила по хаті й подвір'ю, дуже відкопиливши нижню розпухлу губу, ніби загордилася на весь світ. Правда, Кифір дотримав слова — через тиждень поклав ячмінь назад до комори. Зробивши це, став таємно сподіватися, що колесо його відносин з дружиною знову заскочить на місце й далі покотиться давно прокладеною борозною. Але Параска довго не подавалась. Коли б Кифір ударив її там, у Польщі, де наймитською стомленою рукою бив мало не щодня і волів, і коней, і її під гаряче серце, Параска простила б скорше: що скажеш туманові? Але тут, на Україні, її штовхнуло не безсловесне бидло, а бригадир колгоспу, «Кифір Григорович», як величає його директор школи, відмінник з лікнепу, що іноді ночами, заважаючи спати, файно оповідав

дружині, як йому «Алла грала на піаніні»... З цих поважних причин мала жінка на Кифора подвійний жаль.

Все ж, спостерігаючи, як він щодня несе в поле у засмальцьованих кишенях лише ячмінні сухарі і ходить у тій пісноті до вечора, пом'якшало нарешті Парасчине серце. І жінка пішла за село з горнятками.

Повнолітньою синьоокою красунею дівувала навколо весна. Сніги вже забралися з поля, але вологи було ще вдосталь. Горбкувата, не втерта дорога курилась першою пилюкою. Ліси наливалися живими соками, брунявіли. Жайворонки то знімалися в блакитну височінь, то камінцями падали на теплу землю. Від хмільного парування землі в Параски п'яно паморочилася голова.

Кифора вона знайшла на тім ячміннім полі. Ще на других гонах помітивши свою жінку в білій хустинці, він, як хлопчина, зніяковів. Витер рукавом сорочки пилюку й піт на обличчі, ледь-ледь підкрутив вуса. Позирнув на її повний кошик, — заскніло в бригадировім шлунку!.. Щоб не розгубитися остаточно, набрав зосередженого вигляду й став витісувати з вербового патика новий кілок для метрівки.

— Слава Йсу... — з повагою, як до чужого, привіталася Параска, підбираючи в рота нижню, стухаючу вже губу.

— Слава навіки, газдинько! Слава навіки! — заспішив Кифір, аж капелюх зняв, віддаючи їй пошану, розгублено зиркаючи по боках, де б посадити жадану гостю.

Повільно, як у торішні кращі дні, Параска мовчки пішла до куща забрунявілої калини. Він слухняно затупцював услід. Там відкинула чисту марлеву хустинку з горнят, в однім з яких був борщ, а в другім — улюблена його висмажена мамалічка, виклала на газету корж, цибулину й трошки солі. Витерши кінцем марлі його «австрійську» ложку, вставила до чорної чоловікової руки, що було штовхнула боляче її... З доброю суворістю сказала:

— Іж...

Він поспішно зарухав кістлявими щелепами, зачмакав, застогнав. Соромився під її спокійним поглядом, пітнів. Помовчавши трохи, вона зауважила:

— Не галасуй так. Вдавишся...

Потім відійшла на ріллю й присіла над рядочком. Як уже Кифір доїдав, долинуло звідти діловите її питання:

— Наш?..

Кифір мовчки кивнув головою. По-хазяйськи, старанно склавши знову в кошик спорожнений посуд, відчуваючи

в шлунку приймний тягар, підійшов до неї. І як недавно в снігах, обоє знову присіли навпочіпки. Але вже не над мішком, а над посівами... Тамуючи в грудях святе своє хліборобське хвилювання, Кифір тихо промовив:

— Ади... Вони вже розплющили оченята!..

Обережно відхилив пальцем сіру грудочку, й побачили під нею дві несміливих зеленастих шпилечки. Як з-під черепашки — равликові ріжки...

Якийсь час Авдюки мовчали, зачаровано спостерігаючи, як на їхніх очах відбувається таїнство народження нового колоска. Хрипким, надірваним від хвилювання голосом Кифір сказав:

— Перепрошаю, Парасю...

Вона зрозуміла, про що він просить. Ідка сльоза скувала жінчине горло. Стала легенько засипати розім'ятою землею скільчені зерна.

— Вибачай, голубко...

Раптом Параска відчула його шорсткий поцілунок на своїй щоці. Вперше за останніх дванадцять літ!.. Чи від недокрів'я, чи від весняного хмелю голова в неї знову запаморочилась. Оглянулася здивовано на Кифора. А він уже ген-ген у полі...

...Сонце смалило розтріскані Парасчині губи. Уявила, як зелені вруна захвилювалися перед очима. Важке колосся забило в обличчя. Вуса ячмінні і Кифорові лоскотали жінку під шиєю! Ради такого хліба, ради такого добра не жалко було й трохи поголодувати...

Чуючи, як підпливає під серце буйна радість, дивлячись бригадирові в сонячний золотистий слід, прошепотіла вітрові вздогін:

— Най тобі бог прощає...

Так із двох мізерних ячмінних скільчених зернин знову вирости в хаті Авдюків мир і любов.

9

Завжди, коли під світло-блакитним капелюхом неба починали дозрівати переджнивові хліба, Любі, йдучи в поле на роботу, хотілося одягтися у святкове. В душу вступав дивний настрій. Ніби у сні брела по вузькій, гладко полудженій дощами та босими ногами жінок стежці, примруживши від сонця блискучі очі, а урочистість, а радість то вклонялися з обох боків важкими колосками, то шуміли жирно-блискучим листям крислатих буряків або підносили

до її пересохлих уст біле вино гречок. В цьому одвічно безупинному процесі плодозріння, спинити який могла лише рівна йому сила, ховалося, мабуть, найбільше чудо природи. «Одна навкруги земля... і в Гряді, і в Курилівці, і на тім березі в Польщі. А що тільки не народжується, не вилазить з неї під сонечком ясним...»— зачудовано думала Люба, милуючись щедрим добром полів, голублячи очима знайомі картини. Вона й торік бачила ці жита, кукурудзи, ячмені і, зупинившись, тулила до теплих шік колосок, визволяла з-під грудки згорблений пагінець квасольки, наривала й приносила щовечора додому оберемки польових квітів, а наступного дня робила те ж саме. Але цьогорічне плодоріддя полів злилося з нею органічно: під Любиними грудьми тихо сніло її дитя...

І тепер, спостерігаючи, як помітно наливається білястим мучнистим молоком зерно колоска, як настійливо пнуться вгору вже жовтіючі вівса, як на очах лізе з кореня буряка лапчасте листя, думала, що вона теж, по будові своїй, нічим не відрізняється від цих рослин, бо, як і вони, дасть на порі плід. Відміна була хіба лиш в тім, що Люба ходить по землі, а жита нерухомо стоять, вгрюзши в неї обома ногами.

Як агроном, Люба переживала ще одну велику радість. Ота дубинська Ксенина пшениця, біля якої здалося Любі, що вона зможе зібрати в собі стільки сил, аби для Ксені відступитися від Романа, під дбайливими руками агронома й ланкової до кінця травня буйно гнала вгору небачено велике стебло. А потім якось непомітно, раптово викинула важкий колос, налилася красою, як дівчина-сімнадцятка, коли, зірвавши з голови шалінку, випустить на волю-воленьку косу довгу...

Трудно було гадати, скільки зерна дасть гектар. Але бачила Люба: здобула далека від цих ланів зараз Ксеня Кошель велику трудову перемогу.

Згоряючи від нетерпіння, Люба, вирядивши Романа на роботу аж під Курилівку, взяла ножиці, метрівку й пішла в Дубину. Хотілося хоч приблизно визначити урожай на цьому масиві.

Гарячів полудень. Порожнява гуляла полем, переджнивове затишшя. Парило. З-за польських лісів повільно висувалася сиза хмара. Ледь-ледь подихав вітерець. Могутньо, здається, зримо гнала по коріннях і стеблах вгору свої соки земля. Повітря гусло й хмеліло.

Над Ксениним ланом текли гарячі марева. Ляскотливий галас коників єднався з жайворонними небесними піснями. Вибравши ділянку найгустішої пшениці, Люба заміряла десятиметровий квадрат і, залишивши метрівку на суголовках, стала зрізати й складати в подолок колоски.

Не попрацювала й півгодини, як відчула, що звідкись тягне димом. Підвела голову. Кроків за десять від неї, над самою гущею стебел, ледве зрима в сонячному дневі здіймалася тоненька, звивиста цівка диму.

«Пожежа!..» — охнула Люба, притьмом кидаючись туди. І, раптом зупинившись, остовпіла.

З пшениці, брудна, розкуйовджена, повільно підвелася якась жінка в збитій назад зеленій хустині, з другою не запаленою ще паклею в руці. Очима, наповненими від напруження сухим туманом, Люба вдивилася в її обличчя і з жахом упізнала Савету Вершу.

Добру хвилину Савета й Люба застигло стояли одна проти одної напружені, приголомшені. «Вона вийшла з лісу, щоб спалити нашу пшеницю! Треба не допустити цього!..» — блискав і не проходив у Любиній голові один і той же здогад. «Зараз ця світка схопить мене, приведе в село! Там засудять і розстріляють... Не дамся!» — думала Савета. «А що, як вона, ця Савета, не сама? Може, десь тут залягли спільники... Гукне їм — і ніж в моє серце!» — билася Люба в думках, як пташка в сильці. «Треба затулити їй писок!.. Бо, може, роблять близько грядівські люди!..» — вирішувала Савета, шукала рятунку.

І раптом, ніби єдиною пружиною заведені ляльки, опалені пекельним внутрішнім і зовнішнім жаром, жінки мовчки кинулись одна на одну. Затріщали рубці одягу, конвульсивно затанцювали по землі дві пари напружених, сплетених між собою ніг. Саветі вдалося кинути Любу на спину й самій упасти на неї. Але, падаючи, Люба спритно вивернулася. Савета посилкувалась і знову опинилася зверху. Так, ламаючи одна одній пальці, рвучи одяг, тягуючись лежма за коси, підкотилися до запаленої паклі, вогонь з якої вже перекидався на стебла, і тілами своїми задували її.

Повалив густий дим. Окутані ним, жінки задихалися, в них з очей ішли сльози, але не випускали одна одну з обіймів, прагнучи притиснути свого ворога до землі. І все це — в страшному мовчанні, без жодного слова, зрідка лиш постогнуючи від люті й болю. Їм не було про що говорити...

Нарешті обом забракло сили. До краю знеможені, перестали качатися по пшениці і, спинившись, лежали на боках, важко носячи грудьми. Савета міцно стискала лівицею праву Любину руку. Люба закувала в лівій три пальці Саветиною правої. Налитими слізьми й жахом очима з ненавистю вирячилися одна на одну.

Над гарячим спраглим полем насувалася гроза. Сонце сховалось. Тяжка задуха висіла над застиглими, зачаділими хлібами густою стіною, ніби над мочарищем — комашня. Темно-сині хмари йшли швидко, зрідка перемигуючись блискавками. На їхньому тлі клубочились і повзли назад незграбні стіжки сірувато-світлих зустрічних. Вітер утік. Коники залящали голосніше, зліше.

«Вона дожидає, поки сюди прийдуть люди... А чого я чекаю?» — з смертельним ляком в душі подумала Савета й, зібравши в собі рештки сил, знову зі стогоном кинулася на Любу. Були однакової фізичної сили, дарма що Люба менше мала років, ніж Савета. Обопільний страх смерті подвоював цю силу.

Незабаром у Люби з носа потекла кров. У Савети під лівим оком спух і швидко закрив його синяк. Він заважав слідкувати за своїм ворогом. Пил стовпом вставав із землі, на якій вони гризлися, мов скажені вовчиці, забивав легені. Там, угорі, ненажерливо гарчали громи, булькати очищами небесної баби-яги лупали блискавки, буря поглинала блакитний спокій щойно тихого неба. А тут, у полі, серед потолоченої пшениці, дві жінки, сповнені великої ненависті, в нестерпній задусі шарпали одна одну.

Раптом, скориставшись з блискавичної миті, яку Савета прогавила, Люба, зібравшись уся в пружний кулак, кинулась на Савету. Повалила на землю на живіт, притиснула грудьми й обличчям до соломи й груддя, заламала Саветині руки назад. Усією вагою тіла притиснула її до землі.

І тоді з припертого до груддя Саветиною рота, набитого стеблом і сірою пилюгою, Люба почула жалібні, повні відчаю і муки тонкоголосі слова:

— Ти задушиш дитину, Лю-бо-о!.. — Я — тяжка!.. Ох!

Ще раз люто гримнув над головами грім. Хмари розтяла сліпучо-ясна блискавиця. Сильніш грому заглушили Любині вуха ці розпачливі Саветині слова. Якийсь час вона отетеріло мовчала, продовжуючи лежати на Саветі, божевільно дивлячись на приплюснуте до спраглої землі поси-ніле від болю й припливу крові обличчя. Повільно відпускаючи руки, підводячись з гіркою винуватістю сказала.

- Чого ж б'єшся?
— Хіба я першою почала?— обізвалася Савета.
— А що — я?..

Савета не відповіла. Люба почекала, подумала. По паузі промовила:

— Я також... Чекаю сина на осінь...

З щойно роз'ячених вовчиць вони знову стали такими, як були: слабосилими жінками.

Пішов дощ. Він падав спочатку несміло, дрібним, негустим горохом, пронизуючи простір дрібною водянистою пилюгою. Потім припустив. Холодною цілющою водою обмив брудні гарячі тіла побитих, закривавлених жінок: одної — похнюпленої, що ледве трималася на тремтячих ногах, другої — розпластаної ницьма серед мокрого поля... Відкриття, що їх не дві, а четверо тут, приголомшило обох. Всеволодне чуття материнства спинило дві пари рук від лютої бійки.

Лив дощ, пожежа була не страшна. І Люба, простягнувши вперед скривавлену руку, тремтячим голосом, крізь який ледве помітною тінню пробивалася ласка, промовила:

— Що ж ви лежите, Савето? Застудите його!.. Вставайте...

Савета зіп'ялася на руки, потім — на кволі ноги. Насилу випрямилась. Червоно-чорні кола затанцювали перед нею по мокрій пшениці. Кам'яна втома скувала побите тіло. Важкими, бездумними очима глянула на Любу.

— Ходімо до Гряди. На вас чекають діти!— закликнула та.

Тінь схвильованої радості мигнула по схудлому, брудному обличчю Савети. Його заступило тавро гіркої духовної муки...

— А хата ваша геть-чисто заросла бур'янами!

Савета відвела погляд на пшеницю. Крізь сітку косоного дощу уявила затишну свою господу... Хатні речі... Чистих рожеволицих дітей... І його, чоловіка, свого Антона, уявила...

— Вийти мені ніяк не можна... В селі зловлять, засудять. Розстріляють,— хрипло, над силу, ніби в її горлі жахтіли болючі нариви, заговорила нарешті вона.— Мені вже все одно... Його гріх загубити!..— опустила очі на свій живіт.

— Не бійтеся! Є звернення уряду на помилування таких...— Люба хотіла сказати: «Таких, як ви». Але, запнувшись, зупинилась і додала:— Таких, як ті, з лісу.

Їм не було між ними щойно жорстокої бійки. Стояли серед стоптаної пшениці, під потоками теплої зливи, зазирали в очі, розгадували одну одну. Савета, звичайно, не вірила в жодне Любине слово.

— Кров людська є на руках...— ворухнула вона грубими пальцями правиці, і Люба з жахом мимовільно подивилася на ці пальці.— Нема мені в село нізвідки стежки. От вийму зараз пістоль, гримну вас серед цього поля. Та й буде вас черва точити!..— з несподіваною люттю додала Савета, згадавши свого Антона. Хижа ворухнула ніздрями.

— За що?— блідими устами прошепотіла Люба

Савета довго мовчала. Переперезала спідницю, поправила хустку на скуйовдженім волоссю. Повільно рушила до суголовків.

Там зупинилась. Ще раз важко зустрівшись з Любою запалими, хворобливо блискучими очима, призналась

— Знала б, забила... Бігме! А я нічого не знаю.. Не розкажіть сусідам, що ми стрілися... А побачите діток. Знаєте моїх?..

Люба мовчки кивнула головою.

— Побачите... розчешіть їм голівки... Погладьте рукою...— Саветин голос затремтів.— Передайте поклін, від мам-ми...

Чавлячи старими черевиками рідку грязюку, вона трудно пішла в напрямі лісу, низько опустивши голову, мертво махаючи порожніми руками. Терпка нудьга стисла Любине серце. На її очах відходила до схрону вчорашня колгоспниця, хороша трудівниця, мати, оплутана націоналістичним павутинням, а вона, комуністка, не могла серед цього безлюдного поля покласти будь-яку перепону на згубнім шляху Савети. Савета була вже на других гонах. як Люба, набравши повні легені повітря, гукнула:

— Вер-ніть-ся, Саве-е-е-то!.. Ге-ей!..

Крізь сіру завісу дощу, над мокрими непорушними стеблами пшениці з жалобно пониклими колосками прилинула ледве чутна відповідь:

— Не вер-ну-ся!.. Зги-не моя го-ло-ва серед зелено-го-о лі-су...

В цьому квилінні було стільки розпачу, муки, що в Люби затерпло серце від страху.

Пройшовши кілька кроків, оглянулась. Пошукала очима Савету в мокрому полі й раптом здригнулась: від одинокого дуба на других гонах відділилася чоловіча постать, наблизилась до Савети, й вони хутко пішли в парі в напрямку лісу, закутуючись сірою веретою дощу, пригинаючись.

«Стежили за нею? Може, саме тому й не вернулась Савета додому? Боялася пострілу в спину»,— подумала Люба.

Мокра, змерзла й смертельно втомлена прийшла до села. Не заглянувши додому переодягнутись, розповіла в конторі Ловачеві й Рубцову про пригоду. Негайно подзвонили в райком. За якоїсь півгодини в кабінеті голови вже відбувалась нарада сільського активу. Говорили про пильність, про погано організовану охорону врожаю і господарства. Обурювалися, сперечалися один з одним...

Люба сиділа в далекому кутку, мовчала. Вперше за багато місяців життя в цьому глухому лісовому селі вона відчула, що стомилась... А попереду ще стільки роботи!..

Не дідждавшись кінця наради, пішла додому. Відпочивши, відігрівшись, мало вникаючи в квотання й клопотання свекрухи, вийняла з валізки зошит, сіла в другій половині хати до столу.

Відчуваючи глибоку духовну муку, досаду на себе, на Савету, на те, що сьогодні довелося пережити, після вагання, вилила все, що було в серці, у великому, часто змуваному непроханими сльозами листі до Ксені Кошель.

Дощ ішов до пізньої ночі.

10

Мамо моя, далека старенька ненько! У первоцвіті двадцяти своїх літ ти народила доньку. Коли вона з'явилася, мало хто це помітив, але коли ти вплела в її кучерики перші кісники і дівча, ради огляду людського, пройшлося по хаті — до порога й назад,— метляючи куценькими кісками, як мишачими хвостиками, всі, хто був тут, радісно засміялися, заговорили «нівроку!», а ти таки капнула дві горючі сльозини з гордих очей на її розпалені щічки. З того дня час од часу окликали дитя твоє: «А де ж то наша дівка-відданиця?..» або: «Ким-то стане, як виросте, наша чорноока красуня?..» А вона, чорноока красуня, сміялася і затуляла вуха. Проте, вибігши з хати, щоб не чути жартів, і сівши в траві, починала думати про почуте. І ти це

бачила. Тоді її очі зупинялися на одному місці і довго нерухомо вдивлялися в щось, мріючи про майбутнє. І які ж променисті, нестримні були ці мрії!

А як вона вперше почервоніла під поглядом випадково зустрінутого юнака, там, на вузькій стежці, серед пшениць, ідучи з тобою в поле, і був це вже не дитячий рум'янець, а трепетний цвіт розквітлої квітки, і груди захвилювались, і очі пірнули в траву, ти шепнула ласкаво їй: «Прощайся з дитинством!.. Юність зустрічай!..»

З тої пори втратила спокій. Так дивно змінився навколишній світ... А може, він і не мінявся, а змінилося щось у серці твоєї доньки, але сказала вона: «Світ прекрасний!.. Усе в ньому створено для любові!..» Любила хвильки у воркотливому потоці, коли схилялася над ним із жбаном, щоб набрати студеної води. Горнулася до сонця зеленими грудьми прекрасна земля. Люди, що траплялися назустріч, усі були гарні, ласкаві. А як і не гарні, то все одно вона відзначала в цього юнака струнку постать, а в тієї кирпатенької дівчини таку милу усмішку... Сама не знаючи, з чого їй радіти, безпричинно кидалася з усього розгону тобі на груди, обвивала руками шию міцно, аж ти скрикувала від болю, цілувала безліч разів... А потім, покитуючи вину, запопадливо переробляла без передиху всю хатню роботу. Ніщо не могло її образити, засмутити, дарма що забігали інколи в хату тривога, горе. Просто ж таки сердилась ти, коли іноді батько журився біля столу, підперши рукою голову, ти, мати, зітхала коло печі, а вона в цей трудний момент вітром вривалася знадвору до хати, підбігала до дзеркала і, бісеням крутячись та дзигуючи перед ним, шептала нишком лукаво: «А в мене очі такі чорніші, ніж у Ганни Бондаренко!..»

Одного ясного, а може, хмарного ранку ти злагодила їй одяг, хліб і вивела за село. Попрошавшись на шляху, вона побрела у білий світ шукати оту велику любов, будувати свою сім'ю, вчитися і працювати. А ти зосталася в жалібно спорожній хаті, голублячи замість зниклої доньки невідступну надію. Інколи приходили листи. Нетерпляче розірвавши тремтячими руками конверта, тим же тремтливим голосом ти читала нерівні рядки... Жадібно шукала там здійсненого їй щастя!.. І хоч трошки сердечних слів для себе... Замість них тобі пропонували вислати «темносине плаття з пояском, сушеного дерену й слив і, якщо можна, трошки грошей...» І ти слухняно, без тіні розчарування або докору, негайно прасувала сукню, збирала

гостинці, відриваючи від себе, можливо, останнє, і змочувала їх слізьми материнської любові...

Раз із її недбало списаного листа випала фотографічна картка. Русявий незнайомий юнак уважно дивився на тебе, ледь-ледь усміхаючись куточками повних уст. А поруч, довірливо притулившись головою до його плеча, сиділа вона, випромінюючи з очей свою радість. На картці не було підпису, але уста її — ти ясно почула! — шепнули з фото: «Це він, мамо...»

Ти страшенно захвилювалась. Яким красивим, приемним його обличчя не було, ти, заплакана і стривожена, стала безліч разів роздивлятися фото при денному й вечірньому світлі, показувати сусідам. Ти впіймала себе на тім, що, лягаючи спати, сховала обох під подушку. А ранком, забувши, схопилась на ноги, забігала по хаті, пильно шукаючи, перекидаючи речі, і жах безцінної втрати палатоктів в очах, і піт виступав на скронях.

Нарешті знайшла. Та й знову довго-довго кохала очима обох, зазірала в душі, пильно зважуючи, до пари він їй чи ні? Бо ж увесь світ знав — донька твоя з усіх найкраща!..

Вкупі з карткою придуть невеличкі гроші — з першої зарплати молодого подружжя. Звичайно, ти візьмеш гроші в руки і поплачеш над ними, і потримаєш трохи... Тут же відкладеш усю роботу, заклопочешся, заметушишся. А наступного дня віднесеш на пошту весільний дарунок. І — ці гроші... З ними буде й одвітний лист, усіяний зворушливими кривульками, плямами материнських сліз: «Благословляю вас, діти!..» Скрипучий віз поштаря від'їде за голубий обрій, в напрямі залізниці, а ти ще довго стоятимеш на дорозі край села, твердо вірячи, що донька, щерть налита любов'ю, щедро віддасть її своєму обранцеві, іншим добрим людям, як віддає ясне сонце благодатні промені усім куткам і закуткам землі...

Мине час. Може, ненько, статися, що лист більше не прийде. Саме як ждатимеш уже внука... Ой, переживеш гірко!.. Страшно бачити, як відрізають руку від власного тіла, а ще важче знати, що не заговорить до тебе рідне дитя!.. Не рви коси на посивілій голові, бо й так вони поріділи. Не ридай над клаптем паперу, що відобразив красу її лица! Не гладь тремтячими руками оте стареньке темно-синє плаття з пояском замість її голівки! Не прокидайся ночами бліда, вкрита потом, не припадай до вікна, не біжи відчиняти двері з окликом радісним: «Ти вернулася, доню?..» Це постукав гіллякою вітер...

Мужній, мамо!.. Подвиг твій уже занесений у літопис Вітчизни, неоціненний подвиг матері, що виховала народові справжню громадянку. Любов до життя і праця скрасять твої посивілі дні, увінчають чоло вінком людської щирості, пам'яті і пошани...

11

З сумовито-ласкавою усмішкою на устах загощила в грядівські ліси, поля і в село третя осінь. Якось ранком, коли Мотрини не було в хаті, а Люба в другій, свекрушиній, половині готувала сніданок, Роман, шукаючи щось у скрині, весело засміявся, покликав крізь відчинені двері дружину. Та довго не показувалась (стерегла закипаюче молоко), потім, повільно несучи великий живіт, запитала:

— Чого тобі?

Не відповідаючи, Роман терпеливо дждався, поки Люба підійшла. Показав рукою на дно скрині. Там, серед купи одягу, виднівся невеличкий, уже розв'язаний Романом вузлик.

— Що то?— поцікавилась Люба.

— Розгорни...— запропонував Роман, радісно-дукаво моргнувши бровою.

Важко перехилившись через віко скрині, Люба відхилила пальцем кінці хустки.

— Виймай сюди! На лавку.

Засліплюючи очі білим, з вузлика посипались новенькі пелюшки, сорочечки, дитяча зелена ковдра, цератовий нагрудничок. Роман розтулив широку, роз'їдену мазутом і металом долоню, показав Любі гумову пустушку.

— Вже всі є запчастя... Ха-ха-ха!.. Моторчика бракує на двох ніжках!..— засміявся він.

— Ти купив?

— Що я у тім розумію?

— Мама!..— догадалася Люба. Від зворушення в неї затремтіли уста, виступили на очах сльози.

— Ну й нащо?..— зауважив Роман незадоволено

— Хіба я хотіла?

— Ти знаєш, як вони чекають онука! Гляди, не підведи!— попросив він, хустинкою витираючи їй очі і раптом злякано сахнувся:— Ховай назад! Мама коло воріт!

Двома парами рук хутко опустили віко.

Мотрина справді нетерплячіше за всіх дожидала невістчиної дитини. Вранці, коли Люба ще лежала а Роман

збирався в хатніх сутінках до трактора, вона без скрипу в дчиняла двері, зупинялася на порозі. Кумедно зморщивши носа, нюхала, ніби лисиця, тепле повітря. Бачачи, що дити вже не сплять, напускалася на сина:

— Надимів, ворог тяжкий! Вчадіти можна! Ступай надвір та й смали там хоч до самої стріхи!

— Хай покурить, мамо. Мені — не шкодить, — озивалася сонна Люба.

— Тобі — «най», а я про дитину!.. Бо й воно дихати мусять Надвір!.. — лютувала свекруха.

Усміхаючись, Роман виходив докурити в сіни, а Мотрина, наказавши Любі закутатись щільніше, відчиняла вікно

В протывагу минулому, вона стала частіше покрикувати на Романа вимагаючи від нього довше сидіти вдома, бо він уже не парубок, а газда. Перепадало й Любі. Проглядівши, як та вранці у черевиках на босу ногу пускалася по воду, стара — у чім була — вихоплювалася з хати. З серцем виривала з рук невістки відра:

Куди? Куди летиш, баламутна? Чи тобі ці пуди носити зараз? Скинеш дитя — навіки вкалічієш? Люди он з вікон сміються!

Іноді серед ночі, коли Роман орав у далекому закутку поля, Мотрина раптово зривалася з свого тапчана. Натикаючись у птьмі на речі, гримаючи ними, спішила до Любиної кімнати. З порога потривожено шептала:

— Ти, Любинко, стогнала?..

— Ні, мамо..

— Не крийся!. Я чула..

Правду кажу.. То вам так щось, знадвору...

Мотрина якийсь час німо стояла над ліжком, дихала теплим повітрям Любі в обличчя. Потім пропонувала:

— Кваску внести? Або молочка?.. Є тепленьке...

— Не хочу!.. Ідїть, мамо. Як мені буде треба чогось, встану

— А я нащо?

— Ідїть, ідїть..

— Ну спїть щасливо!.. — відходячи, благословляла свекруха обох — і невістку, й небаченого внука — схлипувала від зворушення сухими губами.

Палко бажаючи продовження і розмноження свого, дуже порідлого за панування польської шляхти роду, найстарша в сім'ї Мотрина почувала на собі велику відпові-

дальність, стерегла невістку, як квочка від шуліки — єдине курча.

Того ранку Роман і Люба пішли в поле разом. Вже кілька днів вони, як і все село, переживали радісну вість. Ланка Ксені Кошель збрала по тридцять центнерів пшениці з гектара свого поля. Бродили по хатах чутки, що ланковій і ще кільком колгоспникам та колгоспницям видуть урядові нагороди.

За таборами, на лисому горбі, де недавно шуміли на вітрі перестиглі жита, попрощались. Роман повертав до Бугу, звідки доносилось глухе рокотання тракторів, Люба йшла оглянути та прийняти зорані кілька днів тому дванадцять гектарів зябу під дубинським лісом.

— Ти далеко не забивайся! Подивися від долини й коло «фігури», де толока була, та й вертайся... Там Гнатюк орав, він справний хлопець,— попросив Роман, уважно вдивляючись у вимучене вагітністю, вкрите жовтастими плямами обличчя дружини.

Люба, за підрахунками, доношувала дитя останні дні.

Користуючись відсутністю людей, поцілувались. Розійшлися. Віддалившись на кільканадцять кроків, водночас, ніби по змові, обернулися. Засміявшись, помахали одне одному: Роман — злинялим капелюхом, Люба — брунатними пальцями малої засмаглої руки.

Братньо обнявшись з сонцем за плечі, празникував у полі один з останніх осінніх погожих днів. У високому блакитному небі одиначками кучерявились безводні, сліпучо-білі хмарки. Давно зібрані поля сіріли щітками низько острижених стерень, зрідка показуючи то запізно розквітлу зірочку конюшини, то яскравий будяк або на порожній межі — жмут синьооких петрових батогів. Тиша, музична тиша впораного поля, що настає в кінці бабиного літа, пряла свою безголосу — серцем чути — мелодію й спускала разом з пливучим павутинням. В загустілих кущах нескошених трав коштовними самоцвітами блистіла не стерта сонцем роса. Хороше йшлося Любі, легко дихалося! По обидва боки добре вкачаної дороги лежав її улюблений світ, світ сільського агронома. Дивилася на дальній й ближні поля, на чорні ріллі, темно-сіру дорогу, вбирала в душу безліч деталей осіннього чарівного дня, думала: «Дійду до дубів, упаду на зелену мураву... Довгодовго лежатиму нерухомо, мовчазно, не ворухнувши навіть бровою... Втоплю очі в синяві неба... Стану слухати вічний шепіт листу... Боже! Хіба може бути щось краще

в світі, як цей незвичайно яскравий, сонячний день, осіннє мовчазне поле, мій стан і моє дитя в мені?..»

Біля річки спинилась. З-під білого крейдяного горба било джерело й спадало в невеличке озерце. Звідти стікало, єднаючись з головною течією. Пити не хотілось. Але струмок дзюрчав так принадно, вода була кришталево чиста. Знову, подумавши про сина, усміхаючись, стала навколiшки на землю, нагнулась. «Я ковтаю, і дитя моє там, мабуть, п'є... Наповняє ество водицею зростання!.. Вкупі з вологою йдуть до нього з неба крізь мене перші промінчики сонця, які щойно грали на озерці!.. Як хороше, що ми п'ємо разом! Живемо разом!..— щасливо засміялася Люба і через силу ковтнула ще.— Взагалі все на світі хороше!..— обвела радісними очима сірі поля, синє небо, підкову жовтіючого листям лісу.— Скільки змісту в слові «на-родже-ння»! Скільки нерозгаданих чудес на милій нашій землі!.. Серед такої краси не можна нелюдяно жити!..»— шепотіла вона.

Люба перебувала в стані тієї властивої вагітним жінкам чутливості й збудженості, які через мізерну річ, слово, рух, можуть несподівано викликати або бурхливий сміх на уста, або з очей — раптові сльози.

Дійшовши до двох крислатих дубів, що стояли серед поля, в кількох кроках від стіни лісу, скинула з себе плащ, послала, сіла. Жаданого відпочинку не знайшла. Не встигла лягти — різко запекла-заболіла спина. Потім біль поповз у низ живота — терпкий, гострий, до темряви в очах. За хвилину відпустив. Знову прилягла на лікоть. І тут же мусила зірватися на ноги: пекуча мука пронизала все тіло.

«Невже я народжу зараз дитину?.. Отут, серед поля?.. Одна?..»— подумала Люба. Розгублено оглянулась довкола.

Вертатись до села було пізно: відчувала — не дійде. Постогнуючи, ширше розіслала на траві плащ. Зняла вовняну в'язану кофточку. Подумала, куди її подіти, й підмостила під голову. Спочатку сіла, потім лягла. Дрібний піт густо засіяв високе чоло.

Перейми повторювались з дивною точністю, через рівні проміжки часу. А коли відпускали й ставало легше, замирало серце від думки, що зараз, серед цього теплого поля, по сусідству з в'янучим лісом з'явиться нова людська істота — з ніким ще не баченим личком, усмішкою, ко-

сенятами — власне дитя... Що саме від цих могутніх дубів побринить гонами його стежина в невідоме життя...

Над гарячою Любиною головою звисала розкішна крона ще зовсім зеленого дуба. Іноді пролітав вітерець. Тоді тисячі зубчастих листків починали радісно тремтіти, породжуючи шум, лагідний і сонливий. Потім вітер зникав, і гомін листу повільно відходив, як спливає з берега назад у рідне лоно моря шелест стомлених хвиль. Сонце пронизувало гущавину, клало на листя, на стовбур, на гілля то світлі цятки, то плями тіней, творило вічно рухомий, казковий малюнок.

У хвилини полегшення розум працював чітко, ясно! Очі фіксували в пам'яті безліч деталей. Невеличкий чорнясто-блискучий мурах хутко тягнув вдвічі більшу від себе подушечку. Потім заплутався, шез у стеблах поруділої старіючої трави. На сухій гілці дуба, просто над її головою, зачепився на нитці павутиння й кружляв під подихом вітру сухий згорблений листок. З його корінця звисала й не могла впасти набрякла світла капля роси. На сірій корі стовбура хтось нарізав ножем число «72». Високо над деревом текли з півночі на південний захід ясні хмарки, величавіло сине небо — глибоке, недосяжне...

Якби я була цариця...
Я б для батеньки-царя
Родила б богатиря —

несподівано спливли на Любині спраглі уста слова пушкінської казки, що творилась, можливо, саме під такими дубами. Повільно прошептала їх... Здивована цим порівнянням, незвичайністю, навіть якоюсь казковістю обставин, серед яких довелось народжувати дитину, через біль легко зітхнула. Усміхнулась ще раз.

Так, то вертаючись до тихого урочистого світу, то жалібно стогнучи і качаючись по землі в колючих, розламуючих тіло муках, Люба повільно наближалася до останньої заповітної хвилини пологів. А коли це сталося, сонячний диск блиснув крізь прогалину шумливого листя вже значно нижче, ніж був раніш. Відчула спочатку велику полегшу в тілі, потім — чужорідне тепло в ногах...

По цьому догадалася: дитя є. Ще не бачачи його, не можучи підвести слабку голову, затремтіла. Дрібна, безугавна дрож, породжена величезним хвилюванням і радістю, сковувала рухи, колола в легенях, у серці. Потекли по палаючих щоках юної породіллі щасливі сльози...

«Ось я вже мати!.. Поздоровляю вас, зелені дуби: ви були свідками найбільших мук і радостей жінки, що дає життя усій землі! І вам дає, дрімотні мої поля, і вам теж, шелестливі листочки... Недаремно ж стільки спільного у двох словах: «життя», «жінка»!.. Як дивно! Як все звичайно!.. А Роман!.. Він ще нічого не знає!..»

«Як паморочиться голова!— думала Люба далі.— Трохи полежу, зберу сили, зіпрусь на лікті... і побачу його! Сповию, чим зможу, понесу стежками додому... Люди стрічатимуть нас — може, Параска й Кифір Авдюки, може, Маланка Андрієшко... Стануть казати, за своїм звичаєм: «Дай боже здоров'я дитинці й газдинці!..»

Уявивши, як усе це буде, Люба заплакала.

Раптом вона відчула, що в узголів'ї хтось стоїть.

Не розуміючи — здалося це чи було насправді, схилила набік голову. У кількох кроках від себе побачила Савету Вершу.

— Саветко!.. Вернулась нарешті?..— сухими від спраги, покусаними губами радісно промовила-прошелестіла Люба.

Не підводячись, вона посунулась головою ще далі по плащу, щоб краще розглядіти жінку. Спочатку побачила зелену спідницю на дуже великому животі («І Савета скоро народить»,— майнула думка), потім короткий вицвілий від сонця й дощу каптаник, брудні опущені руки і, нарешті, обличчя. Саветине обличчя морщилось ніби від мук, а очі повільно наливалися тривогою, ляком.

«Чому то?— здивовано подумала Люба.— А може, мені так лише здалося, бо дивлюся на неї знизу вгору?..»— напруживши зір, знову пильно зиркнула на несподівану гостю. Савета дрібно тремтіла. Позеленіле обличчя дужче вкривалося зморшками.

— Ви не можете дивитися на мене, Савето?.. Добридень!..— говорила Люба далі.— А мені, знаєте, зовсім не було боязко!.. Народила, та й слава богу!..— додала вона, зітхнула й стала ждати Саветиних одвітних слів.

Але Савета дивно німіла. Минула хвилина. У цім мовчанні, у тім, що жінка не підходить ближче, не вітається, відчула Люба серцем подих тривоги. Тоді, різко перехилившись набік, так, щоб стало видно все поле позаду себе, помітила оддалік незнайомого, давно не голеного чоловіка в старій офіцерській шинелі. І те, що він робив, пронизало тіло Люби пекучим вогнем дикого жаху.

Неголений повільно скидав з плеча чорного невеличкого автомата.

...Ніщо! Ні думка, що вона помиляється в своєму здогаді, ні шукання рятунку, ні жаль за життям, ні крик «ой!..», який майже підсвідомо приходиться до людини в хвилину напруження, ні небо, ні земля, а саме чомусь оце, страшно своєю недоречністю в таких обставинах слово диким, чорним громом з неба людської бурі вдарило в серце, в мозок Люби Шатрової! Побілілими устами тихо промовила вголос:

— Зараз мене уб'ють... А хто дитину спов'є... додому віднесе?..

Потім Любу пойняв ляк. «Повертати голови не буду! Страшно бачити чорний автомат! Боюся волохатого обличчя!» Розпалений мозок підказував рятунок: «Немовля!..»

Справді! Цей неголений чоловік з автоматом не знає, що тут у її ногах, у сукні б'ється шойно народжене дитя! Встати!.. Будь-що підвестись, поки той націлиться з автомата! Показати Саветі, підняти на руках! І пострілу не буде! Смерті не станеться!

Осіяна сліпою вірою, Люба почала повільно підводитись. Не силою — в тілі сили не було — духом материнства!.. І раптом вона побачила породжене нею життя! Так, це вже була не давня її мрія, ще з тих днів, як уперше зустрілася з Романом Дарієм, а справжнє рухоме життя — манюсінке, у дві Романових долоні, мокро, рожеве, миле!.. Морщило пелюстки ледве помітних уст!.. Тріпотіло ручками, чеберяло тоненькими пальчиками! На м'якому, мов свіжоспечений хлібчик, тім'ячку злиплась до купи ледве помітна горсточка волосинок. На животику позначилось макове зерно брунатної родимки...

Ця небесна картина, ця зворушлива зустріч могла розтопити камінь на ясну весняну воду!

Савета нараз здригнула, міцно вхопилася за автомат.

— Не дам!..— закричала страшно.— Не бий!.. Вона народила!

Сокира (це був він) сильно штовхнув Савету в груди, вирвав з її рук зброю, вдарив прикладом. Жінка впала на землю.

Забувши Савету, неголеного позаду себе, керуючись не розумом, а нерозгаданим, непідвладним нікому в світі материнським інстинктом, Люба в шаленому прибої почуття

рвонулась до живого тільця, жадібно простягла вперед тремтячі руки.

Але діткнутись до жаданого не встигла... Тільки двом із трьох під дубами моторошно задзвенів у вухах лункий розкотистий постріл. Бурхливо затремтівши, Люба різко випрямилась. Потім стала тихо хитатись туди й сюди, падати назад. Червонолистий ліс махнув у повітря широким крилом... Хитнулося небо... Смерть прийшла раптово.

* * *

— До трьох разів за гачок смикав... Відсирів, холера...— стишено, трохи таємниче промовив по мовчанці Сокира.— Довго ми її стерегли...

Розстебнувши шинель, він витер тильним боком поли автомат, закурив. Потім запропонував:

— Підійдемо...

Савета кам'яніла на місці. Сокира шерхнув старими чобітьми по стерні два кроки вперед, глянув здаля на діло рук своїх... Повертаючи вліво бока голову до Савети, повідомив:

— З лица файна... Шлюха...

Згорбившись, рушив до лісу, сторожко зиркаючи по боках трохи наляканими лукавими очима. Від перших кущів наказав:

— Заберете, Саветко, кращу одягу з неї для себе... Та й ідіть за яр! Розкажете панові Хмарі, як я задержуся...

Савета зосталась одна. Грім пострілу ще стогнав у її вухах чадним дзвоном. Конвульсивно затисши кулаки, підійшла до мертвої впритул. Присіла навпочіпки.

...Спокійна, прекрасна в своїй величавій мовчазності лежала Люба Шатрова. Мука смерті і радість народження водночас пронизали її серце, витагрувавши на блідому обличчі дивновиразний, вічний малюнок. Чорні немеркнучі очі уважно дивилися в небо. На покусаних в годину положів пошерхлих губах ледве помітною ризикою лягли жаль і любов. Лівою рукою міцно затискала грудочку сухої землі, яку розуміла, поетизувала... Широко розкриті пальці правої рвонулися в єдиному русі до своєї дитини. В скуповджених непокритих косах леготів волосинками подих-вітерець. Краплина роси, що довго висіла на корінці сухого дубового листка над її головою, нарешті зірвалась і, блиснувши в променях сонця, впала, розлилася нижче ока сумною плямкою сльозини...

Заплутавшись у подолі сукні, кволо ворушилося, скиміло немовля.

Савета відчула, як до її горла бурхливо підіймається нудота. Закинула голову догори. Могильний мороз не переставав трясти кожну кісткою худого тіла. Вицокуючи зубами, до крові кусаючи язик, попробувала підвестись.

— Що так-к-е?.. Хоч-чу розтулити па-а-льці, а вони ломляться, як па-а-тики!.. Про-о-бую встати, а ноги зате-е-рпли, бо-о-лять!.. — жалібно заговорила вона сама до себе, не в силі відірвати наляканого погляду від обличчя мертвої.

Потім зробилося душно. Брудний солоний піт стікав з її чола, шиї, по в'ялих ворочках грудей. Нудота осіла, але голова чадно паморочилась. Не усвідомлюючи добре, нащо вона те робить, розірвала чорними пальцями мокрий росток між мертвою і немовлям, міцно зав'язала ниткою біля пупка немовляти. Не витираючи його від матеріної крові, пильно повівши округленими жахом очима по полю, по лісу, хутко сунула немовля за пазуху.

З великим трудом підвелась.

Жовтіючи, сохнучи колись юним, шумливим листям, зітхав поруч Савети задуманий ліс. По оголених полях пливло біле павутиння, чіплялося за одинокі сухі стебла, осідало на стерні. За полями смолисто чорніла недавно піднята рілля, далі звивалася, заманюючи вперед, незапрошена, порізана колесами важких возів польова дорога. Все нижче спускалося з задимлено-блакитного неба тепле сонце, блякло промінням у Саветиному густо посивілому волоссі... Вчора гомінке життя буяючої землі, ліниво позіхаючи випадковим вітерцем, морщилося осінньою старістю, готувалося до снігового сну. Безлюддя. Порожнява. Тиша.

Скільки було в цьому світі прекрасного. Скільки — страшного!..

Одірвавши нарешті очі від трупа, Савета підвела одурманену голову. Оглянулась навкруги. За синіми гонами, за мерехтливим маревом ледь-ледь маячила Гряда — її село, минуле життя, діти, любов... Вовчими хижими іклами вгризлися в горло жінки німі, бурхливі ридання...

— Більше не можу в лісі! Згубив Хмара мене з світу!.. — промовила Савета до Люби Шатрової.

Нагнувшись, вона загорнула на мертвій плащ, підвелась. Перехрестилась на дуба. Підтримуючи худими паль-

цями під грудьми, понесла — одне в пазусі, друге — в тілі — двійко немовлят до Гряди, побрела через поля в'ялою, плутаною ходою смертельно стомленої людини...

12

Над землею вже снували рідкі сутінки, коли Савета Верша з Любиною дитиною в пазусі обережно підступила з поля до перших хат.

Безлюдно. Жадібно вдихаючи забуті сільські пахощі, дими обжитих, давно не бачених осель, присіла навпочіпки у шовково-вологому, незжатоному кукурудзинні проти Петрюкового двору. Пальцями розчесалася, убого, як могла, причепурилась.

Довго сиділа, нерухомо, сторожко прислухаючись до затихаючих сільських гомонів. М'яка осіння темрява засотала город. Похолоділо. У небі висіялись зорі. На південному боці села відносили вдаль своє торохтіння порожняки-вози. Зморене денною втомою, спокійно дихало село, готувалось до заробленого відпочинку, не знаючи, що вже підійшов до воріт гонець і стукає в них страшною вістю.

Нарешті ввійшла. У дворі на неї ліниво загавкав старий, осліплий на одне око пес Бовгар. Савета тихо оклинула його. Пес підійшов. Понюхав руки, впізнав й став лащитись, старечо скавчати. «Собака приймає... А як люди?.. — з гіркістю подумала Савета, важко підіймаючись камінними східцями. Коли бралася за клямку хатніх теплих дверей, за якими почувся гомін дітей, зрадило серце — гостро кольнуло. Запаморочився світ. Але вона таки відчинила двері і, осліплена сяйвом, вдивляючись у жовті й чорні кола, жадібно хапаючи розкритим ротом повітря, спинилась, не в силі переступити поріг, сказати: «Добрий вечір...»

У хаті була лиш Василева дружина Гафія. Зігнувшись, витягала горшки з печі. Почувши рипіт, повернула розжарене вогнем обличчя. Так, зігнута, забувши випростати спину, стала повільно підходити, впізнавати трохи затемнену сіньми примару.

— Йой!.. Це Савета... — прошепотіла здивовано, отеріло.

Якийсь час жінки дерев'яно дивилися одна на одну. Савета тулилася головою до косяка.

— Боже мій! Бо-же ж! Що вони зробили з то-бо-ю!.. —

заголосила, заплакала Гафія, вражена смертельною блідістю Саветиного обличчя, великим животом, усім її відьомським виглядом.

— Ш-ша! Тільки не плакати, Гафійко! Не треба кричати!..— задихаючись в обіймах родички, захищаючи рукою дитя в пазусі, просила Савета.— Де швагер?.. Чи здорові мої діти?

Схлипуючи, слухаючи збивчату Саветину розповідь, Гафія полізла на піч, побудила її дітей. Сонні, з підпухлими личками, вони не впізнавали Савету, налякано лупали очицями, тулилися одне до одного, коли ця обдерта брудна жінка-мама обіймала їх холодними руками, поливала голівки скупими слізьми. Гафія закликала з другої половини Василя. Він довго тримав на тремтячих долонях Любине немовля, недовірливо підіймав волохаті брови, непритомно дивився на тільце... крєктав... І раптом, мало не кинувши його на землю, в приборі несамовитої люті підскочив до дверей, гримнув кулаком, розчахнув навстіж:

— Мусите встати і йти геть, Савето,— тихо промовив він, з силою стримуючи голос.— Геть з сеї хати! До лісу, до болота, хоч до ччо-ор-та в зуби!— заревів на все горло, багровіючи, трясучись повним тілом.— Душогуби — не моя челядь, не родина!..

— Нащо так, Васильку? Куди вона піде проти ночі?— знову заплакала Гафія, виступаючи на середину хати.— Дітей скільки не виділа..

— Я до схрону нікого не посилав! Зі мною не радилися в тім!.. А тепер чого прийшла сюди? Ховатися за Петрюкові плечі?— лютував, не вгамовувався він.

— Я ховатися не буду... Завтра вийду. Здамся владі... І най мене судять...— глухо відповіла Савета, не підіймаючи від землі очей.— Мусила принести цю дитину... Своїх хотіла побачити...

Петрюк знову подивився, нічого не розуміючи, на пискляве немовля. До його свідомості ще не дійшла вість: вбито Любу Шатрову. Дитя, яке невагомо тримав у гарячих руках, здалося йому якоюсь річчю, випадково взятою до рук злялкою... Усе заслонила ця брудна розкуйовджена жінка, не знати звідки й нащо прибула бандерівка...

Поступово страшна вість течією отрути настійно стала розливатися по всьому тілу. Помалу важко доніс своє горе до скрині, грімко впав на віко. Грубим, моторошно страшним чоловічим плачем довго плакав колишній голова колгоспу, притулившись мокрою щогою до теплого тільця ди-

тини свого агронома. Згодом, пересилюючи себе, не повертаючись ні до кого, спитав:

— Хто... за... забив?..

— Яромир Шидлевський із Львова... Держав за Польщі пивницю коло Двірця...¹ А на Краківським базарі другу,— розповідала Савета.— Рудий такий... Може, пам'ятаєте... Колись ми заходили туди з вами і з Ан...— Савета хотіла сказати «з Антоном-небіжчиком», але осіклась.— Його ще Горбатюком кличуть... А прізвисько має Сокира.

Холоділа в хаті тяжка атмосфера. Петрюк тихо стогнав, тулячи дитя до губ, поливав теплими солоними слізьми. Сім'я мовчала, боячись потривожити його.

Нарешті він підвівся, з рук у руки передав немовля дружині й знову, не розуміючи, видивився на Савету. Та сиділа на стільці, тримаючи на голівках дітей обіч себе тремтячі руки. Опустивши голову, ждала остаточного присуду собі від родича. Діти тихо схлипували.

— Нагрійте окропу!— наказав він.— Скупайте, спойте маленьке. Остатку, скоч до медпункту! Попроси сестру, най прийде, обдивиться... Тепер це дитя нам дорожче ока!.. Не гайся, синку, скажи: «Тато просили...»— Поквалливо одягся, витяг із скрині наган. Ховаючи його в кишеню, пильнуючи, щоб зброя не попалася на очі дітям, повідомив:— Я іду до Даріїхи, до Романа... Мушу цю ніч бути з ними. Як я розкажу Романкові про все?..

Зоставшись одні, жінки, впорали немовля, прийняли медсестру. Після її відходу Савета помилася, переодяглася в Гафіїне. Допмагаючи їй, хотіла Гафія покласти шмаття родички до свого, підготовленого для прання. Але та, червоніючи, хмурачись, вихопила з рук, без пояснення винесла в сіни.

«Нужу має жінка... Догаздувалася в лісі»,— подумала Гафія, зітхнула.

Поралися та балакали до півночі. Повечерявши, обляглись.

«Як мені далі жити і чи жити мені взагалі, покаже завтрашній день... А заки що — я серед своїх дітей, дихаю їх теплом... Мушу благословити бога за це щастя!..— обнявши сплячих на її грудях синка й доньку, думала Савета, поринувши очима в затьмарену стелю.— Одно знаю — гірше не буде...»

¹ Так львів'яни називали центральний вокзал.

Тихо, щоб не побудити дітей і Гафію, стала проказувати, які знала, молитви. Перешептала «Вірую», «Отче наш», «Богородицю», а як святі вірші вичерпались, зашнула.

* * *

За тілом убитої поїхали комуністи Ловач, Журяк, дід Пилип Штефа, а також її чоловік Роман і дільничний міліціонер Шарудько. Слабкосердий Василь Петрюк, який після зради брата різко здав, постарів, узяв з хати Мотрини велику лампу, зачинився в хліві виготовати за ніч домовину. В праці лікував горе.

Глухо гула мотором, торохтіла напівпорожнім кузовом по груддю колгоспна автомашина. Сліпучо-ясні обручі фар бігли попереду, вихоплюючи з темряви в селі тини, окремі будівлі, стовбури дерев, а на полі — високі берези обабіч шляху, «фігуру», сірі бильця містка. За річкою шофер погнав по бездоріжжю через лани, щоб скорше...

Не доїжджаючи дубів, Роман на ходу зіскочив з кузова, задихаючись, побіг уперед. Шофер освітив фарами вслід. Ще трясучись на машині і тепер, біжачи чорним страшним полем, пильно шукаючи безтямними очима тіло коханої, таїв Роман надію в собі: «Може, помилилася Савета?.. Може, не вбита... лиш поранена... Може, опритомніла, від нічного холоду і повзає в п'ятьмі, закривавлена, і кличе його кволим голосочком: «Романе!.. Ро-ма-не!.. Де ти?..» Віра, що так могло статися, що доля не покарала безвинно усіх трьох, найменшому з яких не минуло й доби життя, сонцем зігрівала душу. І він не витримав і помчав вітром, залишивши машину далеко позаду, щоб раніш усіх дізнатися, щоб ні Іван Павлович, ні дід Пилип не почули, як, ще не добігши до того страшного місця, ще не бачачи її — бо не уявляв її іншою, лиш живою! — тихо покликав голосом, повним любові, надії, розпуки:

— Лю-бо!.. Лю-боч-ко!..

Дуби відповіли моторошним шелестом листя. Чорнів збоку ліс, сіріло поле. Підїхала машина. Світло злізло з дороги, повільно поповзло по стерні. Обтекло повернутого спиною до мотора Романа. Освітило на землі спочатку ступні широко розкинутих, озутих у туфлі ніг, потім тіло, загорнене в сірий плащ. Похитуючись на задерев'янілих ногах, Роман підступив ближче й побачив Любине освітлене збоку, з-за його спини, дуже бліде обличчя з загост-

реним носом, схудлим підборіддям... Калач скуйовджених кіс... Ліву неприкриту руку з затисненою в долоні грудочкою землі... І безумно прекрасні чорні очі, що й тепер з беззавітною любов'ю дивилися в небо й на нього...

— Любо Платонівно!.. Голубко!— полинули в мертвій тиші лісу й поля, ніби з-за глухої стіни, слова Івана Павловича позаду Романа.

Потім почувся тяжке старече хлипання діда Пилипа. Ступнувши крок уперед, Роман нагнувся, обережно підняв Любу, схилив собі на плече. Коли мертві її руки безсило впали на нього зліва й справа голови, ніби обіймаючи свого судженого востаннє, стало Романові нестерпно душно. Цей дотик нагадав ще вчора живі її обійми... Моторошно стріпнувши чубом, ніби відганяючи пріч мару духовної слабкості, поніс дружину, не чуючи ваги, до машини. Шофер побіг уперед, відкрив борт. Ловач і Журяк вилізли в кузов. Обережно поклали мертву на заслане килимом запашне дубинське сіно, по якому цього літа стільки побродили її ноги, полюбувалися зореграями квітів закохані очі.

Знову всі злізли з машини й, поки міліціонер, присвічуючи собі ліхтариком, обстежував місце вбивства, в повній тиші покурили. Не годилося гомоніти про земну буденщину, не хотілося в цю зоряну ніч будити її сну... Потім поїхали. Тепер машина йшла повільно, тихо. Роман сидів біля самої кабіни, тримав голову дружини на своїх руках. У темряві трудно було розглядіти його обличчя.

Мотринин двір зустрів жалобну оказію гуртом стривожених людей, баб'ячим нестримним голосінням, заводами. Як і в полі, Роман сам зняв з машини й поніс дружину по вистеленому пасами світла з вікон подвір'ю. На порозі, пов'язана чорною хусткою, мати обняла обох — сина і мовчазну невістку, — заквилила, затовкла на Любиних грудях сивою головою, заважаючи вступити синові в сіни. Журяк обережно одвів стареньку вбік. Петрюк тремтячими руками відчинив двері, Роман поклав Любу на те ліжко, з якого вона ще ранком встала живою. Розгублено оглянувши невидячими очима наляканих, щораз прибуваючих людей, звертаючись до всіх і ні до кого, глухо спитав:

— Де моє дитя?..

Не дожидаючи, поки йому дадуть відповідь, повільно протисся крізь юрбу, вибрався надвір. Переліз через тин і, не розбираючи дороги, пірнув у пійтму.

Тільки тепер, коли урочисто прибрана Люба Шатрова мертва лежала у новій, щойно витесаній Василем Петрюком домовині, глибоко відчули грядівські люди, яку щирю душу вирвав з їхньої сім'ї ворог, якої безцінної втрати зазнало село. Зранку, після того, як Мотринину хату залишили працівники слідчих органів, у навстіж розчинені двері великої половини влився потік колгоспників, які прийшли на останнє побачення з своїм агрономом. Перед світанком жінки обмили мертву, за бажанням свекрухи, одягли Любу у шлюбну білу сукню, у весільний, збережений у скрині вінок. Урочиста тиша... Вікна розчинені, але в хаті душно. Пахне васильками, м'ятою, топленим воском. Усі знають, що мертва була членом Комуністичної партії, не вірила в бога. І все ж старенькі баби шепочуть над нею молитви, ліплять біля труни палаючі, потріскуючі свічки, і їм ніхто не перешкоджає. В цьому — зворушливий вияв особливої любові до мертвої найтемніших... Шелестять хустинки, зрідка чується жалобне сякання і зітхання. Підштовхувані матерями, до домовини боязко підходять діти, туляться ледве чутно устами до складених на грудях Любиних холодних рук. Так часто падають на ці руки теплі сльози...

Опівдні біля домовини стає почесна варта: Журяк, Ловач, Рубцов та інструктор райкому Савенко. Важко усвідомлюючи факт Любиної смерті, з боєм вдивлявся Іван Журяк у позбавлене живих барв обличчя, думав:

«Я не можу дивитися на цю прекрасну польову квітку!.. Тепер усе життя, до останнього подиху — на розплату з ворогом!.. Вишукаємо в темних норах!.. Викуримо димом з каміння, як гадів солоних!.. Щоб ні одного не зосталось! Виродки!.. Ублюдки!.. Доки можна терпіти?..»

Він стояв у почесній варті, де людський сум і тиша возвеличували померлу, аж задихався від обурення, люті, не міг подолати тремтіння притулених до стегон рук. Ловач помітив його стан, шепнув:

— Спокійно, браток...

Раптом присутні в хаті почули приглушений людський галас надворі. Він котився з вулиці, з-за хліва. Не встиг Роман вийти, щоб довідатись, в чому справа, двері грімко розчинились, і колгоспний сторож Січкарь з наляканим виразом на обличчі стихшено видавив:

— Ром! Хутчій сюди!.. Там жінки бандерівку впіймали на городі!..

Роман зиркнув у вікно. З-за рогу хліва показалася велика юрба людей, переважно жінок. Чоловіки трималися оддалік. Попереду, впираючись, опадаючи назад, повільно йшла якась жінка в подертому одягу, міцно притримувана за руки Катериною Бурдейною і Параскою Авдюк. Під подертою одежею видимався потворно великий живіт.

Порівнявшись з Мотриним двором, жінки спинились, широко розчахнули старенькі ворота й ввели свого ворога на подвір'я. Роман придивився з вікна, тихо охнув. У тій жінці упізнав Савету Вершу.

Не чуючи себе, розштовхуючи стрічних, Роман летить надвір. Мов крізь сон, чує поруч себе голос інструктора райкому Савенка: «Обережно, товаришу Дарій! Це, мабуть, самосуд... Але може бути й провокація!..» І обличчям до обличчя стає Роман перед збуреною юрбою. Від хвилювання його голос дзвенить, як з пастушкового ріжка:

— Жінки! Що є? Нащо... сюди привели? Хіба не знаєте? Я дру...жину ховаю!

— Романе!.. Сину, Ро-ма-но-чку!..— високим, ридаючим криком і худими руками обіймає його, багрова від сліз і люті, Параска Авдюк.— Привели тобі душогубку!.. Вона Лю... Любу забила!.. Мамку від цицькового дитятка забрала!.. Сиріткою з пелюшок пустила! Бий її, Романе!

— Я не винна, людочки! Романе! Я дитину твою принесла!— стогне Савета.

— Дайте ж мені!.. Дотягніть мені її коси!..— квилить з-за чийхось плечей, простягає конвульсивні, розчепірені пальці Любина свекруха Мотрина.

Роман страшно блідне, відтискує грудьми натовп від дверей.

— Не руште! Бити не дам!.. Не робіть крові коло мого порога! Най розбере її суд!.. Мовчіть, мамо!..

Клекотливий натовп підступно розступається, ковтає Романа всередину і не випускає з себе.

— Назад!— гримить раптом на подвір'ї владний голос Євгена Ловача.— Назад, чорт би вас забрав! Самосудом хочете? Не дозволю! В тюрму хочете?.. Не дозволю!..

Вихопивши наган, голова колгоспу розмахує ним над головою.

Голос Ловача покриває буря лютих вигуків.

Страшний лик озвірілої юрби — як чорна градова хмара. Кара самосудом — за злочинство, за підпал, за на-

вмисне вбивство — ця страшна виразка, що так процвіта-ла в панській Польщі, несподівано вилізла з тіла Гряди, спухла і ось-ось готова прорватися поганою сукровицею, гноєм. Савета помічає, як уже не лише кволі жінки, а й чоловіки мовчки, без зайвого гармидеру, згуртовуються навколо неї, люто поблискуючи очима. Вона розуміє, що це — кіло вірної смерті, повільної, страшної...

І смерть сталася б... Але в цю критичну мить з проти-лежного боку, звідти, од воріт, лунає схвильований голос добре знайомої людини:

— Кланяюся вам, дорогі жінки, трудівниці наші... славні колгоспниці... галичаночки!.. Вам, Параско Юхи-мівно... Вам, Катерино Іванівно...

По одному, по два юрба поволі повертає голови назад і бачить Івана Журяка. Учителю стоїть на стільці, панує над натовпом. Він без шапки, дуже блідий... Але очі ви-промінюють стільки любові, стільки тепла до цієї збудже-ної громади, а одночасно — пекельної духовної муки й жалю, що люди не можуть не помітити цього.

Тоді, зустрівшись очима з учителем, при якому жоден грядівець не насмілювався б промовити скоромного слова, Параска Авдюк, або просто баба Параска, здивовано оглядається. Потім густо червоніє, розгублено шепоче:

— Баби!.. Чи ми подуріли?..

— І вам низько вклоняюся, товариші чоловіки!— веде далі Журяк.— Своїми трудовими руками ви засіяли кол-госпні поля! Ви косили, жали, молотили ними! І хліб замі-сили й спекли на здоров'я, на щастя. Чи ж варто ці хороші руки обливати зараз кров'ю?.. А після цього дітям своїм ними... хліб подавати!

Учителів голос здригається, і всі помічають, як на змар-ніле за минулий трудний рік обличчя цього твердого, вольового чоловіка викочуються дві дрібні сльозини. Знать, дуже тяжким і гострим каменем вдарили в чутливе серце комуніста гіркі події останньої доби...

— Жінки! Дивіться, вона тяжка! Хіба забули, як своїх носили, виглядували?.. Бігме, грішимо!..— невпевнено ка-же Маланка Андрієшко, торкаючи під бік сусідку.— Бігме!

— Ганько! Ану, марш, сучко, додому!— грізно наказує своїй дружині якийсь колгоспник.

Його слова справляють враження і на інших.

Журяк ще говорить, але люта, пінява хвиля людського гніву вже зупинилась не досягши своєї жертви, і схоже,

що осяде... Колгоспникам соромно перед учителем їхніх дітей, земляком, першим порадником, комуністом. Нишком, поодиноці, вони посуваються до воріт, до тину, до саду... Юрба рідшає. Журяк мовчки проводить людей очима. Потім злазить з стільця, підходить до хати.

— Встаньте, Савето,— каже вчитель.— Зайдіть до хати... Ні-ні, без вас, товаришу міліціонер,— заперечує він, помітивши, що дільничний й собі збирається іти слідом за Саветою.— Савета Верша порвала з бандою, вернулася у рідне село, хоче чесної праці. І дамо їй роботу... Вже є вказівка райкому та райвиконкому...

Після полудня Любу Шатрову ховали. Свекруха Мотрина будь-що хотіла дідатись кривної матері, щоб розділити горе разом. Та на Романову телеграму прийшла сумна відповідь: теща злягла в лікарню, приїде пізніш. Не дожидавши Дарієвого прохання, сільські майстри-криницекопи Амос Федак і Андрій Рибчук самі вийшли на цвинтар, облюбували в густім вишняку високе, захищене від притоку весняних вод місце. Не поспішаючи, викопали простору могилу. Кілька сусідніх сіл, школа, представники районних організацій провели Любу в останню дорогу. Було багато вінків, щирих промов. В Івана Журяка з самого ранку боліло серце, паморочилась голова. Перемагаючи себе, з трудом дїждався, поки закінчить свій виступ останній промовець, і він, як голова комісії по організації похорону, оголосить мітинг закритим. Але ззаду хтось обережно торкнув його за рукав, пахнув гарячим повітрям-видихом у щоку й шию.

— Ти, Ксеню?..

— Я...

Задихана, з краплинами поту на чолі, Ксеня Кошель стояла за ним, важко носячи грудьми. Вона дуже хвилювалась, очі горіли.

— Встигла-таки... Одержала мою телеграму?..

— Одержала, спасибі..

— Ну?— запитав учитель, помітивши, що напружена Ксеня силкується ще щось сказати.

— Хочу подивитися... на її лице... Дозвольте стати на ваше місце...

— Стань...

Вони помінялися місцями, і Ксеня одразу впритул діткнулася широко розкритими очима образу лежачої в до-

мовині Люби Шатрової... Конвульсивний струм пересмикнув її обличчя. Міцно, до синіх кров'яних знаків, закусила уста... Не відриваючи погляду, зробила ще крок вперед, опинилась на горбику. Побачила вишневий сад, людей, і сама стала видна юрбі. Вольово кинула вгору голову... І раптом Журяк почув дзвінкий її голос:

— Товариші! Колгоспники! Дозвольте простій ланковій сказати кілька слів! Про нашу агрономку!.. Подругу полів!.. Про сестру і маму високого врожаю!..

Чи тому, що Ксенин голос був такий пристрасно-дзвонистий, чи що до цього часу виступали переважно самі чоловіки, чи, може, привабила Ксеня своєю юністю милою, нерозквітлою, усі підвели голови. Тепла хвиля війнула з натхненного обличчя дівчини в людські серця.

— То хто говорить?— запитували задні, яким не видно.

— Ксеня Кошелева. Ланкова...

— Орден їй мають видавати...

— На неї бандери торік також засідали...

— Два роки ходили ми вкупі,— веде далі Ксеня, зібрана, насторожена, чуйна.— Під одною хмаркою від дощу мокли, дубинським цілим хлібцем по половинці ділились. Була вона вчена серед нас, а ми — лиш темні сільські жінки... Але ніколи не гордувала нами, світила книжками по колгоспній дорозі!.. Торік дуже трудно усім прийшлося. А на цей знову поле вкрилося великим врожаем!.. І вийшли нам ордени за то, а їй... земля сира...— Ксеня замовкла — трудно було говорити. Одірвала очі від натовпу, пірнула в небо. На блакитному заході пливла в задимлену дальину сліпучо-ясна гряда хмарок. Заспокоїлась трохи, оволоділа собою.— За що ж убили вороги нашу Любу?.. Любочку!— гостро скрикнула вона несподівано для самої себе.— Самі бачите — щоб не сіяла на колгоспних полях високого врожаю!.. Щоб знову ми жили в голоді, як за панської Польщі!.. От як турбуються пани націоналісти про український народ!..

Тихе зітхання шелестить між людьми. Хтось кашлянув. Десь шикнули на дитину. І знову жалобна тиша.

— За кілька днів отримала я у Львові листа... ось цей лист!— повернулася Ксеня на всі боки, махнула білим аркушем, ніби крилом голуба по синьому небу.— Пише Любочка, як сильно любить нас! Бригадира Кифора Авдюка... Вуйну Параску... Івана Павловича... Вуйну Андрієш-

кову Маланку... Усіх!.. Як хоче, щоб усі ми жили щасливо! І як тяжко ставало їй, коли часом діла в нас не так, як у людей! Бачите, яке в неї серце!.. А ще пише Любочка,— високим палким голосом ріже Ксеня душі,— що всі люди є браття! І українці, і руські, і поляки, і ті... узбеки... Браття! А хто народові не брат, той ворог! Бандера проклятий! Прощайте, незабутня Любо Платонівно!.. Ви є найкраща донька українського народу з села Гряди! Най не тішаться цею смертю вороги! Є в нашім селі гарна зміна Любі...

«Чи не ти станеш на її місце, славна дівчино?..»— пильно вдивляючись у Ксеніне одухотворене обличчя, зворушено думає вчитель.

— Вибачайте... як скривдила чимось... Не з охоти, а через свою темноту... Дозвольте поцілувати вас... Подякувати за ваше велике серце!.. Дозвольте покласти до білих ручок политі вашою кров'ю перші орденоносні колоски!..

Знову глянувши на ту, душу якої так глибоко і так пізно зрозуміла, Ксеня нахилилася до домовини, міцно поцілувала каміннотверді холодні уста. Довго розстібала каптан. Обережно, щоб не пом'яти, витягла зігрітий теплом своїх грудей розкішний вінок пшениці, поклала Любі на груди. Жовтогарячий, остистий, він засяяв, ніби променями сонце з-за хмар.

Голова у Ксені п'янок паморочилася... Незабаром дівчина загубилась у юрбі.

Дотлівав тихий осінній день. Ледь чуто леготів вітерець. Люди розходились. Скоро зайшло і сонце.

Коли цвинтар цілком спорожнів, з поля прийшов неголений, згорблений чоловік... Повільно підступив до вкритої квітами свіжої могили, упав навколішки. Закам'янів, завмер...

Так темрява ночі й покрила обох — могилу й людину.

То був Кифір Авдюк. Учитель тяжко тужив за своєю вчительською.

Вранці Ловача, Журяка й Рубцова викликали на засідання бюро райкому. Вислухавши розповідь голови колгоспу про події останніх днів, охриплий секретар райкому Москаленко, щільніше закутуючи шарфом шию (тепер він

часто хворів, у Гряді бував рідко), з затаєним обуренням у голосі тихо сказав:

— Будете, Євгене Федоровичу, мабуть здавати... Така думка райкому.

— Можна довідатися про причину?— палаючи шоками, в тон Москаленкові спитав Ловач, дивлячись за вікно.

— Можна... Фактично...— промовивши це слово, Москаленко подумав, що вжив його даремно. Помовчав, роздумуючи. Кивнув сам собі головою, повів далі:— Фактично ваш колгосп іде вперед... Урожай поліпшився... Надої молока... М'ясо... Трудодень... Ордени ось на порозі... Але все це зробили не ви, а люди! А грядівські люди не люблять вас, Євгене Федоровичу.

— Дайте відпустку... Стомився я...

— Дамо...

— Або дозвольте відкріпний талон. Поїду...

— Цього не дозволимо! Бо я не удільний князь!— загорівся раптом Москаленко.— Бо ти, біографічно блискучий, за ворота району виїдеш, до інших довірливих людей загостиш. Та і їм роботу завалиш! А нам що Харків, що Гряда — кругом дорога земля! У нас одна Батьківщина. Самі допоможемо тобі міцно стати на ноги.

— Якби Євген Федорович не заперечував... у Гряді знайшлася б для нього підходяща робота...— згадуючи, як Ловач приніс до Маланки борошно, ділився з її дітьми своїм хлібом,— запропонував Журяк, тепло глянувши на обох.

— Думаєте, Іване Павловичу, що спрацюєтесь?— уважно подивився на вчителя Москаленко.

— Певен.

— Розумне слово. Подумаємо, порадимось. А поки що йди, Євгене Федоровичу, у відпустку.

На час відсутності Ловача обов'язки голови колгоспу було доручено виконувати Іванові Журяку. Того ж вечора до нього в кабінет забрів Микола Проць. З порога, ледве чутно привітавшись, він з суворо-зосередженим, трохи зацькованим виразом обличчя підійшов до столу, плюхнув перед учителем товстезну папку брудних, потріпаних накладних, розписок, квитанцій.

— Що то, Миколо Андрійовичу?— підвів очі Журяк.

— Папери завгоспа. Прощуся у відставку...

— Сам вирішив?

— Сам,— гірко зітхнув колгоспник.— Нема мені більше честі серед громади.

Ховаючи в кутках уст сувору усмішку, учитель поцікавився:

— Куди ж вас тепер пристроїти?

— Хіба не знаєте? До коней. Поки я людьми верховодив, виїзні кобили зовсім занепали. Ласка на тім тижні лошатко скинула, а Варвара чогось закульгала на праву задню ногу. Бо тому поганому Штефкові, що ними вправляє, колгоспна тварина, прошу вас красенько, зовсім не в голові. Лиш литки дівочькі!— загоряючись, загримів швець на всю кімнату.

За першим нарядом випало Миколі Процю відвезти на станцію Євгена Ловача, який їхав за прибулим йому багажем. Довідавшись про це, колишній завгосп густо почервонів. Однак, бажаючи стати взірцем трудової дисципліни, мовчки пішов до конюшні. Незабаром підкотив до контори старанно вимитою бричкою.

Поїхали. В селі Микола хмуро дивився між сторчкуваті рухومی вуха своїх кобил, мовчав. На зустрічних людей уваги не звертав. Ловач теж не розмовляв, змерзло кутався на задку брички в нове пальто. Як уже вибралися на шлях, їздовий зупинив підводу, повернувся півбоком до пасажира.

— Коней я вам застріг і за село вивіз...— глухо заговорив він, дивлячись в імлисте поле.— А далі їдьте самі. Потягнете візкою і скажете «віштя», то Ласка поверне вліво. Торкнете Варвару батіжком під живіт, скерує «гаття», направо. От і вся стратегія, товаришу «півполковник»!.. А мені вибачайте!

І через ногу, хлопчиком легкотілим зіскочив з передка, подався через поля додому — не оглядаючись, сердито спльовуючи.

Двома днями пізніше верталася до Львова і Ксеня Кошель. Ранком мати послала її на другий край села до Ганни Стафійчукової — далекої родички, що пошила на своїй машинці блузку для Ксені. Минаючи хату Мотрини Дарій, обережно повела оком на двір. Тьохнуло серце... Біля тину, обличчям до сходу — вліво до Ксені,— стояв без шапки Роман. На руках тримав білий продовгуватий вузол з пелюшок, простині, ковдри,— своє дитя. Яскраве сонце клало на них крізь гілля дерев радісні зайчики,

тіні. Батько дивився на немовля, притискав до грудей, гойдав... Щось шепотів йому, сумно всміхався...

Ксені до нестерпного болю зажадалося глянути на Любину дитину. Яка вона? Оченята?.. Волоссячко?.. Личко?.. На кого схожа?..

Але чи впору було зараз підходити до Романа? Хіба мала вона право це робити?

Ковтнула давку сльозу гострого жалю до нього. Прискорила крок.

Відвозив Ксеню той, що й узимку, Авдюків син Семен. За селом зустрівся Журяк. Озувши кирзові чоботи, запригішсь у метрівку, учитель простував у поля.

Ксеня, ледве побачила його, зіскочила з воза. Семен поїхав уперед. Учителя і ланкова зупинились.

— Ідеш, Ксеню?

— Іду, Іване Павловичу...

Щедрим, плодоносним зерном по самий обрій засіяла ниви осіння тиша. Пісенний видався деньок, сонячний. Гусячими табунцями пливли надземні туманці і, пронизувані рожевими променями сонця, будували в долах рухомі хмарки, гори, палаци... Волога, холодок напували солодке повітря.

— Ідь, ідь!.. Прямуй у життя!— озирає Журяк зверху дівчину. І раптом легко притис її голову до своїх грудей, притулився пошерхлими устами до високого чола.— Славна ти дівчина, Ксеню!..

Зворушена його поцілунком, вона мовчала.

— Ну, йди,— заговорив він знову.— Завжди залишай по собі добре діло й слово на згадку. Кращого від народу і рідного краю нічого нема під цим небом! Знай це!

— Я знаю...

— З любов'ю і працею дружи! Славно життя проживеш!..

— Проживу...

Розійшлись. Підвода сіріла вже під дубами.

— До-га-най!.. Ксе-нько-о!..— попливло звідти Семєнове лунке, співуче.

«Отже, віднині моєю долею керують два слова: «Праця і любов». Треба додати ще — «життя»... Бо праця і любов — це і є справжнє життя... Отже, три слова...»— думала Ксеня, повільно бредучи шляхом, пливучи в ранковій сонці, в прозорім тумані.

— Пос-пі-шай, мо-ой!.. До поїзда-а не успі-єм!..— знову прикотило від воза радісне, відчайдушне.

— Іду-у! Ле-чу-у!..

Обіч дороги зеленіла, міцно закріплюючись коренем у землі молода озимина. Ксеня придивилася — жито.

— Значить — життя, і праця, і любов!.. Любов, життя і праця!..— повторила вона вголос, прискорила ходу.

Набігав зрідка зустрічний вітерець. Гули вологі дроти на стовпах, задумано шелестіло останнє листя на деревах. І весь час мчала в далечінь дорога, без угаву відкриваючи нові, невідомі місця, як людська нерозвідана доля...

1960

КНИГА ТРЕТЯ

Частина перша

1

Сірий горбик землі.

Де побачиш його? На головному майдані села. На околицях кладовищ. У міському саду: там у дні свят народних квітами засипають кам'яне погруддя люди в світлій жалобі. Край залізничної колії. По той чи по цей бік мосту. В лісі. В чистім полі, на роздоллі, під шумливим дубом...

Солдатська могила... На одній видніється ім'я. На другій — маленька зірка п'ятикутна. А ця без жодного знака. В центрі височить братська, по боках — одинокі вояцькі могили. Генерали, солдати, офіцери вкупі. Мабуть, отак були у бою... Мабуть, зустріли смерть попліч, як і співали, і любили рідний край разом... Така вона є — робітничо-селянська армія: єдина й нездоланна. Наша!..

Тихо по кружині. Лагідно. Денним блідим огнем племениють прості цвинтарні квіти. В узголів'ї шепоче листям юна берізка. Хто посадив її, чиї теплі руки?.. Птиці й тут сіють радість земного життя, велич боротьби за нього. Раптом з'явиться літак у небі. Прореве, прошугне з півночі на південь і розтане в безвісті блакитній. Який нездогнаний льот!.. А тут — вічна нерухомість... Ці думки будять в душі дивне почуття. Усе мчить вперед, щоб, зрештою, досягти й зупинитись...

Може стертися горбик землі. Час та сонце виснажать квіти. Дощ заплеще биті стежки суди. Впадуть пам'ятники кам'яні й дерев'яні. Згадку ж людську не знищить нічого! Завінчають безсмертя солдатське пісні пташині й дівочі. Синє небо обступатиме казковим храмом Вітри буйні нестимуть урочисті псалми вірності і відвазі в обрії прийдешніх днів. Найдорожчий скарб нації — мудра думка народа, як довічний лавровий вінок на твоєму чолі, герою...

...Іх п'ять. Ярослав Санчук, Богдан Яремчук, Іван Чупринчук, Андрій Данильчук та Антось Промінський, поляк. Запитають інколи старші: «А скільки, вусаті, вам років?..»—«Сімдесят вісім укупі...»— гордо гукають дружні хлопці. Але про вік кожного зокрема відмовчуються. Розділиш на п'ять, сама сміхота виходить...

Весною цього року вони вилетіли з дверей сьомого — випускного класу, принісши додому, які кому вийшли, оцінки. А тепер працюють у полі й потроху вже парубкують. Чуби відпустили довгі, зачісують назад, підстригають по-галицьки. Вуса, на жаль, ще не ростуть: біліють самі курячі пищики. «То факт...»— стверджує з нудьгою Антось, що полюбляє це слово. «Усьому своя пора, свистунці...»— потішає їх дід Пилип принагідно.

Недавно це сталося. Ясного й студеного передзимового дня бродили вони вп'ятьох опустілими околицями села, а думки бродили в їхніх головах. Кучеряві та буйні були ті мислі! За курилівсько-дубинським роздоріжжям, на краю кладовища, наткнулися на розкішну калину, що винесла на морозець червоні ягідки сушити, мов красуня дівчина у свято — своє намисто на грудях людям напóказ. Присіли під нею покурити за вітром. Дим роз'їдав хлопцям очі, витискав солоні сльози, пазурами котячими дряпав у горлі — курці були початкуючі. Та вони трималися один перед одним стійко, як і годиться сільським парубійкам, що вже мають на головах буйні чуби, в колгоспі — перші трудовні, а в кишенях власні гроші на сірники й цукерки. Смоктали, люто кашляли... Витирали сльози зігнутими пальцями й знову смоктали...

Такі — мокрі — Богданові очі й примітили в гуші за-сохлих бур'янів, крізь пелену диму, стару дощечку, встромлену в землю край запалої ямки. Залягли навкруги неї, придивилися. Мабуть, олівцем накреслені слова давно вже змив дощ, але дві цифри «41» і кривенька літера «р», випечені розпаленим цвяхом, виднілися чітко.

По цих знаках зробили вчорашні учні припущення, що перед ними солдатська могила. Несподівано для себе зажадалося подивитися на того, хто лежав поруч, уявити його смерть, його подвиг... Але як те побачиш?.. Спочатку помалу, далі жадібніше стали пригадувати, хто які знав історії про бої навколо Гряди й подалі від неї, та, перебиваючи один одного, палко розповідали їх у своєму гурточку.

Які ж бо ті оповіді мали могутні крила! Клявся на присяйбіг Іванко Чупринчук, що сам бачив з сусіднього льоху, як два німці вчепилися в російського матроса, не знати де взятого на суші, і загризли його до смерті Ярослав багато чув про партизана Юрочку. Юрочка переодягався на попа, поліцая, цигана, сліпого і, вмючи розмовляти повсілякому, крутив німців за носи й вуха. Найбільше любив у мундирі офіцера примчати мотоциклом до поїзда, вихопити білий «аусвайс», нагерготати вартовим повні роти вимог і наказів, виволокти з вагона два-три десятки гнаних у Німеччину людей і зникнути з ними безслідно, мов дим у небі. Хтось десь розповідав, а Андрійко Данильчук чув, як перед самим відступом німців завалився міст через Буг, вище Курилівки, а потім шуцмани пильно розпитували про якусь полячку Франю з того боку. Франь наловили багато, але через місяць той відновлений міст знищили ще раз, і польку шукали знову. Пригадали двох солдатів, що у якомусь селі, на майдані, кинули перед розстрілом у натовп свої шапки з червоними п'ятикутними зірками, гукнувши людям: «Такі зірки засяють на весь світ...» І чимало інших подій, чуток про героїв. Правда, в тканину хлоп'ячих розповідей про недавню згаслу пожежу війни тонко впліталися цілі розділи Гайдара, Катаєва, Майна Ріда. Та хіба це мало якесь значення, коли дійсність війни лежала в двох кроках!

Як уже всі цигарки були спалені, Антось Промінський, який вважався за некоронованого верховоду в п'ятірці, несподівано запропонував:

— Хлопці... Треба нам цю могилу вбрати. Треба, хло...

Якщо у відчайні голови западає палка ідея, засобами її здійснення не гребують. Наступної ночі в церковній огорожі зник кожен п'ятий залізний прутик. Ярослав, Богдан і Андрій майнули в ліс, потім з дозволу Івана Павловича змайстрували в шкільній стельмашні невеличку пірамідку-пам'ятник, пофарбували в червоне. На місце загибелі бійця наносили з поля чорної родючої землі, обтулили з боків зеленими дернами. Виросла під калиною невисока гора — символ людського прагнення до небес. На піраміді Іван старанно вивів червоною фарбою:

МОГИЛА НЕВІДОМОГО СОЛДАТА

Вони зняли шапки і, чомусь ніяковіючи один перед одним, постояли мовчки довкола реставрованої могили — бо так робили старші,— самі дивуючись доброму ділові

своєму й тому новому почуттю, що народжувалося в їхніх душах у цю хвилину; попліч один біля одного їх стояло п'ять, а той, шостий, що захистив для них землю рідну, вселявся в серця, як вірний, почесний товариш.

Потім розійшлись.

Піп швидко впізнав перекрашені штахети на солдатській могилі, поскаржився голові сільради. Не трудно було виявити лиходіїв. Рубцов викликав п'ятірку до себе, зачинився з ними в кабінеті і став суворо відчитувати. Хлопці мовчали, сопли. «Фактично — нас можуть звинуватити, юридично — не підкопаються...» — по дорозі до сільради підбадьорював товаришів Антось ученим улюбленим словом. Спочатку голова говорив на спокійних тонах, потім, бачачи, що порушників «не бере», — більш гаряче. Але раптом, ніби зробивши несподіване відкриття, сам здивований ним, рвучко встав з-за столу. Підійшов до крайнього від себе Богдана. Узяв хлопця двома пальцями за підборіддя, підняв угору, заглянув у сині юнакові очі. А в тих очах — мрій, прагнень, сподівань крилатих... Море на галицькій суші... І тоді Рубцов, уважно повівши поглядом по кожному, переконливо, ніби мова йшла не про що інше, як про хліб і воду насущні, сказав:

— Хлоп'ята... Вам до комсомолу — аж ось як треба...

Відняв палець від Богданового обличчя і протяг рубом долоні по своєму горлу.

Так у Гряді народилася ініціативна група. Їй виділили невеличку кімнату при сільській Раді. До п'ятірки у їхню затишну оселю з книгами, газетами й стареньким патефоном, що теж ніс певне молодіжне навантаження, — щовечора проспівував усі дванадцять стертих пластинок, незабаром прийшло ще два юнаки — Василь, син Маланки Андріешко, Сінклер Гриць та дівчина — Марійка Авдюкова, донька бригадира.

А далі хоч би один. Минув місяць, два, чотири, і не надійшло жодної заяви. Ніби хтось заворожив...

— Не інакше, як чиясь ворожа рука діє проти вас, браточки, — висловив свій здогад Василь Петрюк на чергових партійно-комсомольських зборах. — На ліс позір майте!..

Першим грядівським комсомольцем стало незручно. Вирішили піти в народ. «Кожному членові взяти шефство над трьома і привести до організації!» — таку, навіть з окликом, постанову записали вони до протоколу наради з цього приводу.

До виконання почесного завдання взялися віддано, за взято. Однак Антосеві Промінському отой знак оклику трохи завадив: щойно здобувши звання комсомольця, юнак мало не позбувся його.

В усьому перший, він пообіцяв нишком собі завербувати не три, а п'ять покладистих хлопців. Двох братів Сабодажів — Мирослава й Степана — підготував до прийому за три вечори: допомогли Антосева буйна фантазія і неабияка красномовність. Далі його вибір упав на Андрійка Легеду, товариша по школі, хлопця тихого й сором'язливого, мов дівчина, що мало буває на людях.

Спочатку Промінський хотів зайти до хати, але, помітивши з порога багато зайвих людей там, викликав Андрія надвір. Відійшли в садок. Присіли на підмерзлому плоті. Ледве закурили, вчинив комсомолец дружкові справжній допит. «Чому не приходиш до клубу? До нас?.. Що читаєш?.. Що після випуску робити думаєш?..» Андрій розмову підтримував кволо. Правда, іноді збивався з слова, тривожно позирав на Промінського. Нарешті Антось, вважаючи, що належна підготовка вже зроблена, вийняв зі спідньої кишені каптана зразок заяви, з надією простяг її товаришеві. Андрій хутко відсмикнув руку, як від розпеченого заліза, боязко повів очима по боках.

До пізнього вечора докопувався комсомолец до Андрієвої відвертості. Той відмовчувався, відмахувався головою і зрештою... заплакав... Отетерівши від такого повороту агітаційної бесіди, став Промінський заспокоювати його. Однак не відступав, догадуючись, що Андрій знає таке, що має пряме відношення до бойкоту сільською молоддю щойно створеної комсомольської організації. Нарешті той, витерши дитячі свої сльози, розповів ось що.

Ходять між грядівськими хлопцями й дівчатами чутки, що багатьох незабаром будуть забирати на Донбас, Сибір і взагалі подалі від дому, на тяжку роботу, а комсомольців поставлять старшими над ними. Для цього й створюють організацію. Вже три рази з'являлися в селі якісь люди що, як кажуть, вже побували в тих каторжних місцях. Оповідали про них: з ранку до смерку — коло грабарки харчі погані, спецу не дають, а галас від машин такий, що вуха глухнуть на всю добу. І тому наші мруть, як мухи. Хто втікав, ловили, завертали назад і садили в тюрму. Додому писати не дозволяють, про строк мовчать, а бу дівництва довкруга з кожним днем стає більше.

Мов на жаринах пекучих, слухав Антось балаканину товариша На якусь хвилину він і сам повірив, що в тих чутках є доля правди: справді, можуть у Гряді навербувати молоді на будівництво зруйнованих за війну шахт і заводів. Але хіба там каторга? Найбільше образила хлопця роль комсомольців, які з уст набріхувачів вимальовувалися отакими лютими наглядачами з нагаями, як за панщини. З трудом дослухавши плітки, негайно зажадав він знати, від кого Андрій почув усе це. Не знаходячи викриту, Андрій вказав на Павла Гринюка.

З Гринюком Антось мав давні рахунки. Ще пасучи худобу в Дубині, билися вони — по-дитячому жалюгідно, з гусячим гелганням, більше дряпаючись пазурами, ніж відгримуючи один одного кулаками, — билися за мідну обручку, яку Павло свавільно здер з руки їхньої подружки, карокої Янки, мало не вивихнувши їй середнього пальця. Обручку Антось відібрав... Навчаючись у школі, розбили один одному носи на ковзанці. Тепер, сповнені прихованої неприязні, вичікували нової слушної нагоди... Крім цього, ходили чутки, що Гринюків батько в дні війни (а можливо й зараз) був зв'язаний з бандерівцями.

Павла підстеріг Антось ввечері в темному провулку, за десять хат від його двору. Підходячи до недруга, відчув, як огортається холодком серце від прихованого хвилювання. Після холодного привітання в упор спитав:

Ти чого на комсомольців наварнякуєш?

А що? — знічев'я буркнув Павло, не впливаючи повільної ходи, дивлячись собі під ноги.

— Кого ми в Донбас силою справляєм? — Антось вернувся, закрокував поруч. Роблячи це, став зачіпливо притискати Павла плечем до тину.

— Свого бабу й мою діда, — збагнувши, до чого йдеться, Павло захмурих брови.

— Скажеш?

— А ти. Хіба вже... з тими? — бридливо морщачи губи, питався Гринюк, уникаючи потрібного слова.

— З тими! — аж скрикнув від обурення Промінський. Його кольнуло в грудях від такої зневаги; уся Гряда знала, що він — комсомолець.

— Хи-и.. — чмихнув Павло з викликом, помітивши, що вже близько своєї хати.

— Кого ми вербуєм? Нащо набріхуєш на організацію?

— Мені на сидить твоя організація...

— Скажи ще раз!.. Не гоноруйся!..

— Хи-и!..

— Ще, г-а-д!..— в голосі Антося заскимерили пекучі сльози.

— Аха-а!..

Ні!.. Гарячий полячок більше не міг терпіти наруги. Забувши нове звання, підштовхуваний давніми сільськими звичаями, ляснув він зухвалого Павла долонею по щоці. Ляпас вийшов дзвінкоголосий... В Павла очі засвітилися подвійними вогнями. Воно й слушно: вже смеркалося... Не обертаючись, як стояв, рубнув він у відповідь Антося навідмаш по голові м'яким недозрілим кулаком лівиці. Після цього шапка більше не побажала сидіти на Антосевій потилиці й злетіла на сніг. Четверо тремтячих рук кліщами непечених раків потяглися одні до одних. Затріщала одежа, буйні зуби... В невеличкій Гряді розгулявся відгомін далекої-далекої революції...

Розняв червоних півнів Микола Гринь, вертаючись з конюшні.

Це була ганьба! На перших зборах розглядалася особиста справа члена ВЛКСМ Антона Промінського. Той стояв під пічкою, похнюпивши голову, лупаючи по боках винуватими, нескореними очима. В зв'язку з цією подією до комсомольців в гості прийшли комуністи — Журяк, Ловач, Петрюк, дід Пилип. Поруч з головою сидів інструктор райкому ЛКСМУ Войтенко — веснянкуватий, буйночубий юнак з недокінченою вищою освітою, та незмінний учасник різноманітних нарад — парторг Рубцов. Атмосфера стояла напружена й грізна.

— Мені дуже неприємно говорити, товариші!..— високим схвильованим голосом крив урочисту тишу Войтенко, уникаючи очима винуватця. — Кращий комсомолец поліз у бійку! А в статуті записано... Що, товариші, в статуті записано? Що, товаришко Маріє Авдюк? Га? Записано, що комсомолец — це взірець, точніше сказати — приклад для молоді в усьому!.. І в дисципліні — то насамперед, товариші!..

— Гринюків хлопець авторитету в селі не має. Ми його п'яного з клубу випроводжували... Батька попереджали про систематичне затягування з оплатою податків... Так само — жене самогон... Але це не значить, що наш комсомолец, Промінський, мусить подавати отакий хуліганський приклад для відсталих елементів,— услід за інструктором картав винуватця «хрещений батько» комсомольської організації, голова сільради Рубцов, не встаючи з-за

столу. А Антось, боячись ворухнутися хоч би для того, щоб змахнути пальцем густий піт у міжбрів'ї, з затерпаючим серцем думав:

«Най сварять, поприкають... Три виступи... Ще дід Пилип... Ловач... Іван Павлович... Може, хтось з комсомольців... Витерплю все... Коби тільки не виключили!.. Завистять хлопці, а цей гад — Гринюк — найперший... Як виключать, завербуюся на роботу... Аж після армії вернуся в село... З медалями, значками... Стид який!.. Ну, Павле!.. Я тебе ще відквітаю!..»

Найбільш гірко й боляче дожидав Антось виступу Журяка. Був Іван Павлович в очах Промінського не лише старшим чоловіком, комуністом, але насамперед учителем, що навчав і вивчив його, завжди дисциплінованого, устигаючого учня. При словах головуючого: «Хто ще буде говорити, товариші?» — з тривогою позирав на Журяка, потерпаючи, що той зараз підведеться, пройде до столу. Гляне звідти з докором на нього, Промінського, й, зітхнувши, скаже: «Ну й ну, Антоне!..» Але вчитель нерухомо сидів біля вікна, чорніючи небритими вилицями, і лиш зрідка затягувався цигаркою. Очевидно, думав щось своє.

Помалу винуватого довели до такого ступеня температури, що вже не гаряча грубка, під якою він стояв, гріла спину, а Антось своєю спиною пік її. За пропозицією інструктора райкому комсомольцеві Промінському винесли догану. Коли головуючий, повільно підраховуючи руки, констатував: «Одноголосно...» — ковтнув юнак нишком солону сльозу образи... Мотнув головою, не дивлячись на сусіда, попросив закурити... Розібравши ще кілька справ, стали розходитись...

Згоряючи від сорому, Промінський поспішив до дверей одним із перших. На вулиці дихнув свіжим повітрям, уповільнив кроки. На серці було погано. Помітивши похилу спину Журяка, машинально почав наближатися до нього, просто так, без усякого наміру. Хотілося виправдатися або щось почути від учителя. Хоч яке-небудь слово...

І той помітив хлопця. Біля Рушачка, де вулиця розтікається у два вузьких ручаї-провулки, Іван Павлович перервав розмову з людьми, що супроводжували його, притримав Промінського за рукав. Коли обидва залишилися позаду гурту, тихо і, як здалося Антосеві, тепло сказав:

— Ти винуватий, Антосю... Битися — то не гарно, друже!.. Але не переживай... Ти воював майже з класовим ворогом!.. Так, так, якщо глибше розібратися!.. — додав

він упевнено.— Отож і догана твоя, виходить, не проста... Це, можна сказати, почесна догана...

На прощання він потис своєю учневі руку.

В юній грядівській комсомольській організації, можливо, в єдиній серед усієї Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, народилася нова різновидність дисциплінарного стягнення — «почесна догана».

2

Зимового, затуманено-сизого досвітку виряджала Параска Авдюкова свого козака в далеку дорогу. Завтра у Львові ланковій Ксенії Кошель мали вручити орден Леніна. Бригадирові другої бригади Авдюку випала медаль «За трудову доблесть».

Вони, мабуть, обоє погано спали цієї ночі — муж і жона, — хоч і прикидалися, що сплять: Параска на часинку очей не зімкнула. Дивна річ! Урядову нагороду одержував Кифір, а вона поводитися так, ніби ота медаль ось-ось мала засяяти саме на її сухих грудях...

Встала після других півнів. Одягалась, вмивалась, переставляла горшки так обережно, так тихо, ніби знаходилася в церкві божій, на заутрені чи вечерні. Хотіла, щоб сьогодні чоловік поспав довше звичайного. А газдиня хати щоб випалила, злагодилася і, навшпиньках підступивши до узголів'я, розбудила його — нишком од дітей — нижнім, воркотливим голосом: «Кифоре!.. Кифорку!.. Вставай, голубе, до теплої кави!..»

Але Кифір, чуйний у цю ніч на звук, як флюєра під пальцями музики, услід за дружиною тягуче заскрипів старим, дерев'яним ліжком, потягся, задоволено-протяжно позіхнув. Відкинув верету й, звисивши босі ноги, став одягатись.

Навіть і сьогодні, в час такої урочистої okazji, він, вірний щоденній звичці, перш ніж поголитися, вийшов у чоботях на босу ногу на обійстя. З порога повів очима по потьмареному небу: виважив погоду. На сніг ніби не заводилося. Пішов по двору. Вивів корову до жолоба з підмерзлою по крайцях водою. Вичистив хлів. Кинув за драбину свіжої паші. Зазирнув до поросяти і тут же тихо зачинив дверцята, щоб не сколошкати: як спить, менше їсти просить. Випустив курей; коли ті, підсліпувато спотикаючись, почали вилазити крізь вузький отвір курника, високо

підіймаючи ноги, він, з приємністю слухаючи розважливе «ко-ко-ко», обмацав кожну, чи з яйцем.

Після цього, на Парасчин оклик з порога, вернувся.

Голився довго Кумедно повертав голову то в правий бік то в лівий, до краю витягав шию, аж жили вповодж горла надувалися так, що здавалося — шия зараз хитнеться ще сюди-туди, вилізе з коміра цілком, як буряк з м'якого ґрунту, і тоді можна буде заглянути в дірку, що там утворилася. Сильно надимав щоки. Усе це робив дуже старанно, сонно-спокійно. В дружини нарешті терпець увірвався

Кифоре!

Чого? — по паузі повернув ліниво намилену щоку.

Скорше ж! До поїзда не трафиш.

- Вспіється. Не косовиця.

Встали діти Як у свято (бо в будень кожен снідав окремо, залежно від свого часу), гуртом сіли до столу, урочисто приклалися п'ятьма ложками до одної миски. Подю, що мала сьогодні статися, обминали поважним мовчанням Лише зрідка по відмолоділому обличчю господаря хати стріляли гарячі погляди то дітей, то Параски, красномовно засвідчуючи їхню нетерплячку. Після кави Семен, першим підвівшись з-за столу, запропонував:

— Відвезу вас на станцію, тату.

Кифір витяг цигарку, викотив з печі червоний вуглик. Щоб не марнувати сірника, з пальців, не опікаючись, прикурив Скопивши в бік сина очі, не бачачи його, тільки — долівку, зауважив:

— Добрий з тебе газда вийде, небоже, як ти собі так вигадав від колі до села пару коней порожняком гнати — Потім додав:— Долізу пішки... Через поле.

Одягшись, він кивнув головою дітям і подався на вихід. Раптом відчув у своїх руках важкий клунок, а білий світ йому — носом у ніс — заступило лице Параски.

— Що то?

— Харчі на дорогу

— Ти, бре, при пам'яті?

— А чого? Я. — не розуміючи, наївно запитувала Параска Знизала плечима, оглянувшись на дітей.

— Тут п'ятьом молотникам на тиждень роботи! — обурювався Авдюк, виважуючи рукою клунок у повітрі.

— Нашо так кажеш, Никифоре? — розсудливо, але рішуче заперечила Параска. — На чужині, як на тім світі: ніхто не pomoже Добре, як ті ордена видадуть у Львові.

А як накажуть аж до Києва їхати? А може, й на Москву. Хто знає? А в студеній дорозі свій харч...

— Тьху, маро! Розв'язуй.

Він сам розмотав вузол, витяг з гори балабушків, сала, яблук, горіхів невеличкий клуночок для Ксенії Кошель, переданий матір'ю. Ховаючи усміх у підстрижений вус, протяг перед себе велику часничину:

— Ловко придумала ваша мамця,— звернувся до дітей.— Стану я з оцією голівкою на Верховній Раді...

Зробивши якесь розпорядження Семенові по конюшні, бригадир колгоспу «Ленінський шлях» пішов до дверей. Біля порога, ніби відчувши занесений над собою кулак, рвучко обернувся.

Високо піднявши праву оголену руку, Параска нишком хрестила-благословляла похилу чоловікову спину в почесну дорогу.

— Ну-но...— погрозово пересмикнув той плечима, ніби скидаючи з них тягар.

Починало сіріти. Погано укучена зимова дорога ледве значила слід серед білої пустелі. З замерзлого Бугу підсніжним льодом-студнем дихав світанковий вітерець. Поки добіг до третій гін, схід землі й неба вияснився чіткіш. Біля дубів Кифріг намацав звуженими від білого блиску очима стрічку злегка припорошеної нічним сніжком-суховієм стежку навпростець, звернув на неї. Через дві години вже сидів у давно не опалюваному вагоні приміського поїзда, серед рожевощокіх, гомінких жінок-молодиць.

* * *

Щоб не виявляти чотирьом товаришкам по курсах і кімнаті гуртожитку свого стану, Ксеня Кошель встала в цей знаменний у її житті день пізніш усіх, о пів на дев'яту ранку, коли зачинилися двері за останньою — Оленою Кравчук, дояркою із Золочівського району. Поки дівчата одягалися, гріли чай, снідали, вона непорушно лежала, повернувшись обличчям до стіни, заплющивши очі, думаючи неясні свої думки. Подруги знали, що Ксеня не спить, лише прикидається. І хоч їм хотілося поговорити з нею, сказати перед відходом на заняття кілька напутніх веселих слів, вони не зачіпали Ксеню, розмовляли впівголоса, щоб і вона думала, ніби в кімнаті вірять: їх подруга спить. Була ще одна причина, яка примушувала дівчат ставитись до своєї товаришки з особливою увагою, теплотою. По-

вернувшись з Гряди після похорону Люби Шатрової, Ксеня раптово змарніла, схудла, зробилася мовчазною, замкнутою. Інколи ночами, серед кам'яної тиші в кімнаті й назовні, дівчина розпучливо скрикувала крізь сон або важко стогнала. Доводилося будити її — бліду, мокру від поту. Без попередження вбігаючи галасливою трійкою в кімнату, дівчата заставали Ксеню з червоними від недавніх сліз очима і, як могли, розраджували її. Ксеня, ця сильна вольова натура, важко переживала страшну загибель Люби Шатрової. Вона любила зараз Любу вдвічі сильніш, ніж за її життя, а невідступні спогади про зустріч з нею, особливо про ті дні, в які обидві носили в серцях ім'я Романа Дарія, прагнучи до нього, борючись між собою за нього, вселяли тепер в душу гірке каяття. Ніяк не могла Ксеня приховати від людей свій гнітючий стан.

Підвівшись тепер, вона швидко прибрала ліжко, кімнату, вмилася. Ледве одяглася у святкову спідницю й блузку, по східцях зачулися важкі кроки, легке сопіння під дверима. Потім хтось завовтузився, переступив з ноги на ногу, пошкрябав чимось ручку. Спалахнула радістю Ксеня і побігла назустріч жаданому гостю, бо вже догадалася, хто там. Двері обережно відчинилися, і в них з'явилося зморщено-насторожене обличчя Кифора Авдюка з запущеними інеем вусами та бровами.

— Заходьте, вучечку! З ночі за вами баную, чекаю!.. Добридень!— аж скрикнула схвильована Ксеня, озираючи земляка гарячими, знудьгованими за рідним селом очима. Першою вхопила його за праву руку, сама — нетерпляча!— стягла з неї велику кожушану рукавицю з одним пальцем, щиро стиснула її. Ладна була Ксеня-зараз Кифора Авдюка розцілувати...

— Доброго здоров'я, Ксеню! Слава богу! Доброго здоров'ячка! Нічого!..— вайлуватим ведмедем важко обертався по хаті розгублений гість, вражений блиском нікелевих ліжок, розміром вікон, іншими не сільськими речами, не знаючи, як йому поводитися серед них.

Жодної уваги не звертаючи на Кифорові протести, стала вимоглива Ксеня його роздягати. Весело було спостерігати, як бригадир колгоспу «Ленінський шлях» Кифір Авдюк в гостях у курсантки Ксенії Кошель львівський гарячий чай пив. Обережно наливав з чайника в тоненьку склянку, якусь мить роздивлявся проти вікна чорненькі чайні в янтарно-чистій рідині. Нюхав пахучу пару, дивуючись, яке це чудесне деревце росте на світі — чайне. По-

тім наливав чаю в блюдце, підносив обома руками до рота. Випнувши дудою губи вперед, тоненькою цівкою втягав чай у себе. Сьорбав так смачно, так звучно, що здавалося — десь окріп клекоче в горшку або за деревами приглушено працює паровий млин. Вливши гарячу рідину в засохлі від холоду кишки, блаженно всміхався до склянки, ліниво мружився, крєктав... І — весь волохатий — до дивного був схожий на старого, перемерзлого за зиму кота, що розманіжився у затишному кутку двору під першим весняним сонцем. Поки Ксеня готувалася йти до облвиконкому, він, ніяковіючи перед хазяйкою і самим собою, випив сім тендітних склянок. Так він спорожнив половину чайника ароматного напою, але, ощадливості ради, витратив на це лише три грудочки рафінадного цукру. Нарешті відірвавшись од міських ласощів, підвівся — пітний, розпарений. З поклоном щиро подякував землячці.

Вийшли на вулицю. Засипаний снігом Львів білів-іскрився на низькому зимовому сонці. Високодахі костьоли, вузькі вулички, гамір автомашин та трамваїв з покритими інеєм вікнами на якийсь час стиснули Авдюкову душу раптовою нудьгою за лісовою тишею. Та, подумавши, куди Ксеня веде його і що зараз має відбутися, забув Гряду.

Розмовляючи про всілякі дрібниці, дійшли до багатопверхового будинку облвиконкому за невеличким сквером.

— Вуйку, вам не страшно? — зупинившись біля масивних вхідних дверей, повернулася Ксеня обличчям до Кифора (ішла першою). Нерішуче взялася за бронзову ручку.

— Чого маю боятися? Гадаю, нагаями тут не канчують, плати не вимагають? — теж пошепки відповів Авдюк. Але саме після оцих Ксениних слів серце селяка трохи осіло в шлунок.

У двері валом котив різний люд. Запитавши, до кого вони, молоденький красень міліціонер, одягнений в нову блискучу форму, після Ксениних пояснень якось особливо споважнів, без потреби натяг на праву руку хромову рукавицю. Показав:

— По східцях, на другий поверх. По коридору наліво, в сесійний зал... Але спочатку — в гардероб, роздягніться...

Потім він знову зняв свою рукавичку, присів за столиком й став щось записувати.

Чи тому, що Авдюк дивився майже весь час собі під ноги, боячись поковзнутися і впасти, чи з інших причин, але

серед усієї незвичайності найяскравіше врізалася йому в очі підлога. Паркетна, навощена, гладенька, мов дзеркало, вона була натерта до такого сліпучого блиску, що дві невиразні тіні — Ксенина і його — плавали зримо на ній, як жирні коропи в непорушному озері. Мабуть, саме з цієї причини, роздягшись біля гардеробної, старий Авдюк, потіючи від ніяковості, подав жінці в синьому халаті десяток своїх зимових одєжин, сумно оглянув мимохідь залісілу, ніби мишами підгризену зі споду, шапку. Пробуркотів:

— Ся річ, вибачаюся, може й тутки побути...

І кинув її у куток, на блискучий паркет.

Трохи здивовано глянувши на дивака-дядька, гардеробниця мовчки підняла шапку, почепила на Кифорів одяг. Подала металевий номер. Позаду хтось добродушно зауважив:

— Нічого, батьку, що шапка старенька... Вона сидить на розумній голові!..

Ксеня оглянулася. За нею повільно скидав шинель літній чорновусий генерал.

Сесійний зал — світлий, просторий, затишний, як несподівана галява серед густого лісу, — повнився сонцем, теплом, людьми. Колись тут бенкетували королі. Тепер заволодів люд чорнорукий... На дванадцяту годину дня для одержання урядових нагород зібралися усі п'ятдесят чотири чоловіки, — переважно колгоспники й військові. Було кілька багатосімейних матерів. Радісні обличчя, веселі погляди... І гості, і працівники облвиконкому — три охайно одягнені жінки, чекаючи початку церемонії, розмовляли тихо, щоб не порушувати загальної урочистості, яка встановилася сама по собі. Після того як усіх зареєстрували, десь позаду примостилися на стільцях і Ксеня з Авдюком.

Рівно о дванадцятій з бокових дверей вийшов у супроводі секретаря облвиконкому член Призидії Верховної Ради України — повний дебелий чоловік, з шапкою білого волосся на голові, в темно-синьому костюмі, з значком депутата на грудях. Почалося читання указів та вручення урядових нагород. Звідси, з останніх рядів, пильно зорячи за тим, що відбувається у протилежному кінці залу біля покритого червоним столу з великим портретом Леніна над ним, бачив Кифір Авдюк: вручивши грамоту та відзнаку, стискаючи руку, член Призидії говорив півголосом нагородженому кілька слів. Було в цих словах щось приємне, мабуть, бо, відходячи, ніс відзначений на своє місце

широку усмішку. «Що він каже кожному, аж люди всміхаються?..» — напружено дивлячись на члена, вгадував Авдюк, одразу ж за цим думаючи, що саме йому, Кифорові, скаже член, коли дійде черга. «Що б він не сказав, а так само, як усі, всміхнуся... І подам руку... Буду, як люди...» — зробив грядівський бригадир кінцевий висновок із своїх спостережень. І став терпляче дожидати.

Хвилини через десять чорнява жінка з боку секретаря облвиконкому, напружуючи м'який нерозроблений голос, назвала прізвище Кошель Ксенії Тихонівни. Коли Ксеня, здригнувшись, рвучко встала, не дивлячись на Кифора, кинула йому на коліна велику теплу хустку, якою покривала плечі, і повільно пішла центром велетенського залу до червоного столу — маленька, мізерна, тендітна проти всього цього, тихо вицокуючи каблуками чобіт в повній тиші, — недоречно сльоза гаряче бризнула на Кифорову праву щоку. Але він не відчув її... Бачив: помітивши Ксеню, член Президії спочатку міцніш стиснув губи. Потім легко підняв брови, обережно глянув на секретаря і на жінку, ніби нишком питаючи здивовано їх: «Ви не помилилися, товариші? Орден Леніна нагороджується саме оце неповнолітні дівчатко?..» Так тривало з хвилину. Дивлячись на руки нагороджувачого, Ксеня підійшла, спинилася трохи далі того місця, де зупинялися всі. Секретар почав читати указ. Член Президії сам дійшов до Ксені, і — як усім — говорячи їй свої веселі слова, усміхаючись, вручив орден. Потиснув руку. Коли Ксеня, подякувавши, пішла назад, член глянув на зал, широко розвів до всіх руками, всміхнувся. Тепер уже не здивований, а радісно-гордий вираз його обличчя ніби говорив: «Бачите, товариші, які люди можуть вирости на галицькому полі, якщо в пору дати йому дощу й сонця...» І зал зрозумів це, і на його рух — широко розведені руки — відповів несподіваними рясними оплесками.

Ксеня так і не зрозуміла, кому вони адресувалися.

Нагороджуваного медаллю «За трудову доблесть» Кифора Авдюка попросили до столу в числі останніх. Не забуваючи, що йому конче треба усміхнутись (старому зовсім було не до сміху), бригадир артілі «Ленінський шлях» пішов до трибуни хутко, споро, з заклопотаним, буденним виразом на обличчі, так, ніби йшов на роботу в свою бригаду, відчуваючи, що гарячий жар несподівано почав пекти пучки рук і щоки. Підіймаючись на невеличке підвищення, він необережно зачепив носком чобота доріжку-

килим, закотив її. Ступнувши ще два кроки, зупинивсь, оглянувся. Подумав трохи, і, вважаючи, що зробив недобре, вернувся. Нагнувся, уже руками розправив її. Потім підійшов до столу.

— Поздоровляю вас, Кифоре Григоровичу, з високою урядовою нагородою,— упівголоса заговорив член Президії, одночасно потискуючи правою Кифорову руку, а лівою вручаючи коробку в медалью і посвідчення.— Ну, як там? Тече Західний Буг між Польщею і Україною?

— З обох берегів коней напуваєм.

— На копитах чи колесах?

— На колесах... І в поляків, і в галичан пшениця з трактором навіки повінчалася...

— Значить, весело живеться на кордоні?

— Слава богу! Аби так довіку! Слава богу!— швидко промовив Авдюк, розгублено бігаючи очима по темних палітурках, по скриньці з медалью, по одягу й обличчю члена Президії. Збаламутила його та доріжка.

— Ви ще й досі з ним не попрощались? Віруете?— зауважив член Президії, так само привітно всміхаючись, не міняючи тону голосу. І, повернувши голову до секретаря, прийняв у нього новий орден для чергового нагороджуваного, що підходив.

Регламент церемонії скінчився, і Кифір пішов назад. Вже з свого місця, охоловши трохи, з великою досадою глянув на доріжку, яку, було, закотив. Згадав, що через неї він так і не добув на своєму напруженому обличчі обіцяного посміху. Зітхнув.

* * *

Параска почала виглядати чоловіка зі Львова другого дня, як тільки звернуло з полудня і зазирнуло в причільне вікно зимове низьке сонце. Вчора й сьогодні вона дивувала сім'ю і сусідів своєю поведінкою. Завжди дуже ощадлива, стала варити ранком, в обід і на вечерю такі розкішні страви, яких діти не бачили й по найбільших святах. Наступного дня, Кифора з міста дожидаючи, ретельно підмазала комин, піч і припічок, застелила скриню новою скатеркою. Навіщось перемила давно запорошені без вжитку келишки, можливо, таємно надіючись на порцію солодкої горілки, коли він, медаленосний, рипне з дороги сінешніми й хатніми дверима. Два місяці ворогувала Параска з сусідкою Півонією Щербатою, бо порося тієї ви-

рило на Парасчинім городі дванадцять корчів ранньої картоплі (саме коли в хаті було так суцужно!). А вчора, як тільки Кифір поїхав до Львова, Параска накинула на себе нову велику хустку, зазирнула в люстерко, чи не видно сажі на носі, і, не криючись від людей, пішла поволі до Півонії, викликала в садок і там гарно перепросилася і поцілувалася з нею... А як верталася, на зарожевілих її щоках світилися така радість і сонце, які бувають в червневої вишні, в пору досягання ягідок... Найбільше здивувала Параска хатніх своїм співом. Чи від вічного клопоту біля сім'ї і господарства, чи того, що вже, мабуть, стекла пісенна пора для неї, висох голос — та сопілочка, якою добувала чарівні мелодії з серця, в поле чи з поля йдучи. Погубилися ладні слова... Але після обіду сіла для розваги до куделі і, використовуючи момент, коли в хаті замість дітей були лише вона, тиша й дві мухи-комірниця на теплому комині, вкупі з безконечною ниткою прядива витягла пісню журну та натхненну:

Ой шкода, шкода липового цвіту,
Що розвіяв вітер по білому світу..

Коли сумна була доспівана, Парасці, зрозуміло, захотілося веселішої. Насторожено глянувши на вікна — чи не йде хто, — дивуючись своєму бажанню, підсвідомо знайшла інші слова:

Коли мене поцілує
Хлопець молоденький,
А так мені на серденьку,
Як мід солоденький...
А я поліг обертаю,
Поліг вітер сушить,
А як старий поцілує,
Як гадина вкусить...

Співаючи, Параска сміялася з цих слів, з свого бажання, з самої себе. Все ж, ніяковіючи перед собою чи перед куделею, аж злегка зарожевівшись, вона, підморгуючи, таки доспівала пісню до кінця:

А як мене поцілує
Варгати¹ Микита,
То так мені на серденьку,
Як півкорця жита!..

¹ Варгати́й — губати́й.

Кифір вернувся зі Львова ввечері, коли Андрунь з Марійкою були в клубі, а Семен попарубкував до своєї дівчини, Настусі Петрашкової, на другий кінець села. Ледве Кифір увійшов, Параска, мимохідь зиркнувши на мужа далеким нерозгаданим поглядом, хутко встала й пішла від куделі до печі, сама не розуміючи, чому шоки в неї враз запалали. Розігриваючи їжу, чуйною сарною прислухалася до Кифора, до очікуваної від нього незвичайної розповіді про те, як там усе було... Але той, привітавшись, кілька разів кркнув біля порога, розім'яв плечі. Ступнув у хату, сказав:

— Ну, мороз!

— Дали?— мертвим, задавленим голосом спитала Параска, передчасно полотніючи від жаху, що могли ж і не дати, не нагородити з якоїсь причини, а лише так, славу напустити, непритомною рибиною ковтаючи повітря і тишу, що враз чадно задзвеніла між ним і нею.

— Аякже...— по довгій паузі заспокоїв Кифір.

...Як же довго він роздягався! Розперезав спочатку широкий ремінь з двома рядами окованих міддю дірочок. З великим трудом зняв старий брезентовий плащ, який не тільки грів, скільки вискалювався до людських очей дірчатим латанням. Потім помалу розстебнув замерзлими пальцями чугаенку. Коли стяг її з пліч, в чугаєнці щось трісло; Кифір негайно зупинився на половині роботи, чуйно прислухаючись, чи не трісне ще. Дійшла черга до кожуха... Як вже Параска паруючий борщ на скриню ставила, чоловік саме вилазив з коротенького сардака, під яким — вона знала — мусила бути ще безрукава жилетка... І все це — з кректанням, сопінням, повагою... У спраглої Параски піт виступив у міжбрів'ї від нетерплячки.

...Медаль показалася на сорочці, ближче до серця. Поки Кифір по-ведмежому роздягався, Параска раз по раз стріляла нишком через плече гарячими очима по його грудях. Коли ж, нарешті, спала з Кифорових пліч остання одежина і медаль — блискуча, прекрасна, як повен місяць у майську ніч!— заграла по хаті, в усі закутки, надзвичайно прикрашуючи її чоловіка, Парасчині очі всліпли. Вже крізь цей туман глянувши ще раз на нього — замерзлого, синьоносого, жалюгідного, з льодяними бурульками на вусах, але такого дорогого її серцю!— жінка несподівано затремтіла, захохла і, зрештою, притулившись головою до комина, захлипала жалібно, кволо, як дитя.

Кифір зрозумів причину її плачу. Якийсь час він мовчав, натужно роззував холодні ноги з замерзлих чобіт. Потім розплутав онучі, перевзувся у старі капці. Бачачи, що Параска не вгамовується, пригадав чомусь усі свої російські слова, нажиті за цей час. Доброзичливо зауважив:

— Чого плачеш?.. Стара дурочка...

Почувши, що чоловікова мова стосується безпосередньо її і її господарства, Параска витерла крайцем хустки очі, всіякалася в нього. Не повертаючи голови, щоб знову не зустрітися з незвичайним у хаті предметом і, отже, знову не заплакати, пояснила:

— Я зарізала її вчора, Кифоре... Ради цієї причини...

— Кого? — не зрозумів він.

— Стару курочку... Вона давно перестала нестися...

А це почала піяти когутом...

«Сказано: глухе не дочує — видумає...» — констатував про себе Кифір і більше з Параскою не розмовляв.

Незабаром, повечерявши, вони обляглись. Пристроївшись біля Параски, Кифір не влип, як завжди, в стінку, а повернувся до дружини, узяв її за руку — твердо, грубу, замозолену, як у самого, схожу на вузлувату деревину, легко стиснув пальці. Став дивитися в темряві на Парасчине обличчя і дихати на нього. Відчувши на собі таку шедру, не часто бачену ласку, умліло від тихої радості серце Параски... Спочатку було їй дуже приємно. Потім праве плече почала муляти погано настелена соломною дошка... Боліло чимдалі різкіш, затерпало... Та жінка стійко терпіла оту справді солодку муку, боячись ворухнутись, скрипнути ліжком і тим, можливо, зруйнувати цей слабкий потиск з'єднаних їхніх рук. Вернулися з кіно діти, сіли біля печі вечеряти. Але Параска не обізвалася, не встала. Заплющивши очі, прикинувшись сплячою, вона з глибокою насолодою вслухалася в сонне Кифорове сопіння, маючи до нього почуття чисто материнські... Так згодом і послули вони — некороновані цар і цариця полів, Параска — на затерплім боку, Кифір — з розкритим ротом, слабо тримаючись за свої роботящі руки, що творять найбільшу й найпотрібнішу красу в світі — шматок чорного хліба. Проста, грубувата була ця любов, без небесних висот, без поетичної пісні, без орлиного льоту... Але дай, доле, кожному такої сили, яка таїлася саме в Парасчинім і Кифоровім, не ваблячим око стороннього, почутті!..

Провівши Авдюка до поїзда, вернулася Ксеня Кошель в гуртожиток. Подруг не було. Тиха, ласкава, давно вже не знана радість зринула в серце дівчини. Зачинивши кімнату на ключ, витягла з внутрішньої кишені каптаніка невеличкий пакуночок, що увесь цей час відчутно впирався, зігрівав її груди. Поклала на стіл. Потім швидко роздягла каптанік і жакет.

Гарячими руками вона розмотала коробочку, відкрила. Спочатку ясними, згодом щораз туманіючими від хвилювання очима довго вдивлялася в образ людини на металі. Обережно закріпивши орден на вилозі жакета, почепила його на бильце крісла. Чомусь навшпиньках, відійшовши аж до дверей, з обличчям, осяяним урочистістю, таємничістю і цілком ще дитячою безкрайньою радістю, обернулася.

...Від сьогодні Ленін буде з нею у Львові, в Гряді, в полі, в лісі, скрізь. Відтепер аж до кінця її життя стане першим порадином, цвітом папороті, вогнем палкого серця, силою, що невичерпно пануватиме натхненням, жадобою жити так, як учив Іван Павлович,— для людей... Вона навіть втратила безмежно дорогу Любу Шатрову, може, назавжди попрощалася з Романом Дарієм, і люди чуйні на болючу її рану поклали цілющий канупер¹ — цей новий образ. Щоб довічно дивилася в його мудрі очі... Відчуваючи, що вона стала легенькою, як листочок, готовий ось-ось полинути в повітря, Ксеня, так само навшпиньках, вернулася до стільця. Одним рухом накинула одяг на плечі. Уважно дивлячись у велике дзеркало над столом, натхненно промовила:

— Спасибі, рідний!..

3

Йшли корови із діброви. Брили через поля, попри Дубину, суголовками. І на лузі зробили короткий попас. Закопитули м'який ґрунт, заслідили. Потім череда подалася далі в напрямі Гряди, а на зеленій мураві zostалися відбитки копит — невеличкі круглі ямки в долоню завбільшки.

Минуть дні. І в ямці, яка найближче до ріки, виступить з вологого підґрунтя чиста вода. Утвориться озерце. Якби можна було простежити за ним цілу добу, побачив би ра-

¹ К а н у п е р — зілля.

дісне життя. Удень зі сходу до заходу скапують у воду золоті промені сонця. Уночі урочисто дивляться в неї німі зорі з неба. Перед ранком довкола — на квіти, на трави й просто на воду — осідає небесна роса: озерце повнішає. В полуденну спеку по опущенім стеблі трави полізе вагітна пергою бджола; нап'ється, почистить ніжками крильця, хоботок. Та й знову полине в блакитне повітря з ласкавим бринінням. Ледве подме вітерець, встануть на гладенькій поверхні оком не помітні хвильки. Звідкись вихопиться заблудлий горобець-сновиди, скупається з розгону. А потім довго впорядковує на боці свої штанці й сорочину, раз по раз тріпаючи мокрими крильцями, дзвінко прищебечуючи. Шелестить осока поблизу; озерце слухає той шепіт. Тихо й добре кругом...

Та ось восени на в'янучий луг насунуть із Польщі темні суцільні хмари. Поллються дощі — безугавні, холодні, нудьготні. Затоплять ясне копитчате озерце патьоками брудної води, розчинять болото. Без жалю зруйнують літню гармонію сонця, хвильок і тіней. Місячи грязюку, знову пройдуть тут корови — мокрі, брудні, згадуючи давнє тепло... Задме вітер по голому полю, наробить лементу за тим, що зникло. Та й по красі на лузі, та й по всьому... Тепер дожидайся, озеречку, свого щастя аж до другої весни!..

Отак і з серцем Дарія Романа. Немов озерце серед квітчатого лугу, билося воно в широких грудях — дуже й безпечне. Гуляв собі парубійко трактором по полю удень, а ввечері з подякою за щиру працю зустрічали його м'які обійми Люби Шатрової: з весни — коханої, з осені — дружини вірної. А тепер — що?.. Одна лише куля була в бандерівця, нікчемно мізерний шматок металу. І вже нема Люби... А у хлопця замутився горем білий світ...

Ще невістка непорушно лежала посередині їхньої хати, востанне німо прощаючись з грядівськими людьми, як мусила, сама ледве притомна, свекруха Мотрина, при ній, мертвій, подумати про живе. Наплакавшись уголос і тихо, вона насухо витерла рушником запалене обличчя, накинула на лисіючу голову тернову жалобну хустку, вийшла на вулицю. Після недовгих роздумів побрела садами на третій куток, до двору Федора Сінклера.

На щастя Мотринине, усі Сінклери — старий, стара, син Іван та невістка Анна, годувальниця недавно народженого немовляти, — були вдома. З порога стара Даріїха знову завила, заголосила жальними словами про нечуване

своє горе, а господарі хати кволо розраджували її. Знали — виплачеться жінка, душі стане легше... Нарешті, заспокоївшись, присіла на ослоні. Попросила Люби́на свекруха прийняти невістчине немовля до Анниних грудей хоч би тимчасово.

— Велів Роман сказати... Ми задурно не хочемо. Будемо Анні платити грішми. Чи так щось, у господарстві...— підкріпила Мотрина своє прохання діловими словами.

Запала мовчанка. Усі дивилися на Анну: їй годувати, їй і згоду давати. А Анна — на свого тестя, голову двору: чекала його наказу.

— Стидалися б, Мотрино, таке говорити!..— почав він нарешті тихим, зворушеним голосом.— Хіба тим гендлюють?.. Файна жінка була наша агрономка... Ох, грішать люди проти бога!.. Грішать тяжко...

Справа була невідкладна, за розумінням Федора — просто побожна: немовля ще не прийняло в ротика й краплі материнського молока. Перекинувшись, для годиться, ще кількома словами, Анна з Мотриною пішли до неї.

За якоїсь півгодини червонощока тридцятилітня Анна вже сиділа в своїй хаті на маленькому стільчику, чмокала губами, гойдалася, примовляла вголос або стиха то «а-а, лю-лі...», то «котіку-воркотіку...» і щедро поїла по-сільському багатими на життедайне питво грудьми Люби́ну доньку, наче власну. Очі в неї весело сміялись. Довкола стояли усі Сінклери і з ласкавою цікавістю роздивлялися сирітку.

З того дня між хатами Даріїхи і Сінклерів протопталася через сади непомітна стежина дружби. Закінчивши зміну в полі, Роман приходив додому. Скинувши засмальцьовану спецівку, з великою старанністю (чого не помічалось раніше) відмивав бензином і милом замазучені руки. Без смаку ковтав склянку молока або яйце, ішов до своєї доньки.

Анна, хоч вона була на шість років старша від Романа, спочатку соромилася годувати дитя при ньому. А потім звикли: і вона, і він. Веселими сірими очима Анна озирала Романа — міцного, ставного, красивого, порівнювала з своїм чоловіком Іваном, не на користь останнього, і жінці було приємно, що вона поїть власним молоком дитину саме такого батька. Часто обоє вдивлялися у мізерне личко дівчинки. Тоді чубата Романова голова й гладко зачесана та заплетена в довгу косу-калач Аннина мимовільно

стулювалися до купи. Від того, що знаходились в таких незвичайних обставинах — дитина Любина, а матір'ю їй стала Анна, — обоє зворушувались, хвилювались.

— Ану, доньцю, покажи своєму татові горпинку! — помітивши, що Роман смутний, казала Анна. Сміючись, розповивала немовля, швидко обертала його в долоня голенькою спинкою догори, мов щойно спечений хлібчик. Легко підносила до самих Романових уст, вимагала: — Цілуй, батьку! Цілуй, не гоноруйся! Що змайстрував, те й маєш! Ха-ха-ха!..

Її сміх, похитливий і вульгарний, коробив душу Романа. Збентежено згадував Любу — ніжну, палку, ласкаву, — з сумом думаючи, що не похвалила б вона його за вибір такої годувальниці.

Але що міг він зробити?

Потому уявляв, як би сама Люба, коли б була живою, пестила це дитя, а біля немовляти голубила б і його, за своєю звичкою кучерявлячи тонкими пальцями буйного чуба... Серце боляче терпло від туги.

Немов розуміючи, що буде Романові дуже важко жити на землі без її прекрасного образу, нагородила Люба свою доньку непроглядно чорними очима. Коли дівчинка вперше відкрила їх і (як здалось Романові) здивовано вперлася поглядом в нього, вогонь буйної радості, а одночасно й болю гостро пронизав його тіло. Люба, незабутня мила Люба дивилася на нього, посилала Романові здала через ці тернові кринички своє невичерпне кохання. Кілька хвилин Роман непритомно вдивлявся в такі знайомі, дорогі оченята, загіпнотизований, зачарований ними. І не помітив, що весь здригається в тяжкім чоловічім риданні. Опам'ятався, як, поссавши рожеву пустушку, дитя знову сонливо заплющилось.

Саме через такий колір очей вирішила Мотрина охрестити внучку іменем матері, назвати Любою, або, як вона завжди говорила — Любинкою. Вона не питалася синівної згоди, знала — ім'я дружини довіку буде йому дорогим, а, упіймавши день, коли Роман поїхав до МТС, забрала в Анни дитя, скупала, сповила, закутала і понесла спочатку до попа, потім — до сільради. Коли Роман вернувся, Мотрина на порозі зустріла сина з метричним свідоцтвом в руках.

— Даруємо тобі, синку, Любинку — усміхаючись, ласкаво промовила вона. — Любинку Дарій... Романо-

ву...— додала, стежачи, як батько реагуватиме на появу такого імені й документа.

Той обережно відібрав у матері доньку, мовчки вступив у хату.

В перші тижні після загибелі дружини обіймав Романа збуджений, нервозний настрій. Вдень, уночі — цілодобово — тіло ніби пекло вогнем, і він, спраглий, часто пив воду, не відчуваючи, хоче її чи ні. Вода й цигарки замінили йому все, навіть людський гомін, бо присутність людини дратувала Романа. Він дуже схуд: випнулися вилиці, запали очі і світилися з глибоких ямин хворобливим лихоманним блиском. Руки ніби подовшали, безсило обвисли з пліч; коли Роман ішов, вони в'яло гоїдалися по боках, як бильця ціпа, мов випадкові, непотрібні речі. Ці руки, які уміли так невтомно працювати, так палко голубити свою кохану!

В такому стані пробув з місяць. Потім, коли тіло виснажилось, зів'яло, невиліковною пошестю напала на Романа безпробудна дурманна сплячка. Як затягалася сльота на день-два і в полі припинялася робота, він, ледве прийшовши додому, валився на ослін чи ліжко, одразу засинав. Міг спати по дванадцять-п'ятнадцять годин підряд — важко дихаючи, здригаючись, мугикаючи щось, нервозно змахуючи руками, аж Мотрина налякано будила його й допитувалася, чи не захворів. Чадна сонливість не покидала і в полі. Сидів за кермом, вдивлявся склепними очима в затуманену борозну перед собою і мусив час від часу стріпувати головою, щоб вона не впала на груди.

Недругом лютим став для Романа цілоденний супутник праці — шум мотора. Рівний, розмірений, шумливо-спокійний, він важко вливався у вуха, в груди, проникав у поранене серце й викликав звідти солодко-болючі спогади. Чим уважніш прислухався Роман до рокоту, тим певніш переконувався, що в гомоні машини можна розрізнити людські голоси. Більше того, почуті ним слова належали Любі.

«Ро-ма-не!..— проривався крізь татакання клапанів тонкий її голос.— Як скін-чиш ора-ти пар, пе-ре-га-няй трактора в Ду-би-ну! Мо-же, вспі-єш до но-чі за-куль-ти-ву-ва-ти гре-ча-ни-сько, що від річ-ки!..»

«Тра-та-та-та!.. Тра-та-та-та!..»— знову вертався до Романової свідомості шум машини, заглушував милі Любині слова. Якусь хвилину він чітко бачив чорний обід керма, безмежне поле, далекий сірий ліс. Але невдовзі

знову впадав у п'янку галюцинацію, і Люба приникала до Романового вуха з другого боку:

«Здо-рові бу-ли, хлоп-ці!..— намагаючись бути суворішою, гукала вона, підходячи до трактора, й веселі вогники танцювали в тернових жагучих очах.— Як гли-бина? Як паль-не? За-о-ща-джува-ти тре-ба! Диви-тися впе-ред!»

«Та-та-та-та!..»— шумів трактор, заважаючи Романові й Любі зблизитись, подати одне одному руки. Силою болючої уяви Дарій перемагав той гамір мотора й вітру і знову слухав, що вона нерозбірливо шепотіла:

«Ро-ма-не! Дур-нику мій еден! Я ко-хаю те-бе, Ро-ма-не! Тіль-ки ти-хо... Ці-луй ме-не... Тільки так, щоб не ба-чи-ли лю-ди. Чш-ш!.. Пам'ятаєш ніч осін-ню, без-ко-нечну? Скирту со-ло-ми в по-лі... І зо-рі в не-бі, що сипа-лися на на-ші чо-ла, ніби ле-ге-нькі сні-жин-ки... Пам'ятаєш? Все, що було між на-ми... Ах, я люб-лю те-бе вір-но, Ро-ма-не!»

І знову татакання мотора: «Так-так-так!.. Забили її... Так-так-так!.. Забили...» Знову — невгамовний шум вітру, сумне осіннє сонце на краю неба, і сіра рілля, і в хвилини повного пробудження від чарівного забуття — чорна, як оце зоране поле, туга на серці...

Одного разу Роман і Фокій орали двома тракторами десятигектарний клин на Рудці. На радість теплий та тихий доживав короткого віку пізньоосінній день. З обіду на вечерю ліниво брело сонце. Недалеко сірів ліс — теж тихий, сонний, здивовано-журно дивлячись безліччю гілок на опалі долі себе листя. Це поле трактористи орали вже годин зо три. Фокій був в одному краї, Роман — у другому. Раптом, підвівши механічно очі від керма, Фокій побачив, як Роман, вигнавши машину в кінець, не завів її знову в ліву борозну, а, перебравшись через дорогу, рівною стрілою поволік плуга на захід сонця, орючи, що попадало під колеса, — спочатку якийсь переліг, потім — конюшинсько, за ним ниву густо зазеленілої озимини. І вривався впоперек у масив незібраної кукурудзи.

«Що з ним? Чи не заснув?»— здивовано подумав Фокій. Він обернув машину й узяв більшу швидкість.

Виринувши через кілька хвилин з гущі кукурудзяного бадилля, Дарій, ні зменшуючи, ні набавляючи руху, розкочував ідеально рівну стюжку зораної землі, плив далі. Фокій глянув уперед. Там, на розтопленому сонцем заході, приблизно метрів за триста від Романового трактора, мало бути стрімке урвище — передбережжя Західного Бугу, де, за спогадами, в роки Вітчизняної війни фашисти роз-

стріляли під одинокою сухою березою польську диверсантку Франю. Дурманною горілкою вдарила в голову хлопця погана думка: «Роман справді заснув! Бо інакше нащо оре засіяні поля? Зараз трактор підійде до яру, стане на край... І тоді...»

Уявивши, що може статися, Фокій упрів.

Зиркнув по боках. В десяти кроках звідси скубла убогу осіньну траву пара коней, — ними дід Радивон Курдик підвозив до тракторів воду й пальне. Щоб загальмувати машину, добігти до коней, розтриножити й вискочити підручному на спину, затратив Фокій дві дорогоцінні хвилини. Його шалений свист і нестримно лютий удар коня кулаком по голові кинув тварину з місця в галоп. «Чи встигну? Хоч би йому мотор заглух з якоїсь причини!» — налякано думав, благав Фокій, до крові кусаючи тремтячі губи, не спускаючи очей з повільно пливучого до своєї загибелі трактора на розкішно рожевому тлі західного обрію.

Раз по раз луплячи коня озутими в черевики ногами, зумів тракторист в кілька хвилин скоротити відстань між собою і Романовою машиною наполовину. Не зупиняючи коня, заклав два пальці в рот, свиснув двічі. Потім з усіх грудей крикнув: «Рома!..» Але трактор так само рівно й плавно продовжував брести полем, уже перекочуючись з горба в пониззя, туди, де змілілий під осінь Буг стрімко котив рожево-блискучі хвилі на південь.

...Мусив би Роман Дарій, а ще більше матір його, довіку дякувати не так дружкові по минулому парубоцтву Фокієві, як колгоспному коневі Лисому, що, бистроногий, врятував Романа від тяжкої смерті, не допустив у Мотринин двір ще одної труни. Нагнали Лисий з Фокієм Дарієвого трактора вже в кількох сажнях від прірви. Фокій, який рік тому вернувся з служби в кавалерійському полку і ще не відвик від солдатської спритності, на повному галопі зіскочив з коня на ріллю. За мить був у кабіні. З усієї сили натис ногою на гальма, зупинив мотор. Лисий відбіг убік. Трактор закам'янів на місці, сліпо вирячившись білими фарами в пашу яру. Фокій зиркнув на Романа.

І те, що він побачив, більше налякало хлопця, ніж досі, пронизало гаряче тіло різким неприємним холодом.

Роман не спав. Злегка нахилившись вперед, міцно стиснувши руками кермо, він пильно вдивлявся широко розкритими очима в багряний захід, де сонце й хмари розтопилися в небі, залили пів-обрю, наробили в просторі гаряче блискучих озер. На його обличчі була ніжна радість, тихий

подив, хвилинами — ласкавий жаль, короткочасний сумнів у чомусь... Ніби бачив перед собою когось, уважно слухав співбесідника, а потім сам промовляв до нього: уста тракториста інколи ворушилися. Від того, яким було це, не чутне сторонніми, таємниче гомоніння — радісне чи тужне, мінялося і Романове обличчя: то всміхалися уста, то смутніли очі... Зрідка він силкувався промовити якесь слово, судячи по рухах губ, — єдине слово. Але саме тоді, як, здавалося, це слово буде нарешті промовлене, хлопець знову в'янув, відхилявся від керма назад, ніби йому перешкодили на половині речення. І знову прислухався до загадкового, невідомого, знову вдивлявся нерухожими очима в безмежні водограї сонця і хмар на сітчатому заході, зрідка зачаровано всміхаючись...

Коли Фокій поліз до нього в кабінку, Роман не чув цього. Але як несподівано заглух мотор і на полі, замість живого розміреного рокоту, запала мертва тиша, аж вухам зробилося давко, тракторист здригнувся. Кліпнув і тривожно видивився на товариша осліпленими від сонця, нічого не розуміючими очима. Фокій помітив, що Роман враз почав дуже бліднути.

Так тривало з півхвилини. Потім Фокій тихо поспитав: — Що з тобою, товаришу дорогий?

— А що? — так само тихо, з відтінком якоїсь таємничості перепитав Роман.

Помовчавши, уважно озираючи похнюпленого тракториста, Фокій показав рукою назад трактора:

— Дивися, чого наорав? А спереду — бачиш?

Роман глянув у яр. Потім обернувся. Довга рівна стьожка зораної ріллі оперезала зібрані й незібрані поля через усі гони, аж до недоораного хлопцями клину.

Підвівшись на затерплі ноги, Дарій мовчки зліз з машини. Мовчки закурив. Затягшись кілька разів, кинув цигарку на ріллю, повільно, важко побрів у напрямі Гряди.

«До доньки пішов... До Любики...» — зітхнувши, констатував Фокій. Став заводити мотора, щоб відігнати Романового трактора до будки.

Тижнів через три після цієї події Роман напився. Зайшовши до буфету — невеличкої кімнати, що притулилася до сільського кооперативу, він попросив у продавця Фанди повну склянку горілки. Випив її Дарій одним духом, гірко скривився, мотнув головою. Потім жадібно закусив кислим огірком і взяв ще пива.

Захмелів він скоро, навіть не дотягнувши до дна перший кухоль. Почервонівши, став спочатку оповідати Фанді скоромовкою, як він недавно поплавив підшипники, сам помічаючи, що говорить плутано. Потім, коли Фанда вийшов у підсобку, Роман спер голову з буйним чубом на велику, побиту металом руку (як робили в тузі й батьки), глухо заспівав:

Журо моя, журо,
Чось мня зажурила?
Нашо мене, молодого,
З білих ніг звалила?
А я тії журі
Ніяк не даюся,
Піду до коршмоньки,
Горівки нап'юся...

Повернувся Фанда, обізвався до нього. Але Дарій вже не помічав ні продавця, ні стола, ні порожньої склянки. Всім серцем отдавшись пісні, він, як і у полі, знову бачив лише одному йому відкриті картини і, можливо, найжорстокішу серед них — образ Люби. Дивився, і хрипко співав, і крутив ніби від болю, ніби щось заперечуючи, кудлатою головою. А слізи — бачив Фанда — зрідка капали з його очей на великі, складені вкупі руки й на перевернуту догори дном склянку.

Піймо, браття, піймо!
Горівочка п'ється,
Коло мого серця
Гадиночка в'ється.
В'ється, вона в'ється,
Хоче зимувати.
Прийдесь мені, молодому,
Із журби вмирати...
Журо моя, журо!
Чого мня тримаєш?
Що ти мене, молодого,
Ніде не минаєш?..

Вийшовши на вулицю, Роман ковтнув кілька разів свіже повітря, заточився і впав. Напився він уперше в житті. Посилкувався підвестись. Не зміг. «Що ж... я отак буду лежати каменем на вулиці? В буденний день, коли всі люди в роботі», — подумав він у хвилину просвітку свідомості. Потім усе знову затуманіло. Попробував ще... Марно. «Стид мені який!..» — прошептав, тупо дивлячись на постать оддала, що переходила вулицю. Запаморочилась голова. Чоло вкрилося рясним потом.

Поскрипуючи протезом, Фанда допоміг Романові підвестись, посадив на поріжок.

Додому відвели його згодом комсомольці Іван Чупринчук та Антось Промінський, що приходили за чимось до крамниці.

Так Роман Дарій вперше за своїх двадцять п'ять літ пізнав смак горілкової отрути. З того часу зустрічали люди хмільненького грядівського тракториста в районному центрі, машинно-тракторній станції, навіть у полі під час роботи. Часто бачачи сина п'яним, Мотрина журилася, плакала. Вона сама тяжко тужила за Любою. Проте в хвилини духовної полегші в серце старої, мов у нещільно причинені двері, знову мимовільно входило ім'я далекої звідси Ксенії Кошель — давньої, жаданої вимрійки. «Гріх мені думати про цю дівчину для Романа, як ще на Любиній могилці й травиця не поросла!..— жахалася розгублена Мотрина, намагаючись відігнати з уяви Ксенин образ.— Гріх!..» І все ж чим далі плив час, чим краще гоїлася в серці страшна рана — смерть невістки, почала стара Дарііха вертатися до Ксені частіш, думати про неї настирливо, вперто, стала надіятись. І надія ця з кожним днем міцніла, хоч не від матері, а від сина — тільки від Романа — залежало, здійсниться вона чи ні.

4

Над Грядюю, над Бугом, у лісах, у полях кропіткою трудовою бджолою знову бринить весна.

Передавши справи голові колгоспу Івану Журяку, Євген Ловач побував у Києві, відвідав рідні місця на Харківщині. Потім вернувся до Гряди, де стояв на партійному обліку. По-осінньому порожньо, зимно було на душі. І трохи дивно. Дожидаючи нової роботи, Ловач уникав людей, нікуди не ходив. Поснідавши, брав до рук першу-ліпшу книжку, одягнений знову лягав на вже прибране Катериною ліжко. Неуважно прочитував дві-три сторінки. Потім відводив очі за вікно, на комин, на стелю. Поринав у невеселі думки.

«Що сталося зі мною?»— це питання поставало перед ним щодня, у кожную вільну годину, а оскільки часу в Ловача було тепер досхочу, то думав про невтішні в своєму житті зміни цілодобово. Досі, до демобілізації з армії, був міцно впевнений у собі. Переглядав у спогадах рік за роком, службу за службою, кропітко обмацував чіпкими

пальцями пам'яті найзначніші події, місця зіткнення з людьми, що залишали більший чи менший слід у житті. І не міг докорити собі, що був неповноцінним громадянином. А ось тут, «у громадянці», як мислено називав Ловач нове своє становище, на посту, здавалося б, досить доступному, схибив.

Чи ж він не трудився, не досипав ночей, проводячи штурмові затяжні наради, чи не обходив пішки, ні, оббігав поля від зорі до зорі, вимагаючи від землі й гамірливих колгоспників високого врожаю? Чи не захрипало горло після численних промов, чи не пітніли груди від перевтоми, коли після довгого гарячого дня праці вертався нарешті додому й скидав волого-солоний кітель, щоб умитися до пояса холодною водою!.. Все це було, як і в інших селах, у других голів колгоспів...

Не вистачало одного: діла живого.

Чекаючи, поки його викличуть до райкому або на збори колгоспної парторганізації, щоб доручити нову — легшу, як думав, роботу, якимось без діла бредучи Катерининим двором, побачив Ловач вдовині ворота. Старенькі, перекошені, без четвертої, спідньої, дошки, вони трималися, мабуть, тільки тому, що здавна родинно звикли до цього місця. Ніхто тих воріт ніколи не відчиняв, — з дня закінчення Вітчизняної війни не вітала осиротіла Катерина Бурдейна хлібом-сіллю біля воріт веселих гостей. Кому треба, заходили через таку ж ветху хвіртку, відчинену для всіх навстіж удень, уночі, як і палка Катеринина душа.

«Дивно!.. Раніш я не помічав, що цим воротям — чисниця до смерті», — зупинившись проти них, подумав Ловач з засуненими в кишені штанів руками.

Пішов далі. Оглянув садок, перерахувавши для чогось усі плодоносні дерева: яблуні й груші — в один бік, вишні й сливи — в другий; посірілий городець; безлюдну вулицю за ним. Вернувшись, знову опинився біля тих воріт.

Після багатьох днів вимушених лінощів його руки раптом зажадали роботи. «Дивно, дивно!.. А що, як я візьму-ся та й витешу нові? А це дрантя — на дрова!..»

Його так захопила ця думка — зробити нові ворота! — що через півгодини, відшукавши потрібний матеріал, колишній голова «Ленінського шляху» вже гаряче працював у хлівці. Рубанок свистів під міцними руками, стружки так і вилітали білими язичками ватри з отвору інструмента. Чоло зрослося потом, на устах застигла лукаво-весела усмішка. Поки працював — простий, прямодушний, до-

ступний — одухотворене обличчя відставного підполковника світилося химерною принадною красою.

Безумовно, майструючи собі у хлівці, злегка насвистуючи давню армійську пісеньку, Ловач зовсім не думав про Катерину Бурдейну, про враження, яке справить на жінку ця несподівана обнова її двору. Вернувшись увечері з поля, зморена господиня хати спочатку вмилася, злегка причепурилася. Потім за обов'язком приготувала квартирантові скороспілу вечерю — яечню і молоко. Лінивоважко переступивши поріг Ловачевої кімнати, мовчки подала на стіл. Так без живого слова й вийшла. До хліва вона не заглядала, а ранком знову пішла на роботу.

Після численних домагань Ловачевої взаємності, після німої пісні кохання, — коли без причини спалахували запізним рум'янцем її давно не ціловані щоки; зустрічаючись з його очима, налякано опускалися додолу її живомовні очі; ні з того ні з сього випадала з тремтячих рук і розбивалася на шматки миска з борщем, як обід подавала; або колотилося-стукотіло радісно палке жіноче серце, коли в полі, підвівши очі від сапи, бачила: ген-ген, третіми гонами, на тлі синього неба з двома хмарками, котить — може, сюди?.. — голова колгоспу на бричці, — після безслівної пісні любові почала поступово холодніти Катеринина душа. І гірка думка — я не потрібна йому!.. — частіше стала непокоїти вдовицю.

Наступного дня Ловач закінчив роботу. Замінив ще слупки, надійно закріпив ворота на старому місці. Повагавшись, зручно йому чи ні, пішов на господарство. В новопризначеного комірника Федака (знявши Миколу Проця з посади завгоспа, правління призначило й іншого комірника) попросив зеленої їдкоокої фарби. Як зумів, помалював споруду. Після цього Ловач забув свою витівку.

Але Катерина реагувала на це інакше.

Вернувшись з поля, вона не одразу помітила новину на своєму господарстві, бо надійшла не з вулиці, а з саду, навпростець. Повештавшись по хаті, попрямувала з відрами до сусідського двору по воду. Здаля помітивши ворота, чомусь уповільнила кроки. Підходила тихо, ніби крадькома, з кожним подоланим метром вище піднімаючи брови, сама не вірячи тому, що бачить. Нарешті підступила. Для певності помацала рукою верхок слупка: ні, не сон...

Він таки лепські ворота встругав, отой двічі відставний Євген Федорович! Це були не просто ворота, а дві для

міцності оперезані навхрест планками невеличкі півбрамки, що сходилися щільно до купи. Насередині припасовувалися до дерева залізні штабки, ловко схоплені за вушка невеличким білим замочком. Піднята цілві на три над землею брамка розчинялася легко, без скрипу; здавалося Катерині, що рух цих півбрамок — мов Ловачеві руки, широко розкриті для обіймів. Проти похиленого тину, старого хліва, опущеної додолу, як крило підбитої птиці, хвіртки, ворота мали вигляд веселий, гордовитий.

Увечері між Катериною і Ловачем відбулася коротка розмова. Принісши їжу, Катерина за звичкою мовчки поставила її на стіл. Вже біля дверей глухо запитала:

— То ви ворота переменяли?

— А хто ж?..— весело потягся на ліжку Ловач. Підвівся, узявся за ложку.

Помовчавши, не міняючи пози (стояла обернена спиною до нього, з опущеною головою), Катерина змінившим голосом сказала:

— Нащо?..

Не дожидаючи відповіді, хутко вийшла.

Чого треба вишні, щоб листочки ожили й зашелестіли? Легенького подиху вітру. Що потрібно озеру, щоб вирватись стоячими водами своїми на волю, закипіти бурхливою швидкоплинною рікою? Маленьку щілинку в греблі. Чого ждало скривджене, обкрадене війною серце Катерини, щоб знову затрепетати, налитися божевільно-радісною надією?..

Оцих нових ворітець серед свого двору... Того переконання, що зроблені вони дорогими її душі Ловачевими красивими руками. А для кого? Хочете, люди, чи не хочете, судить-гудить удовицю: для Катерини, для неї...

Нові ворота ніби розчинялися для того, щоб пустити одне до одного досі перегороджені нерівним становищем Катеринине й Ловачеве серце. Помивши начиння, розчесавши і переплівши косу, зробивши ще дещо в хаті, лягла Катерина в ліжко. Та чи могла вона заснути?.. О, яка буря знялася в душі жінки, коли на його веселе ствердження: «А хто ж?..»— тремтячим від раптового прибою сліз і почуттів голосом промовила оте повне муки — «Нащо?..» Нащо будити те, що, важко перестраждавши від його байдужості, зрештою зневірилось і знову стало хворобливо дрімати, ображено схлипуючи й здригаючись?..

Так думала жінка звечора. А пізньої ночі наївні Катеринині мислі звернули на інші суголовки. «Раніше літав

високо, брязкав медаліями, блищав, плечистий, срібними погонами офіцера... Тому був недосяжний... Тепер його скинули зверху, зрівняли з простими людьми. Отож він і я — в усьому однакі: а он ходить цілий день по дворі і хаті в капцях на босу ногу... а я теж боса...» Вперше почувши, що Євгена Ловача з поста голови колгоспу «Ленінський шлях» звільнено, — а було це в полі, серед ланки, — зневажена Катерина взялася руками в боки й від щирого серця зареготала на всі гони. У цьому штучному сміху менше було веселощів, більше гіркоти. Тоді Катерина і ненавиділа і любила його, і взагалі не могла розібратись у своїх почуттях. Зараз, бачачи, як Ловач страждає від бездіяльності й нудьги, жінка жаліла свого квартиранта.

А вже аж перед ранком настрої палаючої від безсоння Катерини з ображено-засмученого змінився на войовничий. «Сьогодні він забутий богом і людьми... Тільки я з ним всю добу... Треба втішити самотнього... Може, від роду такий: несміливий, стидливий... Коло жінки невмілий... Не помагає, не поцілує... Слова солодкого — про любов — не скаже... Гріх мала б на душі, якби покинула його в горі... Треба мені боротися за нього...»

З цим рішенням Катерина встала. Від безсоння і хвилювання гуділа голова. Намочила рушник у холодній воді, приклала до чола. Без сніданку, не побачивши Ловача — не хотіла будити, — подалася на роботу. За цю неспокійну ніч вона знову вернула собі давні почуття, знову віддано кохала, жаліла скривдженого в її розумінні Ловача, називала в думках «своїм Євгенком». А одночасно любила, міцно відчувала імлісті поля, багряний схід сонця, росу на рудому зісподу подорожнику, сине освіжене за ніч небо — все, що бачила зараз довкола... Та найбільше — його, звільненого з роботи, бідного, самотнього, сплячого в сутінках кімнати на її м'яких подушках... Цілий день в Катерини терпко боліла голова, паморочився світ, хотілося спати. Але немеркнутий образ Євгена, то самотнього в ліжку, то з рубанком біля нових ворітьєць, не покидав її до вечора.

Безсонна ніч повторилася ще, а третьої доби Катерина зважилася на таке, після чого круто змінилося все її життя.

Вечір увиходив у сутінки ночі повільно, туго. Сонце сховалося давно, але відблиски яскравого денного світла ще лежали на всьому: хаті, садкові, хлівці, на просторому не-

бі. Здоївши корову, Катерина з підкасаною спідницею й засуканими рукавами попрямувала до хати, тримаючи у правій руці неповне відро запашного пінястого молока. На порозі — обличчя в обличчя — зіткнулася з Ловачем: ішов з кімнати надвір, покурити востаннє перед сном, подихати вечірньою прохолодою. Легко штовхнувши одне одного, незручно розминулись. Від цього несподіваного зближення, короткого, мов подих людських грудей, сипнуло по жінці холодним колючим жаром, пронизало від голови до босих міцних ніг. Зробивши крок далі, відчула, як прилила до щік кров... Дотикалася Катерина до Євгена або сиділа поруч, на ослоні, сприймаючи тепло його плеча, й раніш. Але то було до того, як ще не визріло в серці Катерини божевільне рішення. Тоді трималася спокійно, врівноважено. Тепер здалося нервово-збудженій жінці, що Ловач якимось чином вже розгадав її згубний намір, хоч не ділилася ним ні з сусідками — подружками дівочтва з обох боків хати, — ні з своєю старою хврткою попліч нових воріт... Від такої підозри — Євген усе знає! — жорстоко хвилювалася.

Спряжила молоко, перемила начиння. Цілком підготувавшись на завтра до роботи, Катерина через півгодини востаннє пішла на подвір'я закинути корові на ніч молодій трави, накошеної ще в полудень, зачинити на штабу. І знову, ніби на сміх, ніби на глузування гірке над нею, Катерина й Ловач ще раз зустрілися на порозі сіней, на тому місці, знову легко дотикнулися одне до одного. І розійшлися — мовчазні, замкнені; один — сонливо-байдужий, друга — тривожна.

Навалила стіжок сну й темряви на хату бистролетна весняна ніч. Звечора Катерина задрімала, але спала, мабуть, дуже мало, бо, коли прокинулась, на далекому кутку протягну пісню співали запізнілі парубки, та за яром, де приблизно знаходилась вівцеферма, блищав одинокий хатній вогник.

Розплющивши очі, відчула Катерина, що більше не засне. Що перевертатиметься — гаряча — на твердому ліжку з боку на бік до третіх півнів, може — до світанку. І ще відчула терпку нудьгу під серцем. Чи навіяла той стан розложиста пісня серед царства спокою і темряви, чи манливий, недосяжний для неї, як і минуле дівочьке кохання, вогник в глибині села запалив її до того, гостре усвідомлення пустельної самотності, від якої ні в хаті,

ні на людях нема рятунку, холодними лещатами здавило горло жінки саме цієї ночі.

Щоби чим-небудь відігнати тяжкий настрій, стала уважно вслухатися в хатні й надвірні шелести. В кімнаті тишло. А те, що перебувало за вікном, дарувало зрідка Катерині то одинокий скрипіт старої черешні на легкім веснянім вітрі, що росла біля лівого причілка, то короткий гавкіт несподівано розбудженого чимось сусідського пса, то татакання поїзда на польським боці Бугу. Тиша в хаті теж не німіла: чадно дзвеніла у вухах.

Катерина лежала горілиць, з розкритими очима, закинувши повні оголені руки за голову, обрамлену розкішним калачем волосся. «Може, й він не спить зараз... Як і я, дивиться на стелю, міркує собі щось... Про армію чи про ту, яка має стати за жінку...— подумала вона.— А може, дрімає... Або курить... Боже, боже!..— шептала по паузі.— Якими очима дивишся з неба на землю?.. Я, молода, мушу на цій половині хати одна нічку коротати, він — на другій... Хіба так треба?.. Але ж усе село давно цвенькає пустими бабськими язиками, що Бурдейна й Ловач сплять укупі... Най їх бог поб'є, якщо то є правда!.. Бо чим їм доведеш?.. Але як вже так собі люди думають, то чого нам з Євгенком той стид задарма на лиці носити?.. Нащо дурнями бути?..»

Поступово, як і вдень, почала приходити до висновку: треба зруйнувати несправедливість.

Потім Катерина стала згадувати минуле життя: дитинство, дівочтво... Дитя від першого чоловіка, яке, захворівши, не прожило й півроку... Усіх рідних — чоловікових і своїх... Але як не намагалася забутися, втекти з своєї і його кімнати у безвість весняної ночі, знову час од часу виринали перед жінкою нові, вистругані Ловачем ворота. І те, хвилююче: як вони вчора двічі зустрілися в сінях, на одному й тому ж місці, мало не поцілувавшись в губи ненароком... Вертався, налітав шквалами божевільний намір...

Спалювана вогненно-болючими думками, Катерина, зрештою, скинула з себе ковдру, встала.

Було, мабуть, за північ. Не одягаючись, не запалюючи світла, підійшла до вікна. Ніч дівувала без місяця, як Катерина без мужа. Тьмяно мерехтіли зорі в небі зі спиненим над Дубиною Возом. Перекрикували один одного пронизливими голосами сільські півні, терпляче, як і колгоспні сторожі, дожидаючи світанку. Посеред двору лежав по-

рожній цебер, в якому вона прала вчора, на жердці під хлівом сохла її і Євгена білизна. «Тільки в тім можу бути близько до нього...»— сумно подумала жінка, дивлячись на шмаття.

Сон пропав. Але інший, весняний дурман, що йшов з самої неї, окутував голову Катерини, притупив свідомість. Добре розуміла, що так робити не можна, і все ж легко зняла защіпку, без шуму відчинила двері. Опинилася в сінях.

Темрява в сінях була густіша, ніж у кімнаті. Тільки над одвірком посіріла від внутрішньої і зовнішньої пилюки шибя цідила знадвору сюди ледь-ледь сірий морок. З давно спорожненої бочки пахло рештками квашеної капусти. Турчав у кутку цвіркун. З отвору, де сінешні двері нещільно приставали до порога, віяло по босих Катерининих ногах нічним холодком.

Вона добре знала свої сіни й розташування речей тут. Але, вирішивши йти далі, для безпеки витягла руки вперед. Зробила чотири обережних кроки. Вперлася гарячими долонями у волого-холодні двері Ловачевої кімнати.

Міцно, віддано любить жінка-вдовиця у тридцять літ, не розтративши себе задарма раніш, якщо після тривалої тужливої самотності пошле їй ненароком доля бодай і сіренького проти її загиблого незабутнього мужа чоловіка!.. Стримуючи гарячий подих, довго стояла Катерина на одному місці, напружено прислухаючись, спить Ловач чи ні. Від хвилювання до крові кусала губи, облизувала їх, а коли біль минав, мимовільно гризла знову. Ясно відчувала, як чадіє, паморочиться вся. Нишком шепотіла благально: «Не йди!.. Стидайся!.. Не треба!..» Та не рушала з місця.

Минуло півгодини. Трохи охоловши від вогню, що пік її в ліжку, Катерина, повагавшись, хотіла вертатися назад. Але причулося: там, за дверима, шерхнули сірником по коробці. Мабуть, він не спить, палить цигарку... Зітхнула. Постояла ще... «Може, знає, що вона тут, у сінях?.. Може, чекає?..»— подумала ще. Раптом нахмурившись, міцно зціпивши зуби, Катерина, погано усвідомлюючи, що робить, з неймовірною легкістю відчинила двері, мовчки зупинилася на порозі.

Вона помилилася. Постеливши дві подушки, Ловач спав, повернений обличчям до стіни. А може, не спав, а так лежав і чув, як вона увійшла.

Те, що Ловач не бачить її, додало Катерині сміливості. Глибоко зітхнула. Переступила з ноги на ногу. Ждала, щоб Ловач покликав її, приманув ласкавою рукою, якщо вже сама прийшла до нього серед ночі. Німо благала, щоб у душі не насміхався, не огуджував голодну на любов... А зрозумів і оцінив, на що вона зараз ішла ради нього!..

Ловач мовчав.

Тоді бліда, тремтяча Катерина вперто мотнула головою. Нічого не говорячи, підступила до ліжка. Бачачи, що місце є, обережно лягла поруч, навznak, натягла на босі холодні ноги його ковдру. Заплющивши від сорому очі, зазмерла, нічого доброго не чекаючи...

Нудотним, безперервним дзвоном відгуло в Катерининих напружених вухах ще кілька безконечних хвилин. Лежачи біля Ловача, почувла, що він прокинувся, схлипнув двічі спросоння. Розуміла також: Євген збагнув — поруч стороння людина. І саме тому, що людиною цією була Катерина, він не ворушиться, вдає сплячого, тим часом обмірковуючи, як йому бути...

«Знаєш, що прийшла... і мовчиш... Ну, що ж... Буду лежати тобі отак до самого рання!..» — зло вирішила Ловачева непрохана гостя.

А вслід за цим німим криком душі й тіла напав на відчайну жінку гіркий сором. Їй уже не хотілося бути поруч кам'яно-холодного Ловача. Катерина ненавиділа його, що так зневажив її в ці тяжкі хвилини... Жаліла себе, розкаювалась... Але як підвестись з ліжка? Як піти — зганьбленою, переможеною! — назад до своєї кімнати... Не вистачало сили...

Від такого приниження, від відчаю закололо Катерину серце, дзвінко забила в тім'я схвильована кров. «Боже, боже!.. Скажи!.. Хоч одне слово, Євгене...» — німо благала, лежачи навznak, з закритими очима, чуйно прислухавшись.

Але ліжко, як і вся хата, моторошно, загадково мовчало. Катерині зробилося страшно. «Тікати звідси! — вирішила жінка, все ще не рухаючись. — Тікати! Бо він не людина! Крига студена! Камінь! Кат бездушний! І серце в нього льодове, катівське!»

Від жалю, відчаю і страху була близька до непритомності... Ніби крізь сон відчула: Ловач скрипнув ліжком, повернувся обличчям до неї...

...Через годину Ловач нерозбірливо пробуркотів:

— Іди...

Катерина здригнулась. Вона задрімала, а коли проснулася, здалося: Ловач сказав щось. Підвівшись на лікті, глянула на його й у сутінках гарне обличчя. Перепитала: — Що?..

В цьому «що?..» було стільки надії!.. Хотілося, щоб пригорнув її до грудей, притулився чолом до її чола, обрамленого вінком розкішних кіс. І сонно-мирно, як для цієї пори, промовив: «Иди, Катрусю, сюди... Знаєш, раз уже між нами діло до цього всього дійшло... А від людей не скриєш. Бо любимося. То я так рішаю: хочеш чи не хочеш, а треба нам повінчатися... Або хоч у сільраді запишемося в потрібний папір...»

Але Ловач, знову відвертаючись до стіни, глухо повторив:

— Иди на ту половину... Чи як?..

Важко було їй, знову самотній, підніматися з ліжка, трудно — вертатись... Сіни, як і раніш, скупали вдовлицю в темряві, але ледве розчинила двері своєї кімнати, місяць-веселун, що саме зійшов і впливав на верхів'я грядівських вишневих садів, клубочком срібним ловко кинувся жінці під ноги, потім тонкими прозорими пальцями погрався — скуйфодив волосся. Безсило спинилася серед хати. Низько опустила голову, спрацьовані, не по-жіночому великі руки...

Ждала кохання!.. Гомону сердець!.. Пісні двох пар блискучих очей!.. Солодощів розкритих, линучих одне до одного уст!.. Ніжності сплетених у обіймах рук!..

А вийшло грубо, нікчемно, страшно...

І раптом, коли Катерина підступила до холодної своєї постелі й, знеможена, сіла на краю, сумно думаючи, яке багатство душі віднесла годину тому туди, до Євгена, а яку страшну порожнечу вернула назад, її розгублений погляд упав на освітлений місяцем портрет мужа, милого свого Івана, загиблого на війні. То була фотографія юнацьких літ, зроблена у Львові за рік до одруження з Катериною, коли вони ще тільки гуляли вечорами над Бугом, в садках, біля церкви, повні чарівних почувань, що вперше відкривалися їм. В розкішному сардаку з червоними кутасами, з-під котрого визирав комір вишитої сорочки, в суконній крисані, уквітчаній зеленим і червоним пір'ям, з гуцульським топірцем у руці, Іван дивився попри неї у вікно, в нерозгадану, як і в ту пору — спільна доля їхня, темряву ночі, загадково чи сумно всміхався...

Неслухняними пальцями вона зняла портрет з стіни, знову сіла на старе місце. Дивлячись на безмежно дорогі риси назавжди втраченої людини, яка, як і Катерина — Іванові, віддала їй найкраще, що мала, й зійшла безповоротно з Катеринино шляху, жінка почала розмірено похитуватись спочатку з боку на бік, мов старчиха на базарі, потім уперед і назад, як шнурок, звільнений від вішалника. Стала пригадувати, що мала з Іваном... Залежно від того, сильніш чи менш боляче колов серце спогад, Катерина тихо стогнала, закривши правою рукою пекучі очі. Ні, вона не ридала бурхливо, розпачливо, як інші слабодухі баби, ламаючи руки від горя, рвучи коси на собі, кленучи того, що так жорстоко зневажив щойно її. Зрідка лише, в особливо тяжкі хвилини духовної муки, її очі скупо зволожувались, і Катерина механічно витирала їх тилом вказівного пальця. То були сльози невичерпної жіночої туги, тихої, мов повзання змії, і тому страшної, як смерть...

Після півночі місяць сховався, образу мужа не стало видно, але Катерина продовжувала тримати портрет в захолохих без руху пальцях і все ще дивитися на нього. Поступово надворі наріс вітер, зашумів верхами дерев, загарахкав відром, прив'язаним біля причілка. Обдерті незграбні хмари низько попливли над селом з польського на цей бік, зрідка показуючи на мить місяця, і трудно було гадати: дощ несуть вони чи лиш надію?.. Час од часу пересохла земля жбурляла з вулиці і з подвір'я пилом і сміттям у шиби. Скиміло-кидалося на цепу, вперше пізнавши жах неволі, жалібногоголе сценя у сусідньому дворі. Туга і пустка кругом...

Плач, удово!.. Кажуть, сльози приносять полегшу горю. Знать, судилося так, щоб той Ганс за Перемишлем, на якого Іван скерував свого багнета, маючи на пошерхлих устах святе слово «краю рідний!..», першим натис гачок автомата. І тут і впав мертвим поруч з застреленим Іваном. Скільки таких, як ти, на Україні зараз неспаровано нічку коротять? Тисячі!.. Тисячі!.. Красиві й ніжні!.. Палкі і до краю щедрі!.. Без надії, без просвітку в долі... Списала війна, як кажуть, ваше щастя, жінки...

І його не осуджуй... Не кохає тебе, марить іншою... А може, як і ти, згадує першу, її і його дитя? І теж передчасно сивіє в тій кімнаті? Тільки її — хоч і мертву — любить?

Що поробиш? Серцю не закажеш...

Втім, зажди... Може, щастя вже прийшло до твоєї оселі й непомітно звилося в золотий, із казки, клубочок саме цієї ночі? Тільки не з тієї дороги, що ти виглядала... Щастя, як і сонце, для всіх досяжне...

Почекаємо. Поживемо, побачимо...

Віриться, Катре, вистоїш... Ти ж бо, леле, галичаночка...

На світанку Ловач визирнув у вікно. Буря, що всю ніч несамовито гоїдала дерева й куйовдила стріху на хаті, так і не дала дощу. Тільки стара хвіртка, доживши віку, впала, нарешті, ницьма на дорогу...

Ворота стояли міцно.

Через чотири дні Євгена Ловача призначили бригадиром об'єднаної тракторної бригади з дев'яти машин, з місцем постійного проживання в Курилівці.

5

З часу, як Микола Проць, розправи над собою не дожидаючи, добровільно здав новому голові колгоспу Іванові Журяку паперові й інші справи завгоспа, дні для шевця потекли мутні, як коловерт води у весняному Бузі. Проведена за вимогою колгоспників ревізія не знайшла за шевцем жодної нечесної крихти. В правлінні, райкомі, виконкомі йому також не зробили зауважень. Сусіди, що здивалися по обидва боки двору, були, як і раніш, привітливі, жартівні.

Але на серці шкребло. Як за кордоном, так і в Гряді Проць любив слухати на маївках або інших святах «Інтернаціонал»— гімн робітничого люду. Особливо гордили його неприкаяну душу слова: «Хто був нічим, той стане всім...»— і він часто повторював їх, коли фортуна вряди-годи піднімала шевця над головами громади. Тепер логіка подій свідчила: «Хто був усім, став ніким...» Тому й шкребло...

Якщо на людях мав Микола відносний спокій, то вдома творилося пекло. По-перше, Фрося категорично заборонила йому спати з нею. Цьому посприяли чутки про зв'язки колишнього завгоспа з удовицею Катериною Бурдейною, які, поки він верховодив, сиділи нишком під язиками сільських бабів-плітниць, а коли Миколай Андрійович знову став простим Миколою, випурхнули, ніби пташки з силець, і вцілили, дражливі, у Фросині вуха. Правда, самому богові було відомо, що далі борошна, молока, сала, щедро черпаних завгоспом не стільки для Катерини, як для Ло-

вача, та легкого ушипку за شوку чи литку його стосунки з удовицею не заходили. Але хіба бог міг вгамувати бабів, коли з кожним святом сільська церква порожніла більше й більше?..

Однак, так би мовити, духовне покарання не було б нестерпно дошкульним, коли б до нього не приєдналася мука тілесна. Справа в тому, що після Процевого падіння Фрося різко зменшила шельмуватому мужеві харчовий пайок. Як було раніш? Погасавши з ранку до вечора в полі чи в селі, в одного кума дитину охрестивши, другому підводу на базар давши, третьому не можучи відмовити в запрошенні до буфету на чарку-другу з якоїсь ласки, Проць, повернувшись додому цілком готовим, не міг дивитися на виставлені перед ним на скрині Фросині прості страви. Просив лише квасу. Тепер, коли куми, свати, сусіди стали відвертати від шевця носи, а заробітки спали, Фрося, ошадливості ради, рідко подавала на обід крихту м'яса чи втоплені в сметані вареники, як колись бували. Крім цього, підростали, більше, ніж раніш, потребували діти. Їм і вдіяляла головну увагу господиня хати.

Микола помітно схуд. Як і колись, він працював їздовим при голові колгоспу. Та оскільки Журяк, в протигагу Ловачеві, більше ходив пішки, ніж їздив, Проць мав багато вільного часу, але мало трудоднів. Це журило шевця. А від журби ще більше хотілося... їсти.

— Б'є мене Фроська своєю політикою по череву, — скаржився він нишком сусідові Миколі Гриню через тин й просив закурити.

Після тримісячного гордовито-стійкого терпіння жінчиного режиму Проць, зрештою, не витримав і помстився Фросі.

Великим помічником сім'ї була щедро молочна й порівняно молода ще корова сименталка Ласиця, яку Микола в добрі торішні дні купив на ярмарку біля станції. З молока мала Фрося щодня свіжу копійку — на гас, сіль, мило. Витрачала молоко ошадливо й раз у тиждень, старанно зібравши сметану, збивала масло, менше — для вжитку, більше — для базару.

Проць знав, де Фросина ховає той глечик. Коли після страшних сумнівів і переживань він прийшов до висновку — це треба зробити, кожного дня, упіймавши хвилину, як нікого не було в хаті, швець зачиняв двері на защіпку для безпеки, навшпиньках підходив до того місця — між пічкою і лівою ніжкою ліжка, у темному закамарку. Підій-

мав перевернуте догори дном відро, розмотував старий каптан — убоге Фросине маскування. І велика волого-холодна посудина в два літри зіяла в шевцеві циганські очі неповними крисами¹. Примружившись, зморщившись від ласої усмішки, Проць з насолодою зазирає досередини, задоволено констатуючи, що глечик дозріває успішно. Швидко накривав усе як було, мимовільно ковтав слину.

Після цього з зітханням підводився. Не раз уже ласий язик його скимів перед мозком, щоб той люб'язно дозволив хоч разок попробувати, лизнути сметанки... Але звідти йшла суворо-вимоглива команда: «Не смій!.. Бо ще не повний!..»

Так повторювалося щодня. Чим щедріш наливався глечик білим густим питвом, тим більше нетерплячим робився шевців шлунок. Нарешті прийшла субота. Микола знав; в обід Фрося добавить ще, а ввечері стане колотити масло, щоб завтра, в неділю, понести на базар. Отже, удар по ній і по глечичу конче треба було нанести опівдні.

Готуючись до операції, Микола снідав Фросиними не густо помащеними картоплями кволо, чаю випив лише півсклянки, чим примусив дружину двічі підняти вгору здивовані брови. Треба було мати в животі просторе місце. Потім пішов до коней, підкреслено заявивши, що повернеться аж ввечері.

Добре знаючи — Фрося прибіжить з поля доїти корову об одинадцятій годині, шевець з'явився удома о пів на першу. Безумовно, хата була порожня; малюки пропадали в дитячій садку. Швидко, ловко й з острахом, точнісінько так, як чинить старий, перепробований злодій, Микола відімкнув двері, добув глечик. Сховав його під полу каптана, маючи під другою півбуханця хліба. Знову зачинив хату й щез на городі, в густих кукурудзах.

Страшна помста тривала півгодини. Випивши Фросин кошт до дна, Проць витер стінки скоринкою хліба і теж ковтнув її. Після цього хотів спочатку розбити глечик, закопати череп'я і впустити, таким чином, кінці злочину в воду. Але — справжній хазяїн — пожалів. Залишив річ на городі, сподіваючись: мине буря, забере посудину знову до хати. Потім через другий кінець побрів до своїх коней біля контори.

Даруйте на незручнім слові: вернувшись з поля, пішла Фрося у ті ж самі кукурудзи до вітру. Та й знайшла по-

¹ Кри си — краї посудини.

рожній глечик. Не вірячи очам, кинулася з усіх ніг до двору, до перевернутого відра. А сметана... Ого!.. Тоді отетеріла жінка підвелася з навколішок, вийшла на середину хати й вдруге подумала й промовила вголос оте багатозначне:

— Ого-о!..

Не було краю Фросиному жалю!.. Увечері, як уся сім'я — двоє дітей і чоловік — вернулися додому, жінка заціпнула попередливо двері до сіней, вийняла з-під припічка порожній глечик з крихтами прилиплої до дна землі. Помалу переводячи недобрі очі з одного члена своєї родини на іншого, протягла:

— Хто-о?

Проць миттю збагнув небезпечну ситуацію. Став у таку ж, як і Фрося, грізну позу на протилежному кінці кімнати. Свердлячи дітей чорними блискучими очима, повторив за жінкою, ніби луна:

— Стила мама ваша!.. Тут на шматок хліба робиш з дня до ночі, аж жили на чолі лопаються!.. А вони сметану п'ють!.. Хто-о?..

Ляснуло одночасно дві долоні. Фросина — по потилиці доньки, Миколина — по шиї сина. Тут сталося непередбачене. Не бажаючи бути й далі битою, рятуючи братика, семилітня, з такими ж, як у батька, чорними хитрими очима, Ганя відбігла в куток, притулила пальчик до тремтячих від образи уст. Кривлячись, ось-ось готова заплакати, сповістила:

— То тато сметану з'їв... В кукурудзах... А я ішла в садок, бачила...

Важко словами передати весь драматизм дальших подій. Дві гулі, мов дві перезрілі сливки, вискочили на чолі й під оком у Проця за якихось півтори хвилини. Порожній (і добре, що порожній!) глечик настиг газду хати в момент, коли він простяг тремтячу руку до кашкета на лавці: посипалося з Миколи череп'я, як з осики листя восени. Крутнувшись на одній нозі, метнулася Фрося ще в куток за кочергою... І... прогавила: Проць вже здіймав заціпку з гачка. Затримавшись секунду на порозі, волю вільну чуючи за дверима, мов розарканений дикий кінь, швець, тремтячими роздутими ніздрями від кривди й болю, встиг переможно-зловісно крикнути жінці в пику:

— Твоя правда, Фросю! Бий! Витерплю!.. Але сметану я-таки з'їв!

Ляснувши дверима, шез за ними, мов біс лукавий.

Зворушливі склалися стосунки між Миколою Процем і Кифором Авдюком. Відомо, що до останніх днів відносини між обома колгоспниками не відзначалися особливою теплотою. Сусідуючи через двір Марії Кошель, мали добру можливість пізнати один одного. Називав Кифір про себе Миколу «бельгійською шельмою» і «пустою душею». А Микола Кифора — «тупою довбнею», взаємно. Ці не дуже чіткі за змістом характеристики й визначали їхні взаємини. Після ж хвилюючого випадку в полі минулої весни, коли бригадир Авдюк, перевищуючи владу, зігнув в одну погибель завгоспа Проця, встромив малу Миколину голову собі межі ноги й відляпав ремінцем незручне для вислову місце, не так, щоб дуже боляче, правда, зате дошкульно-соромно від людей, сусіди й зовсім заворогували.

Але збігла в Бузі літня вода, стекла осіння, час переключив події й людей з місця на місце, а зимою Кифір Авдюк одержав медаль на груди. Миколі ж, за ядистим висловом Фросі, вийшла дуля з горохом. Саме ці відчутні критерії — медаль і дуля — стали несподівано для всіх прокладати між двома грядівцями хисткі містки до перемир'я.

Ініціатива, власне, настирливо лізла з одного боку — Процевого. Обставини вимагали забути давню образу (а Микола аж ніяк не був злопам'ятним), рушити вперед випробувану зброю — слово красне. За ним швець у пазуху ніколи не ліз. Часто тепер між Авдюком і Процем відбувалася така приблизно розмова. Помітивши медаленосного бригадира десь на відлюдді — на вулиці чи в полі, Микола здаля скидав капелюха, випускав на уста щасливу усмішку такого безмежного обсягу, що вуха шевцеві виглядали проти неї в десять разів меншими, загравав лукавими очима, а брови без наказу самі лізли вгору, аж чоло морщилося і стовбурчився чуб. І гукав:

— А-а-а!.. Добрий деньчик вам, Никифорію Григоровичу! Мое шануваннячко! Як ся маєте? Слава Йсусу Христу! Дай боже здоров'ячка!

— Добрий день... — буркав похмурий Авдюк, пробуючи пройти далі.

Передбачаючи це, вчорашній завгосп простягав сьогоднішньому бригадирові руку й, упіймавши сусідову, тримав її доти, доки той не зупинявся остаточно.

— Дивлюся на вас, гречний Никифорію Григоровичу, — солодився-мружився швець далі, — та й згадую собі той

день, як польський цуг¹ припер нас з тамтого боку на Україну!.. Ніби й небагато років після того збігло, а зажили ми, братчику! Бігме, зажили! По правді кажу?

— Ну?— замість відповіді буркав Авдюк, дивлячись у землю, переступаючи з лівої ноги на праву.

— От узяти хоч би мене для прикладу! А ще ліпше — вас!— набирав Проць повітря в груди. Потім повільно випускав ротом і носом, ніби курець — дим їдкий.— Сапали ми собі за селом вільні колгоспні поля. Потому жали, звозили, молотили. Відбудовували державу нашу, як сказати, могутню і соціалістичну. І за себе не забували, засипали хлібом комори. Ну, дбали, щоб молоко, сало, яйця — під правою рукою. Ніхто в світах про нас не знав, непомітні люди. А зимою бачимо: трах-бах, де є Гряда, де Москва, а виходить нашому чоловікові медаль! Чи вірно я говорю?

— Ну?— знову кидав хмурий Авдюк, переносючи вагу тіла з правої ноги на ліву.

— Яка вигода селянинові з медалі, перепрошую вас красненько?— намагався швець зазирнути сусідові в очі.— Уздрівши її на хліборобових грудях, кожен скаже: це є Кифір Авдюк, господар, а не бидло ледаще! Знову ж таки — ніхто не виставить язика обізвати вас злодієм, п'яницею, крутім або таким, що на жіноцькі литки ласий позір має, хоч би ворогам того й хотілося. Є вигоди й серед громади. Скажімо, настануть сільські загальні збори... Кому — в куток темний, тим що підуть на критику, кому й постояти позаду на старості літ треба, якщо лавки другі люди раніш засіли. А хто з медалев, сідай в президію, любуйся з крісла миром, блищи державним знаком! Так воно чи не так?

— Ну?— повертався бригадир до шевця упівбока.

— А що чекає нас наперед!— захоплено уявляв Проць, заплющившись від лоскотливого почуття.— Коли дають людині одну медаль, то знають певно й незаперечно, що є на грудях місце й для другої! Так, так, так! Ви не крутіть напроти головою!— вимагав Микола від Кифора, хоч той і не думав робить цього.— Але як міркую малим своїм розумом? Щоб досягти рангу, треба знати дві штуки. А ліпше сказати — заповіді божі... Працюй, братчику, в полі до другого поту і вступай до партії! Бо що ти є за орденосець, як ти безпартійний? Це все одно, як зимою, при до-

¹ Ц у г — поїзд.

брім морозі: кожух на плечах, а на голові капелюх з соломи!

— Бувайте здорові!— несподівано обривав Авдюк шевця, давно вже націлений на відхід. І з кам'яним виразом на обличчі йшов далі.

— Дай вам боже, братчику, що самі хочете! Бувайте моцні!— волав і вклонявся Микола кремезній Кифоровій спині, щасливо всміхався від задоволення. І ще довго дивився сусідові вслід, бажав йому в мислях добра.

Після поразки Ловача, яка здула з високого поста і його, Проця, став Микола дивитися на відставного підполковника з загадковим виразом обличчя. Спостерігаючи на засіданнях правління або зборах колгоспників чи в інших місцях, як годинами він пильно розглядає колишнього голову, трудно було розгадати, що за думки ворушаться в малій голові колгоспника. Все ж навіть з того, що відображалось в тернових очах шевця в цю пору, можна було (правда, туманно й сумнівно) сформулювати його мислі приблизно так:

«Я, Микола Андрійович Проць,— розумний є чоловік. За круте й горbate життя своє багато земель побачив, не одного хлопа і пана навколо пальця обвів ловко і... чесно. Що правда, то правда... А от цей, що сидить коло президії, самі лише голі ордени перед очі мої виставив! І засліпив, збив з пантелику ясну мою голову! Аж ношу зараз встид серед громади, як старець сухарі у торбі за плечима. Не Ловач він, а Ловкач! От молодець!»

Проць усміхався у вус. Приємно й заздрісно було: знайшовся нарешті чоловік, який і його зумів обкрутити.

Хоч за все перебування в Гряді цей рік став найважчим для Миколи, він і тепер не цурався жартівного, в'їдливого слова. Молодиці й дівчата — рідна Процева стихія — ніколи не скаржились, що з шевцем їм нудно.

— От, Ганнусю, збіжить ще одне літо, та й станеш ти зовсім дівкою...— сидячи навшпиньках серед жінок в обідню пору, десь у полі чи під лісом, починав він, смоктав з рукава недокурок.— А як ти вже дівочити почала, то мусиш одягатися у фayne вбрання. Подивисься на тебе і на твоє фayne вбрання Микола Щербатий та й обійме під клубом чи за фермами. А може, Славко Радивонюк вщипне за якусь місце, вже ніби дівку справжню. Потому візьме ручку праву та й скаже: «Ей, беру тебе за жінку. Чи солодка будеш?» Ну, ти, Ганнусю, як водиться, у гвалт, у сльози: «Не хо-чу!...» А сама аж пищиш від охоти! На те,

звичайно, ніхто зважати не буде. В неділю зйдуться батьки в одну хату. Оглянуть віно в скрині й тебе коло припічка... Вип'ють по келишку... Та й будеш, любко, женитися...

— Не женитися, вуйку, а віддаватися!— твердо заперечежу Ганнуся чи Марійка — чергова шевцева жертва для кекування, спокійно продовжуючи працювати.

— Віддаватися, то віддаватися. Най буде по-твоєму,— мирно згоджується Проць, озираючи жінок, мудруючи, як би їх краще розсмішити.— Все одно мусиш з чоловіком у постіль лягати.

— А певно!— стверджує з кутка бувала, підтоптана молодиця. Ганнуся ж засоромлено всміхається, зиркає на подругу й опускає голову.

— Ну, ти вибачай мені, з пісні слів не викинеш,— помічає те швець.— Але маю для науки розказати вам, бабки, добре, що не проти ночі, як я сам за один вечір два рази женився... І потерпів на тій оказії тяжко... Аж донині маю знаки на тілі.

Проць досмоктував цигарку до того місця, яке вже починало пекти вогнем зажовклі пучки, підсовував під підшову чобота. Розчавивши, сідав зручніш, спирався плечима на першу-ліпшу слухачку.

— Було мені тоді дев'ятнадцять літ, дівки! Самий цимес, як Мошко каже!— нероблено зітхав він, поринаючи в спогади.— А Фросьці — шістнадцять; котеня в розчині, можна сказати... Ну, ходили ми з нею по селі вечорами, путалися, як сліпі, стриножені коні. Вернешся перед до-світком додому. Лиш голову до сардака притулиш десь у кутку, в сінях, а господар вже будить: «Вставай!.. Сонце не хоче працювати за тебе!» Ії, Фроську, так само женуть у іншого пана на поле з заплющеними очима...

...Робимо цілий день у своїм ділі. Настане вечір, не каємося: сходимось знову докупи. Побродили отак сім місяців разом... Бачу, дурне діло виходить: треба мені женитися. А як? А з ким? А за що? Фроська гола, і я без одежі. Правда, була вона дівка файна, гонорна!.. І за мене вчепилася міцно! Та що — маю з її лиця воду пити?

— Совісті у вас не було, вуйку Миколо!— з докором зітхає якась Ганнуся чи Настуся, підвівши на шевця і знову опускаючи на роботу очі.

— Совісті! Го-го-го! А хто ж за гряницею совісті шукає, любо?— дивується оповідач.— Став я інакше робити. З Фроською ще гуляю, ніц їй не кажу, а сам тихо зиркаю

по боках, де намацати щось багатше? Сім'я буде! Жити треба!

...У тім фільварку, де я служив, робив один бельгійський кушнір. Не так, гадаю, грошей багато мав, але — своя хата, три корови. Коні є. Двох кабанів щороку різав. Головне — ремесло його сподобалося: я — швець, а він шкіри виправляє! Уже ми як родичі.

Було в нього, крім старої, два сини й донька, Жанна... Все вона мала, що жінки мусять мати при собі: очі, руки, інші штуки. Лиш трохи недочувала. Подумав я над тим ганчем мудро і знайшов у нім вигоду. Як сильно допече мені в житті — гадаю — і клясти її останнім словом стану, вшійтко едно не почує! Треба з нею женитися!

— А Фрося?— з жалем скрикує Процева сусідка-підпора.

— Заждіть, серце... Казка до того ще не дійшла, — заспокоює Микола. — Виробив я штратегію собі: один вечір з Фроською стою, два сиджу з Жанною... Але так, щоб перша за другу не знала...

...Головне — мусив батьків файно підговорити. Кушніреві я припав до душі скоро. Бо — не треба хвалитися — швець із мене був перша кляса... Мама її трохи джинджурилася: емігрант, мовляв, бабій... Її мама взагалі мала мухи в носі. Але кушнір сказав — і вже лагодимося на весілля!

...Мав я з Фроською побалакати про це, щоб відрізати її від себе. Попробував: то на сей вечір відкладаю бесіду, то на той... Ніяк не відважуся. На тій женюся, а цю... люблю... Зовсім голова замакітрилася!

Так Фросьці нічого й не сказав... Не добре то було. Але перед самою okazією зробив я так, що її пан післав Фросину до міста на три дні. «Поки ти, голубко, вернешся, я вже в церкві звінчаюся...» — потішаю себе.

По-моєму вийшло. Поїхала Фроська в суботу до міста. А я у неділю з молодю, друзьбами і всією челяддю — до церкви зрання. Проспівав піп з книжки своє діло, обкрутив нас три рази навколо аналя. Вернулися з шлюбу додому — ніби до її хати, бо куди я поведу, як сам сплю в чужих сінях? Сіли за столи. Крикнули гості нам «віват». Зажмурих Проць очі, поцілувавсь з молодю... І так мені чогось жалко стало жінки!.. Просто — очима людей не бачу!

— То Фросина душа до вашого серця рвалася, Миколцю, — зауважує Параска Авдюк, зітхнувши.

— Могло бути, мамцю, могло бути!— гарячою скоро-
мовкою згоджується шведь і далі пливе словом тихо, спо-
кійно:—«Що роблю? На кім женюся: на коровах чи на
глухій Жанні?»— питаюся себе. Пити до мене гості стали.
Ех, думаю, як уже така моя доля кручена, най горілка ро-
бить зі мною, що хоче!

Почав я пускати чарку за чаркою досередини. І напився
страшно!.. Спочатку добре було — аж Жанна кращою
стала. А там усе спуталось, закрутилось... І, вибачте, за-
нудило мене...

А був уже вечір. Вибрів я надвір якимось, заліз межі ку-
щі... Раптом щось — хап мене за руку! Упіймало і тягне
далі від хати. Придивився мутними очима: нічого не вид-
но. «Звідки ти взялася, маро?— думаю собі.— Куди
таскаєш мене? Не бачиш б'юкета на маринарці? Не знаєш,
що вже жонатий?»— белькочу до нього. А може, лиш ду-
маю, що белькочу...

Воно мовчить і тягне. Тільки сопе тяжко. А як я зовсім
завмер, звалило собі на плечі й понесло...

Коротше кажучи, проснувся я від великого крику. Лупа-
пою очима, не розберу, де лежу, де лежу! Лиш догадуюся: уже
день, і я — на ліжку. Мацаю — Фросьчина голова коло
мене! Надворі ж кричать, у вікна кулаками луплять, двері
відчинити вимагають! Вона мовчить, тільки тремтить, як
мокре телятко. І губи кусає. Уздрів я це діло, згадав, чого
натворив, та й з переляку знову очі заплющив!

То кушнірева рідня стукала-грюкала. А там взялася
двері підважувати. Як зірветься тоді Фроська з постелі
в сорочці. Як зловить макогін до рук! Як вилетить до них,
навіжена!.. А ви такі! А ви сякі!.. Чого бідним людям від-
почити не даєте? Нашо, Жанно, в мене чоловіка вкрала?
Ти що, не знала, що маю живіт від нього? Отут тобі зараз
двоє вроджу! Гвалтує Фроська на них, як пес із прив'язу
на злодіїв. Розчепірилася на порозі, а в хату не пускає ні
душі. На ключ мене замкнула. Так за дві години й випро-
вадила їх ні з чим.

...Побили мене через тиждень після того,— згадує
Проць по паузі.— Під лісом, у ярку... Бив старший друж-
ба, і її брати, усі три — бельгійці. Тяжко карали! Чотири
тижні кров'ю харкав... «За що б'єте?— кричу до них.— Я
з вашою Жанною жодної ночі не переспав! Подивіться,
мусить ще дівкою бути...»—«А най би ти спав! Чорт
з Жанною і з тобою!— гарчить брат.— Але хто нам по-
верне два підсвинки і корову?»

Так у прийми до бельгійця я і не пристав... Зібрали ми з Фросею свої майонтки в торби та й пішли з того фільварку у світ... Зате хоч наївся-напився там добре!— не жалкує швець.— Дурненький був... Дев'ятнадцять літ!

Колгоспниці сміються. Але з облич їхніх, як і з задуманих очей оповідача, ніби крізь суцільні тонкотілі хмари — сіра осіння мжичка — сіється ледве вловима людська журба.

6

За три тижні до великодня бандерівці Хмара, Сокира й Джура дощового весняного вечора їли в неосвітленому схроні стару, жилаву курку.

Цей ласий харч попався в руки, можна сказати, випадково. За наказом Хмари Сокира й Джура відрядилися до третього звідси села розклеїти «щиро українські листівки» з німецько-польським акцентом». Вирушили після півночі. Але того, що звечора йшов дощ і дорогу розвезло, мов кума на хрестинах, дістались до потрібного об'єкта вдосвіта.

Відомо, як рано встають до роботи птиці. На краю села стримів телефонний стовп — краще місце, до якого можна було приклеїти надрукованого на склографі папірця. Поруч — одинока хата з заплющеними в міцному світанковому сні вікнами.

Підповзли між кущами тихо, не зронивши жодного слова. Коли стовп знаходився метрах в десяти, Сокира, як старший серед боївки, хотів моргнути Джурі лівою, небережно підсмаленою бровою, що мало означати: «Підіймайся, біжи, наліпи й падай в траву!»— як раптом десь збоку почулося малиновомелодійне «ко-ко-ко». Зупинивши язика в розкритому роті, Сокира повів округленим від напруження оком вбік і побачив картину, що зачарувала його в одну хвилину. Чудовий когут і прекрасна курка в милій парі наближались сюди, граціозно підіймаючи ноги, й, не помічаючи небезпеки, закохано сокотали. Вони дійшли мало не до самих Джуриних п'ят, як раптом півень не по літах хутко оббіг навколо коханки два рази, випустивши для хвастощів праве крило.

Саме в цю пору в Сокири хижо блиснули очі. Забувши бойове завдання, він, як тхір, що теж полюбляв темні норри, стрибнув на курку усім своїм тілом за мить до того, як це намірявся зробити півень. Через хвилину птиця була

в рюкзаку, півень — на тину, півнячий галас — по всім двори, а бандерівці — на других гонах...

З того дня, як тяжкий Сокирин постріл у грядівському полі під лісом забрав одразу двох: з цього світу Любу Шатрову, з боївки — Савету Вершу, життя підпільників різко змінилось на гірше. Насамперед мусили переселитися в інший схрон, або, як Хмара це називав, — «передислокуватися». Зробили так з двох причин: запам'ятавши місце розташування боївки, Савета могла навести міліціонерів, і — тому, що з харчами стало сутужно: за вісім місяців перебування в цій лісі витаскали з околишніх хуторів і сіл що де легко лежало. Був уже випадок, коли Сокиру, який після Савети виконував обов'язки заготовлювача, кухаря й каптенармуса, уночі біля своєї комори якийсь дядько, підстерігши, огрів коликом по спині й, зачувши Сокирине несамовите «йой!», щез у пільмі. По селах, крім того, густіше стали рости загони самоохорони, створені переважно з відчайдушною комсомолією. Вона нишпорила по лісах, перевіряла документи на перехрестях доріг. Уночі обходила свої володіння пильнооком дозором.

Проте при вмілій організації справи з усім цим можна було б повоювати, якби в ріці націоналістичного руху не утворилася інша непомітна дірка, в яку стала утікати краща вода, з кожним днем у більшій кількості й прудкіш. І годі було прововоді шукати такого чопа, щоб ту воду загатити. Підтримуючи оперативні зв'язки з двома сусідніми групами терористів, Хмара частіше і частіше довідувався про зростаючий вихід бандерівців з підпілля. Звичайно, вернувшись з місця зв'язку до схрону, він не ділився з товаришами вбивчими вістями. Навпаки, напруживши жили на лобі й фантазію, малював їм картини підбадьорюючі, інколи так ловко забріхуючись, що мимоволі сам увірував в те, що верз. Зате потім, коли інформація закінчувалася, невідомо, який вплив справивши, пильно з вечора до вечора стежив Хмара за підручними, намагаючись розгадати: вистоять чи зрадять? А якщо зрадять, то хто перший — Сокира чи Джюра — викаже його Совітам?

Ненавистю запеклою, мов кров на живому тілі, палала душа Хмари на Савету Вершу. Ще тоді, як Сокира тремтячим голосом доповів майору, що, залишена ним біля трупа Люби Шатрової, Савета, за всіма прикметами, втекла, очевидно, до села, Хмара з усієї сили гримнув Сокиру кулаком по голові за таку вість і поклявся собі крізь зуби звести чимскорше Савету з світу. Навіть якщо на це не

буде наказу проводу!.. Крім усього, про що Савета встигла мимовільно довідатися за час перебування в підпіллі, тобто розказати владі про структуру терористичних груп, систему зв'язку, джерела постачання людьми, зброєю, їжею тощо, дуже недобрим заманливим прикладом була вона насамперед для власної боївки, для Сокири й Джурі, можливо, посіявши своїм вчинком у їхніх душах занепокоєння і сумнів. Розправившись з Саветою (а кара була б одна — смерть), вірив Хмара: з одного маху відновить у схроні минулу владу й силу.

Однак власними руками жар загірбати майор не мав наміру: вони й так були добре попечені. Вірний давньому своєму методі — не підставляти власну голову під ніж радянського суду, — він, як і раніш, жадав використати для цього Сокиру чи Джурі.

В Сокиру Хмара більше вірив. «За сорок шість років життя цей блудний син стільки нагрішив, що вже, мабуть, до смерті не покине сутінків лісу! Бо на сонці розтопиться!..» — думав він, позираючи на опецькувату постать та запиле жиром від цілодобової сплячки обличчя товариша.

На Джурі покладався менше. Безвусий, замріяний хлопчак, що прийшов до схрону під впливом відповідних прочитаних книжок, він хоч і слухняно виконував службу, все ж — було видно — витав у думках між хмарами й сонцем, ніяк не бажаючи відчутти жорстоку твердь землі. Та трапився незабаром випадок, який не лише потривожив і розлютив Хмару, але й змішав усі його думки й погляди на своїх колег.

Якось після дводенних безплідних блукань у пошуках їстівного Хмара, Сокира й Джурі повернулися до схрону. Ще вчора в обід вони чесно розділили між собою одинадцять варених картоплин, з'ївши по три спокійно й одразу, а дві самопожертвовно пропонуючи один одному, божачись кожен, що «я, бігме, вже ситий». Після зворушливих прощувань, одну картоплину насильно запхнули під голодний сміх у рот Джурі, посилаючись на те, що «хлопчак є наймолодший, а черево потребує...», а другу Сокира й Джурі розполовинили між собою, сором'язно поглинаючи її вкупі з лушиною. То був добрий дух товариства, єдності, і Хмара всіляко цю традицію зміцнював, насамперед — власним прикладом, хоч інколи від усього цього віяло штучність. Ще їли перемерзлий, кислувато-терпкий свербивус, пили студену воду з чистих лісових джерел.

Вернувшись до схрону, замаскувалися і, знеможені, одразу залягли відпочивати аж до вечора, щоб, набравшись сили, знову рушити наступної ночі на круті роздобутки.

Спав Хмара чи так лежав на своєму найсухішому місці — від західної стіни, накрившись з головою старою шинелею, щоб хоч трохи нагріти холодне тіло, він не пам'ятає. Але десь після доброго полудня до завжди, навіть увісні, нашурених майорових вух донеслося підозріло-дивне шамотіння. У протилежному кутку щось приглушено хрустіло й сопіло, ніби десь під землею іржавий свердел буравив у сухому дереві чималу дірку.

За десять років підпілля (що й принесло йому звання майора) Хмара набув таких специфічних звичок, які за звичайних умов характеризували б людину з неповним глуздом. Навіть тут, у заваленім дерном та камінням підземеллі, серед найдовірливіших людей, в найкращій, ніж будь-де, безпеці, він, затаївши дихання, довго прислухався до незвичних звуків, ще повільніше витягав голову з-під шинелі.

В'схроні було спокійно. Джюра спав на боці, зібгавшись удвоє, засунувши руки — долонями докупи — між коліна. На тім місці, де розташувався Сокира, ближче до дверей, було навалено багато різного одягу. І тільки непокріті ноги, озуті в чоботи (Сокира рідко роздягався), засвідчували, що їхній господар тут.

Хмара пильно придивився: одяг на Сокирі рухався. Непевний глухий хруст теж ішов з цього місця. Отже, Сокира не спав. Що ж він робив?

Тихо підкрався Хмара, швидко зірвав з бандерівця одяг.

Перекопаний, що товариші сплять, Сокира, накрившись з головою, з невинним виразом на червоному обличчі старанно доминав півбуханця свіжого хліба, солоний огірок та час од часу смоктав тверду шкірку з сала...

Зрозумівши, що його викрили, Сокира зиркнув на Хмару, густо почервонів. Зробив рух, ніби хотів підвестись, за звичкою виструнчитись. Але потім, роздумавши, знову кинув голову на засмальцьовану подушку, накрив ковпаком шапки недоїдки. Ближче присунувши до себе автомата, заплющив очі.

Це була ганьба, зрада, чортзна-що! Хотів Хмара вдарити з повного розмаху руки лежачого Сокиру. Мав докорити святою ідеєю, ради якої зійшлися вони в темному лісі. Жадав зняти на весь схрон обурений галас. Але...

Але отой спокійно-погрозливий рух Сокири, коли потяг до себе автомата, той затаєно-злий блиск його очей, як зустрівся поглядом з Хмарою, підсвідомо наказали Хмарі круто обернутися і мовчки — не зронивши жодного слова! — піти прич на своє місце.

За багато місяців перебування в одній боївці це трапилось уперше. Схоже було, що Хмара зазнав поразки.

Пізно ввечері йшли втрьох на промисел. На околиці лісу Сокира, скориставшись з того, що Джура був трохи попереду й не міг бачити, що робилося за його плечима, несміливо наблизився до Хмари. З руки в руку хотів втиснути паунок з десь роздобутими харчами.

Ледве відчувши, що саме тицяє йому бандерівець, Хмара з усієї сили вдарив кулаком по Сокириних пальцях, гнівно скрипнув зубами.

Випадок з хлібом примусив Хмару змінити попереднє рішення і, замість Сокири, доручити знищити зрадницю Савету Вершу хоч і дуже молодому, але вірному Джурі.

План операції майор розробив в усіх деталях, і не без ефекту. Вбивство мало відбутися на передвеликодньому тижні, в ніч з четверга на п'ятницю, коли вся Гряда, отже, й дуже богомільна (Хмара знав це) блудниця Савета, мусили, за сподіваннями бандерівця, замолювати в церкві незчисленні гріхи. Розуміючи романтичний склад Джуриної душі, Хмара, не скупуючи слів, три вечори підряд пишномовно змальовував Джурі його майбутню величну місію, підкріплював вразливими фактами з історії визвольної боротьби українського народу (були потривожені тіні Івана Мазепи, Симона Петлюри), особливо підкреслюючи значення цієї події для успішного розвитку їхньої великої боротьби...

Винятково турботливо обробляючи хлопця, Хмара недвозначно натякав йому, в разі успішного проведення операції, на офіцерські погони.

А як сам Джура?

Теплого безмісячного вечора, добре виспавшись за день, він залишив схрон і в супроводі Сокири й Хмари вибрався з лісу. Звернули на бічну дорогу, що глухими безлюдними місцями вела до сусіднього з Грядю села. Під крислатим деревом зупинилися. Джура обмацав зброю: наган, шість обойм, дві гранати-груші. Вистачить для одної Савети... Або... для нього самого. Подумавши трохи, Хмара вийняв з-за пазухи бельгійський — у долоню завбільшки —

пістолетик, з яким ніколи не розлучався, з непідкупною ширістю всунув Джури в кишеню, як особистий дарунок.

Без слів, конспірації ради, попрощалися: потиснули один одному руки. Далі Джура мусив іти сам.

Фактично це було його перше самостійне бойове завдання: в минулих операціях Джура більше грав роль свідка, ніж виконавця. Пройшов метрів із сто. Присів на впочіпки. Оглянувся. Сокира й Хмара ледь-ледь бовваніли на обрії — один вищий, другий нижчий, обидва рухомі. Згодом повільно сховалися за горби. Залишилися темні, тиша, він...

Дивний стан опанував Джуру. Чим далі відходив від схрону в пустельне, напоєне іншим, ніж у лісі, повітрям поле, тим міцніше обіймала його дрімота. Треба було пильно стежити за обома кінцями дороги, за полем, щоб не натрапити на людину (бозна-хто міг зустрітися серед ночі). А хлопцеві ввижались білі подушки, м'яке ліжко, затишок, дарма що перед цим спав мало не цілий день. Завдання своє він теж сприймав ніби затяжний сон, глухо, тупо, хоч було воно не просте — людину забити.

Забити людину... Слово честі — Джура не знав, як це робиться! Три рази страчували при ньому: Сидора Яремчука з села Рівного, за те, що продав корову в Яворові, а не здав проводові, діда-сторожа біля колгоспної скирти і радянського міліціонера — попався самотній бандерівцям в полі. Страти були бистрі, короткі: сухий постріл нагана або ніж у груди — та й по всьому. Кара відбувалася завжди серед темної ночі, після чого бандерівці хутко міняли місце свого перебування. А на очі лізли нові карколомні події — то втечі, то, навпаки, переслідування; не було часу подумати над усім цим, пізнати, як осідають чужі смерті в серці.

Тепер йому створили умови відчутти це словна.

Йшов Джура повільно, до «моменту операції», як висловлювався Хмара, мав цілий день і дві півночі. Відповідно до плану, на досвіток повинен добратися до грядівського лісу, переднювати у відомому боївці яру. Близько півночі проникнути в грядівську церкву, загубитися в густому натопті парафіян і, не попадаючись Саветі на очі, розшукати її. Якщо не прийде, повторити це в п'ятницю.

Так минув роздоріжжя з шосейним шляхом на Раву-Руську, невеличкий ліщинний перелісок, криницю у яру, біля мосту. На цямрині лежав зроблений чиймись турбот-

ливими руками дерев'яний жолобок на довгій тичці. Хлопець опустил його в темну, слабо вилискуючу проти зір гладінь води, витяг. Розхлюпоючи, налив спочатку в пляшку про запас, потім напився, хоч спраги не відчував.

Знову вибравшись на високий горб, звідки округа показувалася досить широко, помітив перед собою вогонь. Спочатку Джурі здалося, що вогонь горить просто на дорозі, згодом, підійшовши ближче, зрозумів, що помилився: хтось палив ватру в полі, з лівого боку дороги, пасучи, мабуть, коней або просто підночовуючи.

Той, що розклав вогонь, не хотів спати, бо співав. Співав він неголосно — дзвінким, чистим голосом. Пісня була протяжна, трохи смутна, добре імпонуючи порожньому полю, глухій тиші, безконечній ночі. Мимовільно прислухаючись до неї, Джура проймався тоскним настроєм. «Ет, завівся, як вовк на розпутті!..» — роздратовано прошептав хлопець. Щоб розважитись, уявив Хмару, як він зараз спить, і Хмариними ж не раз висловлюваними мислями подумав: «Цей бовдур пасе коней, горланить дурну пісню, лякаючи вовків, зайців, лупить, поганий, печену картоплю з цибулею і, начинивши ними живіт, ляже, очевидно, спати, пустий та безпечний... Я ж, стрілець повстанчої армії, несучи при собі заборонені листівки, зброю, ризикую життям, йду на смерть заради цього пастуха. А він, якби знав, хто я, видав би хутко Совітам, шляк би його ясний трафив! І не знає він, що, може, мене жде земля тяжка...»

Джурі зробилося сумно. Збаламучений таким коловертом почуттів, двічі схлипнув, витер рукавом очі. Потім почав згадувати й уявляти образ матері, сестри, що жили в Винниках, поблизу Львова, товаришів по першому курсу університету, звідки дезертирував. «Усі вони зараз сплять на теплих ліжках у затишних кімнатах... А я ось бреду, одинокий, поночі, смерті назустріч...» — знову прошептав він.

Поволі пісня залишилася позаду. Але вогник, коли Джура оглядався, ще довго маячив на виднокрузі, прощально махаючи блідим полум'ям, ніби рукою — вірний проводжаючий друг.

Через годину почулося позаду торохтіння воза. Джура відступив кілька кроків у поле, ліг на торішню стерню. «Обережного бог береже...» — згадав він часто повторювану матір'ю приказку, намагаючись розглядіти, хто їде. Коли підвода наблизилась, стихившись під гору, побачив

візника у гостроверхій шапці. Сидячи на передку упівбока, він злегка вйокав на коней, помахував батогом, раз по раз озирався назад. Очевидно, їхали до лікарні, бо ззаду воза неслося стогнання. Джура навіть розчув уривки жалібних жіноцьких слів: «Не жени так коней, Іване, йой!.. Крижі мени болять тяжко!.. Йо-йо-йой!..»

«Відай, заслабла нагло серед ночі... А може, приспичило вродити дитину... Тож і жене коней», — крокуючи далі, думав Джура про тих, що на підводі. І раптом згадав, що в зрадниці Савети, яку він завтра застрелить, теж є діти, і одне з них — Хмарине. Пригадав, як Хмара тягав Савету в кущі, спочатку криючись від Сокири й нього, на що Сокира завжди реагував потоком дуже брудної лайки про себе, потім став спати з нею відкрито. «От ці двоє женуть пітних коней серед ночі, біжать до шпиталю, таємно сподіваючись, що завтра дасть їм бог живе дитя. А я їду таку саму маму... стукнути в голову або в груди... Куди собі націлюся...» — продовжував шептати Джура, щоб скоротити час.

Думки були холодні, вони не бентежили душу, не примушували серце стискатися, швидше ганяти по жилах кров. Ніяк не доходило до Джури те, що ждало його завтра, ніби не йому, з комусь іншому було доручено стратити Савету. А він, Джура, погоджувався бути нерухомим безсловесним свідком. Сон, який почав сковувати тіло хлопця з початку мандрівки, обплутував голову сильніш, чадніше. Періодами Джура, задрімавши, спотикався, а знову розплющивши очі, боявся, що впаде просто серед шляху, й міцно-міцно засне.

Починало світати. Прискорив кроки. Коли досяг грядівського лісу, сонце вже зійшло. Добрався до умовленого місця — густо зарослого терниною ярка. Недбало вибравши невеличку галяву, розстелив на мокрій від роси траві засмальцьованого плаща. Одразу ліг.

Всю дорогу хворобливо дрімаючи, Джура сподівався, що тільки дотулиться до землі, тяжко засне. Та ледве щезло з очей сіре поле, світ густого зеленого лісу обняв хлопця таємничим присмерком, дзвонами птиць, пахучою вологою, сон махнув над ним крилом недобитої гави й повільно зник. Плащ промок, Джури було холодно, у вуха болісно вливалось по-ранковому енергійне пташине гвалтування. Спочатку лежав навznak, потім повернувся на бік, накрив обличчя кашкетом.

Нарешті задрімав на короткий час, а проснувшись, став думати про те внутрішнє, що його розбудило. Як добре було вчора спати в схроні, потім усю ніч брести полем, знаючи, що строк виконання Хмариного вироку ще далеко... І як зле зараз, коли ніч цілком зникла, засвітилося неприємне своєю яскравістю сонце й почався цей день... Однак попереду ще півтори доби, а от далі стане зовсім погано... Джура хвилювався не лише тому, що йому випало вперше в житті забити живу людину... Знав: у церкві за точним виконанням наказу проводу стежитимуть легальні, підслані проводом свідки. «Хоч би вона виїхала кудись на днів два!..» — несподівано для самого себе зажадав він, морщачись, нервово перекидаючись з боку на бік.

Голосисто флюярило незримо лісове птаство. Хвилинами на верхи набігав з потеплілого під сонцем поля легкий вітерець. Тоді знову листя ронило на дно яру мелодійний шум. На маленьких царинах росла гостростебла трава й неяскраві квіти, щедро покроплені росою. Над ними метушилася літаюча комашня. На землі, на стовбурах, на сусідньому велетенському мурашнику, на листі грали сонячні зайчики. Коли налігав вітер, верховіття розтулялося й показувало високо-високо вгорі, особливо коли дивитися з глибокого дна яру, чарівно-блакитний клаптик чистого неба. Якись звуки — без мелодії, без змісту, властиві лише ранковому лісові — час од часу руйнували тишу, й вона, ображена, втікала, щоб через хвилину знову весело вернутися на свій зелений престол, знову урочисто зацарювати...

Хороше було навкруги! Дуже!.. Якби тільки не треба людей убивати...

7

Опівночі Джура стояв у грядівській церкві, стиснутий двома сотнями віруючих, крадькома роздивлявся обличчя жінок. Він обрав добре місце для відступу — недалеко від дверей, зліва, під образом таємної вечері, але незручне для спостереження: більшість парафіян стояли спинами до нього. Побувши тут з годину, перебрався на другий бік церкви. Використав момент, коли староста з тарелем у руках обходив людей, збираючи на храм божий, і просунувся за всіма ближче до переду, де з криласа неслися церковні пісні.

Звідси Савети Верші теж не було видно. «Може, справді не прийде?..» — подумав хлопець і сам здивувався, що відчув усвід за цим ледь помітну радість.

Було душно. Десятки ротів видихали відпрацьоване повітря, воно давило на запалені свічки, ікони. Вогонь хитався, віск тріщав, похмурі лики святих морщились і пісніли. На тім боці царських врат ходив з кадилом піп, на цім озивався густим басом дяк, з криласа час од часу спадали на зігнуті голови співи хору.

Розбійника, розбійника благородного..
...Во єдинім ча-а-сі...—

натхненними голосами слали співці прекрасну мелодію. Одним вона заспокоювала серця, інших хвилювала. В кількох жінок на очах блистали сльози. Настрій натовпу — святковий і строгий — передався й Джурі. «Хороша пісня!» — забувшись, подумав він, повторюючи за хором слова. І тут, вимовляючи їх, вражений обставинами, визнав, що він теж... розбійник. Бо хто серед цих людей, крім нього, готується у велику святкову ніч до вбивства? «Не моя вина... Я стрілець... На присязі... Не я — її, вони — мене...» — кволо попробував хлопець пошукати в собі виправдань. Чуючи, як стає жаркіше, розстібнув плащ, сорочку. Вперше за перебування у підпіллі Джюра попав до церкви. Замість умиротворення, вона завдала досади, муки...

Чим далі плив час, шепталися молитви, лилися хори, тим більше вірив Джюра, що Савета до церкви не прийде, не буде й завтра, що її взагалі нема в Гряді. По цій поважній причині він не зможе виконати вирок, сміло вернеться до схрону. Джюра дивився на повергнутий ницьма натовп, і йому здавалося, що вся громада грядівська молиться в цю Христову ніч, аби вбивства не сталося, — кладе поклони, хреститься, зітхає, промовляє святі слова. І Джюра незчувся, як сам опустився на коліна, став пригадувати й шептати молитви.

І тут він побачив за п'ять кроків від себе Савету Вершу.

Вона стояла навколішках попереду високого худоплечого чоловіка (з-за цих плечей і не помітив її Джюра) й сердечно молилась. Поруч улякла в такій же білій, з однаковдї матерії, хустці тонкошия дівчинка, очевидно, донька; шепочучи молитви, вона час од часу позирала на Савету, вслід за нею повторюючи материні слова й рухи.

Болісне тремтіння гострою блискавкою пронизало тіло Джури.

Тихо підвівшись, вийшов на паперть.

Отже, Савета була в церкві, як і свідки з проводу, і він мусив виконати вирок. Відійшов у тінь дерев. Ще раз, як на прощанні з Сокирою і Хмарою, обмацав зброю.

Треба було поміркувати, як краще це зробити. А думки народжувалися важкі, гнітючі, мов сперте повітря в церкві, і він, зрештою, покинув їх, пославшись на випадок. Після церковного тепла Джуру почало знобити в тонкому плащі. Теплий піт остиг і висихав погано. Переминаючись з ноги на ногу, хлопець продовжував стежити за дверима, щораз сильніш хвилюючись.

Служба підходила до кінця. Перед світанком сонна юрба порідшала. Савета вийшла з великим гуртом. З центру звернула на стежку через городи. Йшла повільно, поважно тримаючи доньку за руку, зрідка розмовляючи з нею. Дві білі хустки на їхніх головах білили в темряві, мов у церкві свічки.

Досягли густого саду. «Вдарити її тут з нагана та й через поля — до лісу! — зненацька подумав Джура, і від цього наміру чадна кров прилила до голови, затуманилися очі. — Людей багато з церкви йде», — відмовився одразу, відчуючи, як скроні знову охолоджуються.

Але чим далі йшли вони отак: дві спокійні — попереду, один — напружений — позаду, тим більше губився Джура, і оте страшне своєю вимогливістю «де?..» заставляло його частіш крутити головою по боках, придивлятися до місцини.

Раптом Савета з донькою кудись провалились. Виринули вже за садом на вулиці.

Тут тим більше не можна було стріляти: бандерівець крайцем божевільно болючої думки пожалкував за залишеною позаду тінявою дерев. Лівою рукою стер густий піт з чола й носа. Побрів на підламлюваних тремтінням ногах далі за ними.

Рідко погукували півні. Незабаром мало світати, Джура відчув це, а Савета, ніби на щастя своє, ішла повільно широкою, злегка зволоженою росою дорогою у цю останню для себе ніч — таку чарівну ніч! — зрідка нахиляючись до доньки, мирно розмовляючи з нею.

Що ж!.. Як на душу сміливого козака, буйний образ котрого, довгими безсонними ночами в схроні лежачи, палко уявляв Джура під шелест темного лісу, можна було

б і тут гримнути пострілом,— битва з ворогом має свої непреложні звичаї!.. Та, несучи смерть іншій людині, він і смертельно боявся за власне життя. Дуже хотів жити!.. І як же це підло було самому кожною жилкою відчувати той страх, страх смерті, і ледве-ледве втримувати у пігних пальцях наган за вилогою плаща!.. Бо у кого він цілив? З ким він нерівний «лицарський» бій?..

За містком Савета звернула на городи, очевидно, маючи намір скоротити шлях додому. Знову вирости кущі, дерева, сутінки. «Тут! Тільки тут — її!»— з відчайдушною рішучістю подумав Джура. Облизав пошерхлі губи. Прискорив п'яні від духовної втоми кроки.

Вибравшись на вузьку стежку, Савета пішла попереду. Донька, спочатку зупинившись, підняла з землі якусь річ, стала розглядати її.

Це дуже завадило Джурі. Він не міг наблизитись на потрібну для пострілу відстань: щохвилини Савета могла обернутись, шукаючи дитину, й упізнати його. Тоді вона зніме гвалт, побіжить в один бік, а Джурі доведеться тікати в другий...

Минуло ще кілька хвилин. Донька догнала матір. Обидві увійшли в свій двір.

«От і зробив операцію!»— подумав Джура. Люте обличчя Хмари майнуло в його уяві.

Чорт візьми! Він уже почав злитися на Савету: так люто крутить хвостом хижак на землі, не можучи дістати свою жертву на дереві. В Джурі просипалося те, чого не вистачало йому на всьому шляху, щоб здійснити вбивство,— зла, мстива рішучість.

«А може, тут... у хаті?»— Думки ганяли в ньому, як гадюки в плідному клубку. Лють зростала. Страх за власне життя погасав, і якби саме це почуття, що було в ньому зараз, прийшло там, у темному саду, Джура здійснив би свій намір.

Але тепер Савета знаходилася за дверима, за бронєю. Як же бути?

Хлопець підступився ближче. Усвідомлюючи, що з ним люто розправляться, як не виконає наказу, одчайдушно посмілішав.

Озирнувшись навкруги, ввійшов у двір. Штовхнув двері. Вони відчинились. Ступнув у сіни, відхилив другі. Опинився на порозі.

У тій же білій хустці, в якій ішла з церкви, вона стояла біля скрині. В дзвінкому мовчанні зустрілися Саветині й Джурині жахом випучені очі...

Ще з саду він тримав наган під плащем, на грудях. Тепер треба було виймати його. І діяти, діяти!.. Без слова, без звуку!.. Рішуче!.. Блискавично!.. І негайно тікати!..

Але саме в цю страшну мить, саме чомусь зараз він відчув, як у горлі щось дуже запекло. Ніби воно розривалося на дві частини, мов шнурок. На одну лише мить заглибившись в самого себе, зрозумів — хочеться пити... Тяжка спрага конвульсувала шлунок, дерев'яним колом викручувала кишки, розламувала все тіло й, піднявшись під горло, лізла в рот.

— Ик!.. — гикнув він.

Стало легше. Отже — стріляти!.. В одну мить!.. Бо — пізно!.. Він боїться уже обох: живої Савети і того, що знову заремствувало в його шлунку. Воно страшне, бо — відчуває — може звалити все тіло на землю. Двома затерпкими пальцями порухав ручку нагана... Є...

І раптом очі Джури відплили від скривленого жахом обличчя Савети, сповзли чуть-чуть нижче й побачили на скрині якийсь предмет.

Придивившись ближче, ледве помітно ворухнув нижньою губою.

Що дав би він, аби стало сили в онімлому тілі добратись до цього!.. Біле, пахуче, ціла ріка — прозора й холодна, здавалось, вливалася в нього!.. Чув той смак, рідний з дитинства, чарівні пахощі польової трави... І тепла шумка шелестіла, ніжно лопалась на губах...

Так тривало довго... До паморочення... До головокружіння... Але коли на мить очуняв, усе зeszло, й гостра спрага кольнула під саме серце.

— Ик!.. — боляче зробив він ротом ще раз.

І тоді звідти, з сивого стовпа туману, що мав називатися Саветою, почулося тихе слово:

— Іване...

Ой, як він хотів пити!.. Ступнув лівою ногою уперед, все ще не відводячи важкого погляду від своєї цілі. Але права зрушитись не змогла. Бо те, що творилося в шлунку, в усьому естві, підготовленому до вбивства, катастрофічно швидко позбавляло його останніх сил.

Ледь-ледь відійшовши від страху, Савета глянула туди, куди усім тілом націлівся, але не зміг дійти він.

По вінці повне кругле горнятко молока білим добрим оком дивилося на обох.

Узявши правою рукою горня за вушко, потім — обома, Савета ступнула на середину хати. Подала Джурі.

Він витяг свої пальці вперед. Став жадібно пити з чотирьох рук.

З-під плаща на землю випав уже не потрібний обом наган.

— Христос воскрес... Іване... — ще раз, голосніш, промовила Савета побілілими губами.

Спрага спадала. Тепер у нього всередині був приємно-солодкий холодний напій. Чудодійний, він відчутно вертав тілові силу, розумові — ясну свідомість.

«То як вона каже? Іван? Він не Джура, а так, як мама називали?» Двадцятилітній козарлюга обвів притомними очима хату й спинив їх на газдині.

У тій же білій хустці (Іван помітив, що ця хустка справляє зараз на нього не те враження, що в нічному саду, — враження церковної свічки. Скорше скидалася на квітку польову), в простому одязі, з добрим, зморщеним обличчям, на якому вже сходив ляк, стояла Савета, та сама Вершиха, що вміла варити їм в лісі смачну каву. І хлопець ніяково витер рукавом губи. Ледве добувши голос, хрипкувато відповів:

— Воїстину воскрес...

Зблизились. Зблякли Саветині й повні губи Джури-Івана ледь-ледь притулилися за християнським звичаєм одні до одних, забувши, що сьогодні ще тільки великодня п'ятниця.

Через півгодини Іван і Савета розговорілися. Перед цим жінка нагріла води, дала йому сполоскати брудне обличчя. Допомогла помити голову, як часто робила своїм дітям. У скрині знайшла чисту, ще покійного Антона, білизну; Іван вийшов до сіней переодягтися. Там же роззувся, помив ноги, натяг його, Антонові, шкарпетки. Своє дрантя запхав у порожню бочку. Тим часом Савета застелила скриню білим обрусом. Увійшов з сіней Іван. З печі злізли діти. Сіли до скрині їсти.

Саветі не хотілося ворухити страшне своє лісове життя, особливо сьогодні, у великий день. Але все ж не витерпіла, поцікавилась:

— Ну, як ті?.. Всі живі?..

Іванові було дуже соромно зараз. Він знав, що Савета добре розуміє, за чим прийшов цей непроханий великодній

гість у її хату. Тільки ознаки не подає. Щоб хоч трохи скинути з себе тягар вимушеного гріха, зітхнув важкими словами:

— Післали, вуйно Савето... Забивати вас...

— Ша-а!.. Цс-с!.. Діти ж тут...— зашепотіла-засикотіла Савета, наляканими очима повівши по трьох своїх малолітках, бажаючи, щоб вони не знали, що їхню маму мав зараз забити цей волохатоголовий хлопець, якого вона тепер пригощає. Згодом, ніби сама знаючи відповідь, спитала:

— Хто?.. Він?

— А то хто ж?.. Усім нам залив сліз за комір!— ще раз зітхнув Іван.

— А най того Хмару бог тяжко поб'є!..— скупко заплакала Савета, трясучи повним животом, сякаючись у фартух, коли двоє старших дітей знову полізли на піч.— Затагнув мене до свого пекла... Та ще й з славою пустив...

— Котре... від нього?..

— А цей... Стась...— спочатку з грубістю, крізь яку миттю бризнула й усмішка ласкава, відповіла Савета, показуючи пальцем на немовля в колисці. Встала, пішла, поцілувала рудоволосу голівку.

— Яку душу треба, щоб...

Далі Іван не говорив, знову затріпав губами (цій чуттєвості багато допомагала й випита чарка, піднесена йому Саветою ради свята), закрутив буйночубою головою.

— Що дальше робити маєш?— питалася Савета, збираючи начиння, ходячи набряклими ногами від скрині до печі.

— Мені зараз хоч топися, хоч вішайся, одне гуляти весілля...

— Виходь на люди!..— знову підсівши близько до нього, енергійно зашептала Савета, рукою материнською обняла хлопця за плечі.— Виходь, не бійся!.. Я така ж дурна була... Але бачиш, не арештували... В колгоспі, як усі люди... В городній бригаді роблю... Там добре...— додала вона, ніби саме це — робота в городній бригаді — цікавила його зараз.

— Що вам?— здвигнув плечима Іван.— Ви — жінка... На вас нема крові...

— А скільки вийшло! Не чув?.. Осавула — з Рави... Стасьо — з Золочева... Баниш — з Добротворів... Яка кров людська є на тобі?.. Що я, не знаю? То на Сокирі, на Хмарі!..— вмовляла господиня хати.

— Ви виділи...— згоджувався Іван.— Але того не знають інші...

— Посвідчу!— пропонувала вона.— Бігме! Все розкажу, бо бачила... Виходь! Зараз закличу Журяка, най сповістить у район. Розпитають тебе, та й іди, хлопче, гуляй на волі!— Савета так загорілася бажанням виручити з схрону такого ж, якою і сама була, що, не питаючи остаточної згоди в Івана, встала й почала одягатися, хоч було ще дуже рано. Іван зблід і попросив:

— Не робить того, вуйно Савето! Ліпше я піду додому. А вже там, коло людей своїх..

— Ти звідки?..

— З Винників, під Львовом... Мама там у мене, сестра... Перебуду у вас до ночі та й... додому!..

В тому, як вчорашній «запорозький козак» вимовив останнє слово, було щось таке жальне, розгублене, що Савета зітхнула, згодилась:

— Як знаєш... Не бороню... Хоч тут, хоч дома — виходити треба!

Пошептавшись з Іваном, Савета, задля кращої безпеки, вивела хлопця в сіни, і так, щоб не бачили діти, вирядила на горище, де він і проспав до вечора, здригаючись від кожного рипоту дверей, чужий, мов заець.

Вночі Іван знову, як і позавчора, йшов порожньою польовою дорогою, але вже в іншому напрямку — до Львова, з іншим наміром: не вбити — самому вирватися на волю. Свою зброю — нагана й маленького пістолетика, подарованого Хмарою, — закопав у землю, як тільки вибрів за Гряди, хоч жаль було розлучатися з тим пістолетиком-цяцькою. Стало Іванові безпечніше крокувати в невідомій темряві. Думалося — достатньо викинути наган пріч, і він уже спокутував гріхи свої, вже не Джура, а як був — Іван. І всі стрічні це знають. Розуміють його, схвалюють.

Блідо зорилося небо. Вистояна нічна тиша сховала край під ковдру сну. Зрідка в протилежних один одному кінцях поля погукували далекі поїзди, мріли бозна в якій далині самотні вогники. Нечутні вдень Іванові кроки були лункі, розмірені. Прислухався до них, і здавалося, що летить у повітрі незримо, тихо. А то під ним хтось інший іде по дорозі, творить цей хруст і шум.

Близько світанку захотілося спати. Не маючи можливості в темряві зорієнтуватися, де саме він знаходиться і чи скоро буде велике село або місто, Іван, досягши яко-

гось лісу, за звичкою заглибився в куші. Намацав невеличку галявину, ліг, підклавши під голову зігнуту в ті руку й одразу заснув.

Прокинувся від чуття, що падає в прірву. Якась незримая сила, піднявши тіло вгору, розгойдувала вперед і назад, і прірва то з'являлася над ним, і він ждав падіння, то щезала. Це було дуже страшно, Іван зробив коротке зусилля, розплющив очі.

Щось штовхало його в підшву черевика.

Похапцем підвівши голову, побачив перед собою чоловіка в міліцейській формі. Збоку стояв другий у шинелі з офіцерськими погонами.

«Попався! Ішов здаватися, і піймали! Навіть мами не побачу...» — з відчаєм подумав Іван, все ще продовжуючи сидіти. Підпершись ззаду обома руками, мовчки, налякано дивився то на військового, то на міліціонера.

— Виспався?.. Хто такий?.. — промовив військовий українською мовою.

— Разве можно советскую траву в лесу топтать? Вставай, скотина! — одночасно крикнув по-російськи міліціонер, вдарив Івана чоботом під спину.

Іван скочив на ноги. Тремтячим голосом, плутаючись у словах, розуміючи, що потрапив до рук влади, став говорити. Під перехресними бистрими запитаннями то українською, то російською мовами розповів, хто він, з якого схрону. Про Хмару, Сокиру. Про невиконане завдання. І про останній намір — вийти з підпілля.

Невідомі уважно вислухали його, пошепталися на боці. Потім наказали йти за ними.

Через півгодини Іван з жахом переконався, що попав у пазури до своїх.

Два дні його вели лісами або везли на підводі глухими дорогами, перекидаючи з однієї боївки в іншу. Там допитували: кожного разу — нові люди. Потім зрадника Івана Шимчишиного, двадцяти літ, українця, родом з міста Винників, судив суд центрального проводу української повстанчої армії, з вироком: канчуками — на смерть.

Свіжого, як личко дитяти, весняного світланку злочинця з хутора Сімаки привезли під вартою чотирьох бандерівців на місце страти — до Сухого лісу. Вітрило. Залишивши підводу на околиці, три бандерівці (один вартував біля візника) повели Шимчишиного в глибину. Вночі був дощ, і тепер лісова нетривка земля починала парувати. Легенький, прозорий туманець бринів між стовбурами. З листя

зрідка скапували краплі. Вони падали то на одяг стратників, то на непокриту голову Івана. Ще біля підводи йому зав'язали руки назад (зробити це раніш було небезпечно — попадалися сторонні цікавооки люди), скинули зайвий одяг. Ішов мовчки, злякано-благально позираючи по боках, на дерева, ніби просячи їх, щоб визволили його. Іноді спотикався. Бандерівці також мовчали. Один із двох, що йшли позаду, зрідка надсадно кашляв.

Зупинилися біля глибокого яру. Старший, чорнявий, з вставним зубом у роті, одягнений у шинель лейтенанта Радянської Армії, обминаючи Івана очима, оглянувся навкруги, зазирнув у глибину яру. Коротко наказав:

— Тут...

Тяжкою смертю умирав ще один український Іван, упійманий з кутка чорним павуком націоналізму, мов муха глупа за крильця. Коли один з бандерівців прочитав вирок — обшарпаний жовтий клапоть паперу, — Іван, упіймавши суворий погляд старшого, ніяковіючи, ніби річ ішла про хтозна-яку милість, тихо попросив:

— Не бийте нагаями, вуйку. — Потім, подумавши, додав: — Ліпше застрельте. — І показав куди: у вухо.

Але вирок залишався вироком і вимагав точного виконання. Як скидали з Івана верхню і нижню сорочки, подаровані йому Саветою Вершею, потім — черевики, штани, він знову зустрівся очима з чорнявим, що уникав дивитися на нього, сказав:

— Лишіть хоч сподні на мені... Встидно...

Легка пелена червоної фарби виступила на напівдیتячих щоках.

Старший закурив, пахнув двічі цигаркою, згодився:

— Лишити сподні...

Дротом і жгутом прив'язали напівголого до старого бестра. За відсутністю козацьких канчуків орудинами страсти були батіг, конфіскований у переляканого на смерть візника, що привіз усіх, палиці та ремінці з залізними пряжками, зняті бандерівцями з власних штанів заради великої цілі — української самостійної держави. Коли все було готове, стратники на боці розпили пляшку горілки. Старший випив менше всіх. Іван у цей час, сумно дивлячись на них, мовчки ждав. Потім старший наказав:

— Гайда!..

Після першого удару Іван тихо скрикнув і відвернув голову вбік, щоб не бачити, як падають на нього палиці. То-

ді його вдарили по голові. Виступила кров. Помітивши її, Іван дико зойкнув:

— Віділлється тобі, Хмаро, моя кривця!..

Задля конспірації страту припинили й сорочкою зав'язали Іванові рота. Палиці вражали слабо, тільки шкіра лопалася; тим довше не наступала смерть. Спочатку хлопець кричав і стогнав. Потім поводив очима по боках. А далі закрив свої сині мрійні очі і тільки зрідка, коли удар випадав дуже болючий, мотав в боки головою.

Через півгодини страчуваний перестав подавати ознаки життя. Чорнявий, у шинелі лейтенанта, послухав серце. Пальцем підвів голову. Глянув на спотворене обличчя.

— Все, хлопці...

Вирок, звичай старовини були дотримані, й бандерівці могли вітати з «чистою» совістю. Відійшли метрів з десять від місця страти, один озирнувся. Саме в цю мить — здалося йому — Іван ще раз мотнув чубом. Мовчки він вернувся і крадькома від товаришів за деревами вдарив ножем Івана в серце, жалю ради, щоб не мучилася людина більше.

Поруч безконечну пісню вітру й листя співали дерева. На сході зарожевіло: вгадувалося — там сходить сонце. Краплі перестали падати з листя. З землі піднявся сильніший відпар. Співали близько й далеко лісові пташки. Надто одна, зліва, в згустку білих беріз — розкотисто, заливисто... Починався у лісі чудовий весняний день.

Опівдні на галявину набрели, квіти збираючи, дві дівчинки-малолітки з сусіднього села. Спочатку гуляли між кущами, мугикаючи чи komponуючи свої пісеньки та перекликаючись, щоб не розгубитись. Потім одна вийшла до береста з південного боку. Помітивши якийсь одяг, оглянула його. Відступила на крок і майже впритул побачила прив'язане до дерева голе скривавлене тіло. Якусь мить дівча тупо дивилося просто себе, не розуміючи, що це. Збагнувши, охнуло, й з криком «ай!..» кинулося утікати, забувши подружку. Почувши голос першої та побігла за нею услід, зойкаючи ще голосніш, хоч і не знала, нащо треба кричати.

— А-а-ай!..— роздирав куші, бився об гілля, летів у яр і знову здіймався вгору різкий голос другої.

— А-ай!..— ледве доносився тоненький зойк першої вже далеко.

То був останній похоронний спів людей по такій же людині. Потім дитячі голоси загубилися, і над Іваном стали правити панахида самі гомони лісу.

8

Рудіє трава. У квітні сонце не дуже щиро розмовляло з землею; повівало холодком, вітри пересушували ріллю. Дні текли неврівноважені: зранку — на тепло, після полудня — дощ. Але ось час увійшов у двері травня. За перший тиждень вигрілося, випряжилося, відпарувало посправжньому. Потім так: п'ять днів сонечко, півдня — дощ. Майський дощ! На врожай...

А тепер вже рудіє подорожник обіч шляху. Черешні дали перші ягоди. Жита, пшениці — в колосистій стрілочці. Кукурудза вкоренилася, росте вгору, в боки, як молоді грабки в недавно зробленій посадці за Рудкою; тільки треба було б їй більше тепла. Але — нічого, виросте... Цукровий буряк — основні гроші Гряди — радує серце. Ну, ще що?.. Західний Буг не збавляє води, отже, літо на посуху не покаже. Небо над зріючим урожаєм чисте-чисте, як людське натхнення...

Поверталася на літню перерву Ксеня Кошель зі Львова. На своїй зупинці винесла з вагона зелену, потерту на рубцях валізку, відійшла від колії на кілька кроків.

Стояв безвітряний червневий полудень. Чохнувши, прогувши, поїзд погуркотів далі. Міцне, чисте польове повітря війнуло в груди дівчини. Два станційних будиночки, кілька дерев. За ними — пшениці, кукурудза, ріллі, гаряче сонце, небо в маленьких хмарках, непробудна тиша. Все те, трохи забуте в зимовій атмосфері великого міста, виглядало так, як і раніш, було зрозумілим і рідним. Озираючись, Ксеня усміхалася, радісно зітхала.

«З ким же мені під'їхати? Душі живої не видно», — подумала Ксеня. Минула станцію, вийшла на шлях. Присіла на валізку в тіні акацій.

Ще тут, на станції, приємний холодок хвилювання — як зустрінуть її в Гряді після шестимісячної відсутності? — пронизав дівчину. Мама... Іван Павлович... Авдюкова Марійка — подружка вірна... Катерина Бурдейна... Вся ланка.

І за ними найдорожче: Роман!..

Він і досі був найдорожчим для неї, дарма що їхні шляхи розійшлися в протилежні боки. Почуття, народжене се-

ред золотавих пшениць давним-давно, коли для ланки воду з джерела набирала, а Роман вертався з лікарні в білім капелюсі, з рукою на перев'язі, пройшло багато жорстоких випробувань, зміцніло, викристалізувалося. Стало чистим, як і та заповітна джерельна вода на квітучім лузі, готове в першу-ліпшу хвилину влитися у його серце. Хай би тільки відчинило золоті ворітця!.. Романове горе,— смерть Люби,— зробилося і її подвійним горем, дитя його стало її дитям; так жадала побачити, потримати за пухкі ручки... І десь там, у найдальшій криївці її щирої душі, ледве помітна для стороннього ока, жевріла промениста мрія: покликав би, як вона боролася б, щоб замінити йому Любу — чарівну дружину, немовляті — матір невсипущу!..

На дорозі почувся гуркіт підводи. Ксеня глянула в той бік: Семен Авдюк...

— Ого-го!..— загукав хлопець, здаля упізнавши її, підняв кашкета. Підігнавши коней, натяг віжки.— Додому?..

— Додому! Здрастуй!..— підходячи з валізкою до воза, усміхалася Ксеня.

Вони поздоровалися за руки. Поїхали.

— Я в тебе — як особистий шофер! Пам'ятаєш, тої зими теж відвозив,— нагадував Семен, відхиляючись назад, щоб глянути через плече на неї.

— Усе пам'ятаю!— сміялася дівчина.

Урочистість витала над полями. Ледь-ледь повівав вітерець. Тоді нерухомі — вищі коліна — пшениці й жита починали гойдатись, котитися хвилями від гін до гін, міняючи кольори. Відїхавши від станції з півкілометра, Семен закрутив віжки на люшню. Сів упівбока до дівчини, став приставати:

— Покажи орден, Ксеню...

— Всліпнеш!..

— Покажи, бо сам помацаю!— Семен зробив погрозовий рух.

— Я тебе як помацаю, рачки до Гряди не долізеши!

Потім подобішала. Коли вдавано ображений Семен знову перекинув ноги на старе місце й, помахаючи над кіньми батогом, став насвистувати сільську пісеньку, Ксеня, зворушена нею (пригадалися давні дівочі вечори, подружні хороводи), крадькома від возія розстебнула плащ, розправила блузочку. Причепурившись, запропонувала:

— На!.. Дивися, який чоловік жив на світі.

Семен миттю перестав співати. Жваво обернувся, довго з цікавістю роздивлявся. Задумано протяг:

— Ага-а...

— Женитися скоро маєш?— знущалася над ним Ксеня від радості, що їде додому; Семенові не було ще й шістнадцяти літ.

— Тебе потребую, моє солодашко,— ліниво скалив зуби возій.

— Не діждешся!

— Чому ж так? Хіба не до пари?

— До монастиря у Львові збираюся. Хто візьме таку низькорослу?

— Один в Гряді підчікує, поки вивчишся...

— Хто?

Семен зустрівся поглядом з її очима, багатозначно, ущипливо відрік:

— Хіба не знаєш? Вдівець один.

— Не плети дурниць, Семене!— зрозумівши, на кого натякає хлопець, спалахнула Ксеня, відвернувшись.

Замовк і Семен. Знову засвиставши пісню, помахуючи батогом над ситими спинами коней, він, незадоволений зовнішнім виглядом Ксені, сердито позирав зрідка на неї, думав:

«Цьма конопляна!.. Торік ходила в ланці, як усі сільські дівки... А тільки вискочила в город, куделю підстригла, плащ натягла, спідничку вузеньку... Путається в ній, як курка на прив'язі — чап-ча-чап! Тьху!»

Насправді його дратували не Ксенині обнови. «Така мала, приземкувата, ну зовсім засніток! А який орден начепила! Що, в нас нема когось дужчого? Микола Гринь... Іван Рудий... Ті хлопи як стануть косити, трактор за ними не вженеться!.. І їм — нічого. А цій — Леніна!»

Доїхали не розмовляючи.

Гряда здалася колишній ланковій якоюсь незвичайною. Сади щедро розрослися, хати зблизилися. Вулиці стали ще вужчі, городи — мов грядочки. Це закономірне враження після перебування у великому місті, де все таке масивне, вимірюване іншими масштабами, закрутило голову дівчині. На краю села підвода спинилась. Ледве Ксеня злізла, щоб іти додому (Семен повертав у другий бік, на конюшню), перед нею ніби з хмар випав колишній швець і завгосп Микола Проць.

— Боже мій, кого я бачу!— шалено-радісно скрикнув він високим жіноцьким голосом, мало не підбігаючи, й сплеснув двічі в долоні від захоплення.— Ксеню! В школі вчилася! А орденочок! Блищить як, га! Як то мама воз-

радуються! Боже ж мій! Блищить як! Орден Леніна! Очі мої плачуть! А ми тут!.. Ага...— згідливо кивав він головою, не перестаючи кружляти біля дівчини, ніби вона без Миколиних пояснень розуміла, що «вони, Микола, тут...»— От блищить! Дай донесу скриньку хоч!

— Не треба, вуйку Миколо,— ніяковіла дівчина.

— Е, ні! Не ображай! Хоч орденоносна, не кривдь! Донесу!

Від хвилювання, справді щирого, в шевця запарилося потім чоло, пташиний ніс засоромлено просив хустинки. Але Проць не помічав того. Важливо, щоб бачили люди: це він, а не хтось інший першим зустрів знатну ланкову, важливо, що він уже увійшов у контакт, він, передовий колгоспник села,— бо вважав себе ним і досі,— з людиною, працю якої так високо оцінила партія і уряд!

Недалеко від Ксениного двору Проць повернув дівчині валізку. Підкреслено не бажаючи заважати зустрічі доньки з матір'ю, ще раз захоплено обмацав очима, як липкими своїми пальцями, Ксеню. І, попрощавшись, вернувся назад, сповнений почуття сумлінно виконаного обов'язку.

«Якби не орден на моїх грудях, чорта лисого несли б ви зараз цю валізку, погорілий завгоспе Миколою Андрійовичу, прошу вас красенько! От гусак!..— зло подумала Ксеня, згадуючи не дуже приязні стосунки свої з Процем.— Але... чому гусак? Гусак хороша птиця...»— дивуючись такому порівнянню, запитала вона саму себе.

Як заріс, зазеленився їхній двір! Біля похилих воріт, на густому моріжку подвір'я, на скрипучому порозі сіней, а потім і в хаті серед безлічі різних речей Ксеня продовжувала відчувати те, що народилося у ній, як тільки під'їхала до Гряди: все тут дуже маленьке, лялькове, ніби в казці. І дивно було знати, як раніш, коли ще не жила так довго у великому місті, бачене зараз мало інший вигляд, розміри, зміст.

Матері вдома не було. Посиділа Ксеня трохи на лаві, в порожній хаті, роздивилася на все знайоме-забуте. Потім передяглася в стареньку сукню, вмилася з дороги та й заходилася наводити в усьому свій лад. Перемила посуд і розклала у миснику, як колись: щоб півниками, квіточками — до очей гостей. Підмела хату. Перетріпала й поновому перестелила ліжку. Виклала з валізки своє шмаття, а потім вкупі з маминими сорочками ретельно випрасувала, склала зразковим порядком у скриню. Попоравшись години зо дві, хотіла вже гріти воду, щоб змити го-

лову з дороги, як під вікнами затупотіли чиїсь бистрі босі ноги, сінешні й хатні двері лунко ляснули двічі, і Марійка Авдюк — розхристана, засмагла, трошки пітна — з радісним скімлінням повисла в Ксені на шиї...

— А Семен каже: «Біжи, приїхала!..» Здрастуй!.. «Йди, каже, твоя е!..» Йой, Ксеню, не тисни мене так!.. Ха-ха-ха!.. А орден е?.. Йой, е, е!.. А він, дурний, каже! Йой! — захлинаючись сміхом і сльозами, забелькотіла Марійка безладними словами, щосили давлячи Ксеню в обіймах, кружляючи з нею по хаті.

За хвилину, вгомонившись трохи, подружки сіли на лаву. Потекла дівоча бесіда — нерівна, збивчата, пересичена сміхом і обіймами. Посипалися новини — одна одної строкатіші. Коли минуло з півгодини цього щедрого, дзвінкого щebetання, Ксеня, не можучи далі стримувати в собі нетерплячку, намагаючись бути зовні якомога спокійнішою, глухо промовила:

— Як Дарій?.. Часто бачиш?..

— Я знала, що питаєшся! Бігме, знала!.. — замість відповіді заговорила Марійка набік, з якимось загадковим виразом на обличчі. Видно було, що вона сама давно вже хотіла розповісти товарищці про хлопця. Бо добре знала, що він означає для Ксені, хотіла порадувати її... Так нічим... І Марійка, для початку пробуркотівши кілька нічого не означаючих слів, одверто призналася:

— П'є Роман Дарій... Так став заливати горлянку, аж дивитися брідко!

— П'є? — скривилася з жалю Ксеня; нервозний струмінь шпигонув її в щоку.

— Маму свою побив на Перше травня... Ніби — Мотрину Дарієву... Міліцію відвідав два рази... А який був хлопець!

— Ма-му?.. — Ксеня від жаху притулила долоні до шік.

— Не віриш, спитайся у дільничного. Він його часто додому п'яного волочить. А який же хлопець!.. — повторила з журбою Марійка.

Це був грім серед ясного неба для Ксені... Посидівши ще трохи, Марійка пішла, пообіцявши зайти за Ксенею перед кіно, що мало бути сьогодні в клубі, а Ксеня закрила руками обличчя. З боєм стала думати, що таке сталося з Романом? Вона не могла ні про що догадатись, тим більше, що півроку взагалі не бачила ні його, ні Гряди. Але все ж, докопуючись з усіх боків причини, докоряючи, переживаючи за нього зараз, відчувала, ні, знала напевно:

що б він не натворив, як би низько не впав у очах грядівських людей, вона не пройде мимо Дарія Романа.

Марія прийшла ввечері. Була в полі. З вулиці побачивши, що сінешні двері відчинені, миттю догадалася: приїхала Ксеня. Бо дожидала її. Тихо зойкнула, випустила сапу з рук. Заспішила стомленими ногами до хати, витираючи в фартух брудні руки, стогнучи, кривлячись в жальній усмішці. Ксеня догледіла матір з вікна, як та вже підійшла на сходи. Птицею кинулася назустріч... Ні в хаті, ні надворі, а посередині напівтемних сіней збилися докупи, слабко бачачи одна одну. Обнялися мовчки, без слів, чуючи, як в обох здригаються плечі. Увійшли.

Сіли на ту лавку, де недавно щебетала Марійка. Аж тут стали роздивлятися одна одну.

Наохавшись, вдосталь націлувавши Ксеню, Марія, ще більше висохла та посивіла за цього півроку, почала дорікати доньці:

— Покинула Ксеня мене. Спорожнила хату,— говорила вона ніби до когось третього, дивлячись журними очима на піч, склала розламлені працею руки на гострім коліні. А я вже стара, не змагаю. Рано доки з постелі встану, розімну кістки, дівки з ланки вже до поля доходять. Роки!.. Не знаю, чим так завинила перед тобою?

— Мамусю... Лишилося сім місяців,— перепрошувала її Ксеня; усім серцем жаліла-голубила стару свою неньку.

— Не рік? Лиш сім?— діловито перепитувала Марія, забуваючи свої докори.

— Сім,— стверджувала Ксеня.— Мав бути рік... Але прийшла інша вказівка. Вчимося зараз за скороченою програмою. Дуже потрібні скрізь сільськогосподарські спеціалісти.

Розмовляючи з матір'ю, Ксеня мимовільно вставляла в бесіду нові, досі не чуті в цій хаті слова. Марія з цікавістю вслухалася, їй було приємно. Трохи погудивши Ксеню за те, що підрізала волосся, вислухавши доччине виправдання — нема часу у Львові з косою возитися,— мати відхилилася, заново оглянула її. Визнала:

— Ти зараз, як та Любинка-небожка... Містом пахнеш... Дуже похожа...

— Куди мені, мамо, до неї...— зітхнула Ксеня, згадуючи образ давно не баченого Романа, неприємні Марійчині слова про нього.— Освічена яка була! Інститут!..

— І ти вчишся...— з прихованою гордістю твердила Марія.

— Багато каші треба з'їсти...

— Помаленьку, доню...

Разом підготували собі вечерю, знову присіли, тепер уже біля припічка. Уважно вдивляючись у змарніле обличчя доньки з темнуватими глибокими півколами під очима, Марія болісно поцікавилась:

— Тяжко вчитися?

— Як коло сапи...— Ксеня здвинула плечима.

— Легко?— не зрозуміла Марія.

— Йой, мамко! Вся робота, як за неї добре взятися, не буде легкою. Трудно мені, дуже трудно! Освіта — самі знаєте... А там є люди, що позакінчували десятилітки, технікуми. Ну, й харчі... Не те, що вдома... Столова... Книжки треба вчити товстезні. Але — нічого. Гірше від других не вчуся.

— Ти напориста. Я знаю,— підбадьорила Марія.

— Уся в свою мамку,— лукаво всміхнулася дівчина.

Спали вкупі, на ліжку, обнявшись. Перед світанком Ксеня обернулася до стіни й прогледіла, як мама встала, тихцем пішла на буряки. Тільки вмилася — на порозі Іван Павлович.

— Привіт, привіт!..— здіймаючи білого бриля, радісно заговорив він лунким, бадьорим голосом, подаючи міцну загорілу руку. І сам він був засмаглий, схудлий в простому комбінезоні, заправленому в кирзові чоботи. Зовсім шофер, а не вчорашній вчитель.— Я тут не сам. У сінях — метрівка...

— Заходьте вдвох! Просимо!..— рожевіла Ксеня від задоволення, що бачить його.

Іван Павлович сидів недовго, теж поспішав у поле. Розпитався, як ішло навчання, про програму, як влаштувалася, яких спеціалістів готує ця школа. Скупо розповів колгоспні новини. Прощаючись, несподівано запропонував:

— Побажаяеш, на цих два місяці, що будеш вдома, в дитячі ясла можемо тебе завідуючою призначити. Робота порівняно неважка. І підчитати за літо багато можна...

— Я ліпше — в поле...— відмовилась дівчина. І зніяковіла, що їй запропонували таку легку роботу.

— Як хочеш. Можна і в поле. Заходь до контори. Сьогодні якраз правління,— згодився Журяк вже з порога.

Упоравшись біля печі й надворі, Ксеня пішла опівдні до кооперативу купити дещо до хати. По дорозі побачилася з Катериною Бурдейною, кивнула головою бригадирові Авдюку, який, перерізаючи в протилежному кінці дорогу,

здаля упізнав її, підняв капелюха. Погомоніла з продавцем Фандою. Скрізь сьогодні, як і вчора, відчувала дівчина нове ставлення грядівських людей до неї: стриманість, перебільшену уважність, шанобливість. Розуміла — ця нова поведінка йде не від того, що Ксеня давно не була в Гряді, а саме тому, що ближче стала вона до освіти, до книжки. І почуття обов'язку перед земляками глибше проникало в її душу.

Так минуло дві третини першого дня Ксениного відпочинку. Надвечір узяла лопату, ретельно, вже по-міському загорнула лезо в газету. Ще з двору почавши хвилюватись, побрела садами, аби менше бачили люди, на сільське кладовище.

Могилу Люби Шатрової знайшла швидко. За нею доглядали,— весною хтось посадив у головах два кущі бузку, він добре прийнявся, дав бічне пагіння і, очевидно, цвів; це було знати по засохлих китицях. В ногах синіли півники. На збляклій від дощу й сонця колись рожевій тумбочці з металевою п'ятикутною зіркою посірів напис: «Л. П. Шатрова, агроном колгоспу «Ленінський шлях». Трагічно загинула від підлих рук українських буржуазних націоналістів». — Під ним — дата: 1926—1949 рр.

Яка тиша заколисувала все навколо! Обстругавши могилку дорогої її серцю людини, вимочивши сльозами хустинку, Ксеня присіла на західному кінці горбика, прилягла грудьми на зелену мураву. Підклала під обличчя обидві руки. Задивилася, заслухалась... Вишні, черешні, молоді берізки, кущі агрусу, шипшини, бузку, густа, з року в рік не зачеплювана серпом чи косою трава, різнокольорові квіти — одні посаджені людською рукою, інші заблудлі хтозна-яким шляхом, — все це буйно зеленіло, гойдалося на тихім вітрі, шелестіло. Урочисто спускалося до далекого лісового обр'ю за селом велике, рожеве сонце. Бриніли бджоли. Тепло відходило, приємна прохолода бадьорила тіло. То там, то тут несміливо, втомлено, як завжди підвечір, озивалися птиці. З села зрідка доносились інші гуки — гуркіт воза, мекання овець, людський голос. Щораз синішим ставало високе небо над головою.

Згадалося Ксені, згадалося!.. Як ранками лункими, морозяними виходили вдвох з заспаної зими на весну — сонячну, вітряну... Як бродили то окремо, то вкрупі, за руки побравшись, по рідних полях, у маю — зелених, у липні — золотисто-жовтих, у грудні — нудьготно-порожніх, у лютому — лебедино-білих... Як гомоніли щиро про життя ді-

воцьке — то над Бугом, під шум бистроплинних хвильок, то за лісом, поночі, при ватрі яскравій, то в колгоспнім притихлім саду, при місяці стоячи. Відтворюючи в пам'яті світлий образ веселої, життєлюбної подруги, чітко бачачи цілу галерею чудово проведених з нею днів, Ксеня хвилинами настільки потопала в своїх спогадах, що, очунявши від них, налякано озиралася довкола, тупо встромляла очі в цей страшний зелений горбик землі, ніяк не можучи повірити, що саме під нього пішла Люба Шатрова — взірець Ксениного життя. Безповоротно, навіки пішла...

Не хотілося Ксені зустрічатися зараз з грядівськими людьми, тим більше — з ким-небудь із Даріїв. А довелося. Вже заходило сонце, як вона, задумано лежачи побіч могили, почула біля себе скрадений шелест. Розплющила очі. Пригинаючись, відхилиючи від обличчя густе гілля, підходила сюди Мотрина.

— Йду собі з поля та й завважила: сидять коло нашої Любинки якісь люди...— здаля заговорила вона, уважно придивляючись до дівчини. І, цілком упізнавши її, радісно усміхнулася, вийшла з вишняка.— То ти, Ксеню? Додому вернулася... Добрий вечір!

— Добрий вечір, вуйно Мотрино! Ага, вчора приїхала,— відповіла дівчина, підводячи голову, сідаючи.

Примостилася біля неї і Мотрина. Видно було — ця несподівана зустріч і саме тут, біля могили невістки, глибоко зворушила її. Пестячи дівчину вицвілими, густо оточеними зморшками очима, стала розпитувати:

— Вчишся?

— Вчуся.

— Де? В Києві чи у Львові?

— У Львові, вуйно. В сільськогосподарській школі.

— А я Київ не можу забути. Як то ми їхали до Романа з тобою... І з небіжкою-мученицею...— Мотринине обличчя скривилося, очі наповнились сльозами.— Пам'ятаеш нашу Любинку, доню?

— Хіба можна забути?— зітхнула Ксеня, стримуючись, намагаючись бути спокійною.

— Це ти тут погаздувала?— Мотрина оглянула свіжовистругану доріжку, помітила Ксенину лопату оддалік:

— Поправила трошки... Її хату... Одна вона в далекім краю. А ми подругами були.

— Як то одна?— блиснула ображеними очима Мотрина.— Ми що — чужі їй? Не родичі? Дитину чию плакаєм? Нащо так говориш?

— Вибачайте, вуйно...— зняковіла, аж злегка почервоніла Ксеня.— Слово таке зірвалося...— З досадою мотнула головою, відкинула з чола коротке волосся.

— Ну-ну, я нічого...— Помітивши це, примирливо заговорила Мотрина (зовсім не хотіла вона сердитись на Ксеню, навпаки, пильно шукала містка зблизитись з нею).— Я розумію, банно і тобі, голубко, за нею. Спасибі за поміч.

— Хотіла ще косятини посадити... Так не прийметься... Червень... Жара надворі...

— Не прийметься, доню, не прийметься,— ствердила Романова мати.— То вже восени треба. При дощах.

— Як воно там?

— Хто?

— Дитина Любина. Мама казали — дівчинка?

— Доця... І так само — Люба...— заспокоюючись, з тихою гордістю оповідала Мотрина, пересідаючи з затерпкої ноги на другий бік, підпираючись лівою рукою. Висвітилась з її зморщок ледве помітна тепла усмішка.— Там таке! Така біла гусочка! Очі чорні, як тернини! Пролупить їх ранком та й так і стріляє по хаті, як рибка по бистрині,— де тато, де бабця! Як зачне газдувати на постелі, зачне командувати! Тікай, бабо, до Бугу, й топись! Роман якось поніс її до кооперативу, Фанда зважив,— просто на безмені, зважив — та й приходить назад. «Вже маємо, мамо, тринадцять кілограмів клопоту»,— каже... Така файна дитина. Зайди колись, подивишся.

— Спасибі.— Ксеня радісно зітхнула: давно вабило її Любине дитя.

Помовчали. Сонце зайшло. Холодок зміцнів. Ще сильніші розлилися в траві й серед дерев п'янкі пахощі. Від клубу хрипке радіо стелило над селом, разом з димами коминів, розлогу пісню. Виступила на південному сході одинока зоря.

— Як тато? Привикає?— шукаючи в душі сміливості, спитала Ксеня. І, щоб не зрадити себе, відвела погляд від Мотрини вбік.

— Мусить...— здвигнула плечима Мотрина.— Доки баба жива, йому клопоту небагато.

— Кажуть, до чарки став ходити зчаста.

— Не вір!— ніби чекаючи цього питання, стривожено метнула Мотрина на Ксеню зляканими очима.— Не вір, бо наговори! Звичайно, не без того, щоб десь у свято забрів з хлопцями до буфету. Не піп він. Компанійське діло... Але щоб часто... Не вір!..

— Балакають, вдарив якось вас.

— А най тому язик всохне, що наплів таке! Хто бачив? Най докаже! От є люди прокляті! Десь щось почує і вже плете на чоловіка павутину. Щоб рідний син... Маму свою!.. Таж то гріх!.. Боже, боже!.. Не вір, Ксеню!— схвилювана Мотрина йорзала по землі, витирала фартухом піт на перенісці.

— Я не дуже вірю. Свій розум маю,— поспішила заспокоїти її дівчина.

Насправді, з великим болем, розчаруванням переконалася Ксеня: так, п'є Роман Дарій, п'є тяжко. І матір бив. За нізачо. В цьому упевнили її не стільки Марійчині гримкі вісті, скільки поведінка Мотрини.

Стало гірко-гірко...

З кладовища верталися разом. Біля Соколицької криниці, де мали розходитися, Мотрина спинилася. Намагаючись зазирнути в сумні очі дівчини, немов покутуючи вину перед нею, жалібно попросила:

— Зайди коли, доньцю! Дівчинку Любину покажу. Сама говориш — товаришували ви з нею... Таке там пещене! Сонечко не дитина! Порадуй мене...

Мотрина глибоко зітхнула.

Ксеня мовчки згідливо кивнула головою.

9

З цього місця розганяються до бігу вітри.

Тракторний стан за Курилівкою. Четверо з'єднаних коліс з зеленою кімнатою на помості. У ній шість ліжок. Невеличкий столик. Дві від нудьги подовбані ножами лавки. Засмальцьовані каптани, комбінезони. Шахи й шашки. Невеличка бібліотечка. Аптечка. Гітара на гвіздку. І ще — терпкий дух житла робітників, запах пересохлих трав та постійно свіжої ріллі...

Два місяці тому грядівська партійна організація видала своєму комуністові Євгенові Ловачу незаштампований ордер на цю штаб-квартиру. Коли він вперше виліз по скрипучих східцях і відчинив не менш говірливі двері, ця специфічна атмосфера механізаторів і поля, що жила тут цілодобово, вразила його найсильніше. Два трактористи і два причіплювачі не дружно підвелися з місць (в карти грали). На привітання відповіли теж невлад. Зате руку потиснули міцно, зняковілі від честі й задоволення.

469

Хлопці вже знали, що колишній голова «Ленінського шляху», підполковник, танкіст, керуватиме їхньою бригадою; Ловачеві не було потреби рекомендуватись. Присів на лавці, зняв кашкета, витер на високому лобі піт. Помітивши, що трактористи трохи розгубилися, просто, як батько, спитав:

— Як живете, орли?..

Густий рій думок і почуттів, сумнівів і тупої образи,— на кого?— він і сам не міг розібратися,— ворушився в Ловачеві то дужче, то притихаючи, коли повільно брів таким ось, як і зараз, ранковим полем з райкому до Гряди, маючи в кишені нове призначення. В наступні перед початком сезону дні, вештаючись без діла по Катерининім дворі, намагався зосередитись, проаналізувати причини своїх помилок. Робити це було трудно. Все ж, з часом, знайшов (як йому здалося) більш-менш правильний висновок: «Я працював погано, бо був не на своєму місці...»

Нові умови воскрешали минуле. Мимовільно мирні сільськогосподарські машини нагадували парк танків, загорілі, вайлуваті трактористи — взвод солдатів, сіре незоране поле — фронт постійного бою. Від такого співставлення робилося веселіш. Вірилося: «Тут я потягну, мабуть...»

Ловач знав давню заповідь комуніста: в усякім ділі головне — люди. Розгубившись після армійської ясності й чіткості серед строкатого натовпу грядівських характерів і умов, він усім серцем зажадав вникнути, злитися з бригадою трактористів, пізнати її в усіх відтінках життя і праці. Тоді, можливо, він знайде і свій вірний шлях.

Почав не з високих позицій підполковника, як у Гряді: перші розпорядження нагадували скорше стиль турботливого старшини. Насамперед вільні від оранки трактористи викинули своє майно і продраїли, впорядкували зелену будку заново, ніби матроси свого пароплава після дальнього плавання. Винісни одинадцять відро чорно-синьої густої рідини, Даріїв напарник, веснянкуватий Андрій Гнатюк, лив її на ріллю, гидливо морщив брови, дивувався:

— Невже ми спали в такому барлозі? Охо-хо!.. Свині проти нас — великі чистюлі! Запам'ятай, Штепку: на цім місці, де поливаю, лобода не буде рости сім років, а пшениця — чотирнадцять.

П'ять трактористів прийшли в бригаду безпосередньо після служби в Радянській Армії,— на них Ловач найбільше покладався. Особливу цікавість викликав Роман

Дарій. За два дні до від'їзду в Курилівку Ловача зупинив недалеко від контори заклопотаний своїми справами Журяк. Привітались. Перекинувшись кількома словами, тимчасово виконуючий обов'язки голови колгоспу тепло попросив:

— Не моя справа вмішуватись, підказувати щось... Але дуже потрібно вам взяти під свою опіку Дарія Романа. Почав хитатися хлопець.

Закурюючи, Ловач просто пообіцяв:

— Постараюся.

Перша принципова розмова нового бригадира з трактористом відбулася на Рудці: другий день Роман орав там одинадцятигектарний масив під пар. Обліковець і секретар сільської комсомольської організації Антось Промінський, вернувшись з обходу машин, обережно розбудив Ловача, що дрімав, укритись шинеллю. Пильнуючи, щоб його слів не почули присутні, бо тут були куховарка й возій пального, тихо повідомив:

— На Рудці Дарій п'яний оре! Ось-ось поплавить підшипники! Чорт знає, що виходить! Треба поставити питання!

Від обурення і хвилювання молодий комсомольський керівник витер піт на переніссі, кивком голови відкинув назад довгого чуба.

Мовчки підвівшись, Ловач пішов одразу хутко, навіть не вмився зі сну. В грудях клекотіло. За час його праці в бригаді це був уже третій випадок. Нещодавно Дарій мало не перевернув трактор з містка в річку. Норму виконував рідко. На всі докори Журяка, Ловача, товаришів-трактористів з легким ніяковінням обіцяв:

— Більше не буду.

Минав тиждень-два; від хлопця знову пахло самогоном. І огріхи густо значили слід за його машиною.

Поки Ловач добрався піхотою до Завалля, упрів добре. Роман гнав трактора на недозволеній швидкості з того кінця сюди, волочачи за собою нерівну стрічку, густо закутавшись у хмару сірої земляної пилуги.

— Сті-ій!— здаля закричав Ловач, дочекавшись, поки Дарій наблизиться до нього, підняв угору руку, відчуваючи, як від раптового припливу крові до голови погарячіла шия, болісно врізалася в шорсткий комір злинялої гімнастюрки.— Стій же!— гукнув він ще раз, бачачи, що Дарій знову завертає в борозну.

Роман — пітний, червоний і насуплений,— нерівно хапаючи руками важелі, різко загальмував. Трактор лунко стрільнув, пихнув, дмухнув важким чорним димом, заглух.

— Сюди йди!— зупинившись в п'яти кроках від агрегату, наказав Ловач, нервово пересмикнув під шинелею плечима.— Ти що-о?..

— А що?— підходячи, мимохідь повів Роман посоловілими очима на бригадира, сховав їх у гарячу ріллю. І спинився.

— Не знаєш? Женеш машиною по полю, як навіжений! Хіба воно вродить, як такі брили вивертаєш? Угробити врожай хочеш?

— Земля пересохла. Дощу треба.

— Дощу? А як нема дощу! Чого дискові борони не вчепив? І... ти — знову випив?— Ловач наблизився до хлопця, понюхав повітря.

— Робота від того не стає,— твердіш, ніж раніш, з відтінком неприхованого роздратування, відказав Дарій.

— Як не стає? А це, по-твоєму, якість? Кількість?

— Знаєте, Євгене Федоровичу...— почав було тракторист, махнув затиснутою в пальцях ганчіркою, якою витирав руки. Але Ловач перебив його.

— Я все знаю! Я багато чого знаю!— гарячився він, обходячи розігрітий трактор.— Мотор... розплавитись має! Карбюратор... ще півгодини — і лопне! Масла... одна капля на дні! Чим думаєш, хлопче?

— Ні, ви не знаєте...— Роман почув тільки перші Ловачеві слова.— Ох, ви не знаєте! Але як будете так приставати до мене...— він одчайдушно хитнув чубатою головою, жалібно ворухнув спеченими губами.

Ловач не помітив цього.

— То що?— різко повернувся він до тракториста.— Що станеться? Може, погрожуєш чимось?— І в приборі шаленої люті, задихаючись:— Ось що, голубок! Скидай комбінезон і шагом марш від машини на всі чотири боки! Відсторонюю від роботи! Марш!

— Не маєте права!

— Маю...

— Не маєте права! Я відмінник!

— Ти п'яниця! Геть!

Втративши волю над собою, Ловач рвучко розстебнув комір гімнастюрки. Скинув на ріллю шинель з плечей, поліз на трактор. Попробував завести мотор. Він не давався.

Тоді взяв відра, мовчки, не глянувши на тракториста, щоб знову не загорітись, пішов до річки по воду.

Коли вернувся, Дарія біля машини не було.

До вечора голодний Ловач (не встиг пообідати) сам орав Романову ділянку,— бригада мала відчутну заборгованість по МТС. Невеселі думки боронували важку в задусі й утомі голову. Дарій весь час уявлявся перед звуженими, вологими від спеки й пилюги очима. Спочатку сердився, ображався на Романа, бо вважав хлопця, як і багато людей у селі, за кращого тракториста, активіста громадської роботи. Але чарка, до якої несподівано для всіх нахилився юнак, обурювала, знецінювала Дарія в очах загартованого офіцера. Потім, в міру того, як схилялося до заходу червоне задимлене сонце, спадала спека, повільно затихало ремство й у душі нового бригадира. Вже в сутінках доорюючи масив, Ловач почав дорікати собі за невірний підхід до згорьованого тракториста: «Не з того кінця почав я балачку з ним. Не мудро, не розумно. Це що?— намацав на ріллі якусь річ, готуючись від'їхати до будки.— Його комбінезон... Нащо наказав зняти? Зовсім уже по-дурному!»

Вирішив при першій нагоді порозмовляти з Дарієм — щиро, принципово.

Зробив це в той же вечір.

Коли під'їхав до стану, бригада кінчала вечеряти! Хлопці розклали вогонь,— він ласкаво, настійно поманив до себе. Чорніло над живим полум'ям високе небо, поцяцьковане блідими зірками та уламком молоденького місяця над південним заходом. З потьмарених полів віяло холодком, пахощами. Лящала в лузі жабня. Заглушивши мотор, Ловач випустив киплячу весь день воду, щоб машина краще остигла за ніч. Потім відвів набік Антося Промінського.

— Не бачив... Дарій обідав? Вечеряв? Де він?

— А онде, коло борін. Їв з нами недавно. Про обід не знаю, я на третьому номері був тоді.

— Не пив більше?

— Лежав весь час під будкою. Я в кухарки справлявся.

— Стеж за ним, товаришу Промінський. Опікуйся,— попросив Ловач, мимовільно згадуючи, що про таке саме розмовляв з ним недавно Іван Журяк.

— Добре,— непевно кивнув головою юнак, здвигнув з досадою плечима.

Після обіду-вечері — миски борщу та двох котлет з розтертою картоплею — Ловач викурив підряд дві цигарки, без потреби обійшов злагоджений до сну табір. «Ет, недобре я з ним повівся! Лежачого вдарив...» — щораз настирливіш свердлила його совість. Повештавшись ще з півгодини, рішуче зупинився біля борін. Накрите чугаєнкою тіло Романа ледве сіріло в сутінках.

— Спиш, товаришу Дарій? — м'яко вимовляючи слова, тихо спитався Ловач, обережно присів навпочіпки.

— Що?.. — задуманий чи дрімотний тракторист рвучко стяг з голови одяг, оторопіло глянув на бригадира.

— Пробач... — Ловач злегка зніяковів. — Не думав, що спиш. Сам хочу десь здрімнути до світанку.

— Пристроюйтесь... — пробуркотів Дарій і знову накрився з головою.

Довго вони не вміли зв'язати шнурок мирної бесіди. Догорів, додимів у ватрі вогонь, зрідка вилущуючи з темряви світлі, оживаючі на хвилину самотні жарини. Дружно засопіли — хто де впав — вільні від нічної зміни механізатори. Повна тиша залягла в далекому селі, в полі. А Ловач і Роман, не можучи заснути, перекидалися незначними словами, обидва розуміючи, що треба їм говорити про інше, дожидаючи, хто першим почне цю балачку.

Нарешті Ловач, затоптавши пальцем в землю третій недокурок, ліг горілиць на вивернуту шинель, заклав за голову руки. Дивлячись у неясну просторінь густо зазореного неба, наслухаючи, щоб Дарій не заснув, сказав:

— Я сьогодні погарячився на Заваллі... Ти також... Трохи не гаразд... Ображайся не ображайся — факт. Відверто кажучи, якби це в армії...

— Тут не армія, — глухо буркнув з-під чугаєнки Роман.

— Правильно! — швидко згодився Ловач, відчувши, що почав балачку не з того слова. — Якщо розібратися об'єктивно, — обидва винуваті...

— Я недобре зробив... — поворушився хлопець. — Вибачайте...

— То вже списано. Забуто, — швидко заспокоїв Ловач, зачувши в цих словах Дарія іскру надії. — Хотів розказати один... анекдот... з моєї життєвої практики. Згадати давне хочеться... А чи ж давне воно, коли досі стоїть перед очима? — раптово запитав сам себе. — Якщо не заперечиш і спати не хочеш ще...

— Мені тепер погано спиться, — зітхнув юнак. — Позаячи... Прошу...

— Я тоді жив в Одесі... Знаєш, де це? На березі Чорного моря нашого...

— Бував...

— Значить, знаєш. Ото служив в Одесі. Як і ти служив... В армії. Тягнувся перед старшиною з усіх гудзиків шинелі. Живу не так, щоб дуже весело, зате безтурботно. Сьогодні — стройова, завтра — тактичні заняття, там у караул або в наряд. Так і рахуєш: день прожив — ближче до дому... У вихідні, тобто по неділях, — увільнення до міста. Кращих бійців — до відбою. Я відмінником був, мав любов до військового діла. На Дерібасівській гуляв часто. Рік побродив пусто. На другий дівча знайшов. У хлібному магазині, проти артілі «Швейпрому» працювала... Може, знаєш? Ну, діло молоде: походили по парках, по березі моря, ближчими стали... Вона шире серце мала. Вийде на побачення, неодмінно булочку або рогалик принесе. Пригощає. Я відмахуюсь пілоткою: «В армії хліба по вуха!» А вона: «Бери... Мені більше дарувати нічого...» Як скаже так, не можу відмовити. Свій хліб товаришеві чи коневі віддам, а той, що від Валі, їм по малій скибці тиждень, до другого побачення. Ніколи мені так не було смачно! І поки її булочка є у мене, здається: і вона сидить поруч... Не спиш, товаришу Дарій?

— Не сплю...

— Так і гуляємо вдвох. Сказати, щоб дуже вона врзалася мені в серце — ні. Сиренька така дівчинка. Не командна, рядова. Але міцна! Трудно зрозуміти, як воно робиться: ходить людина попри другу — спокійно, незалежно. Усе тече звичайно-звичайнісінько... А там щось зрушить з місця, щось таке найде... І, вчора байдужі, покохалися двоє сьогодні...

Ловач говорив грудним м'яким півголосом, пересипав басовитими нотами. Старанно формуючи думки в повільні слова, намагався викладати їх як можна простіше, щиріш. В темряві здавалося інколи Романові: це не вчорашній труднодоступний голова колгоспу говорить, а напарник-тракторист — Антось чи Фокій — вирішив вилити душу дружкові.

— Стало мені веселіш відбувати службу армійську. Шість днів серед червоноармійців, сьомий — з Валюхою. Підійшла довгождана осінь. Хлопці терпцю не мають, чекають наказу народного комісара... За місяць до демобілізації посиділи ми з Валею на Пушкінським бульварі два вечори підряд. «Ну, прощай, булочко! — кажу. — Скоро

боець покотить додому...»—«А я куди?»— ставить вона на порядок денний своє питання. «Хочеш — у Чорному морі топися... Хочеш — іншого шукай...»— тисну плечима. «Чудак ти, Женя. Такого характеру, як у мене, на всій Україні не знайдеш!»— зітхає Валя. «А я в Росію поїду. Кацапочок люблю сильно! А може, узбекку де підмовлю...»— переконую її. Побалакали так, подумали... Залишився в Одесі на надстрокову. Помкомвзвода...

...Я добре служив Батьківщині — через півроку посилають в школу командирів. Сам їду й Валю волочу за собою. І потім — скрізь одна в мене амуніція: дві валізки, шинель і вона, дружина моя, з характером, якого нема на Україні... Аж доки не причепили дві шпали майора. З нею і друге звання присвоїлось: батько. Народила Валя Оксанку...

Відгуляли перші христини. Я кажу: «Тепер, Валю, перед нами таке завдання: вірно любити одне одного й будувати міцну сім'ю».

Осіли ми з мандрів на більш тривалий час у Воронежі. В житті було все просто, як і в армійській службі. У мене — від підйому до відбою, у неї — від получки до получки... У Валі справді виявився добрий характер, не можу пожалітись. Помаленьку між турботами про пелюшки й обіди в торговельно-економічний інститут вступила. А я тим же ходом — в силікатний. Заочно. Закінчили успішно.

Війна застала теж у Воронежі. Вислухала Валентина Степанівна перше зведення з поля бою і в сльози: «Краще б ти в гражданку вийшов, тоді в Одесі!— докоряє.— Тепер перша черга тобі на фронт!»

— Ех, ти! Дипломована вища освіта! Не я один... Весь народ вантажиться на станції в перший ешелон. На перемогу або на смерть черги на війні не буває...— відповідаю.

Через три тижні відходить моя частина. Сім'ї наказано залишити у Воронежі. Обняв я біля вагона двох своїх жіночок, прошу: «Тепер маємо, Степанівно, друге завдання: мені — ворога побити, тобі — сім'ю зберегти...» Заплакала ще раз вона.

І почав я війну. Армавір і Прохладна... Потім — Курськ, Білгород, Валуйки... Де Полтава, Житомирські ліси... Аж Дрезден!.. Рубав би наш солдат по чужих дорогах і далі «вперед, на захід!» Але наказ є наказ... У Дрездені спочили ми... І тут на «спочинку» саме й контузило мене. Після лікування у третьому ешелоні зостався...

Не виконала Валя другого завдання. На шістнадцятому місяці війни випадково заскочив з командировки до Воронежа. Правда, коліно зробив велике... Від начальства влетіло... Але хто ж помине свою сім'ю на війні, як до неї — сто кілометрів? А до смерті ще менше... Спиш?

— Ні...

— Зліз, значить, з вагона. Йду... Хвилююсь... Ну, далі оповідати не варто... Словом, не виконала Валентина Степанівна... Не вберегла... Показали сусіди те місце, де накрив її снаряд, як з гастронома йшла... Це на третьому кварталі від міської Ради... Зліва... В центрі жили... Тепер там берези ростуть. Скверик люди зробили...

Побув я там, скільки час дозволяв. Здається — цілу добу. «Дружини вже нема... — переконаю себе, хоч вірю не твердо, бо сам її смерті не бачив. — Але як доньку знайти?..» Говорили сусіди, що вивезли міські організації її вкупі з іншими дітьми в евакуацію. Куди? Спочатку ніби до Майкопа. Потім у якусь з середньоазіатських республік...

— Розшукали? — Роман давно вже розкрив голову, слухав Ловачеве оповідання з співчуттям. Заглибившись у самого себе, Ловач не помітив цього.

— Як я розпитував про неї!.. — забувши відповісти, зітхнув бригадир. — На фронті!.. В тилу!.. Після війни на схід спеціально їздив. А листів списав!.. І — як у воду!.. Та все надіюся — мусить вона жити... — впевнено ствердив він.

На хвилину Ловач замовк. Закурив, дав цигарку Романові. Затягшись кілька разів, повернувся обличчям до хлопця.

— Отак розпалася моя сім'я. Досі не зберу... — журливо зітхнув він ще раз. — І знову ж!.. Як по-чудному зроблена людина! Гадаєш, якби Валентина Степанівна і Оксана жили разом зі мною, любив би їх так, як сьогодні люблю? Сумніваюся... Все було б, як і раніш: я — від підйому до відбою, Валя — від получки до авансу. А тепер вони для мене, — сумно всміхнувся Ловач, — як святі! Як найвищі!

З тої журби, мабуть, і сивіти став... А ще ж рано, здається, сивіти мені? Га? Все ж до серця своє горе дуже глибоко не підпускаю. Як можу — одинокий — тримаюся. Це головне... — рішуче відкинув назад голову Ловач.

«Зараз він закінчить оповідати й почне знову поприкати мене за п'янку. Себе в приклад ставити. Інакше нащо, скритий такий, показує відверто своє життя?» — з непри-

ємністю подумав Роман, коли оповідач замовк. Насторожився.

Але Ловач не натякнув на хлопцеву негідну поведінку жодним словом. Обидва довго мовчали: бригадир, очевидно, поринув глибше в спогади. Дарій наслухав до слабких чарівних голосів ночі. Потім Роман почув Ловачеве — з-під шинелі — прохання:

— Що я розповідав тут, тримай при собі, товаришу Дарій. Особливого нема нічого. Звичайна для військового часу історія... Але не люблю, як люди починають жаліти тебе, співчувати.

Дарій пообіцяв.

Заснув Ловач одразу. Дарій пересвідчився в цьому по рівному диханню сусіда, що згодом перейшло в легке сопіння. Тракторист ще довго перекидався з боку на бік, шматочками нечітких думок обмірковуючи почуте. Обережно поглядав на сплячого, порівнював його життя до власної долі.

«Казав хтось — Кошелева Ксеня приїхала... Цікаво, назавсім чи знову до Львова вернеться?» — несподівано для себе подумав він.

І через якийсь час ще: «Яка вона? Змінилася за зиму? Підросла?»

Після загибелі Люби Роман згадав про Ксеню Кошель вперше. Було дивно: як не напружувався, не міг уявити образ дівчини: «То горілка, то горе моє, бандерою зроблене, зовсім пам'ять з голови забрало...» — з нудьгою зітхнув він, стис губи. Зрештою, розплющив очі й став дивитися на недосяжно високе, густо закроплене урочисто-радісними зорями небо.

10

Як давно це було!..

Зліва — сонце. З заходу перестиглі хліба. Позаду затуманена синьо-сизою пеленою Гряда в садках. Зверху — небо. Звичайне, блакитне, омріяне, манливе, як любов... А Ксеня — у гурті білохустинних жінок і дівчат — серед вплюженого шляху. На жнива йдуть.

Віє вітер. Він лине з півночі, з двох надобрійних хмаринок, від самого ранку сухий і теплий. Спека починається одразу, як тільки сонце підійметься на дві кочерги над дубинським березняком, коров'ячим шорстким язиком злиже убогу росу на вигоряючій траві обіч кордонів пшениць.

Вода в Бузі і в жбанах має цілодобово той ступінь тепла, при якому, і п'ючи її, зовсім не відчуваєш, лється щось у шлунок чи ні? Люди мокрі від солоного поту. Коней і корів, що пасуться то тут, то там на толоках, доїдають мухи. Скупатися б!.. Або хоч розварену голову встромити в щось холодне. Так робота ж свята — жнива!

Ланка Марійки Авдюк, до якої добровільно прибилася і Ксеня Кошель, заходить від рудчанського краю. Як тільки жінки приступають до роботи, Марійка, оглянувши поле, посилає підлітка Надійку — внучку Федака, довідатись, який саме тракторист косить на її ділянці: через недбайливо відрегульовану жатку стерня густо засіялася незібраними колосками.

— Скажи йому, нехай не партачить! Бо як буде й далі так старатися, не прийму роботи! А ввечері сама звезду з ним балачку. У них тепер новий бригадир — Ловач. Ки-ну гостре слівце — дасть партачам духу!— суворо наказує Марійка дівчинці, кризь нахмурені брови радіючи нишком, що орденоносна гостя ланки є свідком того, як вимогливо Марійка порядкує. Особливо приємно їй, що не забуває вставити в свої накази оте «дасть духу!», перейняте недавно від сіроокого прикордонника з застави, з яким крадькома від батьків зустрічається час од часу.

— А там Андрій Гнатюк робить. А після роботи Дарій хлопець заступає,— приносить через півгодини доручену їй відповідь Надійка і, присівши на снопі, просить Катерину Бурдейну витягти з підшви терня, на яке накололася по дорозі.

— Гна-тюк!..— злорадно протягає Марійка, звуженими від спеки й гнівного задоволення очима обводячи ближчих жінок.— В його тата син завжди негодящим був! А з обиду, кажеш, Роман Дарій заступає?— голосніш, щоб почула і Ксеня біля третього валка, каже вона.— Буде тут з полудня Дарій,— повторює ланкова.— Ну, то також невелике щастя випадає нам, жінки, але...— вона роблено зітхає, не договорює. Уважно дивиться на Ксеню з-під дашка насуненої на очі хустини. Помітивши, як зашарілися щоки поринулої в роботу подруги, розуміє: Ксеня дякує їй за цю звістку...

Припікає. Ломляться, шерхотять стебла й колоски. Пересохла стерня боляче коле голі литки. Стрибунці коники налили повітря золотистим цвіркотінням. В сліпучо-блакитному зблідлому небі незримий жайворонок плете

дзвінку пісню пастушкам на капелюшки. Мокрі груди, спина, під пахвами...

«Буду з ним поважна й сувора»,— згадуючи все, що почула про Романа за ці дні, думає Ксеня, виробляючи з валків снопи, міцно в'яже їх вологими перевеслами. До неї вернулося трохи призабуте за міською метушнею відчуття літнього поля, родинна атмосфера саме цієї пори року, яку Ксеня, як і покійна Люба Шатрова, найбільше любила — золотистих жнив. Як хороше кругом! За скошеним полем видніється стіна кукурудзи, що південним кінцем стікає, очевидно, в Буг. Звідси Бугу не видно, заважають горби й колгоспний сад. Але трохи далі, на сході, де грядівські й курилівські лани дотикаються до бічної, зарослої подорожником, дороги, ріка більше повертає на південь. Виринає на луг, робить коліно й, розлившись ширше, блищить під сліпучим сонцем тихим журкотливим плесом. Цілинна тиша нечутно дзвонить малиновими голосами колосся. Солодко слухати!.. Сиза мерехтлива дальина, вічно линучі в невідому путь живі води Бугу ваблять очі, піби мрія натхненна... Відірвися від роботи, випростай спину... Задивися з-під козирка долони в липневий простір... Чуеш? Серед величного царства визрілого врожаю стало серцю радісно й жально... Чого? Просто так... І хоч сумно, а... прекрасний настрої!

Ген-ген, за двома кущами общипаного вівцями дерену здіймає рівну стрічку пилюки Гнатюкова жниварка. Агрегат плавно обходить з чотирьох боків квадрат нерухомого в сонячній сні ячменю. Від цього масив повільно меншає. Ніби на річці стерні топиться велетенська крижина. «З полудня сяде за кермо Роман. Буду з ним сувора»,— вимагає від себе Ксеня, з трудно стримуваною радістю дожидаючи цього побачення. І надія, яка стільки разів розгорялась, щоб потім сумно пригаснути, знову воскресє в душі дівчини. Така приємна!

Сіра, тепла земля, усіяна колосками, пахне соком скошених трав. Ксеня кладе на долоню пересохлу грудочку. Довго дивиться на неї. Потім підкликає Марійку і, як ланковій, пояснює їй те, що дівчина мусить знати. Раніш Ксеня думала, що такі грудочки — прості та звичайні. Виявляється, це не мертві речі, а живі істотки. Ім'я — капіляри. Світ довкола збудований мудро, розумно. Дубина, поле, Буг, навіть небо й сонце — учить книжка — з дня у день сумлінно працюють в єдиній системі життя... Притуливши голову до голови подруги, Марійка уважно слу-

хає Ксенину лекцію. Аж подих тамує. На її обличчі — сама вченість. Ховаючи лукаві очі, обережно робить півкроку назад, несподівано лупить зісподу по Ксениній долоні, вибиває мудру грудочку високо вгору. Почепившись подрузи на шию, з реготом валить її на м'який пухкий покіс.

— Ось тобі... система життя! Ха-ха-ха! Ка-піль-дя-ри!

Потім дівчата лежать на ячмінній постелі поля, яке щедро напуває їх розкішними почуттями, дивляться в небо. Важкі від спеки очі злипаються. Не хочеться ворухнути пальцем. Навіть дихати лінь. Хоч би на годинку покропив дощик!

Перед полуднем приїздить Журяк з Процем. Обидва так загоріли, що видно лише білі зуби й вологі від спеки щілинки очей. Важно відмахнувши здаля солом'яним капелюхом два поклони — ланковій і Ксені, — Проць мовчки залазить в єдину тінь — під бричку й, здається, миттю засинає. Журяк підходить до колгоспниць.

— Тяжко?

— Ох!.. Та й тільки! — стогне усміхнена Марійка. — Водиці б нам студеної привезли на трудодні...

— А он тракторист! У них розживіться, — радить голова колгоспу.

— Хіба то люди? Найтяжчі вороги наші! Подивіться, Гнатюк так косить, як ніби вівцю дику пальцями стриже! — роблено обурюється ланкова.

— Ти, Міцусько, колись бачила її? Тримала за дійку? — прокинувшись, цікавиться Проць з-під брички, підводячи розпатлану голову, спирає бороду на руки.

— Не до вас п'ють, вуйку, не кажіть: «Дай боже здоров'я!»

— Вибачаюся мамі твоїй, доню... — примирливо згоджується їздовий. І знову заплющує очі.

— Побалакаю з ним. Якраз до тракторів їду, — обіцяє Журяк. — Перший день вийшла? — повертається він пітним обличчям до Ксені, всміхається.

— Ага...

— Ну, як після міста? Відвикла? Болять крижі?

— Мені — що... Зав'язати сніп — діло не мудре. Вам як робиться? — опромінюється ласкавою усмішкою Ксеня.

— Ти правди хочеш? Як правди, то тяжко. Признаюся. І трохи дивно: коли Петрюк і Ловач керували колгоспом, я помічав їх помилки. Як міг, допомагав. А сам заступив і... трудно! Чого б то? — запитує Журяк сам себе.

Не чекаючи відповіді, він вертається до брички.

— Здається, до нас шпарить, — притуливши долоню до чола, дивиться Марійка в поле. Ближчі жінки теж підводять очі. Трактор, що досі кружляв оддалік, нарешті докосив ячмінь і переїздить під ліс, на десятигектарний масив пшениці. Ксені, яка цілий день задумано стежила за роботою агрегату, не видно, хто саме сидить у кабіні. Але час зміни в тракторній бригаді давно минув...

— Піду до річки. Води зачерпну, — несподівано каже вона, відчувши легке хвилювання.

— Сама принесу! — рішуче вихоплює Марійка жбан у подруги й біжить убік, лукаво всміхаючись про себе. Ксеня густо червоніє.

Рівномірно накочуючи урочистий рокіт на спорожене поле, трактор наближається. Ксеня напористо в'яже снопи, намагається хоч трохи приглушити лунке стукотіння серця. «Роман — у кабіні! Дивиться на мене!» — думає дівчина. Від цього спека пече її в голову ще немилосердніш. Гуркочучи, аж вуха глухнуть, агрегат повільно минає ячмінисько. Ксеня обережно дивиться вслід. Романа в машині нема... На сидлі трясеться помічник бригадира Степан Антонюк, дугою згорбивши спину. Він з ходу заганяє трактора у вузький прокіс і починає повільно обходити з усіх боків лан пшениці, бунтуючи солодку липневу тишу, як бистролетний човен — спокій озерних вод.

Душно! Чорт знає, як тяжко працювати! Досі спокійну Ксеню проймає жарка досада. Ану їх к бісу, перевесла ці! Ану все до дідька! Йде під копу, плюхкається стомленим тілом на розв'язаний сніп і поринає в малиново-дзвінке забуття.

Романа нема... Але є мрія!.. Та, що не покидала її усі три роки. Ласкава, ніжна, мов хмаринка в сліпучо-синьому небі он, над двома дубами край могили, вона піснею вливається в душу дівчини, починає перевтілюватись у дійсність. Ось він покинув замовклого трактора й, за звичкою витираючи паклею руки, повільно йде сюди... Трохи зніяковіло всміхається. «Мушу бути поважна, серйозна, як собі пообіцяла», — шепоче Ксеня. Але коли Роман підходить і обережно сідає далі, ніж би вона хотіла, Ксеня сама простягає нетерплячі руки, вимагає, щоб присунувся. І, забувши дівочий стид, а з ним і людей, і бога, обіймає коханого міцно-міцно... Вперше за своїх двадцять літ цілує хлоп'ячі уста, очі, брови. Як легко! Як солодко! Закружляла веселого танцю зібрана нива!..

— Любиш?..

- Люблю...
- Як кого?..
- Як нікого...

— П'ю, хуліганю... По дівчатах пустих став бродити...— устами уявного Романа картає Ксенину душу сільський поговор.

— Нехай...— не зважає закохане серце.

— Чула?.. Маму свою вдарив... Люди про мене погано говорять...

— Не з людьми мені жити... Лиш з тобою...

— Гляди!.. Покаєшся... Пізно буде...

— Ніколи!..

Дивна річ — людське серце! Виріжеш з грудей — крихта мертвого м'яса. Вставиш у них — дзвенить все життя!

...Терпко пахнуть зрізані стебла. Ляскіт цвіркунів оглушив поля. Сухий вітер гаряче лиже босі ноги, руки, колише звислий над головою колосок. Рівномірне татакання далекого трактора заколисує. Ліниво перегукуються розімлілі від спеки жінки,— їх голоси ледве долинають. Самі важко склепилися очі. Ріка-привид ласкаво приймає в грайливі хвилики тіло дрімотної Ксені. Обіймає приємним холодком, несе в розтопленій сонцем блакитний простір.

— Ей, городська! Заморилася?

Над самі очі запнута в білу хустину, стоїть над розбудженою Ксенею Катерина Бурдейна. Потім лантухом валиться поруч. Вона чорна від загару, як перепалена цеглина, хмурна. Розв'язує хустку з харчами, встромляє під копу качаном кукурудзяним заткнуту пляшку води.

— Де твій сидір? Приставай до мого...

— Йой, Катрусю!.. Дай водички...— стогне розморена Ксеня.

— Після полуденку скупаємось,— потішає Катерина.

— Далеко йти...

— А ми не до Бугу. На Рудку.

— Добре.

Катерина підсовує Ксені яйце, цибулину, на два шматки розрізає вологий, ранком відціджений сир. Її засмагли пальці з білими нігтями схожі на закопчені палички для родзинок. Від жару смаку — ніякого. З трудом жують пересохлий хліб і, щоб легше було ковтати, запивають по черзі з пляшки мутною рідиною з цукром.

— Нудна ти якась цими днями,— скаржиться Ксеня на мовчазну Катерину.— Ніби чарами напоена. Кажи, як жиєш?

— Як гвіздок... У воду б'єш і не гнешся.

— Закрутила Ловачеві голову?— всміхається Ксеня: їй давно відомі Катеринині, розказані нею самою, почуття до відставного красеня підполковника.

«Не знаю — хто кому...»— з сумом думає вдовиця і мовчанням обходить Ксенине запитання.

На річці — жаб'ячого лементу, як людського галасу на торговиці. Луг вже скошено, й Ксені нудно, що нема квітів. Береги заросли осокою. В заводях одиноко плавають коники й зелені кружальця латаття. «Кум-кума, позич полотна; кум вмирає, штанів не має...»— з усміхом згадує Ксеня, як в дитинстві дражнили вони, замурзані дівчуки-малолітки, пулькатооких жабів над панським ставом. Біля джерела Катерина стає навколішки, довго жадібно п'є ротом і носом. А Ксеня раптом згадує: саме тут, біля цього вічно воркотливого струмка небесно чистої води, багато днів тому зустрілася вона з Дарієм Романом... Тоді знявся вихор, закружляв подолком спідниці, вжалив серце донині незрадливим почуттям... Так давно те було!.. І все марно... Потім і дівчина прилякає до потоку.

— Тут купатися не будем. Глибоко дуже — жабі по коліно. Майнемо до копанки,— каже Катерина.

— Спізнаємося в поле,— вагається Ксеня; вабить її до ледве чутного звідси трактора незгубна надія.

— А-а, чорт мамі салу плішив! Роботи, дівко, до смерті не перечиниш!— рішуче перескакує вдовиця на лівий берег.

— Не лайся.

Вода скидає тягар жару, вертає жінкам свіжі сили. По шию занурившись, сидять, голісінькі, сторожко-налякано поводячи очима, щоб не набрів звідкись випадковий чоловік. В завмерлому від спеки полі — жодного руху. Ксеня пробує поплавати. Але ноги грузнуть в намулі.

Згодом в тіні двох верб вони сушать міцні свої тіла, по-жіноцькому соромлячись одна одної, відвертаються. Повільно чешучи поріділу, та все ж заздрісно довгу ще косу свою, Катерина повільно виливає дівчині не минаючий жаль:

— Люблю його, Ксеню... Не люблю, просто кохаю, світу на очі не бачу! За чоловіком шлюбним, за своїм Іванком,

такого не знала. Вночі проснуся: думаю, думаю... Вимочу подушку сльозами, рано встаю, сушу...

— Він що?— співчуваючи їй, хвилюється, своє щось думає Ксеня, дивиться у воду.

— Зустрінемось — добрий день каже... Прийде ніч — спати собі лягає...— Катерина хмурить брови, з досадою рве нетерпляче гребінцем заплутані коси.

— Скажи йому...

— Розумна яка!— дратується вдовиця.— Ти Романа он скільки років кохаєш... А він — що? Дує в лівий вус... Чому сама йому не скажеш?

— Дівчина я. Встидно. Тобі інакше,— трудно ковтнувши давку образу, тихо обороняється Ксеня, червоніє.

— Як таке оповіш?— помічає це Катерина, розгублено зітхає.— То не в хату зайти, солі позичити. Не порятує в тім ділі ні тато, ні мамка. Втюрилася, дурна, на сиві літа! Пропади ж він, де взявся!— стогне, кривлячи губи, вдовиця.

Ксеня хоче заперечувати, розважити. Але душею чує: Катерина каже правду. І мовчить.

«Треба мені побачити сьогодні Романа»,— несподівано для себе вирішує дівчина, нервуючи від нетерплячки. Думка, що він, можливо, знову випив і тому не прийшов до трактора, неприємно бентежить душу.

Перед заходом сонця запилюжений бригадир Кифір Авдюк злазить з мокрого від поту коня і просить колгоспниць вийти в це поле після півночі або — ще краще — лишитися тут ночувати. Щоб, як зійде місяць, дов'язати скошене за ніч. Бо ранком агрегат і всю бригаду забирають під Курилівку: там, на п'ятнадцятигектарному масиві ярої пшениці зерно вже стікає на землю. Марійка — активна ланкова й слухняна донька — згоджується першою. Дов'язавши останнє перевесло, вона стомлено плететься до лісу за хмизом вечерю варити.

Сутінки приходять у поле разом з Дарієм Романом. Трохи заспаний, з сардаком під пахвою і вузликом харчів у тій же руці, він з Гряди прямує навпростець до агрегату. Катерина мовчки жде, поки хлопець минає оддалік жінок. Потім доганяє крокуючого тракториста ущипливим словом:

— Ей, вуйку! Скажи дівкам добрий вечір, бо колесо з трактора злетить.

— Кажу...— неохоче відгукується той.

— Може, підйдеш? Водички нап'єшся...

— Підійти можна... Добрий вечір! А води не хочу..

Роман зупиняється біля ланки. З-за сухих плечей Параски Авдюк Ксеня нишком дивиться на нього, напустивши хустку на цікаві, осяяні ледве помітною радістю очі. Схуд. Став ширший у плечах. Посуворішали сірі очі. А в цілому — як був. Хороший...

— Що йому — вода? Якби щось міцніше, — не стримується Марійка, виразно ляскає зігнутих пальцем по горлу.

Роман ніяковіє. Ксеня з докором зиркає на подругу. Тракторист помічає Ксеню, повільно скеровує до неї свої кроки. Знявши з копи сніп, сідає поблизу.

— З приїздом, Ксеню, в рідні краї!

— Спасибі, Романе.

— Давно ми не бачились...

— З півроку, — вираховує дівчина, не перестаючи працювати.

— Ну, як у місті? Учишся?

— Мучуся...

— Чого ж?

Так, він залишився тим, що й був, — з добрим поглядом сірих очей, не дуже сміливий у колі жінок. Але міцний перед тяжкими випробуваннями, що вже вдруге впали на нього. Тепер, коли Роман сидить близько від Ксені, по всьому бачить вона: муку переніс велику. А усміхається до дівчини, прагне говорити ласкаві слова.

— Трудно над книжкою. Знаю. Самого тягне в школи, так...

— Що?

— Дитя в мене... Мама старенька...

— При охоті і це можна збороти, — підбадьорює Ксеня.

— Твоя правда, — в'яло стверджує тракторист.

Погомонівши кілька хвилин, Роман підводиться, йде до мовчазного агрегату за півкілометра звідси. Щоб не дуже чули жінки, Ксеня просить:

— Приходь увечері кашу нашу їсти.

— Ти будеш варити? — усміхається хлопець.

— Захочеш, я...

— А вмієш?

— Прийдеш? — в Ксенинім голосі незжати ми колосками шелестить ніжне бажання. Роман відчуває це.

— Прийду, як ложку велику дасте, — обіцяє він.

Близько півночі Роман і Ксеня сидять на горбі край зарослих травою забутих суголовок. На полі, хто де приліг, сплять в'язальниці. По коліна загрузнувши в пшеницю,

чорною тінню дрімає оддалік перегрітий трактор. Інший, далеко-далеко за Курилівкою чи, може, аж на польському боці, шле сюди ледь чутне татакання. Йому вторить на шляху запізнений у мандрівці одинокий віз.

Нестриноженим вільним конем пасеться на стороні коротка липнева ніч. Грає зорями небо. Місяця ще нема, він виповзе з дубинського лісу. Тоді поле знову оживе в людській праці. А поки що — тиша... тиша... Кинеш чарівне слово — в яру обізветься луною. З Бугу тягне прохолодою, зі сходу — вітерцем. Міцно пахне остигла від денної спеки земля й польові квіти.

Роман і Ксеня уважно слухають. Кохання мовчанням промовляє до їхніх сердець.

11

Завітала Ксеня Кошель лагідного серпневого ранку на давно запрошувані гостини до Мотрини Дарій. Перед тим дівчина пильно вистежила, щоб Роман був на цю пору в полі.

— Хто?— грубуватого-простудженим голосом обізвалася хазяйка хати від печі на слабкий стукіт у двері, пішла з макогоном у руці — саме колотила мамалигу — назустріч.— А-а, то ти, доню!.. Заходь, голубко, заходь! Добридень! Йой, у мене так порозкидано! Сюди сідай!.. Або ліпше тут...— побачивши, яка приємна гостя прийшла до неї, зашарілася Мотрина на зморщених щоках жалюгідним рум'янком. Рушником, зірваним з кілка, змела пилюку на лавці, висвітилась радісною усмішкою.

— На хвилинку я... По дорозі...— ніяковіла Ксеня; незручно було дивитися, як стара, квона Романова мати метушилася по хаті задля неї.

— А якби надовше? Якби — навмисне? То не гріх... Ади, ніби знала, що гості будуть: мамаличку до м'яса тьопнула.

— Хотіла на Любину дитину подивитися...

— Подивимося, доню, подивимося! Спить на тій половині. Зранку плакала трошки, відай, животик болів... Тепер заснула, слава богу...— оповідала Мотрина, клопочучись біля печі й мисника, щоб пригостити дівчину.— Така там лялька пещена! Мамка є викапана! Йой!..— Мотрина випустила з рук порожню миску, але встигла на льоту підхопити знову.

487

— Не спішить, вуйно! Маю час. І не голодна,— спиняла Ксеня господиню хати.

— Голодна не голодна, а в гості до мене раз на рік заходиш. Шкода, Романа нема, вічно на роботі. Лиш прийде з поля, маленьке тягнеться до рук. І вже не хоче злазити. Дуже за батьком банує!.. Свою чує кров...

Частувала Даріїха Ксеню наливкою з дерену. Після третьої чарки трошки сп'яніла, сілакнула, що не до ладу склалося синове молоде життя. І її — на старість. Щиро призналася:

— Женитися йому скорше треба. Може б, путяща попалася жінка, пригорнула до серця. А то — біда!.. До горілки сильно потягло,— пошепки поділилася Мотрина сумною звісткою з дівчиною, забувши на цей час, що на кладовищі говорила інше.— Але... Ех, га!..— жалібно додала вона, пісно причмокуючи зморщеними губами.

— Що?— не зрозуміла Ксеня.

— Не хоче женитися. Не спішить, не квапиться...— захитала Мотрина головою.— Я розумію, після Любинки трудно йому в нашій селі знайти підходящу пару,— з сумом визнала вона.

Ксеня опустила очі додолу.

У другій, святково прибраній половині хати, де пахло прохолодою і сухим васильком, Мотрина показала гості внучку. Обережно відчиняли і знову причиняли за собою двері, підступали обидві навшпиньках, тамуючи дихання, щоб не розбудити. А воно й не спало, а, проснувшись, тихо лежало собі, туго замотане в пелюшки, великими блискучо-чорними очицями водило по стелі. Помітивши схилене над колискою обличчя Мотрини, ворухнулось, бажаючи визволитись. Висунуло трішки рожевий язичок з манюсінського ротика й зробило бабі коротке, вимогливе:

— Е-е!..

Націлувалася Ксеня з Любиною донею скільки душа жадала. Коли Мотрина вийшла в сіни сполоскати пелюшки, дівчина дала волю трудно стримуваним почуттям. Колишучи на грудях тепле тільце, зазираючи в такі знайомі очі, відчувала глибоко-приємний духовний зв'язок між собою, покійною Любою Шатровою і цим дитям, що ніби самою долею було послане з'єднати нерозривним кільцем її з Романом. «Роман пролив кров за мене... Люба народила його дитятко... А я близька їм, бо найбільше за всіх людей у світі люблю їх!..»— хвилюючись, думала дівчина, ходячи з пригорнутою до грудей дитиною по хаті.

— Ади, як прилипла! Як собі полюбилися одразу!..— вернувшись через кілька хвилин знадвору, загомонила Мотрина, замиливалася внучкою, гостею.— А баба де є?.. Де баба, питаюся?..— тицяючи пальцем дитину в животики, лоскочучи, допитувалася вона. І, мимохідь перевівши погляд на Ксеню, стривожено спитала:— Ти плакала... Чого?

Не відводячи вологих очей від Любиної доньки, зібравши свою рішучість, Ксеня, замість відповіді, сама спитала Мотрину тихим несміливим голосом:

— Можу стати... матір'ю цій дитині?.. Знайшлася б постійна робота для мене у вашому дворі?

— Про що ти... доню?..— не можучи добре вникнути в Ксенині слова, тим же пошепком промовила Мотрина. І сіла поруч неї на лавці, опустила на коліна зморщені руки.

— Сватає мене ваш Роман... Другий раз балакали... З мамою теж говорив... А я до вас прийшла. Спитатися, порадитися. Не маєте напроти?..

Мотрина довго мовчала. Вчинок Романа був цілковито несподіванкою для неї. І хоч серцем давно, ще до одруження Романа з Любою, жадала стара собі такої невістки, як Ксеня, тепер розгубилася від нежданої звістки. Особливо вразило її, що це передала сама Ксеня.

— Я не проти... Дуже не проти!..— повільно, розтягуючи слова, заговорила вона, напружено щось думаючи. І раптом скривилася в образі.— Але ж синок!.. Сватає і... навіть з мамою не порадився!.. Не попросив благословення!..

— Я не набиваюся!..— теж ображаючись, почервонила Ксеня. І запнулася, розуміючи, що, признавшись щиро Мотрині, виступила перед Романовою матір'ю, як на сільські звичаї, в не досить привабливому світлі.

— Що ти? Що ти?— схаменувшись, упіймала її за обидві руки стара.— Я про тебе багато думала! Саме такої Романові й зичила. От як перед богом призналася!..— зітхнула схвильовано вона й для чогось перехрестилася до дбайливо помазаной печі.

Коли Ксеня, вдосталь погомонівши з майбутньою свекрухою, пішла додому, Мотрина швидко звикла до думки, що в її хаті новою невісткою загосподарює ця дівчина. Зате Марії Кошель прийшлося трудніше. Вів Роман сватівні переговори з Ксениною матір'ю на лаві, а вона — біля печі сидячи, витирив з чола піт від внутрішнього збуд-

ження і безперервно кури́в тяжкий сизодимний тютюн; коли він пішов, Марія мусила до півночі тримати відчиненими вікна. Кошелісі не сподобалася така поведінка. «Свататися прийшов, а навіть тут не стримався, випив. Поголитися полінився. Який буде з нього господар?»— стурбовано-сумно думала жінка. І хоч вона досить старанно приховувала свій настрій, відповідала хлопцеві чемно, поважно, все ж, поглядаючи на нього, похитувала крадькома головою. І слово «ні!» у відповідь на Романове прохання частіш з'являлося в її умі.

Хто знав Марію Кошель літ десять-п'ятнадцять тому, був би приємно здивований, якби зустрівся з нею зараз. Єдине, що смутило очі в її образі,— це зовсім засивіла, побліліла сніжно голова. В усьому іншому одної доходили родичі та сусіди думки: стала вдовиця на цім боці господинею гречною. Не дуже заможна жили мати з донькою, дві жінки, що, крім працюючих рук, кількох курей, кози білої та необхідного начиння в хаті, не мали нічого; не так легко латалися привезені злидні двома-трьома сотнями трудоднів, заробленими обома за рік. Все ж на люди виходили чисті, чепурні й не голодні. Зате як випрямилася Марія духовно! Важкувато було їй дозирати город, двір, хату ще й ходити в бригаду на роботу. Але менше за одноліток трудоднів не заробляла, перебувала, як висловлювався секретар парторганізації Рубцов, в середняках. Усі знали: зовсім ні до чого була старій бабі освіта. Проте, коли Ксеня поїхала у Львів на навчання, Марія якимось лихом навчилася сяк-так малої грамоти, щоб довгими зимовими вечорами, тугу за донькою розганяючи, власноручно вимучувати олівцем на папері листа до неї. А потім до півночі сліпати по складах над «Кобзарем»— єдиною книгою в хаті. Правда, за довгу годину з-під тремтливого в пітних пальцях олівця народжувалося лише кілька загадково написаних слів дуже нерозбірливого змісту. Все ж це було власне її письмо. Після ж нагороди доньки орденем Леніна зовсім змінилася Марія. Ніхто, навіть Ксеня, не наплодили за ніч стільки розкішних мрій, скільки перехвилювало їх в душі вдовиці. «Своє дитя кожній матері найкраще...»— самокритично думала Кошеліха, намагаючись стримувати себе в оповідях сусідам про успіхи Ксені. Але події навколо доньки (а звідси і неї, Марії) наростали з кожним днем такі вірадрні, що справді пишалося вдовиною донькою все село. За цих обставин стала Кошеліха якомсь мимовільно переоцінювати стосун-

ки Романа й Ксені. Поведінка ж хлопця в останні місяці і зовсім розвіяла давні Маріїні добрі думки про хлопця.

Через кілька днів після візиту Ксені до Мотрини Дарііха сама зайшла до Марії. Мотрина вважала себе багатшою, бо не переїздила світами з місця на місце. Марія мала переваги в знатності дочки. Це заставило обох матерів записнено випнутись одна перед одною, і сватівна бесіда вийшла холоднувато-пісною.

Після Мотрининих відвідин мала Марія бесіду з донькою. Вона довго й трудно мислила перед цим, напружено шукаючи найвірнішого рішення. Але хто загляне наперед долі?.. Хіба можна вгадати, де твое щастя?.. Марія повела розмову з Ксенею обережно.

По заході сонця верталися обидві з поля. Годину тому пролинув над Бугом дрібний короткий дощ. Ріллю під зяб він не домочив, як здалося, та все ж достатньо прибив пилюгу на шляху, скропив польову рослинність. Босі ноги жінок пірнали в м'яку, вологу драгину, груди легко вдихали вечірні пахощі. Було тихо, безлюдно. Повільно згасали рожеві фарби на небі. Східний край темнів. Ксеня скинула з голови хустку; з ростебнутої на грудях блузки несміливо визирнув шматочок свіжого, не зачепленого сонцем тіла. Зрідка позираючи на засмагле за жнивові дні обличчя доньки, повернуте в бік до мокрих полів (світилося воно якоюсь радісною задумою), Марія повідомила:

— Позавчора Мотрина Дарієва заходила до нас... Знаєш?

— Знаю.

— Звідки?— не здивувалася мати.

— Роман казав. Здибалися на Рудці...— після короткої мовчанки відповіла Ксеня. Сігнала з виду ясний вираз, трошки насторожилась.

— Ну?— спитала Марія, дивлячись собі під ноги, розмірено крокуючи.

— Що, мамо?

— Як — що? Хіба не догадуєшся, про яке діло ми говорили?— голосніше, з тінню роздратування промовила Марія, бистро зиркнула на доньку.

— Догадуюся... І як ви?— все ще вдивляючись в потьмарені, втрачаючи обриси поля, чужим голосом спиталася Ксеня.

— Нам що? Кажі ліпше ти — як?— саму себе обманула Марія, знизала похилими плечима.

За Бугом, над темними польськими кряжами, мигнула поперечна блискавка. Потім — ще раз, коротша. Грому не донеслось. Війнув і щез вітерець.

— Що ж, мамо!..— Ксеня зітхнула, наважилась.— Треба мені вийти за Романа... Він зараз в такій біді...— додала вона з жалем. Але знати Марії було, що не тяжке становище вдівця-батька тяжить над донькою у її виборі.

— В біді?— скрикнула Марія, почервонівши на вилицях.— А тобі який клопіт? Мало в кого яке лихо! Весь світ не пригорнеш!

— Ваша правда... Але Роман життя мені врятував...

— Звідки знаєш? Може, ті... до другої йшли...

— Сам оповідав...

— Мало що...

— Мамо!..

Обидві розсердились і замовкли. Дійшли, не дивлячись одна на одну, до села. Перелізши по той бік свого тину, в садок, Марія повернулася обличчям назад. Пильно дивлячись на доньку, сказала:

— ...Що п'є, маму рідну бив, що в полі ледарує, ти знаєш... А Фроська Процева бачила, як тої середі вдосвіта з хати Катерини Бурдейної вилазив!.. Ну? Добрий голос? Обережно обминаючи матір, Ксеня мовчки пішла до двору.

Тижнем пізніше, в неділю, Роман і Ксеня сиділи над Бугом, трохи нижче млина й електростанції, де річка, вибрівши на мілину, розтікалася двома потоками, ніби довгими руками обіймаючи невеличкий острівець, зарослий лозами й осокою. Зрів полудень. Гаряче сонце купалося в широких дзеркалі води. Сліпучі, болісні для ока перекочувалися-гнали на стрижні дрібні хвильки. Полоскали ніжні віти непорушні, низько схилені верби. Від млина долинав колісковий гомін лотоків.

Ксеня сиділа пліч-о-пліч Романа. Відчуття родинної близькості до коханого, урочиста краса ріки й неба наповняли серце дівчини почуттям тихої радості, ласки, подяки. Ніби саме по собі випросилося з душі на волю шире, співчутливе слово:

— Тяжко тобі без своєї Люби?.. Не забуваєш?.. Любиш?..

Говорячи це, не думала Ксеня, що колишня подруга, сьогодні мертва Люба Шатрова, може й тепер незримо стати на перешкоді Ксениному й Романовому кохання.

Вірила: в серці є сила любити Романа так, щоб відповів їй взаємністю, як і Любі.

Вдячний за співчуття, хотів Роман відповісти щось... Але раптом після цих слів дівчини ніби спала з нього пелена бруду, як після роботи на тракторі. Несподівано для самого себе стало хлопцеві в цей прекрасний день дуже соромно перед чистою дівчиною, що — безумовно знаючи сільські чутки — вірно кохає його, хоч і боляче їй пережити його пияцтво, грубість, прогули на роботі. Густо почервонів.

Крайцями утоплених в блискучих хвильках Бугу очей Ксеня помітила це. Глибоко зрозуміла його. Не дожидуючи відповіді, бажаючи принести йому полегшу, тактовно й делікатно зруйнувала трудну мовчанку:

— Була така... що не можна її забути!.. Все життя з... нами...

Розчулений її словами, охоплений болісними спогадами, Роман ніби вперше уважно глянув на дівчину. Сиділа боком до нього — дивилася вдаль. Якась сила повабила його до Ксені. Хотів простягти руку до її руки... Раптом зачепив ненароком пряжкою ремінця за рукав паперово-тоненької її блузки. І тріснула ніжна тканина, розійшлася вподовж чималою діркою.

— Йой, мамо!— скрикнув він, наляканий і ще більше зняквовілий.— Що ж тепер буде?

Жодної уваги не звернула Ксеня на цю веселу біду. Чуючи, як напливає, змиває її з ніг незнана досі буйна радість, що вкладалася в одне-однісіньке слово — «Збулося!»— вона, не відвертаючи від сліпучо-грайливої ріки синіх щасливих очей, тією ж лівою, з роздертим рукавом, рукою легко обняла Романа за шию. З непередаваною ніжністю прошептала:

— Пам'ятаєш?.. Два роки тому на Рудці ми під трактором у дощ сиділи... Тоді я нагнівалася, втекла з своїми газетами... А зараз... цілуй... Не буду...

В Гряді скоро довідалися про одруження Романа й Ксені. Відгомін, як водиться, був різний. Богомільні старозаповітні бабки, з церкви йдучи чи на перелазях висячи, гудили Мотрину й Марію докірливими словами:

— Чули-сьте, свахо. Повного року нема, як поховала невістку, а вже знову сина женить... Стиду нема в лиці!..

— Кого хлопець сватає?

— В Кошелихи бере. Дві вдовиці як хлоп один. Хи-хи!..

— Йде Ксенька за нього?

— Кажуть, йде. Дурна! Раз почав чарку пити, то скоро її за коси поволочить. З її личком не такого можна знайти.

— Не буде Ксеньці добра з ним: травичка на могилці ще добре не поросла. Гріх!..

— А що — агрономці! Не все одно їй на тім світі. Комуністка...

— Не кажіть так, кумо! Всі ходимо під богом.

— То певно...

Сільські хлопці й ті зеленці, що парубочити лагодяться, бродили з вечорниць на вечорниці теж не дуже вдоволені майбутнім весіллям.

— Вихоплює Роман кращих дівок з села.

— Перше агрономку тримав, тепер цю, з орденем Леніна підмовив.

— Чудна Ксенька! Не придивилася... А він ганч має.

— Який?

— Вдівець.

— Тьху! Я думав — килу в штанях носить.

— Ха-хи-хи...

Проте загальна думка була схвальна. Довідавшись про рішення Ксені, Іван Павлович, намагаючись не помічати її ніяковіння, широко, просто похвалив, потискаючи поздоровчо руку:

— Молодець, Ксеню! Дуже одне одному підходите! Як по Дарвіну, — зробив він подобу жартівливої усмішки. — Роман трохи спасував... Відстав від громадського життя. Але ти, сподіваємося, допоможеш своєму дружку. Вірю! Бо знаю тебе!..

Весілля справили наприкінці вересня, за кілька днів до від'їзду Ксені на навчання. В суботу ввечері, як і рік тому, знову стало людно й гамірно в Даріїшиній хаті. Але вже не рветься лункий бубон з розкритих вікон, і господар червоно-синього пропитого носа й кларнета Прокіп Бабій не потішає празникову челядь гарячою полечкою. Молоді, правда, були не проти музик або хоч баяна, але Мотрина, що лише вчора зняла з голови тернову жалобну хустку, сказала своє слово. І їй ніхто не посмів перечити.

На весільну оказію зійшлося душ з тридцять. Ледве сіли за стіл, пішов дощ. Це ще більше спростило і так не розкішну гостину. Багато запрошених прийшли безпосередньо з поля, встигнувши на ходу вмитися та причепуритися трохи. Втома трудового дня лежала на обличчях. Тому, як тільки Марія і Мотрина, вилущуючи із зморщених уст

чемненько-солодкі усмішечки, запросили до паруючих, щойно з печі, голубців з рисом і м'ясом, всі без зайвих церемоній і з великим смаком взялися до їжі. Кілька хвилин в кімнаті стояло чвакотливе мовчання. Після третьої для жінок (пили через одну) і п'ятої для чоловіків чарок, запровленої перепаленим цукром і тмином горілки зарожевілися шоки, заблищали очі. Почали, може, не завжди до ладу, зате дзвінко і настійно ляскати язика. Заговорили знову ж про діло: Журяк з бригадиром курилівської бригади — про недосіяні за яром поля, Авдюк — про не зібрані й досі гречки в трьох місцях, Євген Ловач — до всіх, що самими тракторами скрізь не встигнеш, потрібні й людські руки...

«Що ж!.. Мабуть, судилося Ксені, щоб єдине в її житті свято пройшло без утвердженої споконвічним звичаєм гульби, шалених танців, гомінких пісень... Йї і без них було добре біля коханого. Як подавався гостям студень свинячий, надворі, приблизно там, де містилися банти під хлівцем, знявся шалений гвалт курей. Чуйновуха газдиня Мотрина, перепросивши сусідок по столу, вийшла довідатися, в чім річ. Серед подвір'я показався її хмільним очам мокрий під патьоками дощу Микола Проць з червонохвостим півнем у руках.

— Добридень, пане Миколаю! Просимо файно до хати!— з порога гукнула Даріїха, придивляючись до нього.

— Боже боронь, свашко! Боже боронь!— засокотав Микола, заклопотано озираючись навколо себе, не поступаючись з місця.— Маленьку лиш маю справу і вже відходжу геть!

— Не говоріть дурниці! Ану по чарці!

— Бігме, не зайду!..

— Нагніваюся!— погрожувала підпила Мотрина.

— Не можете, свашко, їй-бо, не можете! Прошу віддати пакета Ксені... Ніби — невістці вашій... З району йду, та й просили... Небезпремінно!

Але червонолиця Даріїха, зійшовши з порога, вже волокла шевця за полу. Якийсь час вони тягалися сюди-туди по подвір'ю, на порозі, в сінях, під сміх весільних гостей з вікон. З розпареної людським диханням та горілчаным чадом хати вибрів Микола Гринь і, охопивши Проця ззаду поперек живота, вніс, ніби куль соломи, у кімнату під схвальний гук і свист людей.

— Кланяюся низенько молодій, з орденом Леніна Ксені Тихонівні! І молодому, передовому Романові Микола-

йовичу! На многія літа! Життя і щастя!..— з порога заспівав, замахався в поклонах швець.— Дай тобі боже, Романе!.. І тобі, Ксеню!.. І вам, обидві матері, що виховали дітей людяних! І вам, усі гості! Та й будьмо здорові!

Не сідаючи, він випив чарку одним духом, рукою витер запашілі було губи. Одразу ж за цим, зморщивши в заклопотаний стурбований вигляд своє обличчя, поліз рукою за пазуху, витяг сірого пакета.

То був поздоровчий лист на ім'я Ксені від райкому комсомолу, — затія першого в Гряді комсорга Промінського. З дозволу молодого його прочитав сам Проць, аж просіявши від виявленої йому честі. Після цього негайно рушив до дверей.

— Куди ж ви йдете, свате?..— знову вчепилася в шевця Мотрина, щоб догодити йому, називаючи Проця, як він щойно її, — сватом, хоч насправді обоє ніколи сватами не були.

— Дощ який же надворі!..— скиміла з другого боку Марія.

— Ображаєте нас до сліз!..— голосили вкупі.

Ніби мед в уста, лилися ті слова в шевцеві чуйні вуха. Для цього, власне, він і порушив весільну казію, таємно мстячи обом матерям, що обминули його запрошенням. Чемно відкланюючись та відговорюючись, витяг обох жінок у сіни. Там дорогу сусідові перегородив велетень Гринь Микола.

— Миколцю! Голубко моя!— заgrimів він хмільним оглушливим басом, широко розверзши руки на вихідних дверях.— Дивлюся на тебе і на твою птицю... До чого ви на когутячу твар обоє схожі! А що носами, то — як брати рідні! Бо як ся на миру каже: людина і свиня — собі родичі... Не гнівайся, сусідо: і я того роду!

— Пусті, Миколаю! Мені ще треба до Досафу!

— А-а, чого тобі до сапи, як всі люди гуляють?.. Що за робота в такий дощ?— здивовано зводив брови п'яний Гринь.— Любо моя! Ксеню віддаємо Ро-манові!..— кричав він шевцеві на вухо.— Процю, розрадо людська! Скажи брехню! Сміятися хочу!

Упіймавши мить, коли Гринь зазівався, швець зігнувся, ловко проскочив надвір крізь сусідові широко розставлені ноги. Там на виду гостей і двох матерів він пустив свого красуня півня між рійок Даріїшиних курей, ще раз вклонився хаті. Намагаючись не піддаватися раптовому охме-

лінню, голосно, напутньо заговорив, звертаючись раз — до людей, раз — до птиці:

— Ступай, когуче, молодим добро п'яти, старим яечка робити... Поки будеш жити одноосібно... Але прийде й на тебе, бенькарте ледачий, передовий колгоспний метід!.. Тоді мусиш перевиконувати норму на курках, виробляти мінімум... Будеш, пане, знати, як у Гряді трудовень заробити! То не легка штука!

Скоро мала, зібгана постать розтанула на вулиці за густою веретою дощу.

Близько півночі, так і не дочекавшись кінця дощу, гості розійшлися, щоб назавтра вернутися знову. Сяк-так прибравши з столу, в хаті Даріїхи стали лагодитися до сну. Роман, перекуривши надворі, першим пішов до другої половини, де, дбайливо приготовлене материними руками, чекало його й Ксені просторе, недавно куплене шлюбне ліжко. Перемивши посуд, примостилася незабаром в комірчині, що літом правила за кухню, натомлена за день Мотрина. Сон не йшов на очі жінки. Лежачи обличчям до стіни, чуйно прислухалася Даріїха, що робить юна її невістка. Через деякий час Роман, гадаючи, що мати вже заснула, стихшено позвав:

— Ксеню... Йди спати...

Ксеня мовчала. Стара чула, як вона, обережно переставляючи речі, підмела хату, потім зачинила вікна. Надворі шелестів дощ. В кутку, під пічкою чи мисником, настирливо туркотів цвіркун. Пасмо світла проникало з розчинених дверей кімнати в комірчину й клало на стіну, на яку зрідка позирала Мотрина, лапаті тіні. Розмірено й хрипко, ніби копитами кінь на гостинцю, відбивав години життя темної ночі незримий будильник.

— Иди ж... Чого ти?..— знову прошепотів Роман з тієї половини; в його голосі відчулася ніжність, прохання.

— Спи, спи... Зараз...— тим же скраденим пошепком відізвалася Ксеня, дзенькнула необережно якоюсь річчю.

З усієї сили намагаючись не скрипіти старим пересохлим ослоном, Мотрина обережно повернулася в цей бік. Ледь-ледь розплющила очі. Знайшла ними невістку.

Повернута до свекрухи спиною, Ксеня стояла перед великим дзеркалом. Мотрина не могла бачити невістчиного обличчя. Але трохи перехилившись з подушки вліво, вдалося їй намацати очима Ксенину голову в дзеркалі. На обличчі Ксені була ніяковість, розгублення. «Ще боїться, сердешна... Сумлівається... Квіточка... Первісточка...»—

згадуючи круту свою молодість, подумала свекруха. Зітхнувши, знову заплющилась.

Через півгодини Ксеня вимкнула світло, роззулася. Навшпиньках пішла на ту половину. Коли минала в двох кроках від Мотрини сіни, свекруха чула, як затамовано-схвильовано дихає невістка. Рипнувши, щільно зачинилися двері. Дзвякнула, заскочила на гачок зашіпка.

Переждавши якийсь час, Мотрина важко сповзла з ослона, підійшла до вікна в кімнаті. Глянула крізь мокру шибку. Дощ не вшухав. Темне село німіло. З лівого боку хліва маячили дві яблуні ренети, висвічуючи зісподу вже піджовклим листям. На осінь йшлося, до зими...

— Отче наш!.. Іже еси на небесах...— опускаючись на коліна перед затемненим образом Ісуса Христа, під яким кволим світлом мріла манюсінька лампадка, налита олією, гаряче зашептала Даріїха.— Да буде ж воля твоя!.. Да прийдець царствіє твоє! Пошли їм щастя обом, безталанним... Най проживуть вік у парі щасливо... Пом'яни і Любінку, убієну мученицю... Студено їй там в сирій землі... Мокро... Діточки мої файні... Даждь нам днесь... Да буде воля твоя!..— зітхала стара, схлипувала.

Згодом обляглась і Даріїха. Сховав за пазуху свою флорярку цвіркун. В хаті запанував сон.

Частина друга

1

Мимохідь поскаржившись Ксені Кошель серед ячмінного поля, що не легко йому на новому посту, Іван Журяк говорив це не жартома. Самому було дивно, як так сталося.

В Гряді він народився, виріс. Тут одружився. Після інституту став щиро віддавати день за днем свою працю школі. На протязі восьми років. Трудних років.

Коли в районному комітеті партії йому запропонували тимчасово залишити педагогічну роботу і попрацювати головою колгоспу, згодився без особливих вагань. Це було закономірно: по-перше, він — комуніст, по-друге — знає село.

Що ж він знав?

Історію Гряди — давню і ту, що творилася на очах. Бачив, як животіла вона за гонорно-панської Польщі й сам пережив те лихоліття. Гуляв на сільських весіллях. Кумом сидів за гостівним столом у сусіда, майбутнього хрестячи школяра, і йшов з пониклою головою за труною померлого грядівця. У вересні зустрів Червону Армію за селом; стільки билося щастя в ту пору, стільки надії!.. Місячними, зоряними ночами слухав дівочі пісні над Західним Бугом. Вузьку ниву сів з торби-сіменки голодним зерном і дждався трактора на безмежному полі. Війну пережив — у підпіллі, на фронті, в концентраційному таборі. Знав багато сільських родин, характери помітних людей, їх побут, радощі, болі... І блиск першого сніжку знав, і дзюркіт весняного струмочка. І запах розораної землі, і смак до болю трудно заробленого печеного хліба...

Як приїхали переселенці з Польщі — тридцять бідних родин, він, з властивими його душі щедрістю і тактом, поринув у саму їх гущу: галасливу, розмаїто-характерну, протирічну. Виніс втому... Але крім неї — стільки сердечної насолоди!..

Взагалі Журяк був такою людиною, що жодного дня не прожив би без гурту. Тому на Москаленкове допитливе: «Підеш?» — думкою твердо відповів собі: «В селі більше нема кому...» А вголос:

— Йду!

В останніх словах ховалася частка серця вчителя. Він любив увесь світ! Але Гряду — найбільше! До цієї закоханості домішувались ревнощі, — почуття, що не завжди вірно веде людину. Появу в колгоспі Євгена Ловача з його авторитетною характеристикою вітав Іван Павлович усім серцем. Гірко розчарувавшись в ньому потім, дуже боявся тепер, щоб не з'явився знову на вільному місці голови хтось подібний. То була крайність. Вчитель розумів це. Але інакше не міг.

Можливо, така боязкість і вплинула на нього найбільше при розмові в райкомі.

З певним ніяковінням поселившись у розкішному кабінеті Ловача, серед безлічі малопомітних речей, Журяк з внутрішнім подивом визнав, що найбільше заважав у цій кімнаті телефон. Він деренчав майже цілодобово. «Алло! Голову до трубки!» — вимагали різнотембрі голоси. Журяк знімав трубку, відповідав на ляскотливі слова, але ледве поринав у свою працю, у мембрані лопотіло знову. Цей невеличкий хитромудрий апарат, надокучливий, як осіння

муха, ловив його на господарстві, в полі, в клубі, навіть дома. «Голову колгоспу! Голову!»— вимагали далекі балакуни, телефонограми, записки. Іноді вдома, серед ночі проснувшись, він з заплющеними очима простягав уліво руку (там, у конторі на столі зліва стояв телефон), мацав пальцями по стільці, на спинці якого висів одяг. Притуляв порожню долоню до вуха, сонно буркотів:

— Слухаю!.. Алло!.. Колгосп «Ленінський шлях» слухає!..

Остаточо прокинувшись, дивився, нічого не розуміючи, на руку. Потім чухав нею потилицю, засинав знову.

До сліз заїдали зведення. В цифри треба було убгати все: поля, урожай, худобу, птицю, чоловіків, жінок, реманент, підлітків, дітей, водоймища, одружених, неодружених, пенсіонерів. Взводи сухих чисел множилися в батальйони. Ті збільшувалися до полків. Виростала армія.

Найбільшу досаду викликало те, що військо сформувати було нелегко, а жило воно вік метелика. Минав незначний час, і район знову вимагав зведень про те ж саме.

Одного разу, непомітно зайшовши через відчинені кімось двері до кімнати головного бухгалтера, Журяк побачив таке. Стояч спиною до нього, Годлевський хрипким надірваним голосом викрикував у телефон чергове зведення. Перед ним не було ніякого папірця (нервово вертів лише олівець у пальцях), очі напружено дивилися за вікно:

— В тисяча... сорок шостому?.. Двадцять чотири... Га? Чому так мало? Самі знаєте — війна недавно закінчилася... Записали?.. Так, так, двадцять чотири... За тисяча дев'ятсот сорок сьомий?.. Зараз... подивлюся...— Годлевський витримував паузу, зітхав і продовжував:— За сорок сьомий було тридцять два... Що, що?.. Ні! Не сорок два, а тридцять два!..— з завзято-діловим виразом обличчя поправляв він когось, нагинаючись над трубкою, продуваючи її.— Записали?.. Ще що?.. За сорок восьмий... Сьчас...

— Хто там?..— запитав Журяк, стомлено сідаючи на ближчого стільця.

— Цесеу. Дані потребують.

— Як же ви? Без списку...— досадно-байдуже низав плечима вчитель.

— По пам'яті знаю...— ворухнувся бухгалтер, обминаючи голову колгоспу очима.

Мабуть, дуже вже іронічна вийшла усмішка на губах Івана Павловича. Завжди спокійний, не в міру повніючий Годлевський раптом дзвякнув трубкою по телефонному апарату, порожевів носом. Плеснувши себе обома руками по боках, з серцем заговорив:

— Не буду більше передавати! Най їх бог поб'є! Кожного дня — терень, терень та й терень! Кажі йому, скільки колгоспних дворів тутового шовкопряда розводили в 1946 році! Безсовісні! А я звідки знаю? Навчіть, вчителю, як мені усі породи кролів у селі перерахувати?..

Багато хвилювання і тривоги завдала колгоспній Гряді низькоросла, отак на два цілі від землі, культура — соя. Перед весною, коли вітри повернули з півдня, а лід на заснулому Бузі став чорніти й лопатись, приніс поштар до контори синій пакет районного відділу сільського господарства — план посівних робіт. Поруч з ячменем та гречкою стояли не передбачені правлінням, зроду в селі не видані чумиза й соя — разом сто гектарів.

Першим зіп'явся на дибки бригадир другої бригади Кифір Авдюк. Коли комірник Сінклер квітневого лункого ранку поманив його горбатим пальцем до комори на господарстві й попросив забрати своє насіння, Авдюк, обминаючи очима два злагоджених для його бригади лантухи, підійшов до Василя Петрюка, який тепер працював завгоспом, грубо, але рішуче сказав:

— Сіяти її не буду.

Бригадир навіть не зміг назвати запропоновану йому культуру по імені, така вона була брідка йому. В душі добре розуміючи пшеничного хлібороба, Петрюк все ж зробив здивовано-серйозне обличчя. Поплямав сухими від вітру губами, спитав:

— Чому?

— Сію те, що знаю... і — що любить поле... А цю... — він зморщив носизілого носа, шукаючи потрібного слова, нетерпляче крякнув. — Штуку цю чорна земля не прийме. Оно, відай, на пісках родить.

І не взяв. Доповіли Журякові. Глибоко подумавши над Авдюковим вчинком, голова колгоспу вирішив влаштувати для колгоспників агролекцію. Сам поїхав до райсільгоспвідділу вяснити, в чому справа.

Завідуючий відділом, низькорослий, приземкуватий («Немов куц сої», — мимовільно порівняв Журяк, вступаючи до кабінету, механічно вітаючись за руку) чоловік з понівеченою на війні лівицею, уважно вислухав причини,

через які колгосп «Ленінський шлях» не може сіяти нову культуру. Постукуючи олівцем по столі, зітхнув, хрипко сказав:

— Чого ти хочеш від мене, товаришу Журяк? Я і сам добре не знаю натуру тієї сої. Але ось обласний план.— Він витяг великий склеєний з двох шматків лист паперу, густо усяяний залінієними цифрами.— Нам спустили, ми вам довели... Чи накажеш відмовитися, виступити проти?..

Тим часом у грядівському клубі проходила роз'яснювальна бесіда. Високий, худоліций дільничний агроном машинно-тракторної станції Савченко читав за цей день уже четверту лекцію на своїм куші про нову культуру, бо недовір'я хліборобів до неї цвіло неясковим соєвим цвітом і в інших селах. Був трохи стомлений. Однак говорив досить бадьорим голосом, стріляв у зал переконливими фактами. Коли лектор назвав десять-п'ятнадцять страв, які можна виготовити з сої, слухачі (їх сиділо на лавках не густо) нащурили цікаві вуха. Однак як кількість смачного харчу дійшла неймовірних цифр — ста п'яти, колгоспники спочатку почали пирскати. Потім хтось навмисне гримко чхнув. І зареготали.

— Ти-ша...— гнівно застукотів олівцем по столі головуючий секретар парторганізації Рубцов, сердитий, що від одного не зовсім обачного повороту в словах лектора бурхливо зруйнувалося добре враження.— Чого розійшлися? Раз лектор каже, у книзі написано, значить — правда!..

— Ви, товариші, не вірите, що з культури сої можна виготовити повних сто п'ять страв?— спокійно усміхаючись (він уже звик до такої реакції), питався Савченко, коли гамір трохи вщух.— Не вірите й смієтесь? Добре! Але дозвольте спитати: хто з вас бачив або їв сою?

Загусла мовчанка. Лектор терпляче дослухав, поки вляжеться останній слабкий звук. Відчуваючи свою безсумнівну перемогу над присутніми, ласкаво-глузливим тоном перепитав:

— Хто їв сою, товариші?

Розпарений Рубцов (з досвітку в нього ламало поперек) нервово відвів назад обвислі плечі, повів хмурними очима по залу і теж іронічно буркнув:

— Не бачили, не знають, а сміються... Н-ну!.. Хто їв щось із сої?..

Тоді з жіноцького гурту поволі вилізла Маланка Андрієшко. Лисніючи повними боками, туго оперезаними поясом спідниці, пройшла до переду, легко вклонилася лю-

дям. Маючи переваги над іншими, гордовито-запишно поворушила губами. Впевнено сповістила:

— Я їла-м сою...

— А най вам, Маласю, смакує на задню і на передню кишку!— не стримавшись, гукнув із задніх лавок тоненьким голоском Микола Проць, витягаючи голову з коміра, щоб побачити молодицю, й знову ховаючись в гущі чоловіків.

Галаснув сміх. Рубцов грізно наказав Процеві вийти за двері. Зрадільий Маланці лектор, не гублячи тієї ж ласки в голосі, попросив, усіма грудьми повернувшись до жінки:

— Значить, ви пробували сою. Ну, розкажіть нам, будьте добрі: де ви бачили її, як ця культура обробляється, використовується? А то ваші земляки не вірять. Просимо!

— Що маю говорити?— розвела руками Маланка, щиро бажаючи прислужитися.— В пана Ястрембінського було вісімнадцять фальчів, пам'ятаю... На фільварку Бжозонки сіяли, здається, щось до тридцяти... Виглядає собі як наша квасолька... Сонця багато не потребує, води мало п'є... Не банує ні за чим, як моя теличка Красноха: нарвеш подорожника — з'їсть, кинеш лободи посіченої з сіллю у відро — не відкажеться...

— Ви варили її?..— перебив оповідачку бадьористий юнацький голос від вікна.

— Аякже, варила-м, сину, варила-м...— з повагою ствердила Маланка. І вважаючи, що до місця тут буде ще раз розповісти молоді, як тяжко жилося їй в пана, щиро зітхнувши, призналася:— І її варила, і буряки гнили, і кропиву жалену... Собі і дітям... А що мусили їсти, як ліпшого харчу не було?..

Знову людськими грудьми затряс сміх. Не розуміючи причин його, Маланка, озираючись то на лектора, то на зал, продовжувала говорити. Але ніхто вже не слухав ні її, ні Савченка, ні Рубцова: молодь шугнула в двері одразу, старші трохи затрималися для годиться. З безкорисливою допомогою Маланки лекція була зірвана на самому красному місці...

І все ж сою посіяли. Поки сходила, цвіла, заглядалися грядівські й зайшли люди на маловиразну рослинку, шорсткими запрацьованими пальцями обмацували такі ж шорсткі зелено-сірі листочки. Потім хтось вилушив на долоню перші зернятка, попробував зубом...

Після цього інтерес до сої пропав цілком. Не знаючи, як краще використати, не маючи ні машин, ні досвіду для неї, зсипали урожай у коморі просто на підлогу. Коли зерно стало вкриватися цвілью, висушили, змололи на борошно й віддали на ферму для худоби.

Лютий на себе й на весь світ, що змарнував дванадцять гектарів найкращої землі, раніш запланованої під картоплю, бригадир Кифір Авдюк зайшов на склад, насипав повну кишеню сої на згадку. Ввечері вдома вивернув зерно в миску, дочекався, поки Параска розкладе вогонь ввечерю варити. З урочисто-глузливим, загубленим у обвислих вусах виразом подаючи миску дружині, запропонував:

— На, бабусю, спожий! Спечи собі з неї гогоші. Якраз на твої зуби підходить. Лиш не об'їдайся дуже, не заслабуй на бігунку, непричком... Ця американська квасолька солодка є дуже!..

2

Після тієї весняної ночі, в яку під тиском шаленого вітру впала на землю стара, зморена часом хвїртка, а Катерина Бурдейна сама прийшла босоніж, у спідній сорочці до ліжка Євгена Ловача, він мало думав над тим, що тоді сталось. З часу, коли позбувся сім'ї, особливо в буряні фронтові дні, доводилося ділити коротку — на місяць-два — любов з випадковими жінками чи дівчатами (доки війна або інші стрімкі події не розлучали їх), завжди виносячи з цих зустрічей почуття нудного очадіння і невдоволеності. З часом усе розвіювалось, а в пам'яті нічого не залишалось для згадки.

По відношенню до Катерини Бурдейної різниця полягала в тому, що після двох годин, проведених з нею близько, Ловач, як і Катерина, нікуди не виїжджали, змушені були час од часу зустрічатися, отже, й мимовільно воскресати в пам'яті ту ніч і якимось переживати те. «Погано, що так вийшло... Я ніби скривдив її трохи... Але... хто винен? Не кликав... Сама прийшла...» — розгублено думав Ловач, в'яло шукаючи виправдань для себе. Зрештою, на цих думках: «Я не винен...» — заспокоювався.

Катерина теж часто згадувала ту ніч. Спочатку жінка кляла себе за слабкість, обминала Ловача налякано-стриженими очима, палала обличчям від сорому. Та згодом, коли він перебрався в Курилівку і вдовиця залишилася одна на всю хату, порожню, як поле зимою, зустріч з Ло-

вачем, його хоч і осоружні, та все ж чоловічі обійми, обійми коханого, народили в серці солодку згадку, повиту ласкавим сумом.

Ні, не гуляла Катерина Бурдейна ніколи то з одним, то з другим після загибелі мужа, як підозрівав Ловач і багато інших в селі. Мала міцну й чисту душу, здатну нести весь вік лише одне почуття, вірно кохати тільки одну людину. Так де вона? Але весела, жартівлива, з палким поглядом зухвало-живих очей, Катерина попри власну волю, виглядала на вдовиному своєму становищі солодкою спокуюю для охочих чоловіків, легковажно-розгульною для бабів-плетух.

Був Євген Ловач в її дворі, і здавалося: є сім'я, є людський гомін, є радісний клопіт, як он у сусідів за плотом, хоч вічно мовчазний квартирант поведився так, що Євгенова тінь більше кидалася Катерині в очі, ніж її господар. А ледве затих гуркіт підводи в кінці вулиці, що відвозила нового бригадира трактористів до Курилівки, і Катерина, зачинивши нові ворота — болючу згадку про нього, знову вернулася до хати, порожнеча в душі й у кімнаті боляче полилась у вуха, стисла серце гнітючою журбою. З чотирма колесами воза покотилися у світ і останні надії. Безжально, безповоротно... Трапилось б це років п'ять-шість раніш, Катерина не сиділа б на лавці задуманою так довго, як тепер, а махнула б услід підводи байдуже рукою, накинула б на плечі нову яскраво-квітчасту шалінку й, зазирнувши лукаво в люстерко, вліплене в стінку комина, побігла б хуткіш до гурту, між жінок і молодичь, де сміх, веселощі й пісні шумлять весняною водою. Та вже засоталися в розкішну косу жінки-красуні сірі павутинки людської осені, обважніло колись пір'їнно легке в огнистому танці тіло, шораз сильніш тягнучись до хатнього тепла, затишку... Це й примусило вдовицю після від'їзду Ловача просидіти так — не вечерявши, не запаливши світла, до пізньої ночі.

Як далі жити? Кому варити їсти й прати білизну? До кого гомоніти, плакати або сміятися, сердитись або радіти? За кого тривожитися або богу молитись, щоб був здоровий та гожий, аби з дороги в мандрівці не збився? Як жити так, щоб усе в тебе було схоже на життя інших людей, ніби війна й не вколола солдата-мужа багнетом, а солдатською смертю — тебе?.. Тієї ночі вже цілком (і надовго, може, довіку?) одинока Катерина не заснула до третіх півнів, надсильно б'ючись у гарячих думках, мов

бузька риба об студений лід. А на ранок, разом з слабким безсонячним світанком, що кволо проступив крізь затильні вікна, як розплющила болючі очі, в її мозку заясніла така ж слабка й сумнівна ще надія.

З того часу — помічали жінки — повелася Катерина Бурдейна на людях і вдома трохи дивно. Покинула компанію дівчат, якими раніш, незважаючи на вік і становище, верховодила, стала малоговоркою, обачною в роботі. Навіть ходу змінила: з хуткої, в'юнкої побіганки перейшла на розмірено-лінійні кроки. Коли б хтось простежив за жінкою з ранку до вечора, вдома і в полі, той з подивом відмітив би, що працює Катерина дуже обережно, повільно; так поводить ся людина, якій болять крижі. Майже перестала прати білизну. Йдучи до криниці, зачерпала тільки піввідра води (раніш з двома на коромислі дівчинкою бігла на гору). Стоячи біля молотарки, рішуче відмовлялася відтягати мішки з зерном від трієра до підвід, хоч силою своєю могла дорівнятися до міцного чоловіка.

Віднедавна Катерину стали міцно вабити діти. Особливо тягло її до немовлят. Пішла до кооперативу і тепер за пазухою чи в хустинці завжди мала цукерки, хоч сама солодкого не любила. Бредучи вулицею, зазірала в двори, садки. Надібавши очима русяву або чорняву голівку якогось Петрика чи Марійки, манила дитину пальцем до себе, тицяла до брудних рученят несподіваний даруночок і, оглянувшись по боках, чи не видно батьків, цілувала кілька разів жадібно, ніби спрагла — воду пила. Потім брела далі.

За кілька днів до від'їзду на навчання Ксеня Кошель і Катерина прали шмаття на Бузі. Осінь уже повним крилом обнімала краєвид. Вдихаючи цілодобову прохолоду, непорушно стояли поживклі ліси на обох берегах, мочачи у воді тонке віття схилених верб. Сонце йшло третиною південного виднокругу, не жарке навіть в полудень, надзвичайно яскраво освітлюючи дерева, ріку, ріллю, стерні, одяг на жінках, стежку до електростанції й добре вкачану дорогу від Бугу на захід, на польському боці. Над Грядю слалася прозора, ледь-ледь помітна оком сизо-синя пелена диму чи туману, — не розгадаєш звідси. Топило і ніяк не могло втопити кілька білих хмаринок у чистій річці високе небо — з півночі синіше, на півдні, де царювало сонце, — ніжно-блакитне, розтоплене в золоті. Ляскотливі праники жінок розмірено били по грубій полотняній білизні на ве-

ликій плитці, а луна, ловлячи в жмені веселі гуки, з усії сили шпурляла їх в лісі й на польський берег.

Працювали мовчки, думаючи кожна своє. Виправши перший раз і намиливши, Катерина з натугою обережно розігнула спину. Відгортаючи тилом мокрої руки скуйовджене під час роботи волосся, спитала:

— Що ж ти мовчиш, Ксеню-молодичко, не хвалишся, не розкажеш?

— Про що?

— Як молоде життя з Романом йде, як кохання-гуляннячко?..

— Жием..— скупувала словами Ксеня, підводячись, викручуючи Романову зелену сорочку.

— Не хочеш своїм щастям поділитися... Твоє діло... От мені рай настав!..— з досадно-веселим відчаєм гукнула Катерина, лягнула мокрою шматинною об камінь.— Хочу — сплю, хочу — цілий день голодна ходжу. Одна у всій хаті, як свічка на могилі. Заслабну, чого доброго, не буде кому й кварта води внести.

— Кота заведи,— з співчуттям сумно пожартувала Ксеня.

— Пробувала, не тримається двору. Відай, стара я вже стала для котів,— задумано дивлячись на кришталеву прозору текучу воду, тихо відказала по паузі Катерина.

— Ти ще дівчину ліпшу за пояс запхнеш.

— Дивлячись у чім!— без причини спалахнувши досадою на Ксеню, на себе, на голодне — без чоловіка — своє життя, огризулася Катерина.

Ксеня густо почервоніла.

Додому верталися перед заходом сонця. Йшли тією ж стежкою, де давним-давно взимку зустрілася Люба з майбутньою свекрухою і порозмовляли неприязно. Похололо ще сильніш. Раніше яскраво-ясний прикордонний край блідо порожевів. Тиша, осіння сонливість-задумавіли від землі і неба.

На розгалуженні двох стежок, Катерина, що йшла передньою, раптом спинилася. Повернулася скривленим від різкого болю обличчям до Ксені, падаючи, вчепилася гострими пальцями в Ксенине плече.

— Що з тобою?

— Йой-йой-йой!..— гостро скрикнула Катерина, дивлячись на червоне, що поринало в довгасті золотисті хмари сонце, гасячи ляк на заблестілих очах.— Ой-йой!..—

застогнала вона ще раз, вже тихше, згинаючись нижче, переплітаючи ногу за ногу.

Вологе, викручене шмаття сповзло з плеча жінки на поруділу траву. Отетеріла Ксеня не змогла підняти його: заважала Катерина, що всім тілом налягла на неї, корчачись від муки. Напав на Катерину мороз: зуби цокотіли, обличчя пожовкло й зблідло. Так минуло кілька хвилин. Ксеня вже хотіла покласти Катерину на землю й побігти за сільським фельдшером, як раптом почувла її голос.

— Нічого...— знову випростуючись, спокійно заговорила Катерина, витерла долонею холодний піт з обличчя.— Нічого, нічого... Щось у животі закололо. А тепер пройшло, слава тобі боже!

Трохи відпочила. Прислухаючись до самої себе, підбрала білизну. Вільно зітхнувши на повні груди, з великим полегшенням повторила широко-широ:

— Слава ж тобі боже!

Поки підводилась — у відрізок якоїсь секунди — помітила Ксеня — обличчя жінки дивно змінилось. Ніби тінь у сонячний вітряний день, швидко збіг з нього нестерпний біль. І радість, і захоплення від чогось, лише їй одній відомого, що, можливо, прийшло щойно, рожею зацвіло на устах, в очах, на високому чолі. Повільно пішла попереду.

— Що з тобою було?

— Рано тобі знати, Ксеню...

— Будеш мати дитинку? Катрусю!— забігла Ксеня вперед, зазирнула в обличчя, догадуючись.

— Рано тобі...

Катерина відвертала голову, засоромлено усміхалася, а в очах стояли великі сльози. Біля села знову спинилась. Холодними долонями легко стисла Ксені щоки. Не пригашуючи радісного жару на устах, урочисто, широко попросила:

— Що зі мною сталося на лузі, прошу: ні слова вдома! І нікому... Добре? Сама дам одвіт! Проти всього вистою!..— скрикнула раптом вона, гордо стріпнула красивою головою.— Бувай здорова...— додала вже тихше, в'яло.

Несподівано вона обняла поривчасто Ксеню, міцно поцілувала тремтячими устами в чоло.

— Бувай щаслива, Катеринко! Бувай здорова!— прошептала зворушена Ксеня, мимовільно вклоняючись услід жінці.

Крутий плай¹ коня морить, а вдовицю — слава людська. Село скоро довідалося про вагітність Катерини, взяло терпку їжу в зуби. Псячим дзвінким ляскотом або навпаки — тихим гусячим сичанням потекли з уст в уста, з вух у вуха плітки, поговори.

— День добрий, вуйночко!

— Дай боже здоров'я, кумо!

— Як ви жиєте?

— Слава богу. Як ви?

— Станьмо, кумо, на боці... Най та пройде...

Куми тиснулися з дороги до ярка, повертали назустріч дві круглі голови у білих хустинках, як дві соняшникові тарілки, з підкресленою пошаною вітали «ту», якій давали шлях, а коли вона, Катерина Бурдейна, віддалялася, гостро гризли ззаду стрункі плечі вдовиці жадібно-цікавими очима. Потім зустрічалися порозуміло поглядами й докірливо хитали обсіпаними старечим пухом підборіддями:

— Догулялася нарешті!

— Але й гасала ж, ненажерна!

— Так воно... без чоловіка шлюбного!..

— Іде як! Дивіться, як вона йде! Ніби якась королева пишна!

— Стиду на лиці ні від людей, ні від бога!

— Тьху!..

Чоловіки на тоці чи біля колгоспного господарства обсміюють великий Катеринин живіт ще брудніше:

— Аво, хлопці! Іде дівка з барабаном на весілля!..

— Підночуй, Петре... Йй тепер все одно...

— Порадь дідові Курдикові. Він довіку не женився.

— Пробував дід, кажуть... По морді дала.

— Не бреш! Закликала діда до хати, взяла бука та й вибила негодящого. «Не ходи до мене, як не маєш доброї справи!»

— Справедливо!

— Ха-ха-ха!..

— Апчхи-и!..

— Е-е, іржуть, жеребці дурні. Поносив бись сам такий склецок² поперед себе, знав би, як тяжко!

— А трудодня не запишуть...

— Хи-хи!..

¹ Плай — гірська стежка.

² Склецок — клунок.

Гірко було їй, безталанній, слухати ці бридкі слова. З чавунною головою заходила в двір, вступала в могильно порожню хату. Птицею підстреленою падала на холодне ліжко. Затуливши долонями обличчя, лежала годину-дві непорушно, як нежива. Бруд, липкий і тягучий, принесений з людських немилосердних уст, засмоктався в серце. Воно скиміло постійним неминаючим болем.

Але мета залишалася непохитною. Як води в спрагу, жадала Катерина Бурдейна дитини! Одвічний закон материнства, що міцно жив у кожній крапельці її палкої крові, збунтував проти традицій людського побуту, повстав на громадську мораль. На очах жінки вирівнювалися пориті снарядами шляхи, з груддя і тиньку вставали на місці розбомблених нові хати... Катеринина вагітність, може, була останньою в Гряді раною страшно́ї Вітчизняної війни, яку життєлюбна, по-жіночому міцна вдовиця загоювала ліками, надбаними за таким неймовірним, хибним рецептом...

В ті трудні дні вона мало думала про Ловача. А випадково згадуючи, ненавиділа усім серцем — холодного, черствого й байдужого до неї і її становища. Та під грудьми несла Ловачів дозріваючий плід. Це дивне сполучення викликало часом таку завірюху сильних суперечливих думок, що Катерині безсонними ночами здавалося: божево-ліє! Так, вона ненавиділа Євгена! Але палко кохала ще не бачену його дитину, можливо, схожу на гарного Ловача. Любов і ненависть сплелися у ній колючим терновим вінком... Мусила нести його, хоч і дуже тяжко було це робити. А може, Катерина й кохала Євгена, та образа не давала серцю добре пізнати це почуття.

...Темні, моторошно довгі осінні ночі. Тяжка тиша наливається у вуха, мов чад з дубових дров. Боляче муляє боки тверде ліжко. Вікна цідять в хату потьмарене світло, мов скислу сироватку. Там, за тісними цеглинами шибок, моросить на розбухлу, як рана, землю дрібний непотрібний дощ, згорі пливуть, клубочачись, незримі холодні хмари... Заснути б!.. Щоб скорше діждатися ранку... Так де там...

Однієї такої горобиної пори почула Катерина підозріле шамрання у своєму дворі. Шумів вітер, і жінці трудно було розгадати — дерева скриплять чи людські вчуваються голоси. «Може, злодії до корови добуваються!» — мигнула налякана думка. Спочатку хотіла підвестись, визирнути у вікно. Та полінувалася: все одно, крім темряви, нічого не

побачиш... А як і ввійшли на подвір'я лихі люди, то хіба могла вона, кволла, відігнати їх? Байдуже махнула рукою, скрипнувши ліжком, відвернулася до стіни.

Хмурий світанок, що настав нарешті, приніс жорстоку вість. Нові, витесані Ловачем ворота хтось зняв з гаків, вимазав дьогтем і відніс на кінець вулиці. На лівій від порога стіні хати, тим же дьогтем намальовані, розчепірились у ганьбленому вірші гидливо-бридкі слова:

Що за диво-дивоглядь?
Бурдейного Катря...

В кінці грудня, на різдво, до неї прийшли з колядами. В трьох вікнах півгодини світилися рожеві й зелені вогники, зазірала до хати яскраво освітлена зсередини божа матір з немовлятком на руках, точнісінько таким, якого жадібно чекала й Катерина. Хлоп'ячі грубі голоси п'яно-весело тягли брудну пісню.

Так ганьбило село відступницю від батьківських заповітів. Не пізнати було людям тяжкої Катерининої муки, не збагнути полум'яної душі! Тремтячи від образи й страху, простоювала вдовиця навколішках ногами перед темними ликами ікон або, зарившись головою в душні подушки, палко благала бога й долю: «Не допустіть руку на себе накласти! Скорше дитину дайте!» Відчувала: удвох їй буде краще!.. Давно перестала ходити до сусідів, до церкви або до клубу на збори, а так як зимою і роботи в колгоспі поменшало, то по цілих днях сиділа біля вікна за куделею в непаленій хаті, рісочки не маючи в роті. «Сама себе замкнула в тюрму...» — зітхала інколи Катерина. Згадувала Ловача, сумно хитала головою.

Незадовго до того, що потім сталося, приніс змерзлий, засипаний снігом листоноша несподіваного листа. Квадратик білого паперу був прикрашений великою маркою з Хмельницьким на коні, засіяний незнайомим почерком. Поштар пішов, а Катерина, обережно розклеївши конверта, хутко глянула на підпис. І аж порожевіла від радості. В найтруднішу хвилину їй, зганьбленій нанівець, кволій, виснаженій перед близькими пологами, писала далека звідси за снігами-морозами Ксеня Кошель із Львова, тепер уже підписуючись — Ксеня Дарій.

Той коротенький папір брала Катерина Бурдейна до рук по кілька разів на день.

— «Добрий день, дорога й шановна Катерино Іванівно, з привітом до тебе Ксеня... — повільним шепотом починала

Катерина, трудно переставляючи слова посинілими губами. І завжди, доходячи до болісно-радісного «шановна», зривалася з рівного тону, трудно ковтала холодне хатне повітря, фартухом витирала затуманені очі. — На тій п'ятниці ти приснилася мені. Не так, щоб добре, але нічого. Ніби ми в дубинській посадці губи збираєм обидві. А губи ті дурні... І жалко чогось стало мені за тобою. І рішила написати кілька слів...

Мені часто пише Марійка Авдюкова. Бо мама без окулярів не бачать буквів. То вони Марійку просять. І Марійка пише. З листів довідуюся, що трудно тобі зараз... Не схиляй гордої голови, Катрусю, не давайся в зуби! Люди всілякі бувають. Розумний лиш пожаліє, але дурних є більше. Дитину шануй. Знай: діти — наше майбутнє, наші кадри. Так вчить Комуністична партія, а віднедавна і я знаходжуся серед її членів. Посилаю тобі знімку файного Львівського оперного театру, куди нас часом водять. На словах передай мамі, щоб вислали кимось мої валянки, бо тут вже морози, а я в туфлях.

Кланяюся тобі. З привітом, твоя товаришка *К. Дарій*»

«Не схиляй гордої голови!..» — це слово, вихоплене з незграбного тексту Ксениного листа, вогнем пронизало тіло вдовиці від голови до ніг, освітило похмуру холодну хату радісним сяйвом. «Не схиляй гордої голови!..» І вже йде Катерина з відром до криниці по воду, а сніжок скрипить під чобітьми, весело тріщать сухі дрова в печі, в горшку кипить, бризкаючи на вогонь жирними іскорками, смачна юшка. «Не схиляй гордої голови!..» І майбутня мати вечорами старанно шиє м'які — байкові і прості — пелюшки, навгадь крає штанці на хлопчика й сорочинку на дівчинку (ще не знати, що бог пошле), ранками рожевими, добре закутавшись у кожух, щоб не застудити гірке своє щастя, тупцює городами до Марії Кошель, і обидві сидять в хаті до полудня за узваром і розмовами, читаючи лист нині партійної Ксені, і посміхаються або плачуть по-трошку. До краю знеможеної духовно й тілесно Катерині Бурдейній потрібно було небагато — отаке шире слово співчуття і підтримки... Щоб не посковзнутися на слизькому, не впасти... І воно прийшло — вчасне й сильне...

Четвертого дня нового року, в полудень, пішла Катерина до лісу по в'язку дров. Вона розуміла, що ніяк не можна їй відлучатися зараз від хати, бо те, чого так нетерпляче й одночасно так терпеливо ждала, могло постукати

в двері білого світу в першу-ліпшу годину. Але день брів до вечора такий теплий, тихий; глибокий сніг, що випав минулої ночі, сяяв яскравою білизнаю, кошлаті вовнисті хмари суцільною лавою непомітно пливли над селом і полем з півночі на південь, мало не торкаючись вершків високих дерев... Захотілося розім'ятися після куделі, подихати свіжим повітрям. Та й дров у дворі не було й патичка.

Грабовий перелісок лежав недалеко від Катерининої хати, на схилі Бугу, що на середині не замерз і досі. «Дуже безглуздо роблю, що йду зараз одна полем до лісу і ще хочу хмизу принести»,— думала жінка й дивувалася: якась внутрішня сила крок за кроком повільно переставляє її отеблі ноги, і віддаль між селом і нею щораз довшає. «Там лежить чийсь рішак коло засипаного льоху. Як не вивезли, наломлю собі маленьку в'язку на розпал і зразу ж вернуся. Дасть бог, нічого не трапиться. Чуюся здоровою»,— заспокоювала себе Катерина, закутуючись щільніш, уважно придивляючись до звивистої, поганю втоптанюї стежки.

В лісі, як і в полі, було лагідно, затишно. Тільки на краю два дуби-сусіди ледь-ледь шелестіли брунатним перемерзлим листям. Урочисто-журливо стояли дерева, спустивши додолу обважнілі від інею голови. Зрідка перелітали з місця на місце птиці, за зимувавши в рідних місцях, роняли в лісову тишу, ніби в глибоку криницю, сумні одинокі кличі. Сонце й тут не показувалося. Від хмар навіть на галявах було сутінно.

Рішак лежав з краю другої алеї. Сьогодні хтось уже відвідав його, і, підходячи, Катерина намагалася попадати чобітьми в чужі широкі сліди. Протоптавши в глибокому снігу місце, зайшла ззаду рішака, швидко наламала невеличку горстку хмизу, зв'язала її шнурком. Взявши під пахву — легку й зручну — рушила назад.

На повороті з просіки до дороги трапилося те, що підстерігало її. Скорочуючи шлях, відступила Катерина від чужих слідів увіло. І раптом широко поковзнула на дзеркально гладьнікому льоду запорошеного снігом лісового озера. Скрикнувши, налякано змахнула руками. Широко роз'їхались ноги... І вона з усього розгону впала навznak, грімко вдарилася об льодову твердь.

Хвилину-дві вона непорушно лежала на снігу, бачачи перед собою замість білих верховіть і олив'яного неба плаваючі зелені й червоні кола. Потім посилювалася підвестись. Пробуючи зробити це, відчула: щось обірвалося

в ній, стало самостійним, владно притисло тіло до землі і, викликавши колючий біль, враз скропило чоло й скроні студеним потом.

То починалися перейми. Катерина усвідомила це через кілька хвилин після того, як різнобарвні кола щезли, а спину почало холодити. Ще раз зібравши всю силу, зробила спробу встати або хоч підвестись і сісти. З великим трудом це вдалося їй. Паморочилася голова. Внизу живота різко пекло й боліло. «Якщо я буду лежати тут, дитина народиться й замерзне...» — подумала вона, з жахом оглянувшись навкруги.

Ліс так само урочисто німів. З північного заходу повільно напливла широким півколом низька кучерява хмара, рідко посіпала лапатими, пухнатиими сніжинками. «Може, закричатиме?» — подумала Катерина з надією на людину, яка, можливо, проходила б зараз лісом. Але уявивши, як вона волатиме рятунку — одна-однісінька серед білої пустелі! — й слухатиме власний голос, зрозуміла, що від цього крику, відчайсно повторюваного лунами, стане їй ще страшніш. Вирішила мовчати.

Коли біль на якусь хвилину притих, усю її зайняло майбутнє дитя. Почала готуватися до зустрічі з ним. Помалу-помалу, як дозволяло її становище, пересунулася ближче до куща, де, як здалося Катерині, снігу було менше. Зняла кожух, підстелила — вовною наверх — під спину і ноги. Зосталася у вишитій, з білого грубого полотна сорочці, поверх якої мала ще ватяну камізельку. Від хвилювання і болю перестала відчувати холод. Розіпнувшись, постелила велику теплу хустку позад себе. І лягла навznak на розкішний калач кіс і на неї.

Пологи насувалися швидко. Вкупі з ними пливли в ліс густі сутінки зимового вечора. Спочатку Катерині було страшно одній у порожньому лісі. Але чим далі йшов час, наближалось те, чого з такою жадібністю і мукою ждала, тим повніш наливалось ество великою радістю... Боліло її!.. Вона кусала губи, цокотіла зубами, стогнала тихо, злегка перекочувалася з боку на бік. Але час од часу підводячи голову, щоб глянути й оберегти вчасно щойно народжене голеньке немовля від холоду, ще не бачачи його, не знаючи, є воно чи нема, наперед готувала своєму рідненькому таку ясну, благословенну усмішку, що заєць, який випадково забрів сюди й зупинився за третім кущем, вражений незвичайним у лісі видовищем, роздивившись у чому справа, повернувся боком, звівся на задні лапки,

сам усміхнувся на повен рот і першим з живих істот поздоровив матір з майбутньою перемогою. Потім заець, не перестаючи косити на Катерину випуклою вишнею ока, зник.

Через невеликий проміжок часу Катерина народила двійко.

Коли пологи скінчилися, і вона зрозуміла, що може підвестись і має сили для цього, в лісі вже зовсім стемніло. Тремтячими від хвилювання і втоми руками навколішках відокремила немовлят, закутала, як змогла, в хустку. Підвівшись, впорядкувала себе і одяг, сховала безцінні дари лісу під кожух. Мокра від крові і поту, пішла навманці до села, злегка заточуючись від головокружіння. Вкупі з дітьми Катерина прихопила й маленьку в'язочку хмизу, наламану раніш, щоб було чим нагріти окропу, скупати знайдену нарешті на замерзлому озерці сім'ю.

Йшла повільно, урочисто, чуїно прислухаючись до того, що несла. Довкола як само тишіло. Тільки сніг припустив, швидко засипаючи непокриту голову породіллі лапатими метеликами. «Он яка ти сильна, Катерино!..» — почувлися їй голоси — листяні шелести двох знайомих спарованих дубів на околиці лісу, коли проходила попри них. «Міцну душу маєш, мамо!..» — весняним дзвоном струмків донеслися до неї гомони незримих підсніжних полів. «Що я... — засоромлено опускала голову, щасливо усміхалася Катерина. — Виростуть діти, тоді подивитесь!.. Вони переселять і моє серце!..»

Через годину, не зустрівши ні в полі, ні в селі жодної людини, Катерина прийшла додому. Відчинивши хату й увімкнувши світло, з зрозумілим нетерпінням розмотала своїх діток, щоб оглянути їх.

Перша дитина народилася мертвою. Друга була жива.

Якусь мить мати німо стояла над тільцями, випростана й непорушна, мов суха деревина, тяжко прибита новим горем. Потім, плачучи, буркочучи нерозбірливі слова, відокремила тремтячими пальцями живого братика від мертвої сестрички, сповила чистим. Розклала вогонь. Поки грілась вода, закутала й дівчинку, однаково відчуючи, що обом їм — і живому, й мертвому — холодно, обох міцно люблячи.

Тієї ночі довго горіло світло в хаті Катерини Бурдейної. Сум, ганьба і смерть з лютим голосінням покидали госпо-

ду могутньої вдовиці, трудно поступаючись місцем живому...

Хвала живому!..

3

Якось непомітно стекла спочатку білими, потім цукристо-жовклими, змокрілими снігами зима-сонливиця, відшуміли верхами березневі вітри, зійшли студені хмари. І весна, рання, як лелеки з ірію, вернулася знову в Грядю й на її лісові околиці.

Такого сонячного, вітряного й вологого дня, коли поле ще драглило й розбухало, не в силі випити одним духом талі снігові води, а лоза по обидва береги шумливого Бугу зазеленювалася дрібним ніжним листям, бригадира Кифора Авдюка, комірника Івана Сінклера й колгоспницю Савету Вершу вирядило правління на ярмарок до сусіднього з Грядю районного містечка. Везли продати борошно й картоплю і купити заліза для господарських потреб.

Виїхали порану, щоб половину дороги зробити по підмерзлій ґрунтовиці, не потомити коней. Смачно цмокаючи повними губами, час од часу смикаючи віжками, Сінклер правив. Авдюк, як завжди, неголений, сидів поруч, на передку, смоктав цигарку. Закутана в кілька одержок, Савета сиділа позаду на найм'якшому місці — снопі сіна для коней, і дрімала.

Багато минуло днів з тої похмурої пори, як Савета-бандерівка знову стала Саветою звичайною. Якось, з поля вертаючись, Ксеня догнала біля дубів одиноко крокуючу Савету. Пішли разом. Перекинувшись кількома незначними словами, Ксеня з простої доброї цікавості спитала:

— Ну... як, вуйно?

— Ти про що?

— Про те саме...

— Що?..

— Не сняться ночами... куші?

Реакція була нежданою. Якийсь час Савета довго мовчала, ніби борючись з чимось, непорушно дивилася застигло-скляними очима просто перед собою. Потім жалібно-кумедно скривилася, засіявшись безліччю зморщок, і заплакала.

— Чого ви?.. Я не хотіла!..— здивовано скрикнула розгублена Ксеня.

— Ти не хотіла! Ніхто не хоче! Лиш цілий рік сміються, ганьблять мою сиву голову, ніби якусь паскудницю останню! Совісті не бояться! І від бога... А що я винна? Забрали силою. А я пальцем нікого не зачепила! Коби лиш бачили. Добре, що не тобі, а мені то дісталось...

— Не хотіла я! Вибачайте, вуйно Савето!

— Не хотіла-а!..— ще з більшим роздратуванням жалілася жінка, глибоко схлипуючи, сякаючись у подолок спідниці.— Дітлахи камінцями ззаду шпурляють, вулицею перейти не дають!.. Впіймали якось сина, вимастили болотом і нагнали: «Не грайся з нами! Твоя мама малим дітям голови відкручує»,— кажуть. Най їх бог поб'є, яка кара мене спіткала!..

Савета ще довго не могла заспокоїтись. З зіпсованим настроєм Ксеня знайшла ввечері секретаря партійної організації Рубцова й висловила йому своє обурення сільськими плітками. Рубцов спочатку слухав її дуже уважно. Зрозумівши, про що йдеться, раптом розсердився, побagrорів на виду.

— І чого бажаєте від мене, Ксеніє Тихонівно?— заклавши руки за спину, з робленою пошаною звернувся він до Ксені на «ви», зло ворушачи осмаленими польбовим вітром губами.— Накажете винести рішення партбюро, яке зобов'яже трудящих закрити роти на колодки? Добре! Але як практично їх замкнути? Чи, може, сільраді вдатися до штрафів? Гм, гм!.. Саветі можемо сказати так: як, бабо, дбаєш, так і маєш! Не треба було бродити лісом... А що люди говорять собі, то це значить — бандерів не люблять. Значить, в селі здоровий дух!..

— Але... доки ж можна?..— попробувала було Ксеня й собі обуритись.

— Доки влізе! Я що бабам зроблю? Балакають теревені, бо така в них... професія... Іди собі... В мене й без Верші біди хватає,— додав Рубцов уже зовсім сердито. Нервово потис гострими плечима.

В той день Ксені не повезло двічі...

В нетривкій бесіді добралися до містечка за годину-півтори перед полуднем. Вибрали вигідне для торгу місце, і Сінклер, приладнавшись до середньої ціни, почав продавати борошно.

Авдюк пішов шукати заліза, Савета — на дрібні жіночкї купівлі. Бредучи рідким болотом між рядами сидюх та возів, з цікавістю придивляючись до ярмаркової всячини, з приємністю відмічав бригадир «Ленінського шляху»:

незважаючи на весняний переднівок, базар повнився достатком.

В хорошому настрої був Кифір Авдюк. Його, недавного малаешного бідняка, завжди овівав добрий дух, коли бачив довкола себе багату їству, дарованого людям хліборобною землею. Посмакувавши очима вузли начасничених ковбас, товсті шматки сала, блискучі від яечного білка калачі, обмацавши десятки штанів та сорочок, нігтем перепробувавши кілька пар чобіт і черевиків (не для купівлі, ні, а так, для господарської обізнаності й цікавості, які жили в ньому, можливо, ще з того дня, коли пастушком вперше вигнав у поле хазяїнову худобу), бригадир зайшов до крамниці залізоскоб'яних виробів. Насамперед оглянув, чи є те, чого потребувала артіль. Товари на полицях лежали теж добрі, продавець, веснянкуватий єврей, приблизно того ж віку, що й Кифір, був гостинний, уважний, в кімнаті — світло й чисто. Домовились швидко. Продавець відклав набік усе, чого колгоспник хотів, — на 680 карбованців. Гроші Авдюк пообіцяв принести після продажу борошна. Шанобливо косячи очима на Кифорову медаль, продавець згідливо закивав головою, усміхаючись, пригостив покупця цигаркою на дорогу й сам запалив за компанію. І вони розійшлись, потиснувши один одному пальці: Кифір — продавцеві — м'які, рожево-білі, як у панянки, продавець — Кифорові — шорсткі й тверді, мов букове патицця.

Стукнувшись головою об низький одвірок, Авдюк вийшов з крамниці в ще кращому настрої. Мружачи очі від яскравого весняного сонця, що виблискувало в малих і великих калюжах талої води або іскрилося на білому снігу, підійшов до кіоска. Діждався черги й дозволив собі, як це робили багато інших газд, вихилити кухоль вишнево-брунатного пива й з'їсти головатого бичка. Пиво було свіже, пахуче, збурювало смак. Допивши до дна білу піну, що так і не встигла потухнути, хотів було повторити собі ще раз чудодійний напій. Але тут в його уяві постав образ Параски: пильно дивлячись на нього зеленими очима, дружина погрозово махала здала вказівним пальцем. Усміхнувшись про себе, Кифір стримався від солодкої спокуси. Пішов вештатись по ярмарку далі.

Саветі Верші теж непогано пофортунило. Спочатку накупила для себе: щітку — хату мазати, черевички для доньки, цвяхів і два подив'яних горшки, в яких селяни варять на великі свята або інші okazji. Віднісши все це до

воза, знову пірнула в гущу гамірливої ярмаркової 'юрби дістати дещо родичці Петрючці й двом сусідкам.

Двічі Савета зустрічалася й розходилася в натовпі з Кифором Авдюком. Зійшовшись утретє, пішли разом. Біля лотка з мануфактурою жінка нахилилася над якимось крамом. А розігнувшись, тихо зойкнула, заточилася на Авдюка і зойкнула вдруге. Здивований Кифір скосив очима на Савету й помітив, що та дуже зблідла. І ще побачив: смертельно налякані очі Савети ухопили щось по той бік лотка — між чиймось возом і східною безвіконною стіною будинку. Простеживши за її поглядом, помітив Авдюк по-сільському одягненого чоловіка, з вусами й бородою дяка. Він теж дивився на Савету отетеріло й тривожно.

— Що там, газдине?— спитався Савету бригадир, підтримуючи її ззаду за лікоть; Савета гнулася, падала на Кифора, не спускаючи заворожених очей з того, хто так налякав її. Повільно відступала назадгузь, ніби перед страшним звіром.

— Голова закам'яніла. Затуманився світ... Йой!.. Ведіть мене, вуйку, до воза...— попросила жінка.

Розгублено здвигнувши плечима, Авдюк узяв було Вершиху за руку. Раптом почув, як Савета шепче білими тремтячими губами:

— Він є на ярмарку... Стоїть під хатою... Знову приїшов по мою душу...

— Хто?— не міг второпати Авдюк.

— Яромир Шидлевський... Прізвисько має — Сокира... Стоїть онде коло воза... Він агрономку забив... Тікаймо, Кифоре!.. Як дивиться на мене!..

— Що говорите, молодице? Де? Ану покажіть пальцем,— просив Авдюк, чуючи, як кров сходить з обличчя.

— Коло воза... Бачите?.. З бородою... О, відвернувся спиною... Куди ви, вуйку?..

— Чекайте, Савето...

— Куди? Він має оружжя!— голосніш крикнула жінка навздогін.

— Чекайте...

Савета погано пам'ятає, що було далі. Упіймавши очима сіру постать по той бік воза, Авдюк невиразно крякнув, ніби йому перепинило подих. Натикаючись на людей і речі, повільно рушив туди. Він ще не розумів, чого саме йде до незнайомої людини: що буде говорити їй, що робити, коли наблизиться? За короткі секунди, поки збагнув — перед

ним Сокира, вбивця Люби Шатрової, — мозок Авдюка ще не встиг виробити певного рішення. Тільки керувався бажанням зблизитись, подивитися на Сокиру впритул. І Кифір повільно йшов, натикаючись на перепони, ніби в п'ятьмі, старечо гнув спину під коротким каптаном, не спускав очей з бороди ніколи не баченої людини.

Помітивши, що Авдюк рушив до нього, Сокира відвів очі від жінки й став стежити за цим, як і сам, зарослим чоловіком. Одночасно обдумував, що то може означати. Потім Сокира, з тією ж повільністю, з якою рухався і Кифір (вона потрібна була йому зараз, аби не викликати підозри), зайшов за ріг хати, мабуть, збентежившись чимось.

Як і раніш, горблячи спину, Авдюк продовжував мовчки йти. Хода була розмірена, важка, така ж, якою він з дня у день задумано краєв грядівські поля. Савета бачила, як, ступаючи чобітьми в калюжі, він добрався спочатку до воза, біля якого півхвилини тому стояв Сокира, потім — до будинку. І теж сховався за ним. «Хоч би Сокира не застрелив або не зарізав його!» — мокріючи від холодного поту, подумала налякана Савета. В цю напружену хвилинка-дволітка, яку колгосп недавно продав дешево їй, щоб виплекала для дітей-сиріт корову.

Як тільки Кифір зайшов за причілок, з протилежного боку притьмом, ніби сполоханий кимось заець, виглянув Сокира й знову пішов у напрямі воза. Здаля Савета не могла добре розгледіти обличчя бандерівця. Але бачачи, як швидко Сокира зарухався, зрозуміла, що стривожився він сильніш, ніж раніше.

Незабаром показався і Авдюк. Так само, як і Сокиру, Савета не могла розгледіти добре бригадира. Очі жінки заслав сухий туман. Тіло дрібно тремтіло. Проте помітила: Кифір теж прискорив кроки. Вони так само були трудні, рівномірні. Угледівши вершок кудлатої шапки переслідувача, Сокира миттю шугнув ще раз за стіну. Бригадир зробив те саме.

Так, непомітно для ярмаркових людей, втікач і переслідувач обійшли навколо будинку три кола, однаково відчуюючи, як з кожним новим обертом у першого вогнем розгоряється страх, у другого з тією ж нездоланною силою росте страшна жадова упіймати втікача.

Хоч тепер переслідувати стало значно важче, гострі Авдюкові очі не губили постаті Сокири серед рухомого на-

товпу. Було дивно: гонитва відбувалася у повній тиші. Утікач не волав: «Рятуйте, люди добрі!», а переслідувач — «Держіть злодія!» «Аби він не зарізав Кифора!» — починаючи плакати, знову повторила Савета. І незчулася, як ноги її мимоволі рушили слідом за обома чоловіками.

Поводивши Авдюка кілька хвилин по базару, переконавшись, що йому не вдасться схватитися у юрбі, Сокира, обминаючи або злегка розштовхуючи людей, час од часу крадькома оглядаючись на Кифора, став пробиватися до північно-західного краю майдану, де за свинячою торговицею біліло густо обсажене деревами сільське кладовище. За ним виднілося поле, завширшки в півкілометра, що припіралось до лісу — надійного Сокириного рятівника.

Авдюк, очевидно, розгадав намір бандерівця, бо, ледве добрався до торговиці, де натовп порідшав, пішов хуткіше. Потім побіг. Він біг, важко кидаючи вперед дебеле, старе тіло, розхляпував чобітьми болото на людей, на свій одяг. Услід йому оглядалися, пускали лайливі слова. Кифір не чув чи не зважав на те, весь опалений огненно-печучою метою.

Помітивши Авдюка ближче, ніж раніш, Сокира перестав маскуватися і теж побіг. Був він молодший від Кифора, можливо, сильніший. Та тривале перебування в затхлому схроні, без фізичної праці, ослабило його, і поки добіг до кладовища, задихався. Крім того, в останні місяці вони з Хмарою погано харчувалися. Це теж давалося зараз взнаки.

Оглядаючись, хекаючи, Сокира переліз через невисокий тин, що оперізував кладовище з трьох боків. Спотикаючись, грузнучи в розбухлому ґрунті, побіг між безлистими кущами й могилами. Ще на базарі подумав: «Чого треба від мене цьому чоловікові? Його я не знаю!» Тепер, бачачи, що Авдюк наздоганяє його, зрозумів: «Савета-сука впізнала мене, виказала. Може, наші когось з його родини скарали. От він і летить. А що йому винен?» І потім ще — вже в глибині кладовища: «Не відчепитися, заманю подалі від людей, штрикну ножиком в кишку. Най іде собі геть! Чого причепився?» Після вбивства під Грядю на душі Сокири було ще кілька жертв, за ними він давно забув Любу Шатрову, отже, зараз не думав, що невідомий женеться за ним саме з цієї причини.

Тепер головним для Авдюка було не допустити Сокиру до лісу. Хоч відтоді, як Савета показала йому вбивцю Любу Шатрової, минуло кільканадцять хвилин, певне рі-

шення — що буду робити, як упіймаю його?— досі не прийшло до бригадира колгоспу «Ленінський шлях». Кифір мало цим турбувався. Так само не думав він про власну безпеку. Тому, захоплений погонею, не почув двох розпачливих зойків Савети далеко позаду: «Бійтеся, вуйку! Він вас уб'є!»

Загроза життю десятерить людську силу. Ніколи старий Авдюк не догнав би до запаморочення наляканого Сокиру, якби сама весніюча галицька земля, що з глибоким внутрішнім ремством носила на собі цю людину, не пішла месникові на допомогу. Добігаючи до західного краю кладовища, вискочив задиханий Сокира на невеличкий горбок нерозталого снігу. І раптом провалився по пояс у яму,— спочатку лівою ногою, потім увесь. Була то копанка для затримання дощових вод, чи, може, запалася давня могила, та підступною пасткою, якою шурів ловлять, упіймала яма Сокиру в мокрі струдені обійми, аж він скрикнув від несподіванки й жаху. «Той хлоп зараз буде тут»,— не втрачаючи волі, подумав бандерівець. Одразу він почав шукати по кишенях ножа.

Це нелегко було зробити. Як не борсався, щоб швидше намацати твердий берег, рідка твань розмерзлої землі й снігу засмоктувала глибше. Стомлене, виснажене тіло робилося щораз важчим, намоклий одяг утруднював рухи. Проте Сокирі вдалося вчепитися однією рукою за куш свербивусу, підтягтися до нього впритул. Посилкувавшись, закинув ліву ногу на берег. Ще хвилина — й він виліз би з ями. Але позаду почулося поквапливе чалапання чобіт по розмоклому снігу. Сокира з затерпанням серця рвучко озирнувся і обличчя в обличчя зустрівся з тим, хто переслідував його.

Вони боролися довго. Сокирою володіла відчайдушна жадоба жити — хоч день, хоч хвилину!— Кифором — потворна тяжка сила помсти, що паралізує розум. Сокира не зміг намацати ножа на боці, не встиг витягти з-за пазухи намоклого нагана. У Кифора були самі голі руки...

Ними він, не відчуваючи їх, і вчепився в Сокиру. Спочатку — в плечі, потім — у сплутане волосся, далі — в роззявлений від болю й жаху рот, намагаючись розірвати його. А коли це не вдалося, залізні брудні пальці Авдюка сповзли нижче й намацали Сокирине тепле горло.

Було страшно. Страшне полягало не в тому, що тут, на шматку вологої весняної землі, яка звалася кладовищем, цаль у цаль усіяної мерцями, дві людини, невідомі одна

одній, як день невідомий ночі, намагалися задушити, втопити або іншим способом згубити одна одну. Моторошно-лячно ставало, що, б'ючись, Кифір і Сокира не промовили жодного слова! Тільки чавкав мокрий сніг, хлюпала жовта вода, тріщало гілля свербивусу, що заплуталося між ними. Смерть, позбавлена звуку людини, танцювала тут, з виду ще жахливіша, ніж з'являється вона перед очі інших живих істот.

Коли підбігли ярмаркові люди, обидва непорушно лежали на боках, занурені на дві третіх своїх тіл у болото. Кифір — трохи зверху, Сокира — трохи насподі. Три міліціонери скочили в яму, з трудом розчепили їх.

...Той, що ниву щодня орав-сіяв, а в яснім умі носив думи прості й ширі, той, що любив свою Україну, як сонце в небі, і не жалкував праці для неї від сходу до заходу, переміг. Коли Авдюка підняли на ноги, він з силою розплющив очі. Потім глибоко зітхнув.

Другий, що попав трохи наспід, не підвівся. Сокира був мертвий.

Чоловіки почали скидати шапки й хреститись. Жінки зайняли, заплакали. Побачивши нерухомого Сокиру й поруч нього Кифора в оточенні міліціонерів, Савета Верша, смертельно зблідла, підійшла до земляка. Боячись його, неголосно сказала:

— Вуйку, вуйку! Що ви наробили?

Помітивши серед чужих людей жінку з свого села, Авдюк пожвавішав очима. Зітхнув ще раз. Щиро вірячи в те, що буде говорити зараз, прошептав чужим кволим голосом:

— То не я, Савето... Воно якось... само...

Ці слова, по-дитячому наївні, розлютили щораз повніючу юрбу. Почулися прокльони, гнівні вигуки:

— Чули, люди? «Само»!..

— Задушив християнина та й умиває руки!

— За що душу загубив? Ти!

— Ади! Він з медалев на грудях!

— Медалі дають душгубам...

— Добрий, мабуть, батяра! Звідки він?

— Дай йому, Стаську, під груди, по першим разі!

— Розійдись!

Міліціонери приступили до виконання своїх обов'язків. Високий довголиций старший лейтенант поспіхом оглянув тіло Сокири. Потім підійшов до Авдюка, притримуваного сержантом за рукав на всяк випадок, запитав прізвище

й звідки родом. Авдюк хрипко відповів, повернув голову до ями, глянув на мертвого й почав уголос молитись.

— Величаєм тя, пресвята діво, богом ізбранна отроковице і чтем образ твій святий... Імже точиши ісцеленія всім з вірою притикаючим...— бурмотів він, кутаючись в поли мокрого сардака, тремтячи від внутрішнього холоду всім тілом.

— Убитого знаєте?.. Звідки? В яких стосунках з ним? Що... Ну, родичі, знайомі?.. Ні?.. Де зустрілися?.. Тут, на ярмарку?..— суворо хмурячись, поглядаючи то на вбитого, то на вбивцю, допитував офіцер.

— Коло шевців...— ніби між іншим, повідомив Кифір, невлад стромляв сині задубілі руки в мокрі рукави й, поки офіцер записував свідчення у вузький блокнот, поставлений на шкіряний планшет, продовжував буркотіти далі:— Достойно єсть величати тя, богородице, чесну херувим... і славну серафим...

— Сім'я?.. Хто з сім'ї тут є?.. Це хто така?..— сердячись, нервуючи, тицяв олівцем офіцер на Савету — бліду й простоволосу.

— Що ви допитуєте його? І так видно, з якого поля зілля!— покриваючи гамір, голосно викрикнув з натовпу білочубий молодик.

— Громадянин!.. Не вмішуйтесь!..

— Це з тих, що поночі коней у газд з хліва виводять! В'яжіть руки і в холодну!— нетерпляче загаласував інший.

Хтось з усієї сили жбурнув у Авдюка обмерзлим каменем. Свистячи, камінь пролетів над головами людей, вдарив у спину, і Кифір вирівняв її на мить від болю. Потім знову глянув на Сокиру в ямі.

— Діти мої, діти...— прошептав Кифір, жалібно скривившись, тремтячи від холоду.— Во страданні своїм вінець приймає нетленний від тебе, бога нашого... Крепость твою... Мучителів низложи, сокруши... Люби Шатрової спаси молитвами душу...

Сюркочучи у свистки, розганяючи юрбу, міліціонери наказали Авдюкові йти вперед. Він ковзався в намоклих чоботях. Почав схлипувати спочатку тихо, потім голосніше. Савета Верша нарешті пробилася до нього, пішла поруч, палко пояснюючи щось офіцерові, розмахуючи руками, і теж заплакала. Біля базару міліціонери відштовхнули її убік, узяли заарештованого під руки. Юрба цікавих росла, галасувала.

Незабаром пішов сніг. Тихий, лапатий, він м'яко падав на мокру землю, застеляючи на ній посніло-жовте обличчя Сокири — біля нього метушилися санітари місцевої лікарні в білих халатах, — кострубати відбитки сотень чобіт і черевиків, серед яких були й Авдюкові глибокі сліди, куш понівеченого свербивусу край ями, ніж-фінку, що сам виліз з Сокириної кишені. Ніби прагнучи скорше стерти сліди трагедії, такої невчасної на порозі весни, немов бажаючи людям, щоб забули все це.

4

Через три тижні після тяжкої пригоди з Кифором Авдюком, випускниця Львівської міжобласної школи колгоспних кадрів Ксеня Кошель повернулася додому. Райком комсомолу рекомендував її на секретаря комсомольської організації найбільшого в районі колгоспу імені Шевченка, що таборився у районному центрі. Але Ксеня, пославшись на ряд причин, серед яких хвороба старої матері та її шойно створена нова сім'я, відпросилася до рідної справи — знову очолила давню свою ланку.

...Дощ піде завтра вранці. Лісові, полю і їхньому населенню це відомо вже сьогодні. Але навіть дуже пильному окові людини трудно помітити й простежити в усіх відтинках момент, коли саме оточуюча натура вперше відчує наближення зміни погоди. Це ціла гама перетворень! Людина побачить найбільш виразні...

До пори, що заповнює простір між сонячним днем і дощовою негодою, схоже було на перших місяцях подружнє життя Ксені й Романа. Бачилися не часто: Роман інколи виривався з роботи до Львова, Ксеня — до Гряди ще рідше. Ці зустрічі, довгождані й досадно короткі, завжди приємно хвилювали. Сидячи поруч з Романом, пильно вдивлялася Ксеня в образ милого, намагаючись побачити нарешті, реально відчути те, що собі вимріяла в ньому, коли дівчиною одиноко бродила по полях, уся полонена думками про коханого хлопця.

Вірила: він добрий, щирий, вірний. А Роман і після одруження нелегко відкривався. По натурі неговіркий, після загибелі Люби став ще більш мовчазним. Як тяжкої, невиліковної хвороби, боялася Ксеня його пияцтва. За кілька днів до весілля, відважившись, вирішила відверто поговорити з ним. Ледве натякнула на лихі чутки (стояли біля воріт Ксениного двору), Роман густо почервонів, від-

вернув палаюче обличчя вбік... Миттю стислося любляче серце дівчини жалем до нього. Замовкла на півслові. Потім незграбно перевела бесіду на інше, нишком лаючи себе, обіцяючи ніколи вже не зачіпати тим Романа.

Трохи звикнувши до нового становища, Ксеня почала опікуватися Мотриною і Романом так, як надмірно турботлива мати піклується примхливими дітьми, не помічаючи, що своєю перебільшеною увагою псує їх. Інколи Ксені й самій ставало смішно від такої добровільно взятої на себе ролі. Мотрина була стара, Роман ще не очунав від загибелі Люби. Одна вона — думала Ксеня — є найміцнішою в сім'ї. Від неї і треба найбільше вимагати.

І вона вимагала від себе. Вдосвіта, першою прокинувшись, з незрозумілим ляком зиркала на Романа. «Чи є він, чи не пропав де за ніч?» Роман лежав поруч, розкидавши гарячі порепані руки. Тоді в її голову приходило безліч інших запитань: чи не хворий? В якому настрої прокинеться? Що б він хотів поснідати? Які промовить до неї перші слова? Відходячи в бригаду, поцілує її нишком від матері чи знову забуде, як вчора? Ці думки тінню хутко перебігали в умі, поки обережно підводилась. Не маючи відповіді, але все ж заспокоївшись трохи, Ксеня ступала босими ногами по хаті, навшпіньках проникала на другу половину й крізь відчинені двері наслухала до свекрухи. Певен час без усякої причини в ній жила така тривога: проснеться з ночі, а Роман і свекруха повмирали... Або кудись виїхали без неї... Або їх взагалі не існувало, а був у Ксені лише чарівний і одночасно важкий сон...

Мотрина, що, як і більшість старих людей, прокидалася від найменшого шелесту, хрипко озивалася:

— То ти, Ксеню?

— Цс-с! — благала та, озираючись на сутінки, де лежав Роман. Швидко підходила до ліжка свекрухи. Порипуючи пересохлим деревом старої постелі, стогнучи, Мотрина виказувала невістці всі свої десять болячок, скаржилась, а Ксеня, широко розкривши очі, дивилася на її жовтасте зморщене обличчя і глибоко жаліла її. Потім Мотрина поверталася до стіни, а Ксеня завзято бралася до безлічі хатніх справ, що давно ждали на її гарячі руки.

Зробилася жорсткою немилосердною до себе. Зі сходу до заходу сонця працювала з ланкою в полі. Досвітки й пізні вечори віддавала невеличкій приземкуватій оселі Мотрини Дарій. Найбільше — йому, Романові. Коли ж надходила така пора спочинку, вона обережно притулялася скраєчку

ліжка біля чоловіка (Роман, вернувшись від трактора, часто лягав першим). Без надії почекавши трохи жаданої його ласки, яку бачила рідко, швидко засинала тяжким мертвим сном.

Болісно переживала розлуку з ним. Коли Роман виїздив на п'ять-сім днів до машинно-тракторної станції на перетяжку трактора чи з іншої нагоди, Ксеня хмуріла, робилася мовчазною і могла роздратовано спалахнути через дрібницю. Зате коли вертався, яскраве сонце приходило у її сині віддані очі, і оточуюче знову ставало милим, рідним.

За недовгий час Ксеня дуже схудла, споганіла. Це вбивало її. Чим сильніш переживала те, крадькома позираючи в дзеркало, тим марніла більше. Жінки з ланки помічали, розгадували загадку на свій манір:

— Солодкий же в Ксені медовий місяць!

— На півроку зтягнувся!

Ланка по-давньому материнно любила її. Залишаючись з Ксенею наодинці, Марійка Авдюк, Катерина Бурдейна намагалися зачепити подружку розмовами, глибше проникнути в її життя з Романом, щоб відчуті: є сімейне щастя, якого так прагнула їх ланкова, чи нема. Скрита й раніш, Ксеня відганяла цікавих пісними жартами або просто відмовчувалась.

Навіть на рівній дорозі спотикаються люди... Місяців через чотири після одруження забігла заклопотана безліччю справ Ксеня до своєї матері. Смеркалося. Підходячи до хати, не побачила світла. «Може, мама в сусідів...»— подумала Ксеня. Зайшла в двір. Піднялася на поріг. Двері були не зачинені. Відхиливши їх, опинилася в темних сінях.

«До сусідки подалися, а двері на колодку не замкнули»,— з легким докором подумала Ксеня і вступила в кімнату. Тут теж було темно, порожньо.

— Мамо!— позвала донька для певності, що нема нікого.

— Га...— глухо обізвалося з кутка.

Здригнувшись від несподіванки, Ксеня швидко намацала штепсель, увімкнула лампочку. Закутана в каптан, з насуненою на очі хусткою, Марія сиротою сиділа біля скрині, поклавши на неї худі зморщені руки.

— Чому не світите? Добрий вечір! Чи не заслабли?..

— Добрий вечір...

Марія завжди вибігала доньці назустріч, ледве заглядавши її у вікно. Ввівши в хату, метушилася, не знаючи, на якому найкращому місці посадовити її, частувала смачним, засипала запитаннями. Тепер вона продовжувала непорушно сидіти біля скрині, навіть не повернула голови в бік доньки.

У Ксені стислося серце.

— Чи не слабі ви, мамо?— тихо перепитала вона, сідаючи поруч.

— Тримаюся, слава богу...— байдуже відповіла Марія.

Душею відчула Ксеня: мати ображається на неї. За що? Стривожилась. Сівши біля Марії, стала, як могла, зав'язувати бесіду. Мати підтримувала її кволо, на доччині розповіді про те-се більше мовчала. Це пригнічувало Ксеню. Раптом Марія поклала сиву голову на руки й заплакала.

— Чого ви, мамко?— скрикнула Ксеня, бліднучи.

Довго не хотіла Марія говорити до доньки. В трудному мовчанні минуло чимало часу. Згадуючи Романа, який, мабуть, вже вернувся з поля, стомлений жде вечері й сердиться, що її нема дома, Ксеня сиділа на лавці, мов на пекучих жаринах. Ніби змилосердившись, Марія схлипнула кілька разів, зітхнула, сповістила:

— Гніваюся, Ксеню, на тебе...

Догадуючись, що саме вона є причиною маминого поганого настрою, донька прошептала кволим голосом:

— За що?.. Рідненька!..

Трохи заспокоївшись, Марія повільно виказала тяжкі свої жалі. З пелюшок плекала єдину дочку, як могла. Тягнути тяжке життя вдовиці, віддавала їй все, що мала. Підірвала здоров'я. Замолоду зводила сяк-так кінці з кінцями, а там сила пересохла, як вода в ярку. Найгірше почулася останнім часом, коли Ксеня одружилася. Кожна людина, молодою ходячи по землі, час од часу задумується над майбутньою старістю. І загодя стеле затишне гніздо. Лагодилася здавна до сивого волосся і вона, Марія. Ксеня у тім була великою надією. А що сталося?.. Вийшла заміж і... як вмерла. На перших днях ще забігала на хвилину-дві до хати дров внести чи козу погодувати, тепер не показується цілими тижнями. А мама вже стара, знемагає. Тамтої п'ятниці вийшла ввечері по воду. Коло перелазу спіткнулася, впала. Розбила коліно. Довкола — живої душі нема. Сиділа на розлитій по землі воді доброї півгодини, доки спромоглася підвестись. Дошкандибала до темної

хати, розчинила двері, а хата німа й порожня, ніби розрита могила. Як одинокій віку дожити?

Все це Марія говорила жалібним, нерівним голосом, зітхаючи, журно похитуючи головою. Щоб не заплакати з жалю й відчаю, Ксеня кусала гарячі губи. Усім серцем чуйним любила, жаліла вона матір, співчувала їй. Але чим могла допомогти їй? Вернутися назад до неї з Романом?.. В Дарівій хаті залишиться напризволяще свекруха, що, як і Марія, теж стара й квола. Звести обох матерів під спільну стріху? Ні перша, ні друга не захочуть покидати рідне гніздо. Крім того, Ксеня не була певна, чи житиме між двома матерями спокій і лад. А головне — чи згодиться з усім цим Роман?..

В тих нелегких бесідах та зітханнях незчулася Ксеня, як засиділася у матері допізна. Всіляко розважаючи її, обіцяючи придумати щось, а поки що — наглядати до матері частіш, Ксеня попрощалася, міцно стиснувши в обіймах сухе тіло Марії, з усіх ніг побігла до свого нового дому.

На порозі спинилася задихана. В яскраво освітленій хаті сидів за столом Роман. Коли Ксеня увійшла, він уважно й трохи глузливо подивився скоса на дружину. Потім відвернув голову, упер зір в стіну перед собою. Романові очі сказали Ксені, що він п'яний.

Це було першою після нелегкої розмови з матір'ю неприємністю для Ксені: після одруження Роман приходив додому наліпдитку рідше, ніж раніш. Мотрина поралася коло печі. Стояла спиною до хати, й Ксеня не могла побачити її обличчя, щоб по ньому зрозуміти, в якому настрої свекруха. Кам'яна тиша давила на речі. Починаючи хвилюватися, Ксеня тихо промовила від дверей:

— Добрий вечір...

Ні Роман, ні Мотрина не відповіли їй. Гублячись більше, стала роздягатись. Потім похукавши для чогось на руки, які не знала, куди покласти, несміливо підійшла до Мотрини біля печі, тихо спитала:

— Що є робити?

— Хліба наріж... Будемо вечеряти... Бо той вже набрався,— по мовчанці, теж півголосом, відповіла Мотрина.

— Бачу...

Романові було кривдно слухати нерозбірливе шептання жінок, між якими одразу налагодився контакт. Ображався: на нього не звертають уваги. З тим же глузливо-скеп-

тичним виразом вдивляючись у щось на протилежній стіні, зачіпливо промовив:

— Порядна газдиня не питає в своїй хаті роботи... Сама мусить знати...

— Мовчи...— шепнула Мотрина до Ксені.

Не діждавшись відповіді, Роман розсердився. Червоні плями заходили по зблідлому обличчю. Вилиці загнали. Сказав подати йому чаю. Глухим ображеним голосом Мотрина зауважила, що зараз буде вечеря. Помовчавши трохи, не звернувши уваги на слова матері, син, почувачи себе більше й більше скривдженим і ображеним, став вимагати тільки чаю. Чай якраз був. Ксеня налила з горнятка в склянку окропу, розмішала цукор. Уникаючи дивитися на п'яного, мовчки подала на стіл і знову відійшла до пічки. Сьорбнув Роман двічі. Морщачись, ніби опікся гарячим, наказав:

— Підігрійте...

Ксеня забрала склянку, злила чай у горщик. Через кілька хвилин вода закипіла вдруге. Ще раз наливши заварки, всипавши й розколотивши цукор, знову подала на стіл, так само мовчки, не дивлячись на свого чоловіка. Рушила до печі. Раптом повна склянка, з усєї сили кинута Романом, брязнула об землю, боляче опекла Ксеніні голі литки, засипала хату дрібними скалками.

— З якої даєш?.. З тонкої п'ю!— закричав Роман.

Задихаючись від досади й прибою люті, він хотів сказати ще щось. Раптом гримнув кулаком по столі, схопив кашкет і, скреготнувши зубами, вибіг з хати, лунко хряснувши дверима.

— Щоб ти й не вернувся, безголовий!..— палаючи тим, що й син, гнівом, дуже схожа зараз на нього, крикнула вздогін Романові Мотрина.

Ксеня присіла на лавку, недалеко того місця, де щойно сидів Роман, й тихо заплакала. Мотрина, стогнучи та приговорюючи, вхопила в миснику пучок з содою, стягла з ніг невістки шкарпетки, посипала порошком попечені місця.

Цієї ночі Ксеня спала разом з свекрухою. Впоравшись по хаті, Мотрина стала навколішках перед освітленим лампадкою образом божої матері, зашептала низку нудних молитов. Шелестіла монотонним пошепком, лише інколи вимовляючи вголос одиноке слово, дрібно хрестилася сухими, зморщеними пальцями, а напівроздягнена Ксеня, сидячи на ліжку, розгублено-зажурено дивилася на скорботний лик Романової матері й думала, де зараз ходить

Роман?.. І ще намагалася вона розгадати, що таке робиться в душі її чоловіка? Невже страшна смерть Люби Шатрової ударить другим кінцем бандерівського ножа й по життю Романа?.. Ксеня чула, а у Львові й читала: перше кохання — твердять люди — найсильніше. Заглибившись у себе, думала, що це не так. Але як би не було, перед Ксенею стояв Роман, найдорожча в світі людина для неї. І з ним коїлось недобре...

Багато думок переворушила Ксеня у цей темний вечір. Рибою об лід билася в здогадах, сумнівах. Одне тільки рішуче й далеко відкидала прич від себе: особисту образу на Романа. Вірила: коли б не мав на серці давньої муки, не напився б сьогодні, не кинув склянкою з окропом в неї. Чому? Бо нічого не винна йому. Всесильна любов до Романа поглинула Ксеню з головою, як, раптово набігши по грозі, бурхлива вода рине в пересохлі русла й змиває на своєму шляху все, що досі лежало непорушно. Години через дві, коли біль попеченого тіла трохи затих, Ксеня, не можучи зімкнути гарячі очі, вже почала жаліти свого мужа. Зболений, п'яний, він, хитаючись од тину до тину, бреде поночі темними вулицями, сам не знаючи, куди прямує, а за ним плетуться сонливі гавкоти розбуджених псів... Охоловши, безумовно, розкаюється, що причинив біль Ксені, глибоко соромиться свого вчинку і журиться, як перепросити її... Ксені зробилося ще сумніше за Романом, на очі мимовільно виступили сльози. Трохи заспокоївши себе, що з Романом нічого не станеться, прислухалася до Мотрини. Та, здається, спала. Згодом, відчуючи, що не заспокоїться довго, не можучи стриматися, тихо спитала свекруху, хоч і розуміла, що та знає стільки ж, скільки й Ксеня.

Мамо...

— Га?..— переставши сопіти, озвалася Мотрина.

Ксеня мовчала.

— Чого тобі?— перепитала свекруха.

— Вибачайте... Як гадаєте... Де Роман зараз може бути?..

— Ти ще питаєшся за того п'яницю? Бануєш за ним? Плюнь йому на голову, спи!..— обурилася Мотрина, аж на лікоть підвівшись.

«Так-то так... Але не з вами, мамо, жити мені довіку, а з ним...»— замовкнувши, думала Ксеня.

Більше вона свекруху не зачіпала. Думки мережали своє. Для спокою Мотрини закрила очі, серцем гаряче благала:

«Вертайся, не броди, одинокий, темними вулицями... Не бідайся, що скривдив мене... Боляче ж тобі... Я той пустяк близько до серця не приймаю... Чекаю тебе, Романе!..»

Заснула Ксеня перед світанком.

І ще до довгого ланцюга сірих, нічим не примітних буднів Ксениного подружнього життя боляче приєдналося важке кільце. Після випадку з склянкою чаю Роман, отверезівши, довго ходив з винувато схиленою головою, ніяково уникав дивитися на Ксеню, на матір, очевидно, страждаючи в душі, що безвинно скривдив обох. Більшість часу пропадав у полі. З часом давня сімейна атмосфера в хаті Даріїв відновилася цілком; принаймні усім трьом так здавалося. З свого боку Ксеня намагалася кріпити домашній спокій, як могла.

Раз видався сухий, вітряний день. Вранці Ксеня вивела ланку на третє — останнє — сапання цукрових буряків з одноразовим підживленням. Працюючи поряд Параски Авдюк, вона час од часу позирала на закурений пилюкою обрій, прислухаючись, чи не вловить де глухий гул жадаючого трактора. Другий день Роман не приходив додому. В гарячі червневі дні це було звичайним, бо роботи механізаторам випадало чимало. В хаті Даріїв потроху звикли до такого. Але в серці Ксені, може, ще добре не пізнана нею самою, зароджувалась тривога: Роман в останні дні знову зробився мовчазно-замкнутий, холодний до всіх, найбільше — як здалося Ксені — до неї. Коли трактористи працювали особливо напружено і Роман не міг вертатися на ніч додому, Ксеня, використовуючи полуденний спочинок в ланці, сама приносила до тракторного стану обід, щоб трохи урізноманітити стандартні харчі трактористів. Крадькома позираючи на безмежно дороге обличчя коханого, поки він їв, вважала Ксеня ці хвилини найшасливішими за день тяжкої праці. Потім бажала йому здоров'я, прощалася і помалу відходила, оглядаючись назад і з перших гін, і з других, де в синьо-сизій млі тремтіла в мареві Романова машина. І потім до самого вечора відчувала серцем тепло короткого побачення.

Вчора й сьогодні вся тракторна бригада працювала, за словами завгоспа Петрюка, на полях курилівських, приблизно в чотирьох кілометрах від ланки. Тому Ксеня не

плекала надії зустрітися нині з Романом. Хіба що прийде ввечері додому. Досапавши ділянку й перевівши жінок на нову площу, зажадалося їй майнути в полудень додому: застудилася, на Бузі білизну перучи, Мотрина, звечора почувалася погано.

З пониззя річки тяг гарячий пронизливий вітер. Він здував землю з пересохлої ріллі, хвилями котив на схід попельасто-зелені пшениці, кружляв на шляхах стовпи вихорів. Хотілося пити. Добрівши до села, Ксеня попросила води в першій від поля хаті, випила повну кварту й, ніби посвіжішавши трохи, пішла через сади додому.

Покашлюючи сухим болісним кашлем, Мотрина, незважаючи на духоту, закутана в теплу зимову хустку, кволо дибала по хаті, лагодячи пізній обід. Очі в старій блищали, вилиці жевріли хворобливим рум'янком.

— Як вам, мамо?— привітавшись, з порога спиталася Ксеня.

— Прийшла? Чого ж ти прийшла?— подивилася свекруха на неї через плече й пішла від печі до скрині.

— Не легше вам?

— А-а!.. Що там...— махнувши рукою, з серцем відказала Мотрина. По цьому гарячому рухові запідозрила невістка: в хаті недавно було щось неприємне. Не чекаючи ствердної відповіді, але й не маючи терпцю ждати, тривожно спитала про найголовніше:

— Роман часом не приїздив?

— Був...— по мовчанці відповіла Мотрина. І більше не захотіла говорити про це.

Зробивши дещо по хаті, поївши сяк-так, Ксеня пішла на роботу. Чомусь знову в серці, ніби хмара на краю передгрозового неба, почала рости безпричинна тривога. Щоб скоротити шлях, рушила через кладовище.

...Можна було б іти просто стежкою. Але почувачи, що запізнюється, Ксеня вирішила скоротити дорогу, звернула на кладовище. Могилка Люби Шатрової лежала збоку від головної стежки, за густою зеленою кучмою вишневих кущів. Щось потягло Ксеню хоч одним оком зазирнути туди. Ступнула кілька кроків.

І раптом побачила Романа.

Він сидів на камені поблизу могили, пив горілку, їв ковбасу, кислі огірки й хліб.

Ксеня була настільки вражена цією зустріччю, що не зуміла оволодіти собою й нишком, поки чоловік сидів спиною до неї, піти пріч, скрикнула:

— Романи!..

Здрігнувшись, він озирнувся, випустив з рук склянку й встав. Сиза гірка рідина потекла по огірках, по газеті, потім пірнула в траву.

...Стояли близько-близько, дивлячись одне на одного гарячими очима. Знати було — в обох закипали люті слова, що ось-ось вирвуться з ротів відчайним гострим криком.

Першою заголосила Ксеня:

— Вже тут п'єш?.. Ганьбиш її пам'ять горілкою? В тебе ж дитина від неї! Як підступиш до дитини п'яний?

В Романові запалахотіло те саме:

— Ади, яка праведна! Не знаєш нічого за собою?

— Не знаю!

— Згадай!

— Чого тобі треба?

— Ми з нею любилися!— підступає Роман ближче, гне плечі, п'яно блідне.— А ти нащо мішалася? За що вдарила її?

Ксеня мовчить.

— За що вдарила її? Не знаєш, кажеш! На ж тобі здачу!

З усієї сили п'яної своєї руки Роман б'є Ксеню по щоці. В ту ж мить його очі наливаються жахом і сльозами. Трохи подавшись назад, Ксеня притомніє. Оглушена дзвоном у вухах, хутко йде геть. Роман мертво стоїть на місці, сам отетерівши від того, що вчинив.

Сухий гарячий вітер куйовдить листя кущів, будить го-мінкий шелест, здіймає на шляху за цвинтарною огорожею стовпи сивої пилюки й несе з поля.

5

Через добу після вбивства Сокири за затриманим на ярмарку бригадиром грядівського колгоспу «Ленінський шлях» Кифором Авдюком приїхали секретар райкому партії Москаленко й начальник райвідділу міліції Хопров і забрали його.

Ознайомившись з матеріалами слідства, прокуратура відмовилася порушити клопотання перед судом про притягнення Авдюка до кримінальної відповідальності. Відпускаючи бригадира додому, мав Москаленко тривалу розмову з ним у своєму кабінеті. Спочатку насупивши брови, почав він вичитувати Кифорові за свавілля, назвав

вчинок колгоспника диким. Бо міг же він затримати бандита з допомогою міліції або просто ярмаркових людей. Але, помітивши, як за кільканадцять годин, що минули з моменту вбивства, Авдюк схуд, почорнів, як він кречке й кривиться, слухаючи Москаленка, ніби не слова падають на його непокриту голову, а тяжкі камені, зрозумів секретар райкому, що має колгоспник глибоку духовну муку. Не досить ловко перевів розмову на поля, ферми, на нову культуру сою, що потерпіла в передовій Гряді поразку... Авдюк бесіду підтримував кволо, запропоновану цигарку взяв, але не запалював. Зацьковано позираючи по кабінету, терпеливо очікував, поки йому дозволять піти. Незабаром вони попрощались.

В Гряду Авдюка повезли райкомівською автомашиною. Їхали вдвох — пасажир сидів ззаду, забившись у куток, хмуρο поглядаючи на шлях у маленьке віконце, шофер — за кермом. Низько нахилений до вечора теплий весняний день кучерявився сірими суцільними хмарами, повнився польовою тишею. Кілометрів за три від Дубини Авдюк обережно торкнувся спина водія, попросив зупинити машину. Виліз з дверцят. Обминаючи шофера запаленими від безсоння очима, сказав, що далі піде пішки.

Тих три верст брів старечо згорблений Кифір Авдюк до пізнього вечора. Другий день не міг він нічого їсти, але голоду не відчував. Лиш тяжка задушлива втома мішком каміння гнула додолу плечі, забивала ноги у вологу землю, мов дерев'яні стовпи. За дві доби він повільно очунав від того, що трапилося на кладовищі, як очують від чаду, і тепер, коли розум прояснився, жах від вчиненого вбивства січневим морозом зціпив тіло й душу.

Сім'я була в зборі, коли Кифір, важко переступивши обидва пороги, увійшов до своєї хати. Завжди яскраве електросвітло здалося йому тепер жовтасто-мутним. Марійка теребила ошімки кукурудзи, щойно зібраної на горіщі. Андрунь клопотався біля настінного годинника, розкладеного на столі по деталях. Підперши долонями обличчя, Семен пильнував за роботою брата. Параска пряла куделю.

Рипнувши хатніми дверима, Кифір перш за все глянув на дружину. По обличчі Параски зрозумів: вона, діти вже знають. На мить сльози давко стиснули йому горло... Тому, коли вітався, останнє слово застрягло в роті, і він, захлинувшись на мить, швидко ковтнув жменю свіжого повітря:

— Добрий веч...

За традицією, господареві хати завжди відповідала найстарша віком Параска. Тепер вона камінно мовчала. З півхвилини в кімнаті тяжіла тиша. Андрунь підвів чубату голову від годинника, допитливо глянув на матір. Зрозумівши — мати нічого не скаже, син, нарочито голосно, бадьоро відповів:

— Доброго здоров'я, тату!

Встав і (чого ніколи не було) підійшов до батька — комсомолец, передовий колгоспний трудівник — простяг йому таку ж, як і в Кифора, — короткодолонну, міцну руку.

Авдюк розгублено тицьнув синові свою.

Тиша брела по п'ятах Кифорових кроків. Роздягшись, довго мив обличчя водою і милом, ще довше — руки, які два дні тому задушили живу людину, а діти крадькома дивилися на них. Марійка, теж комсомолка, скоряючись очам брата, відклала решето набік, попоралася біля печі й подала батькові вечерю. У повнім мовчанні Кифір почав їсти — помалу носити ложку від миски до рота, і всі знову позирали на нього і на його пальці, що ніби аж подовшали трохи. Авдюк відчував ці погляди, і йому було важко.

Через силу поївши, обережно (він усе робив тепер з якоюсь пересторогою) відсунув від себе миску, ще раз глянув з нудьгою на онімилу Параску в кутку (звисала на її очі низько напушена тернова хустка). Щоб сказати слово, спитався:

— Корову напували?

Як і раніш, нарочито голосно, бадьоро відповів Андрунь:

— Ага, тату!

А Семен, висипаючи зерно в торбу, додав:

— Вона отелилася тамтої ночі. Бичок!

— Слава богу, — помовчавши, сказав батько.

— Я постелю вам ліжко, тату, — оголосила Марійка, підводячись.

Ця тепла увага дітей, якої не ждав, зворушила Кифора. Він знову відчув, як сльози напливають на очі. В ліжко лягти не насмівився — лякала загадково-зимна мовчазність дружини. Примостився на лавці, біля вікна, поклавши під голову сардак, накрившись веретою. Аби не зустрічатися очима з хатніми й щоб вони не дивилися на нього, повернувся обличчям до стіни. Незабаром обляглася і сім'я.

В хаті Кифорову душу найбільше бентежила Параска, вірна й побожно-справедлива дружина, з якою прожив більшу частину віку. За нею було ще село, що завтра, при білому дні, виявить своє ставлення до Авдюкового вчинку.

Прокидаючись, лихоманно озираючись на вікна й тем'яно освітлені стіни, поки починав розуміти — він удома, змарнував Кифір ніч так аж до ранку. Параска ж очей не зімкнула. Не зчаста спали вони порізно. Горе, що несподівано звалилося на тиху хату Авдюків, мабуть, довіку, — думала жінка, — не зведе вже її і Кифора на одну подушку. Лежачи одинока на широкому холодному ліжку, Параска до півночі німо плакала нишком від дітей, вимочила прошву сльозами, мов дощем. Коли Кифір — згорблений і чорний — показався на порозі хати, жінка похолола від страху, хоч і чекала, поки він прийде. Розуміла, повернувся її чоловік, її Кифір, з яким брала шлюб у церкві... Та зараз це був не просто Кифір, а... вбивця. Параска боялася його, уявно рвала рештки сивого волосся на голові, ненавиділа, але... клясти, щоб він умер, не посміла. Разом з цими, цілком сліпими почуттями в мозок жінки тоненьким струмком стала проникати думка-загадка: «Нашо Кифір то зробив?» Це поки що слабке, кволе джерельце пробивалося далі, і образ дзвінкоголосої Люби Шатрової неясним силуетом привиджувався жінці серед хатньої темряви. Згадувала її — в полі, на лікнепі, зборах, на весіллі і... вже мертво, як посеред хати прибрана квітами лежала... В галереї цих картин і подій скрізь бачила біля Люби невідступного усміненого Кифора, що ніколи мухи задарма не забив, у милій парі, ніби батько й донька. Ставало легше на часинку... Потім все це відходило, й чорна думка, що в її багато разів освяченій кадилами хаті з'явився убивця, знову повергала Параску в страх і біль.

Ніби над мерцем, заголосила Параска по Кифоровій честі. Громада й пошана серед неї були для честолюбноі жінки найдорожчим скарбом у не дуже важкій та просторій скрині. Тепер у ту скриню запустив пазуристі пальці незримий злодій, витяг найдорожчу фамільну коштовність, і Параска зажадала притьмом його доганяти. З цим убивством, думала вона, зруйнувалася й Кифорова бригадирська пошана. Трудно минув перший день, перший тиждень... А там...

- Чули, Фросино, що мій натворив?
- Не вбивайтеся, вуйно...
- Падку, падку!..

— То так йому на віку написано...

— Боже!..

Параска скорботно заламлювала руки, кривилася в слези, хотіла плакати. А слези, мов на гріх, не текли. Через це соромно було від людей, і вона болісно обминала їх. З часом в її душі, як і в її тілі, непомітно народжувався інший стан. Криза проходила. За нею кволо виступало примирення з тим, що сталося, давня сімейна згода. Хотіла Параска цього чи ні, мусила вітати її хлібом-сіллю на порозі своєї хати.

Після того до жінки вернулися інші клопоти. Несподівано вона оточила Кифора суворою увагою. Ким був для неї Кифір усе життя? Дорослою дитиною, наївним простаком, необачним робітником у хаті. А весь розум, потрібен сім'ї, крився у ній, Парасці! Ніби сторінки книги, перегортала безсонними ночами події спільного з ним життя і завжди бачила: лиш Кифір спіткнеться, Параска вже тут... І підхоплює під руки!..

Вернувшись з роботи додому, Кифір оминав Параску очима (так пішоход оддалік обходить нерозірвану бомбу), і по його рухах, діях видно було, що боїться її. Крізь тупий біль душі це викликало в Параски жаль до нього, але жінка не розхмурювала брів. Як і Кифір, вона сама схудла, зчорніла, попісніла зморщеними губами й, марудною вештаючись по подвір'ю і в хаті, світила на людей глибоко запалими очима, ніби тьмяними каганцями, як було в селі до колективізації. З затерпанням серця чекав Кифір, поки дружина рано чи пізно, а все ж заговорить до нього, і наперед лякався тих слів. Був ладен, щоб Параска вже довіку мовчала... Але одного разу — це було в четвер, після обіду, коли всі діти працювали в полі,— Параска спинила свою роботу (мила начиння теплою водою коло печі), обернулася до чоловіка. Одягнений до відходу в бригаду, Кифір стояв упівбока біля вікна, скручував з газети грубу цигарку. Суворо-уважними очима дивлячись на нього,— постарілого, з витягнутим носом, зморщеного, як бурдюг,— твердим півголосом спитала:

— Як ся маєш?

Він і тепер любив свою Параску. Давно не чуті її слова, звернені безпосередньо до нього, бризнули по хаті, ніби крізь вікна — вранішній промінь, солодко-терпко кольнувши Кифора в серце. Тепла, болісна хвиля прокотилася то тілі. Не підводячи від скрутка очей, довго думав, що відповісти їй. Витяг тяжку паузу. Потім зітхнув, признався:

— Печуть мене сильно пальці...

Параска поквалливо відійшла від печі, обома мокрими руками посадила Кифора на лавку. І сама сіла поруч, і стала уважно дивитися на нього. Хто б бачив в цю пору Авдюків, згорблених і зажурених, того зворушив би Парасчин погляд. Так дивиться господар на свого коня, що вже відробив належне йому на віку, або на виснажену годувальницю сім'ї — корову, намагаючись по випукло-карих, сумних і відданих очах тварини розгадати причину її муки... В повнім мовчанні обоє зітхнули по разу, не рухаючись, посиділи так трохи. Погляд Параски спустився до Кифорових, складених на колінах рук. Від них вже не несло в її душу, як раніш, мерцем. Подумавши, запропонувала:

— Треба нам поставити на шляху святу капличку...

Заглиблений у свій біль, ніби окутаний якоюсь дрімостою, Кифір не розчув її слів. Перепитав:

— Що?

— ...Або хоч хрест файний, з написаними словами... — теж не чуючи, раділася сама з собою вона, мовби одна була в хаті. — Люди будуть проходити і молитися на спочивку...

Народжена ночами в трудних пошуках виходу з тяжкого становища Парасчина мрія мала ясну логіку. Комунисти й актив хвалять Кифора за той вчинок і по-давньому вшановують, ніби нічого не сталося. На цім боці Параска чулася спокійною. Зате богомольні, — а таких у Гряді переважало, знала, бачила вона, — сичали, гудили докорами, хитали хижими головами вслід старому Авдюкові. Так от: нехай активістам буде Кифорова хліборобська успішність, а віруючим — біла капличка край шляху. Сотні людей стануть проходити повз Авдюкову споруду, де буде написане поруч з Ісусом Христом і його імено; той кашкет скине, той перехреститься й уклякне, інший помолиться... Бог зачеє голос богомільної пастви, здійме з Кифора тяжкий гріх... Тоді ніби й вовк буде ситий, і коза ці... Не докінчуючи свого мислення, Параска знову допитливо глянула в очі мужа...

Та Кифір, очунявши нарешті від хворобливої сонливості, підвів нечесану голову. Глянув просто себе й глухо спитав:

— А як з нею бути?..

Кострубатим, оббитим пальцем лівої руки тицьнув себе в груди, де під каптаном лежала урядова нагорода, ніби бажаючи проткнути ним і медаль, і серце.

Параска й на це приготувала викрут. Хіба Совіти забороняють вірувати? Якби — так, то написали б постанову на церкву, як і на самогонку: не вари, бо — в суд... Жінку трохи покоробило, правда, що, поспіхом готуючись переконувати Кифора у своїй правді, вона не знайшла нічого іншого для порівняння і мусила поставити поряд бога і п'яницю. Зате аргумент був авторитетний. Але Кифір, неуважно вислухавши її, якось роздратовано змахнув обома руками, мов півень — крилами, плеснув долонями по колінах, тонким жалібним голосом скрикнув:

— Нема бога в небі, та й юж!..¹

Ніби гострим цвяхом у м'яке місце вколена несподіваними словами, Параска аж підскочила на лавці. Бліднучи від страху, що миттю перейшов у досаду, зло прошептала, дивлячись на Кифора зеленими ненавидячими очима:

— Нащо ж ти молився?..

Вона не сказала, де й коли молився Кифір. Але він догадався: там, на кладовищі, після вбивства, як міліціонери допитували. Мабуть, Савета розказала... Тепер йому було соромно за свою поведінку, за недоречне моління. На запитання дружини не відповів. Але аж побагровів від пасії на самого себе.

Згодом, пригадуючи цю розмову на лавці, Кифір і сам злякався тих слів, промовлених в хвилину нервового збудження. Тому, коли Параска наказала йому послухатися її, мовчки виконав усе, що жінка зажадала.

А зажадала вона ось чого. Провідної неділі Параска довго поралася біля печі звечора, щось пекла, щось варила і лягла в ліжку пізніш за всіх. А сизого досвітку, прокинувшись, встала, в спідній сорочці підійшла до лавки; там, в сірій сутіні, спочивав Кифір.

— Вставай!.. — тихо покликала вона.

— Га? — прокинувся він, показав скуйовджену голову з-під верети.

— Вставай!.. Вмивайся!..

Парасчині слова гуділи по хаті, ніби вирок судді. Віддавши свої накази, стала одягатись.

— Кликали до контори? — питався Кифір.

— Підеш до церкви... Я йду з тобою...

¹ Та й юж! — Та й все!

Кифір плямкнув ротом і круто перевернувся на другий бік.

З того дня, як його обрали бригадиром, Авдюк довго боровся з собою і, зрештою, забув про церкву, хоч у перші дні, по святах, не раз давня звичка вабила його з хати на заклик дзвону. Чи означало це, що він цілком розлучився з богом? Ні. В трудні хвилини згадував його. Однак слово те було звичайним у Кифоровім сільському лексиконі. «А боже, боже, як довго дощу нема!»— говорив він інколи, чухаючи потилицю й шукаючи жаданих хмар у ясному небі. Але після цього усі його думки не підіймалися до того, хто величавів, як твердили попи, у високосях, а лягали на поле прив'ялих цукрових буряків, і він трудно міркував, як краще організувати підживлення і поливання в бригаді. Раптом з Кифора люто зірвали верету, й газда zostався в білих штанях, від давності кучих по коліна.

— Встанеш мені нині?

Рішуча вимога зеленіла на підпухлому від сну виду Параски. Щоб не робити в хаті рейваху у свята, Кифір підвівся. За кілька хвилин обоє вмилися, одяглися. Параска встромила Кифорові в руки заготовлений звечора клунок з харчами для бідних, дістала з скрині грошей. І вони, ніби два змовники, відданих єдиному ділові, тишком-нишком, аби не почули діти, вислизнули з хати.

Незабаром Кифір помітив, що Параска веде його не до церкви, а в поле. Запитався, в чім справа. Параска коротко відповіла. Тут у жінки також була своя тактика. Її чоловік мав від уряду медаль, двоє її дітей стали комсомольцями... Ці радянські обнови легко узгоджувалися в душі Параски з давнім релігійно-забобонним складом хатнього життя і були ніби явищем закономірним. Хіба вона проти того всього? «Помолися собі на образ, Марійко, вставши від вечері, та й іди до клубу на антирелігійну лекцію... Що читане з книжки, то розумне, бо он як перемінився її Кифір, осягнувши грамоту... Але прадідівського звичаю, прошу всіх у хаті, не ламайте: грішно й від людей соромно!» Так зробила Параска й тепер. Кифір був грішний; і потребував бесіди з богом. Але він був і колгоспним активістом: мудра жінка повела чоловіка не до грядівської, а до чужої церкви.

Світало на чудову весняну днину. Кожної ночі на землю щедро випадала зерниста роса. Тепер вона густо покривала молоду шпильчасту траву, юні квіти, дахи будівель, зачорнила й легко зволожила польовий шлях, яким вони

брели. Потім встало сонце. Підводилося з-за пліч непомітно, повільно, але краєвид мінявся кожної хвилини — радісний, веселий, і ця з дитинства відома картина по-новому грала в очах, пестила душу. З невиразно сірого небо заголубилося, піднялося вище. Обрій поширшав. Зелені, чорні поля виступили яскравіш. Низами проснулися тумани, задиміли козацькими люльками вологі луки, вистелили низько над землею ніжні пелени прозоро-рожевих хмарок, ніби прагнучи скопіювати над лугом ті, які рідко пливли в урочистому небі.

Параска мала сьогодні всі підстави бути задоволеною Кифором. Хоч став знаменитим, носив на грудях медаль від держави, як, скажімо, піп носить на своїх хрест від бога, умів промовити коротку, але розумну думку до громади, і люди вислуховували його, знову ж, може, з більшою увагою, ніж попа на проповіді, все-таки вона заволоділа ним. Сказала слівце, і вже йде авторитетний полем, услід за нею, ніби прив'язане за шнурок до руки газдині місячне телятко, хоч Параска й усвідомлювала, що нелегко Кифорові-активістові те робити.

Майже всю дорогу мовчали. Вже як додому з далекої церкви верталися, умиrotворена, урочисто-спокійна Параска першою перелізла через маленьку дзюркотливу річку, звернула з шляху на долину. Пішла по забринілій молодій траві, поміж жовтих кульбаб угору. На німий, запитливий погляд Кифора оглянулась і лиш поманила мовчки рукою: «Іди за мною, зараз довідаєшся...»

Коли озирнулась, вперше за довгі трудні дні усміхнулася до нього: жалісно, блідо.

Між двома дубинськими дубами, ніби молодша сестра посеред старших братів, метеликом білим яскравіла кам'яна капличка.

Підступивши до неї, Параска вимотала з білої хустинки тонку воскову свічку. Запалила її. Першою стала навколішки. Кифір трохи потоптався на місці, роздивився образок, копнув нігтем камінь. Камінь був добрий... Схмуривши брови, зиркнув по боках, чи не видно людей. Вайлувати вклякнув трохи позаду.

Медаль ледь чутно дзвякнула об металевий гудзик сорочки, мов слабке ремство.

Молився недовго. Рада й цьому, Параска, не бажаючи перебирати через край в своїй владі над ним, затримувати його, теж підвелась. На передній стінці нишком освяченої грядівським попом будови, зліва від постаті розп'ятого

Христа, голубили великі криві літери. Повільно рухаючи темними губами, Кифір пошепки прочитав:

«СООРУЖЕНА ДНЯ 5-ГО АПРІЛЯ 1950 ГОДА
ЖИТЕЛЕМ с. ГРЯДА АВДЮК К. В ІМ'Я БОЖЕ»

А внизу, в Христових ногах — ще:

ПАМНЯТЬ ПРО УБІЄНИХ

— Великі слова!..— зачаровано промовила стиха Параска.

Кифір пересмикнув плечима.

Параска не розповідала, яким чином вона зробила те все. Бачила: зовні спокійний Кифір міг ураз закипіти. Тоді пропав би весь дух молебня. А чоловік був такий покірний... Кифір і не розпитувався. Духовно виснаженому, кволому, було йому зараз байдуже...

В повній мовчанці повернулися з своєї мандрівки додому.

* * *

Через чотири місяці поблизу того місця, де Параска спорудила з допомогою богомільних бабок святу капличку, щоб захистити вірного мужа від можливої кари божої, тракторист Гнатюк заробляв плугами краї зраного вчора пару. Завершував свою роботу, коли бригадир Авдюк, від шляху помахавши йому капелюхом, щоб спинився, швидко підійшов сюди. Не вітаючись, засунув руку в кишеню. Мовчки подав трактористові дві нерозкритих пачки сигарет.

— Файно дякую! За що даруєте?..— здивувався механізатор.

— Кури, браток, кури,— ухилиючись, відповів бригадир.— За такою роботою вам і до склепу¹ нема години скочити...

— Не крутіть, вуйку. Чого треба?

— Протягни ще п'ять борозенок від лугу,— попросив Авдюк.

— І так тягнув, дальше нікуди.

— Протягни, протягни...— голос Кифора був не бригадирський, жебраючий.

— Траву попсуємо...

¹ Склеп — крамниця.

Витираючи піт з чола, Авдюк прямо подивився на Гнатюка, признався:

— Сядь, голубе, на свою машинку! Їдь прямо!.. Зачепи плугом оте каміння, що під дубами.

— Каплицю?

— Зачепи, щоб розвалилося. Скажеш: уночі орав, темно... Не замітив, ну й... роздавив ненароком. Тобі люди повірять. Я б і сам... Але не пасує...

— Нащо ж ви її зробили?

— Не я... Баба...— зітхнув Авдюк.— А воно — пусте все. Ні до чого в полі.

— Так би й сказали. А то — «Кури, браток!..» — лукаво всміхнувся Гнатюк.

Порозуміло поліз у кабіну. Кифір залишився на місці. Коли трактор був уже в кількох метрах від каплички, старий відвернувся. За мить лункий гуркіт падаючого каміння урочисто сповістив пахучим полям про повну руйнацію останніх Кифорових зв'язків з ніколи не баченим ним богом.

6

Ловач довідався про вагітність Катерини Бурдейної мало не останнім. Сповістив його про це Журяк, і саме те, що розповів не хтось інший, а Іван Павлович, стосунки з яким з загострено-напружених раніше змінилися на товариські, прикро вразило бригадира трактористів, а пізніше збудило рій сумнівів, здогадів, прихованих тривог, хоч іноді Ловач думав: «Байдуже, хто сказав... Але завагітніла... Факт!» І розгублено хитав головою.

Дивна річ: перед Журяком він ніяковів більше, ніж — відчував — соромився б самої Катерини. Було так. Роман Дарій знову підвів бригаду, не вийшов ранком на зміну. Робота була квапна — сівба озимих, і Ловач, не маючи іншого виходу, вдруге за перебування на новому посту сів за кермо сам, змінивши з нічної Дарієвого напарника Фокія.

Туманило по низинах. З неба сікла сіра дрібнесенька мжичка. Ранок стояв теплий, тихий: очевидно, збиралося на затяжний дощ. Зважаючи на це, Ловач працював без передиху, надміру розігрів мотора.

Дощ пішов близько полудня. Разом з ним до агрегату прибудив Журяк в брезентовім, вже зовсім мокрім плащі. Помітивши його крізь сіру прямовисну сітку дощу, Ловач

зупинив агрегат, відчинив дверцята кабіни. Рухом руки запропонував залізити на сухе.

— Кінець сівбі! Привіт!— відгорнувши комір, стріпав воду з кашкета Журяк. Потім піднявся нагору.

— Перекуримо, бо вже світлішає... З полудня випогодиться,— не втрачав надії бригадир трактористів.

— Не схоже...

— Побачимо...

— Ти знову в ролі тимчасово виконуючого обов'язки тракториста Дарія,— без усмішки пожартував Журяк.

— Знову.

— Погано виховуєш своїх підлеглих,— докорив Журяк.

— Він твоїм учнем числився, здається,— зауважив Ловач.

Обидва всміхнулись.

Голос Ловача був тихий, вигляд мирний — хилило бригадира до сну. Курячи, дивлячись крізь мутні шиби кабіни на потьмарені, такі ж дрімотливі поля, обидва мляво гомоніли про більші й менші колгоспні справи. В цій монотонній, як і дощ, бесіді Журяк несподівано для Ловача зронив такі слова:

— Чув новину?

— Скажеш...

— Хазяйка твоя на сім'ю розживається.

— Котра? В мене дві було...— до Ловача ще нічого не дійшло.

— Катерина Бурдейна. Дитини чекає...— побігом глянув Журяк на сусіда.

— Чому ж не вик... Для чого їй?— оглушений такою новиною, гукнув Ловач. І, зрозумівши, що сказав дурницю, яка викривала його, рвучко відвернув обличчя, жадібно затягся, закутався димом, щоб не видати Журякові свого замішання.

— А нащо?— Народиться дитятко... Там і батько знайдеться,— злукавив Журяк, вдаючи, що нічого не помічає.

— Мусить добре шукати! З багатьма, мабуть, гуляла,— оволодів собою Ловач.

— Не думаю...— по паузі відрік вчитель з тінню спокійної суворості на обличчі.

Більше імені Катерини Бурдейної вони не зачіпали. «Нагуляла, то й колиши!»— затоптуючи черевиком недокурок цигарки в мокру ріллю, з серцем ще раз подумав Ловач згодом, сердито свердлячи очима зігнутої спину

Журяка, що брів від трактора до села. Сказавши так, вірив: «Забудеться... Минеться... Тьху!»

А воно не забулося, те легковажне «тьху!». Чомусь вість, ненароком зронена Іваном Павловичем в той дощовий день («А може, він зробив те навмисно?»— тут же тривожно думав-підозривав Ловач), не розвіялася з мокрими хмарками. Навпаки, проникла в душу бригадира, затамувалася там, засіла, як кіт на мишу під припічком, щоб, не турбуючи Ловача тепер, дати знати себе в потрібну хвилину.

У нього непогано пішла праця в бригаді. Кожен новий місяць приносив кращі радості. Це народжувало бадьорий настрій. Єдиним скімлячим зубом був Дарій, що з передовика зробився найвідсталішим трактористом бригади. При всій своїй гарячій натурі, з давньою вимогою військової дисципліни, ставився Ловач до Романа порівняно м'яко, глибоко розуміючи хлопця, співчуваючи його горю. Цей перелом стався після першої ж сутички з п'яним трактористом у полі, коли Ловач прогнав Романа від машини, а вже ввечері довго оповідав йому про загибель своєї сім'ї. Думалося тоді — тою розповіддю про найдорожче, найтрагічніше, зуміє комуніст, з одного боку, зм'якшити свою гарячкість біля трактора, а з другого — проникнути в поранену душу незагартованого життям хлопця, зігріти її. А може, поступово викликати його й на синівно-батьківську дружбу.

Але Дарій вперто замкнувся в собі, одужував кволо, повільно. Це дратувало і Ловача, і трактористів: крадькома вони вже нарікали на свого бригадира, ображаючись на нього за нерівне ставлення.

Глибоко обурила хлопців чутка, що Дарій почав ображати Ксеню. Як не приховували Мотрина й Ксеня хатніх своїх тяжких подій від сторонніх очей, хтось щось уже почув, інший обережно поніс почуте по селу. Спочатку забалакали баби. Їх різноголосі, різнозмістовні гомони потекли при вечері в сім'ї у зарослі волоссям вуха чоловіків.

Дійшло до Ловача. Бригадир не стримався, закипів на підлеглого ще раз. Як усе село, він глибоко поважав Ксеню, а та давня неприємна розмова, що відбулася між головою артїлі Ловачем і ланковою Кошель, тільки посилювала зараз цю шанобу. Не чіпаючи Романа, Ловач вирішив погомоніти нишком з його дружиною з цього приводу і тоді вже діяти.

Нагода трапилась щось через місяць після повернення Ксені з навчання. Вітряного сонячного дня побачив її біля Бугу. Запнута по-молодицьки, з закачаними по лікті рукавами, Ксеня несла на плечі випрану білизну додому.

Востаннє вони зустрічалися ще до Ксениного весілля. Спускаючись з горба, здаля допитливо дивлячись на неї, помітив Ловач нерадісні зміни на її обличчі. Схудла, посуворішала. Очі були такі ж, коли дівочила, глибинно-сині, ясні. Але вже пригас у них давній весело-лукавий вогник, не тремтіла постійно на тонких вольових устах, ніби сонячний зайчик на тихій гладіні озерця, радісна усмішка. Ксеня — здалося Ловачеві — ніби за короткий час подорослішала одразу на два-три роки. Ледь-ледь помітна тіль спокійної жалоби лежала на всьому образі жінки.

— Привіт! — усміхаючись простяг замазучену руку Ловач.

— Добрий день, Євгене Федоровичу...

Від легкого потиску зосталася в Ловачевій долоні волога мокрих Ксениних пальців.

Ім було по дорозі, пішли поруч. Спочатку заговорили про речі сторонні — пересів двох гектарів ячменю в Дубині, що належав Ксениній ланці, про майбутню нараду сільськогосподарського активу у районному центрі, на яку викликали обох. Потім Ловач, уповільнюючи кроки (до перших хат залишалося з чверть кілометра, а бригадир не хотів, щоб їхній розмові заважали зустрічні люди), тепло, уважно дивлячись на Ксеню, як приємну новину, сповістив:

— Недавно в райкомі був. Розмову цікаву підслухав.

— Яку?

— Москаленко рекомендує тебе сільгоспвідділові в молодші агрономи... На Гряду.

— Я знаю.

— Підеш?

— Подумаю, — тихо відповіла Ксеня.

Без потреби, бо бачив — Ксеня згодна, — але щоб підтримати необхідну йому бесіду, став Ловач переконувати її: відмовлятися ніяк не можна. Гряда без агронома, що нива без дощу (після смерті Люби Шатрової змінилося їх в селі три). Ксеня мовчки слухала. Уже під селом Ловач рішуче зупинився. Поглядом запрошуючи Ксеню зробити те саме, посерйознішав на виду, сказав:

— Я по справі до тебе, Ксеню... Тихонівно...— згадуючи, як її по батькові, бригадир трактористів трохи запнувся.

— Що є?..

— Тобі, можливо, неприємно буде слухати це. Я розумію... Але ми обое — комуністи... Члени партії...— підтвердив він ще раз.

— Про що хочете говорити?

— Ніяк не йде в мене робота з твоїм чоловіком! З Романом...

— Чим зараджу?— з затамованою нудьгою в голосі знизала плечима Ксеня.— Він у вас служить.

— Тут трудно й сказати!— поворушив пальцями лівої — від Ксені — руки Ловач.— Горілка хлопця губить.

— Ні...— заперечила Ксеня, похитала головою.

— Що ж?

— Ти... з лісу. Забрали від нього Любочку, закопали в чорну землю... А Роман не може забути її! Він не такий! Не простий!..

— Не хвилюйся!..— Ловач помітив, як затремтіли у Ксені уста, здригнувся голос.

— Відай, і ви знавали, що то є перша любов!..

— Це так,— швидко згодився Ловач, відмахуючи з думок якийсь спогад.

Замовкли. Пливали у високому небі сліпучо-білі хмарки. Тиша поля і кволі гомони села творили лагідний журний настрій. Проторохтіла попри них підвода-порожняк, заглушуючи у вухах щойно промовлені слова. І знову — спокій.

Підходячи до перших дворів, Ловач, дивлячись просто перед собою, співчутливо спитав:

— З тобою... якщо можна взнати... як живе?

— Добре жиємо...— впевнено промовила Ксеня, міцно стисла губи.

— Кажуть, знущається з матері, з тебе, як приходиться додому п'яний.

— Не знущається! Не збиткується! Людський, порядний у мене чоловік! Але... що маєте до того?— несподівано скрикнувши, повернулася Ксеня до Ловача усім обличчям. І він помітив, як перебігла по Ксенинім виду тінь роздразнення.

— Мені діла мало... Вибач! Та ми з тобою — комуністи. А люди базікають. Ти не переживай.

Але Ксеня вже не могла спинитись.

— Я не переживаю! Мені сільська брехня знає де? Не хочу лиш говорити! За Дарія по своїй волі виходила. Ніхто не силував! Вам не до гніву скажу: не пильнуйте дру- гих! Ліпше самі вертайтесь до своєї сім'ї...

— Не маю її, Ксеню...— потис Ловач плечима.

— Знайдіть!— лютовала та дзвінким голосом.— Чого так довго... пустим ходите? Адить, сиве волосся на голові! Паню собі підшукуєте? Нема в Гряді такої!

— Не ображай!— ледве помітно загоряючись, ворух- нувся Ловач у бік Ксені, нишком милуючись її красивою люттю, тим, що вона каже.— В мене донька така, як ти, могла б уже бути...

І тут, лопнувши, тріснувши й задуднівши, ляснув Євгена Федоровича по запотілій потилиці несподіваний грім.

— Не знаю доньки вашої... Не виділа...— стишилася Ксеня, ніби поле перед серпневою грозою. Тим же тихим голосом виразно і впевнено сповістила:— Але синок, як викапаний,— ви!..

— Який?— відчуваючи, що в нього на обох руках за- пекли пучки всіх десяти пальців, підняв Ловач брови.

З красиво-сердитого обличчя Ксені зробилося ніжно- пестливим. Сині очі, перехоплені променем сонця, залука- вили добрим затаєним глузуванням.

— А той, якого Катерина Бурдейна плає... Газдиня ваша...— пісенно розтягуючи слова, заговорила вона з материнною ласкою в голосі.— Оченята карі!.. Носик!.. Такий от гудзичок!..— несла перед очі Ловача крихітку вказівного пальця, притуленого до великого.— Ротик... як вишенька!.. Ручки є, ніжки!.. Пухкесенькі!.. Ну весь — ви!.. Таке ж фayne дитятко!..

З Ксениного плеча зсунулася мокра шматина. Хутко нагнувшись, підняла її, хляпнула забруднене знову до чи- стого. І підвівшись, мовчки пішла пріч, бурхливо дихаючи, широко розводячи брови, сама дивуючись своїй сміли- вості.

Ловач затерп на місці.

Згодом, згадуючи розмову з Журяком, з Ксенею про Катерину, співставляючи їх, всерйоз зайдкався колишній квартирант Бурдейної. Дві тривоги боролися в Ловачеві: його дитя колише бідова вдовиця чи не його? А якщо — його, то чому сама нічого не каже батькові? Після приго- ломшуючої бесіди з Ксенею вдарив Ловач руками об поли, як чумак шапкою об землю, пропивши останні гроші на ринку. Одну біду носив досі на плечах — загулялого Да-

рія Романа. Тепер добавилась пара — Катерина Бурдейна. «Не інакше — заживу я аліментів і слави в Гряді оцій!»— подумав згарячу Ловач.

Але минали довгі літні дні, стікали короткі літні ночі, а бригадира механізаторів ніхто не турбував, ім'я Катерини, зронене з сторонніх уст, ніколи більше не бентежило його напружений слух. Тоді непомітно якось, так, як підкрадається сильце птицелова в густій траві до безтурботної щебетушки, проникла в душу Ловача гострозора цікавість: «А що то справді за жінка — Катерина Бурдейна — газдиня запальних танців на весіллях і таких же гарячих поглядів, занудьгованих давньою самотністю очей, за якими чулися з незлинялих ще уст слова — тихі, повні таємничої сили, млосної жаги? Поставивши перед собою таке питання, сам і відповів собі: «Прожив попліч з нею рік, а зовсім її не знаю».

Сам здивувався такому відкриттю. Ще вище звів брови, відчувши, що інтерес до Катерини, розбуджений крутими бесідами з Журяком і Ксенею, не згас, а почав уперто рости, заповнювати душу. Згадував її щодня і, уявляючи образ жінки, ловив себе на тому, що поруч з Катериною помічав біле пухнате, як твердила Ксеня, немовля... Нагуляне, звичайно, немовля...

А що, як не нагуляне, а — його?

Ночами Ловач почав погано спати. Ніхто не турбував його, але розмови не забувалися, і сумління болісно скребло душу. Зрештою, вирішив побачити Катерину і її дитя власними очима.

Зважившись на це, помітив Євген Ловач: Катерина уникає його. Два рази зустрічав на вулиці — Ловач ішов з цього кінця, Катерина з того — і жінка, ледве побачивши колишнього квартиранта, хутко звертала в провулок або просто в перший-ліпший двір. «Сердиться на мене, чи що?»— подумав Ловач, завваживши її одну. «Може, соромиться, сердешна»,— прошепотів він, коли побачив Катерину з дитям на руках.

І тут Ловач відчув, як несподівано його серце стислось, жалем, співчуттям і ласкою до неї.

Раз зажевріло над Грядю ласкаве надвечір'я. Була неділя чи інше свято. Євген не пригадує. Він приїхав велосипедом з Курилівки і, поставивши його в конторі колгоспу, пішов центральною вулицею через усе село на господарство. Там, за птахофермою, Гнатюк доорював давню толоку,— місце дівочих і парубочих сходин. Тепер ішло під

пар. Тиша огортала землю, небо, проникала в серце, — там теж було лагідно, спокійно. Гарячий захід сонця палав за Бугом, за польськими лісами, щохвилини міняючи кольори, тонучи в річці і знову піднімаючись уже з її дна оновленим, обмитим. Східна частина неба була спокійна, величава. Майже цілоденний гуркіт возів тепер зник. Навіть півні — повсякчасні порушники сільської тиші — замовкли.

Поминувши Соколицьку криницю, Ловач побачив Катерину Бурдейну. Вона вийшла з чийогось городу, перелізла через низький вербовий тин і, не помітивши Ловача, пішла попереду нього повільними кроками, тримаючи на руках своє дитя. І одягнена Катерина була теж, як у свято: в широкорукавій, барвисто вишитій сорочці з тонкого льняного полотна, зеленій, у дрібних збрижах спідниці, без хустки, і в черевиках на високих каблуках з маленькими дзвониками; у них вона танцювала колись на Любиному весіллі. Однак то була вже не та хода, якою Катерина надила людські погляди: невловимо легка, пливуча. В ній з'явилося щось важкувато-поважне, впевнене. І раптом, придивившись, як Катерина, ідучи, грайливо ворухить плечима, всім гнучким станом, Ловач подумав, що він уже десь бачив саме таку ходу; була йому приємна... Напруживши пам'ять, він заплющив очі, щоб у спокійній темряві пригадати де. Це не вдалося йому. Коли Катерина несподівано вийшла з городу, Ловач, підвівши від дороги очі, побачив її профіль. Після родів вона дивно погарнішала. Він бачив лише праву тонку й дугасту брову, шматочок легкої, як крильце бджоли, довгої вії, рівний ніс, гарячі уста, засмаглу, трохи схудлу щоку... Дивився на неї, ніби вперше, і вперше відчував, як проникає вона в душу.

«Е-е, дурниці!.. Це, мабуть, під впливом розмов з Ксенею і Журяком... І ще тому, що винен я перед нею...» — уявно відмахуючись від Катерини рукою, пояснив собі свій стан Ловач. Однак осліплюючий образ жінки з немовлям, що йшла попереду, заважав бачити сторонне.

Порівнявшись з двором Анни Сіклер, Катерина на оклик хазяйки на воротах — теж святково причепуреної, старанно причесаної і без хустки — підійшла й заговорила з нею. Мова, очевидно, йшла про дитя, бо Катерина двічі розгортала байкову ковдру, показувала Анні, голосно сміючись та прицмокуючи. «Тепер мені впору підійти до них... теж глянути...» — подумав Ловач, прискорюючи ходу. Але Катерина, немов відчуваючи його намір, хоч ні разу не повернула голови в його бік, метнула очима вліво й, знову

прикривши личко дитини, пішла вулицею далі, в напрямі свого двору.

«Як вступить у сад, окликну її... Там людей менше...»— вирішив Ловач, не помічаючи, що звернув з дороги на ферми і крокує услід вдовиці.

Який чудовий слався долом літній благодатний вечір! Сонце спустилося ще нижче, пірнуло в рідку сітку прозорих хмар, роззолотило, розсріблило їх щедро зсередини, й тепер на західному небі висіли казкові палаци, химерні непрохідні гори, блищали, хлюпотіли ясні озера голубої води. Війнуло з Бугу холодком,— він освіжив сади, городи, підняв по долинах ледь-ледь помітні галявки сизо-синього туманцю. З поля поважно брели корови, в дворах почали перекликатися на ніч півні. Ще хвилина-дві, як сонце сяде, на південному заході неба виступить одинока зоря. Іде діло до заробленого спочинку, до жаданого сну, і слава богу.

За все проживання в Гряді й поблизу неї ще ніколи не мав Ловач такого ласкавого настрою в душі, як тепер. Не озираючись, Катерина дійшла до саду. Притримуючи лівою рукою дитину, правою спершись на слупок, обережно перелізла на той бік, і сонячні плями й тіні від дерев райдужно заграли по її стрункій постаті, непокритій голові, немовляті. Повагавшись, Ловач теж перебрався через тин, навмисне лунко хруснувши сухою лозиною. Рушивши далі вслід жінці, неголосно промовив:

— Кат...

Він хотів сказати «Катерино Іванівно». Але слово застряло в пересохлому горлі на першому ж складі, і, почувши, що вийшло, Ловач розгублено змовк. Однак сподівався, що вона і так почула його.

— А-а!.. А-а-а!..— загомонила Катерина до дитяти тонким ласкавим голосом, не оглядаючись, не впиняючи кроку.— Ідемо колисатися!.. Ідемо спатоньки!.. А-а!..— співала вона дитині тиху радість і, минувши сад, повернула до свого двору.

«Е, ні, Катерино Іванівно... Так просто ми сьогодні не розійдемося... Адже ж не пес і не кіт, а я іду позаду тебе...»— сам дивуючись своїм словам, подумав Ловач і відчув, що поведінка Катерини починає дратувати його.

— Ка...— промовив він ще раз. І так само хрипко, кволо, і, мабуть, Катерина знову не почула.

— Не каркай, тату, вже ж не маленький,— прошептала про себе Катерина, ще голосніше промовляючи до дитини.

Вона і чула, і бачила все. Перед цим жінка битої півгодини стояла на городі, в тіняві верб, підчікуючи, поки Ловач піде за птахоферми, до трактора, і як тільки він наблизився до стежки, Катерина непомітно виринула з зеленої гущі і, оком не повівши в його бік, пішла з незалежним виглядом попереду, ваблячи Ловача всією собою. Це для нього, коханого, проклятого, одягла вона зелену спідницю, що так пасувала їй, черевички з веселими дзвіночками зісподу, для Євгена, для батька, викупала в пахучій шальвії сінка... І хоч, ідучи, віддавала Катерина зовні всю увагу немовляті, серце її було там, позаду, біля Ловача. Відчувши, що Євген таки звернув з своєї дороги і рушив за нею (дождалася, мріяла про це так довго, так боляче!), налилася змучена душа Катерини Бурдейної цілющою радістю, як світанок сонцем. «Іде!.. За своєю дитиною іде!.. Нарешті!..» — торжествувало все ество жінки.

Можна було Катерині вступити в свій двір через отвір між ворітьми й плотом, де колись жила, а потім упала смертно в ту роковану ніч старезна хвіртка. Можна було... Але Катерина, знову притримуючи лівою рукою дитя, правою гримко розчинила обидві половини Ловачем зроблених воріт, весело хряснула ними на два боки й, залишивши розкритими, сховалася в хаті.

Там вона з обережністю кішки підступила до рогу вікна і, не відслонюючи фіранку, стала стежити в щілинку за Ловачем.

Тим часом сонце зайшло. Двіріці, гори й озера, що кілька хвилин тому сліпили очі своєю красою, повільно зблідли, схмурніли й знову стали звичайними хмарами. Похолоділо відчутніш. Туман на прибузькій долині піднявся вище, змішався з вечірніми димами хат. Повільно поповзли садами сутінки. Тиша ще більше загусала.

Дійшовши до Катеринино двору, Ловач зупинився. Не поспішаючи, закурив. Палячи, він зрідка підводив очі від землі, позирав на вікна, двері хати, ніби сподіваючись, що звідти вийдуть і запросять гостя досередини. Серце Катерини лунко колотилось. Дотягнувши цигарку до кінця, бригадир трактористів старанно затоптав її в землю, хазяйновито зачинив ворота. Потім, ще раз глянувши на вікна, Ловач повільно побрів за птахоферми, звідки долинали лункіше у вечірній тиші, ніж за дня, торохтіння працюючої машини.

— Будь здоровий, Євгенку!.. — задумано дивлячись вслід, промовила Катерина.

— Мамко моя!.. Мамко моя!.. Мамко моя!.. — налякано шептала Ксеня одні й ті ж слова, біжачи пріч з кладовища від п'яного Романа. Ліва щока гаряче палала. Великі сльози раз по раз стікали по блідому від страху й образи обличчі, Ксеня стирала їх брудними долонями, розмазуючи бруд по виду. Перше, що їй зажадалося, як вибігла за кладовище, — побути на самоті, далеко від села, людей, хоч трохи збагнути все, що трапилось щойно, вирішити, як їй далі бути. Обминаючи шлях, пішла межами і ярком в напрямі Завалля. — Все! Кінець! Більше терпіти не можу! — вголос заговорила вона, не перестаючи плакати, глибоко жаліючи себе і цими заплаканими очима все ж стежачи, щоб не попастись на очі стрічної людини. — За що він ударив мене? Ганьба яка! Мамко моя!

Дув сухий, гарячий вітер. На пересохлих шляхах він підіймав догори смерчі пилюки, на змілілім Бузі кучерявив воду, на полі гойдав у всі боки зелені простори пшениць, ячменів. Але в небі було спокійно. Безбережна синява — на півдні блідіша, з півночі й по обр'ях блакитніша — урочисто-задумано дивилася на світ земний, легко несучи у величних високостях з заходу на схід кілька сліпучо-білих хмаринок. Вітер шумів листям зустрічних кущів, у Ксениних косах, у вухах, а коли попадалися телефонні стовпи, жалібно завивав у обвислих дротах. «Дзюв! Дзюв! Дзюв!..» — хворим, кволим дитям скимів вітер, пронизуючи тугою поранене серце Ксені, як колись давно збивав з ніг в зимову заметіль Любу Шатрову, що, врятувавши своє дитя, а тепер вже доньку і Ксені, втікала засніженим шляхом від акушерки. «Як страшно зійшлися Любині й мої стовпи докупи!.. — з сумом, з ненавистю дивлячись на рівну лінію проводів, щезаючи за лісом, подумала Ксеня. — Як тяжко карає доля нас обох!..» — прошептала вголос вона, з жахом вслухаючись в моторошні стогони дроту й вітру.

Біля Білих криничок спинилась. Підійшла до джерела. Вітер гасав по верхах, а тут, у вибалку, дрімотно тишіли сонце і спокій. Вода витікала зі споду крейдяної гори ясна, прозора. «Якби в кожній людини такою чистою душа була...» — задивившись в грайливий струмок, пірнувши слухом у мирний сріблястий гомін, мимоволі подумала Ксеня, і ще раз уявивши сцену на кладовищі, червоне, розлючене обличчя п'яного Романа, змах руки, знову заплакала.

Сиділа біля води довго. Сонце, тиша, шелест верб, радісні танки дрібненьких хвильок заспокоювали. Вмилася, напилася, причесалася. Лягла в тіні верби й, раз по раз тулячи намочену у джерелі хустинку до чола (від гарячого чаду паморочилася голова), сумно, важко думала, як їй далі жити...

Підвечір, з твердим наміром забрати свої речі й перейти до мами, Ксеня вернулася в ланку. На запитання Параски Авдюк, де вона полуднувала так довго, відповіла двома сухими словами: «Голова викликав»,— і, стиснувши губи, опустила очі до сапи. Але від Катерини Бурдейної схватися не зуміла. Добру годину Катерина зрідка позирала на Ксеню, нишком хитала головою. По заході сонця, коли вкупі досапували маленький трикутник від дороги, а решта жінок, обстукавши сапи, вже пішли до кошків, Катерина вловила хвилину, підвелася. Торкаючи вільною рукою Ксеню, щоб і вона випросталась, дїждалася, поки зустрінуться обидві очима. Потім спитала:

— Посварилися?

Ксеня мовчала.

— Чи щось гірше?— ніби вже знаючи, що трапилося на кладовищі між Ксенею і Романом, настирливо допитувалася вдовиця.

Щоб скорше відв'язатися від неї, Ксеня зітхнула, призначалася.

— Гірше, Катю...

— А най тих чоловіків на всій землі грім спалить! Щоб на насіння чортове!..— спалахнула раптом Катерина гарячою люттю. Плюнула спересердя і, ні про що більше не розпитуючи Ксеню, мляво попелелася услід за жінками.

Мала Ксеня твердий намір прийти ввечері до Романової хати, коротко порозмовляти з ним чи з свекрухою — хто буде в кімнаті, забрати найбільш потрібні речі й повернутися до матері. І вже там, удома, вирішити, як далі бути. Думала: робить справедливо, інакше не можна. Бо, простивши Романові і вчинок на кладовищі, зоставшись з ним, загубить і його, і своє життя. Ціла низка тяжких сущик з ним гірко свідчила про те, що вияснилося часом, коли Ксеня ще дівочила: не любить він її.

Увійшовши в двір, де найменша річ була їй дорога, вступивши потім у хату, в якій теж було все рідне, бо до нього щодня дотикався Роман, бо все це було щирими свідками її беззавітного кохання, застогнала Ксеня від глибокого болю скривдженого серця. У вечірній сутині по-

шукала очима з порога свекруху. Повернувшись обличчям до стіни, Мотрина тихо лежала на ліжку, накрита сардаком і кожухом, Ксеня увімкнула світло, вмилася, причесалася. Потім, відчуваючи в тілі неприємний холод, повільно підійшла до скрині, де лежав її одяг.

— То ти прийшла, доню?— хрипко спитала Мотрина, не повертаючи голови.

— Я...

— Молоко пражене в миснику... Загрій, бо, відай, остигло... В печі є м'ясо куряче... Картоплі трошки... Вечеряй.

Ксеня мовчала.

— А мені все не легше...— по паузі заскаржилася Мотрина.— Підвечір розтерла фершалка... Таке смердюче на тирання!.. Зараз ніби попустило... Лиш дихати не дає... Казала, завтра баньки поставить... Вечеряй...

Стара ще щось шамрала в кожух пошерхлими від внутрішнього жару губами, а Ксеня, опустивши руки коло скрині, розгублено подумала: «Як покину її, слабу? Води не буде кому подати... Най хоч Роман прийде, тоді вже піду до мами...»

Не могла ні їсти, ні пити. Щоб не виявити свого стану й того, що трапилось між Романом і нею сьогодні, не хочучи хвилювати хвору свекруху, сяк-так через силу по вечеряла: побряжчала ложкою. Потім постелила собі на лавці, погасила світло. Мовчки лягла клубочком.

Цієї ночі Роман додому не вернувся. Прокидаючись (спала тривожним, уривчастим сном), Ксеня тамувала подих, прислухалася. Поруч Мотриноного важкого дихання сподівалася Ксеня почути рівне Романове десь на грубці чи ослоні. Але в хаті, як і надворі, було тихо, душно. Тільки за садом, далеко в Дубині, глухо рокотав трактор, а після півночі, коли він затих, валували пси на кінці вулиці. «Лежить п'яний десь коло машини, або просто в полі... А-а, все одно!»— уявляючи обличчя Романа, подумала Ксеня, на мить розплющуючи очі. І вперше відчула подих байдужості до нього.

По сході сонця встала з важкою, гарячою головою. Довго милася студеною криничною водою, не могла освіжитися. Мотрина не підводилась. Ксеня, з досадою відклавши на якийсь час вчорашній намір перебратися до матері, попоралася по господарству, приготувала свекрусі сніданок, а за одне — і напівсухий обід. В поле вийшла з запізненням.

З самого ранку день запалав душний, знову вітряний. Пекла Ксеню зовнішня й внутрішня жара. Вчорашню лихоманку болючих думок і почуттів змінило тупе духовне очадіння. Насунувши білу хустку на втомлені від нічного безсоння очі, машинально кидала сапу за сапою, коротко — словом-двома відгризалася від запитань та розпитів жінок, бажаючи єдиного: щоб скорше настав вечір, щоб упасти де-небудь, хоч би й тут, на твердій, запилюженій дорозі, мертво забути на тривалий час. Сну чекала, як води в спрагу. Бо вже дуже важка оточила несподівано її дійсність...

Підходячи до села, поставила перед собою запитання: «Що?.. Переходжу до мами чи не переходжу?..» По паузі вирішила остаточно: «Переходжу...» Уявивши, як вона зараз робитиме це під голосіння хворої свекрухи, супроводжувана похмурими поглядами мовчазного Романа (саме похмурого, саме мовчазного, бо Роман не перепрощить її, не такий...), знову заплакала тихо Ксеня. Спіткнулась, вдарилася пальцем босої ноги об камінь. Не помітила того, не відчула болю.

В садку вона витерла кінцем хустки обличчя, пішла до хати. Свекруха сиділа на розстеленому ліжку у спідній сорочці, звисівши худі босі ноги. Багряне світло заходу, що скупо лилося крізь шиби двох вікон, блякло освітлювало бліде, вистраждане обличчя. Романа не було. Сильніше, ніж завжди, давила на вуха Ксені хатня тиша, пустка.

— Я покидаю вас, мамо...— з порога прошепотіла Ксеня, не дивлячись на свекруху. Але вийшло так тихо, слабо, що вона сама ледве почула власні слова.

Поклала хустку й кошик на лавку. Підійшла до печі. Так само уникаючи очима Мотрину, щоб не зрадити себе, хвилюючись, відчуваючи, як сходить кров з обличчя і мерзне серце, повторила, вже голосніш, тонким жалібним голосом:

— Йду, мамо, геть...

Але в цю хвилину Мотрина важко зайшлася сухим, болючим кашлем, що, здавалося, рвав у клапті й так хворі груди. Ксеня мусила спинитись. Посинівши, жалібно хапаючи ротом тепле, сперте повітря, стара довго бухикала, крутила головою, заходячись і знову відходячи, а Ксеня з жалем дивилася на неї. Нарешті вгамувавшись, Мотрина повернулася до невістки усім спотвореним лицем, і Ксеня помітила, що свекруха чимось налякана. На німе запитання Ксениних стомлених очей від печі (стояла до

неї упівбока, гладила пальцем голодного настобурченого kota на припічку), Мотрина, віддихаючись, стала оповідати.

В полудень прибігав Гнатюк, шукав Романа. Другу добу працює без зміни, а Роман — як у воду пірнув (промовляючи останні слова, Мотрина зробила рух правою рукою, ніби хотіла перехреститись). Думав Гнатюк, що він удома. Годину тому заходив сам Ловач — захмурений, сердитий. Хотів Ксеню бачити. Забідкавшись, Мотрина посилала сусідського хлопчика Юзека до буфету, кооперативу, в контору колгоспу: ніхто ніде не бачив її сина.

Слухаючи нерозбірливе буркотіння кволої свекрухи, в якому крізь біль і образу відчувалася материнська, ні за яких обставин не зникаюча тривога, пізнала Ксеня досі не зачеплюваними струнами душі, що насувається на неї нова біда. В трудні хвилини життя, особливо в останні місяці, не знаючи, як вийти з скрутного становища, багато разів ставила перед собою одне-єдине питання: «Тяжко мені... А як би на місці моїм зробила дорога й незабутня Люба Шатрова?..» Після цього Ксеня заглиблювалася в душу Люби — якою ця душа уявлялася їй. Безпомилково констатувала: «В цьому випадку Люба вчинила б саме так...» Переконавши себе, діяла «по-Любиному». І завжди виходило добре, в повній злагоді з совістю. І Ксеня наївно дякувала Любі за це.

Почекавши, поки свекруха заспокоїться, забувши, що мала зараз робити, пішла Ксеня насамперед до Ловача, який питався про неї. Хто знав її думки досі, як поверталася з поля, той здивувався б несподіваній зміні, Ксениній нестійкості. «Як я могла допустити до себе таку байдужість — повних два дні не поцікавитися, що робиться з Романом? Хіба так повелася б Люба Платонівна на моєму місці?.. Не чужий же мені!.. І свекруха не чужа, опікується мною... І дитина, — на кого Любину дитину хотіла покинути?.. Ударив він, скривдив мене тяжко... Але якби не був п'яний, не вдарив би... А п'яний — як хворий. Отже, Роман хворий... І свекруха хвора... А дитина мала... А я хотіла в цю тяжку для них хвилину покинути їх усіх...» — схвильовано, стривожено картала Ксеня себе, біжачи по лем. І не чула недавньої втоми, не прагнула спочинку. Заглибившись далі в свої думки, відчула сором перед Мотриною, дочкою, Любою Шатровою, і ним, хворим Романом, і в душі, широко розкаюючись, вже просила в них прощення. Зрештою, Ксеня прийшла до висновку, що в усій

цій тяжкій події винувата насамперед вона сама. Нашо колись ударила в полі Любу, яке мала право?.. Не вдарила б Любу, не замахнувся б на неї Роман... Це перше... Далі. Як могла вона так віднести до Романа Дарія, сільського малописьменного хлопця, що, крім матері й доньки-сирітки, нікого не мав на світі, вона — дипломований молодший агроном, з орденом Леніна, з партквитком!..

Останні слова Ксеня аж викрикнула в порожнє посутеніле поле.

А як вони, троє, окріпнуть, Ксеня повернеться до мами.

Біля тракторного стану Ловача не було. Зовсім уже згорбатілий за останні роки Радивон Курдик, що ходив тут за сторожа, придивившись підсліпуватими очима до Ксені, упізнав її. На Ксенине запитання, де Євген Ловач, сам несподівано спитав:

— А що, нема Дарія Романа? Не виділа?.. Всі тут шукали... Ніде нема... Чує моє серце, доню, — підступив він ближче, зійшов на таємничий шепіт: — Спився!.. Спився і пропав хлопець!..

Ксеня бігла на Рудку, де, сподівався Курдик, може бути бригадир трактористів, спотикалася в темряві на кротячі горбки, куці свербивусу. Темрява тяжко хлюпала в груди. Від швидкої ходи стало душно. Спочатку Ксеня скинула каптан, потім розстебнула блузку біля шиї. Хустка сама сповзла з голови. У вухах хрипіли недоречні дідові пророкування. Важким поганим сопухом полізли в голову стривоженої Ксені недобрі думки. Може, брів п'яний над Бугом, спіткнувся, впав у воду? Попав під трактор? Стрів лісового бандита? Може, знемігся і... сам? Ні, ні, ні!.. Не може нічого такого статись!..

Найтрудніш було, що, б'ючись в лякливих здогадах, Ксенина сильно збуджена уява малювала одну за одною бурхливі картини. Сповз у річку... І вже бачить Ксеня, як Роман борсається серед хвиль, засмоктується у шалений вир, хлипає ротом, розкидає безпомічно руки. Попався бандитам. Він один, а їх два або три... Кинули на землю!.. Душать!..

З боків — від Бугу й Завалля — повільно пливли по чорних обрїях далекі вогні — фари тракторів Романових товаришів. Колись — здається, дуже давно! — так любила Ксеня довго-довго дивитися з глибокої ночі, як вони сяють, мерехтять, манять... Тепер ці рухомі вогні здалися їй велетенськими очищами потворних страхіть. Від думки,

що там, біля гуркотливих машин, нема, а може, й ніколи не буде Романа Дарія, що поранив неодужно її серце, зробилося Ксені моторошно в порожньому полі.

Ксеня Ловача не знайшла. Налякана, стомлена, мокра від поту вернулася пізно ввечері додому. Коли підходила до перших хат, здалося, що село вимерло: жодного вогника з вікна, жодної стрічної людини... Біля Соколицької криниці зупинилася. Не хотілося йти ні до матері, ні до свекрухи, — не мала чим потішити стареньких: «Заглянути в контору, чи що? Де Журяк, Петрюк, Рубцов? Може, щось порадять?.. Боже, я зовсім одна в своїм горі!..» — з розпачем визнала Ксеня.

Контора колгоспу видивилася на неї потьмарено-сірими стінами й одним освітленим вікном. За ним куняв на стільці Филімон Січкарь. «Вже й звідси всі розійшлись...» — констатувала вона, але все ж потягла ручку дверей до себе. Двері були зачинені зсередини. «Хоч би одне слово живе від когось почути!..» — в нестямі затрясла Ксеня з усієї сили дверима. «Пробі!.. Романа нема!..» — німо голосило її серце.

На несамовитий гриміт старий Филімон рвучко відсмикнув від столу схилену на руки голову, налякано схлипнув і з криком: «Відчиняю, відчиняю!..» — очманіло кинувся чомусь спочатку до телефону, потім до дверей. Не дожидаючи, поки він відімкне, Ксеня круто повернулася, пішла назад. Болісно ковтала давкі сльози, задихалась. Була вже за парканом, коли почула хряскіт розчинених дверей, Филімонове глухе, протяжне двічі:

— Ксе-ніе!.. Ксе-ніе!..

Від тину загавкав пес. Не озиваючись, прискорила ходу.

Роман Дарій зник з Гряди. Наступного дня голова сільради Рубцов повідомив про це в райцентр. Близько полудня звідти приїхали два працівники міліції і один з райвідділу КДБ. Останній довго, детально розпитував про обставини, за яких пропав Дарій, про його поведінку в останні дні, ретельно записував свідчення грядівців до продовгуватого блокнота. Через день він покинув Гряду, пообіцявши в сільраді й парторганізації негайно почати розшуки зниклого тракториста.

Осіньню сльотою заголосили, закровоточили в газдівстві Даріїв туга й біль. На згуб пішли дні, на безсоння — ночі... Вертаючись з поля, схудла, спісніла, з великими синіми підковами під очима, Ксеня важко вступала в свек-

рушину обкрадену хату. Звідти зяяла на неї тиша, пуста. Спинулася на порозі, притуляла гірку голову до одвірка:

— Мамо?..

Хата німіла. Билась у сутінках муха об шибу. З печі злавив облізлий від старості кіт. Підходив до неї і терся об босу Ксенину ногу.

— Мамо Мотрино!..

Сіра купа лахміття на ліжку починала кволо ворушитися. Незабаром з її глибин чулося спочатку тихе шамрання голови по подушці, потім жалібне скімління:

— А-а, синочок мій дорогий!.. Одиначку мій файний!.. Де голівка лежить твоя русява, на яким піску, на тяжкім камінню?.. Кому мій син завинив?.. Був же людяний до людей, роботящий у полі..

Задихаючись від розпачу, не можучи слухати щоденне свекрушине голосіння, Ксеня бігла садами до матері:

— Мамо Маріє! Не перечували? Нема вісток від міліції про Романа?

— Доню моя, донечко!..— озивалася від куделі Марія, хлипаючи.— Як скоро ти повдовіла!.. З чужим дитям на руках... Така молоденька... Якби знала, якби вгадала, не пустила би горя того до тебе!..

В ці трудні дні одиною втіхою стала для Ксені Любочка, донечка — жива пам'ять про дорогих серцю людей. У вільний від роботи час, здебільшого в неділю, по обіді, Ксеня купала дитину, переодягала в чисте, йшла на Буг. В тіні двох розложистих верб, нижче млина, де завжди було безлюдно й тихо, сідала на траву, клала дитя собі на коліна. Задивлялась то в дрібні мерехтливі хвильки ріки, то в чорні-чорні очі доньки. Бачила в тих очах все-все... Здається, так недавно вийшла вона, шістнадцятилітня, з душеного польського вагона, ген там, вище Дубини, задивилася з-під дашка долоні на незваний край, батьківщину її — Україну, де мала жити довіку. Тоді, пригадується, яскраво вставало сонце над полями, по обидва береги Західного Бугу слалися прозорі туманці, рясно цвіли в Гряді вишневі сади...

Тихо рокотала вода на перекаті. Синіло небо за Бугом, зеленіли польські ліси. Сиза мерехтлива далина слалася, скільки око сягало, як завжди — невідома, мрійно-манлива. «Як піде далі життя мое?.. Без Романа, без щастя, без любові...»— питалася в далеких обріїв Ксеня смутними очима.

Туга віяла вкупі з легким вітром. Ридання то підступали під горло, то сходили. Переводила погляд на дитя Люби Шатрової. Міцно притулившись пухнатым смуглявим личком до не знаючих материнства Ксениних лон під блузкою, воно спало. Зрідка ворушило рожевими губками, напрочуд довгими, чорними, як і в покійної мами, віями.

«Як би не було мені гірко чи солодко в житті, дитину цю нікому не віддам, сиротою по світі не пушу... Самою долею заповідане мені...»— згадуючи Любу, Романа, все, що було-минулося між ними трьома, впевняла себе Ксеня. Пригортала дівчинку, пестила її.

8

Сонячної середі поїхала Ксеня до райкому партії та райсільгоспвідділу. Виклик-телефонограма прийшов за підписом першого секретаря райкому Москаленка.

Журяк і Ловач були в районному центрі з вчорашнього дня— затрималися до пізньої ночі на засіданні бюро. В тихій, затишній приймальній, де ранком старанно вимили підлогу, глядівці дочекалися своєї черги. Зайшли до кабінету всі троє: так, як Москаленко і запрошував.

— А-а!.. Друзі-непримиренці!.. Не часто разом у мене гостюєте. Це, здається, вперше,— підводячись, з жарту почав Москаленко. І, спинивши погляд на Ксені, раптово опустил уста додолу, зробився хмурно-серйозний.— Не хвора, Ксеню Тихонівно?

— У неї...— ворухнувся Журяк за Ксениною спиною.

— Знаю, знаю... Аякже...— швидко перебив учителя Москаленко, ніби йому було соромно чи ніяково.— Вжив заходів, вжив заходів! Гадаю, все буде гаразд! А поки... треба тримати себе в руках,— додав він ще раз, твердо, спокійно подивився на Ксеню.

Сіли за столик, що боком притулявся до великого. Москаленко примостився поруч Ксені; вона чула, як важко, з хрипінням дихають двічі прострелені на війні його груди. Подаючи чоловікам нерозкритий «Казбек», Москаленко спитав Ловача, бажаючи продовжити розмову, очевидно, почату з бригадиром трактористів раніше.

— Ну... Думав?

— Думав, Петре Сидоровичу.

— Довго думав? Добре думав?

— Довго. Добре!— голос Ловача міцнів.

— Що вирішив?

Лягла пауза. Ловач хотів уже відповідати. Але Москаленко, ніби згадавши щось, різко повернувся до Ксені, поінформував:

— Це, Ксеню Тихонівно, рекомендую Євгенові Федоровичу вернутися на старе місце. Знову головою... А учителя — до улюбленого діла. Стаж у нього дай боже... Не гоніть... Як гадаєш: що скаже грядівський народ?

— В народу треба й спитати...— потисла плечима Ксеня.

— Ловко відповіла! Молодець!— обвів Москаленко присутніх лукавим поглядом.— Ну-ну! Я слухаю, Євгене Федоровичу.

— Дякую за довір'я, Петре Сидоровичу...

— Дяка дякую, а роботи буде по горло. І гляди!.. Пам'ятаєш, як починав? Ну, не будемо згадувати. Хто сказав — на помилках учимось?— заспішив Москаленко.— Біля машини ти підкувався порядно. Вивів бригаду на перші місяці. Звідти варто було нам і починати. Так хіба вгадаєш? Ну, не буду... Коли, гадаєте, товариші, зможемо скликати збори в Гряді?— Москаленко повів очима по присутніх, закрив «Казбек», сховав до кишені.

— Петре Сидоровичу...— Ловач скрипнув кріслом.

— Що?

— Пробачення у вас прошу...— він хвилювався.— Не можу піти головою колгоспу... Не підготовлений...

— Кинь! Не люблю!..— перепинив Москаленко, гидливо поворушив губами.

— Серйозно! Ось Іван Павлович скаже. Не раз розмовляли обидва.

— Це що? Змова проти рекомендацій райкому? Чи ціну собі набиваєш? Тут не торговиця! І старе згадувати нічого...— підвищив голос Москаленко, порожевів.— Іване Павловичу, в чім річ?— звернувся він до Журяка.

— Не хоче!— низав Журяк плечима.— Печінки з ним вимучив. «Попрактикую біля меншого колективу людей»,— каже.

— Я не відмовляюся, не маю права!— підхопив Ловач.— Комуніст я!.. Для користі діла прошу! Попікся раз, хочу бути обережнішим...

— Задали ви задачу мені...— задумано подивився Москаленко у вікно.

— Ще з рік би коло машин...— голос Ловача просив. Задача, задача.

Настала мовчанка.

Через кілька хвилин, прощаючись з Ловачем, Ксенею і Журяком, Москаленко говорив:

— Хитро ви обвели мене. Правда, Ксеню? Втім, добре! Раз почуваш, що не справишся, не впрягайся!.. Це правильно! Як же нам бути? Отже, так. Ти, Іване Павловичу, відповідаєш за народ, Ксеня Тихонівна веде землеробство, товаришеві Ловачу — механізація в руки... Виходить, трійця божа... А вірніш кажучи — колективне керівництво! По-ленінськи! Так?..

Вже вивівши грядівців на ганок, пропустивши Ксеню вперед додав:

— В сьогоднішніх умовах керувати колгоспом — це... Не знайду, як і сказати... Вимоги великі, стануть ще більші. Іноді навіть здається: тут, у райкомі, легше. Бо райком — штаб. А колгосп — лінія фронту! Мабуть, помилкове уявлення... — сам висловив він і сумнів. — Отже, щасливо, товариші! Ксеню не кривдьте. Покажуйте, як, що. Допомагайте... Незабаром ще одного агронома пришлемо. А ввійде в діло, оволодіє ним, вона ще закрутить вами... Вона з таких, які потрібні нам дуже!.. Дайте крила розправити!.. Бо зараз важко їй, голубці!..

Останні слова Москаленко промовив стихшено, тільки для Ловача й Журяка.

Схилялося з полудня, коли Ксеня, під'їхавши попутною автомашиною до роздоріжжя, з новою бруковицею в бік Львова, пішла стежкою до Гряди. Залишалося до села кілометрів з шість. Перед цим, коли Ксеня ще сиділа в кабіні поруч веснянкуватого мовчазного шофера, що їхав у Львів, непомітно набігла з заходу кругла невеличка хмарка. Ледве зумівши закрити прозорим тільцем сонце, сійнула над дозріваючими полями ряним прямовисним дощем. Він ішов зовсім недовго, приблизно чверть години. Але цього було достатньо, щоб пилюка на шляху вляглася, зелені трави, золочені пшениці, звивиста стежка серед них, листя дерев яскраво заблищали, щоб послався над хлібами теплий хмільний відпар, у краплинках відбилися ошкельці радісного сонця, защебетали в полі, в лісі зграї веселих птиць.

«Чи є в мене грамота, чи є сила газдувати серед вічної краси полів? Сіяти, посіяне поливати, з политого кохати гарне, добре для людей?..» — обмацуючи в кишені твердий папір — призначення райсільгоспвідділу, питалася Ксеня в себе, захопленими очима озирала дивно прекрасні кар-

тини подошових ланів і лісів, що ніби в справжній художній галереї рухалися, змінювались.

«Серед царства землі я — маленька трудова бджілка... Встаю вдосвіта, вертаюся смерком. Все, що зароблюю, — до вулика свого. Таких хліборобних жінок у нас дуже багато на полях. Велика ми сила! Отже, люди не будуть голодні... Головне для мене — щоб люди ніколи не були голодні...

Я маленька робоча бджілка... І, може, я царівна серед зеленого поля з тих казок, що мама оповідали... Як і Любочка Шатрова, буду корисна і приємна людям... Чую, є сила, є знання!.. Є і любов!..»

Так шепотіла Ксеня, повільно йдучи-ковзаючись по мокрій стежці. Сама дивувалася тому, що думала, — чи до цього всього їй було?.. Неперевершений панував спокій, тиша. Тепле сонце грало в очах, русьвому волоссі, осявало всю її постать, і шораз нижче хилилося до заходу. Стежка вивела на суголовки. Не набавляючи кроку, Ксеня пішла на них, дивлячись, як швидко підсихає дорога. Вперше після дощу війнув вітерець, струсив з колосся зернисті прозорі краплі, а з ними збудив і ледве помітні пелени світлого туману над лугом і на ближчому видолінку. «Ой гарно нам, ой хороше, ой хочемо, щоб усім так було!..» — співало, заливалося дзвінкоголосим своїм щастям польове птаство. «Дж-зі-нь!..» — зненацька шугонув попри вуха Ксені волохатий джміль, що вже, мабуть, просох, і гайнув залицятися до проснутих квіток; вони відкривали яскраві уста для неба і сонця. Спинившись, Ксеня дослухала мідний джмелиний гул і раптом пригадала, що такий джміль пробринів на квітучому лузі кілька років тому, коли вона воду з джерела черпала, а Роман стояв поруч з перев'язаною рукою. Стислося минулою радістю-болем серце..

Зійшовши з суголовок знову на стежку, Ксеня завважила в кінці її якогось чоловіка. Спочатку Ксеня поглядала на нього лиш зрідка, не відриваючись від розкішних полів, не гублячи враження, яке поля справляли на неї. Потім, по мірі того, як чоловік наближався, звернула увагу на нього.

Перше, що кинулося Ксені в очі, — до краю знеможений вигляд подорожного. Худе, кістляве обличчя, як і тонкий ніс, такі ж тонкі й довгі руки, ледве обтягала брудна, пошерхла й засмагла від вітру й сонця шкіра. Він давно голівся і, мабуть, ще давніше їв. Хоч було дуже тепло, чоловік не скидав з себе брудно-сірої шинелі, під якою випиралася якась невелика річ. Ішов подорожній повільно,

кволо, зрідка повертаючи голову вліво, вправо. Помітивши Ксеню, він двічі зупинявся, оглядався назад, ніби хотів вернутися.

Коли чоловік наблизився настільки, що можна було добре роздивитися його, Ксеня переконалася: ні в Гряді, ні в інших селах не бачила такого. Подорожній, навпаки, побачивши її, на мить спинився. Ледь помітна тінь пробігла в метких, намихлих від втоми очах.

— Славу... Йсу...— неголосно промовив він, не доходячи до Ксені кілька кроків, знімаючи капелюха, вклоняючись.

— Добрий день...— так само неголосно відповіла Ксеня, побігом глянувши на худе, знеможене обличчя подорожнього, минаючи його.

І вони розійшлися, з кожною хвилиною збільшуючи розміреними кроками відстань між собою, щоб, мабуть, ніколи вже не зустрітись, як здибаються-розминаються в житті тисячі людей, не знаючи, що несуть в серцях і мислях — добро чи зло, чого бажають одне одному, окрім звичайних слів привіту. Їхня зустріч на стежці, їх голоси, слова не порушили ні гармонії надвечірнього поля, ні спокою блакитного неба, ні благовісного шелесту зріючих пшениць. Все йшло своїм шляхом,— приречено, нехлибно, щоб, нарешті, досягти уторованого долею кінця!..

Знала б Ксеня, з ким зустрілася, яку роль зіграла в її житті ця людина...

Розтративши схрон, дострілявши в болотяну бульку останню кулю, виснажившись тілесно й духовно, вертався до жител людських відвергнений небом і землею майор УПА Хмара. Прочитавши десь відозву уряду, він ішов здаватися органам влади.

Перед Ксенею слалася своя всеосяжна дорога.

Вже добравшись до грядівських полів, вище того містка, близько якого зустрілися колись дві закохані в одного, Ксеня спочатку почула дзвінкий, ослаблений відстанню крик, потім побачила зліва підводу. У повний зріст стояв на ній візник і, то пригинаючись, то випростуючись, кружляв над головою віжками, щосили гнав коней. Крикнувши ще зо два рази, він різко повернув коней на суголовки й погнав напереріз Ксені, спочатку — дорогою, потім просто посівами гречки.

«Чи він здурів?»— обурилась Ксеня, зупиняючись.

— Ей! Посіви мнеш!..— закричала раптом вона, замахала рукою.— Що ж ви, Процю, гречку мнете? Під суд

віддам, чорт би вас забрав!— упізнавши скорше по конях, ніж по обличчю візника, щосили заводала Ксеня, коли бричка підкотила ближче, менше відчуваючи, що вона — ланкова, більше — що молодший агроном грядівського колгоспу.

Але Микола Проць перебував у такому стані, що якби не Ксенині слова, все одно не чути за гуркотом брички, а гармати ревли біля його заячої чутливості вух, швець не звернув би уваги. Боляче роздираючи вудилами роти своїх кобил, він на всьому галопі здивив їх, осадив на місці. З розгону скочив з брички, до затерпіння осушив п'яти і, біжачи до Ксені, страшно вертячи округленими очима, високим, ридаючим голосом заволав:

— Ксеню!.. Ксеню Тихонівно! Агрономко колгоспу «Ленінський шлях»! За стоптану гречку вибачаюсь красненько або, як сказати інтелегентно, — прошу пардону!.. Але пукну¹ вам на цім місці з досади!.. Вже я дочекаюся, доки до села прийде! Вже спишу йому плечі батюгою! Не пожалію вишневого пужака, що вирізав у Дубині, як знову став до коней! А шлях мій ясний серед хати!.. Всю Гряду сколошматив, весь мир потривожив! Піп молебню справив, а най його мамі!.. Чого, Ксеню Тихонівно, дивитися на мене гнівно? Не бануйте, гречка виросте! А я ще до того прошу пардону! То виросте небезпремінно! Мене за вами ваші мами і Рубцов послали. Як мав ловити? «Лети, Процю, соколе, розшукай під землею! Лиш ти можеш знайти її в три мігá!» А відтак сповіщаю: Роман Дарій письмо прислав із Донбасу!

Напружившись, Ксеня хоче зрозуміти Процеву скоромовку, але замість цього дуже яскраво помічає сльози в його циганських очах. Може, то вітер вибив їх, може, оці слова?.. Пізніш вона відчуває, що сидить у бричці, і коні знову мчать спочатку стоптаною гречкою, потім битим шляхом. Шумлять в її вухах неймовірні вісті: «Роман!.. Донбас!.. Донбас!.. Роман!..» Вони збивають Ксеню з ніг, мов шалений бурік, міцним хмелем паморочать голову. До краю розгубившись, Ксеня, занімівши, отетеріло спостерігає, як мчать навстріч їм зелені й сірі смуги полів, телефонні стовпи, одинокі дерева, як лопоче надута вітром зелена сорочка на Процеві, що стоїть в передку брички на весь свій непоказний зріст. Він підскакує, підсвистує, вигейкує, — мордує кобил, і вони мчать так, що здається:

¹ Пукну — лопну.

бричка ось-ось розлетиться в тріски, мов від бомби, а Ксеня випаде на запорошену дорогу. Потім — хати, сади, городи... Соколицька криниця... І, нарешті, їхне подвір'я... Тобто Романове...

В хаті Ксеня бачить обох матерів, Рубцова й Катерину Бурдейну. Дожидаючи Ксеню, вони сидять півколом біля скрині й тихо гомонять. Тепер дивляться на тих, що входять, — Ксеню і Проця Миколу.

— Ну! — переможено кукурікає Проць ще з порога, забігаючи наперед, розпанахуючи двері перед Ксенею. — Ну! — обводить він усіх веселими очима. — Казав я чи не казав, що знайду? Я — письмо їй з Донбасу, а вона: нащо гречку нам мнеш, най би тебе шляк!.. Ха-ха-ха!..

— Мовчіть, Процю! — відштовхує шевця розчервоніла від хвилювання Катерина, підходячи з якимось папером до Ксені. На скрині, помічає Ксеня, лежить пом'ятий конверт. — Ксеню! Сестричко моя!..

— Добрий день... — тихо вітається Ксеня до Рубцова, відчуваючи, як блідне, сходить кров з обличчя, підламуються ноги. Втоплена, сідає вона на лаву, тривожно, з гримасою болю на устах зацьковано дивиться на Катеринині руки, на загадковий папір.

— Одержала призначення? Все в порядку? — питає Рубцов, бажаючи, щоб заспокоїлась вона.

— Одержала... Спасибі!.. — мляво відповідає Ксеня, винувато всміхається. Водички б напитися їй... Так незручно просити... А підвестися трудно...

— Голубко наша!.. Як настраждалася, як намучилася за ці дні!.. Личко так змарніло... — підходить до неї свекруха.

— Чого ви, мамо? — Ксеня помічає, що Мотрина плаче.

— Радість прийшла в нашу хату!.. — каже Марія і теж підступає.

Мимовільно всі трое обнімаються — Ксеня сидячи, матері стоячи, і Проць констатує, що йому більше нічого тут робити. За хвилину його бричка з урочистим гуркотом розносить Грядку неймовірну вість:

— Роман Дарій об'явився!..

«Добрий день і доброго здоров'я, дорогі мамо, Ксеню, вуйно Маріє, Любочко! Передаю вам палкий привіт, і всім знайомим, і рідні. Повідомляю, що я живий і здоровий, перебуваю в м. Краснодарі, Ворошиловградської обл. Роблю на шахті 2-біс. Не буду описувати, як так сталося,

що я тут опинився, ви самі знаєте, інакше я не міг. Лиш вибачаюся дуже, що не повідомив про від'їзд і завдав вам клопоту. За це вибачаюся.

Робота моя в заборі. Робимо шість годин денно. Робота, звичайно, не є легка, позмінна, але оплачується добре. Тернопільські хлопці, які поприїздили сюди ще того року, вижимають за місяць по 2—3 тисячі. Але нам ще треба багато вчитися. Жию в гуртожитку, їм в столовці. Харчі добрі, жири, фрукти всілякі, хліб білий і такий. А одежа ще дорога, я вже обірвався, бо з собою нічого не взяв. За хороший костюм треба дати 1500—1600 крб. Так що місяць поробив — і костюм.

Я завербувався на два роки і, поки строк не вийде, приїхати не зможу. Хіба що в отпуск. Тепер маю прохання до Ксені. Я виїхав без рошоту, можна сказати, як дезертир, все одно мене не відпустили б. А мені не можна було в селі далше, серце боліло, і міг щось зробити негарне. Хай Ксеня візьме за мене рошот і, якщо можна, якусь характеристику. Хай попросить, їй дадуть. Грошей не висилайте, розходуйте, лиш характеристику і дещо з одежі.

На цім буду кончати, бо вже йду на роботу. Вибачаюся ще раз і прошу вірити: тому всьому поганому, що було, — кінець. Тут люди хороші, робочий клас, не дадуть. Вернуся в авторитеті. Пишіть на такий адрес: м. Краснодон, Ворошиловградської обл., вул. Олега Кошового, 8, гуртожиток шахти 2-біс. Кланяюся всім. Р О М АН»

Згодом Ксеня і Катерина Бурдейна йдуть у поле, на Рудку. Вечоріє. Сонце тепер не гаряче, лягають від нього довгі покоси тіней по всьому. Дощу як не було. Все яскраве, вирізьблене й ніби світиться внутрішнім ласкавим світлом. Повітря стає чистішим, прозорішим.

— Два роки! — вдихає польові пахощі Катерина. — Будеш чекати?

— А як би ти думала? Дитина, мама, хазяйство його — на моїх руках! Як можна інакше? — спалахує затаєним обуренням Ксеня. Неприємно їй, що Катерина посміла запитати, засумніватися в такому.

— Довго дуже...

— А хоч вік!

Щедрі ростуть в цьому літі хліба. Пшениці вибили важкий колос. Кукурудзи мають по два, по три качани й саме шовково прядуть. Зацвіли гречки. Ніби пісня німа в степу. Де поле городньої бригади, рілля чорна, жирна, пухка,

хоч їж її замість хліба. Бредуть попасом корови до села — важкоході, ситі, колихають повним вим'ям,— їм зараз саме й підгодуватись, поки ще трава не вигоріла... На капелюхах пастушків — сині вінки волошок. Далеко співає сопілка.

— Так мені гарно зараз!— тихо сповіщає Катерина, замріяно дивлячись вперед, де густіше синіє північне небо. Ксеня мовчить. Вона вся в полоні дивних гарячих почуттів, ніяк не може їх охолодити.

— Добре мені на серці!..— повторює Катерина, нишком бажаючи, щоб Ксеня спиталася про причину. Ксеня розуміє це, у неї такий стан, що хочеться робити всім щось приємне. Вона питає:

— З Ловачем зійшлася?

— Ні! Зовсім ні!— спалахує Катерина радісним рум'янком, ніби Ксеня запитала про щось неможливе.— На що нам спішити? Лиш вчора приходив він... Сам зайшов до хати...

— Ну?

— Приходив учора...— роздумливо оповідає Катерина, дивлячись собі під ноги.— Матерії для сина приніс... Я саме обід зварила... Подала. Він попоїв... «Добрий борщ вариш, Катю...»— каже.

— Треба було сказати, най би лишався.

— Ні!.. Йой, зовсім ні!..— знову червоніє по самі вуха, мов дівчинка, Катерина.— Поїв і пішов... Посидів, правда, з півгодини. Я провела до перелазу. Він переступив через пліт, стоїть. Мовчить. І я мовчу, що маю говорити?— знижує вдовиця плечима.— Потім кажу йому: «Я і завтра такий борщ буду варити...»

— Тільки й всього?— дивується Ксеня.

— Не квап мене!— благає Катерина. На її очах виступають сльози.— Пішов Євгенко, а мені так стало на душі! Так стало!..— помовчавши, каже вона.— Вже, Ксеню, я не одна!.. Коло мене його слова!..

— Ну, я сюди звертаю,— каже Ксеня, мов крізь сон слухаючи Катеринине гомоніння. І звертає з дороги на першу ж ледве помітну межу. Катерина розуміє, що Ксеня хоче побути одна, і мовчки йде просто.

Заглибившись в глухе поле, Ксеня зупиняється. Оглядається довкола, чи не видно людей. Змовницьки присідає, поринає в пшеницю. Нарешті вона може набутися одна. З листом Романа...

Напнувши спідницю на коліна, обнявши їх руками, Ксеня якийсь час сидить непорушно. Тиша чатує її спокій. Сонце ще живе на землі, але вже далеко-далеко за спиною, на заході. З гущі стебел його зовсім не видно. Небо щораз стає вищим, синішим. Прохолода й пахощі струмлять в хлібах...

Обережно вийнявши з внутрішньої кишені жакета листа, Ксеня читає безліч разів, то швидко, жадібно, не помічаючи, як тремтять пальці, то, навпаки, повільно, з краплинами поту на чолі, роздивляючись, як прекрасний малюнок, кожне слово, кожну карлючку... Скоро вона вивчає листа напам'ять.

Час іде. Сонце спустилося на обруч землі — кругле, червоне. На півдні показується зірниця. Вже в негустих сугінках Ксеня розгортає зошита, в якому є й олівець, і пише на коліні відповідь.

«Добрий день і доброго здоров'я, дорогий і незабутній наш син, батько і чоловік...»

Хурделицею шугають в гарячому мозку Ксені хвилюючі думки. Хочеться викласти на папір біль серця, глибоку тугу, досаду на те, що якимось дуже круто біжить її молоде життя, що іноді важко-важко стане на душі... Але хіба можна писати йому таке?..

«...Повідомляємо, що листа твого, пущеного 17 числа, ми одержали 21-го, у вівторок. Йшов з Донбасу чотири дні. Лист прочитали ми всі, і мама, і мама Марія, і ще була якраз тоді Катька Бурдейна, що дитину має, і товариш Рубцов. І Рубцов похвалив тебе, що ти пішов у робочий клас, знайшов собі вихід. Він сам поклопочеться за характеристику, і в другім листі висилаєм...»

Хочеться розказати йому, як на очах Ксені заходить сонце, шелестять пшениці, гуркотить віддала трактор Романового товариша, блищить і хлюпоче Західний Буг, темніє сине небо і тиша покотом вкладає весь край на сон нічний... А Ксеня одна в полі, і буде одинокою довго-довго... Та чи це потрібно Романові для одужуючої душі?..

«Не турбуйся, господарство будемо підтримувати, і я, і, поки здорові,— мама. Ніщо з двору не пропаде, а дещо, може, й постараємо. Так само і про доньку нашу Любочку. Мене назначили молодшим агрономом, так що роботи хватить. В неділю вишлемо дещо з твоєї одежі, а як одержиш, напиши, чи все прийшло в твої руки...»

Два роки доживання!.. А може, й більше? Як пережити їх, витримати у цвіті літ? Ксеня чує, як від страху мерзне серце. Але пальці гарячі, і олівець сам ходить по папері.

«Я дуже сумую за тобою...»— пише вона далі. На очі набігають сльози. Вони затуманюють лист, поле, весь світ, і Ксеня мусить спинитись, поки заспокоїться. Сльоза падає на рядок, він розповзається в криву, синю річечку. Доводиться писати спочатку.

«Я дуже сумую за тобою! Буду терпіти, як зможу!— продовжує вона, витерши сльози й зітхнувши.— Інакше не можна мені... Ти добре зробив, що поїхав на Донбас, забудешся. Бачу тепер — бандери хотіли розбити наше життя, а загинули самі. А ми живі, і здорові, і перемогли... А дасть бог, і звидимось...»

Ксеня спивняє олівець, підводить голову, дивиться в потьмарений схід. Там — темно-синє небо, під ним чорна, вузька смужка лісу. Рій строкатих подій повільно пропливає перед її очима, від тих воріт, біля яких вперше побачила Романа, як приїхала з Польщі, аж до сьогоднішнього дня. Здається їй, що все те минуло, як сон, як вода в річці, як подих вітру. Здається, що то був лиш заспів, а пісня вся — попереду... Бо справжнє життя починається відтепер, від Романового листа, від цього зігрітого власним тілом клаптика рідної землі...

Ксеня підводиться, ступає крок вперед, пильно вдивляється в обрій і чує, як це життя іде до неї...

Бувайте здорові, прибузькі вишневі сади! І ти, шумлива Рудко, й ти, пшенична Дубино! І ти, Соколецька кринице, свідку кохання! Вже наші коні сиві, іншу дорогу чуючи, б'ють бруковицю копитами, просять попустити поводи. Спасибі за хліб, за куриво, за тиху, щирю розмову. Славні тут краї! Ліси густі, навкруги чорнозем, хіба від верху Західного Бугу попадаються супіски, а десь і глейку трохи. Весняного ранку — давним-давно! — приїхали сюди з того боку люди прості, як і все, що видно довкола. Осіли, заземлилися, захліборобились. Нелегко було їм, не завжди текли дні білі і темні ночі плавно, чисто, як струмить вода в Бузі. Часом виходило поверх голови скрутно! Бо як ся в слові каже: вік людський прожити — не ниву перейти...

Проте гартуються, випрямляються. І тепер — ходять чутки — господарі з правої руки. Що в цьому колгоспі, що в іншому. Таких з тутешньої землі вогнем не випалиш, дощем не змиєш. Часом з'їдуться в районі до гурту погомоніти про свої діла. Глянеш на них збоку непримітно — чудові! «Що то наша Галичина!.. Що то — Україна!..» — шепнеш захоплено сам до себе. І чуєш: забилося радісно серце в грудях, заграло, заспівало рідне, а в оці росинкою на стеблі травички тремтить скупа чоловіча сльоза... Відвернешся в куток, витреш пальцем хутко... Незручно ж!.. Життя, мабуть, тільки тоді відчувається в усій красі й силі, як у ньому прагнеш, як борешся...

У боротьбі ж перемога неминуча!

К і н е ц ь

1962

ЗМІСТ

Співець вишневого саду. <i>Іван Зуб</i>	5
ВИШНЕВИЙ САД. Роман-трилогія	
Книга перша	21
Книга друга	210
Книга третя	391

Литературно-художественное произведение

**БАБЛЯК
ВЛАДИМИР САМОЙЛОВИЧ**

Произведения

в двух томах

Том 1

ВИШНЕВЫЙ САД

Роман-трилогія

Киев,
издательство художественной литературы «Дніпро»

На украинском языке:

Портрет роботи художника *В. С. Василенка*
Художнє оформлення *І. Г. Динника*
Художній редактор *В. А. Кононенко*
Технічні редактори *Л. М. Рубан, О. М. Грищенко*
Коректор *Н. І. Харчук*

ИБ № 3952

Здано до складання 24.06.88.

Підписано до друку 09.09.88.

Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.

Гарнітура літературна. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 30,24. Умовн. фарбовідб. 30,66.

Обл.-вид. арк. 33,793. Тираж 30 000 пр.

Зам. 8—206. Ціна 2 крб. 40 коп.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Фотонабір і верстка виготовлені
у видавництві художньої літератури
«Дніпро» по системі «Аккорд»,
розробленій УНДППП, м. Львів.

Надруковано з фотополімерних форм
Головного підприємства республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфінінга»
на Київській книжковій фабриці,
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Бабляк В. С.

Б12 Твори: в 2-х т. Т. 1: Вишневий сад: Роман-трилогія. Передм. І. В. Зуба.— К.: Дніпро, 1989.— 574 с.

ISBN 5-308-00069-7

ISBN 5-308-00272-X

Події роману відбуваються в одному з прикордонних сіл західних областей України. Автор показує становлення характеру людини, яка пройшла шлях тяжких повевірань у капіталістичному світі й стає господарем нового життя на своїй Батьківщині.

Б 4702640201—070 70.89
М205(04)—89

84УК7-44

**Володимир
Бабляк**

1

«ДНІПРО»